

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER

LXXIII. kötet 1. szám

Budapest, 1971

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság

BERECZKI GÁBOR
DEME LÁSZLÓ
FÓNAGY IVÁN
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI. Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára.

Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010.
Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-
ban, Budapest V., Váci u. 22. Telefon
185—612.

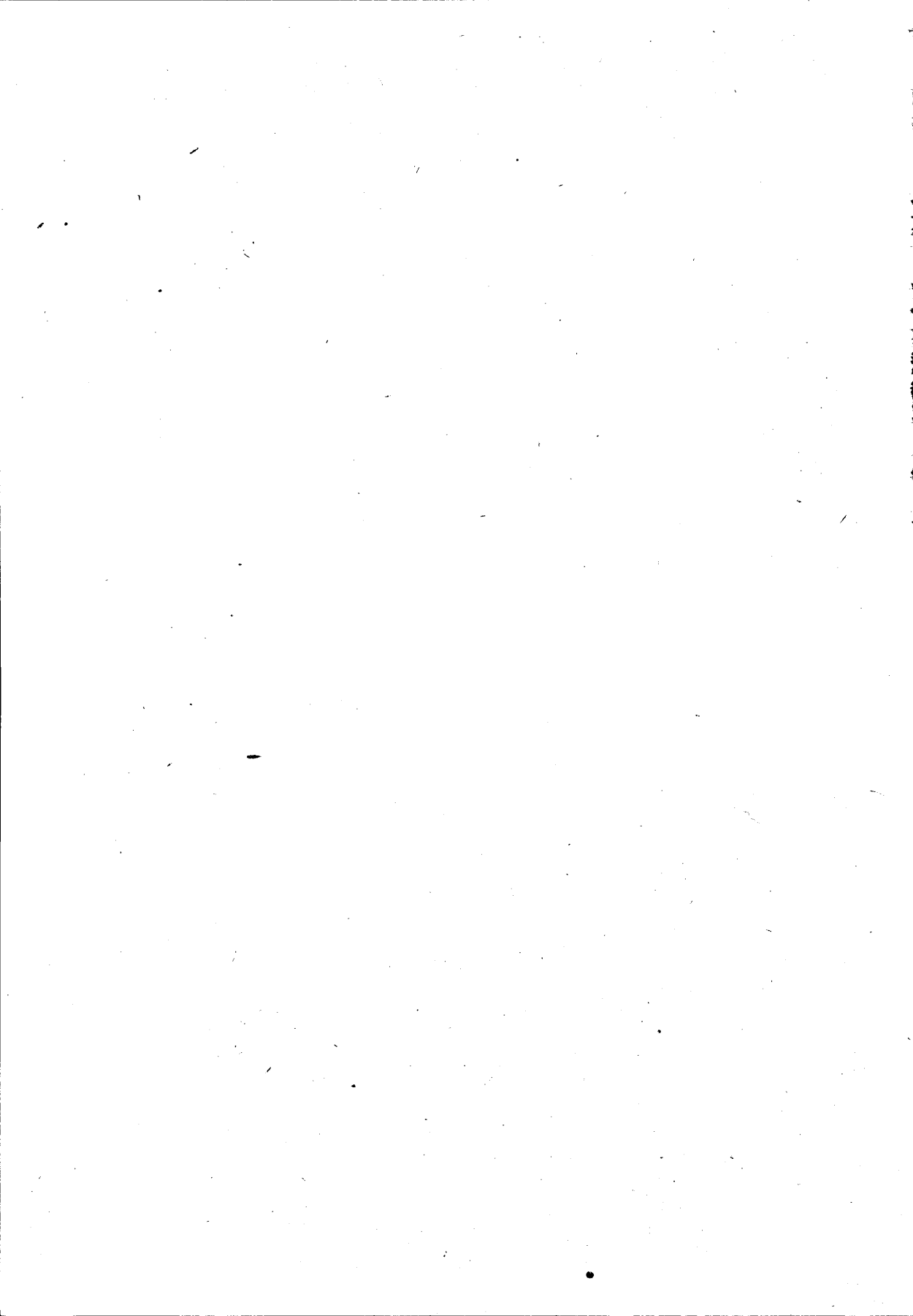
Nyelvtudományi Közlemények

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
HAJDÚ PÉTER

HETVENHARMADIK KÖTET

BUDAPEST
1971

Zürjén szövegmutatványok

Az alább közlésre kerülő szövegeket 1964-ben a Komi Autonóm Köztársaságban tett három és fél hónapos tanulmányutam alkalmával gyűjtött anyagból válogattam. Zürjénföldi tanulmányutam alatt kb. 30 ívnyi szöveganyagot (népmeséket, elbeszéléseket, dalokat, siratóénekeket, találós kérdéseket) jegyeztem le a következő nyelvjárásokból: Vim, Alsó-Vicsegda, Felső-Vicsegda, Nyivsera, északi és déli permják. Néhány lapnyi anyagot a közép-vicsegdai és az izmai nyelvjárásból is gyűjtöttem. Céлом ugyanis az volt, hogy lehetőleg csak azokon a területeken végezzek kutatómunkát, amelyekről mind ez ideig csak kevés vagy egyáltalán semmiféle szöveganyag sem állt a kutatók rendelkezésére. A permják szövegeket főiskolai hallgatóktól Sziktivkarban jegyeztem le. A többi nyelvjárás anyagot helyszíni terepmunkával gyűjtöttem. (A gyűjtött anyagnak kb. 70%-a magnetofonszalagon is megvan.) A Vim folyó melletti falvakba tett gyűjtőutamra (1964 májusában) A. K. Mikusev folklorista kísért el. Kollegiális és baráti segítségéért ezúton is köszönetet mondok. Őszinte hála illeti a Szovjet Tudományos Akadémia Komi Filiáléját azért, hogy munkánk megkönnyítése céljából gyűjtőutunkhoz rendelkezésünkre bocsátotta a Filiálé „Nauka” nevű kishajóját.

V i m i n y e l v j á r á s. Vimi nyelvjárás szövegeim a következő három faluból származnak: Шëмкк (zürj. *šeska*), Лыр (zürj. *gu-čert*) és Турья (zürj. *turja*). Шëмкк a Vim (zürj. *jem-va*) bal partján, Лыр és Турья pedig tőle északabbra, a folyó jobb partján terül el. A nyelvjárás főbb jellemző vonásai:

1. Az *l* hang viselkedése szempontjából az *l* ~ *ø*, vagyis az izmai típusba tartozik. Pl. *velen* 'lóval' ~ *vē* 'ló', *pukala* 'ülök' ~ *pukōni* 'ülni'. Az *l*-ből palatális magánhangzó után *j* lesz, pl. *zej* 'nagyon' (Soskiban: *zē*) ~ Sz. *zel*, *pij* 'felhő' ~ Ud. *piv* (< **pil*). Ugyancsak *j* lesz az *l*-ből *a* utáni helyzetben is: *majtni* '(be)kenni' ~ Sz. *maltni*. Két mássalhangzó előtt, ill. egy mássalhangzó előtt abszolút szóvégi helyzetben az *l* kiesik, de az előtte álló magánhangzó (*u*, *o*, *i*, *e*) nem nyúlik meg. Pl. *sutsa* 'állva', *sut!* 'állj fel!' ~ Sz. *sult-* 'feláll, megáll'. Végül az *l* bizonyos igeképzőkben (-*oll*- ~ Sz. -*all*-, -*el*-, -*lill*-) változatlanul megmarad: *pirollini* 'bemegy', *ažžilni* 'lát', *vetlillini* 'járkál' (l. még SzrSzlK. 458).

2. Az *e* és az *i* nem-első szótagban megmarad.

3. A nyelvjárás jellemző vonásai közé tartozik az asszimiláció is. Pl.: *battas* 'apák' ~ V *batjas*, *lešecčini* 'előkészül' ~ V *lešdči*.

4. A Jesúsított *š* helyén olykor *js*-t, a *ž* helyén pedig *jd*-t találunk (epentézis). Pl. *vojsa* 'nyitott, nyitva' ~ V *vošsa*, *kejdni* 'hideg lesz, megfagy' ~ V *kežavni*.

5. Az *št* kapcsolat *t* eleme szóvégi helyzetben általában kiesik, pl. *boš!* 'vedd!' ~ *V bošt!*, *geš* 'vendég' ~ *V gešt*.

6. A dativus *-li* ragja néha accusativusi funkcióban fordul elő, pl. *pili bittisni* 'a fiút nevelték', *meneli* 'engem', *sijeli* 'őt' (a két utóbbi példa *-e* accusativus- és *-li* dativusragot tartalmaz).

Alsó-vicsegdai nyelvjárás. Az alsó-vicsegdai nyelvjárást a Vim alsó folyása mentén fekvő Ибы (zürj. *ibjas*) és Ляли (zürj. *laj*) faluban tanulmányoztam. Ибы a folyó jobb partján, Ляли pedig tőle 15 km-re északkeletre, a bal parton terül el. Ляли nyelvjárása számos vimies vonást mutat (átmeneti nyelvjárás). A nyelvjárás fontosabb jellegzetességei:

1. Az *l* hang viselkedése szempontjából az *l* ~ *v*, vagyis a vicsegdai típusba tartozik. Pl. *vištala* 'elmondom' ~ *vištavni* 'elmondani'. Az *l* bizonyos igeképzőkben (pl. *-il/-il-*) változatlanul megmarad: *ig aššil* 'nem láttam'.

2. A nem-első szótagbeli *e* és *i* helyett palatális mássalhangzók után *e* és *i* van. Pl.: *pukše* 'leül', *edježik* 'gyorsabban', *vičkošis* 'a templomból', *sajis* 'mögül'. Az első szótagbeli Jesúsított mássalhangzó utáni *i* hangból is gyakran *i* lesz: *sile* 'énekel'.

3. A nyelvjárásra jellemző a morfémahatáron bekövetkező asszimiláció, pl. *čan* 'csikó' ~ *čanjas* 'csikók' (V. *čanjas*), *pel* 'fül' ~ *pellas* 'fülek' (V *peljas*).

4. A Jesúsított *s* helyén olykor *js-*, *jis-*t találunk (epentézis): *jojs* 'hegyes, éles' ~ *V još*, *vojisa* 'nyitott, nyitva' ~ *vošsa*.

5. A tagadó ige múlt idejű alakjai és felszólító módja ugyanolyan, mint a Vm. nyelvjárásban: *ig, in, iz* stb., *in mun!* 'ne menj!' (~ *V eg, en, ez* stb.).

6. A dativus *-li* ragja olykor accusativusi funkcióban használatos, pl. *mužikli oške* 'dicséri a férjét'.

Szövegeimben fonematikus átírást alkalmazok, de a nyelvjárásra jellemző — a többi nyelvjárástól elkülönítő — specifikus allofónokat (pl. *e, i* a nem-első szótagbeli *e, i* helyett palatális mássalhangzók után) jelölöm.

A zürjén nyelvmutatványok magyar fordításában a minél teljesebb szöveghűségre törekedtem. A zürjén szövegrészek szószerinti fordítását, valamint a magyar fordításban felesleges szavak, ill. szövegrészek fordítását szögletes zárójelben, a zürjén eredetiből hiányzó, de a megértés vagy a stílus szempontjából elengedhetetlen magyar szövegrészeket (kiegészítéseket, magyarázatokat) kerek zárójelben közlöm.

Vimi szövegek

1. [A cárfi és az elkergetett leány]

1. *važen olisni-velisni gozja. nalen mamnis kuli. nalen mamnis kuli i ni koli, eti ni koli. ajs veli silen melnikin, sija getrašis. sešša kor-ke dirji naja petni kučisni geštini ič-inišked. a sija nišis koris loi da silj, melnikin ajs veli da silj piž setis. piž setis daj sija kiškašis. voisni geštitan-inišis da i kučis ič-iniš sijeli piñōni. sešša sijeli, niše i velisni. ič-iniš siljš sojše keralis.*

2. *ni i dumacće: 'a kičče pe me voštisa? kičče bara veške me muna?' silen ni-nem abu. munis da munis da munis da sije kičče-ke vois. sešša silj kujim tuj-vož vois. kujim tuj-vož vois i oz tēd, kičče pirni. 'a inli pe me pe etacće pe šer*

tujas pírala pe.' sešša šer tujed sija munis da munis da munis da, sešša vois sečće sad, sad vois, seni vešis ešale jabloña. jabloña ešale seni vešis i sojtem pírni oz vermí. kuž-ke sija sojtegíš sečće jabloñaad? kínemíš sílen šumale. sija sojteg muni. sešša pírís sečće sadas sija da jabloñate i kitem da, oz vermí da, vomnas kućcis sija jabloñase mij-ke karní, šojní, kurćcóní. saríslen veli sija jabloña-sadíš. sadíš veli saríslen da sija sarís et-pír ístílis sija etí sterežes: „menšim pe jablokes pe kod-ke kurćcale, vešis pe žínja jabloke, vešis pe jabloke žínja menam.” sešša sija: „me pe ne-kodes pe ig ažžíl, karaulíti da ig ažžíl.” sešša sija ístis i medes, sarís, med karaul. med karaul bara iz ažžíl. kurćcalema, jablok kurćcalema, a ne-kodes iz ažžíl sija. a kojmed pe ístis sija assíš píse: „mun pe píje pe, vetlí pe da kodi pe, nolí pe! karaulšćikjasís pe ne-kodes pe iz víštóní, a jabloknímes pe vešše pe šojísni. nolí pe, vetlí pe da on-e-ke kodes-ke pe ažží?” píis sija ažžís soj-pela níte setíš. píid ažžís síjeli da i síjeli gortas nuėdis sija. gortas nuėdis da sešša mamís-ajaníslí i šuis (sija nín krasavi-ća veli, sečem míca veli sija): „a me pe aje pe da mame, keť pe mením mij šue, tajeli pe aslím pe reve-sníća víle bošta, getír víle.” no aj-mam síked pretív iz munní. „no píje pe, mij pe sešša mi pe og pretív ime-jte, boštan-ke, boš!” sešša síjeli i boštis sija. sešša i etlaašísni naja. etlaašísni. píis sílen tom veli da sílís i armíjae nuísni píte. síje armíjae boštísni. armíjae boštísni i sílen keñešne kólí nín, sija čučkua kólí babajš.

3. sešša síje kor-ke armíja kosta i babajd i vajís kaga. kaga vajís da sešša sar gozjajš i saldatis ístísni píis díne: mij sílí nímse bošni? ístísni síjeli, saldatis. a sija sáldatis munis da munis da munis da sija ríte-bure vois i píris kerkae užmećcíní. sija samej íc-íníš orde slejmema da sešša sija seni užís. a píšmeše íc-íníš sija žepšís vojnas kískílis da sílí i gízís sija gízemaas, mij pe nímse boštas: „a tenad pe ređíććema pe pon-pi da mij pe sílí nímse bošni, sílen pon pe ređíććema.” sija munis, setís armećídlí. med así ćećcis, asja-bure vois. así-vože munis, munis da munis — men víštóní reqíd, keñešne sílí i dír, sija ed abu med kerkaíš — sija kuža mune. sešša i vois kor-ke sija armećíd díne. armećíd díne vois da sílí setís píšmete. da píšmead sílí gízís sija — bara píšmete gízís —, med pe keť pe mij ređítema, sija medím pe nímse puktasni, pon keť mort. sešša sija i kor-ke i dírji i bara armeć šujís žeptas mij-keľi i bara muni, gortlañ nín lokte. gortlañ lokni kućcis. munis da bara sija íc-íníđ orde vois. íc-íníđ orde bara užníad vois. íc-ín sílís bara žepšís kískís píšme; vojnas unmošís da. sešša i sija gízís: „med pe ubirajćcas pe me votež pe, med dukís pe iz vė!” íc-íníđ sílí gízís píšme vílad. píšme ber žeptas šujís, sáldatlí žeptas šujís. munis da munis da munis da kor-ke i sar díne vois. sar díne vois, sar gozjalí setís píšme. sar gozja líđđísni i kaga šetísni sílí i síjeli vetlísni. vetlísni síje gortšíd.

4. sešša sija munísni da munísni da munísni da sešša sija kor-ke i va-dore loktísni. more dore loíní, more vois nali, mama-píjalí. sešša more dore vodísni vojnas užní. sešša moreíđlen vaćkís valjís da sija i así-vožnas ćećcis da kíknan kíš sílen, kíja nín, sešša kagate boštís sija da sešša bara mama-píja medísni. munísni da munísni da munísni da sešša žela kerkae naja voísni. žela kerkaas seni vodísni da unmošísni.

5. a sečće sija talen saríđlen, sešša píid gortas vois. saríđlen píis gortas vois da mamjasídlí víštalis síje da sija i babase koršni medećcis. sešša sija munis da munis da munis da sešša sija žela kerkae slejmi, pete. (sija keñešne sar-píis

saldatked tože munis, iz etnas, saldatked munisni kiken.) sešša žela kerkašs sija likmis da sešša i šuis sija saldatli: „te pe ō pe — šue — a me pe unmōša pe.” sešša sija sar-pižd vodis da unmōšis. no sije vojse naja užisni kuž-ke. sešša asi-vože bure voisni, seni olisni-višni. sija kija-koka vešis silen, pīrisni pe kerkae mama-pija, kor ruale-vaale vešis. vešis ruale-vaale. sije naje veli geštitedis, a sar-piždi sija kažiččis babais kojđ geštiteččis, mama-pijais. „inli pe me pe ton pe acim pe karaulita tajeli pe vojnas.” sešša vodisni naja da sar-piis sija acis karaulitni kuččis. da sešša petis sija babais da silj tože mužikis kojđ kažiččis da sijeli, čéččis da šigirtis da šigirččisni da okašisni. da sešša čéččisni asi-vožnas da munisni. kagase boštisni (saldat) da munisni gortanis da seten pīruško da baruško karisni.

1. Régen élt egy házaspár. Az anya [anyjuk] meghalt. Az anya meghalt, és egy leány maradt (utána). Az apa molnár volt, megnősült. Aztán valamikor elmentek [kimenni kezdtek] vendégeskedni a mostohaanyával. A leány koldus lett és — az apja molnár volt — lisztet adott neki. Lisztet adott neki és ő elszórta. Megjöttek a vendégségből és a mostohaanya elkezdte őt szidni. Aztán őt, a leányt elkergették. A mostohaanyja levágta a karját.

2. A leány gondolkodik: 'Hová veszejtsem el magam? Hová menjek?' Semmije sincs. Ment, ment, ment és elérkezett valahová. Aztán hármaskeresztúthoz ért. Hármaskeresztúthoz ért és nem tudja, merre menjen. 'Várjunk csak, én errefelé, a középső útra megyek.' Aztán a középső úton haladt, ment, ment és aztán odaérkezett egy kerthez. Egy kerthez érkezett, csupa almfa van [függ] ott. Csupa almfa van ott, de kar nélkül nem tud bemenni. Valahogy (fel tudna) kar nélkül (mászni) oda az almafára? Éhes. Kar nélkül ment be. Bement oda a kertbe, kezetlen, és az almát nem tudja . . . , a szájával kezdte az almát enni, harapdálni. A cár almáskertje volt az. A kert a cáré volt, és a cár egyszer őrt küldött oda: „Valaki valamennyi almámat félig [minden fél almámat] leharapdálja.” Ekkor ő (így felelt): „Én senkit sem láttam, örködtem, de (senkit) sem láttam.” Ekkor a cár mást küldött, egy másik őrt. A másik őr sem látott senkit. Az alma leharapdálva, leharapdálva, de senkit sem látott meg. Harmadiknak a saját fiát küldte: „Menj, fiam, eredj, és bárki is az, hozd ide! Az örök senkit sem mondtak, de az almánkat mind megették. Hozd ide, menj, nem látsz-e meg valakit?” A fiú meglátta ott a félkarú leányt és hazavitte őt. Hazavitte és így szólt a szüleihez (ő olyan gyönyörű, olyan szép volt): „Apám és anyám, akármit mondjatok nekem, (de) én őt [ezt] élettársul, feleségül veszem.” No, a szülei nem elleneztek. „No fiam, nekünk nincs kifogásunk ellene, ha elveszed, vedd!” Aztán el is vette őt. Összeházasodnak. Összeházasodtak. A [cár] fia fiatal volt és a fiát a hadseregbe vitték. Bevették a hadseregbe. Bevették a hadseregbe, a felesége persze már terhesen maradt.

3. Aztán valamikor, mialatt a hadseregben van, az asszony gyermeket szült. Gyermeket szült és akkor a cári házaspár egy katonát küldött a fiukhoz: milyen nevet adjanak [adni] neki? Elküldték őt, a katonát. A katona ment, és ment és ment és ráesteledett. Éppen a mostohaanyához vetődött be és aztán ott aludt. A mostohaanya a levelet éjjel kihúzta a zsebéből és megírta neki [az íráson], hogy adjon [vegyen] nevet: „hát neked kutyakölyköd született és milyen nevet adjunk [venni] neki, kutyája született.” Odament, a zsebébe dugta [odaadta] a harcosnak. Másnap felkelt, reggel lett. Korán reggel elment,

ment és ment — nekem persze rövid elmondani, neki sokáig (tartott), hiszen nem a szomszéd házból (való) —, sokáig megy. Aztán valamikor megérkezett a harcoshoz. Odaadta neki a levelet. A levélben megírta neki — ő is levelet írt — hogy akármit szült, adjanak neki nevet, akár kutya, akár ember. Aztán a harcos is a zsebébe dugta a levelet [az izét] és ismét elindult, már hazafelé jön. Már kezdett hazafelé jönni. Ment és megint a mostohaanyához tért be. Újra a mostohaanyához érkezett aludni. A mostohaanya ismét kihúzta a zsebéből a levelet, (mikor) éjjel elaludt. Aztán (ezt) írta: „Takarodjon (onnet), mire hazamegyek, híre [illata] se legyen!” A mostohaanya (ezt) írta neki a levélbe. A levelet visszadugta a zsebébe, a katona zsebébe dugta. Ment és ment és ment és egyszer a cárhoz érkezett. Megérkezett a cárhoz, odaadta a levelet a cári házaspárnak. A cár-házaspár elolvasta, odaadták neki a gyermekét és elkergették őt. Elkergették hazulról.

4. Aztán mentek és mentek és egy vízpartra érkeztek. A tenger partjára jutottak [lettek], az anya és a fia a tengerhez érkezett. Éjjel a tengerparton lefeküdtek aludni. Ekkor a tenger hulláma verdesni kezdte (őt), és (amikor) korán reggel felkelt, két keze van neki, kezes már. Aztán vette a gyereket, s az anya és a fia újra elindult. Mentek és mentek és mentek és egy kis házhoz érkeztek. Ott a kis házban lefeküdtek és elaludtak.

5. Aztán ennek a cárnak a fia hazaérkezett. A cár fia hazaérkezett és anyjáiéknak (mindent) elmondott. És elindult megkeresni a feleségét. Ment és ment és ment és aztán a kis házhoz vetődött, bemegy. (A cárfi a katonával ment, nem egyedül, a katonával mentek ketten.) Ekkor odajutottak a kis házhoz [a kis ház odajutott], és így szólt a katonához: „Te maradj ébren [élj] — mondja — én pedig elalszom”. Ekkor a cárfi lefeküdt és elaludt. No, azt az éjszakát valahogy átaludták. Aztán megvirradtak, ott éldegéltek. Az anya és a fia bementek a házba, — teljesen ép (már) keze-lába — amikor már gőzölgött az étel [minden gőzölög]. Minden gőzölög. Megvendégelte őket, de a cárfinak úgy tűnt, mintha a vendéglátó, az anya [és a gyermek] feleségére hasonlítana. „Várj csak, ma éjjel én őrködöm”. Aztán lefeküdtek, és a cárfi őrködni kezdett. És ekkor kijött az asszony, neki is úgy tűnt, hogy a férje. Odaugrott és megölelte őt, összeölelkeztek, összecsókoloztak. Aztán korán reggel felkeltek és elindultak. Vették a gyereket (a katona), hazamentek és ott nagy lakomát csaptak.

Jegyzetek. Elmondta Anasztaszija Petrovna Kozlova (szül. 1891 Turja, Lugban lakik).

2. *jabłoŋa ešale seni vešis* 'csupa almafa van [függ] ott'; *vomnas kućis sija jabloŋase miŋ-ke karuŋ, kurćićōŋi* 'a szájával kezdte az almát enni, harapdálni'. A közlő itt a *jabłoŋa* 'almafa' (< or. яблоня) szót a *jablok* 'alma' (< or. яблоко) szóval tévesztette össze. A továbbiak folyamán már helyesen használja. *reve-snića* 'menyasszony, élettárs' < or. повесница, vö. (FOKOS-FUCHS) Vm. *reve-snića* 'Braut (eig. Altersgenossin)'.
5. *sešsa sija žela kerkaŋ slejmi, pete* 'aztán a kis házhoz vetődött, kimegy [v: bemegy]'. Szótévesztéssel van dolgunk: a *pete* 'kimegy' helyett ugyanis a *pire* 'bemegy' ige volna a helyes.

2. *Ned-kijas (nedan kijas)*
(Találós kérdések)

1. *kik níz pišje, bid tevaris vilisas. — šor.*
2. *vain čuže, biñ bidme, mamse ažžas da ber kule. — sō.*
3. *ižid, ižid dub, dubjas das-kik ū, (das-kik ūjñ) bid ūjñ nol kešel, a kešelās šizim kolk: kvajtis ježid, a šizimedis gerd. — vo, telis, vežon, lun.*
4. *peris, peris starik, pašis šo rotasa. — pisan-gor.*
5. *mića, mića molodec da šeredis geređa. — ižas-juk.*
6. *mića, mića molodec da bid bež-ŭ ažžile. — tages.*
7. *das-kik čoj efi zontik ulines. — ružeg-čumali.*
8. *lunin skamja, vojñ kalać. — pon.*
9. *sunduk pičkin zarnia leška. — paćin egir.*
10. *mića, mića molodec da međ-medoredis nećenj. — ebes.*
11. *vešse kičotasnj da ber etlašasnj. — čin.*
12. *čan čireste, vė geređe, j a r o s l a v e ž kile. — virdište, gimište.*
13. *tan keralan, moskvā (moskva) čagis čecće. — pišme.*
14. *lunin velis žužid, a vojñ meš-sitiš pe lapkid. — megir.*
15. *bid kerkān aħaēs eddala. — paćcer.*
16. *šo koka, šten dorę sūtetteg da oz sūt. — gelik.*
17. *bid pelesin šomja bekar. — telis.*
18. *kerka geger siteš gez. — nič.*
19. *čikla-mukla, kičće munan? širem gogin, mij ten dela? — ju da viž.*
20. *bi šelemā, va kinema, irgen sarapana. — samevar.*
21. *sittem, šūtem šo šor vuže, kiteđ, koktem puę kaę. — piščal da puła.*
22. *munę, munę, tujis abu, keraļe, keraļe, viris abu. — pižen munem va viti.*
23. *nol čoj da efi patka vilin tiškašeni. — pizan.*
24. *bid kerkān oš-lapa. — pać-čiškan lis.*
25. *ši-tir iž da efi bež. — nan-pežalem.*
26. *ši-tir iž da biden kert koka. — pać-egir.*
27. *mu-gu, mu-gu mu ulin, šertin, šertin šed seter, vominiñ kid-añ. — mu ulin oš ole, šed seterse šoje, šertas ole, sabri.*
28. *pirulli-parulli saraj-molitva. — petuk.*
29. *mu-gu, mu-gu mu ulin, šertin šertin šed seter, kureg-českid bađ dorin, šelem vižan žaž dorin. — redka, oš, votes, sō.*
30. *kik doras lem-pu, šeras kuk-ku. — čap.*
31. *šed ver šerin mića molodec sulale. — gerd šlapa.*
32. *bid kerkañ šed tasma. — paz.*
33. *bid kerkañ šinmen ažžitem. — šonid.*
34. *ačis sī kuža, lapais veš kuža. — lojlišan vor.*
35. *komin vok efi jur ulin. — petelek.*
36. *bid kerkañ bordtem kača. — rukomejka.*
37. *čikili-mukili, kičće munan? čę, vežem ureš, ašte lešalenj i gognalenj. — kosa.*
38. *ju šerin utka pukale, bežis beregin. — keš.*
39. *kik vok da jorta-jortes oz ažžini. — šin.*
40. *čikla čože gozja, ižid jura obe gozja, las nira ic-iņę gozja, šo šinna vežanę etnas. — stan, svelek, talan, kiš.*
41. *pu kar, pu kar pičkas ižas kar, ižas kar pičkas dera kar, a dera kar vilas nemeja voda kujle. — potan, ižas vol-paš, dera ruzum, kaga.*

42. *koprasas, koprasas, stenlan banen vodas. — cer.*
 43. *tū jile mij oz esji? — kolk.*
 44. *ajis cukla, mamis gena, pīs bergale. — peckan.*
 45. *mića, mića ic-moñ, vižedlini on listi, bidenes berdede. — luk.*
 46. *mića, mića ic-moñ da derem-gacis pičegas. — šiš.*
 47. *tj vojtište, ta vojtište da ne-kor oz vojtiš. — iserga.*
 48. *jašcik pičke mij oz tomnašši? — šondi.*
 49. *muīs dona, dona da borjis nešne (nešta) dona. — ešun, ekeñca.*
 50. *pu sodjed kaan, jaj laviče puksan. — vė vilise puksan.*
 51. *vīlan šor vizite, ūlan pomel tuę. — vė juę da bežis ešale.*
 52. *bi šelema da geger čuč-ku. — samevar.*
 53. *koñer periš starik rotliše, rotliše da žone-bure oz i volj, vek ruža. — pīsan-gor.*
 54. *veš kuža pekil da šizim ruž. — šinjas, nir, pel, vom.*
 55. *ižid, ižid eddala da vešis ruž. — nebesa.*
 56. *pidestem bečkaę jaj solalenj da oz i solassj. — čuñ-kič.*
 57. *mića, mića ic-moñ da gerd koločkaa. — kureg.*
 58. *mića, mića molodec vek jurblale. — lajkan.*
1. Két nyuszt szalad, minden holmijuk rajtuk van. — Keresztgerenda.
 2. A vízben születik, a tűzben növekszik, az anyját meglátja és újra meghal. — Só.
 3. Nagy-nagy tölgy, a tölgyön tizenkét ág, (a tizenkét ágon) minden ágon négy tarisznya, a tarisznyában meg hét tojás: hat fehér, a hetedik piros. — Az év, a hónap, a hét, a nap.
 4. Öreg, öreg apóka, a subáján száz folt [a subája száz foltos] — Fürdőszobakályha.
 5. Szép-szép legény és a közepén csomó [csomós]. — Szalmakazal.
 6. Szép-szép legény és minden farok alá belát [farok-aljat lát]. — Küszöb.
 7. Tizenkét nővér egy esernyő alatt. — Rozskereszt.
 8. Nappal pad, éjszaka kalács. — Kutya.
 9. A ládában aranyozott kanál. — Szén a kályhában.
 10. Szép-szép legény és ide-oda rángatják. — Ajtó.
 11. Mindent megkerülnek és újra egyesülnek. — Füst.
 12. A csikó felüvölt, a ló nyerit, Jaroslávig hallatszik. — Villámlik, dörög.
 13. Itt vágod, a forgácsa Moszkvába ugrik. — Levél.
 14. Nappal a lónál magasabb, éjjel a tehén faránál alacsonyabb. — Hajlított járom.
 15. Minden házban koszos takaró. — A kemence teteje.
 16. Száz lába van, de ha nem állítják a fal mellé, nem áll meg. — Vesszőseprű.
 17. Minden sarokban szenes pohár. — A hold.
 18. A ház körül szaros madzag. — Moha.
 19. Girbe-görbe, hová mész? Vágott vonókés, neked mi közöd hozzá [dolgod]? — A folyó és a rét.
 20. Tüzes szívű, vizes hasú, vörösréz szarafánú. — A szamovár.
 21. Sem feneke, sem bele, száz patakon átmegy, sem keze, sem lába (és mégis) fára megy. — A puska és a puskagolyó.

22. Megy, megy; (de) nincs út, vág, vág, (de) nincs vér. — Csónakkal való utazás a folyón.

23. Négy nővér egy selyemkendőn civakodik. — Az asztal.

24. Minden házban medvemancs. — Kemencesepűrű fenyőágakból.

25. Tele akol juh és egy fark. — Kenyérsütés.

26. Tele akol juh és valamennyinek vas lába van. — A kemence és a parázs.

27. Barlang, barlang a föld alatt, a folyó völgyben, a folyó völgyben fekete ribiszke, a folyószakaszban korpakenyér. — A föld alatt medve él, fekete ribiszkét eszik, a folyó völgyben él. Csűr.

28. Kikeríki-kukurikú csűr-imádság. — A kakas.

29. Barlang, barlang a föld alatt, a folyó völgyben, a folyó völgyben fekete ribiszke, a tyúknak ízes (falat) a fűzfa mellett, szívtartó a polc mellett. — A retek, a medve, a bogyo, a só.

30. Két oldalt zelnicefa, közepen borjúbőr. — Cséphadaró.

31. Fekete erdő közepén szép legény áll. — Piros kalap.

32. Minden házon fekete szíj. — Éreszték.

33. Minden házban van szemmel nem látható. — A meleg.

34. Ómaga öl hosszúságú, a mancsa arasz hosszúságú. — A dagasztó-tekno.

35. Harminc fivér egy fej alatt — A mennyezet.

36. Minden házban szárny nélküli szarka van. — Kézmosó.

37. Girbe-görbe hová mész? Csitt, elcserélt torzszülött, téged faragnak és gyalulnak. — A kasza.

38. A folyó közepén egy kacsa ül, a farka a parton. — Merítókanál.

39. Két fivér és egymást nem látják. — A szem.

40. Görbe anyai nagybátyám és a felesége, nagy fejű apai nagynéném és a férje, tömpe orrú anyai nagynéném és a férje, száz szemű keresztanyám egyedül. — Szövőszék, lánchenger, lábító, szövőborda.

41. Faváros, a faváros belsejében szalmaváros, a szalmaváros belsejében vászonváros, a vászonvárosban néma vajda fekszik. — Bölcső, szalmaágy, vászonpólya, gyermek.

42. Hajlong, hajlong, arccal a fal felé fekszik. — A fejsze.

43. Szegre mit nem lehet akasztani? — A tojást.

44. Az apa görbe, az anya szőrös, a fiuk forog. — A rokka.

45. Szép-szép menyecske, ránézni nem mersz, mindenkit megríkat. — A hagyma.

46. Szép-szép menyecske, a fehéreneműje az öblében. — Gyertya.

47. Ott cseppen, itt cseppen és sohasem cseppen le. — A fülbevaló.

48. A ládába mit nem lehet bezárni? — A napot.

49. A földje drága-drága, a mezsgyéje még drágább. — Az ablak (és) az ablaküveg.

50. Falépcsőn fölmész, húslócára ülsz. — Lóra ülsz.

51. Fölfelé patak folyik, lefelé lúcfenyő nő. — A ló iszik és a farka lóg.

52. Tűz a szíve és köröskörül van a hasa. — A szamovár.

53. Szegény öreg apóka foltozgatja-foltozgatja, de nem lesz jobb, mindig lyukas. — A fürdőszobasepűrű.

54. Arasznyi tuskó és hét lyuk. — A szemek, az orr, a fül, a száj.

55. Nagy-nagy takaró és az egész lyukas [lyuk]. — Az ég.

56. Feneketlen hordóban húst sóznak, be, de nem sózódik meg. — A gyűrű.

57. Szép-szép menyecske és vörös taréja van. — A tyúk.

58. Szép-szép legény állandóan hajlong. — A bölcsőrúd.

Jegyzetek. A találós kérdéseket Soski, Lug és Turja falvakban jegyeztem fel szinte valamennyi adatközlőtől.

1. sz.: *sor* 'keresztgerenda, amelyre a konyhában edényeket akasztanak.

18. sz.: A zürjén faházak gerendái közti réseket mohával tömik be. | 41. sz.: a *nemeja voda* (tkp. 'néma víz') népetimológikus alakulat a *nemej vojevoda* 'néma vajda' < or. *немоу воєвода* helyett. Vö. AV *nemj sar* 'néma cár' |

58. sz.: *jurblal* 'hajlong'.

A menyasszony vőfélyfogadó énekei

3. *družkali berdem*

ver(i)dan ver(i)díšej
druž(i)ka taj kile, lok(i)te
šed pe ved daj(i) kimer(i) kojđ.
druž(i)ka taj kile, lok(i)te

5. *ižid pe ved daj tuća kojđ.*
druž(i)ka taj kile, lok(i)te
daj šed(i), pemid(i) ver(i) kojđ.
druž(i)ka ved kile, lok(i)te
žug ižas(i) kojđ daj lok(i) miđer(i)nas.

10. *druž(i)ka taj kile, lok(i)te*
riniš(i) tupled kojđ jur(i)nas.
druž(i)ka taj kile, lok(i)te
kosa da nud kojđ da sojjasnas.
druž(i)ka taj kile, lok(i)te

15. *ger(i) vož kojđ pe daj kokjas(i)nas.*
druž(i)ka taj kile, lois,
ver(i)dan ver(i)díš n̄(j) olėmej.
i druž(i)ka taj kile, lok(i)tis
roć(i) bajar(i) kojđ da miš-kunas.

Vőfélygalázó [Sírás a vőfélynek]

Kedves eltartóm

a vőfély, hallatszík, jön
 fekete felhőhöz hasonlóan.

A vőfély, hallatszík, jön

5. nagy felleghöz hasonlóan.

A vőfély, hallatszík, jön
 fekete, sötét erdőhöz hasonlóan.

A vőfély, hallatszík, jön

összekuszált szalmához hasonló rossz természetével.

10. A vőfély, hallatszik, jön
a gabonaszárító ablakának betömésére való köteghez
hasonló fejével.
A vőfély, hallatszik, jön
kaszanyélhez hasonló karjaival.
A vőfély, hallatszik, jön
15. ekeszarvhoz hasonló lábaival.
A vőfély, hallatszik ,megjött [lett],
ó kedves, drága leányéletem.
A vőfély, hallatszik, megérkezett
orosz bojáréhoz hasonló hátával.

Énekelte Natalija Ivanovna Kucsmenyova (Turja).

4. *družkalj oškem*

aj ver(i)dan verdišej,
druž(i)ka taj kile daj voema
roč(i) bajar(i) kojđ da miđer(i)nas,
verdan verdišej,

5. *roč preńik kojđ da čužem(i)nas.*
družka taj kile daj voema
roč-akan(i) kojđ daj miđer(i)nas.
družka taj kile daj voema
ižid gešnas daj(i) geštanas,

10. *družka taj kile daj voema*
ižid gešnas daj(i) geštanas.

Vőfélydicsérő [Dicséret a vőfélynek]

Ó kedves eltartóm,
a vőfély, hallatszik, megérkezett
orosz bojáréhoz hasonló természetével,
kedves eltartóm,

5. orosz mézeskalácshoz hasonló arcával.

A vőfély, hallatszik, megérkezett
orosz bábuhoz hasonló természetével.

A vőfély, hallatszik, megérkezett
nagy vendég férfiakkal és vendég nőekkel.

10. A vőfély, hallatszik, megérkezett
nagy vendég férfiakkal és vendég nőekkel.

Énekelte Olga Andrejevna Nyekraszova (Turja).

Alsó-vicsegdai szövegek

5. Iván cárevics

1. *sar gozjaten kujim pi vijim. naja kor-ke — olasni, olasni — šorkni*
kežasni, una, repa. šorkni kežasni, nalen girišež biđmas i vošni međas, etore
vošg, gueni. „vaj pe vižni mun! te pe mun, v a š i l j s a r e v i ć, ta-lun vojnas

viž!" v a s i l i j s a r e v i c vižni munas, berezdae vodas. voj-šer kad kimin lovas i loktas gušasiš puχ-paχ vojnas. šorkniše medas dergajtni iž-ku pašta da iž-ku pašta mestaš. sija vugzišas. vot pe taj verid loktis, verid pe i šedi. „te pe taj loktemid mene i vižni!” sije boštas da nejtas da nejtas da edva lohis kole v a s i l i j s a r e v i c len. no sija gortas voas. „mij-ke pe ažžilin-e? kod i guis? kod veli? kod pe veris?” „a meam pe, višem boštis da ig pe ažžil ni-nem.” perjalis: 'meam pe višni kućci da ni-nem pe ig ažžil.' „med lun mun pe, p e d e r s a r e v i c, te vetli!” p e d e r s a r e v i c munas, bara vodas berezdae. bara voj-šer kad kimin lovas, bara šux-paχ voas da medas iž-ku pašta da iž-ku pašta stav šorkniše dergajtni. „ak, no taj verid suri.” „te pe ješše vižni loktin? . . .

2. i v a n s a r e v i c e s sešša ištias. i v a n s a r e v i c kert palić boštas i mune. palić boštas, mune, berezdae vodas. bara voj-šer kad love. puχ-paχ loktas, bara medas dergajtni, iž-ku pašta da iž-ku pašta mestaš kole. „o — šue — te mene vižni loktin?!” vugzišas bara sije. i v a n s a r e v i c boštas da nejtas da nejtas da nejtas gušasište. „te pe ješše gušasan da kik vokes nin nejtemid, tiđale.” „lež pe, i v a n s a r e v i c, kol pe menšim lov, me pe tenid šlapa-tir deŋga šeta.” no ješše jona nejtni medas. „lež pe, i v a n s a r e v i c, me pe ten votluk šeta.” ješše jona nejtni medas. „lež pe, i v a n s a r e v i c, lov pe kol, me pe ten zarnia šura eš šeta.” „kiž pe te sije šetalan menjm?” — i v a n s a r e v i c šue. „te pe vere ka da sen pe vijim ižid vad. seće pe lok, te pe seće lok!” i v a n s a r e v i c loktas, asiv-vož čecčas. mamjas jualeni. „mijan pe ne-kod iz voli, ne-kodes pe ig ažžil.” oz vištav sarli. vere kaas. suniš motokjas boštas, katuškajas. ižid va ažžas, vad, šed vad. i seni medas sija sunišjasse bergedlini, motajtni, taži gegredlini vase. bes-pijs petas, želenžik pijs, sija šue: „dade pe, te ne mij karan? mijla pe taje te krestavlani?” „me pe taje vadse kesja širjovtni da gortę nuni.” „oj pe, in nu pe, in nu pe, in nu!” edje ber vaas pıras da loktas, mij-ke bašis dore. „baše pe, baše, kučem-ke pe mort loktis da vadse pe kesje širjovtni da gortas nuni, vase.” sija petas edježik, ižidžik. ižidžik petas i medas šuni: „no pe loktin?” „lokti pe.” „vaj pe, šlapase lešed!” sije pe šlapase ružedas da seće mešek vuras. sija petkedlas da petkedlas da deŋgase petkedlas da šlapaid ne-kuž oz tir. no kor-ke tire, puktas . . . sili votluk šetas, seće ešedas deŋga-votluk-li, mij-li. i zarnia šura eš šetas. „vaj pe, mene kollı, me pe etnam og vermi munni.” sija boštas biden i nuas čes pıred, omelik lokis, besis. nuas sija. sešša i mune, mune, jer vile voas, etačem ižid. seni gerema kod-ke da geris kolema. „mij pe taja, bur mort, taja tijan?” „taja pe menam perna-kele, pernae pe ori da vaj pe taje čeč bošt da nu!” sija čeč boštas da nuas. mune, mune, agas ažžas. „taja pe mij tijan, bur mort?” „taja pe menam pernae.” sije i čeč boštas omelis da nuas. nuas, vajas, kilće doras šibitas i ber bes pišjas vade. no i loktas dade, eš jertas.

3. „no pe — olasni, olasni — me pe gulajtni vetla kiće-ke” — i v a n s a r e v i c šue. i v a n s a r e v i c kiće-ke mune gulajtni. mune, mune, mune ile, kiće-ke i kučem-ke kerka voas, lokiñži. seće i pıras. „užni pe mene lež, babuška!” etnas babuška ole. užni ležas. „no kučema pe tan, babuška, tijan oleni, med žemla-in?” „a mij pe oleni?! mijan pe zev loka oleni. kučem-ke mijan kere-l pe viis stav narodse. narodis pe nin abu. m a r p a s a r o v n a s e pe vajni kesje, a stav narodse pe nin viis. a bid lun pe saldat kole, koktem saldat da vetliše ešin uvti: 'kod-ke abu-e et-dor mort, kod-ke abu-e vojujtiš?’” „a te pe mene asiv vištav, me pe peta — i v a n s a r e v i c šue. no med lun voas. sar tark vartas. „kod-ke abu et-dor mort?” „mijan pe no vijim etik, uže.” saldat-li, mij-li vištalas:

„te pe sija petav vejujtni! „petala pe!” petas, vejna vile munas. „no kučema pe tujan oleni?” „mijan pe kerel' biden stavse lijis. ne-kod pe vejujtiš abu.” sija boštas bed kestiga da i mune vejujtni. suvtas pole vile, kestiga vile ešécás. no sarlen pe istema vejujtiš, eti mort. „mij pe taje karam, munam pe ta-miđanas da taje pe šelištam, ali pelištam, ali tojištam, ali mij pe, taje kuž vijam, etise eta miđaen?” mate lokni medasni, vakšeni si vile, vejska. sija bergećás da votlukse boštas da votlukšis biva iz da biva kert boštas. et-pir vačkas: molodeć céćčištas; mediš vačkas: molodeć céćčištas. „mij pe, vil keža-jin, mijan čektan karni?” „vaj pe, taje stav vejskase evte!” etore-medore naja evtasni, stavse i vijasni vejskase. stavšis kule, eti saldatiš kolos, kučem-ke rañenejes. „te pe mun da asiv kik ta miđa med loktasni” — sija, i v a n s a r e v i ć šue. sija, mij-ke, munas, gorte ber loktas. sar vižedlas, a stav vejskase biden vijema. sarid i lube loe. sije verdasni, ugošša-jtasni, kod teđe, kuž. „asiv pe bara vetli tel me pe tenid, asiv vellan, i m a r p a s a r o v n a e s te saje šetam. (kerel' veli vaje). sija med lun bara mune, bara pole vile suvtas i bara sen kestiga jilin ešjema. i lokteni bara vejska. oj pe, sarlen vejskate kimin sijes istema! vakšeni sije. „mij pe tene karam, kuž pe tene vijni medam?! pelištam-ke pe stavnim, kulan. a šelištam-ke pe i stavid, nin ušan.” bara matežik voas. sija votluk kiškas, biva iz da biva kert vačkas: etik molodeć kiš-ke loktas. mediš: med molodeć. „no vaj pe, mij, lubeznej keža-jin mijan čektan karni?” „evte pe stavse!” stav vejskase evtasni, bara. no mune, bara loktas gorte. sar bara vižedlas: stavse vijas, vajedas. kod teđe, kuž sije bara nin, mij lois-li . . . i svadba karas. m a r p a s a r o v n a e s si saje šetas. veniča-jćasni, pirujtasni-parujtasni, biden karasni. sešša sija i vottedasni ić-moñ gozjaes torja kerkae. vottedeni. sija vodasni da m a r p a s a r o v n a i šue: „i v a n s a r e v i ć, lubeznej mužik pe, kuž pe tenid taj jen otsalis ta miđase vijni etnadisli? vaj pe, te vištav!” „a kuž-ke pe taj jen otsalis, a mij pe me tenid vištala?” „a mij ne pe as babaždli on vištav? kole pe vištavni.” „a vot pe menam vijim votluk, biva iz da biva kert pe vot vačka i céćčištasni kik molodeć da stavse i vijasni.” „no vot pe i vištalin, pašibe pe, bur — mužikli oške — mij ne pe as babaždli on vištav?” no sija kožžištas da jona i unmovšas, mužikid. mužikid unmovšas, a babašis votlukšid i boštas biva izse da biva kertse. boštas da seće prestej biva iz da biva kert i šujas, m a r p a s a r o v n a babašis. sija i asiv-vož céćás, bara kole munnij vejska vile, vejna vile „asiv pe kerelše i bidenes nin vajed!” kerelis keža-jiniš, nalen sar. lokteni. sija kestiga bed jile bara ešécéma. „kučem pe saridlen vejskašis? — kerelis šue. — mij pe taje karannid, šelištannid, ali pelištannid, ali kuž pe taje vijam?” „a inli pe — rañenej etik saldat šue —, taje pe ved kik lun nin stavse vijis, bara pe vijas.” „čev pe, kučem pe taje vijis sečem mort, etik mort?!” naja voasni dinad. „no pe vaj, vojajt! te pe vejujtemid, vaj pe, vij mijanes si miđa naro-dse!” sija veške bergećás da biva izse da biva kertse vačkas. et-pir vačkas: bi petalas, mediš vačkas: bi petalas. ne-kod, ni-nem abu. vot sija i bed jile ešécás i sulale. „no vij pe, te pe vijni loktin, vejujtni.” „a me pe ig lok vejujtni, a me pe vev koršni, me pe vev-koršiš, me pe ig vij. me pe vev-koršiš vetledla.” a saldatiš i šue: „taja pe veli. vaje pe, talš kert asika bečka kare! ni-nem pe tajeli g vermi vijni, taje pe šibitav va vile, med pe sen plavajte vain.” no sili kert bečka karasni seni artelen i vae i šibitasni, i v a n s a r e v i ć se.

4. sija plavajtas sen da plavajtas da kerel' stav vejskanad munas sar dorad. sarse guē šujasni, vičkojasse, biden šed kuen kišasni, biden med verae bergedasni. m a r p a s a r o v n a i s i baba kerelli loe, kerelli šetasni. kor-ke sen i v a n

s a r e v i c plavajtas da plavajtas da plavajtas da plavajtas da i kuvni medis. 'atte dive, kole že nin tan kuvni. ken-ke pe eske menam zarnia šura eš vevli, kesjis pe bur karni. a kiš ne pe eni sije me korsa sije? ken sija pe, kod tede? med zemla-in. a munigas sija šuis: „eš-ke pe durmas, ti pe leže!” mam-batšli šuis. a sija eš durmis. stav pos-jivse biden leptale, kerkase leptale. naja voštasnij kartase da svišnitas med zemlaežis eškid. biden, stav mu i va drežžite. lokte sija more dorad eškid. a i v a n s a r e v i c i šue: „e pe, šondi-banej daj eskej, te pe eske loktan, kile da mene pe ed te vijan.” sija buv-šov-bav keras eškis da berege vajedas. lukalas da lukalas da lukalas, berege vajedas bečkase. berege voas. „da vijan ed pe mene tel!” sija taj čapištias eškis da žil-žol mune semin bečkais. pazale. i v a n s a r e v i c i kulas. sešša sija isalas da isalas da isalas eškid da lov-va vajas da pizjas da ber lovžas.

5. sešša sija i munas ber gortas. ber gortas munas eškeč, eskes nuedas i gorte munasni. no munas, gortin, mij-ke, olištias i čekteni sili getrašni. „me pe — šue — og getraš na, me pe ješše vella kičče-ke gulajtni.” sija gulajtni bara mune, bara med zemla-e munas. i v a n s a r e v i c babuška orde seče pīras. sija oz i ted sije. „no pe, babuška, kučem olemis?” „čev, mij ne pe nin olasni? te kojž že taj volis da kik lun biden vijis vejskase, a kojmed lunas pe kičče-ke voši, vijisni daj.” i oz ted sija, babuškaid. „no pe, babuška, me pe, užam ta-lun, a asiv pe me vev loa, tead zarnia vev loa karta vilad. a te pe nued kerel dortiud vaavni! sije da sija pe medas korni: »vaj pe, me tajes bošta, neba, vuzav! mij pe ten starukali tačem zarnia vev? a-a bur vev sija, jon, ižid vev, zarnia«” no asiv-vož čecčas, sizen vev sečem loema karta vilas. sija i petkedas, šermedalas vuzavni. „te pe vuzav! šo šajt pe šetas, in šet, kikes pe šetas, in šet, kujim-šo pe šetas, šet da šermedte pe in šet!” sija mune. kerel edžežik petas. „o pe, babuška, kučem pe tenad velid bur! kiš ne pe tačemis? vaj pe, vuzav! mij ne pe ten, etačem starukali tačem vev kole?” „og pe, mij ne pe me vuzala?! meam pe etija, acim bitti, bur vev.” „vaj pe, vuzav, šo čelkevej šeta.” „og, og pe.” „kik-šo pe šeta.” „og pe šet.” „kujim-šo pe šeta.” no i šetas. „šermedse pe og šet.” šermedse ber boštas. „men pe oz i kov šermedid.” sija i zev jona lubiteni kerel gozja, m a r p a s a r o v n a gozja. bid lun si vile lubujčeni da vaaleni da verdeni. da sečem miča da mij-ti da! kor-ke kerel kičče-ke mune lijšini da mij da. i m a r p a s a r o v n a petas, sije vedite-babite, a vev si vile taj kuv šin-gugnad vižedlas. a sija povžas da edžežika ber pīras babaid, m a r p a s a r o v n a id. kerel loktas. „oj pe, kere-kuško, lubeznej mužik, etija pe mijan vev vereg. taja pe mijan važ mužik.” „čev pe, jej, kučem ne važ mužik?!” „da, važ mužik. vaj pe, šejčas že palačjases vajed i trepu-trepu biden sijes keravli i bien sot i pejimse pe teled! veliš pe tajš minan.” no edžežika i šejčas i mune kerel i palačjasla. a etija nalen veli devka-černo-vka, prisluga, vek velema sarislen da sija kerelis dorin i prislugajča-jte. no sija i petas da velidli kok vilas jurbite sija: „oj pe, velej da velej da šondi-banej daj velej, ni-nem ed te, koher, on ted. a tene pe ed i palačjasla munini da palačjasid pe tene kesjeni trepu-trepu keravni daj bien sotni daj pejimte teledni.” veliš i šjašas. „ek pe devka-černo-vka da musa čojilej, te pe, voasni pe palačjasis da mene-ke medasni keravlini, tačče pe pet vajdla da vedrate pe bošt da keričštasni-ke pervojse, kičče pe pervoj viris čecčištias, sije pe sije bošt da vedraad pe i pukti da sereg-pelesad pe i šuj muas! šu: »bur zarnia vev pe veli, zarnia kiž pe te bidmi že!«” palačjas, nija, oz na vevjav petni vev daršid i lokteni nin, šinnis don. biden sije trepu-trepu keravlasni, bien sotasni, pejimse biden teledasni. „no vot — m a r p a s a r o v n a šue — veliš pe mi važ mužiksud i minim.

6. no kor-ke ovni medasni i zarnia kiž bidme, sečem mića da zarnia. no i lubujćini oz vermini kerel gozja?! 'atle pe kučem mijan kiž bidmini medis, atle dive, kučem bur!' a devka-černovkali sija ješše lube, sije radejte, kod teđe, kuži. no kiće-ke bara mune kerel. mij-ke sije etore si gegerin bergale, m a r p a s a r o v n a id vižede. kuž taj sije zarnija kiž si vile šatovčas, vuvžišlas lok moz. oj sija mij edja pišjas. bara pišjas i bara lokte kerel. „oj pe, lube-znej mužik kerel, taja pe mijan zarnija kižžid vereg. taja pe važ mužik. vaj, šečas že pe taje keravli, pered i trepu-trepu palacjases vajed i bien sot i pejimse teled!” bara sija i pišjas edježik, kerel, babazli kivze, mića, eske žal da. bara kivze, munas. a devka-černovka mune da jona berde bara: „oj pe, zarnija kižžej da kižžej, me pe veli te vile lubujća. eni ed pe te ni-nem on ted, a tenē keravni da i sotni da i bara pejimse teledni.” kižžid bara sili šiasas: „devka pe černovka da musa čojilej! te pe vižed, meam medasni, palacjasid voasni da, keravlini da pervej čagse pe kerištasni da kiće čecčištas, te pe sije bošt da vedraad pukti da moread pe va-dorad i leći: »zarnia kiž pe veli da zarnia utka pe te lov že!»” no sija i bara voas palacjas, oz vevjav pirni, bara nin lokteni. biden keravlasni, sotasni, pejimse teledasni. „vot pe veliš pe mi tazš mžnim. eni pe ne-ken ni-nem abu. taja pe veli važ mužik, mijanes pe eske kžknannimes vijis.” „no tenšid pe kivzim.”

7. no i ovni medasni. kerel sija vek vetledle, okotničarjte. more dore sija lećas lijšini, utkajases lije. a utka, sija zarnia utka sija dir sen gaške nin lebale vaas. sija i davaj medas si bersaň vetlišni. 'atle pe, kučem mića, ižid utka!' lijlini medas, vetćini. vetćas, vetćas. gaške me kulla deremes da veteda tajes. munas, munas, kiće-ke eske gač i biden kulas, berege puktas, utka bersaň vetće. šede i šede i, sešša kvařini kvařini, medas. sija vek iležik da iležik da beregas kais. pir vile lebas utkais da edježika siliš, kerelidliš derem-gačse boštas da votlukse boštas edježik — votlukis si ordin, novledle, kerelidliš šetema — boštas kerelidliš. sešša i biva izse da biva kertse boštas votluksis da et-pir vačkas, molodeč čecčištas, medis vačkas, molodeč čecčištas. „lube-znej keža-jin pe važ keža-jin, mij pe čektan mijan karni?” „vaj pe, bošte etaje velmožase da eti kok vilas pe talište, a medse časnište da moreas pe šibite!” sija naja boštasni da žive kerelles etik kok vilas talištasni da medse časnitasni da moreš šibitasni. no vot sija i kae sešša gortad, i v a n s a r e v i ć. i v a n s a r e v i ć lokte, ken-ke vilis jatažin m a r p a s a r o v n a pukale: 'u-u, važ mužikid lokte, važ mužikid lokte. taja pe eni mijanes, stavnimis vijas važ mužikid.' „eča šud! kiš-ke i v a n s a r e v i ć lokte, lube-znej mužik pe lokte.kiš-ke pe ušema da lokte.” „lokta pe! mij ne pe og lok, važ mužik?!” bara bergećilas da biva iz da biva kert vartas. et-pir vačkas: molodeč. „mij pe lube-znej keža-jin, čektan karni?” „vaj pe, etija bošte da lećede more doras da eti kok-pelas talište, a medse pe časnište da goznanse pe vaas šibite!” sije kžknannis sija šibitasni, vijasni da moreas, mij-ke, plavajte seni eni sija. sešša sija ber kaas, stav sarvotē, biden boštas, bidenlen. sar gozjase gušis šededas, munas, ken-ke pedvalin viženī. stavš kujasse biden kišas vičkošis. medas ovni i sarē puktasni. i eni vek oleni-vileni. — pom.

Iván cárevics

1. Egy cári házaspárnak három fia van. Egyszer — amint így éldegélnék [élnek, élnek] — répát vetnek, sokat. Répát vetnek, (és) a répájuk [az övék] nagyra nő, és kezd eltünedezni, állandóan elvész (belőle), lopják. „Nos, menj őrizni! Te menj, Vaszilij cárevics, ma éjjel te őrködj!” Vaszilij cárevics elmegey

örködni, a barázdába fekszik. Éjfél körül lesz és jön a tolvaj nagy dérrél-dúrral. Elkezdí báránybőr szélességű és báránybőr szélességű helyen a répát kitépni. Ő (Vaszilij cárevics) ráront. Lám, eljött a tolvaj, megkerült a tolvaj. „Hát te idejöttél engem meglesni?!” Fogja és püföli, püföli és püföli és alig marad élet Vaszilij cárevicsben [alig marad meg a lelke Vaszilij cárevicsnek]. No, hazaérkezik. „Láttál-e valamit? Ki lopott? Ki volt? Ki a tolvaj?” „Nekem meg . . . , betegség fogott el (engem) és semmit sem láttam.” Azt hazudta: 'betegeskedni kezdtem és semmit sem láttam.' Holnap menj, Fjodor cárevics, te menj!’ Fjodor cárevics elmegy, ugyancsak a barázdába fekszik. Ismét éjfél körül lesz, megint jön (a tolvaj) nagy dérrél-dúrral és elkezdí báránybőr szélességben és báránybőr szélességben az összes répát kitépni. „Ah, hát kézre került a tolvaj.” Te még örködni jöttél?! . . .

2. Aztán Iván cárevicset küldi. Iván cárevics fog egy vasbotot és elindul. Veszí a vasbotot, odamegy, a barázdába fekszik. Megint éjfél körül lesz. (A tolvaj) jön dérrél-dúrral, ismét kezdi (a répát) kitépni, báránybőr szélességű és báránybőr szélességű hely marad (letarolva). „Ő — mondja — te idejöttél meglesni engem?! Ismét ráront. Iván cárevics megragadja és püföli, püföli és püföli a tolvajt. „Te még lopkodszt és — úgy látszik — már két testvéretem elverted.” „Eressz el, Iván cárevics, hagyj meg az életemet, én neked egy kalapra való pénzt adok.” No még jobban kezdi ütni. „Eressz el, Iván cárevics, én neked egy tűzszerzamos zacskót adok.” Még jobban kezdi ütni. „Eressz el, Iván cárevics, hagyj meg az életemet (lelkemet), aranyszarvú ökröt adok neked.” Hogy adod azokat nekem? — kérdi [mondja] Iván cárevics. „Menj az erdőbe, ott van egy nagy tó. Oda gyere, oda gyere te!” Iván cárevics (haza)jön, reggel fölkel. Az anyjáék kérdezik őt. „Senki sem jött hozzánk, senkit sem láttam.” Nem mondja meg (az igazat) a cárnak. Elmegy az erdőbe. Cérnamotringokat vesz magához, gombolyagokat. Meglátja a nagy vizet, a tavat, a sötét tavat. Nekilát letékerni a cérnát, legombolyítani, (s) így bekeríteni a vizet. Az ördög fia előjön, a kisebbik fia, (s) így szól: „Bácsi, hát te mit csinálst? Miért teszed ezt keresztbe?” „Én ezt a tavat össze akarom hurkolni és hazavinni.” „Jaj, ne vidd, ne vidd!” És gyorsan visszamegy a vízbe és az apjához jön. „Apám, apám, valamilyen ember jött ide és a tavat össze akarja hurkolni, s hazavinni a vizet.” Gyorsan kimegy a nagyobbik. A nagyobbik kimegy és így szól: „No, idejöttél?” „Idejöttem.” „Nos, készítsd a kalapodat!” Ő kilyukasztja a kalapját és zsákot varr oda. Ő (az ördög) hordja, hordja és hordja a pénzt[ki], de a kalap nem telik meg. No egyszer megtelik, fölteszi [a hátára]. Zacskót ad neki, odaakasztja a pénzes zacskót vagy mit. És aranyszarvú ökröt ad neki. „Kísérj el, nem tudok egyedül menni.” Ő fogja valamennyit és viszi vadászösvényen át, a gyenge ördög, a sátán. Cipeli, megy, megy, egy ilyen nagy bekerített veteményes kerthez ér.* Valaki szántott ott, és az eke (ott) maradt. „Mi ez, jó ember, ezetek?” „Éz az én keresztzsinegem, a kereszttem leszakadt. Nosza, fogd ezt is és vidd!” Azt is fölveszi és viszi. Megy, megy, meglát egy boronát. „Ezetek meg mi, jó ember?” „Ez az én kereszttem.” Azt is fogja az ördög és viszi. Viszi, (haza)hozza, a tornác mellé hajítja és az ördög visszamenekül a tóba. Megérkezik Iván cárevics [a bácsi], az ökröt be-zárja (az istállóba).

* Az adatközlő ennél a résznél kimutatott az ablakon a veteményeskertre.

3. Élnek, éldegélnek. „No, én elmegyek valahová, sétálni” — mondja Iván cárevics. Iván cárevics elmegy valahová sétálni. Megy, megy, valahová messzire megy és valamilyen rozoga házhoz érkezik. Bemegy oda. „Eressz be, anyóka, aludni!” Az anyóka egyedül él. Beengedi aludni. „No hogyan élnek itt nálatok, anyóka idegen (másik) földön?” „Hát hogyan [mit] élnek?! Nálunk nagyon rosszul élnek. Valamilyen király nálunk az egész népet megölte. Nincs már nép. Marpa cárevnát akarja elvenni, az egész népet meg már megölte. Minden nap egy katona marad, egy láb nélküli katona és az jár az ablak alatt: 'Nincs-e valaki idegen ember, nincs-e valaki harcos?' ” „Hát, reggel mondj meg engem (neki), én kimegyek” — mondja Iván cárevics. No, eljön a másnap. A cár kopogtat: „Nincs-e valaki idegen ember?” „Nálunk van egy, alszik.” A katona vagy mi mondja: „Te, gyere ki harcolni!” „Kimegyek!” Kimegy, elmegy a háborúba. „No, hogyan élnek nálatok?” „Nálunk a király az egész népet lelőtte. Senki harcos sincs.” Veszi a mankót és megy harcolni. Megáll a mezőn, a mankóra támaszkodik. No a cárék egy harcost küldtek, egy embert. „Mit csináljunk ezzel, menjünk-e ennyien és köpjük el őt, vagy fújuk el, vagy taszítuk el, vagy mit, hogyan öljük meg ezt ennyien?” Közé jönnek, nevetnek rajta, a hadsereg. Ő megfordul, előveszi a zacskóját és a zacskóból tűzkövet és tűzcsiholó acélt vesz elő. Egyszer csihol: legény ugrik elő; másodszor csihol: legény ugrik elő. „Mit parancsolsz új gazdánk, mit csináljunk?” „Rajta, ezt a hadsereget, legyintsétek el!” Erre-arra legyintenek, az egész hadsereget megölik. Mind meghal, egy katona marad (életben), valamilyen sebesültet (életben hagy). „Te menj el, és holnap kétszer ennyien jöjjenek” — mondja Iván cárevics. Ő hazamegy, visszaérkezik. A cár látja, hogy az egész hadsereget, mind megölte. A cár megőrül. Enni adnak neki, megvendégelik, ki tudja, hogyan. „Holnap megint menjél. Ha holnap (oda)mégy, Marpa cárevnát is hozzád adjuk. (Az a király vette volt el (akarja elvenni)). Másnap szintén elmegy, ismét feláll a mezőn és megint a mankóra támaszkodik. Jön a hadsereg. Jaj a cárék mekkora (mennyi) hadsereget küldtek. Nevetik őt. „Mit csináljunk veled, hogyan öljünk meg?! Ha egyet fújunk mindnyájan, meghalsz. Ha pedig mind köpünk egyet, már elesel.” Ismét közelebb jön. Előhúzza a zacskót, a tűzkövet és a tűzcsiholó acélt összeüti: valahonnan egy legény jön oda. Másodszor (csihol): egy másik legény (jön oda). „Nos, szeretett gazdánk, mit parancsolsz, hogy cselekedjünk?” „Legyintsétek el az egészet!” Az egész hadsereget ellegyintik, ismét megölik. No, elmegy, ismét hazajön. A cár megint látja: az egészet megölte, odahozta. Ki tudja, hogyan (vendégtelték meg) már megint, vagy mi történt. . . És lakodalmat tart [csinál]. Marpa cárevnát hozzáadja. Megeksüsznek, lakomáznak, mindent csinálnak. Aztán a menyecskét és a párját külön házban fektetik le. Lefeküsznek és Marpa cárevna így szól: „Iván cárevics, szeretett férjem, hát hogyan segített meg az isten, hogy ennyit egyedül megöltél? Rajta, Mondd el!” „Hát valahogy megsegített az isten, ugyan mit mondjak el Neked?” „Hát miért [mit] nem mondd el saját feleségednek? El kell mondanod.” „Hát van nekem egy tűzszerszámú zacskóm, (amint) a tűzkövet és a tűzcsiholó acélt összeütöm, két legény ugrik (oda) és mindenkét megölnék.” „No lám, elmondtad, köszönöm, jól van — dicséri a férjét. — Miért ne mondanád el saját feleségednek?” No ő lerészegedik és nagyon elalszik, a férj. A férj elalszik, a felesége meg kiveszi a zacskóból a tűzkövet és a tűzcsiholó acélt. Kiveszi és egyszerű tűzkövet és tűzcsiholó acélt dug oda bele Marpa cárevna asszony. Reggel felkel, újra hadba, háborúba kell mennie. „Reggel a királyt és mindenkit hozz már

de!" A király az ő uruk, cárjuk. Jönnek. Ő a mankóra támaszkodott ismét. „Melyik a cárd hadserege? — kérdezi a király. — Mit csináltok ezzel, elköptek vagy elfújjátok, vagy hogyan öljük meg ezt?” „Várjatok csak — mondja az egyik sebesült katona — hiszen ez már két nap mindenkit megölt, megint meg fog (mindenkit) ölni.” „Hallgass, hogyan ölt volna meg, egy ilyen ember, egyetlen ember?!” Odajönnek hozzá. „No rajta, harcolj! Te (már) harcoltál, nosza, öl meg bennünket, ennyi népet!” Ő megfordul ugyan, és összeüti a tűzkövet és a tűzcsiholó acélt. Egyszer csihol: tűz jön ki; másodszor csihol: tűz jön ki. Senki, semmi sincs. A botra támaszkodik és áll. „No, öljél meg (bennünket), te ölni, harcolni jöttél.” „Hát én nem harcolni jöttem, hanem lovat keresni, én mint lókereső járck (itt)”. A katona meg azt mondja: „Ez volt. Csináljatok neki egy vas abroncsos hordót! Sehcgy sem tudjuk őt megölni, hajítsuk a vízbe [vízre], hadd ússzon ott a vízben”. No vashordót csinálnak ott neki közösen [artelben] és a vízbe hajítják Iván cárevicset.

4. Ott úszik és úszik, a király meg az egész hadseregével a cárhoz megy. Aicárt egy verembe zárják [dugják], a templomokat mind fekete bőrrel vonják be, mindenkit másik hitre térítenek. Marpa cárevna a király felesége lesz, a királyhoz adják. Iván cárevics valamikor ott úszik és úszik és úszik és haladokolni kezdett. Ejnye, már itt kell meghalnom. Valahol nekem egy arany-szarvú ökröm volna, jót akart az tenni nekem. Hát, hol keressem most meg őt? Hol van, ki tudja? Más országban. Mielőtt elment (hazulról), (Iván cárevics) így szólt: „Ha az ökör megbolondul, eresszétek el!” A szüleinek mondta. Az ökör meg megbolondult. Az összes csúrt, mind felemeli, a házat felemeli. Kinyitják az istállót és az ökör forgószélként elrohan a másik országig. Minden, az egész föld és víz megremeg. Az ökör a tengerhez érkezik. Iván cárevics így szól: „Ó, nap-arcoeskám, ökröm, hát idejössz, és — úgy látszik — megölsz engem.” Az ökör elbődül és a partra hozza (a hordót). Döfködi, döfködi és döfködi és a partra hozza a hordót. „Hiszen megölsz engem!” Az ökör odacsapja és [csak] ripityára megy a hordó. Széttörik. Iván cárevics meghal. Az ökör szagolgatja, egyre szagolgatja őt, életvizet hoz, ráspricceli, és életre emad.

5. Aztán hazamegy. Hazamegy az ökörrrel, az ökröt vezeti és hazamennek. Egy ideig otthon él, és megparancsolják neki, hogy nősüljön meg. „Én — úgymond — még nem nősülök meg, elmegyek még valahová sétálni.” Ismét vándorútra kel, újra elmegy a másik országba. Iván cárevics betér az anyókához. Ő nem ismeri fel őt. „No, anyóka, hogy megy az élet?” „Hallgass, ugyan hogy élnének már? Egy hozzád hasonló idejött és két nap alatt az egész hadsereget megölte, a harmadik nap meg eltűnt valahová, bizonyára megölték.” Az anyóka nem ismeri fel őt. „No, anyóka én . . . , aludjunk ma, reggel én lóvá válok, a te aranyos lovaddá leszek az istállódban. Te pedig a király (háza) mellett vezess el itatni! Ő kérni fog: »Én ezt megveszem, megvásárolom, add el! Minek neked öregasszonynak, egy ilyen aranyos ló?» «Hát jó ló ez, erős, nagy, aranyos ló.» No, reggel korán felkel, neki olyan lova lett az istállóban. Kivezeti, felszerszámozza eladni. „Adjál el engem! Ha száz rubelt ad, ne adj oda, ha kettőt ad, ne adj oda, ha háromszázat ad, adj oda, de a kantárt ne add oda!” Odamegy. A király tüstént kijön. „Ó, anyóka, milyen jó lovad van. Honnan van ez [az ilyen]? Add el! Minek kell egy ilyen ló neked, egy ilyen öregasszonynak?” „Nem, miért adnám el?! Az enyém ez, magam

neveltem, jó ló.” „Rajta, add el, száz rubelt adok (érte).” „Nem, nem.” „Két-százat adok.” „Nem adom.” „Háromszázat adok.” No, odaadja. „A kantárt nem adom.” A kantárt visszaveszi. „Nem is kell nekem a kantárod.” A királyi pár nagyon szereti őt (a lovat), Marpa cárevna és a párja. Minden nap benne gyönyörködnek, itatják és etetik. Olyan szép! Egyszer a király elmegy valahová vadászni, vagy mi. Marpa cárevna kimegy, dajkálja, babusgatja őt. A ló meg valahogy ferde szemmel bámul rá. Megijed, gyorsan visszamegy (a házba) Marpa cárevna. A király hazaérkezik. „Ó, királyocskám, szeretett férjem, ez a mi lovunk gonosz lélek. Ez az én régi férjem.” „Csitt, bolond, hogy volna a régi férjed?” „De a régi férjem. Hozasd ide azonnal a hóhérokat és szabadald teljesen ízekre, égesd el tűzön, a hamvát pedig szórd a szélbe! Csak akkor szabadulunk meg [szabadulsz meg] tőle.” No, a király íziben a hóhérokért megy. Volt nekik egy fekete hajú szolgálójuk, a cáré volt azelőtt [mindig], (most) a királynál szolgál. No, kimegy, meghajol a lónak a lába előtt: „Ó lovam, lovam, nap arcocskám, lovam, hiszen, te szegény, nem tudod, hogy elmentek a hóhérokért és a hóhérok téged ízekre akarnak szabadalni és tűzben elégetni, a hamvaitat meg a szélbe szórni.” A ló megszólal: „Ah, fekete hajú leányka, kedves hügocskám, (amikor) a hóhérok jönnek és fel akarnak szabadalni, gyere ide vízért, vedd a vödördet és (amikor) először vágnak, ahová az első vércsepp hull, azt vedd fel a vödörbe, tedd a szép sarokba és dugd a földbe! Mondd ezt: «jó, aranyos ló volt, aranyos nyírfa nőjön belőled!»” A hóhérok (még nem volt ideje kimenni a lótól) már jönnek, a szemük izzik. Teljesen ízekre vagdalják őt, tűzben elégetik, a hamvait mind a szélbe szórják. „No lám — mondja Marpa cárevna — csak most szabadultunk meg a régi férjemtől.”

6. No, egyszer, amint így élnek, arany nyírfa nő, olyan szép és aranyos. No és nem tud gyönyörködni a királyi pár?! 'Ejnye, milyen nyírfa kezdett nőni nekünk, ejnye de szép!' A fekete hajú leánykának még inkább tetszik, szereti, ki tudja, hogyan. No, ismét elmegy valahova a király. Állandóan körülötte forgolódik, nézi őt Marpa cárevna. Mennyire hajladozik föléje az arany nyírfa, gonosz módra rávetődik. Ó, de gyorsan elszalad. Megint elfut és jön a király. „Ó, szeretett király férjem, ez a mi arany nyírfánk gonosz lélek. Ez a régi férjem. Vágd ki azonnal, dönts ki, hozd a hóhérokat, égesd el tűzben, hamvait meg szórd a szélbe!” Újból szalad a király gyorsan, engedelmeskedik a feleségének, szép, hát sajnálja. Engedelmeskedik és elmegy. A fekete hajú leányka meg odamegy, és erősen sír: „Ó, arany nyírfám, nyírfám, én gyönyörködtem volt benned. Most hát — te semmit sem tudsz — téged kivágnak, elégetnek és hamvaitat a szélbe szórják.” A nyírfa szólni kezd hozzá: „Fekete hajú leányka, kedves hügocskám! Figyelj ide, jönnek a hóhérok, kifognak vágni, és (amikor) az első forgácsot levágják, ahová hull, te vedd fel, tedd a vödörbe, és menj le a tengerhez, a vízpartra: «Arany nyírfa volt, legyél (most) arany kacsa!»” No, jönnek a hóhérok, még ideje sincs bemenni (a házba), máris jönnek. Kivágják, elégetik, a hamvait a szélbe szórják. „Lám, most aztán megszabadultunk tőle. Most seholy semmi sincs. Ez volt az én régi férjem, megölt volna mindkettőnket.” „No, engedelmeskedtünk neked.”

7. No, élnek, éldegélnek. A király mindig eljár, vadászik. Lemegy a tengerhez vadászni, vadkacsákat ló. Az az arany kacsa már régóta úszkál a vízben. Elkezd üldözni. 'Ejnye, de szép nagy kacsa!' Vadászni kezdi, üldözni. 'Talán levetem az ingemet és utolérem őt.' Megy, megy, a nadrágját,

mindent levet, valahová a partra helyezi, a kacsa után ered. Már majdnem kézre kerül, próbálja megfogni. Egyre távolabb és távolabb ment a parton. A kacsa mindig felrepül, és gyorsan elveszi a király ingét, nadrágját, elveszi gyorsan a király tűzszerszámos zacskóját — a zacskót magánál hordja, a királyné adta (Marpa cárevna). Aztán a zacskóból kivesszi a tűzkövet és a tűzcsiholó acélt. Egyszer csihol: legény ugrik elő; másodszor csihol: legény ugrik elő. „Szeretett gazdánk, régi gazdánk, mit parancsolsz, hogy tegyünk?” „Rajta, fogjátok ezt a mágnást, lépjétek az egyik lábára, a másikat meg tépjétek ki, és hajítsátok a tengerbe!” Megragadják őt, és az eleven királynak rálépnek az egyik lábára, a másikat kitépik és a tengerbe vetik. No aztán Iván cárevics hazamegy. Hazaér, valahol a felső emeleten ül Marpa cárevna: „Jaj, jön a régi férjem, jön a régi férjem. Ő most minket, valamennyiünket megöl, a régi férjem. „Ritka szerencse! Valahonnan hazaérkezik a régi férjem, valahonnan előkerült és jön.” „Jövök bizony! Miért ne jönnék, a régi férjed?” Ismét megfordul és a tűzkövet és a tűzcsiholó acélt összeüti. Egyszer csihol: legény; másodszor csihol: legény. „Szeretett gazdánk, mit parancsolsz csinálni?” „Rajta, fogjátok és vigyétek ezt le a tenger partjára, lépjétek a féllábara, a másikat meg rántsátok ki, és hajítsátok mindkettőt a vízbe!” Megölik és testének mind a két felét [mindkettőt] a tengerbe vetik, ott úszik most. Aztán visszamegy, az egész cárságot elfoglalja, mindent. A cári házaspárt a veremből kiszabadítja, valahol egy pincében tartják őket. Az összes bőrt kiviszi a templomból. Élni kezd ott, cárrá választják. És még most is élnek. — Vége.

Jegyzetek. Elmondta: Irina Fjodorovna Bikova (Ibi).

1. *sorkni kežasni, una, repa* 'répát vetnek, sokat'. Az orosz eredetű *repa* 'répa' talán magyarázatként szerepel a mondatban. | *te pe jessze vizni loktin?* . . . 'Te még örködni jöttél? Ugyanaz a szituáció ismétlődik meg, mint korábban, ezért a közlő nem mondja el újból.

2. *širjovtni* 'összehurkol; затянуть веревкой'.

3. *tark vart-* 'kopogtat', vö. (SzlK) *tarked-* 'торкать, стучать' | *kestiga* 'mankó' < or. *кочья* | *kučem-ke raninejes* 'valamilyen sebesültet': ebben a hiányos mondatban az accusativusi forma használata, ill. az állítmány elhagyása az előző mondat állítmányának (*kolas*) kettős jelentésével ('hagy, marad') függ össze.

4. *pos-jiv* 'csűr', vö. (Fokos-Fuchs) AV *tevar puktis pos-jile* 'er lud die Ware in die Scheune (den Schuppen; на сараи)' | *buv-bov-bav ker-* 'bóg, elbődül (a tehén)': a *ker-* 'tesz, csinál' nem AV forma, az AV nyelvjárásban *kar-* van.

5. *vedite-babite* 'dajkál-babusgat' | *vereg* 'gonosz lélek' < or. *ворог* | *devka-černovka* 'fekete hajú, barna bőrű leány' < or. *девка-чернявка*.

7. A *sija zarha utka sija dir sen gaške nin lebalę vaas* 'Az arany kacsa már régóta úszik a vízben' mondatban a *lebalę* 'repül' nyelvbtlás az *ujalę* 'úszik' ige helyett | *jataž* 'emelet' < or. *этаж* | A *stavse kujasse biden kišas vičkošis* 'Az összes bőrt kiviszi a templomból' mondatban a *kišas* 'beborít, -fed, felvesz (ruhát)' jelentésű ige nyilván nyelvbtlás a *nuas* 'kivisz' helyett.

6.

- das-vit are me voji,
 gulanka vile peti:
 tom zonjas vorsan-ine,
 tom nivjas silan-ine.*
5. *va-dor vilas-ke lecci,
 kujim karaba lokte,
 me ser karabas piri,
 esinedis vizedli;
 k a z a n gera tidale.*
10. *„k a z a n e, pe gerae,
 melan banen bergecciv!”
 me sece i ber peti:
 posni sorjas piszeni,
 saldatjaslen, bednejjaslen sin-vanis.*
15. *me jessse vile kaji:
 giris sorjas piszeni.
 me ses kesji missini,
 saldatjaslen, bednejjaslen virjasis.
 me jessse vile kaji:*
20. *vez kudri i sulale.
 me kesji-ke eti kudri necistni,
 saldatjaslen, bednejjaslen kudrinis.
 a me jessse vile kaji:
 sakar-jurjas tidale.*
25. *me kesji etikes boetni,
 saldatjaslen, bednejjaslen jurjasis.*

Tizenöt éves lettem [évbe jöttem],
 multságba mentem:
 fiatal legények játszóterére,
 fiatal leányok éneklő helyére.

5. Lementem a folyópartra,
 három hajó jön.
 A középső hajóra mentem,
 az ablakon kitekintettem:
 Kazány hegye látszik.
10. „Kazány hegye,
 arccal fordulj felém!”
 Oda visszamentem:
 kis patakok folynak,
 katonáknak, szegényeknek a könnye.
15. Még magasabbra hágtam:
 nagy patakok folynak.
 Még akartam ott mosakodni,
 katonáknak, szegényeknek a vére.
 Még magasabbra hágtam:
20. Zöld fürt volt ott [áll].
 Egy fürtöt le akartam szakítani,

katonáknak szegényeknek a fürtjei.
Még magasabbra hágtam:
cukorsüvegek látszanak.

25. Az egyiket el akartam venni,
katonáknak, szegényeknek a fejei:

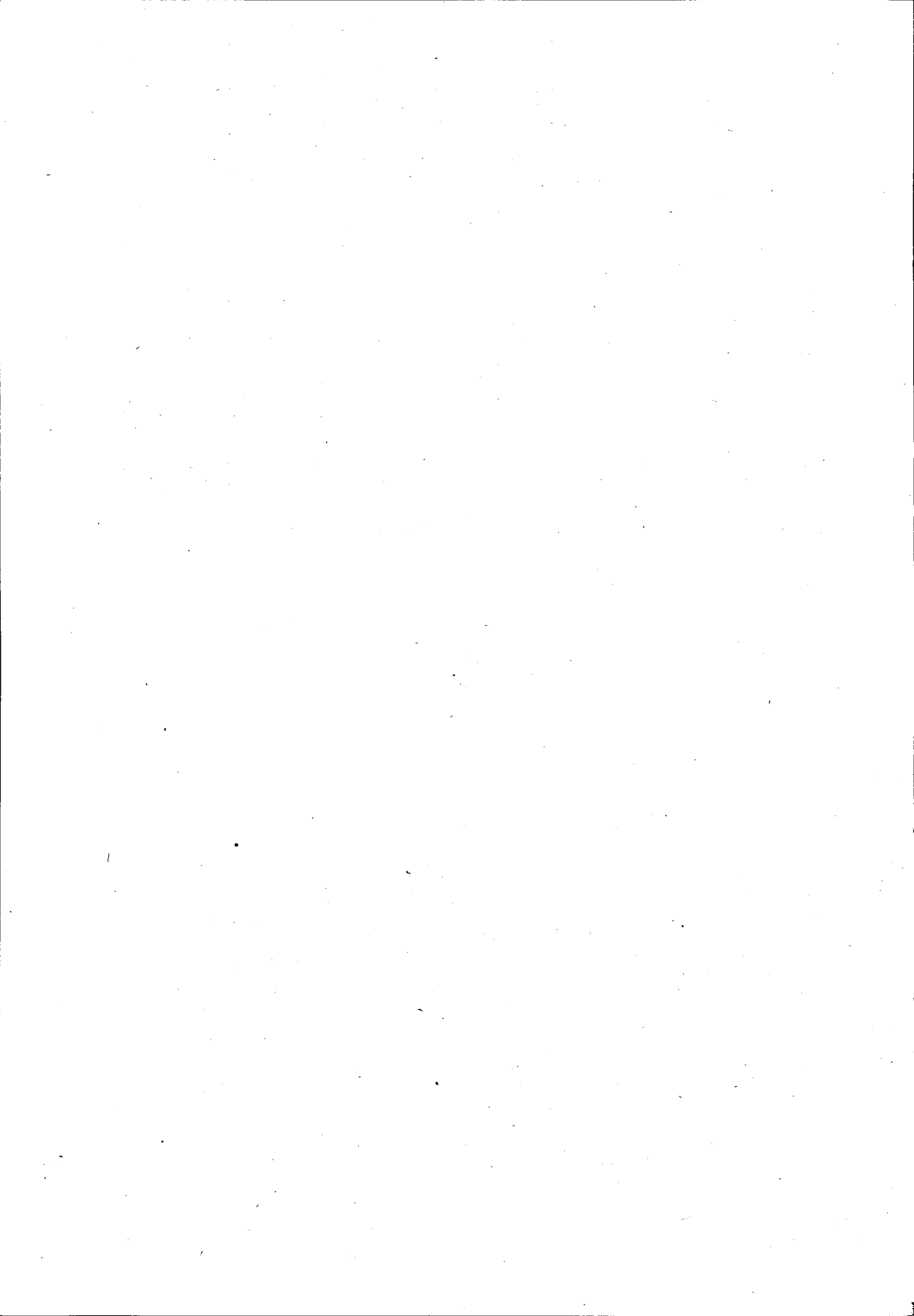
Énekelte Szerafima Lukjanovna Popovceva (Ibi, 1875).

RÉDEI KÁROLY

Syrjänische Textproben

Die hier mitgeteilten Textproben wählte Verfasser aus dem Material aus, das er 1964 auf einer dreieinhalbmonatigen Studienreise in die Komi(Syrjänische) Autonome Republik zu sammeln Gelegenheit hatte. Während dieser Studienreise zeichnete er etwa dreißig Druckbogen Textmaterial (Volksmärchen, Erzählungen, Lieder, Klageweisen und Rätsel) aus den Dialekten am Vym, der Oberen und Unteren Vyčegda, der Nivšera, sowie aus dem Nord- und Südpermjakischen auf. Weiterhin enthält seine Sammlung einige Seiten Material aus den Dialekten an der Ižma und der Mittleren Vyčegda. In der vorliegenden Mitteilung umreißt Verfasser die Haupteigentümlichkeiten der Dialekte und legt darauf Texte vom Vym und der Unteren Vyčegda vor.

KÁROLY RÉDEI

Cseremisz szövegmutatványok

1966-ban és 1968-ban több hónapot töltöttem a cseremiszeknél. Elsősorban arra törekedtem, hogy minél világosabb képet kapjak az egyes cseremiszi nyelvjárásokról és elterjedésükről. Számos olyan nyelvjárásváltozatosikerült találnom, amelyek jelentősen bővítik eddigi ismereteinket. Kettőt közülük lentebb részletesebben bemutatok.

I. Erdei cseremiszi (*kožla marē*) nyelvjárás

Eddig is köztudott volt, hogy a hegyi cseremiszi nyelvjárást a Volga bat partján is beszélik. 1968 augusztusában bejártam a hegyi nyelvjárás-területtől északra eső vidékeket, amelyek a Mari ASzSzk jelenlegi közigazgatási beosztása szerint a Kilemari kerülethez tartoznak. Meglepetéssel tapasztaltam, hogy az itt beszélt cseremiszi nyelvjárás nem különbözik számottevően a hegyitől. Az itt lakók, mivel ezt a területet hatalmas összefüggő erdőségek borítják, amelyekben a falvak csak apró szigeteket alkotnak, magukat *kožla marē*-nak, azaz erdei cseremisznek nevezik. A vidék cseremiszi lakossága kettős összetételű, amit a nyelvjárás is tükröz. Az egyik csoportnál a női fejdísz a *šarpan*, ugyanúgy, mint a tőlük délebbre lakó hegyi cseremiszeknél. Ezeknek a falvaknak a nyelvjárása is rendkívül közel áll az eddig ismert hegyi nyelvjárás-változatokhoz. Ide tartoznak a lentebb közölt mutatványok közül a Marijszkije Kilemari (cser. *Marē Kōlemar*) és Pamjal (cser. *Pāmjal*) faluból való szövegek. A másik csoportnál *soro-ka* a női fejdísz, s itt elsősorban a *č* fonéma kisebb megterheltsége vagy szinte teljes hiánya (kivéve az új orosz kölcsönzéseket) a legszembeötlőbb hangtani jelenség.

A kézenfekvő magyarázat az, hogy ezen a területen eredetileg *soro-ka*-t viselő törzshöz tartozó gyér cseremiszi lakosság élt, amely minden bizonnyal azonos nyelvjárást beszélt a tőle keletebbre lakó, vele megegyező viseletű cseremiszséggel.

A régebbi szövegközlések közül idetartoznak WICHMANN jaranszk-urzsumi anyaga, BEKÉnek pedig a Turšo-Metsaš-i és csihajdorovoi¹ szövegei. Később a Rutka és a Bolsoj Kundis folyó mentén délfelől fokozatosan hegyi nyelvjárást beszélő népesség húzódott észak felé, ahol egyrészt új településeket alkotott, másrészt pedig rátelepedett a már előzőleg itt lakó cseremiszi lakosságra, számbeli fölénybe került, s az újonnan jöttek nyelvjárása győzött, de

¹ Helyesen: Csihajdarovo.

egy-két sajátság megőrződött az eredeti lakosság nyelvéből is, mindenekelőtt a *c*-zés.

A harmincas évek elején jelentős számú orosz települt ide a Kirovi területből, s ma szinte minden cseremiszfalunak van többé vagy kevésbé jelentős orosz lakossága, s ennek következtében elég erős az oroszosodási folyamat. Különösen a férfiaktól gyűjtött szövegekben sok az orosz szó és kifejezés, nem ritkán egész mondatok.

A szövegek írásában a hagyományos hangjelölést némileg egyszerűsíttem, itt-ott módosítom is. *tš, ts, dž, dz* helyett *č, c, ž, z* jelet írok, *β* helyett pedig *w-t*. Az *nd* hangértéke *nd* az *mb-é mb*, az *ŋg-é pedig ŋa*, az *nž, nž* hasonló módon *nš, nš* mind az erdei, mind a lipsai szövegekben.

A magánhangzóknál az *o, ŋ* hangokat *ü, ü*-vel jelölöm.

Az erdei cseremiszfalunak, amelyet a mezei ekvivalenseként használ a szakirodalom a Volga bal partján és az ettől keletebbre eső vidékeken élő cseremiszség jelölésére, tanácsos lenne csak a magát is e névvel illető cseremiszfalunak népcsoportra alkalmazni.

Az alább bemutatott erdei cseremiszfalunak nyelvjavító változatok lényeges hangsúlyozási, hangtani, alaktani, mondatnyi sajátságaikban megegyeznek az eddig ismert hegyi nyelvjavításokkal. A szókincsbeli eltérés is minimális. Ezt az egész nyelvterületet bizvást nevezhetnénk hegyi-erdei nyelvjavításnak.

Az általam bejárt erdei cseremiszfalunak nyelvterületen hangtani tekintetben ugyanazokban a szavakban felel meg *a* a mezei *o*-nak és *ü* a mezei *a*-nak, mint a hegyi nyelvjavításokban. A mezei *u, ü*-nek megfelelő *ö, ö* hangok tekintetében sincs különbség.

Ami a mezei *e ~ hegyi ü* megfelelést illeti, a hegyivel pontosan azonos állapotot találunk Marijszkie Kilemari (cser. *Ma·rē Kale·mar*) és Pamjal (cser. *Pä·mjäl*) falu nyelvjavításában. A többiekében az *e > ü* hangfejlődés sokkal kisebb mértékű.

A hegyi nyelvjavításban mutatkozó szórványos *u > o* hangfejlődési tendencia hatása szinte ugyanazokban a szavakban mutatkozik M. Kilemariban és Pamjalban, de Aktajuzsban és Nyezsurbán (cser. *Šē·tsir*) már kisebb mértékű, máshol pedig elenyésző. Itt viszont egyes helyeken nagyobb mértékű, mint a hegyiben — M. Kilemari, Pamjal és Aktajuzs kivételével — az *o > ö* hangfejlődés, pl. a hegyiben *ton, don* '-val, -vel' itt *tön, dön*.

A mássalhangzók közül, mint már utaltam rá, legszembetűnőbb a *č* és *c* fonéma viselkedése. M. Kilemariban és Pamjalban ugyanazokban a szavakban van *č* és *c*, mint a hegyi nyelvjavításban, Bolsoje Kibejevóban (cser. *Jāle·jäl²*) már számos esetben *c*-t találunk a hegyi *č* helyén, máshol pedig csak az újabb orosz jövevényszókból van *č*.

M. Kilemariban és Pamjalban a hegyi cseremiszfalunak *χ* fonémának néha *χ* felel meg, pl. *χē·na* 'vendég', *χä·lä* 'egész'. Az esetek többségében azonban a szó elején itt *k*, intervokalis helyzetben pedig *γ* áll a helyén, pl.: *ka·lāk* 'nép', *kā·tāre* 'beszél', *ma·γ·n* 'milyen', *te·γ·n* 'ilyen'. Máshol meg néha hanghiány mutatkozik, mint a mezei nyelvjavításokban, Abanurbán pl. *u·na* 'vendég'.

Az alaktani területén a perfectumot M. Kilemariban, Pamjalban és Aktajuzsban ugyanúgy képezik, mint a hegyi nyelvjavításban. Máshol a többes-

² A hagyomány szerint a falu lakói valamikor a Volga (cser. KH. *Jäl*) mellől telepedtek át, de hogy mikor, azt senki se tudja.

számban szerkesztett alakot találunk, mint a mezei nyelvjárások egy részében pl.: *poγ̄əne·n əlna* 'gyűjtöttünk' (és nem *po·γ̄ənna*). Nyezsnuiban mindkét alak használatos.

A perfectum tagadó alakja viszont mindenütt eltér a hegyi nyelvjárásbelitől. Ott ugyanis a *-de-* tagadó képző közbeiktatásával történik a tagadás: *tolde·lam* 'nem jöttem', *tolde·lat* 'nem jöttél' stb. Teljesen analógiás esetet találunk a csuvasban, s nem lehet kétséges, hogy a hegyi forma csuvas hatás eredménye. Az erdei nyelvjárások viszont kevés kivétellel az eredetibb és a mezei nyelvjárásokban is általános szerkesztett alakot őrzik: *to·lən a·məl* 'nem jöttem', *to·lən a·təl* 'nem jöttél'.

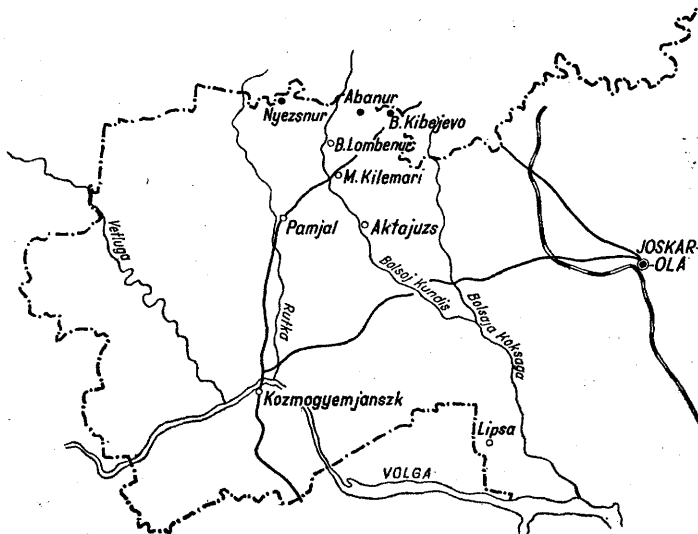
A névszóragozásban Bolsoj Lombenur (cser. *Ku·γu Ku·ndəšmar*) és Abanur (cser. *Äwä·när*) faluban megvan a *-lec(ən)* ablativusi rag. Más említésre méltó alaktani eltérés nincs.

Az anyag lejegyzése magnetofonszalagról történt. Ezért volt lehetséges például, hogy a szókezdő mássalhangzók mondatfonetikai okokból történő esetleges zöngésülését ne tipizáltan jelöljem, mint a régi gyűjtők, hanem esetenként, az ejtésnek megfelelően.

A lejegyzés munkájában nagy segítségemre volt V. A. AKCORIN cseremiszi néprajzkutató, akinek ezúton mondok köszönetet szívességéért.

Adatközlőim a mutatóványok sorrendjében az alábbiak voltak:

1. Marijszkije Kilemari (cser. *Mavə Kale·mar*): Z. P. Kuzikina (1925).
 - 2., 3. Pamjal (cser. *Pə·mjäl*): P. Sz. Bolsakov (1910).
 4. Aktajuzs (cser. *Akta·juž*): A. Ja. Lasmanova (1900).
 - 5., 6. Bolsoje Kibejevo (cser. *Jäle·jäl*): M. A. Szamakajeva (1920).
 7. Bolsoj Lombenur (cser. *Ku·γu Ku·ndəšmar*): J. R. Bokova (1929).
 8. Abanur (cser. *Äwä·när*): J. F. Kacsajeva (1936).
 9. Nyezsnu (cser. *Šə·tsir*): A. G. Kudrjavceva (1900).
- A gyűjtőpontok helyét az alábbi térkép mutatja:

me·skü

wot, ənde šəʒə to·lən šaya·tə. kolɣoz·rowo·ta šu·kə aɣəl mə·mnän. wä·təwlä don sowetäje·nnä: — dawa·je, wä·təwlä, ja·ltaš wäte·mət, šəɣə·ška poɣaš ke·čəm ja·dəna!

briyadi·r mälä·nnä wiɣodno·jəm puš ruša·rnan.

ke·nnä šəɣə·ška amaləmge· pö·čəž poɣaš. pö·čəž poɣaš ke·nnä, jə·təm amale·nnä, kəñale·nnä, ənde sowetäje·nnä, kəñä·šəm näle·nnä, ərnəm näle·nnä dä ke·nnä poɣaš. te·we, pö·čəžəm mo·nna, poɣaš təngäle·nnä. te·we, ta·ma šəɣə lo·šyā təštärä·k, ta·ma cə·dər·cu·dər ša·kten ko·ltäš. te·nge ša·kten ko·ltäš ta, ja·ltaš wäte·mlän ma·nam: — kü təštä·kenžə tənge·lä·kenžə mam ə·štä? mə·m·näm lü·dəkten koltəne·žə?

ja·ltaš wä·tem ma·neš: — oj, Zo·ja, ci·lä tištä·kenok ə·lät. nawe·rna iktä·ma mə·mnäm lü·dəktä. mə·nə təškärä·k keɣəšəmə·t. anɣa·lam: te·we, me·skü təštä·ken ša·lyə. me·skü tuma·ja mə·mnäm lü·dəkten ko·ltäš tə we·ləm. wäte·məllän məñ ma·nam, ja·ltaš wäte·məllän: — oj, idä lüt! te·we, me·skü to·lən mə·mnäm lü·dək·täš. mä dawa·ji sa·slaš təngä·lənnä! sasle·nnä dotowo təštä·ken, məmnän·n gəcən wa·ra me·skü kara·ngən. kara·ngən da təškärä·k ke·jen. eče təštä·ken tənɣa·tan peš cudərye· ša·kta. eče tar·wa tənɣa·tam, šü·kšəm təštä·ken. wa·ra ja·ltaš wäte·mət ton ma·nna: — oɣ, ənde ja·ra, təškärä·k keɣəš i·ziš. no, ənde ana· lüt! ti·də wet, je·sli mə·mnäm tokəra·k to·leš tə·kə, mə·mnäm kə·škeš, ti·də me·skü. wa·ra tə·də tak i məmnän·n gəcən šə·lən. ti·də nə·mnäm nima·t əšə·š əštə. wa·ra təngä·lənnä poɣaš. eče təškärä·ken poɣen ke·nnä, məndərkə·k. te·we, təštärä·k öpə·t tə me·skü·ok nə·mnäm lü·dəktä. te·nge dotowo lapa·žəm kə·škeš. lapa·žəm kə·škeš tä, cudərye· jere·wäm tar·wä·təš. jere·wä tar·wəmü·ngəžə: — oj, wä·təwlä, ma·nam, dawa·j, ti we·ləm kara·ngəna! kara·ngəna, a to tö·kənä to·leš tə·kə, mə·mnäm, cilä·näm tišä·k kə·škeš. wet me·skü· gəcən lü·tmälä. tə·də ede·müläm kəškəna·t pi·štä. tə·dən wet sor·wəsəžə nima·na·t u·ke ti mə·skän. kə·škeš, i tə·nəm zem·lä·ška u·ren pi·štä, zem·lä nəmə·kə. i wa·ra kəčü·lät, i·ktät niɣəna·mə·t a·k moep. wa·ra ti me·skü· gəcən kara·ngənnə. kara·ngənnət, wa·ra to·lənnə mü·ngəš a·maš to·kə. a·maš to·kə to·lənnə səɣə·štə, kə·štä jə·dəm amale·nnä. wa·ra wä·təwlä don sowetäje·nnä: na, ənde ja·ltaš wäte·mət kəwekə·k ke·nä poɣaš ti me·skü· gəcən? nə·nə ma·nət: — ajda·ti, te·we, tiwekə·k ke·nä. mo·žet, ti·ška tö·kənä a·k tol. wa·ra ke·nnä wes wä·re poɣaš, pakə·ra·k. te·we, ti·də eče to·leš ti·ška tö·kənä mə·mnäm lü·dəktäš. wa·ra mä ti·dən gəcə souse·m lä·ktənnä dä, ko·rnə möč əške·də·nnä. to·štə ma·rə jal ko·rnəm mo·nna da, i tö·kənä əške·də·nnä. wot, kacelä·ken mə·mnäm me·skü lü·dəkten. tuma·jen ana· ələn niɣəna·mə·t lü·dəš ti me·skü· gəcən, a lü·dəš prišlo·s. tə·də lü·dəktä i kəškəna·t šə·ndä, wot, tope·r mə·nən ci·lä.

A medve

Íme, megjött most már az ősz. Kolhoz munkánk nincs sok. Az asszonyokkal tanácskozunk: — Gyerünk asszonyok, asszonytársak, kérjünk [szabad] napot az erdőbe [bogyót] szedni menni!

A brigádvezető nekünk vasárnap szabad napot adott.

Elementünk az erdőbe két napra (tkp. alvással) vörösáfonyát szedni. Elementünk vörösáfonyát szedni, éjjel aludtunk, felkeltünk, aztán tanácskozunk, fogtuk a háncsputtonyt, fogtuk a háncskosarat és elindultunk [bogyót] szedni. Lám, találtunk vörösáfonyát és elkezdjük szedni. Lám, a fák (tkp. erdő) között odább valami, valami cə·dər·cu·dər hallatszott. Így hallatszott,

s mondom az asszonytársamnak: — ki (mit) csinál itt így? Meg akar bennünket ijeszteni?

Az asszonytársam [azt] mondja: — Ó, nem, Zoja, mindenki itt van. Valószínű valami [más] ijesztget bennünket. Arrébb mentem. Nézem: lám, egy medve áll ott. A medve el szándékszik bennünket ijeszteni erről a részről. Mondom az asszonyoknak, az asszonytársaimnak: — Ó, ne féljetek! Hisz [ez] a medve [csak azért] jött, hogy ijesztgessen bennünket. Gyerünk, kezdjünk (praet.) kiabálni! Annnyira kiabáltunk ott, hogy aztán a medve elfordult tőlünk. Elfordult és odébb ment. Ott még nagyon erősen veri a fatörzset. Még tépi a fatörzset, egy korhadt [fatörzset] ott. Aztán asszonytársaimmal [azt] mondtuk: — No, most már jól van, kicsit arrébb ment. No, most már ne féljünk! Ez, ha hozzánk jön, leüt bennünket, ez a medve. Aztán ő így elrejtőzött tőlünk. Nem csinált nekünk semmit. Aztán szedni kezdtük [a bogyót]. Még arrébb mentünk szedés közben (tkp. szedve), távolabb. Ime, arrébb megint ijesztget bennünket ez a medve. Nagyon veri a mancsát. Veri a mancsát és tépte a fát. A fa tépése után: — Ej, asszonyok, mondom, gyerünk, kerüljük el ezt a helyet. Kerüljük el, mert különben, ha visszajön, minket mindannyiónkat leüt itt. A medvétől félni kell. Ő leüti az embereket. Neki ugyanis nincs semmiféle lelkiismerete, ennek a medvének. Leüt és betemet a földbe, a föld alá. És aztán keresnek, senki, soha meg nem talál. Aztán elkerültük ezt a medvét. Elkerültük, visszamentünk (tkp. jöttünk) a kunyhóhoz az erdőben, ahol éjjel aludtunk. Aztán tanácskoztunk az asszonyokkal: — na, most már asszonytársak merrefelé megyünk [bogyót] szedni emiatt a medve miatt?

Ők [azt] mondják: — Gyerünk, menjünk erre. Talán ide nem jön vissza. Aztán más helyre mentünk szedni, arrébb. Lám, ez még ide [is] visszajön ijesztgetni bennünket. Aztán innen végleg elmentünk, s az út mentén haladtunk (tkp. lépdeltünk). Megtaláltuk a régi cseremiszi falu útját és hazafelé lépdeltünk. Lám, így ijesztgetett bennünket a medve. Sose gondoltuk, hogy félni fogunk [ettől] a medvétől, de (úgy) esett, hogy félni kellett. Ő ijesztgeti és leüti az embert. Ime, most [már] részemről (tkp. nekem) [ez] az egész.

2.

ka-lăkwlă! kolăšta-ltăln.

ti ye-čalä mäh ka-štän go-ltăšäm Măzəwale-măška sa-sna nă-lăš. sa-sna i-γawlăm nă-lăš kolter-wa. jeraktər marneš, sa-sna i-γa u-ke wəza-laš ənde. wara mäh: mam ə-štăš wə-lə? tə-məŋgeš särnă-ləm dă to-laš tuma-jăššäm. i-ziz jü-lďäl γolte-näm, utərakəna-t wara pašku-dăškem pər-răššäm. pašku-dăš pər-ne-näm dă, kok buγa-nka səkər-əm nălnă-m ələn. tə-dəm mešü-kəš ci-ken pištenäm-ət, waγa-ŋgeš pər-tərəš šənde-näm. wesopet-šäm tū-än kode-näm, əške-za pər-təš mienäm-ət, tők besedowa-jen šəŋge-nnä, γoza-ž don ko-ktən. jă-dəm ə-škal pər-tăškə pər-ra. rü-zγä wə-lə. mä lü-dən təwəlte-nnä. mä šəne-nnä: rowo-čij tamaγa-năd to-leš. lă-ktən go-ltən, ə-škal kurzen šaya-lən pørtangəkä-t. pər-tăškə wel pər-ne-žə. wara war-len kešä-t, səkər-rem čalt ka-čkən ko-lten ə-škal koyoŋeke. mam ə-štăš ənde? eγ, əška-ləm jă-dăštă po-ktăl kərvăšta-lam! tə ə-škal särnă-lə dă, pašku-dă dörk öp-ət miš. mähə — dəla-tištă-ken ku-žən a-k jarə šal-γaš manəna-t šə-nžăš — tőkem, dawa-j, tala-šaš. tőkem to-lən šayalam-ət, səkər, mähən ki-ndə, u-ke wokso-k. ənde, ma-nam, wə-tə mälăm šo-kšäm pu-a taya-čəl! wot wara mam ə-štăš? wə-tet mähən tənəžə u-ke. mähə ti mome-ntəm wibral-ət, eče məŋgeš Komju-škə kə-dal

yo·ltāšēm. te·we ki·ndām, sākārēm kandenāt·t. wac sākārēm tē nā·lən šā·ndašēm. wa·ra i·ža mən oprawda·jāšēm. wā·tā wa·ra mē·nām ja·deš: — wara sākāre·tšēm kē·škē cikenāt·t? te·weš ja·ra — mā·nam — kande·nām! wa·ra mā·neš: — mən tē·dā ko·laš ca·cāšēm. kok sākār·rēm ma·ra·čkēn? man go·lta.

no, mā·nā kēce oprawda·jaš? tuma·jšēm, tuma·jšēm — oksajem cā·dārū·ken ko·dēn wet. — tē·dā wet, poža·luj, prowerū·jū dāk, mālā·nem šo·kšē jāžēno·k li·eš! — man ko·ltāšēm.

no, ja·ra, prostā·de· a·t kert: — kok sākārēm wet ā·skal ka·čkēn —, mā·nām.

nu — mā·neš — peš „pu·rē” [ā]lat tēn. teŋge·lā ŋēn, tē·nām ko·ltaš ja·ra! kē·škē tē·nām ko·ltaš ja·ra? kē·škē tēn mi·et, tē·štā to ja·mden to·lat, to āška·llan pu·kšet. wuje·tšēm mā·lən wel a·k kač āška·lžā! tak mən orla·nen ko·ltā·šēm. šā·dāškāš·amāt, tē lā·ktēn ke·šēm tā, eče· ik pe[l]li·tərəm ā·džral yo·ltāšēm. wa·ra mā·ŋgeš to·lēm da, ama·laš pē·ren wa·zēm. taya·čē ja·kte i juka·t u·ke mo·lo. wa·ra i·ža mireje·nžā ko·ltāšna.

ka·lāk! wet teŋge jün ka·štēn e·lāš a·k li, a·k jarā! kē·leš kol·yo·zāštā pū·šām ā·štāš! a mən teŋge·lā sākār nā·lmā wi·r don jün kaštē·mā·t, sowse·m dela· χuda·škē ke·jen.

Emberek! Hallott [történet].

Egy (tkp. ez) napon elindultam Mezewalemba disznót venni. Malacokat venni küldtek. Az igazgató mondja, [hogy] már nincs eladó malac. Mire én: — most mi a teendő?

Ezután megfordultam, [és úgy] gondoltam [haza]jövök. Kicsit iszogattam, aztán bementem a szomszédomhoz. Bementem a szomszédba, és vettem [már előbb] két darab kenyeret. Ezt zsákba dugtam, és begöngyölve a csomagtartóra tettem. A kerékpárt kinn hagytam, magam bementem [a házba], és a gazdával ketten elbeszélgettünk. Éjszaka bejön (tkp. beme gy) a házba egy tehén. Nagyon (tkp. csak úgy) lármázik. Mi ijedten csitítjuk. Azt gondoltuk: valamilyen munkás jön be. Kimenve [látjuk, hogy] egy tehén felmászott a tornácra. Egyre csak be akar menni a házba. Aztán lement, és a tehén a két kenyere teljesen megette. Mit csináljak (inf.) most? No, elzavaram a tehenet az éjszakában! A tehén megfordult, és most meg bement a szomszédba. Én meg — mondván, [hogy] nem lesz jó dolog, ha sokáig így megy — gye-rünk igyekezni haza. Hazaérek, egy csepp kenyere sincs. Most, mondom, az asszony ma „befűt” nekem! Mit csináljak (inf.)? A feleségem nincs otthon. Kihasználтам a pillanatot, s visszaszaladtam Kumjába. Ime, meghozták a kenyeret. Vettem hát öt kenyeret. Így aztán tisztáztam magam. A feleségem aztán kérdi tőlem (acc.): — Aztán hova tetted a kenyeret? Rendben van — mondom — hoztam!

Aztán azt mondja: — Hallottam én ezt. Két kenyeret mi evett meg? — mondja.

No, hogy tisztázam magam? Gondolkoztam, gondolkoztam — hiszen kevés pénzem maradt. — Ha megnézi, nekem nagyon melegem lesz! — mondtam [magamban].

No, rendben van, bocsánatkérés nélkül nem tudod [megúszni]: — Két kenyeret megevett a tehén —, mondtam.

No — mondja — te nagyon „jó” vagy. Ha így van, téged érdemes elküldeni! Hova érdemes téged küldeni? Ha elmész valahová, vagy elveszítéd [amiért mentél], vagy a tehénnel eteted meg. Jó, hogy a fejed nem eszi meg a tehén! Így én [erre] megsértődtem. Megharagudtam, és elmentem, még egy

féllitert felhajtottam. Aztán hazajöttem és lefeküdtem aludni. A mai napig egy hang sincs más[ról]. Aztán mégis kibékültünk.

Emberek (tkp. nép). Nem lehet így részegeskedve élni, nincs rendjén! Dolgozni kell a kolhozban. Én meg így a kenyérvétel ürügyén részegeskedtem, és nagyon rosszul ment a dolog.

3.

ko·lášta do·ko! mənə kele·sem taländä wı̄xodno·j ye·čan kešämät kol lo·aş. pi·em piš·jaž[o] ə·lā. warra tərwe šər·rə don aške·dem. kor·nā don pi mənən an·gəcem kədə·lā, mən pašte·kša a·šket ko·ltem. i·zi tawa·rem u·lā. ənde tərwe šər·rə lo·yəcən pi mənən more·nəm po·kten lā·ktən. mo·ren mənən wažlo·škem pə·ren ke·aş ca·cəš. mən sasta·llen sər·rəl kollášəmət, mo·ren — ər·dəš. pi·žə mənən ər·dəš ša·lyen. mo·ren mənən pim šə·rəl də yo·lten i kə·dal ertəšət. pi pašte·kša ə·rlen tə ko·də. mən tət·län sa·slem: we·ri, wo·zmi, wo·zmi! mam wo·zmi? pi mənən lü·dən ko·lten. ər·t kəc lü·kmə e·dem gañ lin šə·ngən. warra ka·štənam kaštənamət, kolšəmət kə·čen a·məl, to·lənəm təkem.

mənən ədrämüş ja·deš: — warra kole·tə? — ma·neš.

mən ma·nam: — maya·nı kol? əškežət čuč·čuč we·lə žıwo·j to·ləm: mo·ren ka·čkeš we·lə maša·nəšəm. lo·yal yo·lten — ma·nam — mo·ren ko·yo šur·žə don pim. pi kəzət wet šot kəc ken šə·ngən: ni mo·ren pa·šte·k a·k ke, ni ede·məm a·k optaltə. ma lin wel, maša·nəšəm. an·gəmət: pi sowšem da·žə lü·dən ko·lten ə·lā. čuč·čuč tə·dən šümžət pə·čkə·lten a·yəl.

warra ma·nam, mam ti pim əštəšəš we·lə? tə əža·len ko·ltəšəm. pokupa·teləm mo·mət.

— ma·na·reš — ma·neš ədrämüşəm — əža·laš?

mən ma·nam: ko·yo cenüşə·ok a·yəl. pre·z don wašta·ltənəm ə·lā də, pokup·telə šə·š soylasajə wašta·ltaš. warra tak — ma·nam — tər·reš-to·šeš ci·kəl yo·ltəšəm ik kut tə·ngə že·peš. wot, teye·n pi·žəm to·žə a·k kel ə·šnəš.

wı̄xodno·j ye·čan kaštata·t, to·ko were·məm we·lə ertə·ren. ni ka·čkaš nima·t a·t kədə, ni ma. a lu·čij, tuma·jem, lü·ktəš ə·lā kol·xo·zəštə i·ktə pelye·čə rowota·jaš kənət. xəl i·ktə tudode·nəm sir·lütət ə·lā. i wot, te·nge ka·štən a·k jarok. tak i otkazəšəm oxotničəjəšət. kəzət šə·ngə wu·jem don oxotničəjə·ok ə·lem. wot, təye·nə, ka·ləkwlä, ma·sak!

Hallgassátok csak! Elmondom nektek, [hogyan] mentem munkaszüneti napon halat fogni. A kutyám nagyon jó volt. Lépderek hát az erdőben. Az úton a kutya előttem futott, én utána haladok. Kis fejszém van. Egyszerre csak az erdő belsejéből (tkp. közepéből) a kutyám kihajtott egy nyulat. A nyúl a lábam közé akart szaladni (tkp. bemenni). Én elkiáltottam magam, a nyúl — földre [ugrott]. A kutyám oldalt állt. A nyúl megbökte a kutyát és elszaladt. A kutya morogva maradt el mögötte. Kiabáltam neki: — Fogd meg, fogd meg, fogd meg! [De] mit fogj meg? A kutyám megijedt. Olyan lett, mint a megrémült ember. Aztán jártam-keltem, halat nem fogtam, [és] hazamentem.

A feleségem kérdezi: — Aztán [hol] a halad? — mondja.

Én [meg azt] mondom: — Micsoda hal? Én magam is csak alig-alig jöttem meg élve: azt gondoltam megesz a nyúl. Felöklelte — mondom — nagy szarvával a nyúl a kutyát. A kutya most [már] kidőlt a sorból: se a nyúl után nem megy, se az embert nem ugatja. Ugyan mi lett vele, gondoltam. Nézem: a kutya nagyon megijedt. Majdnem szívszélhüdést kapott.

Aztán mondom, mi a teendő (inf.) ezzel a kutyával? Áruba bocsátottam. Vevőt találtam.

— Mennyiért adjuk el (inf.)? — mondja a feleségem.

— Én [meg ezt] mondom: — Nem sokért. Borjúért akartam volna elcsereálni, de a vevő nem egyezett bele a cserébe (inf.). Aztán csak úgy, — mondom — Isten nevében túladtam rajta hat rubelért. Így hát a kutyát se kell tartani.

Ha szünnapon járkal az ember (sg. 2. sz.), csak az időt töltötte el. Se enni nem hoz semmit, se semmi. Jobb lett volna, gondolom, ha vagy fél napot dolgozom a kolhozban. Legalább egy munkanapot beírtak volna. Lám, nem jó így mászkálni. Így hát lemondtam a vadászásról. Most öreg létemre (tkp. fejemmel) vadászás nélkül élek. Lám, emberek, ilyen móka!

4.

nu, jətərnəm . . . nərəmə əštət, nərəmə udobraːjət, jaːʒo semenəːm üːdət. waːra kərrət, kuːškən šuešət. šərət zemləːškə. pəːjət, paːpkam əštət. waːra təːdə koːšken šuešət, pəːjət təːkəštə də, tuːlat. kənzaːlam əštət. kənzaːlaː ɣəçə jətən liːeš. šandaːšət, šədaːrət i məherəm kuːat. stərnəm šəndət, kuːat, ərrət, tərət moːlo ciːlə, təːɣər liːeš. wət, jalaːkš kəç təːɣər jəkte jətən ɣəç əstənnə pərwi ciːlə, təɣəːnəm weːlə cieːnnə, wəːçkəzəm ciːen aːnal.

wojnaː wreːmən teːwe šawəːnzaːt uːke əːlə, məškaːšəzə. ciːlə maːdon weːlə? rokolmaːzəm šapəkteːnnə də, tədəːn don məškəːnna əːlə. wət, teŋgeːlə rowotajeːnnə. eːeː. Šawaːšəːrəš kejetət. nım opten keːnə. kandeːnə šanzaːləm. kərəsinət uːke, kərəsinəmət kandeːnə. iziːdir don šəpšən toːlat i kuːtlu uːštəš wət boːlšə, šəːmlu uːštəšəm məŋgešːaːneš kaːštəna. teŋgeːlə kaštəːnna, rowotajeːnnə, wət, wojnaː wreːmən. əndeːzə wojnaːzə ənɣeː li ɣət əlneːzə. wət, aːk kel əlneːzə. šuːkən maːrəwlə jaːmənət.

No, a lent [így termelik] . . . elkészítik a földet, megtrágyázzák a földet, jó magot vetnek el. Aztán mikor megnő, felnyövik. Szétterítik a földön (ill.). Összeszedik, csomó(ka)t csinálnak. Aztán mikor megszárad, hazaviszik és megtilolják. Fejekbe kötik (tkp. fejet csinálnak). A fej[ek]ből szösz lesz. Meggerebenezik, megfonják és vásznat szőnek. Felállítják a szövőszéket, szőnek, megvarrják, kihímezik meg minden, s kész az ing (tkp. ing lesz). Lám, régen a nadrágtól az ingig mindent lenből csináltunk, csak ilyet vettünk magunkra, vékonyat (ti. vékony, városi textilt) nem vettünk magunkra.

A háború idején nem volt szappan, amivel mossunk. Mindent csak mivel [mostunk]? Krumplit savanyítottunk és ezzel mostunk. Lám, így dolgoztunk. Még Csebokszariba is jártunk (praes. Sg. 2. sz.). Hársfa háncsot raktunk fel és [úgy] mentünk (praes.). Sót hoztunk (praes.). Nem volt petróleum, petróleumot is hoztunk (praes.). Kis szánnal húzva jöttünk (praes. sg. 2. sz.) és több mint hatvan kilométert, hetven kilométert mentünk (praes.) oda-vissza. Lám, így jártunk, dolgoztunk a háború idején. Csak most legalább ne lenne háború. Nem kellene. Sok férfiember odamarad.

5.

i[k] kənə aːtəš miːšəm. nəːlənəm kəːrəːkšəm, kəːzəm nəːlənəm, pəːyeːnəm paːwəːkəm. pəːyeːnəm tiːcok ik pəːrəːnəm. təːdəm šəndeːnəm koːz woːktek. pəš oːmem šun. i kəzəːzə pəːrəːnəːštə. amaːlaš waːzəːnəm pəːrəːnəː woːkteːkšə. pəš cat amaleːnəm.

ní·mam ši·žan a·māl. to·lən mar·ə. ti pa·wākəm cə·lə nā·ŋgen tə·də, kəzə·žəm wel ko·den.

ma·nār amale·näm, šəngzə·em pa·čənam — a·təštə ə·lam. — oj·oj ənde· mam ə·štäs? a·nžal ɣolte·näm, pə·rriə ko·dən, pa·wək u·ke, mam ənde· lə·štäs? šə·ngzem, wu·jem še·rəm, pi·pi·em säj·rə·kən pi·dəm. peš ke·cažə wa·də. pešə·k pa·wəkšəm kə·cäl kə·rɣəžta·lam, pešə·k kə·rɣəžta·lam, ní·mat a·k kaj a·təštəžə uš. oj, təkem pa·wəkte·ok ke·jem ənde·! ä·wäm ənde· mam mə·nəm o·la? mam ənde· ə·štäs təŋgə·läm? i·ktä wəc pa·wəkəm mu·nam. pə·rriəm peš ku·ɣum nā·lənäm. ənde· pešə·k təkem kə·rɣəžəm, pešə·k cat uš. təkem to·lənam, mə·nəm ä·wäm wstrecä·jäš le·ktən. — oj, kə·štə ka·štat? oj, kə·štə ka·štat?

— *oj, ä·wä, wet, mən ənde· pa·wəkən ka·štənam da, a·teš ja·mənam.*

— *a kə·štə pa·wəke·tšə?*

— *dä te·we i·ktä wəc pa·wəkəm mu·nam.*

— *oj, oj, bolšə ənde· tən i·t ke·ja! mən tənəm ənde· a·m koltä!*

— *oj, ä·wä, pa·wəkšə pešə·k cat u·lä!*

wa·ra pö·rtəškə pə·re·näm dä, ka·ckaš šəngzə·näm dä, i ä·wäm wu·jem ni·jä·ltä: — oj, oj, pa·wək u·lä, ma tin·rə ka·ndel?

ä·wä, tən mə·nəm peš i·rə kənelle·nät wet, mə·nən pešə·k cat o·mem šu·eš, mən amale·näm a·təštəžə. pa·wəkəm ik pə·rriəm pə·re·näm dä, jaŋgəle·näm. kak kə·nəl ɣolte·näm, tak i mə·nən pa·wəkš[ə] u·ke, pə·rriə·žə we·lə šə·ngzə. kəzə·žə u·lä! wa·ra kə·rɣəžta·ləm, kə·rɣəžta·ləm, ke·ca wa·də, pa·wəkš[ə] a·[k] kaj·wot, mən təkem to·ləm.

— *oj, ə·dərem, mən tənəm i·rlä a·m koltə a·təškə.*

— *oj, mən, ä·wä, ke·jem, peš šu·ku pa·wək u·lä, dotowo· pa·wək šuk[u] u·lä. ä·wäm ke·jen tə·re·dəš, mə·nə ke·näm a·təškə. öpə·t pə·rriəm nā·lənäm dä,*

wa·ra i·rlə·šəžəm peš šu·ku pa·wəkəm kənde·näm.

ä·wäm to·lən, wu·jem ni·jä·ltä: — oj, ə·dərem pa·wəkəm kənde·nät! təc[ə] ama·len a·təl ənde·.

— *u·ke, mən i·rlä öpə·t ke·jem.*

mən i·rlä kə·mšə ɣe·ca ke·jenäm. ja·mənam a·teš ənde·. ka·štəm, ka·štəm, eŋe·rəš le·ktənäm. peš cat ke·cažə ke·cä·nən. šə·rɣem mə·škəm, mo·lo, ka·ckəm, jüm eŋe·rəštə, wə·də·štə. ənde· təkem, mə·nam, ke·jem. ko·rnəžəm jamdə·näm. öpə·t a·teš ja·mənam. oj, oj, ənde· dawaj mä·ɣrəš, mä·ɣrəš!

wa·ra sta·rik to·lən. — mam mä·ɣret? — mə·neš.

— *mən, mə·nam, a·teš ja·mənam.*

— *dək te·we, mə·neš, a·jda ja·ɣo·rnə dən!*

təkem wa·ra lə·ktənäm. wa·ra ä·wäm təmə·ŋgə ko·ltən a·ɣəl. bolšə a·m kaš ənde· a·təškə mə·nät.

Egyszer elmentem az erdőbe. Vittem [magammal] nyírhéj puttonyt, kést, [és] gombát gyűjtöttem. Egy puttonyt teleszedtem. Letettem egy lucfenyő mellé. Nagyon alhatnékom lett. A kést beletettem a puttonyba (tkp. és a kés a puttonyban), lefeküdtem aludni a puttony mellé. Nagyon mélyen (tkp. erősen) aludtam. Semmit sem hallottam (tkp. éreztem). Odajött egy ember. Ez a gombát mind elvitte, csak a kést hagyta meg.

Egy darabig aludtam, [aztán] kinyitottam a szemem — az erdőben vagyok. Oj, oj, mit csináljak most. Ahogy odanéztem, [láttam, hogy] a puttony megmaradt, de gomba nincs. Mit csináljak most? Ülök, megfésültem a fejem, megkötöttem jobban a kendőm. A nap nagyon esté[re járt]. Gombát keresve nagyon szaladgáltam, nagyon szaladgáltam, semmi sem látszik már az erdőben.

Oj, most gomba nélkül megyek haza! Anyám mit mond most nekem? Mihez kezdek most már? Találtam vagy öt gombát. Nagyon nagy puttonyt hoztam magammal. Aztán gyorsan (tkp. nagyon) futok haza, igen erősen beesteledett már (tkp. este már). Hazaérkeztem, anyám kijött elébem. — Oj, hol jársz? Oj, hol jársz?

— Oj, anyám, én gombát szedni voltam (tkp. gombáért jártam), és eitévedtem az erdőben.

— És hol van a gombád?

— Ime, vagy öt gombát találtam.

— Oj-ój-ój, akkor ne menj többet! Akkor nem küldelek!

— Oj, anyám, gomba nagyon sok (tkp. erősen) van!

Aztán bementem a házba, leültem enni és anyám simogatja a hajam: — oj, oj, [ha] gomba van, miért [csak] ennyit hozol?

— Anyám, te engem nagyon korán keltetted fel, nagyon elálmosodtam (praes.), [és] elaludtam az erdőben. Szedtem egy puttony gombát és elfáradtam. Amint felkeltem, hát nincs a gombám, csak a puttony hever (tkp. ül) [ott]. A kés megvan! Aztán futkostam, futkostam, a nap esté[re járt], a gomba nem látszik. Ime, hazajöttem.

— Oj, lányom, én téged holnap nem küldlek az erdőbe.

— Oj, anyám, én megyek, nagyon sok gomba van, rengeteg sok gomba van.

Anyám elment aratni, én [pedig] az erdőbe mentem. Megint puttonyt vittem, és másnap nagyon sok gombát hoztam.

Megjött az anyám, megsimogatja a fejem: — oj, lányom, [lám] gombát hoztál! Akkor ma nem aludtál.

— Nem, [és] holnap ismét elmegyek.

Másnap harmadik nap mentem el. Most eltévedtem az erdőben. Járkáltam, járkáltam, kértem a folyóhoz. Erősen napsütéses nap volt. Megmostam az arcom, miegymás, ettem, ittam a folyóból, a vízből (iness.). Most hazamegyek, mondom. Elvesztettem az utat. Megint eltévedtem az erdőben. Oj, oj, gyerünk sírni, sírni!

Aztán jött egy öregember. — Mit sírsz? — mondja.

— Eltévedtem, mondom, az erdőben.

— Ha így (van), mondja, gyerünk a gyalogúton!

Aztán hazaértem. Ezután aztán anyám nem küldött. Most már én többet nem járok az erdőbe.

6.

wot, mənə o'lem. kəmətən poyəne'n əlna: Ā-nā, Mārjā, Mārjā ɔpāt. ke-nā a-təš ənde. kārāšnam ku-yu, pərma-wlām, kuyu-wlām nə-lən ə-lna. ke-nā pō-čəzlān. pō-čəzlān keje'n əlna, e-ŋer šun. eŋerən ləmžə Kužerŋer. Kužerŋer tərəš šənzer'n əlna ənde. pro-sek. peš ku-yu pro-sek, kəmda pro-sek. i təršt[ə] ənde wədə-štə kərna, mo'lo. a eŋerəštəžə peš wer-žə jākəra-ka wer. tərŋen cə-lā zəroslo ku-škən. i warra ti eŋer yəcənžə kuze-nā buyorəštəžə pro-sek wokte-nžə. pešə-k cə-lā jāk-ktor a-tə. pešə-k ku-yu a-tə. tər-štə buyor, buyorəštəžə peso-k.

Ā-nā i o'la: — Mārj[ā] ā-kā, əška-wlāžə — mənəš — kə'ce kədə-ləštət.

ā Mārj[ā] ākə-žə o'la: — oj, ə-škal a-γəl.

Ā-nā tura-k wet, ti-đə məškə-wlā kəryəštə-lət.

mən i o'lem: — Ā-nā, mə-škə wet ə-škal a-γəl.

nə-nə ko·ktən dətowo· kəryāšta·lāt, dətowo· ma·dāt, pi·zən wašta·reš wokura·t. wara ənde me šaya·lən ə·lna i·ktä ma·nar, i·ktä šü·də me·ter li·eš, bo·lšə a·k li. peš mändərka ka·ješ. ma wara ənde? kak mə·nə ku·yu jük tön kə·čkəral yolte·näm: — oj, Mi·xa·l Iwa·nəš! Oj, nə·nə ko·ktən kəryāštət ənde. me ənde ke·nä, ke·nä, tə·škə šu·n əlna ənde. pešä·k mäskä·wlä kəryāštäl šənde·nat. kak jədə·məm əšte·nat peso·kšəm. ja·ra ənde, ama·ləm werəškə šu·n əlna. pərna·wläm šənde·n əlna, täləm pəšte·n əlna, olte·n əlna, šolte·n əlna, ka·čkən ə·lna, ənde ama·laš wa·zən ə·lna täl wo·ktek. ir yo·dəm ənde kəne·lən ə·lna. Ä·näm kolte·n əlna wətlän ənde. Ä·nä wə·dəm ənde ka·nden, peš ku·yu ža·wam kašta·lən ko·lolo·kəškəžə. ža·wam kašta·lən ənde, ko·lolo·kəm sä·ken. tə·də nəmə·lnə əlma·šən. tə·də žawa·jet ə·ren dä, ko·mädäk šär·len wa·zən ko·lolo·keš. oš mə·škarən.

oj — mən o·lem — Ä·nä, Ä·nä, ko·lolo·kəšteš maya·n jar ku·sok ki·jä? tə·də: — aj, pu·ta·jäl! mən wə·dəm wel säke·näm.

— anza·laj, anza·laj!

— tən — ma·nam — kənde·nät wet ti ža·wam. dawa·j, ənde jü! — ma·nam.

— Oj, a·yəm! — ma·neš.

— a·yät, a·yät! ama·laš to·lna wet, ti ža·wa wə·dəmo·k jü·nä!

— oj, mən bo·lšə a·m jü.

atəštə eņe·rəžə mə·ndər, i eņe·rəš kolowe·cəm kapaje·n əlna tə·štə. ja·ra ənde, ke·n əlna po·yāš. po·ye·n əlna, po·ye·n əlna, wara wa·dä lin ənde. öpät·t to·lən ə·lna kəmə·tən.

— Ä·nä, ke ənde eņe·rəš, kolowe·cəš!

— oj, mən bo·lšə a·m ke·jə.

— Ä·nä, i·t ke·jə! mən — ma·nam — ke·jem.

ənde mən ke·jəšəm. kənde·näm ənde wə·dəm, säke·näm.

tə·də o·la: — mən a·m jü.

a pa·wəkəm kənde·n əlna po·ye·n. pa·wəkəm kacka·lat, peš wet wara jü·ktä. dətowo· jü·ktä wet!

tə·də o·la: — mən šte·jam a·m kac, i wə·dəm a·m jü. — no, ja·ra, i·tə!

wara ənde šte·jam šolte·n əlna. me ənde peš Mä·rjäm dən ko·ktən ka·čkəna.

dətowo· ka·rna, dətowo· ka·rna! ənde ko·lolo·k tön wə·dəm ərakte·n əlna dä jü·nä jü·nä dä, maya·n — ma·nna — ka·jan wə·tšə sä·jə!

əža·wa wə·det tə·də a·k jü ənde. ja·ra, ko·lolo·keš wə·dəm šənde·n əlna pele·nä. ir yo·dəm kəne·lən ə·lna, (kok jät amale·n əlna). ko·lolo·kəštə ka·pälka wət u·ke. Ä·nə·et cə·lä jün tə·dəm, ža·wa wə·dəm.

— oj, Ä·nä, tən wə·dəm jü·nät?

— u·ke, mən jün a·mäl.

ənde tö·kənä to·lənə. öpät·t tə prose·kəš le·ktən ə·lna. ənde mä·skä u·ke, kišä·žə we·lə. eņe·rdərəškə šu·na. eņe·rəštə Ä·nä peš šəryəm mə·škeš, peš jü·eš, ka·ckeš ənde. ja·ra ənde. to·lna, to·lna ənde, təšä·k prose·kəm ertəšnä, je·rəm wa·nžəšna dä o·yo·ləškə pəre·n əlna. a o·yo·ləštə peš šü·yər. öpät·t ənde tə·škə šu·n əlna. a pö·čəžlän kušte·nnä latkə·ndänkš me·ņgəm. peš mändərka ka·štən ə·lna. to·lənə tö·kənä, šun a·nal i·ktä lu me·ņgəm. tə·štə me·mnän Kuže·ņer u·lə. ti Kuže·ņer dərəš öpät·t šənge·n əlna. to·štə kü·škä ki·jä. Ä·nä ənde wə·dəm öpät·t ka·nden. nə·ņgeä dä, täləm pə·štä. mən šə·ņgem. pö·rtəš pərna·wläm šənde·n əlna, ənde ja·ra, öpät·t ko·lolo·kəm säke·n əlna wət tönə. kak mən tə·ye a·nžal yolte·näm, mən ma·nam: — pə·yənü·yəwlä le·ktən ə·lät. uju·j, kok i·yəwlä, izi·wlä le·ktən ə·lät.

ä Mä·rjä o·la: — maya·n pə·yənü·yəwlä? mäskä·i·yəwlä! — ma·neš.

— i·t šajəšt!

i ti nəl i·yə to·lāt me·mnän dök. te·we äwä·zə le·kən šaya·lən. oj, a ti·də kət·kəšə·ŋgä mä·škä, izi· mä·škä. te·we äwä·zə ša·lyə. me ənde· dawa·j kə·ckə·rəš peš. te·we to·də i·yəwlä·et kə·dal kolte·wə, i mä·škä pašte·kəšt ke·jəš. ti kololo·k wə·dəm jü·nä, ənde· to·ləna tö·kənä. tö·kənä to·lən ə·lma. wot, ti·dəm keleskälē·nä. wara o·yot·nikwlä ke·jən əlāt. ta·štə pala·yan ulə, mo·lo. kü·tern əlāt, nu lü·en a·yələp, mun a·yələp ti·dəm. wara wes ke·ca öpə·t kern əlna, a wara ni·mam u·zən ana· əl wo·pše. pə·təš.

Lám, [ezt] beszélem el. Hárman összejöttünk: Änä, Märjä és ismét csak Märjä. Elmegyünk az erdőbe. A kosarunk nagy, puttonyokat [is] nagyokat vettünk magunkhoz. Áfonyát (dat.) [szedni] megyünk. Áfonyát [szedni] mentünk, elérkeztünk egy folyóhoz (tkp. elékezett egy folyó). A folyó neve Kužerjer. Leültünk hát a Kužerjer partjára. Irtás. Nagyon nagy irtás, széles irtás. És itt a víznél (tkp. vízben) ettünk, miegymás. A folyónál (tkp. folyóban) a hely nagyon elhagyatott hely. Így minden be van növe. És aztán ettől a folyótól felmászunk a halomra az irtás mellett. Körös-körül erdeifenyő-erdő. Nagyon nagy erdő, jó erdő. Itt a halom, a halmon homok van.

Änä [azt] mondja: — Märjä néném — mondja —, hogy szaladgálnak a tehének.

És Märjä nénje [ezt] mondja: — Ó, az nem tehén.

Änä balga, [ott] medvék szaladgálnak.

Én is mondom: — Änä, a medve az nem tehén.

Azok ketten úgy szaladgálnak, úgy játszanak, valósággal egymásba akaszkodnak. Mi meg [ott] álltunk valamennyire, vagy száz méter lehet, több nem. Nagyon messzire el lehet látni. Hát aztán most mi [legyen]? Ahogy elkiáltottam magam: — Hej, Mižal Ivanəš! Oh, azok ketten elfutnak. Mi meg megyünk, megyünk, odaértünk. Megérkeztünk. A medvék nagyon [sokat] szaladgáltak [itt]. Mint a szérú (acc.) [olyanná] tették a homokot. No, jól van, megérkeztünk az alvóhelyre. Letettük a puttonyokat, tüzet raktunk, meggyújtottuk, főztünk, ettünk. Aztán lefeküdtünk aludni a tűz mellé. Reggel felkeltünk. Änät elküldtük vízért. Änä vizet hozott. Egy jó nagy varangyot is belemerített a bográcsba. Belemerítette a varangyot, [és] felakasztotta a bográcsot. Az (ti. a béka) lent volt. A varangy megfőtt, és hanyatt fordult a bográcsban. Fehér hasú.

— Ej — mondom —, Änä, Änä, milyen húsdarab van (tkp. fekszik) a bográcsban?

Ó: — Aj, tévedés! Én csak vizet akasztottam fel.

— Nézd csak, nézd csak!

— Te hoztad — mondom — ezt a békát. Gyerünk, most már igyál! — mondom.

— Ó, én nem! — mondja.

— Te nem, te nem! Aludni jöttünk, és igyuk ezt a béka-vizet?

— Ó, én nem iszom többet!

Az erdőben messze a folyó, és a folyóban kutat ástunk itt. No, jól van elmentünk [bogyót] szedni. Szedtük, szedtük, aztán este lett. Megint megjöttünk [mind a] hárman.

— Änä, menj most le a folyóra, a kútra!

— Ej, én többet nem megyek.

— Änä, ne menj! Én megyek — mondom.

Így hát én mentem. Meghoztam a vizet, felakasztottam.

Ó [azt] mondja: — Én nem iszom.

Mi viszont gombát szedtünk. [Ha] gombát eszel, aztán nagyon itat. Úgy itat!

Ó [azt] mondja: — Én nem eszem levest, és nem iszom vizet.

Aztán mi megfőztük a levest. Aztán Märjével ketten nagyon eszünk. Úgy jóllaktunk (tkp. ettünk), [de] úgy jóllaktunk! Aztán a bográcsban vizet forraltunk, és iszunk. Iszunk, és milyen tápláló (tkp. zsiros) jó víz! — mondjuk.

A békás (tkp. béka) vizet ő nem issza. Jól van, a bográcsba vizet tettünk fel mellettünk. Reggel felkeltünk (két éjszakát aludtunk) [itt]. A bográcsban egy csepp víz sincs. Anä mind megitta, a békás vizet.

— Jaj, Anä, te megittad a vizet?

— Nem, én nem ittam.

Aztán haza[felé] megyünk. Megint kiértünk arra az irtásra. Most nincs medve, csak a nyoma. Odaérünk a folyópartra. Anä nagyon mosakszik a folyóban, nagyon iszik, aztán eszik. No, jól van. Megyünk, megyünk, ott azt az irtást elhagytuk, átkeltünk a tavon és bementünk a kunyhóba. A kunyhó nagyon szűk. Megint visszaérkeztünk ide. Tizennyolc kilométert tettünk meg az áfonyáért. Nagyon messze jártunk. Jövünk hazafelé, nem tettünk még meg mintegy tíz km-t sem. Itt van a mi Kuzejerünk. Megint leültünk a Kuzejer partjára. Egy korhadt (tkp. régi) fatörzs fekszik ott. Anä megint hozott vizet. Meghozta és tüzet gyújt. Én ülök. A puttonyokat betettük a házba. No, jól van, megint felakasztottuk a bográcsot a vízzel. Amint így odanézek, mondom: — kutyakölykök jöttek elő. Ujuj, két kölyök, kicsik, jöttek elő.

Märjä viszont [azt] mondja: — miféle kutyakölykök? Medvebocsok! — mondja.

— Ne fecsegy!

És a négy bocs jön (pl.) felénk. Lám, az anya is előjött. Ó, ez hangyaboly medve, kis medve. Ime, az anya áll. Mi most gyerünk nagyon kiabálni. Lám, a bocsok elfutottak és a medve utánuk ment. A bogrács vizet megittuk (praes.) és hazajöttünk (praes.). Hazajöttünk és ezt elmondtuk. Aztán (oda)mentek a vadászok. Ott gané, miegymás van. Lesték, de nem lőtték le, nem találták meg aztán. Aztán másnap megint elmentünk, de egyáltalán semmit se láttunk. Vége.

7.

*ke-šnā me a-tāš ni-lān, jēda-l aštāš ka-ndaš. pe-rwe jēda-lēm wet pi-dēt
ālma-šen. dā i ke-n ālna a-tāš. a-tā dāra-šta — Lombeyup. Lombeyup wāda-šta
ša-lyā šar-dā. tā šar-dā ša-lyā, me-mnām kū-tā. tā-dā a-k lūt. me ana- lūt tadme-can.
wara me tārwā-nāšnā, ti wa-ra tārwā-nāš. tā-dā o-len ke-jāš tā, i a-tāškā pā-rāš.
i a-tāškā ke-jāš, anā-t-kaškā ke-jāš, wa-ra i šnā. už me. me wara ke-šnā ni-lān.
nim ru-šna, ka-ndašna tō-kanā, jēda-lēm laš-tā-šnā. i cā-lā.*

Elmentünk az erdőbe hársfaháncsot (dat.) hozni bocskor csináláshoz (inf.) Hiszen régen bocskort hordtak (tkp. kötöttek) volt. Az erdő szélén [folyik] a Lombeyup. A Lombeyup vizében áll egy jávorszarvas. Ez a szarvas áll, [és] figyel bennünket. Nem fél, mi sem félünk tőle. Mi aztán elindultunk, majd ő [is] elindult. Lassan ment, és bement az erdőbe. Bement az erdőbe, bement valahova, mi aztán nem láttuk. Mi aztán mentünk háncsért. Háncsot vágunk, hazavittük, bocskort csináltunk [belőle]. És [ez az] egész.

8.

laža·kšēm ša·ktam, nü·ngakēm nü·štäläm. wara ti nü·ngakēm jö·rem. komlam la·štem. ti komēm kamakaeš küe·štem. melnäkö·rřam la·štem, kü·tam taräkäm lo·yem oš laža·kš tön. eše melnäkö·rřamaš ka·leš la·štüş mä·näm dä närye·mäšäm jä·räs. wara ti nü·ngak komžäm küe·štäm, wara ti kom waka ka·leš mänä dön närye·mäšäm. ti·dam ca·lä küe·štäm, nä·län pa·štem ö·rdäškä. wara we·säm tiyelä·kok. wara ca·lä küe·št patä·rem, wara ša·rem ü· dön ca·lä. kamaka·škä ša·ndem, na·gluřo lewe·däm. ti·da ca·lä päškäde·meš. wot, je·sli una·wlä ä·lät, nä·läm ä·rä·käm, äste·läm po·yem, a·ngem una·wläm, u·na wasta·reš mä·rē dön ša·lyem. ä·rä·käm jü·nä. una·lan kätä·rem: — ja·ra, a·ryeš mä·nän sträpkä·jem? wot, jü·nä, kätä·re·nä, ka·ckäna.

Megszítálok a lisztet, tésztát dagasztok. Aztán ezt a tésztát elnyújtom. [Lángos] kérget (pl.) csinállok. Ezt a kérget megsütöm a kemencében. Lángostöltelékét készíték, hevítetlen túrótt gyúrok össze fehér liszttel. A lángostöltelékbe kell még tenni tojást és tejfölt beledagasztani. Miután a kéregtésztát megsütöttem (praes.), aztán erre a kéregre kell [rátenni] a tojást és a tejfölt. Ezt az egészet megsütöm, kiviszem [a kemencéből és] félreteszem. Aztán a másikat ugyanígy. Aztán az egészet megsütöm. Aztán az egészet megkenem vajjal. Betszem a kemencébe, légmentesen befödöm. Ez az egész megpuhul. Ime, ha vendégek vannak, pálinkát veszek, megterítem az asztalt, jóltartom a vendéget. Dalolok a vendégnek (tkp. a vendéggel szemben dallal állok). Pálinkát iszunk. A vendégnek mondom: — Jó-e, nem-e az én ennivalóm?

Lám, [így] iszunk, beszélgetünk, eszünk.

9.

wot, təy·lä perwe əle·nət. ərwe·zəlän ə·dər näläš were·mä šu·eš. ənde ätlä·žə: — ə·dər näläš ka·leš —, mä·neš.

ke·jät ənde ə·dər anzaš. perwe nälənət ədərwläm pä·ləde pa·sna. ätlä·žlän kele·sät tiš: wot, tə·štə ə·dər u·lā.

paja·näm kacä·lnət. ərwe·zəlän a·k kəl yənärt, ke·äš ka·leš: nänře·ät silo·m. ke·ät ənde, ja·ra, ä·k jarə. swata·jen to·lät ənde. ke·ät ša·wəcäm näläš ə·dər dö·kə. ə·dər pu·a ša·wəcäm ženi·klän, ätlä·žlän, tə·štə eše i·ktäš ke·ä.

warra ənde sü·än ə·štüş solo·təm nänře·ät, ti kak sü·änlän. solo·təm pu·en ko·dat təməřę(ə) ənde. sü·änlän sə·räm šol·tat ə·dər dö·na ženi·k so·lot tö·nə. perwe sə·räm šol·te·nət šu·ku sü·änka·lälän. sü·änəm peš šuk naro·t tönə əste·nət, i·ktä nər(ə) e·dem, nər(ə) je·ř kəce to·leš sü·ännaro·t. wot wara ti sə·räm šol·tat ə·dər dön, peš šu·ku, i ženi·k tö·nə. ku·deš perwe šol·tat ä·lā, pa·deš peš koyo·n šu·ku šol·tat sə·räm. wot, ti sü·änka·läl naro·təm jü·ktät. i·ktä ke·ca, ko·k sutka kə·dä sü·änžə ša·lyat, rü·štkät. tinär sü·änka·lälän wet pu·kšäš ka·leš. mä·när tə·štə! i pu·kšen kerde·nət, i jü·kten kerde·nət. wot, rü·štken šo·let·ša·lyat i·ktə, ko·k sutka. kəna·mžə ke·ät wara tö·kəšt ənde, ženi·k tö·kə ke·ät. wenžä·jät ä·lā eše perwe cerke·šet. ə·dər dö·rcən ke·ät pašte·keš. šu·kun ke·ät to·žə: i·ktä lu·jen kəce ke·ät, küm mayarē kəce ša·cäš wet, təy·lä la·štüt sü·änəm. warra ca·lä tə·škə pašku·däwlä a·nzaš to·lät, so·lo. tinär naro·tlan so sə·räm jü·ktät, pu·kša·šəžə a·k pu·kšep. nu i wot ə·lāš tənģä·lät. wšo, bo·lšə mä·nə keleskälē·nžə a·m mostä.

Ime, így éltek régen. A fiúnak eljön a nősülés ideje (tkp. lány venni idő). Akkor az apja: — Nősülni kell —, mondja.

Akkor elmennek lánynézőbe (tkp. lány nézni). Régen a lányt ismeretlenül vették el. Az apának azt mondják ilyenkor: ime, itt lány van.

Gazdagot kerestek. A fiúnak, ha nem akar is, menni kell: viszik erővel. Mennek, ha tetszik, ha nem. Aztán [a lányt] megkérve jönnek vissza. Mennek a lányhoz kendőt kapni. A lány kendőt ad a vőlegénynek, az apjának, ekkor (tkp. itt) még együtt megy [vele az apa].

Aztán a lakodalomhoz (tkp. lakodalom csinálni) malátát vesznek, mármint a lakodalomra. Malátát hagynak ezután. A lakodalomra sört főz a lány és a vőlegény malátával. Régen sok sört főztek a lakodalmas népek. A lakodalmat nagyon sok néppel csinálták, mintegy negyven emberről lakodalmas nép jön. No, akkor sört főznek, nagyon sokat, a lánynál és a vőlegénynél. A nyári konyhában (ill.) főzték, üstben (ill.), nagyon sok sört főztek (praes.). Im, a lakodalmas népet itatják. Némely lakodalom egy-két napig áll (pl.), mulatnak (tkp. zajongnak). Ennyi lakodalmas népek azonban enni kell adni. Mennyien vannak itt! És jól győzték tartani [őket], és győzték itatni [őket]. Ime, mulatozva sürgölődnek (tkp. forrnak), akkor egy-két napig együtt vannak (tkp. állnak). Aztán hazamennek, a vőlegényhez mennek. Régen még a templomban is megesküdtek. A lánytól mennek utánuk. Sokan mennek szintén: mintegy tíz emberről [csoport] megy (pl.), kinek mekkora a rokonsága. Így csinálják a lakodalmat. Aztán az összes szomszédok idejönnek megnézni, miegymás. Ennyi népek egyre sört kínálnak (tkp. itatnak), etetni nem etetik. No, aztán élni kezdenek. [Ez az] egész. Több nincs, én nem tudok többet mesélni.

II. Lipsa falu nyelvjárása

A hegyi nyelvjárasterülettől kelet felé Lipsa az első falu, ahol már más nyelvjárást beszélnek. Minden jel arra mutat, hogy nem is más nyelvjárás ez, hanem csak a hegyinek egy konzervatív változata. A hangsúlyviszonyok, a magánhangzó-illeszkedés és jellemző hangtani vonásai ugyanazok, mint a hegyi nyelvjárásnak. A mezei ~ hegyi $o \sim a$, $a \sim ä$, $e \sim ä$ megfelelések pontosan azonosak a lipsai nyelvjárásban is. Az $u > o$ tendencia azonban itt nem hatott. A legszembetűnőbb hangtani sajátosság az $ü(ö)$, $ű(n)$ megléte. Ez az elszigetelt peremnyelvjárás megőrizte ezeket a hangokat, nem ment végbe a delabializáció, mint a hegyi-erdei nyelvterületen. A szóvégi hangsúlytalan o , $ö$ a hegyi-erdei nyelvjárástól eltérően itt megvan, ami nyilván másodlagos fejlődés eredménye.

A $é$ csak jövevényszavakban van, máshol c áll a helyén.

Az alaktanban a perfectum tagadó alakja érdemel említést, amely az erdei nyelvjáráshoz hasonlóan szintén szerkesztett: *kəne'len aɣəl* 'nem kelt fel'.

A névragozásban megvan az abl. *-lec* ragja pl. *ätä'žlec* 'apjától'.

A lipsai szövegeket 1966 augusztusában a helyszínen készített magnetofonfelvétel alapján jegyeztem le. Az adatközlő: L. I. Szmelova (1903) volt.

10.

ik šoŋgo mar·rən űlma·šen kűm er·ɣəžə. ške ko·len ko·lten. kok er·ɣəžlən ške imu·štűwžšűm pu·en ko·den, a ik er·ɣəžlən űškűžšűm pu·en ko·den. nu,

ti·də ũškü·žüm nāngä·jä uža·laš. aške·də, aške·də kornō dön, ku·e kocoma·nden ša·lya. ku·e dö·kö šu·eš: — a·le tēn mā·nān ũškü·žüm nā·lnet ma? — mā·neš. tū·dū·žō ko·cori·ko·cori·ko·cori kocoma·nda. — tēn mā·nān ũškü·žüm nā·lnet ma? — mā·neš. — nu, ja·ra, nāl! — mā·neš. — a oksa·žēm kŭ·nam pu·et? — mā·neš. ada·k kue·žā kocoma·nda: — er·lä. — nu, er·lä to·la[m] mēn —, mā·neš. nu, er·lä·šān ũškü·žüm ša·y·lten kue·dū·ņeš. er·lä·šān ənde· kǎ·jä tū·dō ũ·šküž dö·kö. ũškü·žüm pī·rā ka·ckān go·lten, u·že u·ke. a kue·žā γəcən ere· o·ksam ka·cā. kue·žā o·la, ere· kocorta·ta, ko·cori·ko·cori·ko·cori kocorta·ta. — ada·k er·lä pu·aš sō·ret ma? — mā·neš. — nu, er·lä posle·dnij γe·cā to·la[m] —, mā·neš.

er·lä·šān tawa·rēm nā·leš ta, kǎ·jä ənde. — na, mā·neš, oksa·et pu tēn! — mā·neš. kue·žā eše· kocorta·ten ša·lya. — tēn mā·nām ere· alta·let —, mā·neš. — er·lä, ere· er·lä marat —, mā·neš, a mēn tē·nām cič·s ru·em.

čas ša·ya·leš ta ru·a, ku·e šala·ņen wa·zeš .ku·e kokla·štāžō pešo·k šu·ko o·ksa ũlma·šen. ik pŭ·rāna o·ksam o·pta da pešo·k ku·γun pa·jan li·eš. əzā·štvlā γəcənā·t peš pa·ja·neš. kəzāt·t peš pa·jan ə·lä.

Egy öregembernek volt három fia. Ő[maga] meghalt. Két fiára hagyta a vagyont, az egyik fiára pedig az ökrét hagyta. No, ez elviszi az ökröt eladni. Lépked, lépked az úton, egy nyírfa susogva áll [ott]. Odaérkezik a nyírfához: — Talán te akard megvenni az ökröt? — mondja [a fiú]. Az [csak] azt sutogja: kocori-kocori-kocori. — Te meg akard venni az én ökröm? — mondja. — No, jól van vegyed! — mondja. — És a pénzt mikor adod? — mondja. A nyírfa ismét suttog: — Holnap. — No, holnap eljövök —, mondja. No, holnapig ott hagyja az ökröt a nyírfa tövénel. Másnap aztán megy az ökörhöz. Az ökröt megette a farkas, már nincs. A nyírfától viszont egyre kéri a pénzt. A nyírfa beszél, egyre susog, kocori-kocori-kocori susogja.

— Megint holnap[ra] ígéred, hogy megadod? — mondja. — No, holnap utolsó nap jövök —, mondja.

Másnap fogja a fejszét és [így] megy. — Na, mondja, add meg a pénzt! — mondja. A nyírfa még [mindig] susog. — Te mindig becsapsz —, mondja. — Egyre csak azt mondod: holnap — mondja. — Én azonban menten kiváglak.

Egy óráig [ott] áll és vágja, a nyírfa kidől. A nyírfa belsejében (tkp. között) nagyon sok pénz volt. Egy kosár pénzt szed össze, s igen nagyon gazdag lesz. A bátyjainál is jobban meggazdagszik. Most is nagyon gazdagon él.

11.

kŭm ũdŭ·rwlä kǎje·nət e·ņež po·γaš. Kŭnā·māškā kǎje·nət i e·ņežəm po·γat, kala·plat nŭ·nō. mā·škā šŭ·rŭm u·žŭnŭt e·ņež po·ņŭma·štāžō. i sowetā·jāt nŭ·nō: — je·slī māškā·žəm u·žŭna γə·nā, mam əšter·nā? — mā·nət. a ik ũdŭ·ržō o·la: — mēn māškā·žəm u·žŭm kənā·t, a·m lŭt, — mā·neš. a māškā·žā tŭšto·k tu·mo ša·jəlnō ki·jä [ŭ]lma·šen. a kŭdŭ·žō o·la: — a·m lŭt — tŭ·dām peš oro·la māškā·žā. — ti·də a·m lŭt manšəžəmo·k kŭcŭ·šaš ũlne·žā —, mā·neš.

i wot, mā·škā lā·kteš, tŭ·dō a·m lŭt manšetəm kŭ·cən šə·ndā. kok ũdŭ·rŭ·štvlā peš kŭryŭ·žŭt. ti·dəm kŭ·ca da, tō·kŭžō nāngä·jä i ə·rəštəš. ko·ktŭn, māškā· dön ũdŭ·ret ə·lāt, ə·lāt. ũdŭ·ržō o·la: — tēn mā·nām, mā·neš, una·lōkeš ko·lto ũtā·jwəlā dö·kö! — mā·neš. — mēn tē·nām a·m kolto! — mā·neš. — nu, ajda·, ko·ktŭn kǎje·nā! — mā·neš. — mēn a·[m] mŭ! — mā·neš. — a kŭce· mēn təγ·lā, mā·neš, sowserm ə·lāj·ŭwä·jwläm ũžde· əlā·šāš? — mā·neš.

nu, šanġka-la ūdūr-ret peš. mam aštə-šəš ənde? a-[k] kolto. — mən, marneš, kü-jem e-než dö-kö cadra-škə, a sträpə-jen šəndem ik pürriam —, marneš. — tən tū-dö pürriam nängə-jə älə-jwli dökö. kapka-škə šukto, šwen šəl! — marneš. ənde məškə-et „ja-ra” o-la. ūdūr-ret sträpə-jə, ške pürri-škəžə pürren šəngeš i sträpə-jməžəm wuj ūmbə-lən opten šəndə. məškə-et to-leš ta, ūpšū-ngeš. — nu, marneš, sträpə-jen, ħolə mən küce nängə-jšəš ti-dəm —, marneš. kak bī papa-zəšaš a-γəl, kuyəza-žlan! — marneš. pürriam pür-štürtä dä, aške-dä ənde ūdūr-žün ä-təž dö-kö karndaš. wara aške-dä, aške-dä: — aj, peš le-le! — marneš. i-ktä karγəlm karcaš! — marneš. karγəl karckaš šəngeš, ūdūr-žö pürri-aštə ūlne-žə: — u-žam wet, u-žam! — marneš. — mən tə-lät karckaš šəm šüdö! — marneš. — dawa-j, a-šket! — marneš. — ak, orolenok to-leš pašte-kem! — marneš. pür-štürtä dä, ada-k aške-dä. ada-k šəngeš. — ada-k ik karγəlm kackamo-k! — marneš. ada-k ti ūdūr-ret o-la: — u-žam wet, u-žam! — marneš. — tə-lät mən karckaš šü-den a-məl! — marneš. qu, tən, tür-γaš tür-knö! —, marneš. — ti karγəlm nängəjeno-k šu-aš tür-knö! —, marneš.

karγəlžəm älə-ž dökö nängə-jə dä, pürri-ažəm šwen šə-leš, əške sarnü-ltä dä kü-jə. ūdūr-ret tū-nam i-žə älə-ž dökö to-lün kertən. kəzətüt älə-ž dönok ə-lä nawe-rna.

Három lány elment (pl.) málnát szedni. Kenembe mentek és málnát szednek, beszélgetnek. Medveganét láttak málnaszedés közben. Aztán tanácskoznak: — ha meglátjuk a medvét, mit csinálunk? — mondják. Az egyik lány aztán így szól: — Ha én meg is látom a medvét, nem félek —, mondja. A medve ott feküdt a tölgyfa mögött. Amelyik lány [így] szól: — nem félek —, őt nagyon figyelni a medve. — Ezt, aki azt mondja, nem félek, meg kellene fogni —, mondja.

És ime, előjön a medve, azt, aki azt mondta, nem fél, megfogja. A két [másik] lány nagyon fut (pl.). Ezt megfogja és hazaviszi és bezárta. [Aztán] ketten, a medve és a lány élnek, éldegélnek. [Így] szól a lány: — Te engem engedj haza apámékhoz vendégségbe! — mondja. — Én téged nem engedlek! — mondja [a medve]. — No, gyerünk menjünk [akkor] ketten! — mondja (a lány). — Én nem megyek! — mondja. — Hát én meg, hogy éljek így, hogy egyáltalán ne lássam a szüleimet (tkp. apám-anyámékat).

No, a lány nagyon töri a fejét, mi most a teendő? Nem engedi [a medve]. — Én, mondja, megyek málnát szedni (tkp. málnáért) az erdőbe, de tele-rakok egy kosarat ennivalóval —, mondja. — Te ezt a kosarat vidd el apámékhoz. Vidd el a kapuig, tedd le és tűnj el! — mondja. Mire a medve azt mondja: jól van. A lány ennivalót készít, ő maga bebújik a kosárba, és az ennivalót a feje fölé teszi. Jön a medve és megszagolja. No, mondja, elkészítette [az ennivalót], nekem meg valahogy el kell vinnem —, mondja. Csak nehogy belebotoljak a [vadász]apóba! — mondja. A kosarat felveszi és megy (tkp. lépked), hogy a lány apjához vigye. Aztán megy, mendegél: — aj, nagyon nehéz! — mondja. — Meg kellene enni egy bélest! — mondja. Leül bélest enni, a lány [azonban] a kosarában volt: — Látlak ám, látlak! — mondja. — Én nem parancsoltam neked, hogy egyél! — mondja. — Gyerünk, lépkedj! — mondja. Ahá, utánam jön és les! — mondja. Felveszi [terhét], és ismét [tovább] lépked. Megint leül. — Újfent megeszem egy bélest! — mondja. Ismét [azt] mondja ez a lány: — Látlak ám, látlak! — mondja. — Én nem parancsoltam neked, hogy egyél! — mondja. — Fu, te túrjél! — mondja [a medve]. — Fogd (ezt) a bélest és vidd el! — mondja [a lány].

A bélest az apjához viszi, és a kosarat elrejtí, őmaga pedig megfordul és elmegy. A lány pedig (akkor) az apjához mehetett (tkp. jöhetett). Most is bizonyára az apjánál él.

12.

ätä·žən, äwä·žən ik e·ryəža űlma·šen. e·ryəža ko·l kücaš ka·štən. äwä·žə tü·dün pa·šte·k ere· ka·štən. tüdū·län ka·ckäšəm nängä·jen, i oš tüwūr·jala·šəm nängä·jen, kä·jä, je·rdürškö šu·eš. — Wañu·ška, ma·neš, məñ to·lünam, ma·neš, oš tüwūr·jala·šəm kande·näm tälä·net, püşkü·do ka·ckäšəm kande·näm, ma·neš. i Wañu·ško wa·nza pü·š tön, si·rdürüşkö to·leš. äwä·žə pu·kša, ju·ktä tü·düm, oš tüwūr·rüm ci·kten ko·da, əške kä·jä. məñ, ma·neš, kükšüye·ca yəc kükšüye·caš ere· to·lam, ma·neš. ənde· ada·k wes kükšüye·cən to·lün, təyeo·k kəckə·rə Wañu·ške·təm. Wañu·ško to·leš, äwä·žən oš tüwūr·rüm ci·jä, ka·ckeš mo·lo. nu, ənde· mä·skä ko·lüşt šə·nzä. — a ti·dəm məñ, ma·neš, küce·lä ka·cšaš? — ma·neš. — ti·dəm küce· yəñät məñät alta·len ka·ndəšaš? — ma·neš. mä·skä je·rdürüşkö šaya·leš ta, o·la: — Wañu·ško! — ku·yu ju·k tön o·la. — məñ, ma·neš, to·lünam, oš tüwūr·jala·šəm kande·näm, to·läť püşkü·do ka·ckäšəm kande·näm —, ma·neš.

net, ti·də äwäj a·yäl —, ma·neš. Wañu·šket o·la: — äwäj to·lec wə·ckəž ju·kan ə·lä! — ma·neš. a mä·skä o·la: — a·k, ma·neš, məñ kä·jem küzne·caš, sica·š wə·ckəž ju·küm əštə·kten —, ma·neš.

kuzne·caš kä·jä dä, mä·skä wə·ckəž ju·küm əštə·ktä küzne·clän. to·leš, kəckə·rə Wañu·šküm: äwäzläo·k ənde· kəckə·ren. Wañu·šket to·leš ta, mä·skä kü·cən šə·ndä tü·düm. nu, ənde· äwä·žə to·leš, je·r wokten ka·šteš, ka·šteš. — Wañu·ško! — man kəckə·rə. niyüşta·t Wañu·šk[o] u·ke, i to·leš tö·küzö. stari·k·šälän o·la: — Wañu·ško propa·l, ma·neš, u·ke. šu·ko kəckə·ren ka·štəm, niyüşta·t u·ke —, ma·neš.

mäskä·et nängä·jä ənde·, tö·nüž ä·rəšteš. ä·rəšteš, ä·rəšteš, wa·ra Wañu·šket peš ku·düşko tolne·žə. mäskä· yəcən šə·leš, ja·ktä wu·jüşko kü·cən šə·nzeš. ko·mbüwlä kä·jät ənde· (ja·ktä wu·jüşto šə·nzä tü·dö). — məñəm poža·lästə nängä·jedä! — ma·neš. — net, šə·jəlnə to·lšüwlä puska·j nängä·jät! — ma·neš. məñən si·lä šä·yäl, bolno·j ű·lam —, ik ko·mbo o·la. šə·jəlnə to·lšüwläm ko·mbüm ənde· sarwa·la ada·k. ko·mbo šə·nden ko·k šüldür kokla·šəžə, kə·nden šə·nden pörtwu·jüşküžö. pörtwu·jüşto Wañu·ško šə·nzä. ätlä·ž döñ äwä·žə pominä·jät ənde· tüdüm. me·lnäm küe·štən o·pta: — ti·də tälä·net, ti·də məlä·nem — pa·jlen šə·nzät. a Wañu·ško o·la pörtwu·jüşto: — a ti·də məlä·nem! — ma·neš. ni·nə sra·zu ko·lüştüt. lä·ktəť kudwi·caška, a·nžəłtat, Wañu·ško pörtwu·jüşto šə·nzä. Wañu·šküm wa·llat, kəzətät ə·läť nü·nö nawe·rnə.

[Egy] apának [és egy] anyának volt egy fia. A fiú halászni (tkp. hal fogni) járt. Az anyja állandóan kijárt hozzá. Ennivalót vitt neki, és tiszta (tkp. fehér) fehérneműt (tkp. inget-gatyát) vitt neki. Megy, a tóparthoz ér. — Wañuška, mondja, én jöttem meg, mondja, tiszta fehérneműt hoztam neked, lágy ennivalót hoztam, mondja. És Wañuško átkel a csónakkal, kijön a partra. Az anyja eteti, itatja, a tiszta inget felveteti vele, maga pedig elmegy. Én, mondja, szombatoként mindig eljövök, mondja. Aztán mikor a másik szombaton megjött, megint úgy kiabál Wañuškonak. Wañusko megjön, az anyja [hozta] tiszta ingét fölveszi, eszik, miegymás. No, akkor a medve hallgatózik. — Ezt meg hogyan egyem meg én? — mondja. — Hogyan csapjam én ezt be? — mondja. A medve a tópartra áll és [így szól]: — Wañuško! — kiáltja

nagy hangon. — Én, mondja, megjöttem, tiszta fehérneműt hoztam, lágy enniválót hoztam neked —, mondja.

Nem, ez nem anyám —, mondja. Wańuško [így] szól: — Anyám vékonyabb hangú nálad! — mondja. A medve viszont [ezt] mondja: — Ah, mondja, elmegyek a kovácshoz, tüstént vékony hangot csináltatok [magamnak] —, mondja.

Elmegy a kovácshoz, és a medve vékony hangot csináltat [magának] a kováccsal. Megjön, kiált Wańuškonak. Most az anyjához hasonlóan kiabált. Wańuško előjön és a medve megfogja. No, aztán megjön az anyja. Jár-kel a tó mentén. — Wańuško! — kiáltozza. Wańuško [azonban] nincs sehol és [erre] hazamegy. Azt mondja az urának: — Wańuško eltűnt, mondja. Sokáig járkáltam [ott] kiabálva, nincs sehol —, mondja.

A medve pedig elviszi [Wańuškot] és otthon fogva tartja. Fogva tartja, fogva tartja, azután Wańuško nagyon haza akar menni. Elbújik a medvétől, [és] egy jegenyefenyő hegyébe felmászva ül. Ludak szállnak [arra] (ő a jegenyefenyő hegyében ül). — Vigyetek el engem, kérlek! — mondja. — Nem, vigyenek el a hátul jövők! — mondja. — Nekem kevés az eróm, beteg vagyok —, mondja az egyik lúd. A hátul jövő lúdát kéri meg most ismét. A lúd a két szárnya közé ülteti, [és haza]hozván leteszi a háztetőre. Wańuško a háztetőn üldögél. Az apja és az anyja a halotti torát üli (tkp. emlékeznek rá). [Az anyja] lángost süt: — Ez a tiéd, ez az enyém — osztzkodnak. Mire Wańuško [így] szól a háztetőn: — Ez meg az enyém! — mondja. Amazok mindjárt meghallják. Kimennek az udvarra, nézik, Wańuško a háztetőn ül. Wańuškot leszállítják, bizonyára most is élnek.

13.

ik ma·rē ko·l kūcaš kǎ·jǎ. ko·lǔm kū·ca šu·ko, i to·leš ande. a rǎ·wǎž u·žǔn ti·dǎ kole·tǎm. a·nžǎkǎ pǔ·ren kǎ·jen dǎ rǎ·wǎž ko·len wa·cmǎla ka·jǎn. — ǎk, ma·neš, ti·dǎ wǎ·talǎn warotni·klǎn peš sǎj, ma·neš ta, rǎ·wǎžǎm terǎškǎžǎ pǎ·štǎ ande. i ere i·mǎim po·kta, ša·jkǎla akat anžal. a rǎ·wǎž ere ko·lǔm kǎ·šken ko·den ko·rnǔšto. to·leš, wǎ·tǎž dǎ·kǎ šu·eš ande. — wot, wǎ·tǎ, ma·neš, mǎñ talǎ·net worotni·klǎn peš sǎ·jǎm ka·ndǎšǎm —, ma·neš. — a kole·tǎm to·žo kūce·nǎt? — kol ik ter to·žo —, ma·neš.

i·mǎim pǔ·rta ande, wǎ·tǎž lǎ·kteš waštare·šǎžǎ: kolžat u·ke, worotniškǎt u·ke. nu, ja·rǎš ande!

rǎ·wǎž ko·rno wo·kten i·ktǎlǎ po·yǎn, ka·ckǎn šǎ·nžǎ tǔ·dǎ ko·lǔm. a pi·re to·lǔn da, o·la tǔ·tlǎn: — a ti·dǎ, ma·neš, kū·što kūce·nǎt tǎñ? — ma·neš. — je·rǎštǎ — ma·neš. — mǎñ kū·što kūce·nǎm, tǎñǎm nǎngǎ·jen a·nžǎktem —, ma·neš. — dawaj, mǎñǎm tǎ·škǎ nǎngǎ·jen a·nžǎktǎ! — ma·neš. kū·što wǎ·tǎwǎlǎ wǔ·dǔm nama·lǎt pǎ·rye·mǎštǎ, tǎ·škǎ nǎngǎ·jen šǎ·ndǎ pi·rǎm. pi·rlǎn o·la: — jesti co·do·co·do cu·ceš, ma·neš, eše kelyǎškǎrǎ·k pace·tǎm cǎ·kǎ! — ma·neš. wara kol peš šu·ku pi·žeš —, ma·neš. ande kǎ·lmǎš tǔ·ŋǎ·leš: co·do·co·do·co·do wel cu·ceš. pa·cšǎm eše kelyǎškǎrǎ·k pi·rǎ cǎ·ken šǎ·ndǎ. šǎ·nžǎ, šǎ·nžǎ, uže pa·cšǎ ko·lmen šǎ·nžǎš. wǎ·tǎwǎlǎ iro·k ande wǔt kašta·laš to·lǔt tǔ·dǔn dǎ·kǎ: — pi·rǎ, pi·rǎ! — ma·nǎt. pi·rǎ pa·cšǎm lǎ·ktaš kǎ·rǎdǎ·leš. kǎ·lmen šǎ·nžǎn, lǎ·ktǔn a·[k] kert. nu, wǔtwarǎ·dǎn pi·rǎm šit ande. wara pi·rǎ sǔsǔrnǎ·lten kǎ·jǎ. pa·cšǎ tǔ·dǔn kǎ·rlǔn ko·dǔn. nu, ande pi·rǎ ša·ŋka·len kǎ·šteš. — nu, mǎñ to·žo ti·dǎ rǎ·wǎžǎm, ma·neš, kūce·rǎñǎt sorawno alta·lem —, ma·neš.

ka·šteš, ka·šteš, rəwəžəm u·žeš ənde. pi·rə o·la: — ajda, ma·neš, sü·nəškə!
məñ, ma·neš, tə·ška, sü·nəškə pü·ren lä·ktenäm — maneš. nu, peš sä·jən jü·ktät,
pu·kšat —, ma·neš. — ni·mät a·k əstep —, ma·neš.

nu, ənde sü·nəškə pü·ren kä·jät. a rəwəžet peš xi·trij. olüwa·kə pü·ren
wa·zəm. pi·re·tam kak u·znüt, ada·k ši·jüš tünq·lat. — pi·rə, pi·rə! — šit. a rəwəžet
olüwa·lnə kijä·ltä. o·len, o·len rəwəžet lä·kteš tä, wä·təwlä ja·re ku·šta:

oj, oj, šokšo,
oknáda·m pasta·!
oj, oj, šokšo,
juškada·m pasta·j! — ma·neš.

oj, peš sä·jən mü·ret, man, rə·wəž! — ma·nət wä·təwlä. eše peš sä·jən
müre·näm, ma·neš, tändänlä·ok kosirəm saka·ltənem —, ma·neš. — oksa·žəm,
kə·reš kändrälä·žəm, mo·lüm, saka·lten pu·da məlä·nem, ma·neš, cə·lä! məñ eše
säj mü·rem —, ma·neš. nu, tündülän cə·lä saka·lten pu·at, kə·res kändərä·wläm,
mo·lo. rəwəžet peš ku·šta:

oj, oj, šokšo,
oknáda·m pasta·j! — ma·neš.

o·kñam pa·cən šu·at ni·nə. rə·wəž tö·ryö·štä dä lä·kten šə·leš. rə·wəž kəzətät
ko·sir ka·šteš. šo məñ ja·mak.

Egy ember elmegy halat fogni. Sok halat fog, és aztán jön [hazafelé]. A róka azonban meglátta ezt a halat. [A szán] elé ment és dögöltött módjára feküdt (tkp. halva fekvóként látszott). — Ah, mondja [az ember], ez az asszony-nak, gallérnak nagyon jó, mondja, és a rókát a szánra teszi. És egyre hajtja a lovat, hátra se néz. A róka pedig állandóan dobálja le (tkp. dobálva hagyja) a halat az útra (iness.). Megérkezik a feleségéhez. — No, asszony, mondja, nagyon jót hoztam neked gallérnak —, mondja. — Hát halat szintén fogtál? — Van egy szán hal is —, mondja.

Bevezeti a lovat [az istállóba], a felesége elébe megy: se hal, se gallér. No, [szép kis] bonyodalom (tkp. abrakkeverék)!

A róka az út mentén egyenként összegyűjtve eszegeti a halat. Odajön azonban a farkas és [így] szól hozzá: — hát ezt hol fogtad? — mondja. — A tóban — mondja. — Odaviszlek, ahol fogtam [és] megmutatom —, mondja. — Gyerünk, vigyél oda engem [és] mutasd meg! — mondja. Ahol az asszonyok a vizet merik a lékből (iness.), odaviszi (és) leülteti a farkast. Azt mondja a farkasnak: — ha azt érzed codo-codo, mondja, akkor még mélyebbre dugd be a farkad! — mondja. Aztán fagyni kezd: [a farkas] csak azt érzi, [hogy] codo-codo-codo. A farkas még mélyebbre dugja be a farkát. Ül, üldögél, már befagyott a farka. Az asszonyok aztán reggel vizet meríteni mennek hozzá: — Farkas, farkas! — mondják. A farkas rángatja a farkát, [hogy] kihúzza. Belefagyott, nem tudja kihúzni. No, aztán a vízholdó fával verik a farkast. Aztán a farkas vonyítva megy el. A farka beleszakadt [a jégbe]. No, most a farkas töri a fejét (tkp. gondolkozik). — No én szintén becsapom valamiképpen a rókát —, mondja.

Jár-ke! aztán meglátja a rókát. [Így] szól a farkas: — gyerünk, mondja, lakodalomba! — Nekem, mondja, oda a lakodalomba van mehetnékem —,

mondja. No, nagyon jól itatják, etetik [az embert] —, mondja. — Semmit sem csinálnak [nekünk].

No, aztán elmennek a lakodalomba. A róka azonban nagyon ravasz. Bebújt [és] lefeküdt a lóca alá. Amint meglátják a farkast, ismét ütni kezdik. — Farkas, farkas! — ütik. A róka pedig a lóca alatt hever. A róka lassanként előjön és táncol az asszonyokkal:

Oj, oj, meleg van,
nyissátok ki az ablakotokat!
Oj, oj, meleg van,
nyissátok ki a kemenceelzárót! — mondja.

Oj, nagyon szépen (tkp. jól) dalolsz, úgymond, róka! — mondják az asszonyok. Még szebben dalolnék, mondja, [ha] hozzátok hasonlóan az ünnepi díszeket magamra akasztanám —, mondja. — A pénz[füzér]t, a keresztkötőt, megymást, adjátok rám, mondja, mind! Én [akkor] még szebben dalolok —, mondja. No, mindent ráadnak, a keresztkötőt, megymást. A róka nagyon táncol:

oj, oj, meleg van,
nyissátok ki az ablakotokat! — mondja.

Kinyitják az ablakot. A róka kiugrik és eltűnik. A róka most is nyalkán jár. Ennyi az én mesém.

14.

*ik marēn ūlmašen kūm eryžā. a marāžā tēper kolēn kolten. kolmūž
γo·dūm tū·dō o·len: — tā, marneš, mānām kūm jūt ježu·ritledā! kūmū·tūn
kū·m jūt ježu·ritledā! — marneš.*

*kuryu eryžlān anžoc kā·jāš ježu·ritlāš. kuryu eryžā kā·jāš šūyō·rūškō
ježu·ritlāš. šənžen, ātā·žā kēne·lən a·γəl. a ā·lāž o·len: — mān, jū·dūn kēne·lām.
nu, wes jūde·šən kōdā·lāš eryžlān ānde wāre·štēn kā·jāš. to·žo šənzen, šənzen
kōdā·lāš eryžā, jūt pōcken ša·lētēn da uže mū·ngeš to·lūn. ānde kūm jūde·šāžā
i·zi eryžlān, Iwa·nlan, kā·jāš wāre·štēn. Iwa·n kā·jen, dotowo šənzen, poka·
ātā·ž kēnelme·ška. ātā·žā šūyō·rūštō kēne·lən. — tēn, Iwa·n, tēn ū·lat, nawernā?
— marneš. — āzā·twlā ježu·ritlenat wet?*

— ježu·ritlen ū·lūt ta, waške to·lnūt.

*— nu, mān tēlā·net ik sāj mu·tūm o·lem —, marneš. ša·wēcēš ik i·mūi
pa·cēm pūt·rā·leš i šawēcēšye pu·a. — kā·jā pa·su pokšakōlā·k. rū·zāl γo·lto
tāye·lā, marneš, pa·su pokšalno i o·lo:*

Si·wka — burko wesčene ka orko

*stan predomnoj kak list pātrawoj!¹ — man marneš, i tū·dō wernā nūrū·ško
lā·ktēn ātā·žlec to·lšūla i šawēcēšm rū·zāl γo·lten: Si·wka — burko . . . etc.*

*Si·wkāžā kū·dal do·leš. tū·dō Si·wkāž dōn znako·mūlten, nījā·ltā, mo·lo.
— wot, marneš, kū·nam eše malā·nem kū·leš li·jāt, mān tā·nām kēckerā·lām.
tēn wā·ra mān tō·kem to·lat! — Si·wkāžlān o·la. Si·wkāžm ko·lta, tō·kūžō to·leš
i kamaka[ū]mbā·ka ku·cen wā·zeš.*

¹ Eltorzított orosz szöveg.

— nu, Iwa'n át'ie-təm u-züč? — wes e-ryəštwlä o-lat.

— u-žüm —, ma-neš.

— a mam säj mur-tüm tälä-net o-lüš?

— o-lüš, ma kü-leš tü-dö mälä-nem —, ma-neš. bo-lšo ni-mät a-k ol[o]

Iwa'nžə nü-nlän.

wot, ənde kuyüža- üdü-ržüm marlan pu-a. a kuyüža-n ü-dür dö-kö ku-caš kü-leš kü-škö, šüpša-laš. tü-nam i-žə nä-lən ke-rtət.

ənde əzäštwlä káčä-käm peš pu-kšat, kuyüža-n ü-dür dö-kö ku-caš, šüpša-laš.

əzä-štwlä lä-ktən kä-jät káčä-käm wü-den, a Iwa-net nürü-ško lä-kteš ta, ola: — Si-wka — burko . . . etc.

Si-wket kü-dal do-leš. Si-wkəškə ku-cen šə-nžəš wer-γom, i kä-jä kuyüža-n ü-dür dö-kö. əzä-štwläm pəkten šw-eš, i er-ten kä-jä. tü-dö wara kü-dal γu-ca, no a-[k] ke[r]t. u-ke šü-pšal, a-[k] ke[r]t pətä-ri. ada-k to-leš. əzä-štwlä káčä-käetəm törγö-ktät pro-sto.

wara ada-k ir γode-šən əzä-štwlä to-žo kä-jät. káčäkä-štəm jüt wast pu-kšat ənde peš, kuyüža-n üdü-ržüm šüpša-laš. a ti-də Iwa-net ada-k ir γode-šən kä-jä to-žo. tidəo-k Si-wkəžəm kəkərü-leš, ada-k küškü-žəš ta, kä-jä. əzä-štwläm er-ten kä-jä. to-žo ko-[k] kana ku-ca. ada-k ko-[k] kanaešət a-[k] ke[r]t šüpša-lən.

wara kü-m keceš ada-k kä-jät. əzä-štwlä to-žo ada-k tü-dö káčä-käm wü-den kä-jät. peš törγö-ktät kuyüža-n ü-dür dö-kö, ku-cünešt peš. nu, ti-də Iwa-net ku-cen kä-jä. kuyüža-n ü-dür pu-a tü-tlän ko-lcüm, zoloto-jüm i la-štək tön wüdü-leš tä, cə-kä. to-leš, i-mni-žəm ko-lta, kamaka-[ü]mbäk ku-cen war-eš. əzä-štwlä kala-plat, to-lüt ənde. — wot wet, ma-nät, šüpša-lən šotaki ti-də säj imni-žənet —, ma-nät. tü-dö jukümar a-k lük, ki-jä. tepe-r kuyüža- po-γa ka-ləkäm sü-än əštäš. kü-što tü-dün wi-ņəžə? a-k päl[ə] a-le. nu, ənde ti-də imni-žəm, Si-wkəžəm kəkərü-leš tä, kä-jä. ka-lək peš šu-ko po-γünen. kuyüža-n wi-ņəžəm u-žnešt cə-län. ti-də əzä-štwlä tü-škö mi-en ü-lüt.

wara ənde mə-nən kü-što wi-ņem, mə-nən üdü-rem kü ke-rtən nü-lən? — ma-neš. ti-də ku-da wuryeməm ci-en pešo-k. ki-dəštə šery-šəm a-nžəkta. jolmarnta. — wot, tə-nə mə-nən wi-ņem! — ma-neš. ənde ka-ləklan a-nžəkta. cə-lä kü-dəš šu-a tü-dün wuryeməm, ku-da-žəm i we-səm ci-ktä. i peš ku-γu, i-ktä nərta peca sü-änəm əštät nü-nö. wara tü-tlän cə-lä kuyüža-n ma-žə, imu-šestwo ko-deš. ma tü-dö kuyüža-lan. cə-lä wi-ņəžlän ko-deš, i taca-t əlät nü-nö peš sä-jən. šo.

Egy embernek volt három fia. Az ember azonban most meghalt. Meghaltakor [így] szólt: — Ti három éjjel örködjetek fölöttem (tkp. engem)! Háрман három éjjel örködjetek! — mondja.

A [leg]nagy[obb] fiúnak elsőnek [kellett] menni örködni. A [leg]nagy[obb] fiú kiment a temetőbe örködni. Ült, üldögélt, az apja nem kelt fel. Az apja [így] szólt [magában]: — Én [majd] éjjel kelek fel —, mondja. No, másik éjjel a középső fiúnak kellett mennie. A középső fiú szintén ült, üldögélt, alighogy besötétedett, már jött haza. Aztán harmadik éjjel a [leg]kis[eb-bik] fiúnak, Iwannak kellett mennie. Iwan elment, s addig üldögélt, míg fel nem kelt az apja. Az apja felkelt a temetőben. — Bizonyára te vagy az Iwan? — mondja. — A bátyáid ugye örködtek?

— Örködtek, de hamarosan [haza]jöttök.

— No, én mondom neked egy jó szót —, mondja. Egy kendőbe belegöngyöl egy lófarkat és a kendővel együtt odaadja [Iwannak]. — Menj ki a mező közepére és szólj [így]:

Siwka — burko . . . stb. — mondja.

És ő valóban kiment apjától jövet a mezőre és megrázta a kendőt: Siwkø — burko . . . stb.

Siwkø vágatva megjön. [A fiú] megismerkedett Siwkøvel, simogatja, miegymás. — No, mondja, mikor még szükségem lesz rád, hívlak (tkp. kiáltlak) téged. Te aztán gyere hozzám! — mondja Siwkønek. Siwkøt elküldi, hazajön és felfekszik a kemencére.

— No, Iwan, láttad apádat? — mondják a többi fiúk.

— Láttam, — mondja.

— És milyen jó szót mondott neked?

— Azt mondta nekem, ami kell —, mondja. Többet semmit sem mond Iwan nekik.

No, aztán a király férjhez adja a lányát. A király lányához magasra kell felugratni (tkp. felmászni), [és] megcsókolni. Csak akkor vehetik el.

Erre az [Iwan] bátyjai nagyon etetik a kecskét, hogy a király lányához felugrassanak vele [és] megcsókolják.

A bátyjai a kecskét vezetve elindulnak, Iwan pedig kimegy a mezőre és [így] szól: — Siwkø — burko . . . stb.

Siwkø vágatva odajön. Felül a Siwkøre, és megy a királylányhoz. A bátyjait utóléri, és elhagyja. Aztán vágatva felugrat, de nem éri el. Nem csókolja meg, nem tudja előszörre [megtenni]. Ismét megpróbálja (tkp. jön). A bátyjai egyszerűen [csak] a kecskét ugratják.

Aztán a bátyjai másnap szintén megint mennek. Nagyon etetik éjjel a kecskéjüket, [hogy] megcsókolják a királylányt. Ez az Iwan pedig másnap szintén újból elmegy. Siwkøt megint úgy hívja, ismét felül rá és elmegy. A bátyjait elhagyja. Ismét nem tudja megcsókolni két próbálkozásra (tkp. kétszerre).

Aztán harmadik nap ismét mennek. A bátyjai a kecskét vezetve mennek ismét. Nagyon ugratnak a királylány felé, nagyon szeretnének felérni. No, Iwan felugrat. A királylány aranygyűrűt ad neki, és [Iwan] egy rongydarabba csavarja és elteszi. [Haza]tér, elküldi a lovat, felfekszik a kemencére. A bátyjai beszélgetnek, most már [ők is] megjönnek. — No lám, mondják, mégiscsak megcsókolta az a jó lovú —, mondják. Ő egy szót sem szól, [csak] fekszik. A király most összegyűjti a népet lakodalmat csinálni. Hol van a veje? Nem tudta. No, ezután ez hívja a lovát, Siwkøt, és elindul. Nagyon sok nép összegyűlt. A király vejét akarják látni mind. A bátyjai is odamentek.

Aztán hol a vejem, aki az én lányom el tudta nyerni? — mondja [a király]. Ez nagyon rossz ruhát vett fel. Megmutatja az ujján a gyűrűt. Gyémánt. — No, ez az én vejem! — mondja [a király]. Aztán megmutatja a népnek. [Iwan] ledobja a rossz ruhát és másikat vesz fel. És nagyon nagy, mintegy negyven napos lakodalmat csinálnak. Aztán neki marad a király összes izéje, vagyona. Amije a királynak van, mind a vejére marad, és ma is nagyon jól élnek. [Ez az] egész.

BERECZKI GÁBOR

Образцы марийских текстов

Автор публикует образцы текстов из двух марийских говоров. Один из них стоит очень близко к горному наречию марийского языка. Носители этого говора называют себя *kožla marrā* 'лесной мари', так что было бы целесообразно называть целое наречие лесно-горным. Судя по женским головным уборам, лесные мари, образовались путем смешивания пришельцев из горномарийского края и местного, малочисленного марийского населения. Победителем вышло наречие пришельцев, но сохранились и некоторые характерные черты говора местного населения. Пришельцы образовали и новые селения, где сохранилось чистое горное наречие.

Второй говор является также западным. От горного наречия отличает его, главным образом, наличие редуцированных (вернее сверхкратких) гласных *й*, *й̄* и цоканье. Этот говор очень мало распространён, на нём говорят только в селе Липше Звениговского района Марийской АССР.

Габор Березки

Bemerkungen zu den Theorien über das Klusilsystem im Proto-Uralischen und einige Modellvorschläge

Die Hypothese von der indo-uralischen Sprachverwandtschaft erscheint mit dem Fortschritt der Forschung in diesem Bereich immer greifbarer und überzeugender. Im Rahmen dieses Artikels möchten wir einige Probleme, die sich auf die Rekonstruktion des protouralischen (= PU) Klusilsystems beziehen, zur Diskussion stellen,

Es steht fest, daß eine der Vorbedingungen für die Beweisführung der indo-uralischen Sprachverwandtschaft voraussetzt, daß die für beide Ursprachen Lautsysteme sich entweder als identisch erweisen müssen, oder daß sie auf ein gemeinsames Lautsystem zurückgeführt werden können.

1. **Indoeuropäisches (= IE) Klusilsystem.** Das für das IE von K. BRUGMANN¹ rekonstruierte System der Verschußlaute kann folgenderweise dargestellt werden:

p	t	k ^v	k	k ^w
ph	th	k ^v h	kh	k ^w h
b	d	g ^v	g	g ^w
bh	dh	g ^v h	gh	g ^w h

Dieses System wurde von späterer Forschung revidiert und zugleich beträchtlich reduziert. Tenues aspiratae erwiesen sich als aus einer Verbindung *Tenuis* + *Laryngal* entstanden.² Man versuchte auch, die Gutturalreihe zu vermindern, weil in keiner IE Sprache simultan drei kontrastierende Phoneme gefunden werden. So heißt A. MEILLET velare und labiovelare Reihe gut,³ während J. KURYŁOWICZ velare und palatale Reihe vorschlägt.⁴

W. P. LEHMANN kommt zu dem folgenden System:⁵

¹ K. BRUGMANN, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Berlin und Leipzig 1930, S. 52.

² J. KURYŁOWICZ, Études indoeuropéennes, 1. Kraków 1935, S. 46–54; W. P. LEHMANN, Proto-Indo-European Phonology. Austin 1955, S. 80 ff.

³ A. MEILLET, Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes. Paris 1937, S. 91–95; M. MAYRHOFER, Das Gutturalproblem und das indogermanische Wort für „Hase“. Studien zur indogermanischen Grundsprache. Wien 1952, S. 27–32.

⁴ J. KURYŁOWICZ, Études... S. 1–26.

⁵ W. P. LEHMANN, op. cit. S. 8, 99–100; W. L. MAGNUSSON, Complementary Distributions among the Root Patterns of Proto-Indo-European. Linguistics 34/1967, S. 17–25.

p	t	k	k ^w
b	d	g	g ^w
bh	dh	gh	g ^w h

Ein noch ärmeres Klusilsystem findet man bei W. L. MAGNUSSON⁵:

p	t	k ^h	g ^w
bh	dh	g ^{xh}	g ^{wh}

Ohne sich hier in eine detaillierte Diskussion einzulassen, muß man zugeben, daß auf der phonetischen Ebene von drei Gutturalreihen gesprochen werden darf.

2. Proto-Uralisches Klusilsystem. In bezug auf die Rekonstruktion des PU Klusilsystems gehen die Ansichten der Forscher scharf auseinander.⁶ Größere Verbreitung haben die Theorien gefunden, die entweder eine Klusilreihe (*p t k*) bzw. zwei Klusilreihen postulieren. Im letzteren Fall werden beide Reihen entweder nach der Opposition *lang : kurz* (*pp : p, tt : t, kk : k*) oder nach der Opposition *stimmlos : stimmhaft* (*p : b, t : d, k : g*) gegenübergestellt.

Außer den Klusilen werden auch homorgane Spiranten (*w, δ, γ*) rekonstruiert, deren phonologischer Status verschieden aufgefaßt wird. Manche Forscher interpretieren sie lediglich als Allophone (kombinatorische Varianten) der entsprechenden Klusile, andere wiederum betrachten die Spirantenreihe als selbständige Phoneme.

In diesem Zusammenhang ist daran zu erinnern, daß für das PU auch reichere Klusilsysteme vorgeschlagen wurden. So hat L. ZABROCKI⁷ drei Klusilreihen: (*tenuis : mediae : mediae aspiratae*) und Y. WICHMANN⁸ sogar vier Klusilreihen rekonstruiert.

Die in Frage kommenden für das PU rekonstruierten Klusilsysteme und homorganen Spiranten könnte man tabellarisch folgenderweise darstellen:

(1)	<i>p(w)</i>	<i>t(δ)</i>	<i>k(γ)</i>
	<i>w</i>		
(2)	<i>pp</i>	<i>tt</i>	<i>kk</i>
	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>
	<i>w</i>	<i>δ</i>	<i>γ</i>

⁶ Vgl. dazu: W.-STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus. *Linguistica* 1. Stockholm 1952; B. COLLINDER, Comparative Grammar of the Uralic Languages. Uppsala 1960, S. 105 ff.; P. HAJDÚ, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest 1966, S. 44 ff.; Gy. DÉCSY, Der gegenwärtige Stand der finnougri-schen Lautforschung. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica 2/1968, Hamburg, S. 48 ff.; B. KÁLMÁN, Zur Entstehung des ungarischen Konsonantensystems. CUFU II, pars I, S. 227—234.

⁷ L. ZABROCKI, Usilnienie i lenieja w językach indoeuropejskich i w ugrofińskim. Poznań 1951, S. 210—41.

⁸ Y. WICHMANN, Zur Geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden Affrikaten nebst einem Exkurs über die finnisch-ugrischen anlautenden Klusile. FUF 11/1911—12, S. 210 ff.; Vgl. dazu auch B. COLLINDER, Indo-Uralisches Sprachgut. Uppsala 1934, S. 77—78.

(3)	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>
	<i>b</i>	<i>d</i>	<i>g</i>
	<i>w</i>	<i>δ</i>	<i>γ</i>
(4)	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>
	<i>b</i>	<i>d</i>	<i>g</i>
	<i>bh</i>	<i>dh</i>	<i>gh</i>
(5)	<i>ph</i>	<i>th</i>	<i>kh</i>
	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>
	<i>bh</i>	<i>dh</i>	<i>gh</i>
	<i>b</i>	<i>d</i>	<i>g</i>

Bei der Rekonstruktion der obigen Lautsysteme hat man sowohl interne als auch externe Faktoren in Betracht gezogen.

3. Interne Faktoren der Rekonstruktion des PU Klusilsystems. Es läßt sich danach fragen, ob manche der vorgenannten Lautsysteme in irgendwelche Übereinstimmung gebracht werden können.

Der sekundäre Charakter der im Finnischen und Lappischen vorkommenden Klusil-Geminata wurde schon von V. THOMSEN⁹ und anfänglich von E. N. SETÄLÄ vermutet. SETÄLÄ wollte in der Entwicklung des finnischen Konsonantismus die Wirkung zweier phonetischer Prozesse, nämlich der Verstärkung und der Lenierung sehen. Diese Prozesse hätten nach ihm folgende Transformationen hervorgerufen:¹⁰

<i>*b</i>	<i>*d</i>	<i>*g</i>	>	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	(in der offenen Silbe)
			>	<i>β</i>	<i>δ</i>	<i>γ</i>	(in der geschlossenen Silbe)
<i>*p</i>	<i>*t</i>	<i>*k</i>	>	<i>pp</i>	<i>tt</i>	<i>kk</i>	(in der offenen Silbe)
			>	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	(in der geschlossenen Silbe)

In der letzten Zeit wurde der Gedanke von dem sekundären Charakter der Klusil-Geminata erneut von W. STEINITZ,¹¹ Gy. DÉCSY,¹² T. R. VIITSO¹³ vertreten. Dieselbe These hat auch L. ZABROCKI verteidigt, indem er den FU Konsonantismus im Lichte der Verstärkungs-Lenierungsprozesse untersucht hat.

L. ZABROCKI geht in seinen Erwägungen von drei Klusilreihen aus, die bei dem Anteil der Verstärkung und Lenierung folgender Umgestaltung unterworfen waren:¹⁴

<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	>	<i>p̣</i>	<i>ṭ</i>	<i>ḳ</i>	>	<i>pp</i>	<i>tt</i>	<i>kk</i>	(starke Position)
								<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	(schwache Position)
<i>b</i>	<i>d</i>	<i>g</i>	>	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	>	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	(starke Position)
								<i>ḅ</i>	<i>ḍ</i>	<i>γ</i>	(schwache Position)
<i>bh</i>	<i>dh</i>	<i>gh</i>	>	<i>ḅ</i>	<i>ḍ</i>	<i>γ</i>					

⁹ V. THOMSEN, Beröringer mellem de finske og de baltiske sprog. København 1890, S. 73—74.

¹⁰ E. N. SETÄLÄ, Yhteissuomalainen äännehistoria. Helsinki 1890 (= YH), S. 123.

¹¹ W. STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus; ders., Die Konsonantenquantität im Finnougrischen. CIFU II, pars I, S. 502—508.

¹² Gy. DÉCSY, Der gegenwärtige Stand der finnougri-schen Lautforschung. S. 54 ff.

¹³ T. R. VIITSO, Tüvelisest astmevaheldusest (eriti eesti keeles). ESA 8/1962. S. 58.

¹⁴ L. ZABROCKI, Usilnienie i lenicja... S. 240—241.

Das PU Klusilsystem hatte also zuerst die Wirkung der Verstärkung erlitten. Dieser Prozeß setzte in den starken Wortpositionen weiter fort, während in die schwachen Positionen die Lenierung eindrang. *Mediae aspiratae* hat L. ZABROCKI in Anlehnung an die Entwicklung dieser Laute im Germanischen und Armenischen¹⁵ auch für das PU angesetzt. Dieselben drei Klusilreihen postuliert L. ZABROCKI auch für den PU Anlaut. Mit Rücksicht jedoch auf die Besonderheit dieser Position ist hier zur Verschmelzung der ursprünglichen drei Klusilreihen zu einer (*p t k*) gekommen. Wir würden es also hier mit intensiverer Verstärkung zu tun haben. Eine ähnliche Entwicklung ist auch in anderen Sprachen nachweisbar, die intensiver Anlaut als Inlaut verschärfen¹⁶.

Die von L. ZABROCKI postulierte Transformation des PU Klusilsystems kann aufgrund der Analyse der Ergebnisse von Verstärkung und Lenierung deduziert werden, ohne daß die außeruralische Verwandtschaftshypothese herangezogen wird. Die Verstärkungs-Lenierungsprozesse können als eine homogene Basis zu den Faktoren der internen Rekonstruktion¹⁷ des PU Klusilsystems gerechnet werden.

Die These von L. ZABROCKI haben wir versucht mit der ausführlicheren Analyse der Verstärkung-Lenierung im Finnischen¹⁸ und Lappischen¹⁹ zu verifizieren. Das Ergebnis unserer Untersuchung scheint eine feste Unterstützung für die von L. ZABROCKI verfochtene Hypothese zu sein.

Zu vier Klusilreihen ist, wie schon erwähnt, Y. WICHMANN gelangt. Bei seiner Untersuchung bewegt er sich im Rahmen der uralischen Sprachen und zieht die externen Faktoren nicht heran. Das Problem der von ihm angenommenen *tenues aspiratae*, wenn auch wahrscheinlich, müßte gründlicher erforscht werden.

Vom Standpunkt der Verstärkung-Lenierung aus könnte man das System (4) und (2) in gewissem Sinne in Übereinstimmung bringen. Das System (2) würde dann eine der späteren Entwicklungsphasen darstellen, die jedoch nur in manchen uralischen Sprachen (Finnisch, Lappisch) erreicht wurde.

Es gibt Forscher, wie z. B. P. RAVILA und E. ITKONEN, die die Phänomene des Stimmhaftwerdens und der Spirantisierung im Mordwinischen zugunsten der Rekonstruktion der PU Klusil-Geminata auslegen.²⁰ Das Stimmhaftwerden und die Spirantisierung basieren auf dem Lenierungsprozeß. Die Entwicklung der Klusile im Mordwinischen, Tscheremissischen sowie in den permischen Sprachen steht nicht im Widerspruch zu der Annahme folgender Transformation:

¹⁵ L. ZABROCKI, Замечания о развитии армянского консонантизма. ВЯ 5/1961

¹⁶ Vgl. dazu J. BAŃCZEROWSKI, Konsonantenalternation im Ostlappischen unter dem Aspekt der Verstärkung-Lenierung. Poznan 1969. S. 70 ff.

¹⁷ Zum Problem der internen Rekonstruktion vgl. P. HAJDÚ, Bevezetés az uráli nyelv tudományba. S. 37.

¹⁸ J. BAŃCZEROWSKI, Stufenwechsel als Resultat des Lenierungs-Verstärkungsprozesses. *Lingua Posnaniensis* (= LP) 11/1966; ders., Einige phonetische Entwicklungstendenzen des finnischen Konsonantismus. *Biuletyn Fonograficzny* (= BF) 8/1967; ders., Lenierungs- und Verstärkungsprozess im Finnischen. LP 12-13/1968; ders., A gyengülés-erősödés folyamata a finn nyelvben. NyK 70. 1-2/1968.

¹⁹ J. BAŃCZEROWSKI, Konsonantenalternation im Ostlappischen unter dem Aspekt der Verstärkung-Lenierung.

²⁰ P. RAVILA, *Astevaihtelun arvoitus*. Virittäjä 1951; E. ITKONEN, Zur finnisch-ugrischen Lautforschung. *Martinus Fogelius Hamburgensis Gedächtnis-Symposium* 1968. S. 38 f.

PU	Verstärkungswelle	Lenierungswelle
p ≧	ṗ ≧	p
t ≧	ṫ ≧	t
k ≧	k̇ ≧	k
b ≧	B ≧	v, w, j, ø
d ≧	D ≧	d, δ, ø
g ≧	G ≧	ʔ, v, j

Aus der Tatsache, daß die finnisch-lappischen Klusil-Geminata in den übrigen uralischen Sprachen fast überall andere Entsprechungen haben als die Einzelklusile, geht also nicht hervor, daß im PU ausgerechnet ursprüngliche Klusil-Geminata vorhanden gewesen wären. Aufgrund der Verstärkung-Lenierung kann man ohne Schwierigkeiten von dem PU *p t k b d g* zu den heutigen Lautvertretern gelangen.

Aus der Mechanik der Verstärkung-Lenierung wissen wir, daß die Klusile über verschiedene Lautmassen verfügen, was den Mangel an Entwicklungsparallelismus unter ihnen bedingen kann.²¹ So notieren wir im Mordwinischen als Fortsetzung des PU **b v* und PU **g* wird durch *v, j, ø* vertreten. PU **d* seinerseits wird durch *d* fortgesetzt. Diese Entwicklungsergebnis bietet zwei Erklärungsmöglichkeiten:

1. PU **d* als Vorderzungenlaut wurde intensiver verstärkt als **b* und **g* und nachher leistete der einsetzenden Lenierung größeren Widerstand. Wir müßten mithin mit folgender Entwicklung rechnen: **d* > *D* (*t?*) > *d*.

2. PU **d* hat anfänglich im Mordwinischen *δ* ergeben, um danach wiederum von gemäßiger Verstärkungswelle betroffen zu werden, also **d* > *D* ≧ *δ* > *d*.

Die Wahl der entsprechenden Explikation hängt von der eingehenden Analyse des ganzen mordwinischen Klusilsystems in bezug auf den Verlauf Verstärkung-Lenierung ab. Eine solche Analyse kann ferner auch auf die Genese der in manchen mordwinischen Dialekten vorkommenden langen stimmlosen Klusile ein gewisses Licht werfen. Diese Klusile brauchen nicht die Ursprünglichkeit der PFU **kk*, **pp*, **tt* zu bezeugen, wie das manche Forscher anzunehmen geneigt sind.²² Sie können ihren Ursprung erst der Verstärkung von **k*, **p*, **t* verdanken.

In den permischen Sprachen mußte die Lenierung am intensivsten vor sich gegangen sein und hat schließlich zum Schwund des PU **b*, **d*, **g* geführt.

In den ob-ugrischen Sprachen hat wiederum die Verstärkung das PU **d* und **b* mit **t* und **p* vermischt. PU **g*, als weniger verstärkt, hat später größere Lenierung erreicht. Der Zusammenfall des PU **b*, **d* mit **p*, **t* ist ein grelles Beispiel dafür, inwieweit die These von P. RAVILA²³ den Tatsachen widersprechen könnte.

²¹ J. BAŃCZEROWSKI, Konsonantenalternation im Ostlappischen . . . S. 37.

²² В. Халлап, Единичные и двойные смычные в финно-угорских языках. Советское Финно-Угроведение 5. 2/1969 S. 98.

²³ „Lyhentymään pyrkivien geminaattasarjojen paine on tietysti kohdistunut yksinäiskonsonantteihin, joiden heikkeneminen esiintyy soinnillistumisprosessina ja myös sulkeuman muuttumisena supistumaksi. Missä tällaista painetta ei ole ollut, ts. missä geminaattasarjaa ei ole esiintynyt, ovat yksinäisklusiilit ja sibilantit säilyneet, jolleivät ole joutuneet kokonaan muista seikoista johtuneen kehityksen alaisiksi.” (Astevaihtelun arvoitus, S. 296.)

Eine ausführlichere Analyse des Verlaufs von Verstärkung-Lenierung in den einzelnen uralischen Sprachen wird in diesem Artikel nicht geplant. An dieser Stelle fügen wir noch hinzu, daß die erste Verstärkungswelle, die das Uralische betroffen hat, nicht auf dem ganzen Gebiet zu dem Stand $\acute{p} \acute{t} \acute{k}$ $B D G$ zu führen brauchte. Andere substantielle Realisierungsvarianten sind auch nicht ausgeschlossen. Im Hinblick auf die Kola-lappischen Dialekte ist es zweckmäßig hier mit $\acute{p} \acute{t} \acute{k} b d \acute{g}^{24}$ zu rechnen.

Eine Art der internen Rekonstruktion wird darauf beruhen, daß wir aufgrund der Kenntnisse von erfolgten sprachlichen Prozessen (Operator) und ihren Ergebnissen (Transform) den Ausgangsstand (Operand) ausfindig machen.

Oft wird in die Diskussion das Argument geworfen, daß die heutigen FU Sprachen nicht auf stimmhafte Verbindungen $*gd, *dg, *bd$ usw., sondern eher auf stimmlose Verbindungen $*kt, *tk, *pt$ hinweisen.²⁵ Ferner weist man darauf hin, daß in der Morphemfuge keine stimmhafte Geminata (dd, bb, gg), sondern gewöhnlich entsprechende stimmlose Geminata erscheinen. Die beiden genannten Fälle will man zugunsten der ursprünglichen einfachen stimmlosen PFU Klusile (unter gleichzeitigem Bestreiten der Existenz der PFU stimmhaften Klusile) auswerten.

Die Stichhaltigkeit dieser Argumente kann aber leicht entkräftet werden. Die Unsicherheit der Schlußfolgerung ist hier nämlich durch die physiologische Spezifik der stimmhaften Klusile determiniert worden. Artikulatorisch betrachtet stellen die stimmhaften Klusile an sich sehr instabile Gebilde dar. Das Wesen dieser Laute macht die supraglottale Okklusion und die Phonation aus. Die Stimmlippen rufen nur dann akustische Effekte hervor, wenn die Luftsäule in Bewegung ist. Der supraglottale Verschluß, der die Luftbewegung unterbricht, kann nur sehr kurz sein. Jede Vergrößerung der Okklusionsmasse (Okklusionszeit) schafft gleichzeitig eine ungünstigere Basis für die akustische Realisierung der Stimmhaftigkeit.²⁶ Experimentalphonetische Untersuchungen zeigen, daß die Geminata der stimmhaften Klusile oft zum Stimmloswerden führt.²⁷ Dasselbe bezieht sich auch auf die Verbindungen gd, dg, bd usw., bei welchen es sich auch um die Vergrößerung der Okklusionsmasse handelt. L. ZABROCKI spricht in diesem Zusammenhang von der internen Verstärkung der Konsonantengruppe.²⁸ Das wepsische *oiktan* kann also ohne Schwierigkeiten aus dem früheren $*oigdan$ ($> *oigedan$) hergeleitet werden. Die Schlußfolgerung von L. KETTUNEN,²⁹ daß das wepsische *-kt-* ausschließlich von ursprünglicherem $*kt$ her stammt, kann von uns nicht akzeptiert werden. Derselbe phonetische Wert kann als Ergebnis verschiedener artikulatorischer Prozesse entstehen.

²⁴ $b d g$ eine Art von emphatischen stimmhaften (bzw. halbstimmhaften) Medien.

²⁵ B. Халлап, op. cit., S. 95 f.

²⁶ Vgl. dazu L. ZABROCKI, Die Stimmhaftigkeit der Laute. ZPhon 16. 1–3/1963; J. BAŃCZEROWSKI, Konsonantentalternation im Ostlappischen unter dem Aspekt der Verstärkung-Lenierung. Poznań 1969. S. 58 f.

²⁷ K. HENTRICH, Über den Einfluß der Dauer auf die Stimmhaftigkeit der Verschlußlaute. Vox 5/1925, S. 21–24; A. KLINGENHEBEN, Stimmttonverlust bei Geminata. Festschrift f. Meinhof 1927, S. 134 ff.

²⁸ L. ZABROCKI, Usilnienie i lenieja . . . S. 234.

²⁹ L. KETTUNEN, Löunavepsa häälük-ajalugu. I. Konsonandid. ACUT B. II. 2/1922, S. 23; vgl. auch V. HALLAP, op. cit., S. 92.

Die Wahrscheinlichkeit des Vorkommens der stimmhaften Klusile im PFU bezweifelnd, versuchte man auch manche statistische Angaben heranzuziehen. So stellt E. ITKONEN fest, daß in erhaltenen FU Wörtern, die mehreren FU Sprachen gemeinsam sind, folgende Häufigkeit der inlautenden Klusile vorliegt: *-k-* in 29—31, *-t-* in 21—23, *-p-* in 10, *-kk-* in 7—10, *-tt-* in 3—6, *-pp-* in 16 Wörtern.^{29a} Auf grund dieser Frequenzzahlen konstatiert er, daß *-k-*, *-t-*, *-p-* nicht auf *-g-*, *-b-*, *-d-* (und *-kk-*, *-pp-*, *-tt-* nicht auf *-k-*, *-p-*, *-t-*) zurückgehen können, weil dann stimmhafte Klusile in ihrer Frequenz die stimmlosen überholt haben würden (wobei er sich auf G.K. ZIPF und andere beruft). Ohne dieses Problem hier einer eingehenden Diskussion zu unterziehen, machen wir nur auf zwei Momente aufmerksam:

1. Die Wortzahlen, mit welchen E. ITKONEN operiert, sind viel zu klein, um eine Grundlage für statistische Untersuchungen zu bilden. (Dabei weiß man nicht wieviele FU Wörter mit inlautenden Klusilen verlorengegangen sind).

2. Die Ergebnisse von ZIPF beziehen sich auf die sog. fonostatischen Merkmale der Phoneme (d. h. auf ihre Frequenz im Text).

4. Externe Faktoren der Rekonstruktion des PU Klusilsystems. Zu den externen Faktoren der Rekonstruktion gehört in unserem Fall vor allem die Analyse der Lehnwörter und die Hypothese von der Urverwandtschaft des Uralischen mit anderen Sprachfamilien.

Die baltischen und germanischen Lehnwörter im Balto-Finnischen wollte W. STEINITZ bei der Klärung des Problems der Klusil-geminata auswerten. Er neigt zu der Annahme, daß die Klusil-geminata erst dank dem Einfluß der baltischen und germanischen Lehnwörter Verbreitung bei den Balto-Finnen gewonnen hätten.³⁰

Wenn auch die Hypothese von W. STEINITZ bezüglich der Wiedergabe der baltischen und germanischen Klusile durchaus richtig zu sein scheint, schließt sie jedoch nicht aus, daß im Balto-Finnischen zur Zeit der Entlehnung schon zwei Klusilreihen existiert haben konnten. Gesetzt den Fall, daß im Balto-Finnischen *p̣ ṭ ḳ* (eine Art verstärkte Tenues) und *B D G* (stimmlose Medien) vorhanden waren³¹ und daß in baltischen Lehnwörtern *p t k* und *b d g* vorkamen, mußten die Balto-Finnen, solange ihnen das baltische phonologische System unbekannt war, baltisches *p t k* und *b d g* als Allophone von ihrem *B D G* (d. h. von ihrer schwächerem Klusilreihe) auffassen. Erst nach der Erlernung des baltischen phonologischen Systems haben sie mit eigenen Mitteln den Unterschied zwischen *b d g* und *p t k* realisiert, d. h. die ersteren Laute haben sie durch *B D G*, die letzteren durch *p̣ ṭ ḳ* ersetzt.³² (Konsequenterweise müßte man auch eine dritte Etappe in den Lehnbeziehungen annehmen, auf der schon fremde Phoneme übernommen werden.)

^{29a} Vgl. E. ITKONEN, op. cit., S. 33, 39.

³⁰ W. STEINITZ, Zur Periodisierung der alten baltischen Lehnwörter im Ostseefinnischen. *Symbolae linguisticae in honorem Georgii Kuryłowicz*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1965. S. 297—303; ders., Die Konsonantenquantität in Finnougrischen. *CIFU* II, pars I, S. 502—508.

³¹ J. BAŃCZEROWSKI, Lenierungs- und Verstärkungsprozess im Finnischen. *LP* 12—13/1968, S. 147—169.

³² Vgl. dazu J. BAŃCZEROWSKI, The Transposition of Polish Stops by Chinese Speakers. *Glottodidactica* 2/1967, S. 47—51.

Mit Hilfe der arischen Lehnwörter wiederum wollten unter anderen W. HALLAP und E. ITKONEN die Hypothese von der Existenz der Klusil-Geminata im Uralischen untermauern.³³

Wir unsererseits schreiben den arischen Lehnwörtern keine ausschlaggebende Bedeutung zu. Erstens kennen wir nicht genau die Quell-Sprache. Zweitens wissen wir nicht, auf welcher Etappe der Entwicklung des uralischen Konsonantismus die einschlägigen Wörter übernommen wurden. War es vor oder nach der ersten Verstärkungswelle?³⁴

Die erste Verstärkungswelle hat, aller Wahrscheinlichkeit nach, das PU Klusilsystem folgenderweise transformiert:

$$\begin{array}{lcl} p & t & k > \dot{p} & \dot{t} & \dot{k} \\ \dot{b} & \dot{d} & \dot{g} > \dot{b} & \dot{d} & \dot{g} & (B D G) \\ bh & dh & gh > \beta & \delta & \gamma \end{array}$$

Wenn wirklich die arischen Lehnwörter vor der ersten Verstärkungswelle eingedrungen wären, könnte man darauf schließen, daß arisches *p t k* durch *p t k* ersetzt worden wäre. Und dann müßte *sata* „hundert“ als *sata* übernommen werden, um später im Finnischen *satta* zu ergeben.

Wenn aber die fraglichen Entlehnungen nach der ersten Verstärkungswelle stattgefunden hätten, dann wäre zu vermuten, daß alle drei arischen Reihen (*p t k b d g bh dh gh*) durch *b d g (B D G)* wiedergegeben würden, wie es wirklich in den meisten Fällen geschehen ist. Im Finnischen haben wir also vorwiegend *p t k*, z. B.:

- fi *sata* „hundert“ — ai. *sata-*
- fi *suka* „Bürste, Borste, Stachel“ — ai. *sūka-*
- fi *vetä-* „ziehen, schleppen“ — ? av. *vadayeiti* 3sg prs
- (fi *luke* „lesen, zählen“ — gr. *λέγειν*)
- fi *mete-* „Honig“ — ai. *mādhu-*
- fi *orpo* „verwaist“ — ai. *arbha-*

Selbstverständlich setzt unsere Interpretation voraus, daß sich die Gestalt der Entlehnungen meistens auf der Grundlage der phonetischen Verwandtschaft der Laute herausgebildet hat, d. h. daß die FU Sprecher das indo-iranische phonologische System nicht kannten. Die Laute der entlehnten Wörter haben sie ihrem eigenen phonologischen System angepaßt. Drei Klusilreihen haben sie somit als Allophone von ihrem *b d g (B D G)* aufgefaßt.

Wenn die FU Sprecher sich über das indo-iranische phonologische System im Klaren gewesen wären, würden sie danach gestrebt haben, die fraglichen phonologischen Oppositionen mit eigenen Mitteln wiederzugeben.

Entlehnungen beim dem Eingriff der phonologischen Ebene setzen einen engeren Kontakt der Sprecher zweier Sprachen voraus. Sie folgen den phonetischen Entlehnungen nach. Als eine wahrscheinliche Widerspiegelung dieser Entlehnungsphase ist vielleicht fi *myrkky* „Gift“ (ai. *marka-*), *arvo* „Wert“ (ai. *argha-*) zu interpretieren.

³³ В. Халлап, Единичные и двойные смычные в финно-угорских языках. Всесоюзная конференция по финно-угроведению, Сыктывкар 1965. Таллин 1965; ders., op. cit., S. 92; E. ITKONEN, Zur finnisch-ugrischen Lautforschung. S. 40.

³⁴ Zu den Verstärkungswellen vgl. J. BAŃCZEROWSKI, Konsonantenalternation im Ostlappischen... S. 278 ff.

Die Gestalt der IE Lehnwörter im FU kann uns keine verbindliche Information über das FU Klusilsystem gewähren. Diese Lehnwörter können nur als ein zusätzliches Argument in der Diskussion geliefert werden.

Betrachten wir jetzt die Frage des PU Klusilsystems unter dem Aspekt der Verwandtschaftshypothese. Vom Standpunkt der Urverwandtschaft des PIE mit PU nimmt die Rekonstruktion von L. ZABROCKI eine besondere Stellung ein. Sein PU Klusilsystem ist mit dem IE identisch (drei Serien der IE Gutturale und ihre eventuelle PU Entsprechungen wurden von ihm jedoch nicht untersucht).

Wenn man an Urverwandtschaft denkt, dann muß man unbedingt das PU Lautsystem auf das PIE zurückführen, bzw. für beide Lautsysteme ein drittes, noch ursprünglicheres rekonstruieren, dem sie entstammen. Die erste Wahl hat L. ZABROCKI, die zweite V. M. ILLIČ-SVITYČ getroffen, wobei der letztere nach H. PEDERSEN³⁵ die Urverwandtschaft der nostratischen Sprachen annimmt.^{35a}

Die Untersuchungen von ILLIČ-SVITYČ gelten ohne weiteres als ein ansehnlicher Schritt auf dem Wege, die nostratischen Sprachen einander näher zu bringen. Besonders wertvoll sind die zusammengestellten, regelmäßigen Entsprechungen der Klusile. Er geht von folgendem proto-nostratischen (= PN) System aus:

	Labiale	Dentale	Velare	Postvelare
stimmlose glottalisierte	p̥	t̥	k̥	q̥
stimmlose einfache	p	t	k	q
stimmhafte	b	d	g	g̃

Die Postvelare werden wir jetzt aus unserer Betrachtung ausschalten, weil sie mit dem Problem der Laryngale im Zusammenhang zu stehen scheinen. Dem Problem der Laryngale widmen wir einen Sonderartikel.

Man kann über den phonetischen Wert der von ILLIČ-SVITYČ angesetzten Klusile streiten. Das ändert aber nicht an der Tatsache, daß jede Klusilreihe in den verglichenen Sprachen relativ regelmäßig fortgesetzt wird. ILLIČ-SVITYČ ist es also gelungen, aus dem Chaos ein ziemlich homogenes System der regelmäßigen Entsprechungen aufzubauen.

In diesem Zusammenhang wollen wir nachstehend das PIE und PU näher betrachten. In diesen Sprachen würden wir es nach ILLIČ-SVITYČ mit folgenden Transformationen zu tun haben, z. B.:

Inlaut:

PIE	PU
*t̥ → t	*t̥ → tt → tt-
*t → d	*t → t → t-
*d → dh	*d → d → d-

³⁵ H. PEDERSEN, Türkische Lautgesetze, ZDMG 57/1903.

^{35a} Vgl. B. A. Виноградов, О реконструкции протоязыковых состояний. Система и уровни языка. М. 1969, S. 5—6.

Im Anlaut findet die ursprüngliche Dreiheit im IE klare Abbildung. In den uralischen Sprachen sind alle drei Reihen grundsätzlich zu *p t k* verschmolzen.

Bei der Evolution des PN Klusilsystems waren nach ILLIČ-SVITYČ in allen Fällen die Prozesse der Schwächung der Artikulation beteiligt³⁶, die durch folgende Phänomene gekennzeichnet sind:

1. Verlust des glottalen Verschlusses bei den glottalisierten Klusilen;
2. Schwächung des Verschlusses und Stimmhaftwerden der einfachen Klusile;
3. Spirantisierung der stimmhaften Klusile.

Im IE hätten also die glottalisierten Klusile ihren glottalen Verschluß verloren und haben einfache stimmlose Klusile ergeben. Die einfachen stimmlosen Klusile ihrerseits sind stimmhaft geworden, und die stimmhaften haben sich zu *mediae aspiratae* entwickelt.

Was das PU betrifft, so sollte hier auch der glottale Verschluß bei den glottalisierten Klusilen verschwunden sein. Sie hätten aber den sekundären Effekt dieses Verschlusses, nämlich die Unterbrechung der Artikulation, beibehalten, was in Konsequenz zur Entwicklung der Geminaten geführt hat. Einfache stimmlose und stimmhafte Klusile sind nach ihm anfänglich erhalten geblieben. In der weiteren Entwicklung sind die letzteren spirantisiert worden.

Hier entsteht die Frage, ob die Schwächung der Artikulation, sich eben auf die von ILLIČ-SVITYČ beschriebene Art und Weise manifestieren konnte? Vom Standpunkt der Theorie von Verstärkung-Lenierung muß man diesen Prozeß innerhalb der einzelnen Artikulationsgefüge untersuchen. ILLIČ-SVITYČ sagt nicht, welches der Gefüge, das bei den einzelnen Lautübergängen von der Lenition betroffen wird, er meint. Wir erfahren auch nicht, ob es eine oder mehrere Lenierungswellen gab. In seiner Explikation stellt man verschiedene Inkonsequenzen fest:

Die Entwicklung $\acute{p} \acute{t} k > p t k > pp tt kk$ im PU könnte letzten Endes aufgrund der Verstärkung (im supraglottalen Gefüge) zustande kommen. Im Anlaut wird für das PU nur *p t k* angesetzt. Also müßten wir auch hier Verstärkung des *b d g* zu *p t k* in Betracht ziehen. Ferner müßte man experimentalphonetisch nachweisen, ob die für das PIE postulierte Entwicklung *b d g > bh dh gh* aufgrund der Lenition möglich ist (oder wenigstens auf eine solche Entwicklung in anderen Sprachen hinweisen).

Für die glottalisierten Klusile ist eine dichte Adduktion der Stimm lippen charakteristisch, wodurch ihre Schwingung unmöglich erscheint. Bei der Phonation findet auch eine Adduktion der Stimm lippen (und Dilation des Pharynx) statt, die jedoch im Vergleich zu der obigen nicht so dicht ist. Die stimmlosen Konsonanten ihrerseits werden durch eine Abduktion der Stimm lippen (und Konstriktion des Pharynx) gekennzeichnet.³⁷

Der Verlust des glottalen Verschlusses ($\acute{p} \acute{t} k > p t k$) wurde durch die Verminderung der glottalen Okklusionskraft hervorgerufen (Lenierung im glottalen Gefüge). Die dichte Adduktion der Stimm lippen wurde beseitigt, d. h. wir haben es hier mit gewisser Abduktion zu tun. Bei dem Stimmhaftwerden ($p t k > b d g$) muß man wiederum die Verkleinerung der Abduktion

³⁶ В. М. Иллич-Свитыч, Соответствия смычных в ностратических языках. Этимология 1966, Москва 1968, S. 351.

³⁷ Vgl. dazu E. H. LENNEBERG, Biological Foundations of Language. N. Y., S. 89; N. I. ŽINKIN, Mechanisms of Speech. The Hague 1968, S. 273, 389, 390.

(d. h. Vergrößerung der Adduktion) voraussetzen. Diese beiden Lenierungserscheinungen würden also eine entgegengesetzte Wirkung der Stimmlippen fordern. Und hier liegt die Vermutung nahe, daß sie heterogenen Ursprungs sein könnten. So gelangten wir zu einer solchen Interpretation der von ILLIČ-SVITYČ postulierten Lenierung, im Sinne welcher die Beseitigung der glottalen Okklusion durch den phonetischen Prozeß, das Stimmhaftwerden durch den phonologischen Prozeß hervorgerufen worden wäre. Diese Entwicklung können wir uns folgenderweise vorstellen.

Die Beseitigung der glottalen Okklusion hat $\acute{p} \acute{t} \acute{k}$ zu $p t k$ vereinfacht. Das neue $p t k$ drohte mit dem alten $p t k$ zusammenzufallen. Dieser Vermischung hat jedoch die phonologische Ebene vorgebeugt, indem sie die Verschiebung des alten $p t k$ zu $b d g$ verursacht hat.³⁸ Bei einer solchen Betrachtung könnte man die oben genannten Inkonsistenzen in der von ILLIČ-SVITYČ suggerierten Explikation zum Teil überwinden. Mit anderen Worten kann aus dem von ihm für das PN postulierten Klusilsystem weder das PU noch das PIE Klusilsystem lediglich auf der Grundlage der rein phonetischen Lenierung abgeleitet werden.

Was das PIE und PU betrifft, so könnten wir vorläufig in beiden Sprachen von dem 3-Reihen-System³⁹ ausgehen: $p b bh t d dh k g gh$. Die Heranziehung der Verstärkungs-Lenierungsprozesse als Operatoren, macht weitere Entwicklung der Klusile sowohl in den IE als auch in U Sprachen klar. Manche Forscher werden vielleicht vor diesem Gedanken zurückschrecken, daß solche ungewöhnliche Konsonanten wie *mediae aspiratae* auf dem uralischen Gebiet vorkommen konnten. Wenn wir sie aber als eine Arbeitshypothese in unser System einschließen, wird sich vielleicht erweisen, daß damit einige Fragen auf bessere Weise erklärt werden können als das bisher möglich war. Wenn aber die Praxis dieser Betrachtung Grenzen setzt, können wir immer auf sie verzichten.

Die Rekonstruktion des PU Klusilsystems muß sowohl mit den Mitteln der internen als auch der externen Rekonstruktion angestrebt werden. Jede Methode hat gewisse Einschränkungen. In unserem Falle scheinen beide Annäherungsweisen zu demselben Ergebnis zu führen. Beide ergänzen einander.

5. Einige Anmerkungen. Daß mindestens drei Serien der Klusile für alle nostratischen Sprachen rekonstruiert werden müssen, ist evident. Ihre phonetische Interpretation bedarf weiterer Forschung. Außer den oben diskutierten Faktoren, die bei der Rekonstruktion des Klusilsystems berücksichtigt wurden, besitzt dieses Problem auch andere Aspekte, die wir nachstehend kurz berühren möchten.

a) In der Entwicklung verschiedener Sprachen spielen die Verstärkungs-Lenierungsprozesse eine wesentliche Rolle. Der Lenierungsprozeß (im supra-glottalen und glottalen Gefüge) scheint z. B. eine der Triebkräfte gewesen zu

³⁸ Ähnliche von der phonologischen Ebene gesteuerte Prozesse sind in anderen Sprachen nachweisbar; vgl. dazu L. ZABROCKI, *Z historii monoftongizacji i dyftongizacji niemieckiej*. *Kwartalnik Neofilologiczny* 4. 1/1957, Warszawa; ders. *Замечания о развитии армянского консонантизма*. *Вопросы языкознания* 5/1961; A. G. HAUDRICOURT, A. MARTINET, *Propagation phonétique ou évolution phonologique*. *Assourdissement et sonorisation d'occlusives dans l'Asie du Sud-Est*. *BSL* 43/1947.

³⁹ Die phonetische Natur der *mediae aspiratae* stellt noch ein ungeklärtes Problem dar. Meistens werden sie als aspirierte stimmhafte Klusile aufgefaßt. Manche Forscher interpretieren sie aber auch als Spiranten.

sein, die bei der Umgestaltung solcher primitiver Laute wie Schnalze in Exspirationslaute, beteiligt waren.⁴⁰

Die Verstärkungs-Lenierungsprozesse gehören zu den phonetischen Universalien.⁴¹ Die Forderung scheint also begründet zu sein, daß man die Wirkung dieser Prozesse in allen nostratischen Sprachen einer systematischen Analyse unterzieht. Im IE hat L. ZABROCKI schon eine umfangreiche Arbeit geleistet.⁴² Alle Zweifel über die Entwicklung der IE Klusile wurden aber noch nicht beseitigt. Manche Phänomene scheinen darauf hinzuweisen, daß schon im PIE die Verstärkung bzw. Lenierung Platz haben konnte.⁴³

Was das FU betrifft, so haben unsere Arbeiten schon einen bescheidenen Anfang gemacht. Das Altaische, Kartwelische, Semito-Hamitische und Drawidische liegt noch brach, obwohl die Verstärkungs-Lenierungsprozesse aus diesen Sprachen signalisiert wurden. Das Problem wird noch durch die Vermutung kompliziert, daß dieser *circulus* sich vielemals (in prähistorischer Zeit) wiederholen konnte.

b) Mit der Annahme des PN dringen wir in die Geschichte der Evolution der Sprache relativ tief ein. Wie waren dann Laute artikuliert? Handelte es sich dabei auch um Klusile, Affrikata usw. im heutigen Sinne oder war die Artikulation komplexerer Natur, wie das noch heute die Sprachen der primitiven Völker zeigen?

Man kann nicht umhin, in diesem Zusammenhang an die von BAUDOIN DE COURTENAY aufgestellte Hypothese bezüglich der Vermenschlichung der Sprache denken, die der Verschiebung der Artikulation von unteren und hinteren Positionen, also von ungünstigeren, nach oben und vorne, d. h. in günstigeren Positionen, eine wichtige Rolle zumißt.⁴⁴

Wir neigen zu der Auffassung, daß für die früheren Etappen der Evolution der Sprache komplexere Artikulation⁴⁵ und hintere Laute charakteristisch waren. Man muß also in diesem Zusammenhang unter anderem an Schnalze, ejektive und injektive Laute und ferner an Postvelare Pharyngale und Laryngale denken. Daß sich die Schnalze über Ejectivae und Injectivae zu den Expirationslauten entwickeln können, hat R. STOPA anschaulich gezeigt.⁴⁶

Es ist nicht bekannt, welche Entwicklungsstufe die Sprache zur Zeit des PN erreicht hat. Das PN stellt nur ein zeitlich und räumlich begrenztes Zwi-

⁴⁰ Vgl. R. STOPA, Die Schnalze, ihre Natur, Entwicklung und Ursprung. Kraków 1935, S. 113–15.

⁴¹ J. BAŃCZEROWSKI, Konsonantenalternation im Ostlappischen... S. 101 ff.

⁴² L. ZABROCKI, Usilnienie i lenicja...

⁴³ H. PEDERSEN, Die gemeinindoeuropäischen und die vorindoeuropäischen Verschlusslaute. København 1951, S. 2–16; R. THURNEISEN, IF Anz 22, S. 65. A. B. Долгопольский, Методы реконструкции общиндоевропейского языка и сибироевропейская гипотеза. Этимология 1964, Москва 1965, S. 263–4.

⁴⁴ J. BAUDOIN DE COURTENAY, Человечение языка. Избранные труды по общему языкознанию. I/1963, S. 285 ff.; vgl. dazu auch: A. MARTINET, Les „laryngales“ indo-européennes. Proc. 8th int. Congr. of Linguists. Oslo 1958; CH. F. HOCKETT, The Origin of Speech. Scientific American 203/1960; CH. F. HOCKETT, R. ASCHER, The Human Revolution. Current Anthropology 5/1964, S. 135–168.

⁴⁵ R. STOPA, Die Schnalze... S. 117–118; O. JESPERSEN, Die Sprache, ihre Natur, Entwicklung und Entstehung. Heidelberg 1925, S. 408; J. ROZWADOWSKI, O zjawiskach i rozwoju języka. Kraków 1950, S. 141 f.

⁴⁶ R. STOPA, Konsonantyczny system języka Zulu w świetle dialektologii historycznej. Bulletin de la Société Polonaise de Linguistique 25/1967, S. 155–68.

schenglied in der ununterbrochenen Sprachentwicklung dar und muß auf noch ursprünglichere Form zurückgehen.

Um zu dem PIE oder PU Klusilsystem zu gelangen, können wir von verschiedenen theoretischen PN Klusilsystemen ausgehen. Wie das wahrscheinlichste PN Klusilsystem aussehen sollte, wird sicherlich erst die spätere Forschung entscheiden. In dieser Hinsicht scheint die Untersuchung der Verstärkungs-Lenierungsprozesse in manchen afrikanischen und anderen Sprachen (z. B. Kaukasisch, Amerindianisch) von großer Bedeutung zu sein, die noch über komplexere Artikulation der Laute verfügen. Wir könnten bezüglich der Entwicklung der Schnalze, der ejektiven und injektiven Laute davon viele Anregungen bekommen, was unsere Rekonstruktion des PN erleichtern würde. Nicht ausgeschlossen ist z. B. die folgende Entwicklung, die durch Lenierung bewirkt werden konnte:

	1. Lenierungswelle	2. Lenierungswelle
(1) p' t' k'	> p t k	> p t k
(2) 'B 'D 'G	> b d g	> b d g
(3) ph th kh	> ph th kh	> bh dh gh
(4) p t k	> p t k	> b d g

Wir würden es hier mit der Beseitigung des glottalen Verschlusses⁴⁷ in der Reihe (1) und (2) zu tun haben. Als Resultat davon sind *p t k* und *b d g* entstanden. Das neue *p t k* drohte mit dem alten zusammenzufallen. Die phonologische Ebene hat wieder den Lenierungsprozeß aktiviert, der nicht nur *p t k* zu *b d g* verschoben, sondern auch auf die *ph th kh* übergreifen hat. Andere Realisierungsvarianten der Lenierung sind auch möglich. Dieser Prozeß kann sowohl das subglottale als auch supraglottale Artikulationsgefüge betreffen. Er braucht aber nicht beide Gefüge zu derselben Zeit beeinflussen.

Die Schnalze, die ejektiven und injektiven Laute sowie Pharyngale und Laryngale konnten durchaus im PN existieren. Die weitere Evolution ginge auf dem Wege der Vereinfachung und der Verschiebung der Artikulation nach vorne vor sich. Wir müssen suchen, ob irgendwelche Reflexe dieses ursprünglichen Zustandes in den nostratischen Sprachen nachgewiesen werden könnten. Daß im IE laryngale Konsonanten existiert hatten, liegt auf der Hand. Unserer Überzeugung nach ist die Forschung reif, auch im PU die Existenz der Laryngale nachzuweisen.

Wir haben schon den Gedanken geäußert, daß in uralischen Sprachen manche Phänomene vielleicht als Reflexe ursprünglicherer labiovelarer und palataler Gutturale (*kʷ*, *kʸ*) zu deuten seien.⁴⁸ ILLIČ-SVITYČ und DOLGO-POLSKIJ neigen jedoch zu der Ansicht, daß labiovelare und palatale Gutturale erst als Ergebnis der Einwirkung der nachfolgenden Vokale entstanden sind. Das Uralische und Altaische hätten in dieser Hinsicht einen ursprünglicheren Zustand bewahrt. Den IE Labiovelaren entsprechen hier: G u t t u r a l e

⁴⁷ *p' t' k'* ejektive Laute, *'B 'D 'G* injektive Laute.

⁴⁸ J. BAŃCZEROWSKI, Trzy szeregi tylnojęzykowych w proto-uralskim (Three series of the back stops in Proto-Uralic). Sprawozdania PTPN 1/1966, S. 47–49.

vor den Labialvokalen, den IE Palatalen: Gutturale vor den nichtlabialisierten vorderen Vokalen.⁴⁹

Das Problem kann vorläufig nicht restlos geklärt werden. Beide Alternativen sind möglich, wenn auch wir die erstere für wahrscheinlicher halten. Daß bei den Labiovelaren das labiale Element schwinden kann, bezeugt unter anderem das Germanische:

ahd. *koman* "kommen" < **g^wŋ-*; lat. *veniō* < **g^wŋiō-*
 ahd. *kam*, *kāmun* < **g^wom-*, **g^wem-*
 altskand. *kona* "Frau" < **g^wen-/g^won-*; gr. *γυνή*, boeot. *βαρά*
 ahd. *singan* "singen" < **seng^wh-/song^wh-*
 ahd. *lungar* < **lŋg^wh-*; lat. *levis* < **leg^wh-*

Das Problem der Labiovelare im Semitischen ist auch noch nicht endgültig geklärt worden.⁵⁰

Die Hypothese von komplexerer Artikulation⁵¹ und Laryngalen wird vielleicht imstande sein, viele Probleme des PU in neues Licht zu rücken. In diesem Zusammenhang kann man z. B. an die Alternation *t: l* bzw. an die anlautenden Nasale im Samojedischen denken. Im ersten Fall wird es vielleicht zweckmäßig eine ursprünglichere laterale und im zweiten eine laryngale Artikulation zu postulieren.

P. HAJDÚ hält die anlautenden Nasale (*ŋ-*, *ń-*) im Samojedischen für ein Ergebnis sekundärer Entwicklung.⁵² In anderen uralischen Sprachen entspricht in diesen Etymologien öfters vokalischer Anlaut.

Das PIE scheint keinen vokalischen Anlaut zu haben.⁵³ Die Vokale sind erst nach dem Schwund der Laryngale in den Anlaut gerückt.

Die Verwandtschaftshypothese würde somit auch für das PU nur konsonantisch anlautende Wurzel fordern. Wir neigen zu der Auffassung, daß eben die anlautenden Nasale im Samojedischen in manchen Fällen als Reflexe

1. ursprünglicher laryngaler Konsonanten;
2. schnalzzähnlicher Laute;
3. nasaler Präfixe⁵⁴

gelten können. Besonders aufschlußreich scheint die Alternation der Nasale mit *v-*, *j-*, *h-*, *k-* zu sein.

Im Lichte der vorgenannten Erwägungen wäre es zu empfehlen, folgende Etymologien gründlich zu überlegen:

⁴⁹ A. B. DOLGOROŬSKIJ, op. cit. S. 261 ff. V. M. ИЛЛІЧ-СВИТУЧ, Генезис индоевропейских рядов гуттуральных в свете данных внешнего сравнения. Проблемы сравнительной грамматики индоевропейских языков. 1964, S. 22—26.

⁵⁰ W. M. ИЛЛІЧ-СВИТУЧ, Древнейшие индоевропейско-семитские языковые контакты. Проблемы индоевропейского языкознания. Москва 1964, S. 3—12; N. PILSZCZIKOWA, RO 24, S. 127.

⁵¹ Vgl. z. B. kartw. **mkerd-* „Brust“ — IE *k^werd-* „Herz“; vgl. ferner J. H. GREENBERG, The Evidence for *(*mb*) as a Proto-Afroasiatic Phoneme. Symbolae linguisticae in honorem Georgii Kuryłowicz, S. 88—92.

⁵² P. HAJDÚ, Die sekundären anlautenden Nasale (*ŋ-*, *ń-*) im Samojedischen. ALH 4. 1—2/1954, S. 17—67.

⁵³ J. KURYŁOWICZ, Études indoeuropéennes, 1. S. 29.

⁵⁴ Vgl. M. SWADESH, Лингвистические связи Америки и Евразии. Этимология 1964, Москва 1965, S. 293—4.

- nenez. *ḡōka* "viel", enez. *ōka*, id. — ? fi. *koko* "ganz, Haufe"
 nenez. *ḡēsu* "Gelenk, Glied", enez. *usu* "Fingerglied", — fi. *jäsen*
 "Glied"
 nenez. *ḡōbt*, *üōbta* "Haar", selk. *opt* id. — fi. *hapsi* "Haar", lpI *vuopta*
 nenez. *ḡābta* "Geruch", selk. *apt* id. — lpL *hakse-*, *hap̄sa-* "riechen"
 nenez. *ḡano* "Boot", — ? mans *ūnsi* "waten", fi. *vene* "Boot", lpN
jānās, *vānās* "Boot, Kahn"
 nenez. *ḡodea* "Wasserbeere", — selk. *kod*, *kot* "Sumpfeidelbeere"
 nenez. *ḡuda* "Hand", ngan. *juty* id., taig. *hutte* id. — ? fi. *käte-* "Hand"
 nenez. *ḡār*, *ḡārka* "groß", selk. *warg* id. — ? fi. *korkea* "hoch"

Die Spuren der Alternation $H \sim k \sim \emptyset$ sind auch in den IE Sprachen nachweisbar,⁵⁵ z. B.:

- heth. *ḡāštai-* "Knochen", gr *ὄστέον*, russ. *кость*
 heth. *ḡamešhant-* ~ *ḡameškant-* "Frühling"
 toeh A. *tākā* "ich war", gr. *ἔθνηα*, *-ḡa* Endung des Prät. im Luwischen.

Wenn also sowohl die Faktoren der internen als auch der externen Rekonstruktion des PU auf ein ähnliches Konsonantensystem wie im PIE steuern, so wird es sich sicherlich als günstig erweisen, neue Etymologien aufzudecken.

c) Außer den berührten Problemen dürfte man bei der Rekonstruktion nicht den Grundsatz des *maximalen Kontrastes (Polaritätsprinzip)* vergessen. Im Sinne dieses Grundsatzes müßte man die Verschlußlaute für ursprünglicher als Engelaute und die letzteren für ursprünglicher als Affrikata halten.⁵⁶

Das traditionell rekonstruierte PU Klusilsystem, das *č*, *ć* und *s*, *š*, *ś* enthält, sollte demnach auf noch ursprünglicheres zurückgehen. Die Beseitigung der Affrikata und Reduzierung der Zahl der Spiranten zu *s* würde PU und PIE einander näher bringen. Die Spiranten *s*, *ś* und Affrikata *č*, *ć* konnten z. B. ihren Ursprung in Konsonantengruppen bzw. in der Palatalisierung des *k*, *g*, *t*, *d* haben⁵⁷. Man muß genauer die Rolle des Palatalisierungsprozesses untersuchen und eine entsprechende Suszeptibilitätsreihe für ihn aufstellen.

d) Unsere obigen Ausführungen haben vor allem einen theoretischen Wert. Die Verwandtschaftshypothese ist sehr verlockend. Sie wird sich bestimmt als sehr operativ in der uralischen Forschung erweisen. Die Indo-Europäistik wird auch daraus einen großen Nutzen ziehen. Schon jetzt können wir, um ein Beispiel zu nennen, die Dissimilationsprozesse in den IE Wurzeln klarer erfassen.⁵⁸

⁵⁵ V. V. ИВАНОВ, Проблемы ларингальных в свете данных индоевропейских языков Малой Азии. Вестник МГУ. Истор.-филол. серия 2/1957, S. 27; ders., Хетский язык. Москва 1963, S. 87; ders., Тохарские языки. Москва 1959, S. 14.

⁵⁶ Vgl. dazu A. TROMBETTI, Elementi di glottologia. Bologna 1923, S. 608; J. VAN GINNEKEN, La reconstruction typologique des langues archaïques de l'humanité. Amsterdam 1939, S. 34 ff.; R. JAKOBSON, Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze. 1939, Selected Writings I/1962, S. 328—401; ders., Why „Mama” and „Papa”? Selected Writings I/1962, S. 538—45; J. MOLNÁR, Bemerkungen zur Entwicklung des Sprachlautsystems der Kinder in Ungarn. Phonetica 13. 1—2/1965, S. 73—75.

⁵⁷ J. WAŃCZEROWSKI, Trzy szeregí tylnojęzykowych.; V. M. ИЛЛІЇ-СВИТУЇ, Матеріали к сравнительному словарю ностратических языков. Этимология 1965, Москва 1967, S. 323

⁵⁸ W. M. ИЛЛІЇ-СВИТУЇ, Соответствия смычных в ностратических языках. S. 348 ff.; vgl. auch A. B. ДОЛГОРОДСКИЙ, Методы реконструкции . . . S. 259—70; ders., Методы реконструкции общиндоевропейского языка и внеиндоевропейские сопоставления. Проблемы сравнительной грамматики индоевропейских языков. 1964, S. 27—30.

Die Verwandtschaftshypothese wird für die uralische Forschung einen großen Fortschritt gegenüber früher bedeuten. Die Hypothese bezüglich der PU Apophonie (Vokalalternation)⁵⁹ gewinnt an Wahrscheinlichkeit. In neues Licht rückt auch das Problem des freien Akzents im PU. Die Laryngaltheorie ihrerseits wird die Forschungen auf dem Gebiet des uralischen Vokalismus fördern. Mit einem Wort, wir stehen vor den Toren großer Umwälzungen der Betrachtungsweisen in der Uralistik. Viele Etymologien mögen mangelhaft sein. Vieles mag nur auf der Einbildungskraft der Forscher beruhen. Das enthebt uns aber nicht der Pflicht, die Forschungsarbeit in dieser Richtung fortzusetzen.⁶⁰

JERZY BAŃCZEROWSKI

⁵⁹ W. STEINITZ, *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus*. Berlin 1964, S. 14 ff.; vgl. auch K. F. KARJALAINEN, *Zur ostjakischen Lautgeschichte*. I. Über den Vokalismus der ersten Silbe. MSFOu 23/1905; T. LEHTISALO, *Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Uralischen vom qualitativen Standpunkt aus*. FUF 21/1933.

⁶⁰ J. BALÁZS, *Zur Frage der indo-uralischen Verwandtschaft*. CIFU II/1965, Pars I, S. 37–45.

A magyar nyelv régebbi román elemei és a közvetlen nyelvi érintkezésen alapuló szókölcsönzés néhány kérdése

1942-ben jelent meg BLÉDY GÉZÁnak a magyar nyelv román jövevényszavaival foglalkozó könyve (*Influența limbii române asupra limbii maghiare. Sibiu.*). Az egykorú kritika, a kérdéssel foglalkozó kutatók e disszertáció erényeit, nem utolsósorban fogyatékoságait több ízben is elemezték, kétségtelen azonban, hogy a nyelvünk szókészletét ért román hatásról mégiscsak e mű alapján alakult ki a kép. Másrészről viszont az azóta eltelt három évtized szótörténeti kutatásai, a nagyarányú nyelvjárási adatgyűjtés — mindebben kiemelkedő szerepe van a Kolozsvárott működő magyar nyelvészeknek, MÁRTON GYULÁnak, SZABÓ T. ATTILÁnak és a körülöttük kialakult iskolának — olyan új anyagtömeget tártak fel, amely a BLÉDY munkája alapján létrejött közfelfogást erősen elavultnak mutatja.

A kolozsvári munkaközösségek több ízben is hírt adtak arról, hogy tevékenységük mire terjed ki és milyen mértékben halad előre. Mégis, már az ott készülöben levő korszakos jelentőségű művek megjelenése előtt is erősen időszerűvé vált akárcsak egy vázlatszerű összefoglalást adni, és levonni a közvetlen népi érintkezésen alapuló szókölcsönzés kutatására vonatkozó lexikológiai elvi és módszertani tanulságokat. Szükségesnek látszik ez annál is inkább, mert a TESz. egyes szócikkeinek megírása óta nézetem — ez az alábbiakban kiderül — nem egy esetben módosult. Tudom, hogy a Kolozsvárott összegyűlt anyag alapján remélhetően hamarosan kiadásra kerülő monográfiák a most bemutatandó képet nem egy ponton módosítani fogják, de szókészleti kutatásokban az ilyen kockázat elkerülhetetlen.

Az összegyűlt anyag teljes bemutatása és feldolgozása (a hapaxokat és szórványokat is beleszámítva több mint ezer elemmel számolhatunk) folyóiratcikk keretében lehetetlen. Nem tekintetem feladatomnak a csángók nyelvét ért román hatás vizsgálatát, mivel ez külön tanulmány tárgya és ezt a munkát MÁRTON GYULA A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai (Bp. 1969. NytudÉrt. 66. sz.) című művében lényegében már elvégezte. Ez alkalommal csak a 19. századig jelentkező román elemekkel foglalkozom; ha csak jelzésszerűen is, de egész történetüket próbálom felvázolni, elsősorban ott, ahol a régebbi kép teljes átalakítása vált szükségessé, vagy ahol ez elvi következtetéseket tesz lehetővé.*

* Az alábbiakban a szokásos, főleg pedig a TESz.-ben alkalmazott rövidítéseket használom; az ettől eltérők a következők: ALR. = Atlasul Lingvistic Român. Cluj—Sibiu, 1938—1942; ALRM. = Micul Atlas Lingvistic Român. Cluj—Sibiu, 1938—1940; ALR. SN. = Atlasul Lingvistic Român. Serie Nouă. București, 1956—; Bogdan = Damian P. Bogdan: Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-române. București 1946; Borza. = Al. Borza: Dicționar etnobotanic. București 1968; CADE. = I. A.

A 14. század

1.11. A 14. századból származó román jövevényszót első ízben SZABÓ T. ATTILA mutatott ki a magyarban (NyÍrK. IX, 61–77). Igen gazdagon dokumentált és módszertanilag is példamutató tanulmányában a román *crainic* szóból származtatja az első ízben Hunyad megyében 1387-ben feljegyzett magyar *krajnikot* (az első adat forrása: DocVal. 326.), majd ennek Erdély különböző területein a következő századokban való elterjedését mutatja be. Mivel a *krajnik* a 14. század végétől már északon, Máramarosban majd Sárosban és Szatmárban is megjelenik, úgy gondolja, hogy e területeken a szó esetleg az ukránból is bekerülhetett a magyarba. KISS LAJOS hozzászólása (MNY. LXIV., 74–75) után nézetem szerint e feltevés szükségtelen, annál is inkább, mert a 14. század végén az érintett területeken már pásztorkodó román néppel lehet számolni (DocVal. XXXIII., XXXV., XXXVIII). A román szót ugyan csak a magyarnál későbből, 1415-ből lehet kimutatni, de ez a *Crainicești* helynév (BOGDAN 148) még mindig korábbi mint az északi szláv nyelvekben való megjelenése. Ennek ellenére sem lehetetlen, hogy maga a román szó ukrán eredetű, de feltehető az is, hogy a *crainic* szláv elemekből a románban jött létre. Nem ez az egyetlen eset, hogy a románság a vlach terminológia elemeként valamely szláv vagy egyéb elemet a maga nyelvébe olvasztott, esetleg némiképpen átalakított és vándorlásai során ezt a környező, tehát szláv népeknek is átadta.

1.12. A DocVal.-ban a gyulafehérvári káptalan jövedelmeit tárgyaló töredékben található a következő: „magister Adrianus de ipsis Kenezis et zondis nostris presentaverit nobis viginti birra que vulgariter *cherge* [dicuntur], et quatuor decimi caseos” (71). Ez az 1331-ből származó mondat egyszerre két román jövevényszót is rejt magában. A *cserge* kétségtelenül török elem, de az előfordulás túl korai ahhoz, hogy közvetlenül az oszmán-törökből kerülhetett volna nyelvünkbe. Ez a román *cergă*-re is áll (ebben talán a besenyőkunból való?), viszont az idézett szövegekörnyezet egyértelműen a románságra utal, hiszen a sajttal együtt feudális adóként román telepések, minden valószínűség szerint pásztorok előjáróitól, kenézektől és „szindia”-któl jár. A *cserge* román eredete, amint erről a lap alján olvasható jegyzet tanúskodik a kötet kiadói számára sem volt kétséges. Az adat sajnálatos módon mindeddig elkerülte a kutatók figyelmét; a TESz. szerkesztése során sem vettük észre, az állásfoglalás tehát ennek hiányában született meg. Ennek ellenére többszörös átvételű jövevényszóval van dolgunk, a korai dunántúli adat (Zichy-Okm. V, 749) nyilván a szerb-horvátból származik, így csupán az átadó nyelvek kronológiai sorrendje más. A DocVal. *cserge* adatának román eredetére utalnak egyébként más történeti adatok is. E kiadvány 256. lapján arról

Candrea—Gh. Adamescu: Dicționarul enciclopedic. București 1932; CercLingv. = Cercetări de Lingvistică; DLR. = Dicționarul Limbii Române. București, 1965—; FonDial. = Fonetice și dialectologie; LR. = Limba română; Prodan = D. Prodan: Bojaren und „Vecini” des Landes Fogarasch im 16. und 17. Jahrhundert. Bukarest 1967; Pușcariu = Ioan Pușcariu: Fragmente istorice despre boerii din Țara Făgărașului. Sibiu 1907; Rák-GazdIr. = I. Rákóczi György birtokai gazdasági iratai (1630—1648). Sajtó alá rendezte Makkai László. Bp., 1954; SCL. = Studii și cercetări lingvistice; Szádeczky = Szádeczky Béla: I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. Budapest, 1911. — Mivel a kiindulópont mindig a legrégebb előfordulás volt, a földrajzi nevek lokalizációjában célszerűnek látszott a régi közigazgatásnak megfelelő megebeosztás követése.

értesülünk, hogy a váradi káptalanhoz tartozó román településekben „Kenezii singulariter de more consuetudo dant .. lodicem”, a belényesi uradalom 1600-ból származó urbáriumában hasonló megjegyzés található (AnInstIst. din Cluj. V., 64).

A *cseregét* tehát a vlach terminológia elemei közé számíthatjuk. Ez a feltehetően valóban legkorábbi román jövevényszavunk azonban egyéb tanulságokkal is szolgál: a közvetlen népi érintkezés során átvett balkáni vándorszavak — ezek nem ritkán éppen kultúrszavak is — esetében igen gyakori, ha ugyan nem törvényszerű, a többszörös etimológia. Magát a vlach terminológiát is az eddiginél valamivel tágabban lehet értelmezni. Nem helyes leszűkíteni pusztán a kisállattenyésztés, elsősorban a juhgazdálkodás szókincsére, hanem természetszerűen idevonhatók a gyapjúfeldolgozás, ennek során a szövés-fonás egyes terminusai, továbbá bizonyos szervezeti — közigazgatási kifejezések is.

1.13. A már említett *zondis* elemmel hosszabb cikkben foglalkozik D. PRODAN (CercLingv. VII., 142–7.). A DocVal. kiadóival szemben, akik ezt közvetlenül egy középbolgár *sodija* 'bíró'-ból magyarázzák, helyesen jegyzi meg, hogy itt sokkal inkább a ma már kihalt román *sindie* 'falusi bíró' jelentkezik, és a román szót egy oklevélkiadványból szláv nyelvi környezetbe ágyazva, de egy másik román szóval együtt idézi: и свем жойдечем и свем сънджм (BOGDAN: Documentele lui Ștefan cel Mare. București 1913. II., 361.). A *sodija*-ból származó román szó megléte ezzel valóban igazolva van, mivel a régi bolgár *o* egyik román megjelenési formája a cirill jegyekben rejlő *in*. Nem valószínű azonban PRODAN azon állítása, hogy a tárgyalt locus-ban maga a román szó van jelen. Ő egy többes számú román *sindii*-ből indul ki és ablativusról levén szó a helyesnek gondolt *zondis* helyett íráshibát tesz fel (uo. 147). Román szónak a 14. század eleji erdélyi írásbeliségben való megjelenése kissé szokatlan lenne, ezért úgy gondolom, hogy egy már megmagyarosodóban levő **szondia* elemről van szó és ebben az esetben nincs is íráshiba. A román *i* a magyarban a gyakoribb *i* mellett nem egyszer *o*-ként is megjelenik. Ezt mutatja a *brindza* elsőként és éppen latin szövegben megjelenő magyar *bronz*a változata, amelyet a szokottabb *brinza* csak jóval később követ (vö. TESZ.). Hasonló a helyzet a most tárgyalt szó esetében is, ez három évszázados szünet után mint *szindia* ~ *zindia* sűrűn előfordul a fogarásföldi Rákóczi birtokok 1637 és 1648 közötti összeírásaiban (RákGazdÍr. 475, 487, 491).

1.21. Korai román jövevényszavaink történetének egyik jellemzője, hogy számos esetben az első megjelenést hosszú, esetleg többszótagos némaság követi. E jelenség előzetes jelzésére most csak két példát mutatok be. BLÉDY az MTSz.-re hivatkozva veszi fel művébe a *kaskavált*, a szó azonban már 1683-ban Bornemissza Anna fejedelemasszony gazdasági irataiban megjelenik: „fogarasi udvarbíránk . . . administrált tárházunkban odaváló proventus *kaskavale* sajt árát” (SZÁDECZKY 300). BLÉDY-nél még nem szerepel az *abrudány* 'havasi román zsellér' (Gyalui Urb. 1737–1740-es adatok: 378–9, 406). Ez a szó csak a legutóbbi évek nyelvjárási gyűjtései során bukkant fel újra Domokosról: *brudány* 'csebreket áruló havasi ember' (NyÍrK. VII., 279; az átadó román szó nyilván *abruđean* 'abrudí', de ebben a formában a szótárban nem találtam). Az utóbbi esetben minden valószínűség szerint nem annyira „lappangás”-ról, mint ismételt, egymástól függetlenül átvételről van szó, és ez a közvetlen népi érintkezéssel terjedő szókölcönzésben törvényszerűnek tekintendő.

1.22. A *szindia* példaként szolgál arra a jelenségre is, hogy valamely nyelv kihalt vagy egészen ritka szaváról az a nyelv ad felvilágosítást, amelybe még életerejének teljében ment át. A *cserge* és a *krajnik* esetében is a magyar adat az első információ a román szó létéről. A *szindia* esete azonban még ennél is sajátosabb, hiszen elsőnek latin szövegben jelentkezik egy magyarba átkevert szláv eredetű román szó, amely későbbben szláv szövegben mutatható ki. Ezt követik a magyar szó előfordulásai, hogy végül magából román szövegből is kimutatható legyen (PRODAN: *CereLingv.* VII., 143, 146—7). A *zondis* ~ *szindia* román származását mindez nem teszi kétségessé. Mindig románokra vonatkozik és Fogarasföldéről is román falvak összeírásában említik. Valószínűleg sajátos feladatokat betöltő falusi bírát jelölhetett, mintahogy sajátos szerepet töltött be ugyanitt a 16.—17. században a *boér* és a *vecsín*.

E közigazgatási terminusok korai jelentkezése magától értetődik, ha meggondoljuk, hogy Fogaras vidéke a középkori Erdélyben sajátos közigazgatási egység, sokáig a havasalföldi fejedelem hűbérbirtoka volt. Már egészen korán jelentős román népesség lakta. Korai román jövevényszavaink nem elhanyagolható hányada először innen jelentkezik, csak ezen a területen ismeretes vagy innen is terjed más vidékekre. Evvel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a magyar szókincs román elemeinek módszeres vizsgálatában sok haszonnal fog járni, ha ezeknek a jelentkezési helyét vagy helyeit is figyelembe vesszük. Úgy tűnik, hogy már felszínes megközelítésre is bizonyos centrumok és kisugárzási góccok állapíthatók meg. Ilyen Fogarasföldre, de ilyen pl. a Székelyföld, az északi területek (Szatmár—Szabolcs—Máramaros) és IMPLÓM JÓZSEF kutatásai alapján ilyenek bizonyul Békés—Arad megye területe is.

1.3. 14. századi román jövevényszavaink közé sorolhatjuk a BLÉDYNÉL egyáltalán nem szereplő *kosár* 'karám, ovile' elemet is. Igaz, hogy köznévként csak egy századdal későbből adatolható, de helynévként és összetétel utótagjaként már 1313-ban megjelenik (uersus locum *bozkosar* uocatum AnjouOkm. I., 303 — a szó Erdélyből származik, közelebből azonban nem sikerült a helyét megállapítani). Szabolcs megyéből való az első köznévi előfordulás: Quoddam ouile wlgo *kosar* nominatum" (1461: OklSz.), majd ezt követi egy 1525-ös Meggyesről feljegyzett adat: „ratione adductionis certorum porcorum decimalium de quadam circumallatione, wlgo *kosar* vocata" (A fentiekre való bővebb tudnivalókat ld. BELÉNYESY MÁRTA tanulmányát a Földes László szerkesztette „Viehztucht und Hirtenleben" c. gyűjteményben Bp. 1962. 42.) A 16. századból már jelentékeny számú magyar adatunk van a szóra, főleg a *juhkosárra* (NySz., HOKlSzj. stb.) és 'caula, ovile' értelmezéssel bekerül MA.²-be. Ez arra mutat, hogy Szcenci Molnár maga is hallhatta a szót. A források a *kosár* erdélyi megjelenését, nyugatra és északra való továbbterjedését bizonyítják.

Ez a 'karám, juhkerítés' jelentésű szó végső forrásában azonos a köznyelvben járatos homofon *kosárral*, jelentése folytán azonban a román *coşar* 'szárnyék, karám' átvétele. KNEIÉSA még inkább a szlávól próbálta magyarázni (SzlJsz. I., 675), bár előtte TAMÁS már felveti a románból való eredeztetést (ÉSR. I., 248). Az erdélyi kutatók e vitában nem foglalnak határozottan állást. A szóföldrajz és a fogalomkör egyaránt a románra utal, ahol meg is van a neki pontosan megfelelő hangalakú és jelentésű elem, semmi ok tehát arra, hogy román eredetét kétségbe vonjuk. Problémát csak az okozhat, hogy Erdély legészakibb területére és a szomszédos megyékbe (Abaúj, Zemplén) a szó magyar belső tövaterjedéssel került-e (feljegyezték egyébként Szabolcs-

Szatmárból és Hajdú-Biharból is: ŰMTSz.) vagy esetleg ukrán és szlovák közvetítéssel is számolnunk kell, mivel a román szó vlach elemként az összes környező népek nyelvébe, tehát az északi szlávba is átkerült. Ugyanakkor azonban a MNyA. (Limbus 226) térképlapja azt is egyértelműen ábrázolja, hogy Nyugat-Szlovákia magyar anyanyelvű lakóihoz a *kosár* csakis a szlovákból származhatott.

1.4. A 14. századból tehát négy román eredetű jövevényszavunk van. Ez azonban csak az első pillanatra meglepő, hiszen ebből a korból Erdélyből már elég jelentős román névanyaggal rendelkezünk; a probléma az, hogy az illető nevet viselő személy milyen nyelven beszélt. Tekintve, hogy a 14. században Erdély különféle területein már elég jelentős román lakosság élt, elképzelhető az is, hogy a későbbi kutatás más román jövevényszavakat is kimutat majd e századból. Könnyen lehetséges, hogy a vegyes lakosságú területeken már más, a románságra és életmódjára jellemző szavak is átkerültek nyelvünkbe, ezeket azonban az írásbeliség nem rögzítette vagy még nem kerültek elő. A most tárgyalt elemek feltétlenül a közvetlen nyelvi érintkezésből kerültek át a közigazgatás nyelvébe: tisztségviselők nevei (*krajnik*, *szindia*), adóba adott szőttes (*cserge*), végül a legelőváltós állattenyésztés műszava (*kosár*). Utóéletük is evvel kapcsolatos. A *szindia* a sajátos fogarasi közigazgatás megszűnése után nem kerül elő, a *krajnik* a feudális szervezettel együtt avul el, ezzel szemben a *kosár* a regionális köznyelv elemeként széles területen elterjedt, a *cserge* pedig (BLÉDY a 15. századtól adatolja) — nyilván az erdélyi írók művei alapján — mint egyfajta háziszőttes neve többé-kevésbé az irodalmi nyelvbe is bekerült.

A 15. század

2. A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján a 15. században megjelenő román jövevényszavainkról az eddiginél jóval gazdagabb képet alakíthatunk. Bár könyvében BLÉDY az egy *kaliba* kivételével valamennyi e században jelentkező román eredetű szavunkról említést tesz, a 15. századból csak az *alakort*, a *berbécs* és a *katrincát* említi.

2.11. Az *alakov* román származása (< rom. *alac* 'tönköly') általában elfogadottnak tekinthető (szóföldrajzi-történeti térképét SZABÓ T. ATTILA állította össze: StUnBB. 1962/2. 24), a szóvég alakulása azonban némi kételyekre adott alkalmat (TAMÁS: Róm. 199. l., 172. j.; TESz.).

2.12. *Berbécs* szavunk 15. századi meglétére BLÉDY még csak személynévi adatot tudott közölni, azóta HADROVICS LÁSZLÓ és KISS LAJOS kutatásai során Máramarosból, 1458-ból köznévi használata is bizonyítást nyert: *castro-nes vulgo Berbech* (MNy. LXI., 483). Maga az átvett román szó helynévként 1443-ban jelenik meg (Bogdan 130).

2.13. Időrendiségüket tekintve 15. századi román jövevényszavaink számbavételét a *katrincával* kellett volna kezdeni, hiszen már a század első éveiből jelentkezik (SchlSzj. 1875.; *katroncha*). Az idézett helyen levő adat román származását igazában elsőnek KISS LAJOS bizonyította be (NytudÉrt. 38. sz. 174–5). Az ott elmondottakhoz még annyit tennék hozzá, hogy ez a Huszita Biblia egyik részét tartalmazó s időben nagyon közeli MünchK.-ban is megvan, azaz román nyelvterületen is keletkezhetett. Ugyanebben-egy másik román elem is előfordul. Az *akcsa* román eredetének lehetőségére már ALEXICS

(Nyr. XVI., 128), az ő nyomán az EtSz. is utalt, legutóbb pedig NYIRI ANTAL (MNY. LXIV., 132). A ma már kihalt román *accea* (DAcR. I/1., 12 — nem *acce!*) magyar megfelelője azonban csak a MünchK.-ban jelentkezik. Nagyon valószínű, hogy a fordítók valóban a moldvai lakosságtól hallották ennek a rézpénznek a nevét, de mivel kis értéke miatt hazai forgalomba nem került, más e területeken is járatos pénzek (pl. *dutka, izlot, oșpora*) nevével eltérően nyelvünkben nem gyökeresedett meg. Ezért legfeljebb *idegen szó n a k*, de nem jövevényszónak kell tekintenünk. Magától értetődik, hogy a jövevényszavak elsőnek idegen szóként jelentkeznek és csak később válnak jövevényszavakká, ennek egyik oka az is lehet, hogy sajátos *couleur locale*-t képviselnek (SZABÓ Z. SCL. XIX., 558); az *akcsa* esetében azonban nem ez a helyzet.

2.14. Van azonban a SchlSzej.-nek egy olyan glosszája, amely román jövevényszavaink történetét illetően inkább felkelti figyelmünket. Ez a következő „*sinforianus : choban*” (2135). GÁLDI LÁSZLÓ már régebben feltette, hogy a fenti hely nem a szláv eredetű *csobán* 'csobolyó, légely', hanem a románból átvett *csobán* 'juhászlegény, pásztor' első előfordulása (MNY. XXXVII., 263). Eléggé meggyőző az az érvelése, hogy az ott szereplő latin alak a *sinforianus* eltorzult írása lehet, ez pedig egy eredetibb *sinfontarius* (< *symphonarius*)-t képvisel. GÁLDI felismerése azonban nem talált visszhangra és ebben alkalmasint nem kis szerepet játszott az adat koraisága. Magam is kétkedtem benne, most azonban GÁLDI nézetéhez csatlakozom és így a TESz. *csobán*¹ és *csobán*² címszavai módosításra szorulnak. A *csobán* 'pásztor' szó történetére vö. NyIrK. X., 104.

2.15. Nem soká várat azonban magára a következő román eredetű vlach terminusnak megjelenése nyelvünkben. Az adat, amire e feltevésünket alapítjuk az 1462 körüli Thúróczy krónikából való és mai helyesírás szerint átírva így fest: „Szól Ferenc: Ám neked Dienes *bács* / Budán száll Gálnál Lukács” (RMKT. I², 460). Értelmezéséhez tudnunk kell, hogy egy verses csízió töredéke, a nevek benne egymást követő október havi napokat jelölnék: Ferenc 4.-e, Dienes, azaz Dénes 9.-e, Gál 16.-a, végül Lukács 18.-a. Október 9.-e Szent Dénes, Párizs mártírhalált halt első püspökének ünnepe. Nézetem szerint az egykori versfaragónak olyan szóra volt szüksége, ami a *Lukács* névvel rímelt, ugyanakkor a *Dienes* mellett is állhatott. A kellő szót keresve könnyen felmerülhetett benne a 'püspök' majd ennek kapcsán a 'pásztor' fogalma, hiszen elegendő az elveszett bárányról és a jó pásztorról szóló példázatra gondolni, hogy megvilágosodjék az a keresztény felfogás, miszerint a hívők a nyáj, a pap pedig a pásztoruk. Innen már egyenes az út: a pásztorról könnyen eszébe juthatott a Lukács-csal összeesendülő *bács*, hiszen ez a 'számadó' a pásztorok főnökének a neve, mintahogy a püspök is előjárója a papoknak, a lelki pásztoroknak. A román *baci* személynévként csaknem a mi adatunkkal egy időben jelentkezik: 1488: *Baciul* (BOGDAN 126).

A *bács* és a *csobán* idézett adatainak ilyen elemzésében kétségtelenül szerepet kaptak feltevések is. Ha azonban e két szót a kor összképében szemléljük, ha meggondoljuk, hogy mai tudásunk szerint a 15. században nyelvünkben román elemek megjelenése távolról sem elképzelhetetlen, fenti megállapításaim talán elfogadhatók. Magának a közeli jelentésű és egyaránt a vlach terminológiába tartozó két szónak a párhuzamos jelentkezése is magyarázatom mellett szól.

2.16. A vlach elemek közé sorolható a román *colibă* 'viskó, kunyhó; pásztorszállás' is. A románok ezt valamelyik déli szláv néptől vehették át és

közvetítették észak felé. A magyarban is megvan az ennek megfelelő *kaliba* ~ *kalyiba*. Mint annyi más Balkán félszigeti vándorszó esetében, ez az elem is több forrásból került nyelvünkbe. A Dunántúlon nyilván a szerb-horvátból, Erdélyben pedig a románból. Mivel a NySz. 16. századi adatainak jó része Erdélyből származik, nem lepődnek meg, ha az OklSz. 'thabernaculum' jelentésű, mindaddig elsőnek jelzett köznévi előfordulása (1496) is odaválónak bizonyulna. BLÉDY a *kalibáról* sem tesz említést, pedig Vocabulariumában már GYARMATHI szláv nyelvek mellett a románnal is egybevetette. (SZABÓ T. A.: NyÍrK. IV., 303 — ennek kapcsán joggal emeli ki „az erdélyi tájszónak . . . csak a r. *colibă* köznévhöz lehet köze.”)

2.17. Nem független a vlach terminológiától az első ízben 1498-ban Gardaffa alakban jelentkező *gárgya* 'kútkáva' szavunk román áttétel forrása (< *gard* 'sövény, kerítés, korlát'). E szavunkkal és a vizsgálatából adódó tanulságokkal, külön közleményben foglalkoztam (MNY., LXVII., 68—70).

2.18. Ha a 14. század során az erdélyi románságra vonatkozó sajátos közigazgatási terminusok (*krajnik*, *szindia*) jelentkeznek, a 15. században megjelenik eltérő, görögkeleti vallásuk nyelvi vetülete is. A görögkeleti szerzetest jelölő *kalugyert* említi BLÉDY is, ő azonban ezt túlzott óvatossággal csak a 18. századtól tekinti román jövevénynek. A problémát ismét a szlavista KISS LAJOS tisztázta (Nyr. LXXXVI., 455—7). E szerint ennél a szónál is kettős átvétel történt: a legkorábbi, 15. század eleji adatok a Dél-Dunántúlról valók, következésképpen szerb-horvát eredetűek — ezt egyébként a szó *gy* hangja is mutatja —, míg a század közepétől Erdélyből jelentkező *kaluger*-féle, azaz *g*-hangú változatok a román *călugăr*-ből származnak. A román szó első előfordulásai a *Călugări* (1428) és *Călugărul* (ugyancsak 1428) helynevek (BOGDAN 138). Egyet lehet érteni KISS LAJossal abban is, hogy a Máramarosból feljegyzett adatok esetében, mivel ezek részben rutén szerzetesekre is vonatkoznak, másodlagos ukrán hatás sem zárható ki. A szerzőhöz csatlakozva SZABÓ T. ATTILA a 16. század közepétől saját, gazdag gyűjtésű anyagából közölte a szó életére, elterjedésére, a kölcsönzés módozataira vonatkozó adalékokat (uo. LXXXIX., 105—8). Ebből kitűnik, hogy a köznyelvbe bekerült *kalugyer* változat ekkor már Erdélyben is előrenyomulóban volt. Módszertanilag figyelemreméltó SZABÓ T. ATTILA azon fejtegetése, hogy a *kalugyer* esetében a szó kölcsönzése nemcsak népi érintkezés útján történt, hanem hivatali-államigazgatási úton is. Érdekes lenne megvizsgálni, hogy e szempontból a *g* és *gy* hangú változatok hogyan oszlanak meg.

2.2. Összegezve a 15. századra vonatkozó fejtegetéseinket a következőket mondhatjuk: e századból jelenlegi adataink alapján hét, esetleg nyolc köznévi szintre jutott román jövevényt tarthatunk számon. Időrendjük a következő: *csobán* (1405 k.), *katrinca* (1405 k.), *kalugyer* (1438), *alakor* (1440), *berbécs* (1458), *bács* (1462 k.),? *kaliba* (1496), *gárgya* (1498). Közülük négy vagy öt a vlach terminológia eleme és széles területen terjedtek el, a *gárgya* a keleti nyelvjárásokban regionális köznyelvi szinten él, sőt egyesek környezetfestő hangulatú elemként az irodalmi nyelvbe is bekerültek (*bács*, *csobán*, talán a *berbécs* is itt említhető). A *kalugyer* és *kaliba* a kétszeres átvétel folytán két irányból is terjedt. Az *alakor*-ról pedig megjegyezhetjük, hogy az ÚMTsz. tanúsága szerint a 40-es években Erdély egyes vidékein még járatos volt, de a legfrissebb gyűjtésekből már nem adatolható.

A 16. század

3.1. A 16. századra vonatkozóan az eddigieknél jóval gazdagabb anyag található már BLÉDY-nél is. Címszóanyagában egyes már korábról kimutatott elemeken kívül a következőket találjuk: *alacs, ármás, boér, brindza, bordó ~ burdó, cáp, capunkurt, cimborá, csercse, domika, esztrenga, goda, kozsok, lák, mióra*. Szerepel a *cigány* is; e szó azonban egyes ideszakadt cigányokkal együtt már a 14.–15. század fordulóján elkerülhetett hozzánk, másrészt még tisztázásra szorul, hogy az ország melyik területén és mikor melyik közvetítő nyelvből terjedt el (vö. TESz.). BLÉDY román jövevényszóként tartja számon a *berbencét* és a *pereszlent* is. A *berbence* déli szláv eredetét azóta HADROVICS LÁSZLÓ meggyőzően bebizonyította (NytudÉrt. 40. sz. 125) és a szóföldrajzi adatok alapján valóban elfogadható a TESz. azon feltevése, hogy a román *berbintă, bərbintă* való a magyarból nem pedig fordítva; hasonlóképpen már korábban TAMÁS LAJOS NYK. XLVIII, 300–2. Azonban, a pásztorkodás szókincséről levén szó, egyes esetekben a visszakölcsönzés lehetőségét sem lehet kizárni. Nincs kellően bizonyítva a *pereszlen* román származása, jóval valószínűbb KNEI-ZSA magyarázata e szó déli szláv eredetéről (SzlJsz. 416).

3.11. BLÉDY szóanyagával kapcsolatban előzetesen a következőkhöz szeretnék hozzászólni: Az *alacs* 'tarka, foltos < állat >' < rom. R. *alaci* 'tarka' előfordulására tudomásom szerint csak az EtSz. közölte a 16. század közepéről való adatok ismeretesei. Kimutatható azonban még a 17. századból is a Rákóczi birtokok állatösszeírásaira vonatkozó iratokban: 1632 Fogaras: „Eöregh zeőke *alacz* tehen” (RákGazdIr. 452; más adatok 1644-ben Görgényből, szintén tehénszínként, uo. 620).

3.12. Szó volt már arról a gyakori jelenségről, hogy egy-egy román jövevényszavunk valamikor a középkorban felbukkan, és azután csak a modern időkben kerül elő. Ilyen a BLÉDY-nél is szereplő *goda* 'koca' < rom. *godac* 'egy éves malac' (1586: OklSz.). A szó végső forrásában szláv és előfordulási helyének tisztázatlan volta folytán nem bizonyos, hogy itt valóban román-e, de bizonyosan az Makkai kiadványában; 1640 Örményes: „Eöregh fiadzo *godakot*” (597; vö. még 601, 604; a *golda* alak l-je feltehetően hiperurbanizmus: *goda* > *goda* ~ *golda* – vö. *bódog* ~ *boldog* (TAMÁS LAJOS szíves szóbeli közlése). A *goda* szót az ÚMTsz több helyről ismeri.

3.13. A karóbahúzással kapcsolatos durva káromkodás (*capunkurt*) román eredetét ALEXICS GYÖRGY mutatta ki (Nyr. XXVI., 503; ismétli: EtSz., BLÉDY). Az 1598-ból származó adat (Decsi: Adag. 193) még ma is hapaxnak számít (talán SZABÓ T. ATTILA is ezért nem említi 16. századi román jövevényszavaink között), de VISKI KÁROLY azóta ALEXICS gondolatának helyességét igazolta (Nyr. XLVI., 237). Megjegyzendő, hogy az átadó román kifejezés első tagja helyesen *řap* (nem pedig *řapá*, mint az EtSz.-ben és BLÉDY-nél); úgy, ahogy ALEXICS megadta. Ennek a román szónak ugyanis nemcsak 'kecskebak' (ebből származik a magyar *cáp* is), hanem 'karó' jelentése is van (CADE.).

3.2. BLÉDY értekezése azonban viszonylagos gazdagsága ellenére, még a maga forrásai alapján sem adott megfelelő képet a 16. századról. Mai tudásunk szerint e század a román–magyar nyelvi kapcsolatok valóságos fordulópontja. Nem csupán arról van szó, hogy e században nem kevés olyan román eredetű jövevényszó jelenik meg, amelyről BLÉDY egyáltalán nem tesz említést – más, nála későbbi századokból jelzett elemek egész sora ma már az

1500-as évektől kezdve kimutatható —, hanem méginkább arról, hogy a szórványjelleggel már régebből is adatolhatók meglétére és terjedésére, továbbá az újonnan jelentkezőkre e századtól kezdve folyamatos és tekintélyes mennyiségű adat áll rendelkezésünkre. A 16.—17. századi forrásanyag feltárásában, rendszerezésében, bizonyos elvi tanulságok levonásában kiemelkedő szerepe van SZABÓ T. ATTILÁNAK. Rendkívül gazdagon dokumentált monográfiák egész sorában foglalkozott egy-egy korai román jövevényszavunk történetével, másrészt „Eredmények és hiányosságok a magyar szókincs román eredetű feudalizmuskori elemeinek vizsgálatában” (StUnBB. 1962/1. 19—34) és „Előzetes jegyzetek román eredetű kölesőszavaink középmagyar rétegéhez” (uo. 1962/2. 13—27) című tanulmányaiban összefoglalta az eredményeket és kijelölte a további feladatokat. Külön is kiemelendő az a mód, ahogyan ez utóbbiban az *alakor*, *baraboly*, *berbécs*, *esztena*, *mióra*, *orda*, *pakulár* és *szokmány* szavainkra vonatkozó, rendelkezésére álló adatokat szóföldrajzi-történeti térképeken szemlélteti. (A továbbiakban ezekre SzTA 1962/1 és SzTA 1962/2 jelzettel hivatkozom.)

3.21. Elegendő csupán egy pillantást vetni az ő időrendi sorrendben közölt szójegyzékére (SzTA. 1962/2. 20—21.), hogy a BLÉDY értekezése és a kutatás jelenlegi állása közötti különbség kiderüljön. Szembetűnő ez a 16. században jelentkező román jövevényszavak számát illetően (ő 37 ilyen elemet sorol fel), de különösen az minőségi tekintetben. A SZABÓ T. ATTILA vezette munkaközösség az *ármás*, a *ficsur* és a *szokmány* történetére vonatkozó adatokat nyelvtörténeti szótár jellegű összeállításban közölte (NyIrK. X., 104—9), ő maga pedig hasonló, de egyben értékelő tanulmányban részletesen foglalkozik *brinda*, *orda* és *zsendice* szavainkkal (StUnBB. 1966/1. 127—37). Szójegyzékéből nyilván véletlenségből maradt ki a *pakulár*, hiszen ennek e tanulmányban bemutatott térképlapján 1588-as adat is szerepel; azóta a kutatás valamivel korább, 1568-as adalékot is feltárt (NyIrK. XI., 19).

3.22. SZABÓ T. ATTILÁNAK 16. századi román jövevényszavainkat felsoroló jegyzékében szép számmal szerepelnek román méltóságnevek (*logofet*, *paharnik*, *poszteľnik*, *sztolnik*, *viszter*, *viszternik*, *vornik*). Mint maga a szerző is rámutat (1962/2. 20) oklevelezésben, követ- és kémjelentésekben — 16. századi adataim szerint főként román személyek neveiben — fordulnak elő. Ezért nézetem szerint ezeket nemigen lehet jövevényszavaknak tekinteni, hiszen jobbára az idegen szó szintjén maradnak. Mindig csak a román fejedelemségekkel kapcsolatban jelennek meg, nyilvánvalóan a korabeli nyelvtudat számára is idegen, külföldi személyeket jelöltek, bár a későbbiek folyamán valóban közszóként is előfordultak. Jellegzetes feudális fogalomként a hűbéri renddel együtt tűntek el a használatból. Elválasztandó ezektől a *boér* és az *ármás*, mivel ezek már erdélyi vonatkozásúak és ezekhez csatlakozik a tőle nem említett *vecsín*. A *boér* és a *vecsín* történetére vö. BAKOS MNY., LXVII., 211.

3.231—5. Hasonló a helyzet a románság görögkeleti vallásával kapcsolatos szóképzeti elemek esetében is. Ezekkel nemcsak tanulmányának egy külön pontjában foglalkozik SzTA. (1962/2, 19), hanem pl. a *pópa* legkorábbi előfordulásait külön közleményben is értékeli (Nyr. XC., 88). Az általa megállapított funkciójú *pópa* — igaz, hogy latin szövegben — már 1509-ben megjelenik: „honorandi *Popae* Vladt Komán et Vlád Joanu (PUȘCARIU 74). Jövevényszóként tarthatjuk számon vele együtt a hangalakjában is a románra utaló *protopopot* (1568). Nem világos azonban a *pátriárka* (1573) és a *monasztéria* (1572). A román vonatkozás ezeknél sem vitatható; az utóbbira számos erre

utaló előfordulás található az erdélyi íróknál Bethlen Miklóstól kezdve, itt azonban a görögös-latinos hangalak a fogalom bizonyos idegenszerűségét is jelöli. Az egyházi fogalmakkal kapcsolatos 16. századi jövevényszavak sorába tartozik még a tárgyalt felsorolásban nem említett *vládika* 'görög keleti (román) püspök' < rom. *vlădică* 'püspök'. A szláv eredetű román szó első előfordulása ugyanúgy 1600-ból való (vö. a DLR. kéziratát a bukaresti Nyelv-tudományi Intézetben) mint az első magyar adat: „az falu az cirkálásor [ezt] a *vladikának* meg nem jelentené” (ErdOrszEml. IV., 529; a NySz. csak 1760-ból Bodtól közli, de van ennél más, jóval korábbi adat is: 1655: ErdOrszEml. XI., 196. stb. — A *munkácsi vládika* esetében (1641: uo. X., 301.) az ukrán eredet is feltehető, Gvadányi nyelvében pedig a szerb-horvátból származik (vö. KISS LAJOS: NytudÉrt. 71. sz. 22).

3.24. SZABÓ T. ATTILA 16. századi szóösszeállítás az időrendi sorrendet követi. Evvel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a *lák* 'tó, pocsolya' < rom. *lac* 'ua.' első ízben nem 1585-ből, hanem 1592-ből bukkan fel. Az adat a NySz. használta Calepinus-ból való, a MELICH kiadta 1585-ösben még nincs meg. Evvel szemben jóval korábbról adatható a *cimbora* és a *tretina*.

3.25. A *cimbora* igen korai előfordulását BELÉNYESY MÁRTA közli 1509-ből Bars megyéből: „qui fuit particeps vel socius ad arandum ipsius Andree, qui vulgo dicitur *cimbora*” (Viehirtschaft und Hirtenkultur. Bp., 1969. 491.) Ez az adat különösen értékes, mert rámutat arra, hogy a román *sîmbră* szót elsősorban annak konkrét gazdasági értelmében vettük át: 'vmilyen munka (szántás, pásztorkodás) közös végzésére való társulás' (CADE.), ill. ilyenben részt vevő személy'. Ezek szerint a nyelvjárásokban helyel-közzel ma is élő ilyen jellegű jelentések az eredeti értelmet őrzik és csak később vonódott el az átvitt jelentés. Ez az eredeti jelentés van jelen az OklSz. 1613-ból származó *cimborás* adatában (CanonVisit. 153.), a szó ilyen használatára hosszú sor példát idéz HADROVICS LÁSZLÓ (NytudÉrt. 50. sz. 18.) és a most előkerült adat mindenben igazolja a *cimbora* eredeti jelentéséről kifejtett nézetét. BELÉNYESY adata egyben szépen mutatja a szónak keletről nyugat felé való terjedését, alighanem igaza van abban is, hogy a szó már korábban is használható lehetett, sőt minden valószínűség szerint már a 16. században a Dunántúlra is átkerült (vö. az ÉrdyK. 610 és a ZichyLevt.: MNy. LI., 127 adatait).

3.26. SZABÓ T. ATTILA több ízben is foglalkozott a román *tretina* 'hároméves juh, tehén' szóból származó *tretina* ~ *tretyina* 'állatok után kivetett dézsmaadó; adóbárány, adótehén' szavunk történetével (a legutóbb: 1962/1. 17 és 1962/2. 23), újabban pedig ILA BÁLINT szentelt a kérdésnek hosszabb tanulmányt (Die Walachensteuer *tretina*) a „Viehirtschaft und Hirtenleben” c. már többször idézett gyűjteményben (288–301). Neki köszönhető, hogy előkerült az eddigieknél jóval régibb, a Drágffy János 1524-es végrendeletéből származó adat „az melle aggyanak wago thehent 8 az *tregynabul*”. Az okmányt kiadó MÉSZÖLY GEDEON a szót *tregyinanak* olvassa (MNy. XIII., 124) és ez meg is felel egy jésített román népnyelvi *tretina* ~ *tredina* ejtésnek. Az eddig nyilvántartott legrégebb 1578-as és a most ismét előkerült 1524-es adat közötti félévszázadra ILA tekintélyes számú Szatmár megyei adatot közöl. Ez latin környezetben *tretina* ~ *tredina* alakban jelenik meg, tanulmányából sajnos nem derül ki, hogy forrásai között a Drágffy János végrendeletén kívül más magyar nyelvű adat van-e. A szó további életére SZABÓ T. ATTILA közölt adalékokat, érdekes viszont itt megemlíteni, hogy GUNDA BÉLA közlése szerint ez az adónem Domokos és Alsószőcs vidékén mint a

vonuló román pásztorok vámja az első világháború előtti években még járatos volt (Hirtenleben und Viehzucht 274).

3.3. A 16. századi román jövevényszavainkat bemutató jegyzék közlésekor SZABÓ T. ARTILA megjegyzi, hogy ez a továbbiakban nyilván bővülni fog (1962/2. 20). Már az eddigiek során is adatoltunk e századból három nála nem szereplő szót (*capunkurt*, *vecsín*, *vladika*), most ezek számát próbáljuk növelni.

3.31. Szerepel BLÉDYNél, de csak a 18. századtól kezdve az *iszkumpia*, ez azonban már jóval korábban és a román átadó forráshoz (*scumpie* 'cserszőmörce') közelebb levő alakban jelentkezik: „*Szkompiáját* más ember adósságáért letartották” (Nagybánya, 1583 u.: Nyr. XL., 29). 1684-ből közölték a *szkumpia* változatot HADROVICS LÁSZLÓ és KISS LAJOS: MNy. LXI., 487. Ehhez most hozzátehetünk még egy 17. századi adatot a fogarasi timárcéh 1643-ban kiadott statútumaiból: „Az Timar Mesterséghez tartozó festeket, úgymint *Iskonpiath*, Sarga festeket . . .” (PUŞCARIU 250).

3.32. BLÉDY nem foglalkozik a NySz. 16. századból adatolt *bohaj* szavával: 'vestis, genus hirsutum' (C. 362), „Endromis: Guba *Bohay* köntös” (MAL), „*Bohayba*, foltos ruhába vannak” (Mel: Préd. 261), de elfogadja MOLDOVÁNNAK a *buháj* 'condra, guba' románból való magyarázatát. Az EtSz. részben magáévá teszi SZINNYEI nézetét, aki a *boháj*nak a MTsz.-ben megmutatkozó földrajzi elterjedése (Zala, Gömör és Zemplén m.) és Melius dunántúli származása miatt a szó román eredetét kétségbe vonja és szláv eredetre gyanakszik. SZINNYEI ötletét a szlavisták nem tették magukévá, a legutóbbi ilyen természetű összefoglalás (KNEIÉZSA: SziJsz.) sem foglalkozik a szóval. A *bohaj* vizsgálatába bevonható újabb adatok (ÚMTsz.) a Zala megyei közlést teljesen elszigeteltnek mutatják, de igazolják észak-keleti járatosságát. Előkerült továbbá szavunk a 17. század első harmadából Erdélyből közölt hivatalos ármegállapításokból, a 'limitatio'-kból. Először *bókai szúr* szerepel, de 1626-ban és 1647-ben már *bohái szúrt* találunk (ErdOrszEml. VIII., 285, 337, 392, 470). Melius szóhasználatára nézve pedig *pulya* szavunkkal kapcsolatban már kifejtettem a nézetemet (PaisEml. 259).

A Zala megyei adatot leszámítva (ez egyébként műkedvelő adatközlőtől származik) a szó mint keleti—északkeleti elem jelenik meg, a szótörténet pedig az Erdélyből való továbbterjedésre mutat. Így erősen valószínű, hogy a MOLDOVÁN megadta (Alsófehér vm. I/2, 799) román *buhai* 'csuklyás darócabát' (DÁC.R., CADE.) szó átvételével van dolgunk nemcsak a *buháj*, hanem a *bohaj* esetében is. Ennek a származtatásnak hangtani nehézsége nincs (a rom. *u* > magy. *o* változásra vö. rom. *sucman* > magy. *szokmány*, rom. *scumpie* > magy. *iszkumpia*, rom. *dumicat* > magy. *domika* stb.), jelentésánál megannyi sem, sőt a románból való magyarázatot még támogatja az, hogy a *kozokot* és a *szokmányt* mint jellegzetes pásztoröltözetet is e században a románoktól vettük át. A teljesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy jellegzetes vándorszóval van dolgunk. Az eredeti forrás egy török elem *buga* 'bika' — a magyar *bika* is erre a török elemre megy vissza —, amely bekerült az oroszba *бугаи* 'bika', az ukránba és a lengyelbe (LOKOTSCH 339.; BERNEKER: SLEtWb. 97) és ezek egyikéből a románba, ahol a szó főleg moldvai elem és első jelentése ugyancsak 'bika'. A jelentésváltozás nyilván a keleti szlávban történt meg, mivel 'ein Oberkleid mit Fellfutter' jelentésben egy 1327–8-ból kelt végrendeletben szerepel (VASMER RussEtWb. I., 134). A fentiek alapján a Zemplén megyéből és környékén jelentkező adatok esetében külön átvétellel

is gondolhatnánk, de az ukrán *buhaj* ilyen használatára nincs példa, csak 'bika' jelentésben fordul elő.

3.33. Minden valószínűség szerint a románban déli szláv eredetű az a *beliță* elem, amelyből a székelyföldi *belice* 'fehér juh' származik (TESz.). A szó megvan a szlovákban is (TESz.), de nyelvjárási, nyilván gorál elemként közli a VarsóiSz. is: *bielica* 'fehér juh' (I., 151). Ha feltesszük, hogy vlach terminusként román pásztorok közvetítették az északi szlávokhoz, meglétét az ukránban sem lehet kizárni, bár forrásaimból nem tudom kimutatni. Mindezek előrebocsátása azért szükséges, mert a TESz. közölte 18. századi székelységi előfordulásokon kívül a szó a Felső-Bereg megyei Szentmiklós 1570.-i uradalmi urbáriumban is előfordul: *Vnum animal belycza vocatum* (2V°), „duo animalia *belicza* vocata” (3V°), „animalia *belicha* vocata (6V°).” * Bár TRÓCSÁNYI közlése szerint a szentmiklósi uradalom korabeli népeisége inkább ukránnak tűnik, a *belice* itteni átadó forrásaként a románt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hiszen magát az ukrán szót mindeddig nem ismerjük.

3.34. Az első ízben Calepinusnál előforduló *ját* szavunk román eredetét csak a legutóbb próbáltam bizonyítani (MNy., LXIV, 72–4); természetes, hogy SzTA.-nál még nem szerepelhetett.

3.35. Ez alkalommal kívánom felvetni a mind ez ideig bizonytalan eredetűnek tartott *belch* ~ *belcz* elem román eredetét. A rendelkezésre álló adatok a következők: 1521: *Lego vaccas vnam coloris belch*, *aliam coloris varii videlicet tarcha et tertiam belch* (Oklsz. MúzKállay; az adat feltehetően Szabolcs megyei); 1632 Fogaras: „Fejer *belcz* tehen”, „Fejer *belcz* tinok”, „Fejer *belcz* bika” (RákGazdÍr. 452, 453); 1635 Sárospatak: *feir belcs* tehen, *feir belcs* tulok, *feir belcs* tinó (TAKÁTS: Száz. XL., 208 — sajnos TAKÁTS közleményéből az eredeti írásmódra egyértelműen nem lehet következtetni); 1644 Görgény: 6 alacz, 1 — 1 fekete és *belcz*, 5 veres, 3 barna tehen (RákGazdÍr. 620). A magyarázatnak számos nehézsége van. Elsősorban problematikus az ejtés. Az Oklsz. a vonatkozó adatot *belcnek* olvassa, ezt TAKÁTS kifogásolta (i. h.), de a *belcs* olvasatot bizonyítani nem tudta, mivel az ő adatai paleográfaiailag nem hitelesek. A *ch* és *cz* jegyek egyaránt jelölhetnek *c* és *cs* hangot (MAKKAI kiadványában pl. a *cz* : *czéödör*, *czitkok*, de *kancza* is.) Nem világos a jelentés sem. ZOLNAI a szláv *bělz* 'fehér' szóval próbálta összekapcsolni, (Nyr. XXXV., 198), de TAKÁTSnak abban igaza lehet, hogy ez a magyarázat vitatható: miért szerepel éppen a magyar 'fehér' mellett.

Megfejtési kísérletemben éppen a jelentésből indulok ki és a következő román elemekre gondolok: *bălțat* 'pettyes, foltos, csíkos'. A DAcr. e címszó első pontjában rögtön megjegyzi, hogy a szó állat, főleg pedig ökör vagy tehen színét jelöli, de szófaji átcsapással magát az állatot is. A szótár hosszan sorolja fel, hogy vidékenként hol pettyes, hol tarka, hol valamilyen eltérő színű csíkkal tarkázott állatról van szó, általában vagy az *a l a p s z í n v a g y a p e t t y s t b . f e h é r*, ill. fekete. Hasonló jelentése a *balț* szónak is van: 'fehér nyakú vagy fehér-fekete csíkos állat'. Úgy gondolom, hogy a szóföldrajz (erdélyi, ill. szabolcsi adatokról van szó) a román kölcsönzést valószínűsíti. Ehhez tartozik, hogy ILA BÁLINT adatai szerint a Szatmár megyei románok a juhgazdaságon kívül szarvasmarha tenyésztésével is foglalkoztak (i. m. 290. kk.). Ha a román szóból indulunk ki, meg tudjuk magyarázni a magyar állat-

* Az adatokat az Oklsz. jelzete alapján az Országos Levéltárban őrzött kéziratból TRÓCSÁNYI ZSOLT bocsátotta rendelkezésemre. Szívességgel ez úton is hálásan köszönöm.

név jelentését is, a hangtani eltérések azonban nehézséget okoznak. Ha a szót *belcnek* olvassuk, a román *bălțat*-ból két fokozat révén származtatható. A román szó *t*-jét tárgyragnak fogták fel, így **belca* lett, majd második lépésként a szóvég *a*-ja birtokjelként vonódott el. Az íráskép alapján a magam részéről inkább a *belcs* ejtést tartom valószínűnek; ebben az esetben a szintén román és csaknem megegyező jelentésű *alacs* analógiás vonzása útján jöhetett létre a magyarba került szó hangalakja. A román szó ősi voltára mutat, hogy a *Bălțați* helynév már 1420-ban megjelenik (BOGDAN 128).

3.36. 1576-ban jelentkezik a *perpence*: *Egy perpenche was* (Oklsz.: MúzRhédey). A következő adat is az Oklsz.-ból való (1619), ezen kívül még egy 17. századi adatról tudok: „az Kovacznak, mikor Korongh vasatt, *perpenczet* csinál” (Gyalui Urb. 147). A 18. és 19. századból szép számú előfordulást közöl a HOklszj, majd megtaláljuk a Tsz., a MTsz., és az ÚMTsz. anyagában. Ezek az adatok szinte kivétel nélkül székelyföldiek, csak a legutóbbi feljegyzések közlik Erdély más vidékeiről: 'a mázörlő egy része: a felsőkő alsó lapjára ráerősített vaslemez' (Zilah: MNy. XXXVI., 348) *pèrpencevas* 'persely a fazekaskorongon (Magyarláros: NyÍrK. IX., 116). A *perpence* eredeti jelentése kétségkívül 'a forgó malomkőbe vésett közepén lyukas vas, amelynél fogva a korong a követ forgatja' (Nyr. XII., 235), ez pedig tökéletesen egybevág a román *părpăriță* elem jelentésével (CADE.). A román szónak nagyon sok alakváltozata van, de valamennyi *-iță* végződésű és ebből a magyar *perpence* szóvégének alakulását csak valamilyen analógiás hatással lehet megmagyarázni (a BesztSzj.-ben már szerepel a *kemence*, a *medence*, elképzelhető a Székelyföldön ekkor már a *berbence* is). A végső forrásában szláv szóval foglalkozott KNEZSA is, aki elsőnek gondol a *perpence* román eredetére „bár ez ellen szól, hogy a magyar molnár-terminológiában sok szláv elem van, román viszont egyáltalában nincs” (SzlJsz. 711). A fenti vélemény megformálásakor KNEZSA nem tudhatta, hogy az Erdélyben széles területen élő *tejke* 'szemeresztő, garatfiók' román eredetű, mivel ezt mindeddig senki sem említette. (A szóra még visszatérek). Molnár mesterszó a Magyarókereken feljegyzett *vecska* 'a malomkő tokja' (ÚMTsz. < rom. *veščă* CADE.) és fogalomkörü hovátartozásában nem áll túlságosan távol ezektől a *rezsnyice* sem.

3.37. A 16. században megjelennek a tejjgazdasággal kapcsolatos román eredetű ételnevek. Ezekkel (*brindza*, *domika*, *orda*, *zsendice*) a már említett közleményekben SZABÓ T. ATTILA behatóan foglalkozott, de figyelmét valahogy elkerülte, hogy a fentiekkel egy fogalomkörbe sorolható *palacsinta* is már e századból adatolható. Megvan a KolGl. II. kezénél („*palacsinta*: *popanum*” NyF. 45. sz. 45), de a tejes étek között sorolta fel a 16. század végén az erdélyi fejedelem szakácsmestere is: „*Tikmonyból, tejből palacsinta*” (Radv.: Szak. 217). Román eredetét már GYARMATHI is jelezte (Voc.); az átadóul szolgáló román *plăcintă* többféle jelentésben is járatos ('rétes', 'béles', 'lepény', 'palacsinta', 'lángos' — ezek földrajzi elterjedésére vö. ALR. SN. IV., 1074, 1075, 1077, 1079), mint ahogy a magyarban Erdélyben is több jelentése van a *palacsinta* szónak ('lepény': MTsz., ÚMTsz.; 'juhtúrós béles': Nyr. XLII, 399; 'zsírban sült rétesféle': NéprÉrt. XXXIII, 223 stb.). Mindez, továbbá az, hogy a korábban jelentkező, a szókezdő mássalhangzó-torlódást feloldó *palacsinta* alak mellett a román eredetihez közelebb álló *placsinta* is igen elterjedt, arra vall, hogy e szó esetében is többszörös helyi átvétellel van dolgunk, a tulajdonképpeni 'palacsinta' ezek közül csak az egyik; általános elterjedésének körülményei még további tisztázásra szorulnak. Nagyon valószínűnek látszik,

hogy a legkorábbi átvételek (NySz., HOKlSzj. 112) nem a mai irodalmi nyelvi jelentésre vonatkoznak, hanem valamilyen tejjel készült lángos- vagy lepény-félére, amit kenyér helyett húsételhez fogyasztottak. Ennek elkészítéséhez nem kellett kemence, hanem valamilyen egyszerűbb eszköz, amellyel a legelőn is meg lehetett sütni. (A HOKlSzj. *palacsinta sütő*, sőt *palacsinta sütő kő* példái is ezt sugallják.)

3.41. Ezek lennének tehát azok a román jövevényszavak, amelyeket a 16. századból jelenlegi tudásunk birtokában ismerünk. A 14.—15. századi anyag fogalomköri vizsgálata után egyáltalában nem meglepő, hogy nagy többségük az állattenyésztéssel, elsősorban a juhtartással kapcsolatos. Ebbe a kategóriába sorolandók nemcsak állatnevek (*alacs, belice, belcs, cáp, goda, kápra, mióra*), hanem a 'juhásztor' egy újonnan átvett elnevezése (*pakulár*), a vlach pásztorok sajátos adófajtái (*sztronga, tretina*), a tejfeldolgozás egyes szakszavai (*brindza, orda, zsendice*), a pásztorok ruházatának válfajai (*bohaj, kozsok, szokmány*), sajátos pásztori eszközök, a juhászbot (*fustély*) és a duda (*burdó ~ bordó*), két ételnév (*domika, palacsinta*), végül a juhok istállózásának két szava (*esztena, esztrenga*). Ezek élettartamának és elterjedésének tüzetes vizsgálatával most nincs módunk foglalkozni, annyit azonban megállapíthatunk, hogy e kép nem olyan egységes, mint a 15. században. Egyesek kihaltak (*alacs, belcs, bordó, sztronga, tretina*), többségük azonban ma is él, a *cáp*, a *cimbora* és az *esztrenga* a Dunántúlra is átkerült. Az *esztena* és a *fustély* az írói, illetve az irodalmi nyelv elemévé vált, a *brindza, kozsok, mióra, pakulár, szokmány* regionális köznyelvi szinten él.

3.42. Jelen van az a másik fogalomköri csoport is, amelyről a 14.—15. század folyamán már szó esett: a románság eltérő államigazgatási és vallási szervezetének szavai: *ármás, boér, kurtány, vecsin* illetve *pópa, protopop, vladika*. Ezeknek a magyarban való élete azonban jóval korlátozottabb, az utóbbiaknál a románon kívül szláv átadó forrásokat is számba kell venni.

3.43. Az Erdélyben élő románsággal való kapcsolatok szorosabbá válására, az érintkezés sűrűsödésére vall, hogy román jövevényszavaink e két mindvégig jellemző rétegen kívül más fogalomköri csoportokhoz tartozó elemek is megjelennek. Találunk közöttük a földműveléssel kapcsolatba hozható szavakat (*baraboly, fálcsa, lák; iszkumpia*, bár közülük az első három az állattenyésztés révén is kerülhetett hozzánk), továbbá személyeket jelölőket (*ficsur, ját, poronty, pulya*). Érdemes itt is megjegyezni, hogy a *ficsur* ekkor — és még sokáig — a 'román legény' megfelelője és e században még nem indul meg érdekes jelentésdifferenciációs fejlődése. A *ját* és a *pulya* kölcsönzésének feltehető okaira e szavakkal foglalkozó cikkeimben már utaltam. A teljesség kedvéért megemlítendő még a *perpence*, a *csercse* és a *capunkurt*. E harmadik heterogén csoportba soroltak közül is megtaláljuk az irodalmi nyelv három szavát: *ficsur, poronty, pulya*. A *barabolyt* és az *iszkumpiát* növényhatározóink és botanikai szakkönyveink ugyan számon tartják, de ezek, továbbá a *csercse*, a *ját* és a *perpence* jobbra csak nyelvjárási szinten élnek. A 17. század után a *fálcsa* említésével nem találkoztam, a *lák* mindvégig szótári szó maradt, de a Tsz. még ismeri.

3.5. A 16. században első ízben jelentkező román eredetű szavainkkal kapcsolatban önkéntelen felmerül a kérdés: mivel magyarázható, hogy e században még az én, SZABÓ T. ATTILÁNÁL valamivel szigorúbb felfogásom szerint is háromszor annyi, azaz 39 román szó kerül be nyelvünkbe, mint az előző kettőben. Nézetem szerint ennek több oka is van. Ezek közül talán a

leglényegesebb az önálló Erdély kialakulása és az itt felvirágzásnak induló írásbeliség, az államnyelv rangjára emelt magyar nyelvhasználat, az e századból lényegesen több rendelkezésre álló forrás. Nagyon valószínű, hogy a vlach terminológia egyes elemei már korábban is bekerültek nyelvünkbe, csak megfelelő forrásanyag hiányában nem (vagy még nem) mutathatók ki. A tulajdonnevek, mindenekelőtt a helynévanyag vizsgálata e feltevésem mellett szól. Nem szabad végül azt sem figyelmen kívül hagyni, hogy a századok előrehaladtával Erdély népességében a románok mind nagyobb súlyt nyernek, népeink között az érintkezés egyre gyakoribbá válik és a török elnyomás elleni közös küzdelemben meg is szilárdul. A több évszázados egymás mellett élés során a két nép egyre jobban megismeri egymást, a vándorló életmódot folytató román pásztorok mind nagyobb területen terjesztik el sajátos szókincsüket és az ilyen elemeket esetleg a mesterségüket eltanult magyarok is magukkal viszik. A mind nagyobb területen történő és egyre sűrűbbé váló érintkezés során nemcsak az átvett elemek száma szaporodik, hanem ezek, pontosabban ezek közül a társadalmilag legfontosabbak mind mélyebben ágyazódnak be a magyar szókincsbe.*

A 17—18. század

4. A 17. és 18. században a kutatásban felhasználható forrásanyag kibővül és sokrétűvé válik. Több kiadásban jelentős szótárak jelennek meg (MA., PP., SzD. stb.). Felvirágzik az erdélyi szépirodalom és ezen belül is megnő az oldottabb hangot lehetővé tevő memoárok száma (Bethlen Miklós, Bethlen Kata, Kemény János stb.). A reformáció anyanyelvi ígéhirdetése, a vele és az ellenreformációval kapcsolatos hitviták is közelítik az irodalom nyelvét a népnyelvhez. (Nem tekinthető pusztán véletlennek, hogy a NySz. román jövevényszavainkra vonatkozó adatainak nagy része éppen ilyen természetű szövegből került elő.) Igen gazdag anyagot, az előbbiekhöz hasonlóan számos első előfordulást szolgáltat a Gyalui Urb., a MAKKAI LÁSZLÓ kiadta RákGazdIr., Bornemissza Anna fejedelemasszony gazdasági iratai, nem utolsósorban pedig a HOklSzj. Mindezek a források és sok más egyéb, amint erre a megfelelő helyeken hivatkozom is, természetesen nem ismeretlenek a kolozsvári kutatók számára sem, de tudomásom szerint még csak vázlatos jellegű áttekintés sem látott napvilágot az e két században újonnan jelentkező román elemekről.

4.1. A rendelkezésre álló forrásanyag gazdagodásával együtt jár, hogy a most tárgyalt két évszázad során több mint száz új elemmel bővül román eredetű szavaink száma. Bármily tekintélyes is azonban ez a mennyiség (pusztán az összehasonlítás kedvéért említem, hogy BLÉDY mindössze 22, illetve 35 ilyen szót közöl, de ebben jócskán benne foglaltatnak azok is, amelyeket most már korábbról is ismerünk), mégsem jelent akkora fordulatot, mint a 16. század. E feltevésemet csak részben alapítom arra a megfontolásra, hogy a gazdagabb forrásanyagban feltűnő új szavak egy része már minden bizonnyal korábban átkerült nyelvünkbe, noha ez nem dokumentálható. Ennél lényege-

* A 16. századból kimutatható román jövevényszavaink száma ismét megszerezhető eggyel. Egy 1599-ből származó kolozsvári harmincadjegyzék szóanyagából közli SZABÓ T. ATTILA a *kantár* 'félmázsás súlyegység' elemet. E szóval részletesen foglalkozom jelen dolgozatban (ld. 109).

sen ténszerűbb, ha a most megjelenő román elemek magyar nyelvi életét vizsgáljuk. Kétségtelen, hogy közülük nem egy bekerül az irodalmi nyelvbe, pl. *áfonya*, *furulya*, *kaláka*, *málé*, növénytani műszóként a *lestyán*. Vannak, amelyek a regionális köznyelvbe tartoznak (pl. *bálmos*, *fáta*, *fuszulyka*, *gulászta*, *gusa*, *kolinda*, *mamaliga*, *turma* — ezek olykor a Tiszántúlon, sőt még távolabb is megtalálhatók). Ismét mások tájzó jelleggel, de elég széles területen elterjedtek (pl. *dohot*, *durga*, *haricska*, *kirlán*, *kokojsza*, *kompona*, *kotyec*, *kuptor*, *radina*, *rezsnyice*), számottevő részük azonban csak szórványosan fordul elő, vagy újabb gyűjtésekből nem adathozható. Az új szóképzési anyag számszerű bővülésével azonban szemantikai szférájuk is kitér, egyre jobban kialakulnak azok a fogalmi körök, amelyek román jövevényszavainkra mindmáig jellemzők lesznek.

4.11. E közlemény keretében nincs lehetőség arra, hogy valamennyi 17–18. századi román jövevényszavunkkal részletesen foglalkozzam. Elsőnek a forrás megadásával időrendi jelentkezésük sorrendjében mutatom be őket; csak azokra és olyan mértékben térek vissza, amennyire ez szükségesnek látszik.

Az eltérések mellett mind a 17. mind a 18. század során megjelenő elemeknél bizonyos párhuzamosságok figyelhetők a fogalmi hovatarozás szempontjából is, ezért tárgyalásuk is ennek figyelembevételével történik.

4.11.1. A 17. században tűnnek fel: 1604: *málé* (MA.), 1612: *katrinca* 'kötényszoknya' (EOSz.: NyIrK. VIII., 102 — ebben a jelentésben a román *cătrintă* újabb, második átvétele jelentkezik), 1613: *vátra* (Takáts: Rajzok II., 315), 1614: *haricska* (HOkISzj.), 1620: *kantár* (Nyr. LXXI., 38), 1621: *pita* (MA³), 1624: *cserne* (HOkISzj. 174), 1627: *kilim* (ErdOrszEml. VIII., 386), 1629: *zlot* (MonTME. IV., 101 — vö. KNEZSA: SzlJsz. 845), 1630: *kaláka* (Prodan 229), 1630 k.: *csoma* (RákGazdIr. 413), 1632: *babó* (Prodan 115), *gostina*, *moldován*, *muntján*, *szkotár* (RákGazdIr. 455, 458, 457, 457), 1634: *arnót* (vö. TESz.), 1636: *brainister* (Herman: Pázt. 149), 1642: *batrin* (GyaluiUrb. 84), 1643: *furulya* (ErdOrszEml. X., 361), *oka* (Com: Ian. 166: NySz.), 1645: *beszerika* (SzTA. 1962/2. 25 — vö. még KÖPECZI: AECO. VIII., 520), 1646: *szokotál* (EOSz.: SCL. XIX., 557), 1647: *alak* (EtSz.), 1648: *nótin*, *plájás*, *portár* (RákGazdIr. 636, 518, 519), 17. század közepe: *kirlány* (SzTA. 1962/2. 25), 1652: *votulya* (MNY. III., 311), 1657: *hajde* (hajdagat), *szemény*, *szpatár* (Kemény: Önéletír. 101, 366, 101), 1658: *gornjik* (Teleki M.: Lev. I, 144), *topor* (Radv.: Csal. II/1: 332), *zsitár* (EOSz.: SCL. XIX., 555), 1659: *fáta* (ErdOrszEml. XII., 386), 1661: *fertát* (Sámbár: Három kérdés 72 — vö. TRÓCSÁNYI: MNY. XI., 71), 1661 u.: *szemunca* (Cserei: Hist. 16: NySz.), 1662: *vatáf* (Prodan 25), 1665 u.: *afuriszál* (Ethn. XI., 66), 1666: *bödölő* (GyaluiUrb. 169), 1672: *karuc* (MonTME. VII., 119: NySz.), 1674: *dragán* (Szádeczky 194), *matász* (NyIrK. IV., 80), 1676: *putina* (Szádeczky 246), *rezsnyice* (MNY. X., 370 — vö. KNEZSA: SzlJsz. 932), 1678 u.: *kalák* (Nyr. LXXXVII., 354), 1683: *kaskavál*, *krupa* (Szádeczky 300, 301), 1690: *dobronika* (PP.: PaxC. 262: NySz.), *zesztre* (Densuşianu: Monumente pentru istoria. Bucureşti 1885. 44–45), 1695: *bálmos* (Szakáts mesterségnek...: Ethn. LXXII., 273), 1700 k.: *dajnál*, *drákuly* *gajina*, *kurka*, *tácsol* (Rozsnyai: HorTurc.: RMKtár 38: 160, 189, 154, 183, 143), *mokány* (Babocsay: FataTarczal.: Nyr. XLII., 16, 121).

4.11.2. A 18. században jelentkezik: *dránica* (a 18. század elejéről jelzi SzTA 1962/1: 25), 1708: *áfonya*, *bisziok*, *borbát*, *fuszulyka*, *gusa*, *huruba*, *lestyán*, *tóka* (PP. — erre nézve vö. SZABÓ T. ATTILA: A Pápai Páriz szótár-kiadások magyar szókinésének román kölesönszóanyaga. StUnBB. 1960/2. 15–28.

Az ő felsorolásában nem szerepel a latin részben *Ocimum*, ill. *Ligusticum* alatt található *bisziók-fű*, ill. *léstyanfű*), 1708 – 10: *nyegóc* (SCL. XIX., 555), 1713: *kotyec* (HOkIŠzj. 94), 1716: *furda* (NySz.), *kompona*, *krinta* (HOkIŠzj. 118, 122), 1722: *preszkura* (EOSz.: NyIrK. XI., 18), 1727: *topány* (GyaluiUrb. 343), 1728: *marázsa* (MNy. LVIII., 106), 1732: *turma* (EOSz.: NyIrK. X., 98), 1736: *kuptor* (EOSz.: NyIrK. VIII., 102), 1737: *abrudány*, *vaszár* (GyaluiUrb. 379, 400), 1738: *macsuka* (vö. ZSEMLYEI JÁNOS: *Macsuka*, NyIrK. IX., 155–160.), 1739: *cinemintye* (Ethn. XXIV., 88), 1742: *krucsa* (NyIrK. XIII., 145), 1745: *bádián* (Torkos: *Taxa Pharm.*: GÁLDI: Szótír. 117), 1750: *pomána* (Puşariu 563), 18. sz. második fele: *brezán*, *cigája* (cigára), *mica*, *sztogos* (TAKÁTS: MNy. III., 213), 1751: *punga* (RMKtár 3: 75), 1754: *maszlina*, *zurumbák* (VectTrans.: NySz.), 1759: *dzsude* (NyIrK. XII., 309), *tokány* (NagyDem. 62; környezetfestő hangulati elemnek, idegen szónak tekintendő az ugyancsak nála jelentkező *kércile*, *opincs*, *parintye*, *szfincidta*, *szluzsba* — értékelésükre SZABÓ ZOLTÁN: SCL. XIX., 558. Érdekes, hogy a *parintye* azonos funkcióban Gvadányinál is előfordul, 1765: *tejke* (HOkIŠzj. 144), 1767: *radina* (PPBm), 1770: *dohot*, *durgál* (HOkIŠzj. 28), *turka* (MNy. LX., 493), 1771: *dancs* (vö. TESZ.), 1775: *batuta* (vö. SZABÓ ZOLTÁN: Román eredetű elemek Barcsay Ábrahám költői nyelvében. NyIrK. IX., 149–154.), 1781: *mamaliga* (Magyar Hírmondó 780: NSz.), 1783: *kokojsza*, *szanicsor* (Benkő: *MagyKönyvh.* 1783/1: 362, 346), 1784: *cincár* (vö. TESZ.) *csorogár*, *mosia* (Mon Irók. XXXVIII., 666, 655) *kolinda* (koringyás) (Nyr. XLIV., 125), 1787: *buzsenyica*, *híriba* (Mátyus I.: Ó és Új Diact. III., 37, ill. II., 48: NSz.), 1792: *rogosz* (SzD²), 1794: *platyika* (vö. KNEZSA: *SzlJsz.* 915), 1795: *gulászta* (DebrGr. 339), *móc* (MNy. LXV., 344), 1796: *berszán* (HOkIŠzj. 14) *róta*, *zszakutáz* (Gvadányi: *FalNót.*; vö. PÉNTÉK JÁNOS: Román eredetű elemek Gvadányi munkáiban. NyIrK. XI., 13–24), 1799: *livágya*, *papusa*, *pojána*, *roska*, *szilimán* (Gyarmathi: *Affinitas* 317, 324, 323, 325, 328; vö.: SZABÓ T. ATTILA: Román kölcsön-szavaink Gyarmathi Sámuel nyelvhasznításában. NyIrK. IV., 297–315. A *livágya* és a *papusa* már egy évvel korábban előfordul Gyarmathi egy levelében (i. h. 299), a *roska* SZABÓ T. ATTILA adatai között nem szerepel).*

4.2. A fenti lista pusztá áttekintése elegendő ahhoz, hogy az újonnan átvett román elemek jelentésszférájának kiterjedése mellett azt is észrevegyük, hogy továbbra is a pásztorkodás szókinése az, ami leginkább gazdagszik. A rendelkezésre álló adatok alapján az eddiginél korábról adathozható állapotneveket, állatokat jelölő szavakat, illetve ezek közé olyan elemeket is beiktathatunk, amelyek román jövevényszavaink felsorolásaiban eddig nem szerepeltek.

4.211. *cserne*: BLÉDY az EtSz. alapján veszi fel címszavai közé. Ezt az 1759-ből származó, hapaxnak számító szót (*Hej cserne, hej barna hajtsd le a*

* A dolgozatom lezárása utáni anyaggyűjtésem alapján a tárgyalt román elemek közül korábról adathozható a *papusa* (1771: Ventzel: *Juhtenyésztés*: NSz.). 1619-ből Konstantinápolyból frott követjelentésben fordul elő az eddig csak 1655-ből kimutatott *szemény* (ErdTörtAd. 2:152); ez esetben azonban közvetlenül az oszmánból való. — 17. századi román jövevényszavaink között tarthatjuk számon a dolgozatomban nem szereplő *kalarás* 'lovás' és *kaptány* 'csapda, fogótör' elemeket (ErdTörtAd. 1: 248, ill. 352; mindkettő 1628-ból, a *kaptány* Bethlen Gábor nyelvéből). Kettővel szaporíthatjuk a már a 18. századból jelentkező román jövevényszavaink számát is: *bordély* 'földkunyhó' (1781: *Magyar Hírmondó*: NSz.), *prikulics* 'kísértet, küldött farkas' (1796: *MMerkurius* 323: NSz.). E szavak történetével természetesen most nincs módom foglalkozni.

szarvadat) a HOKLSZj. jóvoltából most igazolhatjuk, illetve jóval korábról, 1624-ből kimutathatjuk: „*egy cerne zeorw tehenet lopott*” (174). E két adat birtokában (újabb előfordulását nem találtam) helyesbíteni lehet az etimon megadását is. BLÉDY jó irányban javítja az EtSz.-t, amikor a román *cernă* alakot adja meg, de nincs igaza, amikor a ’fekete juh’ jelentésű főnévre gondol. Ennél sokkal valószínűbb, hogy a román nőnemű melléknévi ’fekete’ jelentésű alak jelentkezik; ez egyaránt vonatkozhat tehenre és juhra is, mivel a megfelelő román főnevek (*vacă, oaie*) nőneműek. A szóvégi román *ă* > magyar *e* megfelelés, ha a szokásosnál ritkább is, de távolról sem egyedülálló (vö. *beliță* > *belice*, *cergă* > *cserge*, *gărgăliță* > *gergelice*).

4.212. nótin: BLÉDY a román *noatin*, *noatină* ’már nem szopós, fiatal bárány’ szó átvételének koraként a 17. századot jelöli meg. Forrásait visszakeresve TAKÁTS SÁNDOR közleményében (MNY. III., 210) találjuk meg az adatot 1684-ből, Bornemissza Anna rónaszéki birtokának összeírásában: „*tavvali notinok feketék*”. A szónak valamivel korábbi előfordulása is kimutatható: 1648: „*baranos juhok vagy motinokat szoktake adni*” (RákGazdIr. 636). Az itt előforduló *m* elírásnak volna tekinthető, ha az ÚMTsz.-nek a Kolozsból, Inakról feljegyzett *motyin* ’8–20 hónapos bárány’ adata nem igazolná ezt a szokatlan *n* > *m* hangváltozást. A 17. és 18. századi (vö. SZTA. 1962/2. 24.) előfordulások után Krizára való hivatkozással közli az MTsz. A 20. századi előfordulások a szónak számos alakváltozatát mutatják. Ezeknek számbavétele nem kevés tanulsággal jár, mert adat- és tényszerűen bizonyítják a román szó többszörös, a helyi nyelvjárásból való átvételét. (A magyar alakváltozatokra vö. a NYIRK. II., 190 lapján közölt térképet, a románokra az ALR. SN. II., 387 lapját.) MURÁDIN LÁSZLÓ helyesen ismeri fel ezt a jelenséget (NYIRK. IV., 132), azonban mindenben nem fogadható el az álláspontja. Nem áll az, hogy a román szó Erdélyben csak palatalizált alakban él (vö. a román nyelvatlasz hivatkozott térképének 346-os Máramaros megyei és 141-es Kis-Küküllő megyei kutatópontjairól való *notin*, ill. *notină* alakjait. Ha a *nótin* román megfelelőire nincs is több Erdélyből feljegyzett alak (a hivatkozott térkép tanúsága szerint a *noaten* nem mindenütt járatos), de a kis román nyelvatlasz hangtani térképlapjai alapján kirajzolható a nem jésítő román terület (vö. ALRM. I., 13, 18, 43, 76, 101; II., 203, 213), és ebből az is kitűnik, hogy magán Tordán (az ALR. 148. kutatópontja) is az elemzett román szavakban *te, ti*, azaz nem jésített *t* hangzik. A magyar *nótin*, *nótina*-féleségek egy része éppen nem jésítő román nyelvi környezetből származik. Ilyenek a koraiak, továbbá *nótin* Alsófehér m. (Ethn. VI., 307), *nótina* Halmágy, Nagy-Küküllő m. (NyK. XXXI., 414). Mindez azonban nem jelentheti azt, hogy magában a magyarban a romántól független palatalizációs és depalatalizációs folyamatok nem mehettek végbe, de nem indokolt MURÁDIN feltevése, hogy a magyar *notin* és *notyin* (*natyin*) féleségek között elsősorban időrendi megoszlás lenne. Ami az aranyosszéki magyar alakok megoszlását illeti (az Aranyos bal partján főleg *ty*, jobb partján pedig *t*), osztom MURÁDIN nézetét, hogy ez fő vonásai-ban a román palatalizált és nem palatalizált alakok tükrözése is lehet, még akkor is, ha ez a román nyelvatlasz adatai alapján adatszerűen nem bizonyítható.

4.213. kirlán: Ezt a *nótin*-hoz hasonlóan ’fiatal bárány’ jelentésű szót BLÉDY csak a MTsz.-ből és a vele egykorú forrásokból ismeri, azonban az erdélyi levéltári anyagban a „XVII. század közepétől gyakran találkozhatni vele” és „Erdélyben ma is széltében használt tájszó” (SZABÓ T. ATTILA: NYIRK. IV., 309). A szó számos alakváltozatban él: ezek egyrészt a román *î* különféle

hanghelyettesítését (*kirlán* ~ *kerlán*), másrészt a belső mássalhangzó-torlódás feloldását (*killán* ~ *kellán*) mutatják. Párhuzamosan jelentkezik a szóvégi *n* palatalizációja is (*kirlány*, *kerlány*). E problémára azonban most nem térek ki, de hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy megfigyelésem szerint román jövevényszavaink hangtani beilleszkedése általában úgy történik, hogy az átadott szó fonetikai struktúrája és a magyar fonológiai rendszer közti eltérés többféleképpen is kiküszöbölhető (ezt különösen szépen mutatja az *eszténa* és az *esztrenga* számos alakváltozata — ezek ugyanis nem jöhetnek a románból, hanem csakis belső keletkezésűek lehetnek). Másrészt a meghonosodás egyik indiciuma, amikor a jövevényszó teljes mértékben belesimul az átvevő nyelvjárás fonológiai rendszerébe és ugyanolyan hangváltozásokon megy át, mint az eredeti szókészleteti elemek.

4.214. *vatulya*, *vatulya*: A szót TAKÁTS SÁNDOR említi Murányból és Husztról, ezek 1652-i, illetve 1698 évi uradalmi összeírásából (MNY. III., 211). BLÉDY azonban nem foglalkozik vele, pedig román voltára már TAMÁS LAJOS is rámutatott (Róm. 201). Ez kétségtelenül a román *vătuie* '1 vagy 2 éves kecskegida' végartikulusos *vătuia* alakjának átvétele. TAKÁTS közlése alapján sajnos nem lehet megállapítani, hogy eredetileg 'fiatal nőtény kecske' vagy 'fiatal nőtény juh' volt-e a szó jelentése. Több évszázados szünet után a szó két, földrajzilag elég távoli helyről is jelentkezik a legújabb gyűjtésekben: *vetujacáp*, *vetujacska* 'egyéves bakkecske' (BALOGH ÖDÖN 1930-as gyűjtése Gyimesből: SCL. IX., 387), *vatu* 'meddő juh' formában és jelentésben pedig Biharból (Magyarremete) közli VI. DRIMBA (FonDial. I., 118). A szerző helyesen jegyzi meg, hogy egy nyilván eredetibb *vatuja* végét birtokragként vonták el, továbbá utal arra is, hogy a román szónak 'kövér meddő kecske v. juh' jelentése is előfordul (vö. M. SALA: SCL. VIII., 79). A *vatuja* a maga kevés számú adatával is igen tanulságos arra nézve, hogy a közvetlen nyelvi érintkezés során egy-egy lexémát több ízben vesz át a helyi magyar népesség a románoktól. Feltehető, hogy erre a szóra még számos adat fog előkerülni, az eltérő hangalak és jelentés azonban csaknem bizonyossá teszi, hogy Gyimesben és Biharban külön-külön átvétellel van dolgunk. Ez egyben azt is valószínűsíti, hogy a 17. századi északi adatok is helyi kölcsönzés eredményei. A további kutatás feladata annak a felderítése, hogy a 17. századtól a szó lappangott-e vagy pedig csak ideiglenesen volt járatos.

4.215. A 18. század során a juhra, főleg fajtájára vonatkozó további román szavak is átkerültek a románból: *brezán*, *cigár*, *mica*, *sztogos*. A *brezán-birka* esetében a legújabban előkerült *brezuj* 'szürkés, tarkás juh' (NyIrK. XIII., 118; vö. még *brëzuj* 'keseorú' (MNYA. Limbus 216), *brëazu*, *briaz* 'hóka' (uo. II., 128) arra engednek következtetni, hogy ALEXICSNAK alighanem igaza volt, amikor a román *breaz* 'fehér foltos homlokú vagy szájú állat' (DAcR.) elemre, illetve ennek egy ki nem mutatható *-an* képzős származékára gondolt (Nytud. II., 319). ALEXICS adja meg a *mica* 'juhfejta' szó román etimológiáját is (uo. II., 320). Az értelmezés még TAKÁRSTÓL származik és helyességéhez kétség fér, mivel a román *miță* jelentése 'fiatal 3–4 hónapos báránypók lenyírt gypaj'. Ez jelentkezik ismét napjaink gyűjtőmunkája eredményeképpen: *mica* 'a bárányról először lenyírt gypajú' Köröstárkány (NyIrK. VI., 283), *nyicca* 'a báránypók gypajú' Nagykapus (NyIrK. X., 151 — a *nyicca* a helyi román népi ejtés fonetizmusát mutatja). A *cigár* szó etimológiájára nézve elég a TESz. *cigája* szócikkére utalni; ehhez csak annyit, hogy a *zigárjuh* Szabolcs megye 18. századi összeírásaiban is előfordul (Ethn. LXX., 298), az ÚMTSz. is

ismeri hajdúböszörményi gyűjtésekből. Cigája és racka keresztezéséből származik a *sztogos*. BLÉDY *sztogos* alakban közli, pedig ALEXICS már jelezte, hogy a szót helyesebb lenne *sztogosnak* írni (Nytud. II., 319), hiszen a román *stogos* átvétele. Valószínűnek látszik, hogy a szó nyelvünkbe német közvetítéssel is kerülhetett. TAKÁTS forrásanyaga feltehetően német nyelvű, mint ahogyan az lehet RODICZKYÉ is, aki a múlt század első felével kapcsolatosan czecket írja: „A brassó-szebeni kereskedelmi szokások nomenclaturája szerint a jobb-féle cigája neve Zigaja prima, a másodrendű raczka keresztezésű cigája pedig Stogosch, a racka „zurkan”, a báránygyapjú „mitza” (A juhtenyésztés irányai. Bp. 1904. 94). Úgy tűnik, hogy ez a szó nem került be a népi nyelvbe, de szakterminusként, ismét csak *sztogos* alakban írja az Állattenyésztési Enciklopédia (Bp., 1968. II, 265) és a román *stogos* ekvivalenseként *sztogosz* szerepel a legújabb román–magyar nagyszótárban.

4.216. Még három az állattenyésztéssel kapcsolatos szót említhetünk: *gajina* 'tyúk', *kurké* 'pulyka', *roska* 'vörhenyeges'. Az első kettő Rozsnyai Dávidnak egyéb román jövevényszavakat is használó Horologium Turcicumában fordul elő: „a' Róka egy sereg Tyúkot lát 's a' bőrt el veti . . . Talám jobb volna im ez kövér *Gajinákat* rágogatnunk” (154), „Első szülőttei Ördögnek, kik tuddé / Kevélység 's Irigység, nevek *kurké* 's Purdé” (183). A *gajina* a román *găină* 'tyúk, a *kurké* a román *curcă* 'pulyka' átvétele. A *gajina* azóta sem került elő, megvan viszont a *kurka* MOLDOVÁNNál (Alsófehér vm. 802), ez azonban minden valószínűség szerint újabb kölcsönzés, mintahogy ezektől független átvételeknek kell tekinteni a moldvai csángó *hess gëina* tyúktűzöt és a *kurka* szót (MÁRTON: NytudÉrt. 66. sz. 103–4). A *roska* 'vörhenyeges' Gyarmathi Affinitas-ában, annak orosz–germán–magyar részében jelenik meg (325), de a Vocabulariumban már román szavakkal veti össze. BLÉDY Gyarmathi munkáira nem hivatkozik, de az ő érdeme a helyes román etimon, a *roșcat* színnév megadása; elmulasztotta azonban megjegyezni, hogy ennek *t*-jét nyilván tárgyragnak érezve elhagyták, így még KNEZSA is a SZINNYEITŐL javasolt *roșcă-t* közli (SzIJs. 466). A szót a 20. század elején Udvarhely megyében téhen-, illetve kecskeszór színének a megjelölésére még feljegyezték (ÚMTsz., Herman: Pászt. 539).

4.22. A pásztorkodás szókincséből való azon négy eszköz neve, amelyek a románságnak a tejgazdálkodásban való szakértelme folytán kerültek át e két században a magyarba: a 17. század során a *bödölkő* és a *putina*, mindkettő eredetileg tejtermékek tárolására való faedény, a 18. század elején a sajt-készítéshez használt *krinta* és a túró mérésére szolgáló *kompona*. Mindezek bemutatásában csak a legszükségesebbre szorítokozom.

4.221. BLÉDY a *bödölkőt* TAMÁS LAJOS magyarázata (MNY. XXIX, 182–3) alapján mint hapaxot foglalja munkájába, de a kicsinyítő képzős *bödölkőcske* származékot a 18. századból is jelzi: 1794: „egy kis *bödölkőcske* (hordótska) találtatott” (Magyar Merkur: MNY. VIII., 272). Van azonban még korábbi adat is: 1666: „*két bödölyb, egikben vaj*” (GyaluiUrb. 169). A szó az ÚMTsz. tanúsága szerint Kolozsban ma is él, magyar nyelvi adatként közli Magyarbikalaról a román nyelvatlasz is (ALR. SN. II., 289 és 423).

4.222. A BLÉDYNél megjelölnél (MTsz.) jóval korábról jelentkezik a *putina* is: 1676: „négy *putina* túró” (Szádeczky 246; 1678-ból: uo. 274). Ez után a szó hosszú ideig nem adatolható, 1790-ből bukkan fel újra az akadémiai nagyszótár anyagában, hogy ettől kezdve mindmáig elsősorban észak-erdélyi, főleg pedig mint szilágysági és szabolcsi-szatmári regionális elemként sűrűn

feljegyezzék. A Bornemissza Anna feljegyzéseiben szereplő adatok valószínűleg Máramarosból valók. Sajátos, nyilván a népi humoron alapuló magyar jelentéséről 'kisgyerek kezeslábas ruhadarabja, mellesnadrágja', BLÉDY még nem ad számot.

4.223. A román *cumpănă* először 'mérleg' jelentésben került át nyelvünkbe: 1716: „*egy rozsz compona*” (HOKlSj. 118; további adatok: 12, 52, 136 stb.). Az eddigi irodalom a szót csak PPB-től tartotta számon (így KNEZSA is: SzlJsz. 863). A *kompona* alakváltozatainak és jelentéseinek történetével most nincs módunk foglalkozni, érdekességként csupán azt jegyzem meg, hogy a legfrissebb gyűjtések ma már csak 'kútgém' jelentésének élő voltáról tanúskodnak.

4.224. A 18. század elején jelenik meg a 'sajtnyomó vályú' jelentésű *krinta* is: 1716: „*egy sajtoló krinta*” (HOKlSj. 122). A következő adatot ugyanez a forrás csaknem száz évvel későbből, 1809-ből *kerenta* alakban közli (83). A román *crintă* a magyarrá válás során számos belső hangfejlődést mutató alakváltozatban terjedt el. Ezek körülbelül olyan képet adnak, mint amilyent a *kirlán* kapcsán bemutatam: *krinta* ~ *krenta*, *kirinta* ~ *kerenta*, *kilinta* ~ *kelenia*. BLÉDY e szónak a régi adatait nem ismeri.

4.23. Jellegzetes pásztorhangszer a *furulya*, s mint ilyent a vlach terminológia elemeként a TESz. vándorszóként tárgyalja, de ugyanakkor állást foglal a románból való átvétel valószínűsége mellett is. Tulajdonnévként már a 17. századtól adatolja, azóta azonban előkerült két e századból való köznévi adalék is: 1643: „igen vígan laktak ő ngok. Veseliny uram háta megé állotta Rigót, az fejedelem két *fruglással* együtt” (ErdOrszEml. X., 361), 1696: „Ade *frulje*, mert az vérem kezde posdulni” (NyÍrk. I., 143). Koraibb az első köznévi előfordulásnál a Béthlen Miklós önéletrajzában előforduló *pakulár-furulya* is (I., 124). Ezek az adatok mind erdélyiek és jellemző, hogy Bethlen Miklós-nál egy másik román jövevényszóval összetéve jelenik meg; mindez pedig a románból való magyarázatot erősíti. Lényeges momentumnak érzem azonban a most bemutatott alakváltozatok hangtani arculatát is. A román *fluieră* végartikulusos *fluiera* átvétele során a két liquida nem is szokatlan kombinációs helycseréje következett be (erre mutat a TESz. első köznévi, Apor Pétertől származó *frulya* adata is), a *frulje* pedig egy román hímnemű *fluier* hasonló metatézisével keletkezhetett. Nehezebben magyarázható a *fruglás*, *fruglya*, *furuglya* stb. alakokban levő *g*. Hasonló hangkörnyezetben való, nyilván elhasonulásos megjelenésére egy felsőöri német jövevényszóban KISS LAJOS hívta fel a figyelmemet: bajor—osztrák *Marille* 'sárgabarack' > *marilla* (MNy. XXXIII., 347) ~ *marigla* (MTsz.). Ha egy megfelelő **frulla* alakot nem is tudunk kimutatni, de a TESz. már 1647-ből *Furollyás*, tehát hosszú mássalhangzós személynevet idéz.

4.24. Az állattenyésztéssel, közelebből a juhtartással kapcsolatos az a hét ételnév is, amelyet a 17–18. század folyamán a románból átvettünk: *bálmos*, *kaskavál*, *pita*, ill. *buzsenyica*, *gulászta*, *mamaliga*, *tokány*.

4.241. A *buzsenyica* már BLÉDY adatolásában is szerepel 18. századi román jövevényszavaink között, de a *gulászta*, a *mamaliga* és a *tokány* nála csak modern forrásokból jelenik meg. A *buzsenyica* 'száritott füstölt juh- v. kecskehús' (< román *bujeniță* 'ua.') a rideg állattartásra, az emberi táplálék tartósítására utal. Forrásai alapján BLÉDY e szót hajlandó részben az ukránból kölcsönözöttnek tekinteni. E feltevés azonban szükségtelen, mivel ott füstölt disznóhúst jelent, míg a románban és a magyarban kecske húsára vonatkozik.

Gvadányi nyelvébe a *bozsenica* a szerb-horvátból került (KISS LAJOS: Nytud-Ért. 71. sz. 21–22).

4.242. Alakváltozatainak gazdagsága, széles jelentésszférája folytán külön tanulmány tárgyául kívánkozik a *gulászta*, amely ráadásul a MNyA. (Limbus 225) tanúsága alapján egyik földrajzilag leginkább elterjedt román jövevényszavunk: összefüggő területen ismeretes nemcsak Erdélyben, hanem az egész Tiszántúlon, sőt elszórtan a Duna–Tisza közén is. Első jelentkezése (1795: DebrGr. 339, itt közvetlenül a latin *colostrum*-mal vetik össze) a forrás és a tárgyalás jellegénél fogva arra enged következtetni, hogy ez a szó a 18. század végén már meglehetősen el lehetett terjedve. A *gulászta* alakváltozatainak egy része ékesszólóan bizonyítja a helyi román nyelvjárási változatok több ízben történt átvételét. Ennél azonban jóval tanulságosabb – a kölcsönzés okaira is egyértelműen rámutat – az a jelentéstani funkciómegoszlás, ami a nyelvátasz hivatkozott térképlapjáról kiderül. A *fecstej* és alakváltozatai (*föcstej*, *freccstej* stb.) vagy más magyar lexémák magát a 'borjazás utáni első tej'-et jelölik, míg a jövevényszó jelentésszűküléssel 'összement tej', 'elfőzött tej', 'fecstejből készült túró' stb. értelemben járatos. A j ö v e v é n y s z ó tehát nem a régebbi lexémát szorítja ki, hanem egy olyan r é s z f o g a l m a t n e v e z m e g, amire eddig nem volt külön szakkifejezés. Talán felesleges is megjegyezni, hogy itt magát a folyamatot emeltem ki, mert ilyen megoszlás nincs minden kutatóponton, maga a konkrét realizáció is helyenként változik. A közvetlen nyelvi érintkezésen alapuló szókölcönzés, de általában a jövevényszó-kutatásban ezt a szempontot mindig szem előtt kell tartani. Valamely idegen elem átvételére általában akkor kerül sor, ha rá valamilyen okból szükség van. Ennek igen különböző okai lehetnek és erre joggal hívja fel a figyelmet SZABÓ ZOLTÁN a kölcsönzések funkcionális vizsgálatáról írott, már többször idézett tanulmányában (SCL. XIX., 553–559).

4.243. Hasonló tanulsággal jár, ha közelebről szemügyre vesszük az először Hermányi Dienes Nagyenyedi Demokritusában jelentkező *tokányt*: „S elővévén egy serpenyőt, telehányja azt falatokra vágott kecskehússal és vereshagymával, s *tokánymódra* főzi vala” (62). A *tokány* ugyanis nem egyszerűen 'pörkölt', hanem 'egyfajta speciálisan elkészített pörkölt'. A MNyA. III., 12 térképlapjának tanúsága szerint egyes közép- és délerdélyi kutatóponton a *tokány* és alakváltozatai mellett magyar szó is él (pl. *pörkölt*, *paprikás*) vagy pedig az adatközlő receptszerű kiegészítéseket fűzött a szóhoz (pl. Kiskapuson borjúhúsból, Zselyken juhhúsból borssal készül, Csíkbán és Háromszékben krumpli is van benne). A román *tocană* a *toca* 'apróra (fel)vagdal' ige származéka és eredetileg 'zsírban hosszú hónapokig elálló, pásztorok fogyasztotta húsétel' lehetett a jelentése (vö. FR. KIRÁLY: LR. XVI., 409). A román szó története szempontjából is rendkívül becses SzD. e feltevést megerősítő értelmezése: 'töltelék kolbász' (57; SzD.²-ben: 'töltött kolbász v. juh-hús fonnyasztva'). 1840-ben jelenik meg a mai köznyelvi jelentés: 'apróra vagdalt hagymás, borsos vagy paprikával és tejeles ecettel készített hús' (Gáspár János: MNyTK. 107. sz. 35). A román *tocană* Észak-Erdélyben 'puliszka, málé' jelentésben is járatos (az MTsz. és az ÚMTsz. is ilyen jelentésben ismeri az ottani magyar nyelvjárásokból), ez egyben arra utal, hogy ezt a húsételt rendkívül sűrűre főzhatték. MOLDOVÁN szerint (Alsófehér vm. I/2. 806) nem is pörkölt, hanem 'vagdalthús'. Kevésbé valószínű SZINNYEI magyarázata; szerinte ugyanis a jelentésváltozás a magyarban történt, mivel a *tokány* mellé puliszkát adnak (Nyr. XXIII., 532). A jelentés azonban már a románban

megvan; igaz viszont, hogy a *tocană* mellé *mămăligă* jár. Lehetséges az is, hogy a készítés során hosszú, keskeny csíkokra metélték (mint a magyar tokányt!). Erre érdekes analógiát szolgáltat a *pacal*: Vas megyében *poczó* alakban 'túros tészta'-ként járatos (vö. HEGEDŰS: *Pacal* NyK. LIII., 275). A *tokány* a 19. sz. első felében már Somogyban is megjelenik (Tsz.). Evvel kapcsolatban a szó román származását valló SZINNYEI hajlandó az adatközlő Matics Imre hitelességét kétségbe vonni és fel sem merül benne a gondolat, hogy mint jellegzetes pásztorétel neve kerülhetett át a Dunántúlra, pedig az *esztrenga* és a *cimbora* már jóval korábról jelentkezik ugyaninnen.

4.244. Román eredetű szavaink közé kell sorolnunk a BLÉDYNél nem szereplő és 1621-ben jelentkező *pita* elemet is: *Pita ez idén az kenyernec neve* (MA³). Az élelmiszerek drágaságára utaló latin közmondás ekvivalenseként kerül át tőle PP.-hez is és román ajkú szereplő nyelvének jellemzéseként használja Gvadányi (vö. PÉNTEK: NyÍrK. XI., 17). Az erdélyi *pita* román eredetére utal már GYARMATHI is, továbbá az ő nyomán SZABÓ T. ATTILA (NyÍrK. IV., 304; vö. még Kassai IV, 133), úgy gondolom azonban, hogy sokkal határozottabban el kell különíteni egymástól *pite* és *pita* szavainkat, mint ezt az eddigi kutatás tette. A hangalak és a jelentés csaknem azonos volta folytán a két szó egymás alakváltozataként szerepel SzD.²-ben, Gyarmathi Vocabulariumában, a legutóbb pedig KNEZSA művében is (SzlJsz. 718). A két szó végső forrásában csakugyan azonos, az erdélyi *pita* azonban a román *pită* 'kenyér' külön átvétele. (A Szlavóniában, Kórogyon legutóbb lejegyzett *krémpitá* (Nyr. LXXXVIII., 453) természetesen a szerb-horvátból származik.) A *pita* és a *pite* nagyon közeli rokonságára utal a NySz. Mikes-idézete, ahol a *pite* ugyanazon szemantikai környezetben jelenik meg, mint a *pita* MA³-ban. Itt azonban bizonyos, hogy nem román, viszont viszont feltehető, hogy közvetlen oszmán—török hatás nyilvánul meg. Kazinczy a román szót talán a magyar *pite* hatására hallotta *pite*-nek (ErdLev. 201; idézi SZABÓ Z.: SCL. XIX., 558), Gvadányi viszont pontosan, *pita* alakban jegyezhetette le. A *pită* mellett ennek egy származékát *pitan* 'kukoricakenyér; silány kenyér' is átvettük: *pitán* 'kukoricaliszból süített tészta; málé' (NéprÉrt. IV., 213), *málépitán* 'kukoricakenyér' (Nyr. XXIX., 431), *pitány* 'kukoricaliszból készült sütemény' (NyÍrK. IX., 178).

4.25. Az állattenyésztés 17.—18. századi román elemeire még további hét szó említhető meg: *gostina*, *szkotár*, *szokotál*, ill. *huruba*, *kotyec*, *pojána*, *turma*. Ezek közül BLÉDY a *szkotárt* a 17., a *hurubát* és a *szokotált* a 18. századból említi, a többit pedig csak a 19. század második felének forrásaiból ismeri.

4.251. Címzavai között nem szerepel a *gostina*. Ez a szó három 17. századi forrásból került elő, a Fogaras vidéki erdélyi fejedelmi birtokok jövedelmi forrásai között tartják számon: 1632: „Maiorsagh es *gostina* artany, kanokkal edgiüt” (RákGazdÍr. 455; vö. még uo. 465); 1667: adminisztrált *gosztina* pénzt (SZÁDECZKY 8), 1668: „adminisztrált fogarasi számtartónk . . . *gostina* pénzt” (uo. 9.; vö. még 13, 14 kk.). A szó jelentését SZÁDECZKY BÉLA, Bornemissza Anna iratainak kiadója, helyesen, így határozza meg: „A *gosztina* (*gostina*, *gostyna*) pénz alatt az idegen disznók makkoltatásáért fizetett bért kell érteni” (uo. 20). Harmadik forrásunk a RSzK Akadémiája Kolozsvári Történettudományi Intézetének kéziratos Kemény József gyűjteménye. Innen idézi PRODAN a következő 1676-ból származó szövegeket: „minden személy válogatás nélkül disznóit az makos erdökre nem bocsátván *gorstina* nélkül”, „Herczeg meg kiványa a' Boeroktol az ö Herczegsége Erdeire hajtott

Sertések! *Gostináját is*'' (137). A már nem élő magyar szó a hasonlóképpen kihalt román *gostină, gorștină* 'disznó- és juhdezsma' átvétele. Nem közömbös a román szó története szempontjából sem, mert arra mutat, hogy elsősorban a sertésdezsma-t jelentette. A szókölcsönzés körülményeire vet fényt, hogy Fogarasföld sokáig a havasföldi fejedelem erdélyi hűbérbirtoka volt, az adófajta-t az erdélyi uralkodó az őt megelőző birtokostól vette át.

4.252. A foglalkozásnevek közé tartozik ugyan, de sajátos fogarasi szó lévén ide kívánczok az 'uradalmi erdőőr' jelentésű *brainister, brainizter*, amely az 1637.-i és 1639.-i összeírásokban az egyes falvak lakosainak felsorolásában szerepel (RákGazdIr. 475—7, 487, ill. 488). HERMAN OTTÓ 1636-ból *branistér* 'csász' jelentésben ismeri a „fogarasi praevarikációban” (Pászt. 149). Mint a *gostina* ez is a fejedelmi birtokokhoz kapcsolódik, a már kihalt román *brăniștear, brăniștar* a fejedelmi tilalmas erdő őrzőjét jelölte. A *brăniștear* a *brăniște* 'tilalmas erdő' származéka; a román alapszó is átkerült nyelvünkbe: az 1630 körüli Fogaras vidéki tanúvallatásokban a *branista* 'tilos, tilalmazott' értelemben fordul elő (Herman: Pászt. 149).

4.253. 1637-ből, Fogaras vidékéről közli az OklSz. azonos forrásból a *szkotar, szkotarsagh, oszkotarsagh* szavakat. Ezzel kapcsolatban BLÉDY helyesen, a román *scutar* 'számadó, főpásztor'-t adja meg etimonként és a forrás hapax jellegét is közli. Ebben azonban már a saját forrásai alapján sincs igaza, mivel TAKÁTS SÁNDOR a szónak későbbi fogarasi előfordulásairól is szól (Rajzok II., 313 — Blédy Takátsra ugyan nem hivatkozik, de az utóbbit idéző DRÁGANURA igen). A rendelkezésünkre álló adatok alapján a *szkotárt* az eddiginél valamivel korábbról is idézhetjük: 1632: „a másik »*izkotar*« a juhok mellett” (RákGazdIr. 457; ez a szó a Fogaras vidéki Rákóczi birtokok összeírásaiban 1648-ig több ízben is előjön; vö. 473, 482, 487, 573 stb. — az OklSz. adatai is innen valók). A *szkotár* kétségtelenül Fogarasföldről terjedt el, de a 18. században Háromszékben Gyurka János *oszkotár* szerepel (HOkLSzj. 109), BALOGH ÖDÖN 1930-as gyűjtésében Gyimesről két alakváltozatát is megadja: *észkotár ~ észkutár* 'pásztor, aki a juhok előtt jár' (NyIrK. V., 79). A *szkotárra* ld. még: TAMÁS StSl. IV, 392.

4.254. A magyarban 1646-ban jelentkező *szokotál* ige román átadója (< *socoti* 'számol; számít; vél, gondol; megfontol') vitatott eredetű. Lehetséges, hogy ugyanaz a szláv *ckomb* 'szarvasmarha' rejlik benne, amiből a *szkotárt* átadó román *scutar* származik, de aligha fogadható el, hogy egy török *saklat* 'őríz' elemre megy vissza. FR. KIRÁLY kevésbé határozott véleménye szerint, bármelyik etimológia legyen is a helyes, a román szó a pásztorkodás szókincsébe tartozik. A szláv származás esetén 'marha' mint számon tartandó gondozandó érték a kiindulás (itt a latin *pecus ~ pecunia* párhuzamra is utal), a török esetén az eredeti 'őríz'-ből könnyen indulhatott ki a következő sor: néz, gondol → számol → értékel, vél, ítél, gondol. (LR. XIII., 557—61). FR. KIRÁLY gondolatmenete a mi szempontunkból azért is érdekes, mert így a román és a magyar szó közötti viszony végleges tisztázásához is hozzájárul. Pásztor-kifejezéseket általában mi vettünk át a románból, nem pedig fordítva, ezért a magyar szöveftő irodalom a *szokotált* már régóta román jövevényként tartja számon, míg a román nyelvészek közül egyesek még mindig hajlandók a román szót a magyarból magyarázni.

4.255—8. A *huruba, kotyec, pojána és turma* története jelen tanulmány szempontjából elhanyagolható, pusztán annak a megemlítésére szorítkozom, hogy elterjedésük jóval szélesebb körű, mintsem BLÉDY alapján gondolni lehet-

ne, továbbá, hogy ezek a szók mai gyűjtésekből is ismeretesek, a *kotyc* és a *turma* Erdély-szerte ismeretes, az utóbbi a regionális köznyelv elemei közé számítható.

4.3. A *tokány* forrása, Hermányi Dienes műve kapcsán elvi kérdések is felmerülnek. Említeni lehet ezeket más kifejezetten irodalmi jellegű forrásaikkal kapcsolatban is, de a Nagyenyedi Demokritus talán a legszembetűnőbbben mutatja ezeket a jelenségeket. Az anekdotáknak ez a gyűjteménye nem hagy kétséget afelől, hogy a szerző jól tudott románul, hiszen a fentebbi felsorolásunkban idegen szóként említett elemek (*kércile*, *opincs* stb.) nála kifejezetten hangulatfestő szerepet töltenek be, román személyekkel vagy környezettel kapcsolatosak. Nehezebb eldönteni, hogy a jövevényszóvá vált román elemek, pl. a *tokány* vagy a *topor* 'fecsze' esetében mi a helyzet. A forrás természeténél fogva nem gondolhatunk irodalmi úton történő átvételre, legfeljebb arról lehet szó, hogy a közvetlen nyelvi érintkezéssel történt kölcsönzés irodalmi szinten is jelentkezik. Feltehető, hogy Hermányi Dienesnél még ugyanolyan környezetfestő funkciót töltenek be, mint az *opincs* és társai, vagyis még nem jövevény-, hanem csak idegen szavak.

Ugyanez a kérdés vetődik fel a Hermányi Dienesnél megjelenő vagy nála is meglévő vallási fogalmakat jelölő szavaknál (*krucsa*, *pomána*, *preszkura*). A szövegekörnyezetből többé-kevésbé kitűnik környezetfestő szerepük („Onnan szolgál vala által az oláh pap Erdővidékre, noha csak tanítani s *pománázni* jár vala által” (111), „azt akarják, hogy a *pástot* [= húsvéti szentelt kenyeret], *preszkurát* vajjal csináljátok” (326), a 180. lapon a 'keresztfa' jelentésű *krucsát* idegenesen *cruc-aját* formában írja), ugyanakkor azonban ez a három elem már a 18. század során sem csupán nála fordul elő. SZABÓ T. A. levéltári források alapján 'kereszt alakú jel' jelentésben közli 1742-ből Torockóról (NyÍrK. XIII., 142), 1748-ban pedig már származéka is megjelenik: „a *megkrucsázott* fákat vágják” (uő. Ethn. LI., 258). A *pomána* mint jellegzetes román vallásos jelenség szerepel Bod Péter Historiájában (MNy. LXIII., 225), de a ma is eléggé közkeletű *pománába* 'ajándékba' már 1750-ben feltűnik: „ezen Szántó földet ... adta volna *Pománában* régentén az Exponens eleinek” (PUŞCARIU 563). A *preszkura* az EOSz. forrásaiból szintén a NagyDem. előtről adatolható (NyÍrK. XI., 18), a göröggel veti egybe a DebrGr. (337). Gvadányi *prusz-kora* szava azonban nem a románból, hanem a szerb-horvátból való (KISS LAJOS: NytudÉrt. 71. sz. 22). E három szó erdélyi elterjedtsége, ma is élő volta számos forrásból bizonyítható, így nem nagyon lehet eldönteni, hogy a 18. században idegen- vagy jövevényszónak kell-e őket tekinteni. Egyes, a 16. században jelentkező román méltóságnevekkel kapcsolatban már történt említés az idegen szó és a jövevényszó közötti különbségről, de nyilvánvaló dolog, hogy a jövevényszó először idegen szóként kerül át valamilyen más nyelvbe; további sorsa, ti., hogy megmarad-e egyáltalán, idegen elemként tovább él-e az őt befogadó nyelvben vagy pedig a valamilyen szükségletet kielégítő gyakori használata folytán jövevényszó válik-e belőle, mindig az adott körülményektől függ és e téren általános szabályt adni nem lehet. Mindehhez még annyit fűznék hozzá, hogy román–magyar viszonylatban az átvétel általában a k é t n y e l v ű s é g k ö r ű l m é n y e i, de legalábbis a román nyelv valamelyes tudása mellett történik, így a kölcsönzés minőségének meghatározása, a szintek elhatárolása az esetek többségében egyértelműen nem is mindig lehetséges.

4.4. A pásztorokodás szókincsére gyakorolt 17.–18. századi román hatás után a néprajzi vonatkozású elemekről kell szót ejteni. Fogalomkörileg ez

kissé heterogénebb, mint az előbbi, mert ide soroltam a szokások, hiedelmek, vallási fogalmak, népi játékok és táncok, de egyes szerszámok, sőt még betegségek neveit is. E csoportra az a jellemző, hogy az ide tartozó elemek nagyobbik része a 18. századból való.

4.411—2. A 17. században megjelenő szavak közül SZABÓ T. ATTILA kimerítően foglalkozott a *kalákkal* (Nyr. LXXXVII., 354—8) és a *kalákával* (NyÍrk. VI., 69—84). Ez utóbbira az ő első adatánál régibb adat is említhető 1630-ból: „mint Vecsinnyek Boeroknak szoktak szolgálni *klakaban*” (PUŞCARIU 229). A *kalák* ~ *kalácspénz* 'nyomravezetőnek fizetett jutalom' kapcsán most csupán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy IMPLÓM JÓZSEF Békés megyei szótörténeti gyűjtéseiből (MNY. LVIII., LX., LXV.) a 18. századból nem csupán ennek, hanem még számos ilyen elemnek (pl. *ármás*, *csimpolya*, *csobán*, *gornyik*, *málé*, *plájás* stb.) viszonylagos ottani elterjedtsége derül ki, sőt a *marázsa*, *móc* és a *turkás* jelenlegi első adatait is e tevékenységének köszönhetjük.

4.413. Nem szerepel Blédy 17. századi anyagában sem az e csoportba tartozó *afuriszál* 'kiátkoz' (a lappangás jelenségének tárgyalásakor már idéztem az adatot), sem a *beszerika* (vö. TESZ.).

4.414. Hivatkozás ugyan történik a közlés helyére (MNY. XXVIII., 318), de nem emeli ki, hogy a *drákuly* Rozsnyai Dávid Horologium Turcicumából, tehát hozzávetőlegesen a századfordulóról való: „Ha harmintzba *Drákuly* meg tokmálhat veled, / Akazd fel bár magad, nem áll el mellőled” (RMKtár XXXVIII., 189). A román *drac* 'ördög' újabb átvétele a MOLDOVÁN feljegyezte Alsófehér vármegyei *drák* 'ördög', amire BLÉDY szintén hivatkozik, de előfordul ennek a szónak román népnyelvi ejtését tükröző *dráku* átvétele az ÚMTsz-ben is Arad, Békés, Bihar és Hunyad vármegyéből származó gyűjtésekben.

4.415. Ugyancsak Rozsnyainál fordul elő nem is egy ízben a *tácsol*, illetve ennek igekötős változatai: „a' conjuratus nequam filiusek *letátsollyák*” (143), „eb huron pengő Társa *meg tátsollya*” (uo.), „a' dolgot ne gátold, 's e jámbort se *tátsold*” (223). A *tácsol* a 18. század során több forrásból adatolható (Bethl: Élet. II, 25; Nagy Dem. 31; Mon Írók XXXVIII., 129), széles területről ismeri a MTsz. és az ÚMTsz., az erdélyi írók környezeti hangulatfestésre ma is gyakran élnek vele (pl. Útunk 1952. 37. sz. 3. l.; Horváth: Török a parlagot. 44, 126).

4.416. A *rezsnyice* 'kézidaráló, sóörló' azon román jövevényszavaink közé tartozik, amelyek megjelenésüktől kezdve, folyamatosan adatolhatók, eléggé széles területen terjedtek el, és alakváltozataik részben román variánsokra mennek vissza, részben belső keletkezésűek. BLÉDYNél szerepel ugyan ez az elem, de figyelmét elkerülte a 17. századi előfordulásait bemutató közlemény: Fogaras 1676: „só örlő *resznicza*”, Vajdahunad 1685: „só örlő *Rosnica*”, Kővár 1691: „két *Rosnica* kő” (MNY. X., 370 — KNIEZSÁNAK alighanem igaza van, amikor ezeket *zs*-vel olvassa; vö. SzlJsz. 932). A *rezsnyice* első jelentkezései a román *răzniță*, *rîzniță*, *rîzniță* *ă* ~ *i* hangjának különféle helyettesítéseit, a szóvég alakulása pedig feltehetően a határozatlan és a végartikulusos forma tükrözéseit mutatják. Szavunk már a 17. században északról és délről jelentkezik, a későbbi források újabb és újabb területekről jelzik. 1719-ben megjelenik Háromszékben a palatalizált román népnyelvi ejtésen alapuló *resnyice* (HOKlSjz. 125). Az MTsz. Kis-Küküllőből (*rezsnyice*), Szilágyból (*rozsnyica*) ismeri, Krizánál az udvarhelyi *rözsnyice* székelyes *ö*-zésre vall. Kolozsvár vidékén való részleges elterjedését ábrázolja a SZABÓ T. A.—GÁLFFY M.—

MÁRTON Gy. szerkesztésében megjelent „25 lap Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképéből” (Kolozsvár 1944) II. térképlapja. Ez egyben a szó ma is élő voltára utal, ugyanezt és széles területen való elterjedtségét bizonyítják az ÚMTsz. és a NyIrK.-ban közölt legújabb népnyelvi adatok (VI., 197, VII., 119, 290; VIII., 104; IX., 322; X., 157, 166; XI., 216) is.

4.417. A 17. század közepén 1658-ban Iklandról egy leltári feljegyzésben jelentkezik először a *topor* 'fejsze': „Egy *topor*, mely érne 12 dénárt” (Radv.: Csal. II/1, 332). Száz év telik el, amíg ismét feltűnik: „későnek tartá a kulcsár a *toport* keresni” (1759: NagyDem. 345), hogy újabb, még hosszabb hallgatás után TOLNAI VILMOS közölje Szászsebesről (MTsz.). A *topor* ma is él a Dunántúlon; itt a szerb-horvátból való (KNEZSA: SzlJsz. I., 529). Erdélyben azonban, amint erre maga KNEZSA is utal, a román *topor* átvétele. E három adat nem igen teszi lehetővé, hogy eldöntsük: a szó lappangásával vagy ismételt átvételével számolhatunk. Tekintettel arra, hogy újabb gyűjtésekből nem került elő, a helyi, egyedi kölcsönzés valószínűbbnek látszik.

4.418. A *csoma* betegségnévnek a homofon *Csoma* személynévvvel való egybeállítását már az EtSz. tévesnek itéli. Ennek ellenére BLÉDY a két elem azonosságát vallja, de a köznevet csak modern forrásokból ismeri. A *csoma* 'pestis' első előfordulásaként a TESz. az 1779. évet adja meg, ez azonban téves, mivel ide a PaisEml. sajtóhibás adata került át. Gyarmathi Affinitas-áról van szó, tehát helyesen: 1799. Előkerült azonban egy 1630 körüli adat is: „6 pusztá ház tulajdonosa *csomában* halt el” (RákGazdIr. 413), továbbá a TESz. szerkesztése során figyelmen kívül maradt a PaisEml. felhasznált tanulmányában előfordult hivatkozás arról, hogy az 1742-i pestis alkalmával Szamosújvár városa megbízott egy papot, hogy a *csumás embereket* gyóntassa meg (PaisEml. 404).

4.419. A feudális örökösödési jog fogalma volt a leánynegyed (quartaltium), a leányági leszármazottaknak a birtokokból járó negyedrészt. Sajátságos módon ezt a 'leánynegyed' jelentést veszi fel a román *zestre* 'hozomány' egy 1690-ből Fogarasföldéből származó periratban: „negyed részit Opra Comsa Leánya *Zestrában* bírja” (Densuşianu: Monumente 44), „Opra Comsa leányának Sztánkanak *Zestrában* adott földek” (uo. 45). Ugyanez jelentkezik még korábról a Sáros megyei Zbororól: 1650: „az kj az Iuan feleségéh *dzesztraja* volt” (Űriszék 903); 1657: „az *gyesztramoth* ki nem adtak” (uo. 929). A kötet kiadója nyilvánvalóan téved, amikor ezt a szót eredetében is szlávznak véli (vö. a 903. lapon levő jegyzetet), de alighanem igaza van abban, hogy ezekben a szövegekben ukrán közvetítésű; míg a fogarasi szövegben románokról, itt ukránokról van szó (vö.: „szokás szerint quartaltiomja, az kit mi kozzottunk, oroszogh kozzot hijuk *gjestranának*” (uo. 929 — ez az alak valamilyen analógias fejlődéssel jöhetett létre az ukránban). A román szó eredeti 'hozomány' jelentésében átkerült a bolgárba (*zecmpa*), nyelvjárási gyűjtők feljegyezték az ukránból (*зєцмпа* SCHELUDKO: BalkArch. II., 133), a minket érdeklő 'leánynegyed' azonban mindeddig csak a fenti adatokban jelentkezik. A legvalószínűbbnek az látszik, hogy a fogarasi románoknál és a Sáros megyei ukránoknál az eredeti román, illetve a románból az ukránba került szó a most tárgyalt jelentést külön-külön a magyar feudális jogi terminológia hatására vette fel és mint helyi terminus technicus-ok kerültek be magyar nyelvű oklevelek szövegébe.

A 17. századi adatok elszigetelt jellegűek, valóságos életük feltehetően nem is igen volt. A román *zestre* eredeti 'hozomány' jelentésben azonban az utóbbi száz év folyamán bekerült az erdélyi magyarság nyelvébe is, mégpedig

minden valószínűség szerint többszörös, helyi átvétellel. Az egyik ilyen körzet az egykori Bihar, Kolozs és Szolnok-Doboka megyék területe: *zesztre*: Kalotaszeg (Nyr. XVI., 143), Magyarókereke (ÚMTsz.), Magyarremete (FonDial. I., 118), Körösjánosfalva (NyrIrK. VI., 286); *zesztra*: Domokos (NyIrK. VII., 292); ugyanerről a területről a tévesen kikövetkeztetett *eszre* alak: Köröstárkány (MNY. X., 459—vö. EtSz.). Különálló átvételnek tekinthetjük a már hangalakjában is egy román nyelvjárási *džest*-re emlékeztető *gyeszre* változatot, amelyet MÁRTON GYULA közölt Gyimesbükkről (MNY. LXV., 70).

4.42. A 18. században számos néprajzi vonatkozású új román jövevényszó jelenik meg. A románság görög keleti rítusával kapcsolatos fogalmak (*pomána*, *preszkura*, *tóka*; alkalmasint ilyen úton került át a *krucsa* is), román népszokások (*cinemintyéz*, *kolindál*, *radina*, *turka*) és táncok (*batuta*, *zsukátáz*, *rotába*) nevei ezek, ide tartozik még öt tárgy, illetve eszköz neve (*dránica*, *kuptor*, *marázsa*, *punga*, *tejke*), végül itt említhető meg a golyvának a keleti területeken regionális köznyelvi szinten élő *gusa* megnevezése. *Blédy* mindezek közül csak a *cinemintyéz*, *gusa*, *radina*, *tóka* 18. századi meglétéről tud, egyáltalán nem szerepel nála a *róta*, az eszközneveket sem ismeri, a *dránica* és a *punga* csak a MTsz. alapján került be könyvébe.

4.421. A *róta* esetében Gvadányi szóhasználatát MOLDOVÁN későbbi gyűjtése igazolja: „*Rótába körül állani*” (Alsóféhér vm. I/2, 805). Ez pontosan megfelel Gvadányi szómagyarázatának (vö. NyIrK. XI., 18). A román *roată* 'kerék' szónak 'karikába állott emberek alkotta kör' jelentése is ismeretes és táncal kapcsolatosan is használatos (CADE., DLRLC.). MOLDOVÁNNAL szerepel a „Nincs ki mind a négy *rótája*” mondat is. Feltűnő, hogy a Moldován munkáját jól ismerő DAMIÁN-ISTVÁN (NyF. 67. sz.) a *róta* szót nem veszi át és őt követi BLÉDY is; úgy tűnik, hogy a hapaxként jelentkező elem meglétében kételkedtek, most azonban a két forrás egymást megerősíti. Feltehető, hogy ugyanennek a román szónak egy teljesen különálló átvétele a Brassó megyéből Tatrangról feljegyzett *róta* 'csomag' (Nyr. II., 524), ahol a tárgy kerekessége volt a speciális jelentésváltozás kiindulópontja. V. BREBAN kolozsvári kutató szíves levélbeli tájékoztatása szerint a román szónak ilyen jelentése is van: „kör, karika vagy perec formára gyártott, elhelyezett v. becsomagolt tárgy”.

4.422. A *punga* 'erszény' korai adata a csíksomyói iskoladrámákban jelentkezik 1751-ből: „Ha meg zerdülne most a sárga *pungátok*, / Abból ki repülne hozzám a márvástok” (RMKtár 3: 75). Tekintettel arra, hogy a MTsz. és az ÚMTsz. a szónak széles elterjedtségét igazolja, nem kétséges, hogy az egykorú szerző tollára is az erdélyi népnyelvből került, feltűnő azonban, hogy a román *pungă* 'erszény' emez átvételét a legutóbbi évek nyelvjárási gyűjtéseiből eddig még nem közölték.

4.423. A 'zsindey' jelentésű *dránica* szót a TESz. csak 1803-tól adatolja. Ennek *drányica* alakváltozatát SZABÓ T. ATTILA forrás és adatközlés nélkül pusztán említi, mégpedig a 18. század elejéről (1960/2. 25). A magam részéről ugyanezen század végéről (1785?) találtam adatot Gyergyószárhegyről „jó állapotban *Drányítz*aval való fedél” (TRÓCSÁNYI ZSOLT közlése: NéprKözl. IV/1—2: 274). A szó további folyamatos életét mutatja a TESz., a legfrissebb adatok az egykori Csík és Szolnok-Doboka megyék területéről valók (NyIrK. VII., 280, X., 349; MNYA. II., 10).

4.424. A Blédynél nem szereplő eszköznevek közül a *marázsa* 'egyfajta rekesztőháló' román eredetére KNEIÉZA határozottan rámutatott (SzlJsz. I., 884), de előtte MELICH is célzott erre a lehetőségre (Nyr. XXXI., 102). IMPLÓM

JÓZSEF említett levéltári kutatásai eredményeképpen a szó már 1728-ból Gyuláról kimutatható: „ara való időben *Marossával* vagy más eszközl *Hallasztak*” (MNy. LVIII., 106). A szó hangalakjának ilyen alakulásában esetleg népetimológias mozzanatok, a Maros folyónévhez való közelítés is szerepet játszhattak. Előfordul a szó a 18. század végéről Dugonicsnál is (1788: *Etelka*. I, 161; későbbi kiadásból idézi SZATHMÁRI ISTVÁN: MNy. LXIV., 259). SÁNDOR ISTVÁN tévesen a szlovák *mreza*-val veti egybe (Sokféle XII., 176), nem kétséges azonban, hogy az ÚMTsz. szlavóniai, dunántúli és Duna-menti adatai közvetlen szláv, pontosabban szerb-horvát eredetűek. A *marázsa* egyébként több székelyföldi adattal szerepel a MTsz.-ben, Háromszékből közli *brázsa* és *mereszse* változatait Herman Ottó (Pászt. 714, 728). Ezek az alakváltozatok más erdélyi forrásokban is előfordulnak (NéprÉrt. III, 161, IV., 224; ÚMTsz., ahol további adatok is szerepelnek). Az átadó román *mreajă* 'halászháló, vejsze, cége' szóhoz hangalakjában legközelebb a *mrázsa* áll, ebből a mássalhangzó-torlódás feloldásával *marázsa*. A *mereszse* egy román *mreje* vagy *merejă* változatra megy vissza, a *brázsa* esetében *br*-t vagy szonáns *ŋ*-t tartalmazó román nyelvjárási alakok jöhetnek számításba (DLR. VI., 931). Ezeket a román nyelvátlasz ugyan nem Háromszék vidékéről közli, de a nagyon hasonló *mreană* 'márna' esetében a minket érdeklő fonetizmusú alakok Dél-Erdélyből is kimutathatók (DLR., uo.)

4.425. A 'szikrafogó, füstvezető' jelentésű *kuptor* és alakváltozatai (*kuktor*, *kuttor*) román eredetűre HORGER ANTAL és Cs. SEBESTYÉN KÁROLY rámutattak (MNy. XXII., 318), a szó azonban BLÉDY disszertációjában nem szerepel. A legutóbb KÓSA FERENC foglalkozott evvel az elemmel és az ő közleményéből tudjuk, hogy a szó már 1736-ból és 1757-ből adatható (NyIrK. VIII., 102). Az alakváltozatok közül a *kuttor* a szóbeljei mássalhangzó-torlódás szokásos gemináló asszimilációjával jött létre, a MTsz. adatain ('füstfogó': Székelyföld, Maros-Torda m.) kívül Gyimesben *ó*-val jegyezték fel: *kuttór* 'udvaron épített sütőkemence' (NyIrK. III., 112). A *kuktor*-ban jelentkező rom. *pt* > m. *kt* hangváltozásra érdekes analógiául szolgál a Pócsfalváról közölt *friktura* 'sült' (Nyr. XXXII., 59; nyilvánvaló, hogy ez a szó a román *friptură* 'sült' átvétele). A *kuktor* egyébként nemcsak a Székelyföldön (NéprÉrt. XII., 16; XXXIII., 88) járatos, hanem 'téglasszárító szín' jelentésben Hódmezővásárhelyen is él (KISS L., A szegény ember élete 169: ÚMTsz.; ugyaninnen még egy ezt igazoló, a Nyr. pályázatára beküldött adat). Tekintettel arra, hogy a román *cuptor* szónak nemcsak 'kemence', hanem 'kályha, tűzhely, kemencepadka' jelentése is van, továbbá, hogy *cuptor de cărămizi* 'téglaégető' (DacR.), nem férhet kétség ahhoz, hogy a Csongrád megyei adatok is ezt a román elemet képviselik, de mint annyiszor, ez alkalommal is felmerül a Békés vagy Arad megyei románság nyelvéből való önálló kölesönzés valószínűsége. A románhoz legközelebb álló *kuptor*t Udvarhelyen és Csík megyékben 'füstfogó' és 'kemence' jelentésben több helyről is feljegyezték (ÚMTsz.), de ismeretes 'sütőkemence'-ként Hunyad megyében Déván (NéprÉrt. IV., 213) is. Román jelentést folytat a Tölgyesről származó 'sut' (MNyA. II., 47), de a legelterjedtebbnek látszó jelentés ('szikrafogó, füstvezető') már magyar nyelvi fejlemény. Feltehető, hogy a románok használta kemence, ill. fűtőszerszám felépítésében, éppen a füst elvezetésében eltért a magyarokétól, és ez vezetett a jelentésváltozással egyidejű átvételre.

4.426. A *kuptor*hoz hasonlóan jellegzetesen székely tájszó a Csík és Háromszék megyék több községéből feljegyzett *tejke* 'garatfiók, szemeresztő,

lisztes láda < malomban >' (Tsz., MTsz., ÚMTsz.; ez utóbbiban már a szó terjedését mutató Kis-Küküllő (Nyr. XXXIII., 301) és Maros-Torda (MNGy. VII., 480) megyei adatok is vannak). A legújabb gyűjtések során is feljegyezték: *tájká* 'faláda, amelybe a malomkőből belefolyik a liszt' (Csíkvacsárcsi: NyIrK. X., 346). Ebben a megváltozott jelentésben szerepel az ÚMTsz.-ben is, míg az ALR. SN. I., 171 Kovásznáról származó magyar nyelvi adata még a régi, MTsz. megadta 'garatfiók' értelmet őrzi. Első ízben 1765-ben jelentkezik: „Garat tartójával Garattyával és *Tejkéjével* edgyütt” (HOKlSzj. 144). Tudomásom szerint eddig még nem foglalkoztak ennek a szónak az eredetével. Van a románban egy ismeretlen eredetű *teică* elem, amelynek az egyik jelentése azonos a magyar szóéval. (Feltehető, hogy a román szó forrása ugyanaz a török elem, amelyből a magyar *teknő* származik.) A 'garatfiók, szemesertő'-jelentésű *teică* főleg Erdélyben járatos, Erdély közelében Moldvában és Havasalföldön is (ALR. SN. I., 171). A térképlap mindenképpen arról tanúskodik, hogy a román szó szélesebb területen él, mint a magyar. A román nyelv atlasz Erdélyből csak palatalizált alakokat közöl, de sajátos módon a minket érintő területen nem jelzi ezt az elemet. Másrészről a *nótin* kapcsán láttuk, hogy egy palatalizálatlan *te* kezdetű román ejtés meglétét kizárni nem lehet. Mindez indokoltá teszi, hogy *tejke* szavunkat román eredetűnek tartsuk. A 'garatfiók' → 'lisztesláda' jelentésváltozás a magyarban jött létre a két hasonló alakú és rendeltetésű tartó nevének felcserélése útján.

4.43. A vallási fogalmakat jelölő négy elem közül itt csak a *tóka* érdemel külön említést. Akárcsak a *kruca*, amely a valószínűleg eredeti 'kereszt(fa)' jelentésén kívül már megjelenésekor 'keresztjel' értelemben jelentkezik, a *tóka* sem marad meg csupán a vallási 'a harangot helyettesítő fából való jelző-eszköz' jelentésében, hanem a jelző funkció kiterjesztésével újabb gyűjtésekben már mint 'jeladó eszköz' jelentkezik. Már SzD² feljegyzi mint bányász mester-ségszót és ezt a későbbi gyűjtések igazolják is (ÚMTsz.), majd az eszköz eredeti, fa-mivolta is elhomályosul és 'jeladó fémtárgy, vasdarab' jelentést is nyer. A szókezdő *t* zöngésülésével létrejött *dóka* már 'jelzésre szolgáló, kalapáccsal megszólaltatott vaslemez' (Nyr. XXXVII., 428; MNy. XXVIII., 321 — ismét Békés megyei adatok!; vö. még Nyr. LXX., 149). A román *toacă a*-ba hajló diftongusa a magyarban *ó*-t adott, mivel az erdélyi román nyelvben széles területen mint hangsúlyos nyílt *o* realizálódik (vö. ALRM. I., 26, 197; így rom. *coadă, roată* > m. *kóda, róta*), de az újabb gyűjtésekben *taka* is jelentkezik (Herman: Pászt. 218; NyIrK. X., 153, XII., 320). A román *oa* diftongus ilyen ingadozó átvétele más jövevényszavainkban is előfordul, pl. rom. *broasca* > m. *braszka* ~ *broszka* (mindkét változat Gyuláról: ÚMTsz.) rom. *ciocănițoarea* > m. *csokenyitara* ~ *csokenyitoara* (mindkét alak Domokosról: Nyr. XLII., 70, ill. NyIrK. VII., 280), rom. *coacăza* > m. *kokojza* ~ *kokajza* (és számos egyéb változat; vö. MÁRTON GYULA: NyIrK. XIII., 79–84). Magára a jelenségre vö.: GÁLDI: MNy. XXXVII., 358; MURÁDIN: FonDial. IV., 254; BALOGH: SCL. IX., 380.

4.51. Személyeket jelölő főneveket elsősorban egyházi és világi tisztségviselők neveit, nem különben foglalkozásneveket az eddigi századok során is vettünk át a románságtól. A szókészletnek ilyen természetű kiegészülése folytatódik a 17.–18. század folyamán, azonban bizonyos sajátos jegyek ezen a területen is megfigyelhetők. Ezek közül a leginkább figyelemreméltó egyes román etnikai csoportoknak vagy a románoknak a származás helye utáni elnevezése (*mokány, moldován, muntyán*, ill. a 18. századból: *abrudány, berszán*,

móc, topány), ilyen elemekkel ugyanis mindeddig nem találkoztunk. Ez ismételtén arra vall, hogy a románsággal való érintkezés szorosabbá válik, a két nép jobban megismeri egymást, másrészt a *moldován* és a *muntyán* jobbágyoknak a két román fejedelemségből való újabb eléggé jelentős bevándorlására utal. A *berszán* esetében a származásnév már foglalkozásnévként jelenik meg, de a 'vhova valósi, vhonnan való', a magyar *-i*-vel azonos jelentésű román *-(e)an* képzővel alakult sajátos szóvég (a *móc* kivételével valamennyi ilyen!) itt is megmutatkozik. Erre a csoportra egyébként az is jellemző, hogy a *móc* és a *mokány* kivételével komolyabb elterjedtségre nem jutottak, sőt úgy tűnik, hogy egyesek csak átmeneti jellegűek. Mielőtt ezeknek a főneveknek az egyedi bemutatására sor kerülne, megjegyzendő még, hogy valamennyi a BLÉDY megadta kornál jóval előbből jelentkezik, pontosabban ő ezek közül a *mo-kányt* PPB.-től kezdve, a *berszánt* és a *mócot* csak modern forrásokból ismeri, a többről említést sem tesz.

4.511—2. Az *abrudány* 'havasi román zsellér' más vonatkozásban már e dolgozat elején szerepelt (67), a vele kapcsolatos ismétlésekbe bocsátkozni felesleges volna. Ugyanebből a forrásból (Gyalui Urb), vele párhuzamosan jelentkezik a teljesen azonos jellegű és nyelvi megformáltságú *topány*: 1737: „az Havason lakó *Topány* vagy Abrudány Sellérekis külön lak[na]k” (387), „a *Topányok*, Abrudányok avagy Havasi Sellérek” (406; 1727-ből is említik őket: uo. 323, 343). A *topány* a Bihar megyei román *Topa* földrajzi név (folyó és községek neve: Korabinszky 776, Lipszky, Rep. 686), származéka. Maga a *Topan* Erdélyben ismeretes román családnév; ide tartozása nem bizonyos, illetve többféle eredetű is lehet (N. A. CONSTANTINESCU, Dicționar onomastic românesc. București 1963. 390 *Top*, ill 160 *Teofan* a.). Ezeknek a telepéseknek a nevét őrizheti a Torda-Aranyos megyei *Topánfalva*, ami alkalmasint magyar névadás, mivel a falu román neve *Cîmpeni*. Szavunk hosszú lappangás után a Bihar megyei Révről a topánfalvi hegylakó románok etnikai neveként (*topányság*) kerül elő (MTsz.).

4.513—4. Szűkös forrásanyagból adatolható a frissen bevándorolt havasalföldi és moldvai román jobbágyok megnevezésére használt *muntyán* < rom. *muntean* és *moldován* < rom. *moldovean*. Az első említés 1632-ből, Fogarasföldről kelt, ahol az egyes falvak lakosainak felsorolásában sűrűn találkozunk *muntyán zsellérekkel* (RákGazdÍr. 457—70; ugyanígy az 1640.-i és 1648.-i összeírások során: 494—503, 515—7). Említik a „Hunyad vármegyében nemes fundusra szállott *muntyánok*”-at az 1642-i erdélyi országgyűlés artikulusai (ErdOrszEml. X., 328; 1643-ból: uo. X., 376). A *muntyánokkal* szemben jóval kevesebbszer esik szó a *moldován zsellérek*ről és *jövevények*ről 1632-ben és 1640-ben (RákGazdÍr. 458—60, 494—7). Az erdélyi törvények róluk nem szólnak; nyilván kevesebben voltak, mint a havasalföldiek. Az adatok hiánya ellenére sem zárható ki azonban ennek a két elemnek köznévként való továbbélése, családnévként pedig közismerten rendkívül elterjedtek. Nagyon valószínűnek tartom, hogy a kolozsvári magyar nyelvészek gazdag gyűjtésében még számos adat vár közlésre.

4.515. Az itt tárgyalt négy román származásnévtől eltérőleg a *berszán* 'havasi román pásztor' már szerepel az etimológiai irodalomban. Az EtSz. még bizonytalan a román eredet megítélésében, BLÉDY azonban már nem kételkedik benne, hogy ez a román *bîrsan* 'barcasági' szó átvétele. A román szótárak ennek főnévi jelentését nem közlik, ugyanakkor azonban a román néprajzi irodalom jól ismeri a Brassó környékén állandó lakóhellyel bíró, kétlegelős

gazdálkodást folytató és juhnyájaikkal távoli helyekre is vándorló berszánokat (*bîrsani*), mint sajátos etnikai csoportot. A magyar szó a 18. század utolsó éveiben Háromszékben tűnik fel, de a jelentés megadásában Cs. BOGÁTS tévedett. A berszánok mindig juhosgazdák, nem pedig 'felfogadott, nem önálló juhász'-ok (HOKlSszj. 14; az 1796-i és 1798-i adatok sem igazolják az ő értelmezését). E forrásban szerepel még egy korábbi, 1791-ből való harmadik adat is „a Szártsi Kantzát Esztoján *Berszánnak* [eladtam] Rfh. 21” (173); nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy itt vajon tulajdon- vagy köznév-e. Tulajdonnévként (Agiles Burszán filius) feljegyezték 1509-ben Fogarasból (PUŞCARIU 75), de itt a név viselője maga is román. A szó jelentésének tisztázásához eligazítóul szolgálhatnak legújabb előfordulásai: *bêrszány* 'gazda, akinek legalább száz juha van' (Balogh Ödön 1932-es gyimesi gyűjtése: NyIrK. III., 105), *bêrszán* 'saját nyáját őrző juhosgazda' (Gyergyószentmiklós: NyIrK. VIII., 107).

4.516. Az Erdélyi Érchegeység havasainak hosszú, befont haját viselő lakói a *mócok*. Román nevük (*moş*) is innen származik, a szó eredeti jelentése ugyanis 'hajtincs, üstök' stb. BLÉDY, aki a szót csak egyetlen forrásból, MOLDOVÁN Alsófehér megyei gyűjtéséből hapaxként közli, teljesen jogosan jegyezte meg, hogy a szó elterjedtebb és hivatkozott a MOLDOVÁNNÁL korábbi CzF.-re is. IMPLON JÓZSEF a 18. század végéről, Gyuláról több adatot is közölt (MNY. LXV., 344; vö. még uő. MNY. LX., 371) és ebből az is kiviláglik, hogy a *móc* szó a magyarba eredetileg a *berszán*hoz hasonlóan 'juhosgazda' jelentésben került be, mivel a havaslakó románok nyilván juhaikat nyaraltatva ereszkedtek le a síkságra. A 'havasi román' jelentés már a későbbi néprajzi érdekű irodalom (pl. MOLDOVÁN: A móczokról. ErdMúz. IV., 79; JANCsó BENEDEK: Ethn. XI., 63 stb.) során terjedt el, tisztázásra vár még CzF. forrása is. Érdekességként említhető meg, hogy a MTsz.-ben nincs meg, és az ÚMTsz. a SzamSz. 'román' jelentésű adatán kívül csak két kéziratos, Biharból és Szatmárból való gyűjtésből ismeri. Ennek talán az is az oka, hogy a szó Erdély-szerte köznyelvi szinten járatos, és a gyűjtők feleslegesnek tartották feljegyezni. Köznyelvi elemként használja „Török a parlagot” c. regényében Horváth István (25), de címszóként szerepel a *móc* az ÉrtSz.-ban is.

4.517. Az 'erdélyi havasi román, hegyi pásztor' jelentésű *mocan* az egyetlen olyan elem, ami ebből a szemantikai csoportból a magyar irodalmi nyelvbe is belekerült; erdélyi tájszóból Kisfaludy Károly híres vígjátéki figurája révén vált szélesebb elterjedtségűvé, de ehhez a Borsszem Jankó című élelclap *Mokány* Berci alakja is hozzájárult (KELEMEN BÉLA: NYr. XXXII., 33). BLÉDYnek lényegében igaza van, amikor a *mokányt* 'vad, faragatlan hegy-lakó' jelentésben PPB. alapján a 18. századtól adatozza, van azonban egy korábbi, ettől valószínűleg független átvétel a 17–18. század fordulójáról: „Tokajt szakadatlan izben megostromolják kiváltképen a Francziák, Havasalföldi *Mokányok*” (Babocsay: Fata Tarczal.: NYr. XLII., 16 — az adat pontos korára: SIMAI: NYr. uo., 121). Ebben a szövegben nem erdélyi, hanem havasalföldi románokról van szó. Az OKlSz. nagyon korai 1525-ből, Körösbányáról közölt Joannes *Mokan* tulajdonnévi adatáról csak az eredeti szöveg alapján lehetne nyilatkozni. A *mokány* alakváltozataira és részben a magyarban kialakult gazdag jelentésárnyalataira itt most nincs mód kitérni, csupán annyit kívánok megjegyezni, hogy a szó pejorációs fejlődése már a románban megtörtént (DLR. VI., 764).

4.521–4. Az egyéb személyeket jelentő főnevek megjelenésére főként az jellemző, hogy túlnyomó többségük a 17. század során jelenik meg, a 18.

századból mindössze négy új román eredetű foglalkozásnév említhető, ezek is eléggé szórvány jellegűek. Közülük BLÉDYNél szerepel a *csorogár*: 1784: „szidni, káromolni *csorogáro*zni kezdett”, „koldus *csorogár* nemesszei megverlek, úgy megemlekettek” (a Halmágyi naplóknak a Hóra-féle felkelésre vonatkozó részéből: MonÍrók XXXVIII., 666). A román *ciorogar* 'bocskoros nemes' átvétele más forrásból mindaddig nem került elő. Hasonlóképpen egyetlen előfordulás a következő adat is: 1737 Hévszamos: „Vadnak közöttük *Vaszárok* vagy *Kádárok*” (Gyalui Urb. 400). Ez a román *văsar* 'faedénykészítő' szóból származik. SZABÓ T. ATTILA levéltári forrásokból közli a *dzsude ~ dzsugya* 'falusbíró' (< r. *jude* 'bíró') jövevényszót 1759-ből és 1794-ből (NyÍrK. XII., 309, ill. IX., 71). Ezeknek az adatoknak az értékét nagy mértékben megnöveli a következő, tőle származó megjegyzés: „a XVIII. századi hunyadi magyar hivatali írásbeliségben, sőt minden bizonyal a köznyelvben is közkeletű román eredetű kölcsönszó volt” (uo.).

4.525. Hapaxként közli BLÉDY a *vatáf* 'előtáncos a borica táncban' (MTsz. — Horger Antal) elemet. Figyelmét azonban elkerülte a Halmágyi-naplóknak a következő szakasza 1766: „valaki elárulván Lázárt, ki ott *vatáff*-ságra ment volt” (MonÍrók. XXXVIII., 257). Feljegyezték azonban ezt a szót, egy többes számú *vattasok* alakban 1662-ben Fogarasban. I. Apafi Mihály udvartartásának irataiból említi PRODAN (25); úgy tűnik, hogy valamilyen gazdasági intéző vagy jószágfelügyelő megnevezése lehetett. Az átadó román *vătaf* szónak igen gazdag a jelentésszféréja. Eredeti jelentése feltehetően 'az esztana vezetője' majd ebből 'táncvezető; tisztartó; kapitány' általában 'vezető, főnök' (CADE., DLR. kézirat). Nyilván ez utóbbi jelentésben használta Halmágyi is, de katonai rangként szerepel az erdélyi guberniumnak egy 1807-i iratában: „a havasalföldi szelleken lévő *vatáf* nevezetű tiszteknek bemutatni elmulasztják” (A. VERESS: AcRom. MemSectHist. III/7, 218). A korai adatok utáni lappangásból kerül elő HORGER ANTAL közlése nyomán. Az ÚMTsz. alapján a szó erdélyi előfordulására még a következőket közölhetem: *vatáf* 'vezér, vezető' (Hétfalu: Ethn. X., 109), *vatáp* 'mezőbíró' (Hossz-falu: 1906 Sándor Domokos), *vatáv* 'bajszerző, főkolompós' (Szabéd: 1900 Sándor D.). Megjelenik a szó az eredeti román értelemben is: *vătáv* 'nyájajuhász' (Gyimes: SCL. IX., 387). Mivel a román szó *vătaș*, *vătav* és *vata* alakban is előfordul, a magyar alakváltozatok közül csak a *vatáp* szövége látszik belső hangfejlődés eredményének. Az eltérő jelentések folytán ebben az esetben is a több ízben történt helyi átvétel a leginkább valószínű.

4.53. A fenti négy szó bemutatása kapcsán talán az eddigieknél is sürgetőbben merül fel, hogy a hapaxokkal és értékelésükkel kapcsolatos nézeteknek hangot adjak, de erre majd a személyeket jelölő nevek 17. századi anyagának tárgyalása után térek ki. Ezek közül kettő (*fáta*, *fértát*) egészen általános jelentésű.

4.531. A *fértátnak* a hitvitázó irodalom, a Sámbar—Matkó polémia során nyelvünkbe való bekerülését és megjelenésekor gúnyoros—évvődő színezetét TRÓCSÁNYI ZOLTÁN mutatta ki (MŊy. XI, 71). A román *firtat*, *fártat* eredeti jelentése 'testi-lelki jóbarát, kenyeres pajtás' majd ebből 'barát, pajtás'. A Sámbar—Matkó polémiában vállveregető 'cimborá, koma' kísérő árnyalat vehető ki, a szó jelentésének ilyen jellegű, pejorációs változását mutatja a Halmágyi naplóknak BLÉDY nem idézte mondata: 1752: „megyen azon fogadóban, melynek gazdája a tolvajnak *fértátja* volt” (MonÍrók XXXVIII., 482). Ez az árnyalat a későbbi 19.—20. századi adatokban (EtSz., ÚMTsz.) már nem

jelentkezik: 'társ, pajtás' jelentésben főleg székely betlehemes játékok szövegében fordul elő. Ezek a szövegek a közvetlen népi érintkezésen alapuló szókölcsonzás és a kétnyelvűség vizsgálatában különös érdeklődéssel bírnak, mert a játék pásztort alakító szereplői már nevükben is románok (pl. *Bukuro, Mosule*) és beszédükbe állandóan román kifejezéseket, szavakat kevernek. E töredékek nem ritkán teljesen romlottak, de egy régebbi román szöveg általában helyreállítható. Feltehető, hogy a székely betlehemes játék régebbi szövegében a foglalkozásuk alapján román nemzetiségű pástorok, illetve magyar megszemélyesítőik románul beszéltek és ezt a székely hallgatóság jól értette. A szövegromlás esetleg később következett be vagy pedig szándékos a szóragoztató pástorjelenetek komikumának fokozására. Nem ritkák a makaronikus jellegű mondatok, pl. *Akuma vinit / A világ megváltója*" (Makkai-Nagy: Adatok téli néphagy. ism. Kolozsvár 1929. 49.), *"Auz moj fortate, edes pakulárok fácejünk egy jó zszakát"* (MNT. 2 : 409). Ez utóbbi ráadásul négy román jövevényszavunkat tartalmazza és jól mutatja a szóátvétel egyik útját. A román vocativus-i *firtate* alak külön átvétele *"Vajon jó fortátye hol találjuk okát"* (MNGy. 1 : 119) is nyilván ilyen szövegekből szakadt ki.

4.532. A *fáta* 'román leány' a legújabb kutatási adatok szerint már 1659-ből kimutatható: „vallahicam istam notam . . . quae hungarice vocatur, az oláh *fáta* notája, mikor kaprait az havason elvesztette volna" (ErdOrszEml. XII., 386). Kerek száz esztendő múlva Hermányi-Dienesnél bukkan fel újra, de ettől kezdve napjainkig folyamatosan adatolható. Érdekes, hogy a párjának tekinthető *ficsurral* ellentétben a *fáta* mindvégig román lányt jelent, környezethangulatfestő árnyalatát is megőrizte.

4.541—4. A valamilyen tiszttséget, foglalkozást jelölő román jövevényszavak közül BLÉDYNÉL megtalálható a *gornyik*, a *plájás* és a *zsitár*. Helyhiány miatt ezekkel most nem foglalkozom, pusztán az e fejezet elején megadott kronológiára utalok, mivel ezeket ma már korábról ismerjük. BLÉDY nem veszi fel munkájába sem a *szeménnyt*, sem a *szpatárt*, nyilván azért, mert az elsőt nem tartotta románának, a második esetében esetleg ennek jövevényszó mivoltát tarthatta vitásnak. A *szpatár* esetében egyetértek feltehető álláspontjával. A magas udvari és katonai méltóságot jelölő román *spatar* diplomáciai iratokban tulajdonnévi jelleggel már korábban is jelentkezik, köznévi jelleggel első ízben Kemény János Önéletírásában találtam meg: 1657: „kiknek *szpatár*-jok egy Mihuly *szpatár*, havasalji termetes ember" (101), „az említett *szpatár* csak a víz közt állván hajdagatott" (uo.). Ezt idézi DAMIÁN (NyF. 65. sz. 37). Van rá adat máshonnan is (MonÍrók. XXXV., 326), de ott is idegen személy nevével együtt említik, ezért már korábban kifejtett felfogásom szerint a *szpatár* legfeljebb meg nem gyökeresedett idegen szónak tekinthető.

4.545. Amint erre már ALEXICS helyesen rámutatott román jövevényszavaink között kell viszont számon tartanunk a *szeménnyt* (MNy. VII., 212; újabban: GÁLDI: Szótir. 248., SZABÓ T. A.: StUnBB. 62/1. 20) A szó végső forrásában perzsa, majd a románság felé azozsmán-török közvetítette (LOKOTSCH 1758). Erdélybe a román *seimean* (CADE.), *seimen* (DLR. kézirat) 'gyalogos zsoldos, testőr' került át. A szó II. Rákóczi György uralkodása idején jelenik meg nyelvünkben, aki, miután 1655-ben leverte a fellázadt havasalföldi zsoldosokat, egy részüket a maga szolgálatába fogadta (THALLÓCZY: Századok. 1892. 449). Ezekkel az eseményekkel foglalkozó levelezésében használja a *szeménny* szót a fejedelem (NySz.). Ebből az időből valók további példáink is: „Az fejedelem kedves *szejményi*, az ebek árultak el" (1657: Kemény János:

Önéletírás 369), „az *szemény* gyalogság zászlóstul kiment az ellenség közibe” (uo. 366 — a NySz. Szalárdi Siralmas Krónikájából idézi ezt, aki nyilván Keménytől vette át), 1658: „az *szejmének* ki nem jötenek” (ErdOrszEml. XI., 406; vö. még: uo. 415, 421), „Ezerhetedfél száz gyalogjuk van, az havasalföldi vajda *szeményivel*” (Teleki M.: Lev. I., 303 Barcsay Gáspár). A későbbiek során 'idegen zsoldos katonát' értettek alatta (Szádeczky 84, Monfrók. XXXV, 42). SzD. „Szemények: Kunok” formában szótározza (103; egy későbbi bővítésben 'kunok, kozákok' szerepel a címszó alatt; vö. REUTER: MNy. LXI, 105). Ez egyben az utolsó adatom is a már kihalt szóra. Bár a szó hangalakja N. KAKUK ZSUZSA szíves szóbeli közlése szerint az oszmánból is kifogástalanul megmagyarázható, a románból való származtatásnak sincsenek h angtni akadályai: a legvalószínűbb egy többes számú román *seimeni*, ebből *szejmény*, majd ejtéskönnyítéssel *szemény*. A szóvégi *ny* ~ *n* váltakozás román jövevény-szavainkban, de más elemekben is egészen közönséges.

4.546. Minden valószínűség szerint a román *drăgan* 'dragonyos' átvétele jelentkezik Bornemissza Anna fejedelemasszony számadáskönyveiben. 1674: „az *dragányok* fizetésére adott . . . ötvenöt forintot” (Szádeczky 194), 1678: „kell . . . csinálni az magam *drágányi* számára négy vég . . . posztót (uo. 252), 1682: „Az *draganyok* számára tíz véget” (uo. 429). A szó hangalakja feltétlenül a románra utal, ugyanakkor azonban a német közvetítésű *dragony* is előfordul (pl. 363), amely már korábról kimutatható (TESz). A kettő azonban nem mond egymásnak ellent, ez a lovas katonát jelentő szó az elterjedtebb nyugati út mellett, helyileg a románból is átkerülhetett az erdélyi magyarságba. SZABÓ T. ATTILA is román jövevényyszóként tartja nyilván, példákat azonban sajnos nem említ (StUnBB. 1962/1. 20). Más forrásból én sem tudom kimutatni.

4.547. Hapaxként kell megemlíteni a következő adatot: 1648 Porumbák: 2–2 *portar* [= kapus drabant és szabados] (RákGazdIr. 519). A forrás természetesen nem hagy kétséget afelől, hogy itt a román *portar* 'kapus' szó átvétele jelentkezik.

4.551—4. A román nyelvi hatás fokozódására mutat, hogy a 17–18. század során emberi tulajdonságokra vonatkozó melléknevek is megjelennek. Ezek közül a *borbát* (PP.) és a *dancs* 18. századi meglétét BLÉDY is jelzi (a *dancs*-ra vonatkozó korábbi adatokra vö. TESz.). Ezekhez most hozzátehetjük a nála csak későbből nyilvántartott *szilimánt*: „Sziromjat . . . *Szirimány*, ügyefogyott” (Gyarmathi: Affin. 328). A szó természetesen nem az oroszól származik, hanem a végső forrásában vele azonos román *sărman* 'szegény, nyomorult' *siriman* alakváltozatának átvétele (KNEZSA: SzlJsz. 505, SZABÓ T. A.: NyIrK. IV., 300, 308). A *szilimán*, *szirimán* és számos egyéb alakváltozata megjelenése óta folyamatosan adatolható. Erdély széles területein járatos, a legújabb gyűjtések során *szirimány* alakját Magyarózdrol jegezték fel (NyIrK. X., 157). Ugyaninnen származik a *dancs* élő tájszóként való használatát igazoló közlés (NyIrK. XI., 327). Viszonylagos erdélyi elterjedtségét az MTsz. és az ÜMTsz. (Brassó, Torda-Aranyos, Kolozs, Szolnok-Doboka stb.) szép számú adata tanúsítja, e mellett egy időben az erdélyi irodalmi nyelvben is divatozott, a legutóbbi évtizedekben pedig sportkifejezéssé is vált. A *borbát* mindvégig székely tájszó maradt, a legújabb feljegyzések már nem említik. Ezekhez a melléknevekhez most hozzáfűzhetünk egy negyediket, amely román jövevényiszavaink között még nem nyert említést: 1642 Hévszamos: „E öreg *batrin* vak koldus” (Gyalui Urb. 84). A román *bátrin* 'öreg' melléknev már

ekkor átkerülhetett az erdélyi magyar népnyelvbe, nem sokkal később Rozsnyai Dávid is használja: „A Gazda asszony . . . *batrin* Doctornak aluttát vigan várja vala” (RMKtár 38: 107). Ilyen előzmények után az ÚMTsz. anyagában bukkan fel újra, azonban itt már főnevesült és a román nőnemű *bătrînă* alakot tükröző formában: *batrina* 'öreg ember v. asszony' (Nagyszalonta: MNy. XIII., 125), 'öregasszony' (Székelyföld: Ethn. XIV., 146).

4.6. Most térnék ki a hapaxok problémájára. Számos olyan elemet láttunk, amely eddig egyetlen előfordulásnak számított, jelenlegi anyagunk alapján a szó valóságos léte viszont bizonyítást nyert, sőt olykor az is kiderült, hogy a szó széles területen járatos. Semmiképpen sem lehet tehát elmarasztalni BLÉDYT, hogy ezeket a szavakat munkájában szerepeltette, annál kevésbé sem, mivel ezeknél tudóshoz illő lelkiismeretességgel megjegyezte, hogy egyetlen előfordulásról van szó. (A modern anyagában szereplő hapaxok többségét ma már több forrásból is igazolni tudjuk, de ez túlságosan is szétfeszítené ennek a közleménynek a kereteit.) BLÉDYT inkább azért lehet hibáztatni, hogy feldolgozott forrásait, még a MTsz.-t sem aknáztta ki a kellő mértékben, másrészt viszont nem vette figyelembe a munkájába felvett szavak szociális értékét és azonos módon kezel nem azonos nagyságrendű elemeket, így kötőszavakat (*ágyike, gyécs*) és igéket (*botyezál, cucurál*). KÖPECZI BÉLA e megjegyzésének (AECO. VIII., 517) jogosságát mi sem bizonyítja jobban, minthogy azóta a *cucurál*ra Torda vidékéről (NyF., XXXII., 44; NyIrK. XI., 326) és Kolozs megyéből (ÚMTsz.) újabb adatok kerültek elő, ugyanakkor azonban a két kötőszó továbbra is hapax maradt, pedig Domokos nyelvjárását azóta nem egy ízben tanulmányozták és NÉMETH akkori gyűjtését ezek, pl. a MNyA. igazolták. A kronológiailag egymás fölé simuló, egymást kölcsönösen igazoló adatok nagyban megnövelik szociális értéküket. Ha a kellő körülményekkel járunk el, a körülményeket, a gyűjtők szempontjait gondosan mérlegeljük, az illető község vagy táj szókincsének alakulásáról, beleértve természetesen a jövevényszókat is, érdekes képet kapunk. Domokos, a Fekete Körös vidékének vagy egyes nyelvjárászigetek román jövevényszó-kincsének ilyen tanulmányozása nem csekély tanulságokkal szolgál.

A szociális érték szempontjából bizonyos adatok vágy hapaxok megítélése is eltérő kell, hogy legyen. Vác nyelvjárására nyilván nem jellemző a *domnyező* 'isten' (NyF. X., 80: ÚMTsz.), habár nem kétséges, hogy a román *dumnezeu* 'isten' szóval, sőt ennek népi ejtésével (*dumnezeo*: ALR. SN. V., 1313) van dolgunk. Ezt az adatközlő valahol Erdélyben vagy másutt románoktól hallhatta — magyar szóként semmilyen más forrásból nem került elő. Más a helyzet azonban, ha valamilyen jövevényszó az átadó nép szomszédságában bukkan elő, ha a forrás vagy a gyűjtő megbízható, illetve, ha az illető korból vagy területről más, azonos eredetű jövevényszavak is kimutathatók. Az ÚMTsz. anyagában nem egy ilyen román eredetű elem szerepel, de az adott körülmények figyelembevételével, a helyi nyelvjárás és a magyar nyelv szóképzleti rendszerében elfoglalt helyzete alapján bizonyos közelítéssel szociális értékére is következtetni lehet. Csak egyetlen példa: IMPLOM JÓZSEF 'befellegzett' jelentéssel Gyuláról jegyezte fel „No annak mán *fácsekrucse*” majd így is: *frácsekrucse*. A feljegyzés helye és a gyűjtő személye az adat hitelességét önmagában is igazolja, de ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy a *krucse* 'keresztjel' már szűkebb vizsgálódásunk korában, a 18. század közepén megjelenik. A *fácsekrucse* a román *a-și face cruce* 'keresztet vet' (szószerint keresztet csinál) átvétele és ehhez még MOLDOVÁN gyűjtéséből a következőt tehetjük hozzá: „*Krucsdót*

csinálhatsz pénzetre" (Alsófehér vm I/2, 802). A megjelenő hapaxoknak ilyen mértékű szövegkritikája természetesen csak ritka esetben lehetséges.

E cikkben, nem utolsó sorban BLÉDY példáján okulva, román jövevény-szavaink számát magam is egy sor új hapax-szal növeltem, de mindig kiemeltem, hogy az jelenleg egyetlen előfordulás. A későbbi kutatás ezeket vagy igazolja, vagy kuriózumként fogja kezelni, de ha bizonyos kritériumok próbáját megállják, közlésüktől monografikus természetű munkában pusztán hapax voltuk miatt kár lenne eltekinteni.

4.7. Míg az előzőkben csupán három román eredetű növénynev jelentkezik, a most tárgyalt 17.—18. század során számuk ugrásszerűen megnő, mintegy jelezve, hogy a szókölcsönzés egyik fő területe éppen ez a csoport lesz (számuk a legújabb átvételekkel együtt száz körül van). A 17. században jelennek meg: *alak*, *dobronika*, *haricska*, *málé*, a 18.-ik során: *áfonya*, *bádián*, *buszulyog*, *fuszulyka*, *hiriba*, *kokojsza*, *lestyán*, *rogosz*, *szanicsor*. BLÉDY a *fuszulykát* (pontosabban ennek *faszolya* változatát) a *kokojszát* és a *hiribát* csak a legújabb korból ismeri, a tőle jelzettnél korábbi adat került elő a *buszulyog* (nála *bisziók* alatt) 'bazzalikom' és a *haricska* 'tatárka' esetében, munkájában pedig egyáltalán nem szerepel a *lestyán*, a *rogosz* és a *szanicsor*.

4.711. A *rogosz* csak szótárakból mutatható ki (SzD²: „*rogosz* száraz gyékény, mellyel az hordót bé tsinállyák”; nyilván innen, azonos értelmezéssel SI, Gyarm.: Voc.). Szélesebb elterjedtsége nem igen lehetett, de Baróti Szabó adatai általában hitelt érdemelnek, így a szó egykori, efemerikus létében nem igen kételkedhetünk. A román *rogosz* 'Carex riparia'-ból való származását már Gyarmathi megállapította (SZABÓ T. A.: NyÍrK. IV., 305). A szláv eredetű szó közvetlenül a szlovénból és a szerb-horvátból is bekerült a magyarba (KNEZSA: SzJsz. 467).

4.712. Minden valószínűség szerint a románból való visszakölcsönzés a PP. szótározta *lestyán* (*Ligusticum*: *Léstyán-fű*). A 18. századtól bőségesen adathozható, majd növényrendszertani szakszóvá vált magyar *lestyán* és a román *leuștean* összefüggésére már BALOGH ÖDÖN is felhívta a figyelmet (ErdMúz. XXXVII., 353), a szó történetével behatóbban foglalkozott BEKE ÖDÖN (VasiSz. III., 246), a feltehető oda-vissza vándorlás irányával pedig GÁLDI LÁSZLÓ (DietKlein 179). A magyar szó Erdély-szerte számos nyelvjárási alakváltozatban él (ÚMTsz.), amelyeknek a románban is megvannak a megfelelői: m. *lestyán*, *léstyán* ~ rom. *leuștean*, m. *leostyán* ~ rom. *leuștean*. A fonológiai rendszerbe való beágyazottságot tekintve a román alakváltozatok (ezekre ld. DACR. II/2, 171; BORZA 97) összefüggése világosabb, mint a magyaroké; ez a magyar alakoknak a románból való magyarozatát támogatja. A további magyar formák (pl. *lostyán*, *levostyán*) belső hangfejlődési tendenciák (a diftongus kiküszöbölésének különböző módjai) eredményei. A *léscsián* (Nyr. XXXVII., 377), *léscsán* (NéprÉrt. XXXIII, 377) és a *lestyihán*, *léscsihán* (MTsz.) esetében a *csalán*, *csián*, *csihány* alakváltozatai hatottak. Az átvétel hatóerői között kell számontartani, hogy a románság körében igen kedvelt gyógynövény, a magyar nyelvjárási feljegyzések is mint ilyen említik.

4.713. Az ukrán *zpu* 'gomba N. vargánya' szóból származó román *hrib* 'Boletus' a magyarban több alakban is meghonosodott, sőt ezen változatok nagy része már a 18. század végén jelentkezik: 1787: *Hirip-gomba* (Mátyus: Ó és Új Diaet. II., 48: NSz.), 1794: *Hirib* (Böjthi: Magy. nyelv 63: NSz.), 1799: *Hiribi gomba* (Gyarmathi: Affin. 348). A Tsz. *hiriba* alakban ismeri; a MTsz.-ben *hiribe-gomba* is van. A moldvai csángóban igen elterjedt

a *hilib*, alkalmasint innen került át Székelyudvarhelyre (MNY. III., 330). A magyar szó jelentése általában 'vargánya, tinorú' de tágabb érdebben 'ehető gomba' (MTsz.). Az alakváltozatok kialakulásának megítélésénél számba vehető a román szónak *hirib* formája is, de ez inkább a magyarból való visszakölcsönzésnek látszik. (A szókezdő mássalhangzó-torlódás románban történő feloldásával és ennek a magyar hatással való összefüggésére ld. TAMÁS LAJOS fejtegetéseit: ActaLinguistHung. IX., 258–60). Van a románban egy *hribă* is. Ennek jelentése a DACR.-ban 'burgonya', de CADE. a *hrib* alakváltozataként veszi fel, BORZA növénynévszótárában pedig egy 'Boletus' neveként *hriba lui Ianoș*-t is közöl. Egy végartikulusos román *hriba* alakból *hiriba*, a határozatlan *hribă*-ból *hiribe* elképzelhető ugyan, de sokkal valószínűbb, ha egy *hiribgomba* — érdekes módon ez csak a legújabb népnyelvi gyűjtésben jelentkezik (NyIrK. X., 351) — alakból indulunk ki. Ebből illeszkedéssel *hiripgomba* (> *hirip*), másrészt a *bg* csoport feloldásával *hiriba*-, *hiribe*-, *hiribi-gomba*, majd az utótag elhagyásával *hiriba* lett. Erre enged következtetni az is, hogy az alakváltozatok az egyes vidékeken vegyesen, egymás mellett élnek, szóföldrajzilag nem különíthetők el. A szó előfordulásáról Erdély legkülönbözőbb területeiről vannak adatok, Közép-Erdélyben regionális köznyelvi szinten él (SZABÓ T. A.: NyIrK. IV., 307). A *hilib*-ben végbement $r > l$ változás más román jövevényszavainkban is előfordul: *csirittya* ~ *csilittya*, *krinta* → *kirinta* ~ *kilinta*, *katrinca* → *karinca* ~ *kalinca*.

4.714. Ha nem is növénynévként terjedt el, de egyik legfontosabb román jövevényszavunk a *málé*. Ilyen eredetét ma már senkisémm vitatja, bár a szó végének alakulása nem egészen világos. BLÉDY hivatkozik HORGER megjegyzésére, hogy egyes magyar -aj végű szavak -é változatban is ismeretesek (*karaj* ~ *karé*, *taraj* ~ *taré*, *paraj* ~ *paré* MNY. VIII., 203), csak hogy a román *mălai*-ból nem **malaj*, hanem szabályosan *maláj* is lett. A *maláj* jelentősége abban van, hogy nemcsak a MTsz.-ben szerepel 'köleskása' és 'málé' (azaz 'puliszka') jelentésben, hanem már a 18. század végétől kimutatható. Gvadányinál *malaj pita* 'kukoricakenyér' (vö. NyIrK. XI., 17) román szereplő jellemzésére szolgál, a NSz. gyűjtésében azonban két forrásban a *maláj* és a *málé* mint egy és ugyanaz a szó jelenik meg: 1781: „[kukoricalisztből] tsak a . . . Paraszt tortáta (különb. *Maláj* vagy *Málé*) készül” (Magyar Hírmondó 1781), Dugonics példabeszédeiben (1820) pedig a 'gügye' szinonimái között „*Málé meg maláj*” (közli a NyIrK. X., 99 is).

Ez a szó gazdag szemantikája, irodalmi és köznyelvi elterjedtsége folytán külön tanulmányt érdemelne, most csak történetének és a vele kapcsolatos problematikának felvázolására vállalkozom. A *mălai* szó a románban először 'köles', majd amikor ezt a táplálkozásban azonos szerepet betöltő Zea mays kiszorította, a 'kukorica' jelentést veszi fel. Az ilyen irányú jelentésfejlődés több európai nyelv megfelelő szavában megtörtént, a magyarban is, de több mint valószínű, hogy a mi nyelvünkben nem önálló, hanem a román szó fejlődését követi. A 17. század első éveiben 'köles' (*malé* BrassSzt.), illetve 'köleslepény' (*malé* 'placenta miliaria' MA.), majd egy 1686-ból Sopronból származó adat már a 'kukorica' jelentést tanúsítja (Balassa: Kukorica 93). Bár ez egyelőre adatszerűleg nem igazolható, a szó alkalmasint román hatásra Erdélyben vette fel ezt a jelentést. Igaz, hogy egykori meglétére a Dunántúlon is vannak nyomok (BEKE: VasiSz. VI., 239), a *málé* 'kukorica' jelentése mégiscsak a Tiszántúlon és Erdélyben ismeretes. Önálló, magyar fejlődés eredménye viszont a 'kukoricakása, puliszka', amely ha BALASSA érvelése helytálló (i. h.) 1692-ben

jelenik meg. Ilyen jelentése ugyanis a román *mălai*-nak nincs, ez a *mămăligă*. Az 1692-i adat értelmezése azért vitatható, mert nagyjából ebben az időben jelentkezik egy másik, ugyancsak kukoricából készült étel a 'kukoricalepény, prósza'. Ez viszont a románból is jöhet, mert jellegzetesen román táplálék és meg is van ez a jelentése. Nehezen dönthető el, hogy a Bethlen Miklósnál előforduló adat: „Nem esik a királynak jobbízún a zsemlye . . . mint emennek a *málé*” (Önélet. I, 124) 'puliszkat' vagy 'prószát' jelent-e; az OklSz. 1714-i *Málásütő* foglalkozásneve azonban már a 'prószát' igazolja. A 'puliszka' jelentés főleg a Tiszántúlon terjedt el, a 'prósza' azonban az ország egész területén (BALASSA: i. m. 417—8; DÖMÖTÖR: Ethn. LXXI., 46 kk.).

Az irodalmi nyelvbe a *málé* 'mafla, bamba' jelentésben került be. Ilyen árnyalatú Gyarmathinál: „Lajho, rest, tunya, *málé* (Voc. 99). Ez a jelentés nyilvánvalóan elvonás a *málászájú* összetételből, amely a 18. század végén jelenik meg, és a NSz.-ből 1785-ből adatható: „a' *málé* szájúakat pedig az Ispitályosok szolgálattýára [kell állítani]” (Lethenyi—Plutárhus: Apopht. 32). Ez megvan SzD²-ben is: „Hülye . . . bamba, *málászájú*”. Az első kiadásban nem találtam, B. GERGELY PIROSKA nem nyilatkozik róla, hogy a szó Baróti Szabó melyik tőle vizsgált művében fordul elő (StUnBB. 1967/2. 53). A *málé* 'bamba' jelentésben való önállósult használatának átmeneti típusa a következő: 1805: „*málé*, tátott szájú gyerközték” (Hollósi: Bar. besz. 167: NSz.). Itt még nem világos, hogy a *szájú* elem csak a *tátott*-ra, vagy a *málé*-ra vonatkozik, az utótag leválási folyamata azonban nyilvánvaló. A *málé* fentebb tárgyalt jelentésfejlődése belső eredetűnek látszik (vö. *szájtáti*), de a puha széteső kásával teletömött száj és a szájtátiság kapcsolatára utal maga a román *mălai mare* 'mamlasz' csúfolódó szókapcsolat, de a román *mămăligă* 'puliszka' és a német *Brei* 'kása' jelentésszféréja is.

4.715—9. A többi növénynévvel kapcsolatban csak a legszükségesebbet jegyzem meg. Az *áfonya* a köznyelv és a növényrendszertani terminológia eleme, a mai erdélyi nyelvből több ízben is feljegyezték (NyIrK. VI., 197, 297, X., 148). A *buszujog* Erdélyben széles területen elterjedt, legújabban Magyarorszátról közölték (NyIrK. XII., 318). A *fuszulyka* Erdélyben köznyelvi szinten járatos, élő voltáról tanuskodik a NyIrK. és az ÚMTsz. igen sok friss keletű népnyelvi adaléka. E három szó történetére vö. a TESz. szócikkeit. A *haricska* 17. századi meglétét BLÉDY az OklSz. alapján közli, a HOKlSzj.-ben azonban ennél korábbi adatok is vannak. Több alakváltozatban (*hariska*, *haricsika* stb.) fordul elő, román voltára már GYARMATHI is felfigyelt (Voc.), a MNyA. *hiriska* alakban Gyarmatemgyéről és Oltszakadátáról, *haricskaként* pedig Vajasdról, Zágomból és ugyancsak Oltszakadátáról ismeri (I., 21). A *kokojsza* növénynévvel kimerítően foglalkozott MÁRTON GYULA (NyIrK. XIII., 79—84), a tőle írottakhoz csak nála nem szereplő korábbi adatokat fűznék, az első BENKŐ JÓZSEF híres növénynévjegyzékéből való: „Vaccinium: Myrtillus. Hung. Áfonya; *Kukojsza*” (MagyKönyvh. 1783/1: 362). *Kukojsza* alakban szerepel a DebrFüv.-ben (269), SI.-nál és ezt követik a 19. század elejének szótárai.

4.716. Az előbbiektől eltérően a most említendő négy növénynév csak szűk területen lehetett járatos, ezeket jobbra fűvészkönyvekből ismerjük és a szótárakba is nyilván innen kerültek be. Az *alak* 'tönköly, alakor' már nem él, az utolsó adat Szeben megyéből való (MNy. VI., 378). Erősen kiveszőnek tűnik a *bádián* 'Illicium verum', bár Gyimesből az 1930-as évek során BALOGH ÖDÖN feljegyezte (NyIrK. V., 74). BLÉDY a szó román származását

még megkérdőjelezte. GÁLDI szerint „feltétlenül azonos a r. *badian*-nal” (Szótir. 117). BALOGH fentebbi gyűjtése során megtalálta még a ’méhfű, *Melittis*’ *dobronika* nevét is (NyIrK. III., 107).

BENKŐ JÓZSEF híres Nomenclatura-jában találjuk a következőket: „*Sanícula europaea* Hung. *Szaniczor*, Szánikula” (MagyKönyvh. 1873/1: 346”. A gombornyó *szaniczor* neve a román *sānicior* ’ua.’ átvétele. A román szóra vö. BORZA 155, ahol a *Sanícula* magyar nevei között egyéb forrásokból a *Szanicior* és *szanitsor* alakokat is megadja. „*Szaniczor*, *Szánikula*” szerepel nyilván BENKŐ nyomán a DebrFüv.-ben (194).

4.72. A *haricska*, *hiriba* és *málé* növénynevekkel kapcsolatban felmerül még egy probléma. Az első kettő szláv elem, az ismeretlen eredetű román *málai* pedig nyilván vlach terminusként belekerült északi szláv nyelvekbe, így az ukránba is (erre vö. BERNEKER SLEtWb. II., 10). Tekintettel arra, hogy a magyar szók Észak-Erdélyben eléggé elterjedtek, joggal merült fel a többszörös, azaz az ukránból is való átvétel lehetősége. A *haricska* két nagyobb összefüggő földrajzi egységben járatos, mégpedig délen (Háromszék, Fogaras, Szeben, Alsóféhér) és északon (Beszterce–Nászód, Szolnok–Doboka, Szamosháti). Amíg a két terület összekötő vidékekről a *haricska* meglétére nem kerülnek elő újabb adatok, az északi elterjedésben az ukrán *zpeuka* (a szó *h*-val hangzik) átvétele nagyon is valószínű. A *hiriba* is járatos egyaránt délen (Székelység, Alsóféhér) és északon (Szatmár, Szilágy), de az elterjedés góca Közép-Erdélynek látszik (NyIrK. IV., 307). Az ukrán *zpuč* hatása elvileg feltehető, de nem szükségszerű. Jóval bonyolultabb a *málé* esete. A ’prósza’ és ’bamba’ jelentéseket nem tekintve — hiszen ezek a kölcsönzés helyétől már függetlenedtek — a szó egész Erdélyben köznyelvi szinten járatos, a legsűrűbben azonban, amint erre BALASSA is rámutat, Szatmárban és ettől északabbra fordul elő (92). A MNyA. is erről a területről ismeri (I., 31). Úgy tűnik, hogy az ukrán *malai*, *melai* ’kukoricakenyér, prosza, kukorica’ (Hrinčenko) átvételét biztosnak kell tekintenünk. A román nyelvátlasz megfelelő térképlapja (ALR. SN. I., 92) viszont a *málai*-nak elsősorban Közép- és Észak-Erdélyben való használatát mutatja: az Érkenéz–Almásszentmihály–Bethlen–Maroshévíz vonaltól délre más lexéma, főleg *cucuruz* él; a *făină de málai* ’kukoricaliszt’ kapcsolatban (uo. I, 93) azonban a fenti vonaltól délebbre, így a Körös-vidékről és Biharból is feljegyezték. A térképlapokat kiértékelő M. SALA azt is megjegyzi, hogy a kukoricát jelölő román terminusok közül a *málai* a legősibb és régebben nagyobb volt a földrajzi elterjedése (FonDial. I., 180–7). Az így megrajzolt kép pontosan fedti a magyar *málé* régióját, ugyanis Dél-Erdélyből főleg régebbi adatokat ismerünk. Ezek után, ha azt is meggondoljuk, hogy ez az elem az ukránban is jövevény, hogy terjesztői elsősorban a román pásztorok voltak, az ukránból való átvétel lehetősége erősen megcsappan, elvileg persze teljesen kizárni nem lehet.

4.73. Nem tartozik a tulajdonképpeni növénynevek közé, de mezőgazdasági vonatkozása révén itt említhető még a következő négy román jövevény-szó: *furda-furdály*, *krupa*, *papusa*, *zurumbák*.

4.731. Ezek közül BLÉDY csak a *papusa*-val foglalkozik, de munkája megfelelő címszavában nem választja el egymástól a román *păpușă*-ból külön-külön átvett ’játékbaba, kalács’ és ’dohányköteg’ szavakat, ráadásul itt említi a nem ide tartozó ’juhtető’-t is. Ez feltehetően a román *căpușă*-ból alakult. Valamennyi közül a ’dohánycsomó, dohányköteg’ jelentésű *papusa* a legrégebbi, de BLÉDY ezt is csak CzF. és a MTsz. alapján veszi fel, holott a szó

Gyarmathi Affinitas-ában *papusált dohány* (324) és *papusa* (338), Vocabulariumában *papusa-dohány* formákban szerepel. GYARMATHI a szó román voltát nem vette észre, tévesen az oroszral, illetve a szerb-horvással vetette egybe. A román *păpușă* elsősorban 'játékbaba', de 'köteg, csomó', sőt 'dohányköteg' jelentése is van és gyakori a *păpușă de tutun* 'dohányköteg' szókapcsolat. A magyar *papusa* elsősorban székely tájszó (már a Tsz. is innen közli *papuzsa* változatát), az ÚMTsz. Maros-Torda megyéből és a Küküllők vidékéről ismeri, de feljegyezte Alsófehérből MOLDOVÁN GERGELY is. Feltűnő, hogy sem SZINYNYEINÉL (Nyr. XXIII., 483), sem BLÉDYNÉL nem szerepel igei származéka a *papusál* (MTsz.), noha a jelentés és az elterjedés egyezése összetartozásukat kétségtelenné teszi. A Kiss Mihály megadta *papusálja a száját* 'illegeti, hogy szép legyen' bizonyos kapcsolatokra utal a *felpupuzál* 'felcicomáz' (Halmágy: NyK. XXXI., 415; — az ÚMTsz.-ben *pupusál* is) igével, de ennek valamint a *papunyáz*, *pupunyáz*, *pupujáz* stb. 'felhalmoz, megtetéz' (MNYTK. 107. sz. 6, 30; NyIrK. VI., 193, VII., 290, VIII., 105, IX., 320) elemekkel való összefüggésének a vizsgálata most túl messzire vezetne.

4.732. Részben a dohánytermesztés szókinéséből származik a *furda* ~ *furdály*. A *furdály* román eredetét az EtSz. megállapította, de nem nyilatkozott a szóvégi alakulásáról, és, bár a vele való egybeállítás lehetőségét nem zárta ki, a *furda* címszót ismeretlen eredetűnek ítélte. Külön címszóként szerepel a *furda* és a *furdály* a MTsz.-ben is. Egyik sem került be BLÉDY munkájába, aki a *furdály* esetében az előbb említett ok miatt az EtSz. magyarzatát esetleg nem találta eléggé meggyőzőnek. Mindkét elem a román *furda* átvétele, a *furdály* a többes végartikulusos *furdale* alakból származik (a szóvégi alakulására vö. BAKOS: MNY. LXVI., 182). A román szó jelentései a következők: 'a gyapjú, a bőr, a dohány feldolgozása során keletkező hulladék; posztódarabkák; vminek az alja, silány minőségű holmi'; vö. még *furdara de tutun* 'silány dohány' (DAcR.). Az EtSz.-nek a *furdályra* vonatkozó anyaga mindebből világosan megmagyarázható és idevonható egy ott még nem szereplő 18. századi adat is: 1796: „egy rozsz kártya furdalyal együtt” (HoklSzj. 44). Újabb feljegyzések is vannak: 'dohánykóró' (Székelyföld: Nyr. XXV., 46), 'alja dohány' (Udvarhely m.: Nyr. XXVI., 429), 'harmatverte dohány' (Háromszék és Csík m.: ÚMTsz. Köllő Ignác 1900). A *furda* a román szónak 'bőrhulladék' jelentésén alapul. Csizmadia mesterszóként fordul elő egy 1805-ből a Székelyföldről való feljegyzésben (MNY. VIII., 332) és két későbbi Észak-Magyarországról (Bodrogköz, Sárospatak) a szerkesztőség kérdésére beküldött válaszban (Nyr. XVII., 565: 'vékony sárgás szattyánbőr a csizmaszár bélelésére'). Minderre az EtSz. is hivatkozik, amikor a NySz. alapján a *furda* első, 1716-ból való előfordulását közli. Az eredeti közleményből (EPhK. VIII., 45 kk.) kiderül, hogy a *furda* itt is a csizmadiák nyelvéből való: „Azt szerettem volna, ha nem küldtek volna *furdát* szedni munkához, a kit reggel szedtem, dél után fejtettem, s vittem mosni a kúthoz” (csizmadiához beállott inas szavai: ÖtvMest. 73 versszak). A jelentés itt nem teljesen világos, a fentiekkel való azonossága azonban kétségtelen.

4.733. Bornemissza Anna fejedelemasszony fogarasi jövedelmei között több ízben szerepel a *krupa*: „fogarasi udvarbiránk . . . adminisztrált számunkra . . . köleskását két vékát, metr. no. 2. *kruppát* két vékát”, „köleskását, metr. 1. Árpakását metr 1. *krupát*, mtr 1”, „köleskását, cub. 2. Árpakását, cub. 2. *krupát* cub. 2” (Szádeczky 301, 310, 514). Ez a *krupa* a szlávból a románba került és csak a többes számban használatos *crupe* 'dara, kása; árpa-

kása' (DAcR.) átvétele. E szövegekből nem derül ki, hogy tulajdonképpen milyen kását említene. Megtaláljuk azonban BENKÓ JÓZSEFNél: „Polygonum . . . Hung. Haritska; . . . (Tatárka, *Kruppa*) (MagyKönyvh. 1783/1: 363) és a DebrFüv.-ben (254). A *krupa* tehát haricskakását jelent és Bornemissza Annánál más hasonló felsorolásokban is ez szerepel a köleskása mellett (Szádeczky 130, 300, 514). E szót TAKÁTS SÁNDOR is említi régi írásokról szólva (Rajzok II., 451).

4.734. Hapaxként fordul elő a NySz.-ben az 1754-es erdélyi vámjegyzékből „Czitver gyökér vagy *zurumbák*” (Vectrans. 26). Ez a keleti elem (perzsa *zurumbad* ŠÁINEANU: InflOr. I., 165., oszm. *zurumbad* REDH.² 1008b) a 'gyömbér' neve és feltehetően a román *zurumbat* (TIKTIN, ŠÁINEANU, i. h.) közvetítette hozzánk. A szóvégi zöngétlenedés a románban közönséges jelenség, de már az oszmán népi ejtésben is bekövetkezhetett. A magyar szó végének alakulására vö. *pamut* ~ *pamuk*. A *zurumbák* közvetlen oszmán-török eredetét kizárni nem lehet, de az átvétel helye és ideje eddigi adataink szerint inkább a román mellett szól.

4.8. Nem jelent gyökeresen új vonást román jövevényszavaink történetében — hiszen már az előbbieken is láttunk ilyeneket —, hogy a 17–18. század során néhány a ruházatkodással, a textilfeldolgozással kapcsolatos új terminus is megjelenik: *babó*, *katrinca*, *kilim*, *matász*; *durgál*, *muszuly*. Ez az anyag azonban számos tisztázásra váró problémát rejt magában, nem lehet csodálkozni azon, hogy BLÉDYNél csupán a *matász* (a 18. századból), a *durgál* (csak modern források alapján) és pontatlan tárgyalással a *katrinca* szerepel.

4.81. A *katrinca* 15–16. századi 'sudarium' (NySz.) és a 17. század elejétől jelentkező 'kötényszoknya, lepelszoknya' (NyIrK. VIII., 102) jelentései nézetem szerint két különálló, kronológiailag is elkülönülő átvételt tükröznek. Az először átvett 'sudarium' jelentés ma már nem él, viszont a román szó mai jelentésével megegyező 'kötényszoknya' mint jellegzetes román ruhadarab neve széles területen, több alakváltozatban (*kalinca*, *karinca*) is elterjedt (SzD. 43, Gyarm.: Voc., Tsz., MTsz.); ma már az erdélyi regionális köznyelv elemének tekinthető (ÚMTsz., a NyIrK. számos közlése), sőt helyel-közzel az irodalmi nyelvbe is bekerült. Az ÚMTsz. és a MNyA. (Limbus 122) adatai azt a feltevést is megengedik, hogy további differenciációval a *katrinca* ~ *karinca* 'kötény, félkötény, munkakötény' stb. jelentéseket kapott és ebben a román nők ruhadarabjának, félig szoknya, félig kötény tartalmi szférájából a 'kötény' szemát ragadta ki a magyar szemlélet.

4.82. A latin *mataxa*, *metaxa*-ból származó román *mătase* '(mű)selyem-szál' (DLR.) átvétele a magyar *matász* 'nyersselyem', amelyet BLÉDY a NySz. alapján a 18. századra tesz, holott már a NySz. 17. századi adatot (1690-ből Szentm.: Kalm.²) is ismer. Ennél korábbi adat azonban a Halici Mihály 1674-i leltárában szereplő „nagy széles *mataszával* szótt keszkenő” (NyIrK. IV., 80). Ez a román *mătasa* alakra megy vissza, míg az egyébként jelentkező *matász* (PP., SzD., Gyarm.: Voc., MTsz.) a *mătase* szóvégi -e-jének elhagyásával is alakulhatott. A szó a MTsz. utáni forrásokban már nem jelentkezik, valószínű elterjedtsége sem lehetett különösen nagy.

4.83. A román *drugă* 'vastag fonórsó' az erdélyi magyar nyelvjárásokba két változatban *druga* ~ *durga* is bekerült, ezeknek igei származékai *drugál*, *ledrugál* (ÚMTsz.) ~ *durgál*, *megdurgál* (ÚMTsz.) is vannak. A szó első előfordulása: 1770: „festett *durgált* fekete fonal, szürke, *durgált* gyapjú fonal” (HOKI Szj. 28; Cs. BOGÁTS értelmezése 'orsóra teker' nem pontos, a későbbi

előfordulások alapján visszakövetkeztetve jóval valószínűbb a 'vastag orsón megfont' jelentés). Hosszabb szünet után jelentkezik a MTsz.-ben (innen BLÉDY is). A legújabb gyűjtések (ÚMTsz., számos közlés a NyIrK. hasábjain, a MNyA. IV., 6 térképlapja, sőt a román nyelvátlasz új sorozatának (II., 441) Kovásznáról közölt magyar nyelvű adata) a *durga* ma is élő voltát tanúsítják.

A rendelkezésre álló anyag együttes szóföldrajzi, hang- és jelentéstani vizsgálata a szó kölcsönzési és terjedési irányaira nézve érdekes következtetésekre ad lehetőséget. A románhoz hangalakjában közelebb álló *drugă* és származékai (*drugál*, *megdrugál*, *drugáló*) és a szókezdő mássalhangzó-torlódást metatézissel feloldó *durga*, *durgál* stb. szóföldrajzilag jól elkülöníthető. Ez utóbbi a 18. századból is jelentkezik és jellegzetesen székelyföldi tájszó. Legsűrűbben Csík, Háromszék és Udvarhely megyéből közli valamennyi említett forrás, de van adat Marosszékből (MTsz., ÚMTsz.) és Kis-Küküllő megyéből (NyIrK. VI., 380) is. Ugyanez az alak, illetve az igének *duruggál*, *duruggyál* változata járatos Bihar—Békés—Csongrád megyék területén. Evvel szemben a *drugă* és családja elsősorban Északon (Szolnok-Doboka, Szatmár, Kolozs) járatos, de ilyen alakokat közöl MOLDOVÁN is (Alsófehér vm. I/2, 800). A jelentések már nem válnak szét ennyire világosan, de bizonyos súlypontok itt is megfigyelhetők. A *drugă* túlnyomórészt 'vastag (gyapjú)fonó orsó' (MTsz., ÚMTsz., Moldován, NyIrK. VI., 193, VII., 281); ezen kívül 'penis' értelemben is feljegyezték (ez nyilván tréfás, metaforikus képátvitel) és *drugóu* formában 'durva szösz, csepű' (Szatmár m., NyIrK. IX., 175 — e jelentésre még visszatértek). A *durga* csak Kovásznán jelent 'fonóorsót', de a *durgál* ige és származékai 'fon, gyapjút fon; fonás, fonott' jelentésben járatosak, viszont annál elterjedtebbek a következők: 'vastag gyapjúfonal' (ÚMTsz., NyIrK. V., 78, X., 349), 'orsónyi fonal' (Kovácsna: MTsz.), 'durva lepedő, durva vászon' (MTsz., ÚMTsz., NyIrK. VI., 380). Mindezek csak a Székelyföldön élnek, *durgó* formában Maros-Tordában is megvan a 'penis' (ÚMTsz.), ez azonban éppúgy helyi jelentésátvitel lehet, mint a már említett, azonos jelentésű Kidén (Kolozs) élő *drugă*. A fentiek alapján valószínűnek tartom, hogy a román *drugă* két irányból terjedt el Erdélyben: külön—külön, északon és délen is átkerült a szó a magyarba; ezek terjedésük során esetleg találkozhattak is egymással. Erre, illetve egy harmadik, a már említett Bihar—Békés—Csongrád megyei gócba enged következtetni a 'csepű, kóc, durva szösz' ill. 'zsákkender' jelentés, amely a már említett szatmári *drugóu* alakon kívül (az északi a l a k r a a bihari j e l e n t é s hathatott) *durga* alakban Köröstárkányon (MNy. X., 334; MNyA. IV., 6), Körösjánosfalván (NyF. XXIX., 30), a Fekete-Körös vidékén (NyIrK. VI., 281), tehát Biharban terjedt el (ide tartozik a sárréti *duruggál* és a csongrádi *duruggyál* 'durva szösz fon' is), de amely 'a fésűben maradt kender'-ként Háromszékben, Zágónban is ismeretes (MNyA. IV., 6).

A *durga* több irányból való elterjedését az is valószínűsíti, hogy az ALR. SN. II., 441 térképlapja szerint a *drugă*, ha nem is egyeduralnokodóként, de egész Erdélyben használatos. Nehezebb felelni arra a kérdésre, hogyan jöttek létre az eléggé változatos magyar jelentések, amikor a román szótárak csak a 'vastag fonóorsó' értelmet közlik. A szónak azonban a román nyelvátlasz egyik bihari kutatópontján (310) 'orsónyi fonal' a jelentése (ilyen jelentése van a magyar szónak is, de Háromszékben!), egy Kolozs megyein (284) pedig bizonyos nyelvi tabu veszi körül (itt a magyarból feljegyzett 'penis' lappanghat!). Mindebből az tűnik ki, hogy a román szónak nyilván nagyobb a jelen-

tésszférajá, mint amiről a szótárak számot adnak, pillanatnyilag tehát elsiertetett lenne a magyar szó feltehető önálló jelentésfejlődéséről nyilatkozni.

4.84. A közvetlen nyelvi érintkezésen alapuló szókölcsönzés egyik ismeretes jellegzetessége, hogy valamely lexémát az egyik érintkező nyelv a másiktól átvesz, majd ez visszakölcsönzés útján némileg megváltozott formában, jelentésben kerül át az eredeti nyelvbe. Nem ritka ez a jelenség a román-magyar nyelvi kapcsolatok terén sem, láttunk rá példát e dolgozatban is. Ilyen elem a magyar *guba* 'gyapjas fürtös felsőruha', amely pásztorok felsőkabátjának nevéként már a 15. században átkerült a románba: *băbău*, *bobou*, *bubău* (TAMÁS, UngELRum. *gubă* a.), majd onnan vissza a magyarba. Az eddigi etimológiai irodalom a szókezdő $g > b$ változást román belső hangfejlődésként értékelte (DAR. *bobou* a.), valószínűbb azonban, hogy a szó a románba már *b* kezdetű formában került (vö. a Budai Jogkönyv *bubo* alakját: MOLLAY: MNy. LIV, 462 és TESZ. *guba*¹). Bizonyos azonban, hogy az 1632-i fogarasi urbáriumban megjelenő „egy Pokorczal auagy pedigh egh *Babouval* [tartoznak]” (Prodan 115) már visszakölcsönzött alak. A szó jelentése itt 'bolyhos pokróc' (Kotzen-decke), ez a jelentés mintegy 250 év múltán Udvarhely megyéből is kimutatható (Nyr. XVII., 432). Az eredeti 'guba' jelentés szerepel Gyarmathinál „*Babo*, guba, szarika” (Voc. 97 [c: 105]), a MTsz.-nek az ÉTsz.-től is idézett adataiban. Megtaláljuk ebben a jelentésben *bubó* alakban Halmágyon (NyK. XXXI., 404) és Oltszakadáton (MNy. VI., 378; ugyaninnen 'nagykabát'-ként a MNyA. orvanyagában). Az első adat végződése egészen világosan a friss kölcsönzést, a román *băbău* vagy *bobou* átvételét mutatja, a *bubó* már inkább a román *bubău* változatra utal.

4.85. Más jellegű és teljes bizonyossággal egyelőre nem is oldható meg a *kilim* 'háziszőttés szőnyegféle' és a *muszuly* 'selyemkelme, színes szegélyű szoknya' etimológiája. Mindkét szó végső forrásában az oszmán-törökre megy vissza (vö. oszm. *kilim* 'szőnyeg' LOKOTSCH 1176., ill. *Moszul* város eredeti *Musul* neve), de a szónak Erdélyen, vagy Erdélyen keresztül is történő terjedése a román közvetítés lehetőségének a megvizsgálását igényli (N. KAKUK: MNy. L., 78). A *muszuly* legrégebb adatai (NySz.) Thököly Imre törökországi tartózkodásához kapcsolódnak, így ezekben nyilván az oszmán-török szó közvetlen átvétele mutatkozik; Cserei Mihálnál és az 1754 körüli vámjegyzéknél (VectTrans.) a román hatást kizárni nem lehet, a román *musul* 'muszlin' 1715-től adatolható. Az erdélyi népnyelvben ma is élő *muszuly*, *muszuj* 'felhajtva viselt, hímes szegélyű szoknya stb.' (MTsz.; ÚMTsz.: Torockó, Kalotaszeg, Kolozs m.; NyIrK. IX., 180: Körösfő) jelentés már a magyarban jött létre, nyilván az eredeti anyagnév ment át a belőle készült ruhadarab jelölésére.

4.86. Valamivel több fogódzónk van a *kilim*, illetve ennek bizonyos előfordulásai tekintetében. Mint a Balkán félszigeti kultúrszavaknál általában, itt is a többszörös etimológia esete nyilvánul meg. Az első előfordulás (1604: BudBLEV.) nyilvánvalóan közvetlenül az oszmánból való (N. KAKUK: MNy. LVIII., 44), a *chilin* forma szókezdő *cs*-je alapján ennél szerb-horvát közvetítésre is gondolhatunk (MNy. IX., 239), bár TAMÁS LAJOSnak az oszmán szókezdő *k*' magyar megfelelőseit tárgyaló fejtegetései alapján (PetroviciEml. CercLingv. III. Supl. 491 kk.) ez a *cs* megfelelés önmagában nem perdöntő kritérium. Nem könnyű a kérdés eldöntése a zömében Erdélyből jelentkező *kilim*, *kilin*, *kiliny*, *kirim*, *klin* stb. alakok esetében sem. (A szó 17. – 18. századi előfordulásaira bőséges adatokat közöl SZABÓ T. A.: Ethn. LXVII., 104 kk., vö. még: uo. LXXIII., 117–9; valamennyinél korábbi adat: 1627: „Egy török kárpitot,

kit *kilim*nek hínak az törökök” (ErdOrszEml. VIII., 386). Az oszmán *k*-ból a románban *ch* lett, ez a hang pedig a magyarban *k-t* is adhat, pl. rom. *chichi-riřă* > m. *kikirce* (BLÉDY). A székely *kilim*et GOMBOCZ román jövevényszavaink közé számította (MNY. IX., 239). Nem egyszerűsíti a kérdés megoldását a jelentés vizsgálata sem. A fentebb idézett 1627.-i limitatio törököknek mondja a szót, török környezetben fordul elő 1642-ben is: „ket Török keszkenő . . . egy szór Pokrocz, egy *kilim*” (Ethn. LXXIII., 147), de a 'török' jelző nem perdöntő, ugyanis a román *chilim* ugyancsak 'török szőnyeg'. SZABÓ T. A. szerint a törökországi *kilim*től megkülönböztetik a székely *kilim*t, de a Vect-Trans.-ban a *kilim* már 'tapes siculicus', így szótározza PPBmAdd. és SzD. (*festékes* a.) is. A 17. századi Erdély történelmét, nemzetközi kapcsolatait figyelembe véve a legkevésbé akkor tévedünk, ha a közvetlen oszmán-törökből való átvétel mellett a román közvetítő szerepét sem zárjuk ki, bár ez ellen szól, hogy az erdélyi és székelyföldi *kilim* régebből adható, mint a román szó.

4.9. Dolgozatom utolsó pontjaként három jellegzetes műveltségyszót említek meg: kettő mértéknév (*kantár*, *oka*), a harmadik pedig egy pénzegység neve (*zlot*). Mint a *kilim* és a *muszuly* esetében ezeket is az oszmán-török terjesztette el a Balkán félszigeten, nyelvünkbe részben innen, részben szerb-horvát, illetve román közvetítéssel kerültek. Kora felfogásának megfelelően BLÉDY ezeket nem vette fel munkája címszavai közé, habár pl. az *oka* esetében a román eredet mellett nyilatkozott DÁMIÁN (NyF. 67. sz. 31). Ő azonban a szó dunántúli előfordulásait is románnak vélte. Tévedését SZABÓ T. ATTILA korigálta, aki az Erdélyben járatos *oka* román úton való kölesönzéséről beszél (NyIrK. IV., 304). A *kantár* hasonló vándorlási útjára TAMÁS LAJOS mutatott rá (ÉSR. I., 122), a román közvetítés mellett nyilatkozik a *kantár* és a *zlot* tárgyalásakor KNEZSA is (SzlJsz. 847, ill. 844).

4.9.1. Ha nagy vonásokban tisztázhatók is a *kantár* 'kb. félmázsás súlyegység', később 'mérleg' és az *oka* 'kb. 1.28 kg.-nyi súlyegység' terjedési útjai, az egyes adatok származásának megállapítása többnyire egyedi vizsgálatot kíván. E két szó előfordulásainak tetemes része párhuzamosan, azonos szövegben jelentkezik, azonos mértékrendszer különböző nagyságú tagjait jelölik. N. KAKUK ZSUZSA szíves szóbeli közléséből tudom, hogy első ízben mindkét elem már 1559-ben megjelenik Zrinyinél: „ezer *kantár* port, minden *kantár*ba ötvennégy *okát* mondonak” (MonOkm. XXIX, 519). Bár a szerb-horvát közvetítés lehetősége nem zárható ki, valószínűbb azonban a közvetlenül az oszmán-törökből való átvétel. Ennek nagyobb a valószínűsége az 1625-ből való Bethlen Gábor udvartartása számára történt bevásárlás feljegyzésében: „2 *kantár* id est 88 *oka* kanat” (Radv: Udvar. 120). Nehezebb azonban eldönteni, hogy a Thököly Imrétől való adatok (MonÍrók. XV., 59, 516; XXXIV., 119) milyen nyelvi hatásra utalnak. Mindkét szó már előbből Erdélyből román közvetítésre valló szövegekből is kimutatható, viszont 1691–1693 táján Thököly már török környezetben él. Hasonló problémát jelent Rozsnyay Dávid nyelve is (MonÍrók. VIII., 126, 223), hiszen ő az erdélyi fejedelem török tolmácsa volt. A *kantár* esetében a szerb-horvát közvetítés konkrét példáival nem rendelkezem, viszont ez úton kerülhetett az *oka* az Ormányságba és a Dráva-mellékére (Tsz., MTsz.). A fentiek előrebocsátása után valószínűsíthető a román közvetítés egy 1620-ból Kolozsvárról származó adatban: „Egy Masa avagy egy *kantar* borstul [a vám] 2 fr.” (Nyr. LXXI., 38), továbbá a *kantár* mértékegység sűrű előfordulása Bornemissza Anna gazdasági feljegy-

zéseiben, pl. „Faolajt *kantár* nro. 1 libr . . . Riskását *kantár* nro. 1 1/2” (Szádeczky 92; vö. még 73, 97, 249, 516 stb.). Román kölcsönzésnek látszik ebben is: „Havaselföldére háromszáz lovat vetettek s ezer *kantár* vasat” (ErdOrszEml. XVII., 119). A román *cántar* 'Zentner' jelentése éppúgy kihalt, mint a magyar *kantáré*, de 1674-ben megjelenik a mindkét nyelvben ma is élő 'gyorsmérleg': „Egy kis festet lada benne zár alat vagyon . . . egy okás *kantár*” (NyIrK. IV., 79). A *kantár* 'mérleg' nagyon elterjedt a moldvai csángóban, de van viszonylag újabb adat Erdélyből, Halmágyról is, ahol igei származékát *mek-kantárooz* 'megmázsál' is feljegyezték (NyK. XXXI., 410).

4.92. Az *oka* román közvetítésű megjelenésének látszik az 1643.-i Com: Ian. 166 Szilágyi Benjámintól való adata: „Fertály *oka*, tizenhat itzés mértéc” (NySz.), gyakori előfordulása a Bornemissza Anna feljegyezte számvetésekben (Szádeczky 229, 296, 501 stb.), Halici Mihály 1674-i leltárában egy *okás* kantár is volt (NyIrK. IV., 79). A 18. század elején nyilván erdélyi elemként került be PP Parergái közé „*Oka*, mérték neve: Statera”. A szó megtalálható a HOkl-Szj.-ben is: „Három *oka* gyapju” (107). GYARMATHI a török mellett a románnal is egybeveti (Voc.). A dunántúli adatok mellett székely tájszóként ismeri a Tsz., újabb feljegyzése azonban már a MTsz.-ben sem szerepel.

4.93. Szövevényes problémákat vet fel a végső forrásában szláv *zlot* 'pénz: kb. tallér, forint' vándorlásának tisztázása. A rendelkezésre álló adatok arra mutatnak, hogy az erdélyi magyar nyelvbe az 1629-től különféle forrásokból adatható *zlot*, *zlat*, *ezlot*, *izlot* a románból került. A román *zlot* számos jelentése közül a legrégebbnek a 'török pénz: 30 para' látszik, ez pedig éppen jelentése folytán nem származhat közvetlenül a lengyel *zloty*-ből, hanem minden valószínűség szerint az oszmán-török *zolota* '30 para' átvétele (minderre ld. KNEZSA, SzJsz. 845). Magyar szempontból a probléma úgy merül fel, hogy vajon ezek az alakok nem közvetlenül az oszmánból kerültek-e hozzánk, mivel sok esetben kifejezetten török pénznemet jelölnek a szóval, pl. 1697 Nagyenyed: „két elkelhető török *zlót*” (TörtTár 1899. 139). A hangalak szókezdő *zl*-je azonban a románnal egyezik és nehezen lehetne ilyen fonológiai struktúrájú oszmán-török alakra gondolni. (A KNEZSA idézte *zolota*, *zalota*, *zeleta* kétségtelenül oszmán-török alak átvétele). A legvalószínűbb ezért, hogy ennek a számos országban járatos pénznemnek a nevét az erdélyi magyarság román közvetítéssel ismerte meg. Az első 1629-ből való adat (MontME. IV., 101) Konstantinápolyi jelentésből származik, de szerzője a pénznemet még hazulról, Erdélyből ismerhette. Az *izlot* és alakváltozatainak a 17. század második felében és a 18. század első felében való gyakoriságára CSEFKÓ GYULA (MNy. XVIII., 167–9) és KNEZSA (i. h.) számos adatot gyűjtöttek össze. Az Affinitas-ban GYARMATHI még a lengyel *zlot*-val veti egybe, de Vocabulariumában már így szerepel „*Zlot*, *izlot*, forint L. florenus V. *zlot* stb.” (92). Ez egyben a magyar szó utolsó előfordulásának látszik.

Les anciens emprunts roumains du hongrois et quelques problèmes de l'emprunt lexical par contact direct

Il y a presque trente ans que le livre de G. Blédy (*Influența limbii române asupra limbii maghiare*) a paru. Cette oeuvre est la dernière qui essayait de synthétiser les résultats des études sur les emprunts roumains du hongrois. Or, bien que les recherches ultérieures, surtout celles qui sont dirigées par Gy. Márton et A. T. Szabó, professeurs à l'Université de Cluj ont changé considérablement notre savoir sur ce domaine, l'opinion courante reste ancrée dans le livre de Blédy. La présente étude veut faire valoir les résultats obtenus au cours des trois dernières décades et dresser un tableau plus précis de l'influence roumaine sur le lexique de la langue hongroise. Étant donné que le total des éléments roumains du hongrois — y compris aussi les hapax — monte à peu près à mille, il est impossible de les analyser dans un article de revue, ainsi l'auteur s'est contenté de traiter les emprunts qui sont pénétrés dans le hongrois jusqu'à la fin du 18e siècle.

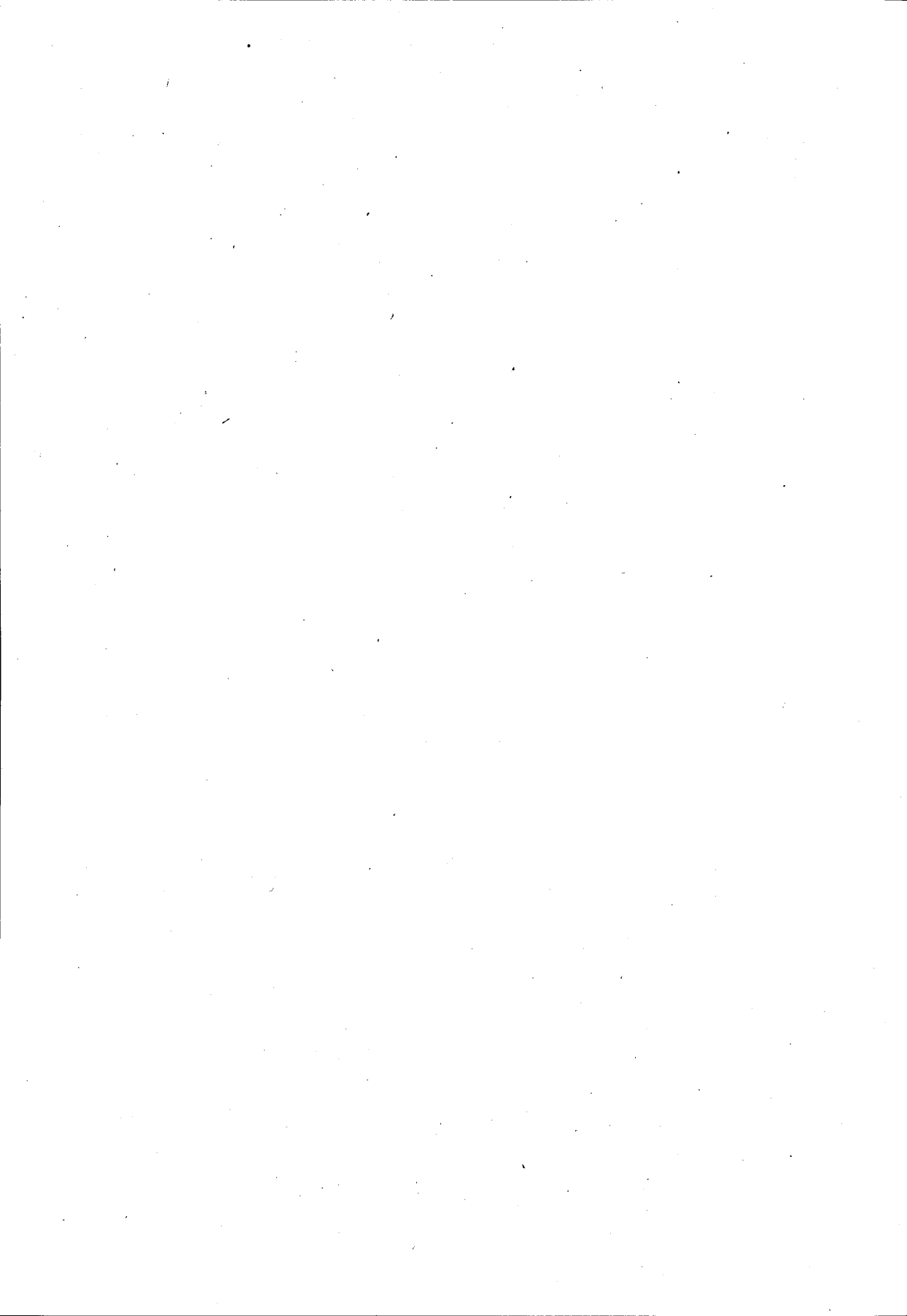
L'étude passe en revue les éléments roumains, suit leur sort depuis leur entrée dans le hongrois jusqu'à nos jours. En cas si les données disponibles le permettent, l'auteur essaye de tracer leur itinéraire, le point ou les points de leur pénétration, leur évolution sémantique et les causes, surtout d'ordre économique ou ethnographique qui ont contribué à l'emprunt et à leur propagation. C'est justement dans ce but que leur étude chronologique par siècles est doublée par un groupement sémantique en champs notionnels. Une attention particulière est portée à la terminologie vlaque dont les éléments sont parmi les plus anciens et les plus répandus. Font partie de cette terminologie non seulement des mots se rapportant directement à l'élevage mais aussi des termes qui désignent des notions connexes à cette activité (noms d'aliments, de vêtements, d'habitat etc.).

L'étude énumère et analyse plus de 150 emprunts roumains. Du 14e siècle nous n'avons que *cserge* 'housse', *kosár* 'parc', *krajnik* 'chef administratif des colons roumains', *szindia* 'juge des colons roumains'. Huit autres mots d'origine roumaine apparaissent au 15e siècle: *alakor* 'épéautre', *bács* 'maître berger', *berbécs* 'mouton (castré)', *csobán* 'berger', *gárgya* 'margelle en bois du puits', *kaliba* 'hutte', *kalugyer* 'moine orthodoxe', *katrinca* 'jupe-tablier des femmes roumaines'. On voit donc que la majorité prépondérante des anciens éléments roumains du hongrois provient des 16e et 18e siècles. Le tournant est le 16e siècle. Parmi les causes on peut mentionner en premier lieu la formation de la Transylvanie indépendante, et, phénomène concomitant, l'efflorescence des lettres en langue hongroise. L'importance du 16e siècle est caractérisée non seulement par le nombre accru des éléments roumains — l'étude rend compte de 39 nouveaux emprunts — mais aussi par leur fréquence, propagation et vitalité. Une centaine de mots d'origine roumaine provient enfin des 17e—18e siècles, mais la majorité reste releguée à une aire assez limitée ou n'a qu'une vie plus ou moins éphémère.

Un dépouillement de textes anciens (documents, inventaires, mémoires etc.) a aidé l'auteur d'établir une série de nouvelles datations, d'attirer l'attention sur l'existence de quelques éléments roumains jusqu'à ce temps inaperçus, même la provenance roumaine de certains mots considérés comme d'autre origine ou d'origine incertaine est démontrée.

Des résultats concordants acquis au cours de l'étude de l'histoire de quelques éléments permettent de déduire certaines considérations d'ordre théorique concernant l'emprunt par contact direct. La matière traitée est très pertinente à ce sujet parce que les peuples hongrois et roumain ont vécu entremelés plusieurs siècles l'un à côté de l'autre dans les conditions d'une coexistence continue où les contacts personnels étaient à l'ordre du jour. Tel est par exemple le fait qu'un élément est emprunté successivement, plusieurs fois et à plusieurs endroits parce que la notion désignée ou une partie de celle-ci représente quelque chose de nouveau à la langue, c-à-d. au peuple emprunteur. Cela montre justement la valeur sociale de l'emprunt. Non moins caractéristique est le phénomène qu'un mot de civilisation venu des Balcons pénètre dans le hongrois par plusieurs voies, p. ex. un élément oriental peut provenir directement du turc mais aussi par les filières roumaine et serbo-croate. Dans bon nombre de cas un élément slave est répandu aussi par le roumain et le cas inverse n'est pas moins rare. L'étude renforce donc par ses données la théorie de l'étymologie multiple. La matière étudiée permet aussi à l'auteur la démarcation théorique entre élément étranger, emprunt et élément assimilé, grades dans le processus d'incorporation d'un élément non autochtone.

FERENC BAKOS

Generatív grammatikai vázlatok a koordinációról

I

1. A legújabb és legtekintélyesebb magyar leíró nyelvtanok (az akadémiai nyelvtan¹ és az egyetemi tankönyv²) a mellérendelés fogalmát és fajtáit kétszer tárgyalják a mondatanon belül. Egyszer a szószerkezeteknél, egyszer pedig az összetett mondatoknál. Ez a feldolgozás nyilvánvalóan nem gazdaságos, de ez a kisebbik hibája. Súlyosabb hiba az, hogy nem lehet következetesen végigvinni az osztályozást, bizonyos esetekben nem lehet eldönteni, hogy halmozott szószerkezetet tartalmazó egyszerű mondattal, vagy összetett mondattal van-e dolgunk: „...a gyakorlatban több, általában bővítmény nélküli állítmány közül jobbra csak a valamilyen szorosabb jelentésbeli kapcsolatban állókat tekintjük többtagúaknak, egy egyszerű mondatba tartozónak... Ha a szorosabb jelentésbeli kapcsolat hiányzik, inkább közös alanyú, de különálló mondatokról beszélünk még akkor is, ha a halmozottnak is felfogható második tagnak nincs külön bővítménye... Még nehezebb volna az állítmányokat egy mondatba vonni olyankor, mikor ezt alaktani mozzanatok is akadályozzák, így »A barátom meghűlt és köhög«. Az effélékben, ahol múlt és jelen idejű igealakok kerülnek egymás mellé, összetett mondatot kell látnunk.”³ Az idézetben két kritériumot találunk a halmozott szószerkezeteket tartalmazó egyszerű és az összetett mondatok megkülönböztetésére. Az egyik, az állítmányok között levő „szorosabb jelentésbeli kapcsolat”, nincs közelebbről meghatározva, mindenki azt ért rajta, amit akar, így egy objektív igényű osztályozásnak aligha lehet alapja. A másik, az igeidők azonossága, jól meghatározott formai kritérium, alkalmazása azonban furcsa következményekkel jár. Ennek a kritériumnak az alapján ugyanis a *Barátom meghűlt és köhög* mondat összetettnek, a *Barátom meghűlt és köhögött* vagy a *Barátom meg fog hűlni és köhögni fog* mondat viszont egyszerűnek minősül.

Ha utánanéznünk, hogy mi készíti a grammatikusokat ennek az osztályozásnak a fenntartására annak ellenére, hogy ilyen nehézségekkel jár, a következő érvekkel találkozunk: „Mivel a többtagú mondatrészt nyelvtani szempontból a mondat egészében a pusztán (egytágú) mondatrészek módjára viselkedik, ezért az olyan mondat, amelyben többtagú mondatrész van, általában csak egy egységes gondolat tartalom kifejezésének, nem pedig két (vagy több) egységes gondolat tartalom kapcsolatának tekintendő, mint a mellérendelt mondatok... A mai nyelvi rendszerben, tehát leíró szempontból nem

¹ TOMPA JÓZSEF (szerk.), A mai magyar nyelv rendszere I—II. Budapest, 1961.

² BENCÉDY—FÁBIÁN—RÁCZ—VELCSOVNÉ, A mai magyar nyelv (kézirat). Budapest, 1965.

³ TOMPA, II. 318.

helyes az ilyen mondatot több mondat összevonásának tekinteni.”⁴ „... a szó szerkezetekből hiányzik a dinamizmus, a valóságra vonatkoztatás mozzanata: ezek a nyelvnek nem természetes funkcionális egységei, csupán alkotóelemei a mondatnak, s minden alkalmiságuk ellenére annál mégis viszonylag állandóbb, statikusabb nyelvi alakulatok.”⁵

Az érvek egy részével nemigen tudunk mit kezdeni. Nem tudjuk, hogy mit jelent a „dinamizmus”, a „valóságra vonatkoztatás mozzanata”, amely a mondatokban megvan, de hiányzik a szó szerkezetekből. Nem értjük, hogy miért dinamikusabb a *Sári csizmája piros* mondat, mint a *Sári piros csizmája* szó szerkezet, vagy hogy milyen valóságra vonatkozik az egyik, amire a másik nem vonatkozik. Nem tudjuk, hogy mi egy egységes gondolat tartalom, és mi nem az, s hogy vajon miért inkább egységes gondolat tartalom az, amit a *Pista és János kenyeret eszik* mondat fejez ki, mint amit a *Pista kenyeret eszik és bort iszik* mondat. Az egyetlen érv, amely érthető, az, hogy a halmozott mondatrészek úgy viselkednek a mondatban, mintha egyszerű mondatrészek, nem úgy, mintha mondatok lennének. Ez a megállapítás viszont meglehetősen magától értetődő, és nehéz elképzelni, hogy valaha is álkította volna valaki az ellenkezőjét.

2. Az „összevont mondat” elméletének hívei — ahogyan ezt egy 1930-ban megjelent monográfiából, ERDÉLYI LAJOS „Mondattani tanulmányok” című művéből megtudhatjuk — nem azt tanították, hogy a halmozott mondatrészek a mondatban mondatként viselkednek, hanem azt, hogy a *halmozott mondatrészeket tartalmazó mondatok több mondatból állnak elő*: „Az efféle mondatok két vagy több mondatból egygyé változtatott, ... »összehúzott, összevont« mondatok ... Mégpedig: (a) két vagy több, közös alannyal, állítmánnyal stb. résszel bíró mondatból egy mondatná rövidítve. (b) Összevontak e mondatok, melyek úgy jöttek létre, hogy két vagy több mondat különböző alanyát vagy állítmányát vagy más részét összevonjuk, és a közös mondatrészt, a közös állítmányt vagy alanyt stb. csak egyszer tesszük ki.” Az eredeti állítás tehát nem az ilyen mondatok részeinek aktuális viselkedésére, hanem a mondatok keletkezésére vonatkozik. Az elméletet cáfoló érveknek ezért ugyancsak az ilyen mondatok keletkezéséről, létrejöttéről kell szólniuk. Az akadémiai nyelvtan és az egyetemi tankönyv szerzői nem arról beszélnek, amiről szó van, s ezáltal úgy tüntetik fel azt az elméletet, amellyel polemizálnak, mintha egyszerűen értelmetlen lenne.

Erdélyi — a fenti szerzőkkel ellentétben — nem értelmetlennek, hanem cáfolhatónak tartja az összevont mondat elméletét. Ez az elmélet szerinte a nyelvtudományban régóta kísértő logikai szemlélet, „a mondatoknak nem adott elemekből való származásáról való felszínes vizsgálódás”⁷ terméke. Elsősorban azt lehet felhozni ellene, hogy pszichológiailag valószínűtlen: „Mert ugyan létező-e olvasóim közül valaki, aki egész életében, nemhogy beszédben, de bármily megfontolt írásban külön gondolt és azután húzott volna össze két mondatot ... ?”⁸ De ha a folyamat pszichológiai valószínűtlenségétől eltekintենk is — érvel tovább —, az összevont mondat elmélete akkor sem állna meg a

⁴ TOMPA, II. 317–18.

⁵ BENCÉDI—FÁBIÁN, 261.

⁶ ERDÉLYI LAJOS, *Mondattani tanulmányok* III. Budapest, 1930. 29.

⁷ ERDÉLYI, III. 33.

⁸ ERDÉLYI, III. 31.

lában, hiszen számos mondat esetében egyáltalán nem gondolhatunk afféle előállításra. Ilyenek pl. *Castor és Polydeukes ikrek valának; Károly és Róbert versenyeznek egymással; tavasz, nyár, ősz és tél szabályszerűen váltakoznak* stb.”⁹

Mivel a generatív grammatika, amelynek keretei között a mellérendelést vizsgálni fogjuk, nagyon is közel áll az Erdélyi által támadott szemlélethez, ugyancsak „a mondatoknak nem adott elemekből való származását” vizsgálja, védekeznünk kell Erdélyi érveivel szemben.

Első — általánosabb — ellenvetésére azt válaszolhatjuk, hogy csak akkor érvényes, ha a *keletkezés, előállítás* kifejezéseknek pszichológiai jelentést tulajdonítunk, ezt tennünk azonban egyáltalán nem szükséges. A generatív grammatikában, amennyiben használjuk ezeket a kifejezéseket, mindig *levezetést* jelentenek, azt jelentik, hogy a grammatikus egy aktuális, megfigyelhető formát hipotetikus formákból vezet le meghatározott szabályok segítségével. S hogy ezt miért teszi, azt NOAM CHOMSKY a generatív nyelvelmélet megteremtője a következőkkel indokolja: „Minden számottevő tudományos elmélet arra törekszik, hogy *összefüggést teremtsen a megfigyelhető események között* oly módon, hogy hipotetikus konstruktumok segítségével általános törvényeket állít fel, és a megfigyelhető eseményeket ezekből az általános törvényekből vezeti le. Egy speciális grammatikában a megfigyelhető események az illető nyelv érvényes nyilatkozatai. Azt, hogy egy ilyen megfigyelhető esemény következik az elméletből, azzal bizonyítjuk, hogy meghatározzuk struktúráját minden nyelvi szinten, és kimutatjuk, hogy ez a struktúra a grammatikai szabályoknak, vagyis az elmélet törvényeinek megfelelően jött létre. A grammatika tehát a megnyilvánulások elmélete, és ebben az elméletben olyan hipotetikus konstruktumok szerepelnek, mint a szóbanforgó nyelv fonémái, morfémái, szókapcsolatai stb.”¹⁰

Ennek a módszernek a létjogosultságát a másikkal — Erdélyiével és a fentebb tárgyalt nyelvtanok szerzőivel — szemben az bizonyíthatja, ha sikerül olyan összefüggéseket megragadnunk és kifejeznünk, amelyeneket a másik módszerrel nem lehet megragadni, vagy nem lehet világos formában kifejezni. Számos ilyen összefüggésre hozhatunk példát a generatív grammatikai irodalomból. Ilyenek az aktív és a passzív mondatok, az állító, tagadó és a kérdő mondatok összefüggései stb. A jelen dolgozat is hasonló összefüggésekre szeretné felhívni a figyelmet: egyrészt a mellérendelő szó szerkezetek és a mellérendelő mondatok összefüggésére (amelyet, mint láttuk, a másik módszer segítségével nem lehet kifejezni), másrészt pedig a kapcsolatos és a kizáró ellentétes mellérendelés összefüggésére.

Mindez persze csak annyit jelent — bár ez nem kevés —, hogy az egyik módszer segítségével egyszerűbben és adekvátabb módon tudjuk leírni a nyelvi rendszert, mint a másikkal. Az, hogy leírásunk igaz-e, hogy van-e valamiféle pszichológiai realitása, további bizonyításra szorul, de — és ezt hangsúlyozni kell — mindkét esetben további bizonyításra szorul.

Erdélyi második ellenérvére a következőket lehet mondani: Az a tény, hogy az *ikrek, versenyeznek egymással, váltakoznak, összefüggnek, hasonló, találkozik, ölelkezik, keveredik* stb. típusú állítványok mellett álló halmozott alanyok nem származhatnak két vagy több alapul szolgáló mondatból, nem

⁹ ERDÉLYI, III. 32.

¹⁰ N. CHOMSKY, The logical structure of linguistic theory (M. I. T. microfilm, 1955) 6–7

feltétlenül jelenti azt, hogy a többi állítmány mellett álló halmazott alanyok (vagy más halmazott mondatrészek) sem származhatnak két vagy több alapmondatból. Jelentheti ez a tény azt is, hogy két különböző állítmánytípussal állunk szemben. Meggyőződésem szerint ezt is jelenti. Ez az álláspont azonban nemcsak Erdélyi felfogásával ellenkezik, vitatott a generatív grammatikai irodalomban is.

3. A generatív grammatikusok közül N. CHOMSKY foglalkozott először a mellérendeléssel. *Syntactic Structures* című művében fogalmazta meg azt a szabályt, amelynek segítségével koordinált szerkezeteket tartalmazó mondatokat lehet létrehozni: „Ha S_1 és S_2 jól formált mondatok, és S_1 csak abban különbözik S_2 -től, hogy S_1 -ben X fordul elő azon a helyen, ahol S_2 -ben Y (azaz, $S_1 = \dots X \dots$ és $S_2 = \dots Y \dots$), továbbá, ha X és Y azonos típusú összetevők S_1 -ben, illetőleg S_2 -ben, akkor S_3 olyan mondat lesz, amely S_1 -ből áll elő azáltal, hogy X helyére X + és + Y-t helyettesítünk (azaz, $S_3 = \dots X + \text{és} + Y \dots$)”¹¹

4. LILA GLEITMAN — aki behatóan vizsgálta az angolban a mellérendelést¹² — észrevette, hogy ez a szabály nem tud számot adni a *találkozik, hasonló* típusú állítmányok mellett álló halmazott alanyokról. A szabály első kikötése ugyanis az, hogy a koordinált szerkezetet tartalmazó mondat alapjául szolgáló mondatoknak jól formáltaknak kell lenniük. Így a *János és Mari találkozott* mondat nem vezethető le a **János találkozott* és a **Mari találkozott* mondatokból. GLEITMAN úgy oldja meg a problémát, hogy az ilyen típusú mondatok alapjául a következőket tételezi fel: *János találkozott Marival* és *Mari találkozott Jánossal*. Erre a két alapmondatra egy speciális transzformációt alkalmaz, a kölcsönös-konjunkció transzformációt, amely a következő formára hozza őket: *János és Mari találkozott egymással*, majd egy újabb (nem kötelező) transzformációval törli a kölcsönös névmást, s így eljut a *János és Mari találkozott* „célmondatához”.

5. GLEITMAN után LAKOFF és PETERS szóltak hozzá a kérdéshez,¹³ ők vetették fel először a generatív grammatikai irodalomban azt a gondolatot, hogy a két állítmánytípust el kell különíteni egymástól. A két típus különbözősége mellett azzal érveltek, hogy van egy olyan átalakítási lehetőség, amely csak az egyik esetében áll fenn. Az angolban a *John and Mary embraced* mondat átalakítható úgy, hogy az összetett alanyi csoport egyik tagja az állítmányi csoportba kerül tárgyként: *John embraced Mary*. Ugyanez az átalakítás a másik típusnál elfogadhatatlan mondatokat eredményez: *John and Mary walked*, **John walked Mary*.¹⁴ Mivel a két típus elválik, jogunk van különbözőképpen kezelni őket, az egyik esetében egy, a másikéban több alapul szolgáló mondatot felvenni mélystruktúráként.

¹¹ N. CHOMSKY, *Syntactic structures*, Hága. 1957. 36.

¹² LILA R. GLEITMAN, *Coordinating conjunctions in English*. *Language* 41. 260–94 (1965)

¹³ G. LAKOFF — S. PETERS, *Phrasal conjunction and symmetric predicates: The computation Laboratory of Harvard Univ. Mathematical linguistics and Automatic Translation, Report No. NSF-17 pp. IV-1-49. 1966.*

¹⁴ A magyarban sokkal bonyolultabb a helyzet, ezért is maradtam az angol példánál. Igaz a *hasonló, találkozik, ölelkezik* stb. típusú állítmányokat tartalmazó halmazott alanyú mondatok a magyarban is átalakíthatók ilyesféleképpen: a halmazott

6. MACCAWLEY¹⁵ vitába szállt LAKOFFal és PETERSSEL. Érvüket nem találta meggyőzőnek, rámutatott, hogy abban az esetben, ha az alanyi csoport nem összetett, hanem egyszerű és többes számban áll, mindkét típus egységesen viselkedik, egyik sem alakítható át az általuk javasolt módon. MACCAWLEY szerint a *találkozik*, *hasonló* típusú állítmányoknak egyszerűen a szemantikai felépítéséből adódik, hogy a mellettük álló alanyi csoportnak összetettnek, vagy egyszerűnek, de többes számúnak kell lennie. Az ilyen állítmányok ugyanis nem egy individuumra vonatkoznak, hanem mindig individuumok halmazáról állítanak valamit. Ezt a tulajdonságot az állítmányok szemantikai reprezentációjában az a megkötöttség ábrázolja, hogy a mellettük álló alanyi csoportnak mindig halmaz-indexszel kell rendelkeznie. Mivel így áll a helyzet, ezeket semmiképpen sem vezethetjük le több alapmondatból. De ez a típus és a többi csak abban különbözik, hogy míg az egyiknek mindig halmaz-indexszel ellátott alanyi csoport mellett kell szerepelnie, a másik tetszőlegesen szerepelhet halmaz-indexszel vagy individuális indexszel ellátott alanyi csoport mellett is, következésképpen nincs értelme túlbonyolítani a leírást, nincs értelme annak, hogy a többi halmozott alanyi csoporttal rendelkező mondatot ne egy, hanem több alapul szolgáló mondatból vezessük le.

7. Látjuk, a generatív grammatikai irodalomban két — egymástól szögesen eltérő — megoldás született a két állítmánytípus egységes kezelésére. Míg GLEITMAN — CHOMSKY szabályának mintájára — minden halmozott szerkezetet több alapmondatból vezet le, MACCAWLEY feladja CHOMSKY megoldását, s amellet érvel, hogy minden halmozott szerkezetet egy alapmondatból vezessünk le.

GLEITMAN egységesítő törekvésének az a hibája, hogy bonyolult, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ebben a leírásban külön szabályokra lenne szükség az *összekapcsol*, *elvegyít* stb.-féle állítmányok mellett álló halmozott tárgyak levezetésére.

MACCAWLEY megoldása viszont csak a mellérendelt névszói csoportokra alkalmazható. Ha a mellérendelést az állítmány szemantikai szerkezetével hozzuk összefüggésbe, nehéz elképzelni, hogy hogyan lehet számot adni a mellérendelt állítmányokról, jelzőkről vagy határozókról. (Mindössze zárójelben jegyzem meg, hogy MACCAWLEY érve LAKOFF és PETERS kritériumával szemben nem fogadható el: lehetetlen követelmény lenne, ha két alkategóriát csak akkor tekintenénk valóban kettőnek, ha azok minden tekintetben különböznenek egymástól. A céltárgy és az eredménytárgy például elkülöníthető egy speciális kérdőtranszformáció segítségével, amelyik csak a céltárgyra alkalmazható. Ugyanakkor a kétféle tárggyal alkotott mondatok a passzív transzformáció szempontjából egységesen viselkednek.¹⁶)

alanyi csoport egyik tagja átkerülhet az állítmányi csoportba, ahol többnyire valamilyen állandó határozó lesz, de hasonló átalakításokra a másik típus esetében is van mód. A különbség az, hogy a *találkozik*-félék mellett a határozó állandó határozó lesz, a másik típus mellett nem. Ez azt jelenti, hogy a határozó csak az utóbbiak mellől hagyható el anélkül, hogy a mondat megszűnne jól-formált lenni.

¹⁵ J. D. MACCAWLEY, The role of semantics in a grammar: Universals in linguistic theory. E. BACH—R. T. HARMS (eds.) New York, 1968.

¹⁶ C. J. FILLMORE, The case for case: Universals in linguistic theory. E. BACH—R. T. HARMS (eds.), New York, 1968.

8. Mindkét álláspont bonyodalmaait, nem kívánatos követelményeit elkerülhetjük, ha sikerül bebizonyítanunk, hogy a *hasonló, találkozik* és a többi állítmánytípus eltér egymástól. Mint említettem, LAKOFF és PETERS kritériuma nem olyan áttetsző a magyarban, mint az angolban, így célszerű más kritériumokat keresnünk. Kapcsoljuk össze az alanyi csoport mellérendelt tagjait és helyett *is . . . is, nemcsak . . . hanem . . . is* vagy *sem . . . sem* kötőszavakkal:

János és Mari sétál

János is, Mari is sétál

Nemcsak János, hanem Mari is sétál

Sem János sem Mari nem sétál

János és Mari találkozott

**János is, Mari is találkozott*

**Nemcsak János, hanem Mari is találkozott*

**Sem János, sem Mari nem találkozott*

Az eredmény azt mutatja, hogy a magyarban is léteznek olyan transzformációk, amelyek csak az egyik típusra alkalmazhatók, következőképpen a két típus valóban különbözik egymástól. Ezzel sikerült bizonyítanunk, hogy minden olyan törekvés, amely a kettő egységes kezelésére irányul — így MACCAWLEY-é és GLEITMAN-é is —, megalapozatlan. Egyúttal sikerült kivédenünk ERDÉLYI második ellenvetését, sikerült annyit bizonyítanunk, hogy az összevont mondat elméletét az általa felhozott ellenpéldák nem cáfolják.

9. De tovább is mehetünk, s megpróbálhatjuk azt is bebizonyítani, hogy a két típus különbözősége éppen abban áll, hogy az egyik esetében két vagy több mondatot kell feltételeznünk mélystruktúráként, ha a felszíni struktúrában halmozott alanyi csoport áll az állítmány mellett, a másik esetében viszont csak egyet. A bizonyításnál EMMON BACH megállapítására támaszkodunk,¹⁷ amely szerint egy mondatot annyiféleképpen lehet tagadni, ahány konstituens mondatot tartalmaz a mélystruktúrája. Vegyük a legegyszerűbb esetet, azt, hogy két mondat van *és*-sel összekapcsolva:

János és Mari sétál.

János és Mari találkozott.

Ha ezeknek a mondatoknak az alapjául két-két másik mondat szolgál, akkor kétféle tagadási lehetőségünk kell, hogy legyen: tagadhatjuk az egyik mondatot és ugyanakkor állíthatjuk a másikat, vagy pedig tagadhatjuk mindkét mondatot. Az első lehetőségre a magyarban külön kötőszópár szolgál, a *nem . . . hanem*. Azt találjuk, hogy ez a két tagadási lehetőség csak a *sétál* esetében létezik, a *találkozik* csupán egyféleképpen tagadható:

Nem János, hanem Mari sétál.

János és Mari nem sétál.

**Nem János, hanem Mari találkozott.*

János és Mari nem találkozott.

Ez az érv azt bizonyította, hogy nemcsak jogunk van a két típust különbözőképpen kezelni, de jogunk van őket éppen úgy kezelni, ahogy LAKOFF és PETERS javasolta, és hogy nincs semmi hiba abban, ahogy az összevont mondat elméletének hívei elemezték azt a típust, amelyikkel foglalkoztak.

¹⁷ E. BACH, Nouns and noun phrases: Universals in linguistic theory. E. BACH—R. T. HARMS (eds.), New York, 1968. 96 kk.

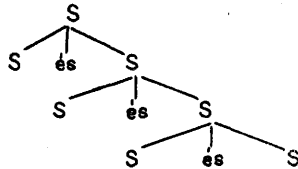
II

Miután sikerült elhárítanunk az álláspontunkat fenyegető ellenvetéseket, s eközben nagy vonalakban fel is vázoltuk ezt az álláspontot, rátérhetünk részletesebb kifejtésére.

1. A szintaxis bázis komponensének első szabálya $S \rightarrow NP VP$. Ez a szabály a hagyományos elemzésnek azzal az állításával egyenértékű, hogy minden mondat alanyi és állítmányi csoportból áll. Ha számot akarunk adni a mellérendelt mondatokról, módosítanunk kell ezt a szabályt. Egy mellérendelt mondat közvetlenül ugyanis nem alanyi és állítmányi csoportra, hanem mondatokra bontható. Hogy hány mondatra, az attól függ, hogy milyen típusú mellérendelésről van szó. A kapcsolatos mellérendelés érdekessége az, hogy elvileg korlátlan számú mondat kerülhet egymás mellé egy mondatba. A bázis komponens első újíró szabályának ki kell fejeznie ezt a tényt. SANFORD SCHANE¹⁸ a következő formulát javasolta erre a célra:

$$S \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} S \text{ (és } S)^* \\ NP VP \end{array} \right\}$$

A * azt jelenti, hogy a kerek zárójelben levő sor, és S , akárhányszor egymás mellé írható: S és S ; S és S és S ; S és S és S és S ; stb. Ez a jelölés eddig nem szerepelt a generatív grammatikában. Elfogadását az indokolja, hogy másképp nem tudjuk kifejezni, amit akarunk. Ha a szabály $S \rightarrow S$ és S volna (az egyetlen kézenfekvő alternatíva a generatív grammatikán belül), akkor ugyan generálhatnánk olyan mondatokat, amelyekben tetszőleges számú másik mondat van, de ezek nem mellérendeltek, hanem alárendeltek lennének:

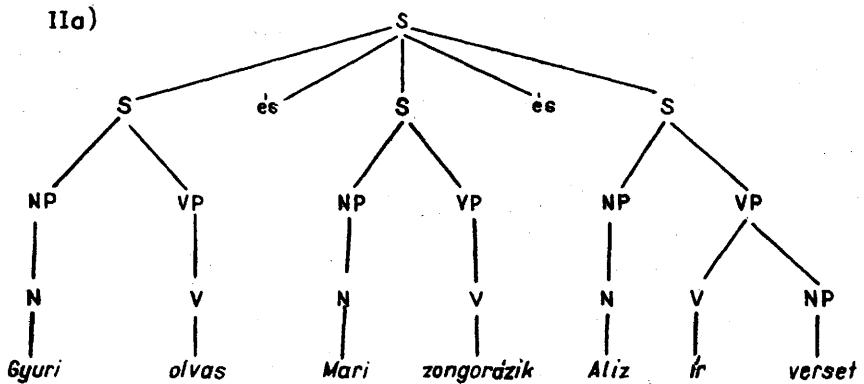
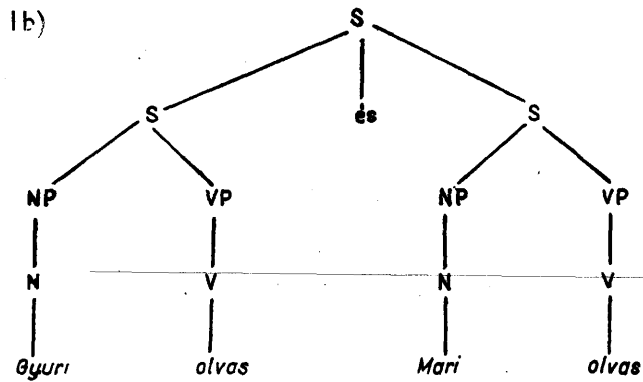
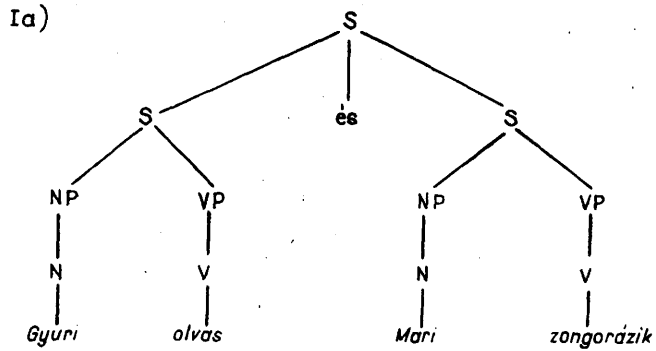

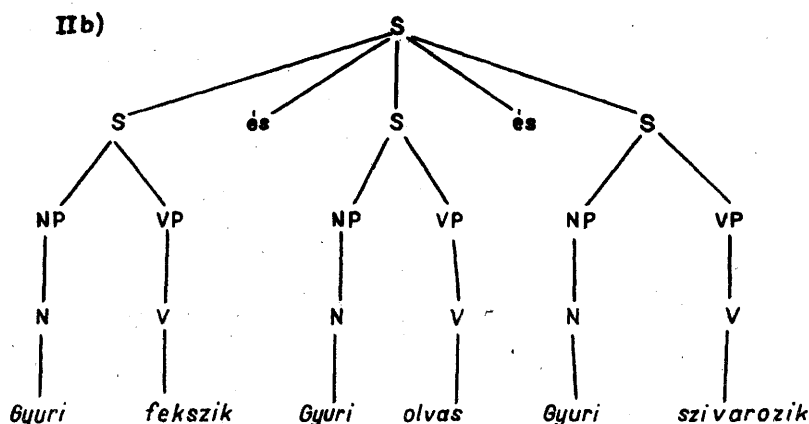
Ha viszont minden hosszúságot külön szabállyal vezetnénk be, akkor végtelen számú szabályra lenne szükségünk, mivel elvileg nem tudunk felső határt szabni az egy mondaton belül egymás mellé rendelhető mondatok számának.¹⁹ Tételezzük fel, hogy kiindulunk a Schane által módosított szabályból, és a bázis komponens további szabályait alkalmazva eljutunk a lexikai elemek behelyettesítéséig. A behelyettesítés elvégzése után kétféle helyzet állhat elő: (I) a konstituens mondatoknak nem lesznek azonos lexikai egysé-

¹⁸ SANFORD A. SCHANE, A schema for sentence coordination, Informational System Language Studies number ten, Bedford, Massachusetts, 1966.

¹⁹ Érvünk SCHANE formulájának elfogadása mellett azonos azzal az érveléssel, amelyet POSTAL hozott fel (Constituent structure. A study in contemporary models of syntactic description, Bloomington, 1964.) a deskriptív nyelvészetben lehetséges koordinációs megoldások ellen. Az a tény, hogy érvét a generatív megoldások ellen is fel lehet használni, nem tűnt fel POSTALnak.

geik; (II) a konstituens mondatoknak azonos és különböző lexikai egységeik is lesznek. Pl.:

2. Azokban az esetekben, amikor a konstituens mondatoknak nincsenek azonos lexikai egységeik, törölni lehet a köztük levő *és* kötőszót.

És-törlés (nem kötelező)

$NP_1 VP_1$ és $NP_2 VP_2 \rightarrow NP_1 VP_1 NP_2 VP_2$

Ha $NP_1 \neq NP_2$ és $VP_1 \neq VP_2$

Ha kettőnél több konstituens mondatunk van, akkor a szabály többször alkalmazható. Ha nem töröljük az *és*-eket, vagy nem töröljük mindegyiket, akkor az utolsó két konstituens mondat közötti *és*-t *meg* vagy *pedig* kötőszóval helyettesíthetjük.

És-helyettesítés (nem kötelező)

$NP_{n-1} VP_{n-1}$ és $NP_n VP_n \rightarrow NP_{n-1} VP_{n-1} NP_n \overset{\text{meg}}{\text{pedig}} VP_n$

Ha $NP_{n-1} \neq NP_n$ és $VP_{n-1} \neq VP_n$

Ezzel a két transzformációs szabállyal az (Ia) és (IIa) mélyszerkezetekből a következő sorokat hozhatjuk létre:

Gyuri olvas, Mari zongorázik.

Gyuri olvas, Mari meg zongorázik.

Gyuri olvas, Mari pedig zongorázik.

Gyuri olvas, Mari zongorázik, Aliz verset ír.

Gyuri olvas, Mari zongorázik és Aliz verset ír.

Gyuri olvas, Mari zongorázik, Aliz meg verset ír.

Gyuri olvas, Mari zongorázik, Aliz pedig verset ír.

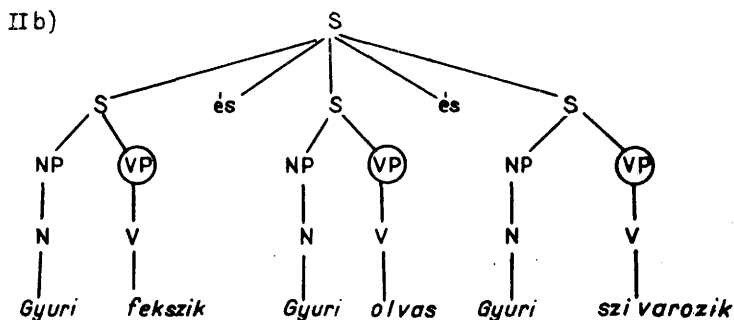
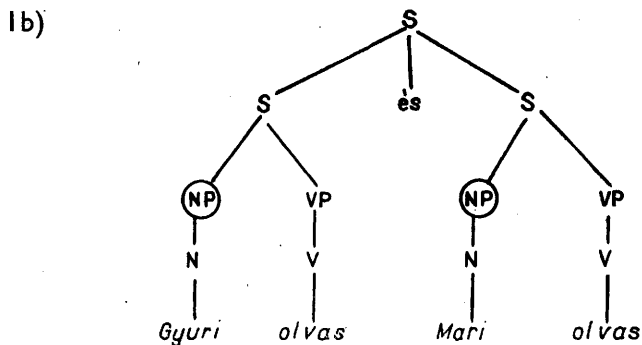
Gyuri olvas és Mari zongorázik, Aliz verset ír.

Gyuri olvas és Mari zongorázik, Aliz meg verset ír.

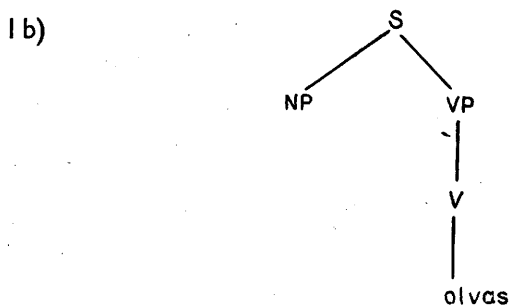
Gyuri olvas és Mari zongorázik, Aliz pedig verset ír.

3. A második eset az, amikor a konstituens mondatoknak azonos és különböző lexikai egységeik is vannak. Ha közelebbről megvizsgálva egy ilyen mélyszerkezetet azt találjuk — mint az (Ib), (IIb) példák esetében —, hogy a konstituens mondatok csak egy összetevő lexikai realizációjában különböznek egymástól, a mélyszerkezetet át kell alakítanunk oly módon, hogy az eredményül kapott sor az azonos összetevőket csak egyszer tartalmazza, s azt az összetevőt, amelyiknek a konstituens mondatokban más és más a realizációja,

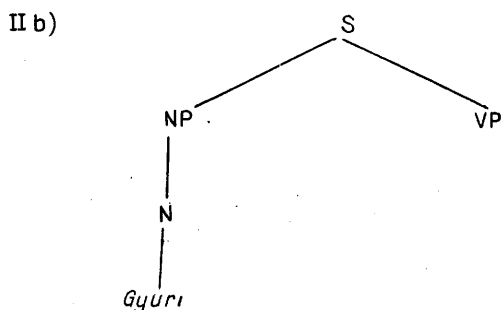
mellérendelt szerkezetként foglalja magába. Ezt az átalakítást a következő lépésekben végezzük el:²⁰ (1) Minden konstituens mondatban bekarikázzuk azt az összetevőt, amelyben a konstituens mondatok különböznek egymástól.

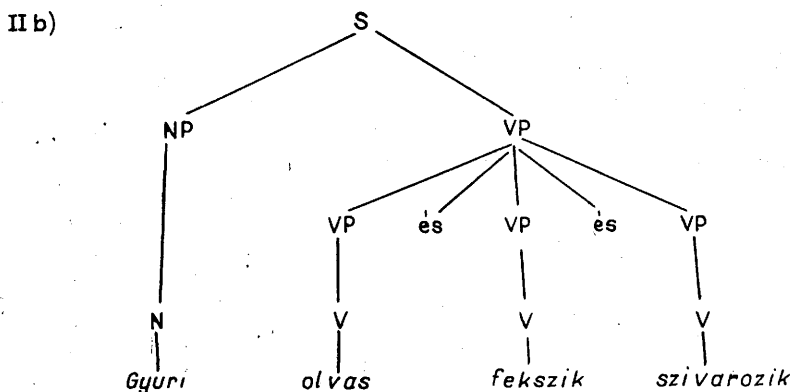
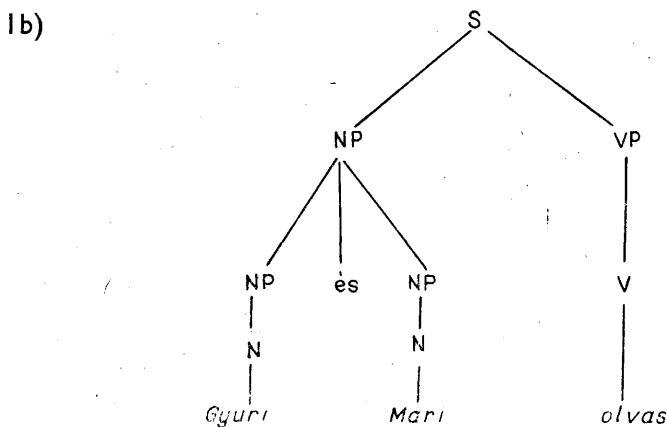
(2) Létrehozunk egy egyszerű mondatfát, amely azonos a konstituens mondatok mondatfáival, de a bekarikázott összetevő alá tartozó ágakat nem másoljuk le:

²⁰ A koordinációs redukciónak itt következő három lépése SANFORD SCHANE megoldásának alkalmazását jelentik a magyar nyelvre. Ez a megoldás egyébként tartalmilag azonos CHOMSKYÉVAL, annyiban tér el az övétől, hogy ezek a lépések tetszőleges számú mondatra alkalmazhatók egyidejűleg, míg CHOMSKY szabálya csak két mondatról tesz említést.

(3) A bekarikázott összetevőket a hozzájuk tartozó ágakkal együtt az új mondatfa megfelelő összetevője alá írjuk és-sel összekapcsolva:

4. Ennek a három lépésnek a segítségével oda jutottunk, ahová akartunk, de felmerül a kérdés, hogy miért ilyen lépésekben fogalmaztuk meg az adott mélystruktúrák átalakítását irányító elveket, miért nem transzformációs sza-

bályokban. Ahhoz, hogy válaszolni tudjunk a kérdésre, röviden el kell mondanunk, hogy mi jellemzi a transzformációs szabályokat. Minden egyes transzformációs szabály egy meghatározott struktúrával rendelkező absztrakt soron operál, ezt a sort alakítja át másfajta sorrá. Az átalakítás lehet törlés, hozzáadás, bizonyos elemek felcserélése, vagy ezeknek a műveleteknek valamilyen kombinációja. Minden transzformációs szabály három dologgal jellemezhető: annak az absztrakt struktúrának a megadásával, amelyre alkalmazható; annak az absztrakt struktúrának a megadásával, amivé az eredeti struktúra átváltozik; és azoknak a feltételeknek a megadásával, amelyeknek fenn kell állniuk, hogy az átalakítás elvégezhető legyen. Lényeges az, hogy mind a kiinduló struktúra, mind a strukturális változás, mind a változás feltételei meghatározott összetevőkben vannak megfogalmazva, s éppen ez az, ami a mi esetünkben problémát okoz, mégpedig azért, mert a konstituens mondatok egy mondatra való redukálása mindig elvégezhető, ha csak egy összetevő lexikai realizációjában különböznek egymástól, ez az összetevő viszont akármi lehet. Ebből az következik, hogy megfogalmazhatnánk ugyan a redukción transzformációs szabályban, de nem egyben: annyi transzformációs szabályra lenne szükségünk, ahány összetevője lehet egy mondatnak. Ha így járnánk el, hiányozna leírásunkból annak kifejezése, ami — úgy tűnik — elég lényeges, hogy ti. a művelet egészen általánosan alkalmazható. Ha olyan lépésekben adjuk meg az átalakítást, amilyenekben megadtuk, akkor sikerül megragadnunk ezt az általános jelleget, igaz, azon az áron, hogy a műveletek formája eltér a transzformációs szabályokétól.

Ezekkel a megjegyzésekkel a megoldás problematikusságára akartuk felhívni a figyelmet, arra, hogy egy további és mélyebb elemzés fényében könnyen kiderülhet, hogy a másik alternatíva mellett kell döntenünk vagy valamilyen harmadik megoldást kell találnunk a nyelvi tények e csoportjának kezelésére.

5. Az eddigiek összegzéseképpen megállapíthatjuk, hogy a generatív grammatikában a kapcsolatos mellérendelt mondatok és az *és*-sel összekapcsolt halmazott szószerkezetek együttesen kezelhetők, levezetésük egy bizonyos pontig — a lexikai elemek behelyettesítéséig — azonos szabállyal történik. A lexikai behelyettesítés eredményeként kapott sorok belső felépítésétől függően, hogy milyen további szabályok alkalmazhatók rájuk, s hogy így összetett mondatokat vagy halmazott szószerkezeteket tartalmazó mondatokat kapunk-e felszíni struktúráként a levezetés befejeztével.

III

Hátra van még, hogy beváltssuk második ígéretünket, s arról is beszéljünk, hogy milyen összefüggések vannak a kapcsolatos mellérendelés néhány fajtája valamint a kapcsolatos és a kizáró ellentétes mellérendelés között.

1. Minden mondat állító vagy tagadó, s az állítás, illetőleg tagadás kifejezhető kijelentés vagy kérdés formájában. Továbbá a mondat bármelyik része kiemelhető, hangsúlyozható, ha a szükség úgy kívánja. A generatív

grammatikában abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a különböző mondatformák közül a legegyszerűbb az az állító-kijelentő mondat, amelyben semmilyen mondatrész nincs hangsúlyozva. Ez a feltételezés azt a technikai megoldást vonja maga után, hogy minden mondatot állító-kijelentő mondatként vezetünk le, s a tagadást, a kérdést és az emfázist olyan további műveletként értelmezzük, amelyek minden állító-kijelentő mondatra alkalmazhatók. Gyakorlatilag úgy néz ki a dolog, hogy minden mondat tartalmaz egy mondatelőző (Pre S) összetevőt, azaz a fentebb bemutatott szabály voltaképpen

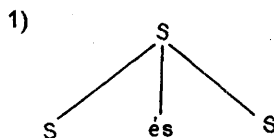
$$S \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} S \text{ (és } S)^* \\ (\text{Pre } S) \text{ NP VP} \end{array} \right\} \text{ formájú, ahol}$$

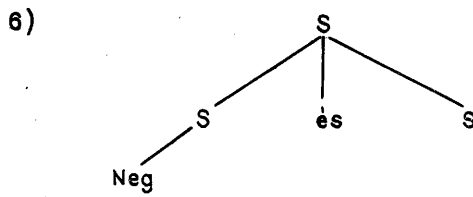
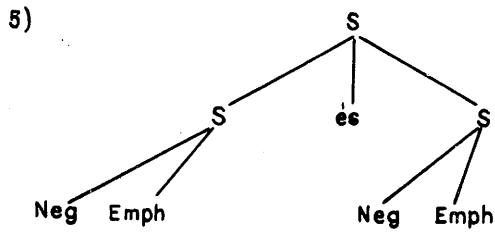
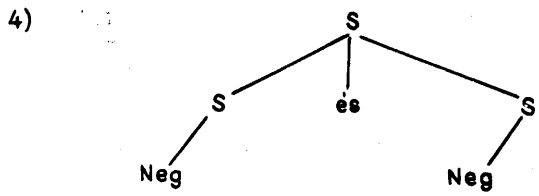
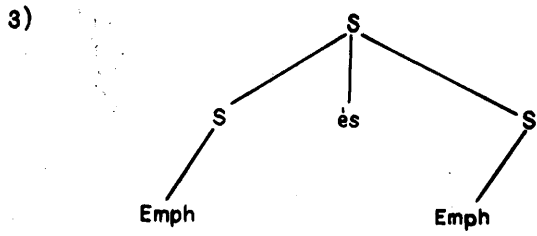
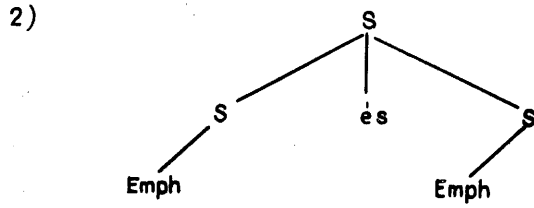
Pre S \rightarrow ((Q) (Neg) (Emph)). Lehetséges, hogy egy levezetésbe a (Pre S) összetevő egyik eleme sem lép be, s az is lehetséges, hogy egynél több eleme is belép. Az első esetben a levezetés eredményeként kapott felszíni struktúra állító-kijelentő mondatnak fog megfelelni. A többi esetben épp úgy végezzük a levezetést, mint az elsőben, de az eredményül kapott sort nem tekintjük felszíni struktúrának csak azután, hogy az adott (Pre S) összetevő által meghatározott transzformációs szabályt (vagy szabályokat) alkalmazzuk erre a sorra. (Ha például a mondatelőző Neg, akkor tagadó transzformációt kell alkalmaznunk.)

2. Mindezt azért kellett elmondanunk, mert úgy gondoljuk, hogy az alábbi mondatok összefüggenek, s összefüggéseik azzal magyarázhatók, hogy hogyan oszlanak el mélystruktúráinkban a (Pre S) összetevő (Neg) és (Emph) (tagadás és emfázis) elemei:

- (1) Péter és János sétál.
- (2) Péter is és János is sétál.
- (3) Nemcsak Péter, hanem János is sétál.
- (4) Péter és János nem sétál.
- (5) Péter sem és János sem sétál.
- (6) Nem Péter, hanem János sétál.

A mondatelőzők eloszlását az alábbi diagrammokon ábrázoljuk:

A (6)-os kivételével mindegyik struktúrára alkalmazható a fentebb ismertetett redukciós szabály három lépése, mivel a mondatelőzők azonosak a konstituens mondatokban, s így teljesül a szabálynak az a kikötése, hogy a konstituens mondatok csak egy összetevő lexikai realizációjában különbözzenek egymástól. A redukciós szabály lépéseinek alkalmazása után kerülhet sor a mondatelőzők által előírt műveletek végrehajtására. A Neg, illetőleg az *Emph* mondatelőzőnek a következő szabályokat feleltetjük meg:

Neg

$$\text{Neg } [{}_s \text{ NP VP}]_s \rightarrow [{}_s \text{ NP nem VP}]_s$$

Emph

$$\rightarrow \left\{ \begin{array}{l} [{}_s \dots X_1 \text{ és } X_2 \text{ és } \dots \text{ és } X_n \dots]_s \rightarrow \\ [{}_s \dots X_1 \text{ is és } X_2 \text{ is és } \dots \text{ és } X_n \text{ is } \dots]_s \\ [{}_s \dots \text{ nemcsak } X_1 \text{ és } X_2 \dots \text{ hanem } X_y \text{ és } X_n \text{ is } \dots]_s \end{array} \right\}$$

ahol X_y X_2 -től X_n -ig bármely X lehet

Ezeket a szabályokat alkalmazva eljutunk a kívánt struktúrákhoz az (5)-ös kivételével, amelynek formája *Péter is és János is nem sétál* lesz, azaz további átalakításokra szorul. Az ilyen sorok további átalakítására azonban itt nem adunk szabályokat, mert azok már nem a szintaktikai komponensbe, hanem a fonológiai komponens morfofonológiai részébe tartoznak.

3. A (6)-os mélystruktúra kezeléséhez némiképpen módosítanunk kell eredeti redukciós szabályunkat. Mindenekelőtt gyengítenünk kell a redukció végrehajtásának feltételét, meg kell engednünk, hogy a konstituens mondatok egy összetevő lexikai realizációjában és a Neg mondatelőzőben különbözzenek egymástól. Ha az utóbbi eset áll fenn, a következő lépésekben kell végrehajtanunk a redukciót:

- (1) Bekarikázzuk a konstituens mondatokban azt az összetevőt, amelyben különböznek egymástól. [Azonos az eredeti szabály (1) lépésével.]
- (2) A Neg-gel ellátott konstituens mondatokban *nem*-et írunk a bekarikázott összetevő elé, és töröljük a mondatelőzőt.
- (3) Létrehozunk egy egyszerű mondatfát, amely azonos a konstituens mondatok mondatfaival, de a bekarikázott összetevő alá tartozó ágakat nem másoljuk le. [Azonos az eredeti szabály (2) lépésével.]
- (4) A bekarikázott összetevőket a hozzájuk tartozó ágakkal együtt az új mondatfa megfelelő összetevője alá írjuk úgy, hogy balra kerülnek a *nem*-mel ellátott összetevők és-sel összekapcsolva, utánuk a *hanem* kötőszó, majd a *nem* nélküli összetevők és-sel összekapcsolva.

IV

A mellérendelésnek az a néhány típusa, amellyel dolgozatunk foglalkozott, az összes típusnak csupán elenyésző töredéke. Arra sincs biztosíték, hogy megoldásaink véglegesnek tekinthetők. Amiért mégis érdemesnek tűnt ilyen kevés és ilyen bizonytalan eredményt az olvasó elé tárni, az inkább néhány másfajta, nem szigorúan nyelvészeti meggondolás, nem pedig az a meggyőződés, hogy lényeges hozzájárulás történt az adott jelenségek teljes generatív grammatikai feldolgozásához.

Ha a fenti fejtegetésekből annyi kitűnt, hogy a transzformációs módszer alkalmas a hagyományos nyelvtani kategóriák finomítására, a hagyományos osztályozás ellenőrzésére és átalakítására, hogy tehát pusztán eszközként az a nyelvész is felhasználhatja, akitől távol állnak a generatív grammatika filozófiai és tudományelméleti előfeltevései, akkor talán sikerült egy olyan területre felhívni a figyelmet, ahol a hagyományos nyelvészet és a generatív nyelvvelmélet elkötelezett hívei szakmai tapasztalatcserét folytathatnak az állandó félreértések veszélye nélkül. S ha így lehetne, ez nem is lenne olyan kevés.

PAP MÁRIA

Generative grammatical sketches on the coordination

The traditional description of coordination treats coordinated phrases and coordinated sentences separately and it doesn't reveal any interconnection between the different kinds of coordination. The paper tries to give a more systematic account of coordination within the framework of generative grammar. Coordinated phrases and coordinated sentences are generated by the same rules, differences arise only at the level of lexical substitution. The systematic interconnections between the different kinds of coordination are explained by the systematically different distribution of the *Neg*, *Question* and *Emph* constituents of the *Pre S* in the deep structures.

MÁRIA PAP

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Kleinigkeiten zur Phonologie des Ostjakischen

1. Im Šerkal-Ostjakischen sind [ə] und [ɨ] der Nebensilben kombinatorische Varianten, dergestalt, daß [ɨ] nur vor [ʃ] und [j] auftritt (STEINITZ, OVE I, 183), wo [ə] nicht vorkommt.¹ Da nun [ɨ] an eine bestimmte Umgebung gebunden ist, [ə] aber nicht, wird man beide unter "ə" zusammenfassen und bekommt dann folgenden Nebensilbenvokalismus (die vereinzelt Fälle von *o* und *u*, STEINITZ, Chr. 38, nicht berücksichtigt):²

	<i>a</i>	<i>e</i>	^h <i>ə</i>
tense	+	+	—
low	+	—	—

Dieser Vokalismus erlaubt eine einfache Beschreibung einer Reihe von „Ausnahmen“ in der Nominalflexion dieses Dialekts mit Hilfe folgender (Kontraktions-) Regel:

$$(1) \quad \text{SD: } \begin{bmatrix} \text{-low} \\ 1 \end{bmatrix}, \begin{bmatrix} \text{-low} \\ 2 \end{bmatrix}$$

$$\text{SC: } 1 \ 2 \rightarrow \begin{bmatrix} 1 \\ \text{+tense} \end{bmatrix}, \begin{bmatrix} 2 \\ \emptyset \end{bmatrix}$$

(zur Konvention vgl. CHOMSKY-HALLE, 360, 363).

So schreibt STEINITZ z. B. über die Possessivflexion von *ewə* 'Mädchen' (Chr. 40), hier komme ein paradigmatischer Wechsel *ə* ~ *e* in nichterster Silbe vor, wobei der Bindevokal des Suffixes (*ə*) abfalle, und S. 55 braucht er dann für Fälle dieser Art einen eigenen Endungssatz ohne anlautenden Vokal. Setzt man jedoch (1) voraus, so ist sowohl für alle Konsonantenstämme als für alle Vokalstämme folgender einheitlicher Satz aufstellbar (Besitzgegenstand im Singular):

¹ Es gibt davon einige Ausnahmen: auf der einen Seite die Ordinalia (*kimət* 'der zweite', aber *xumūt* 'der dritte' usw., Chr. 58), auf der anderen das verbale Intensivsuffix *-əttə-* (Chr. 64, GANSCHOW, Verbalbildung, 61, 141), das man vielleicht auch synchron als *-t + tə* analysieren kann. — Zur Regel vgl. z. B. Chr. 139 *xurə* 'wach', aber *xurite*, *xurije* (dem).

² Merkmale hier und im Folgenden nach CHOMSKY-HALLE, The Sound Pattern of English.

Sg. 1.	<i>em</i> ,	2.	<i>en</i> ,	3.	<i>t</i>
Du. 1.	<i>emən</i> ,	2.	<i>n</i> ,	3.	<i>n</i>
Pl. 1.	<i>ew</i> ,	2.	<i>n</i> ,	3.	<i>et</i> ³

Stellen wir nun noch eine weitere Regel auf, nämlich:

$$(2) \emptyset \rightarrow \partial / + \text{ — } C + (+ = \text{„Morphemgrenze“})^4$$

die vor (1) stehen soll, so erhalten wir regelmäßig:

$$\begin{aligned} ewə + em &\rightarrow ewem \quad (1) \\ ewə + t &\rightarrow ewə + ət \quad (2) \rightarrow ewet \quad (1) \end{aligned}$$

aber auch:

$$\begin{aligned} jas\eta\acute{t}e + em &\rightarrow jas\eta\acute{t}em^5 \\ jas\eta\acute{t}e + t &\rightarrow jas\eta\acute{t}e + ət \rightarrow jas\eta\acute{t}et \text{ usw.} \end{aligned}$$

Gleiches gilt für den Plural:

$$ewə + t \rightarrow ewə + ət \rightarrow ewet$$

Diese Anschauung zwingt nun dazu, die Dualendungen, die bei STEINITZ mit η anlauten, jetzt mit $\eta\eta$ beginnen zu lassen, also:

$$\begin{aligned} ewə + \eta\eta n &\rightarrow ewe\eta n \\ ewə + \eta\eta tam &\rightarrow ewe\eta tam \end{aligned}$$

Dies macht zunächst den Eindruck einer ad-hoc-Konstruktion, erklärt aber synchron noch einige weitere „Ausnahmen“ bei anderen auf Vokal endigenden Substantivstämmen. Voraussetzung dafür ist eine Regel, die ohnehin in einer Grammatik des Scherkalostjakischen benötigt wird, und nach (1) kommt:

$$(3) \emptyset \rightarrow j/V \text{ — } V$$

³ Bei Verwandtschaftstermini treten in der 1. 2. Sg. nach Chr. 55 die Endungen ηm , ηn auf, und zwar bei konsonantisch auslautenden Stämmen. Vor (1) angesetzt kann man aber eine Regel etwa folgender Art für alle Stämme formulieren:

$$\left[\begin{array}{l} + \text{ tense} \\ - \text{ low} \end{array} \right] \rightarrow [- \text{ tense}] \quad \left| \begin{array}{l} \text{1. 2. Sg. Px} \\ \text{„Verw. sch. term.“} \end{array} \right.$$

In Fällen wie *ašem* 'mein Vater' von *ašə* macht sie sich dann nur nicht bemerkbar wegen (1). Die Regel zeigt übrigens, daß in der phonologischen Komponente einer Grammatik sehr wohl s e m a n t i s c h e Information vonnöten sein kann, was in der Theorie der generativen Grammatik bisher anscheinend nicht vorgesehen ist (vgl. z. B. SZÉPE, in: *A magyar nyelv története és rendszere, Kongresszus előadásvázlatok*, 102: „A fonológia csupán a szintaxisnak van alárendelve (a szemantikától független).“ Und ZWICKY, *Lingu. Inq.* I, 1970, 324: „Semantic classes, it seems, have phonological correlates only through the mediation of syntactic classes and morphological markings.“)

⁴ Z. B. *xot + t* → *xotət*; *Loc. xot + t + na* → *xotətna* usw. Die Regel gilt, wohl-gemerkt, nur für Nomina.

⁵ Das Beispiel ist konstruiert nach Chr. 56. STEINITZ' Beispiel *xütte* könnte als Verwandtschaftsbezeichnung unter Fn. 3 fallen.

Beispiele:

ojka + *a* → *ojkaja* (Lat. zu *ojka* 'Alter')
xu + *a* → *xuja* (Lat. zu *xu* 'Mann')
ojka + *t* → *ojka* + *ət* (2) → *ojkajət* usw.

Im Dual ergibt sich demnach:

ojka + *əŋən* → *ojkajəŋən*
xu + *əŋən* → *xujəŋən*

In diesen Formen wird (wie in allen entsprechenden Dualformen bei auf Konsonant auslautenden Stämmen) daraufhin das erste *ə* regelmäßig synkopiert, wodurch die richtigen Formen:

ojkajŋən, *xujŋən* (wie *səxŋən*, zu *səx* 'Fell') etc.

entstehen.

Das *j* vor den Dualsuffixen wird somit synchron gut verständlich. Man vergleiche:

Poss.fl. Du. *ojkajŋətam*, aber (regelmäßig) Pl. *ojkatam*
ewəŋətam *ewətam*

Weiterhin ist diese Konzeption geeignet, auch einige Formen der subjektiven Konjugation verständlicher zu machen: Im Passiv besteht bekanntlich ein Wechsel *ə* ~ *a*, je nachdem ob ein oder mehrere Konsonanten vor dem Passivzeichen stehen (Chr. 73f.), also:

mätijəm, *mätə*, aber *kittäjəm*, *kitta* usw.

Wenn man nun annimmt, daß *ɨ* nicht synkopiert wird, also auf [+ high] schon festgelegt ist, bevor die Synkoperegeln eintritt, dann lassen sich (übrigens nur in Š, nicht in Ni.) vergleichen:

Prs. Ind. 1. Du. subj. *mätmən*, aber *xästamən*⁶ (Ni. *mäntəmən*)
 Prs. Ind. 3. Du. subj. *mätŋən*, *xästəŋən* (Ni. *mäntəŋən*)

Ableitungen wären also z. B.

Pass.⁷ *mätəjəm* → *mätijəm*
kittäjəm → *kittäjəm*
 Subj. Konj. *mätəŋən* → *mätŋən*
xästəŋən → *xästəŋən*

⁶ Statt *-mən* der 1. Du. muß also auch *-əmən* angesetzt werden, wogegen, soweit ich sehe, nichts spricht.

⁷ Das Passivsuffix wird man am besten als *-əj-* auffassen, dann kann Regel (1) für die ganze Phonologie gelten, nicht nur für die der Nomina. Im Auslaut wird *j* getilgt.

2. Die Labialisierung von *a* zu *ã* in Surgut ist bekanntlich eine recht junge Erscheinung. Nach KARJALAINENS Aufzeichnungen aus Trj. ist sie hier schon regelmäßig durchgeführt, in PAASONENS Angaben aus J treten dort noch Schwankungen zwischen *a* und *ã* auf (STEINITZ, *GeschOstjVok* 31, 57). Der Wandel fand auch im Süd- und Nordostj. (außer in Obd.) statt. STEINITZ hat, a. O. 57, darauf hingewiesen, daß „das Zentrum dieser Entwicklung — ebenso wie bei mehreren anderen wichtigen ostj. Lautveränderungen — im Irtyschgebiet“ lag. Das ist sicher richtig. Andererseits ist aber m. W. der Wandel *a* → *ã* die einzige Lautveränderung, die vom Irtysch bis nach Surgut gedungen wäre, und es stellt sich die Frage, warum gerade diese? Ich möchte zeigen, daß sie sich geradezu rechnerisch beantworten läßt. Für die vollen Vokale (also die mit + tense spezifizierten) in Trj. (wo also der Wandel vollendet ist) läßt sich folgende Tabelle aufstellen, über der die phonologischen Regeln operieren:

	<i>a/ã</i>	<i>o</i>	<i>u</i>	<i>ï</i>	<i>ä</i>	<i>e</i>	<i>i</i>
high	—	—	+	+	—	—	+
low	+	—	—	—	+	—	—
back	+	+	+	+	—	—	—
round	()	+	+	—	—	—	—

Dabei bezeichnet die Klammer das Merkmal, das von der Lautveränderung betroffen wird; die Leerstelle ist also vor der Veränderung mit „—“, nach ihr mit „+“ zu spezifizieren.

Vor dem Wandel gab es in Surg. folgende Vokalwechsel zwischen den vollen Vokalen (STEINITZ, a. O. 36):⁸

a ~ *u*, *o* ~ *u*

also: (1) $\begin{bmatrix} +\text{tense} \\ -\text{high} \\ +\text{back} \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} +\text{high} \\ +\text{round} \end{bmatrix}$

und: *e* ~ *i*, *ä* ~ *i*

also: (2) $\begin{bmatrix} +\text{tense} \\ -\text{high} \\ -\text{back} \end{bmatrix} \rightarrow [+high]$

1) und (2) kann man noch zusammenfassen zu:

(3) $\begin{bmatrix} +\text{tense} \\ -\text{high} \\ \text{aback} \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} +\text{high} \\ \text{around} \end{bmatrix}$

⁸ Die dreifachen Wechsel *a* ~ *u* ~ *i* und *o* ~ *u* ~ *i* sind hier nicht von Belang. Vorausgesetzt wird in den folgenden Regeln natürlich, daß sich + high und + low gegenseitig ausschließen, sich also + low „automatisch“ in — low verwandelt, wenn das Segment den Eintrag + high erhält.

Nach dem Lautwandel ergibt sich eine einfachere Beschreibung des Vokalwechsels, nämlich:

$$(4) \quad [+tense] \rightarrow [+high]$$

D. h., möchte ich behaupten, daß man die Neuerung aus dem Westen in Surg. so begierig aufgreift, „weil“ sie die eigene Grammatik vereinfacht. Dies wäre ein Beleg für die in der Prager Schule öfters geäußerte Meinung (vgl. zuletzt HAVRÁNEK, TLP II), daß grammatische Erscheinungen nur entlehnt werden, wenn sie der Grammatik „gelegen“ kommen.

3. Die Beschreibungen in den §§1,2 oben waren klärlich nur mit Hilfe der Theorie der generativen Phonologie möglich. Nur sie stellt den technischen Apparat zur Verfügung, der Vereinfachungen einer Grammatik „meßbar“ macht (§2) und nur sie erlaubt Kontraktionen, Regelordnung und die Beschränkung von Regeln auf bestimmte syntaktische Umgebungen (§1). Die Vorteile dieser Theorie soll nun noch ein weiterer Fall zeigen, nämlich die Vokalharmonie im Süd-Ostjakischen, der Frau VÉRTES kürzlich (FUF XXXVII 1—70) einen voluminösen Aufsatz gewidmet hat, in dem sie sich mit einigem Recht die Entdeckung deren Regelmäßigkeit zuschreibt. Daß man aber auf diese Entdeckung bis 1969 warten mußte, hat seine guten Gründe. Nach einer „taxonomischen“ Phonemtheorie, wie sie STEINITZ anwandte,⁹ ist die VH im S-Ostj. keineswegs regelmäßig. Man vergleiche:

KT 268	/wota/	aber	KT 519	/moŋəstä/
337	/xöras/		450	/kötä/

andererseits:

511	/meyättä/	aber	834	/sexäsa/ usw.

Tatsache ist nun, daß die VH nur dann regelmäßig ist, wenn wir die phonetischen Angaben, die KARJALAINEN für die Vokale der ersten Wortsilbe hinsichtlich des Merkmals „backness“ gibt, ernst nehmen. Von den von STEINITZ für die erste Silbe erstellten Vokalphonemen ändern dabei /o/, /e/ und /ö/ dieses Merkmal abhängig von der konsonantischen Umgebung (GeschostjVok 22ff.). Frau VÉRTES, die ähnliche phonologische Vorstellungen wie STEINITZ haben dürfte, dreht nun, und das ist ganz interessant, den Spieß um und setzt,

⁹ Diese Bemerkungen richten sich natürlich nicht gegen STEINITZ, den wohl besten Phonologen innerhalb der Finnougristik, besonders, wie jeder Kenner weiß, auf dem Gebiet des Obugrischen. DÉCSY ist da freilich anderer Meinung (UAJb XLI, 208 f.): Nach ihm sind die Arbeiten STEINITZ' „scheinphonologisch“, altmodisch, voller absurder Interpretationen und letztlich stur tradierte „Jugendirrtümer“ (praktisch habe sich STEINITZ ja nach dem Kriege kaum mehr mit Fiugr. beschäftigt). Eine bloße Gegenüberstellung der STEINITZschen Phonemsysteme des Ürwog. und Urostj. zeige schon, daß sie ganz falsch sein müssen. Der Grund dafür, daß die Finnougristen solchen Unsinn glauben und noch „immer als epochemachende Entdeckungen und unerschütterliche Erkenntnisse anpreisen“, sei in der „suggestiven Persönlichkeit“ STEINITZ' und seinem „eleganten Stil“ zu suchen, davon lasse man sich blenden.

Mir schiene es angebracht, daß ein Forscher mit der nötigen Autorität diese Verleumdungen einem großen und engagierten Wissenschaftler gegenüber mit der gebotenen Schärfe zurückweist.

w e i l es eine regelmäßige VH gibt, drei weitere Phoneme /*ö*/, /*e*/ und /*õ*/ an.¹⁰ Stillschweigend wird dabei in beiden Fällen von dem Postulat ausgegangen, daß die VH immer über „taxonomischen“ Phonemen operieren müsse (was sie meistens, anscheinend sogar in allen bisher bekanntgewordenen Fällen, auch tut). Damit hätten wir also zu wählen zwischen

- a) einer unregelmäßigen VH (vgl. GANSCHOW, Verbalbildung, 133!) und
- b) einer durch sie erzwungenen Schwemme¹¹ von Phonemen, die alle die Eigenschaft haben mit anderen, ihnen lautlich nahestehenden (vgl. z. B. /*q*/ und /*o*/) distributionell verteilt zu sein.

Beides kann schlechterdings nicht adäquat sein. Wieder ist es die Möglichkeit der Regel *o r d n u n g*, die uns dieses traditionell nicht lösbar Problem lösbar macht und erlaubt, die richtige Beobachtung von Frau VÉRTES und die richtige Analyse des südostj. Vokalsystems durch STEINITZ unter einem Dach zu vereinen, indem wir z u e r s t die Vokale der ersten Silbe auf das Merkmal „backness“ festlegen und d a n n die Vokalharmonieregel anwenden lassen.

Damit ist freilich nur der Grundstock für eine theoretische Behandlung der VH im S-Ostj. gelegt.¹² Dabei halte ich es für möglich, daß eben das Südostj. hier eine Modifikation der Theorie erzwingen könnte, wie sie sich zuletzt nach P. KIPARSKY (How Abstract is Phonology? Indiana, June 1968) darstellt. Danach wären, kurz, Suffixvokale in ihrer merkmallosen Form (im Sinne CHOMSKY-HALLES, 400ff.) anzusetzen, ihre Spezifikation hinsichtlich „back“ erfolgte entsprechend der des l e t z t e n (nichtneutralen) W u r z e l - vokals¹³ (schöne Beispiele: fi. *Peugeot-a*, *Camus-tä*); Einheitlichkeit in der Wurzel wird durch Morphemstrukturregeln (zu der natürlich *Peugeot* usw. eine Ausnahme bilden) erreicht. Diese Konzeption, die auf die von KIPARSKY untersuchten Sprachen offenbar gut paßt, ist in unserem Fall nicht so ansprechend: daß die VH erst regelmäßig ist, nachdem die „Allophone“ der ersten Silbe festliegen, spricht natürlich dafür, daß sie eben von dieser abhängt.

Was die Suffixe betrifft, so ist für sie charakteristisch, daß bei Ausnahmen und überhaupt von der vierten Silbe an (häufig schon in der dritten) nur

¹⁰ Dies ist, zugegeben, eine radikale Verkürzung der Argumentation VÉRTES'. Sie versucht auch auf andere Weise diese Phoneme abzustützen. Die Darstellung ist dabei aber so, sit venia verbi, abstrus, häufig sich auf Lehnwörter, Emphatika und sonstige Obskuritäten berufend, häufig auch schlicht falsch, daß sie keiner eingehenden Widerlegung bedarf. Nur ein Beispiel: Tab. XVII (S. 60 f.) soll zeigen, daß vor *η* keineswegs nur *q*, wie STEINITZ meinte, sondern auch *o* vorkommt. Alle angeführten Fälle mit *oη* stehen aber vor *x*, wobei bekannt ist, daß sich im Ostj. *ηx* meist wie *x* verhält.

¹¹ Nach VÉRTES' Argumentation bräuchte man letztlich auch /*ẽ*/, in Obd., wo eine VH innerhalb der beiden ersten Wortsilben besteht, ebenfalls vier neue Phoneme (Näheres in meiner Doktorarbeit), in Trj. wenigstens eines (/*e*/).

¹² Es ist zu betonen, daß ohne explizite Hypothese über die VH statistische Berechnungen der Phonemfrequenz, wie sie Frau VÉRTES (Beiträge zu typologischen Fragen des Ostjakischen, in: Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages, Bp. 1970, 135–44, bes. 135 f.) für das Südostj. durchführt, wenig sinnvoll sind.

¹³ Das gilt natürlich auch fürs Ung. (*montörök*). In keinem Fall sind Bemerkungen wie die folgende zu halten (DÉCSY, UAJb XLI, 56): „Phonologisch ist die VH eine Realisierungsform der Neutralisierung von der Korrelation in den Silben, die eine schwächere Betonung haben . . . Die Form der Neutralisierung wird durch den Vokal in der betonten Silbe bestimmt.“ Mir ist noch keine Sprache aufgefallen, auf die dies zuträfe. Im Fall des Südostj. mit seinen komplizierten Akzentregeln würde diese Annahme zu einer recht grotesken Beschreibung führen.

vordere Vokale auftreten (also auch *ä* und nicht sein merkmalloses Pendant *a!*, vgl. KT 769 *pot-ta*, 1071 *tomes-tä*, Schwanken: 771 *pottä-ta* ~ *tä*). Die Morphemstrukturregel von KIPARSKY ist überhaupt nicht anwendbar, da die erforderlichen Werte erst in der den Morphemstrukturregeln folgenden „eigentlichen“ phonologischen Komponente festgelegt werden. Da KIPARSKY seine Analyse überzeugend untermauert hat, möchte ich folgern, daß es verschiedene Typen der (vertikalen) VH gibt.

Für S-Ostj. könnte man nach dem bisher Gesagten formulieren: In nicht-ersten Silben treten grundsätzlich Vordervokale auf (dies zu beschreiben wäre Aufgabe von Morphemstrukturregeln), die durch eine VH-Regel in die ihnen entsprechenden Hintervokale verwandelt werden, wenn sie in zweiter oder dritter (manchmal auch vierter) Wortsilbe stehen und die erste Wortsilbe einen (endgültig festgelegten) Hintervokal enthält.

Das Wirken der VH läßt sich natürlich nur beobachten, wenn Wurzeln mit gemischtem Vokalismus auftreten (wie in *Camus-tä*). Solche sind in KT nicht allzu selten, aber kaum einmal suffigiert. Vgl. immerhin:

- KT 633 (DT) *nāraax* 'Drüse', *nāraaxäm* (1. Sg. Px)
641 (DN) *nāša* 'Schlamm (няша)', Adj. *nāšajəŋ*

Wenn diese Fälle repräsentativ sind, dann wäre die eben gegebene Regel so umzuformulieren, daß die VH nicht vom Vokal der ersten Silbe allgemein, sondern vom ersten mit [+back] spezifizierten ausgeht (*a* in *nāša* etc. ist Ausnahme zu einer Morphemstrukturregel!).¹⁴ Zu dieser VH-Regel gibt es natürlich auch Ausnahmen, z. B.

- KT 845 (DT) *saxtät* (~ PD 2068f. *saxtät*, Instr. *saxtätät!*)

Einige illustrierende Ableitungen (die Beispiele stammen aus obigen Text):

- moŋəstä* → *möŋəstä* (*o* → *ö* | — *ŋV*)
xöraś → *xöraś* (VH)
wotä → *wotä* (VH)
kötä → *kötä* (*ö* → *ö* | *k*)
sexəśä → *sexəśä* (*e* → *e* | — *x*) → *sexəśa* (VH)
nāšajəŋ → *nāšajəŋ* (VH)
tomeśtä → *tomeśtä* (VH) usw.

Der historische Vorgang, der zu dieser Vokalharmonie führte, ist mir noch nicht klar (es fehlt auch eine Geschichte des Nebensilbenvokalismus). Sicher ist aber, daß sich die VH-Regel im Südostj. kompliziert (degeneralisiert) hat: sie gilt nicht mehr für alle Wortsilben, ihre Wirkung wird (meist) durch palatalisierte Konsonanten abgeblockt etc. Auf die Möglichkeit der Regelkomplizierung hat bereits WURZEL (ASG-Bericht Nr. 4, Nov. 1969, II 2ff.) hingewiesen, er meint aber, auf sein eigenes Beispiel aus dem Deutschen gestützt, sie trete nur unter bestimmten sprachsoziologischen Voraussetzungen (Normierung!) auf. Nach dem hier Gesagten müßte man allgemein damit rechnen.

HARTMUT KATZ

¹⁴ Dabei ist klar, daß dieser i. A. nur in erster oder zweiter Wortsilbe stehen kann, wenn er noch VH bewirken soll.

A szókészlet szemantikai mezői (osztják nyelvi anyagon bemutatva)

A szemantikai mezőnek nincs általános meghatározása, de vannak olyan szótárak, amelyeket szemantikai-mező-szótáraknak nevezhetünk. Ilyen pl. DORNSEIFF szótára; J. CASARES spanyol nyelvű szótára a „Diccionario ideológico de la lengua española”; ROGET angol nyelvű szótára a „Thesaurus of English Words and Phrases”; ROBERT francia nyelvű szótára a „Dictionnaire sinonimique et analytique de la langue française”. Mindezeknek a szótáraknak a szócikkei valamelyest szemléltetik, hogy mit jelent a szemantikai mező.

A szemantikai mező szerkezetét elméleti szempontból egy másik munkámban már részletesen vizsgáltam.¹ Ebben a cikkben viszont elemezni szándékozom a szemantikai mező logikai lehetőségeit, és ábrákkal kívánom illusztrálni az osztják nyelvi anyagra felépített szemantikai mezőket.

Készülő osztják szótáram anyaga kb. 4000 közép-obi nyelvjárási szóból áll, amelyeket 1969. évi nyári helyszíni kutatásom során gyűjtöttem. Ez a szójegyzék elsősorban a hétköznapi nyelv szavait, valamint néhány foglalkozás szókinésének bizonyos részét tartalmazza.

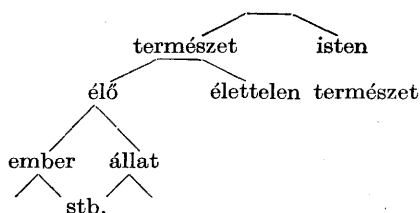
Az osztják nyelv szemantikai mezőit nem eredendő, nem kész értelmi-logikai séma alapján, azaz nem „felülről” építem, mint pl. a spanyol J. CASARES vagy a német DORNSEIFF teszük szótárakban, hanem alulról, a meglevő 4000 szóból álló lexikai anyagból kiindulva.²

I. A mező elvi sémája A fent említett szótárak gyakorlatából kiindulva, általánosságban, munkahipotézisként mondhatjuk, hogy a szemantikai mező a szavak néhány csoportjának sorát jelenti, amelyek meghatározott kapcsolatban vannak egymással jelentéstani és értelmi vonatkozásban.

Mit jelent a jelentéstani kapcsolat kifejezés?

¹ Ю. Караулов, Структура семантического поля. с. cikkben, amely a «Филологические науки» с. folyóiratban jelenik meg.

² Amikor kész, eredendő sémáról beszélek, olyan megközelítésre gondolok, amelynek során a szótár készítője előzetesen (logikai kategóriákból kiindulva) felosztja, csoportosítja a világ dolgait, az emberi élet fogalmait és ezeket a részeket megnevezi. Így pl.:

Minden ág egyre tovább osztódik, bomlik, egészen az egyes szemantikai mezők nevéig. A mi megközelítésünk tagadja az ilyen sémát.

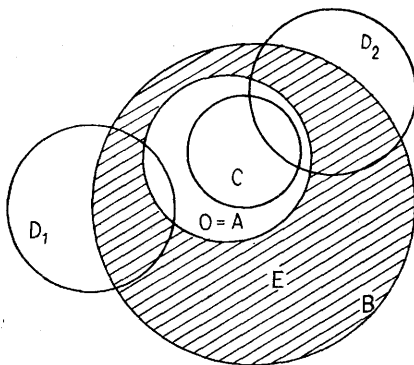
Két szó jelentéstani kapcsolata közös szemantikai komponensek (vagyis szémák, differenciáló szemantikai jegyek) meglétét jelenti. Pl. osztj. *nyh* (toll) — *moxum* (szárny); *nypma* (repülni) — *manma* (menni); *nypma* — *nesma* (haladni) stb. A közös szemantikai komponensek meglétét intuitív módon határozzuk meg. Tehát ebben az esetben minden külön párnak vannak közös szemantikai komponensei. Hogy milyenek ezek a komponensek és mennyi a számuk, ez a kérdés számunkra egyelőre nem fontos. Az fontos csak, hogy legyenek ilyen közös elemek.³

Most nézzük meg azt, hogy mit jelent az értelmi kapcsolat.

Két szó értelmi kapcsolata azt jelenti, hogy ezek egy nagyobb, egy szélesebb értelmi szférába tartoznak, vagy asszociatív kapcsolatban vannak ilyen szférával. Pl. osztj. *moxumh2 eoü* (madár) — *eoü* (állat), *moxum* (szárny) — *nypma* (repülni). A jelentéstani és értelmi kapcsolatok elhatárolása adott esetben lehetővé teszi a poliszémia és a szemantikai mező kölcsönviszonya problémájának tanulmányozását. Ez a bonyolult és érdekes probléma még nincsen végérvényesen megoldva.

Azon szavaknak a csoportját, melyek valamely adott viszonyban, kapcsolatban vannak egymással, mint elemek tömegét, halmazát fogjuk fel. A halmazt rendszerint körrel ábrázoljuk. Az ilyen halmaz tartalmazhat egy elemet vagy több elemet, de üres is lehet, azaz ilyenkor egy elemet sem tartalmaz. A mező neve egy olyan mag, egy olyan centrum, amely körül vele kapcsolatban levő szavak sokasága (azaz halmaz) csoportosul.

A mező általános sémája a következő:

Az *O* halmaz — a szócikk magja, vagy a mező neve, pl. *nypma* (repülni).

Az *A* halmaz — a mező nevének szinonimája vagy szinonimái, azaz olyan szavak, amelyek ugyanazt az értelmet fejezik ki, és amelyek fő jelentéseikben azonos szemantikai komponensekkel bírnak. Tehát ezeknek minden komponense azonos. Így a *nypma* szinonimája a *manma* (menni) lesz. A rajzon ezt az *O* és *A* halmazok határainak egybeesése, vagyis e halmazok egyenlősége fejezi ki.

A *C* halmaz — olyan szó vagy szavak, melyek fajfogalmakat fejeznek ki a mező nevéhez viszonyítva (a *C* halmaz az *O* halmazba kapcsolódik bele).

³ Ha az osztják nyelvnek lenne értelmező szótára, ez nagymértékben megkönnyítené és egyszerűsítene a munkának ezt a szakaszát. Akkor elég lenne annak rögzítése, hogy az egyik szó jelen van a másik szó jelentésének a meghatározásában (vagy leírásában).

Adott esetben a *нурта* szóhoz a következő szavak kapcsolódnak: *эхтыўта* (iderepülni), *мухты маўта* (átrepülni, elrepülni), *нох этыўта*, *нох пурыўта* (felrepülni, felszállni), *нуртыўта* (lefelé repülni, leszállni), *пурыўта* (elrepülni), *пурыўтывта* (röpködni), *эты манта* (leresztülrepülni).

Mint már említettük, vizsgálódásunkat az összegyűjtött 4000 szóra korlátozzuk. Több olyan szó, amely a *нурта* szóval van hasonló kapcsolatban, szójegyzékünkben nincsen.

A *B* halmaz — olyan szó, mely nemfogalmat fejez ki a mező nevéhez viszonyítva (a *B* halmaz magába zárja az *O* halmazt). Ebben az esetben ez a *нема* (haladni) szó lesz.

Az *E* halmaz — antonimákat tartalmaz a mező nevéhez viszonyítva, azaz olyan szavakat, amelyek a *B* halmazba tartoznak és szemben állnak a mező nevével (az *O* halmazzal) a nemfogalom alapján. Az antonimák szféráját a rajzon bevonalkáztuk. Példánkban ezek a következő szavak lesznek: *вангкта* (mászni), *уьта* (úszni), *шущта* (lépkedni).

D_1, D_2, \dots, D_n — olyan szavak, amelyek asszociatív kapcsolatban vannak a maggal (azaz amelyek közös komponensekkel bírnak és a szélesebb szféra azonos jelentéséhez tartoznak).

A rajzon a D_1, D_2, \dots, D_n halmazok az *O* halmazzal kereszteződnek. A *нурта* szóhoz kapcsolódnak a következők: *воў* (rovar), *накыт* (csapat, madársereg), *паста* (gyorsan), *нуртыпсы*, *маныпсы* (madárnak a röpte), *тапта* (leszállni — madárról), *тохтынг воў* (madár).

Lényegében ilyen a mező struktúrája.

2. Két feltételezés. A szócikkek típusainak vizsgálatakor két feltételezésből indulnak ki.

a) A szócikk elnevezésével, a mező neve (magszó) megválasztásának kérdésével kapcsolatban sok a nehézség. A másik megközelítésnél, amikor is a kész logikai sémából indul ki egy-egy szerző (pl. J. CASARES) a szókincs felosztásakor, ez a kérdés nem okoz nehézségeket. De az ilyen séma szubjektív, és kérdéses, vajon ez az elfogadott séma megfelel-e a reális helyzetnek. Amennyiben nem egy előre elkészített sémára támaszkodunk, hanem a meglévő szókészletből indulunk ki, a mező nevét a szókészlet nagy tematikus csoportokra való felosztása után választjuk meg. Ezekből a csoportokból sorozatos próbálkozások módszerével választjuk ki azokat a szavakat, amelyek magszók lesznek és amelyekhez más szók kapcsolódhatnak.

A továbbiak egyszerűsítése érdekében fogadjuk el azt a feltételezést, hogy ki tudjuk választani a magot, amely körül csoportosítanunk kell a szavak fent megnevezett halmazait. Így első kiindulási tételként azt fogadjuk el, hogy az *O* halmaz sohasem üres ($O \neq \emptyset$): *azaz a mező neve mindig létezik.*

b) Gyakorlatból ismeretes és különben is világos, hogy nincs olyan szó, amely a többitől függetlenül létezne, azaz nincsen magányos szó, amely szemantikailag ne kapcsolódna többé vagy kevésbé szorosan a nyelv más szavaihoz. Ezért jogosan fogadhatjuk el második kiindulási tételként a következő feltételezést: a *D* halmaz sohasem üres ($D \neq \emptyset$). Tehát a szó (adott esetben a mező neve) mindig asszociatív kapcsolatokkal bír, mindig léteznek olyan szavak, amelyeknek vannak közös szemantikai komponensei a maggal (természetesen, nem minden komponens közös, csak néhány, esetleg csak egy).

Ily módon, a fenti két feltételezést elfogadva a szócikkek struktúrájának vizsgálatakor csak négy halmazzal dolgozunk, az — *A, B, C, E* — halmazokkal.

3. A logikai lehetőségek táblázata. Annak érdekében, hogy analizálhassuk ezen halmazok kölcsönviszonyát a mezőben, elkészítettük a logikai lehetőségek táblázatát és a táblázat interpretációját.

Jelmagyarázat:

\emptyset : a halmaz üres. Pl. $A = \emptyset$ azt jelenti, hogy az adott magnak nincsenek szinonimái stb.

1: a halmaz nem üres, pl. $C = 1$ azt jelenti, hogy a maghoz viszonyított fajfogalom létezik stb.

Ha valamely mezőt sikerült kialakítani, akkor a táblázat jobb szélső oszlopában megnevezzük a magot, ha pedig nincs mező, mínusz jelet írunk.

NN	Halmazok				A mező neve
	A	B	C	E	
1.	\emptyset	\emptyset	\emptyset	\emptyset	—
2.	1	\emptyset	\emptyset	\emptyset	—
3.	\emptyset	1	\emptyset	\emptyset	—
4.	\emptyset	\emptyset	1	\emptyset	—
5.	\emptyset	\emptyset	\emptyset	1	ПОХЫТ
6.	1	1	\emptyset	\emptyset	—
7.	1	\emptyset	1	\emptyset	—
8.	1	\emptyset	\emptyset	1	ПАСТЫ
9.	\emptyset	1	\emptyset	1	УХ
10.	\emptyset	\emptyset	1	1	—
11.	\emptyset	1	1	\emptyset	—
12.	\emptyset	1	1	1	ПУН
13.	1	\emptyset	1	1	—
14.	1	1	\emptyset	1	—
15.	1	1	1	\emptyset	—
16.	1	1	1	1	ПУРТА

A táblázat interpretációja

1. Minden halmaz üres; a szónak (mező nevének) csak asszociatív kapcsolatai vannak, — a második feltételezésnek megfelelően. Ez a mező elméleti minimuma. Ilyen mezőt nem találunk, ezért a jobb szélső oszlopba mínusz jelet írunk.

2. A mező nevének vannak szinonimái és vannak vele asszociatív kapcsolatban levő szavak. Ez a szituáció elméletileg lehetségesnek látszik, de ilyen mezőt a felhasznált anyagban nem találunk. A szókészlet szisztémája szempontjából a szinonimák létezésének ténye arról is tanúskodik, hogy antonimája (ha csak egy is) kell, hogy legyen az adott szónak (v. ö. lentebb a 8. ponttal).

3. A magnak van nemfogalmat kifejező neve (és asszociatív kapcsolatai is). Ilyen mezőt nem találtam és elméletileg sem lehetséges. Az általam már említett cikk is bizonyítja ezt a teoremat a halmazelmélet alapján. E szerint, ha van nemfogalmat kifejező név, akkor vannak antonimái is a magnak: $(B \neq \emptyset) \rightarrow (E = \emptyset)$ — „ha B halmaz nem üres, akkor E halmaz sem üres” (vö. lentebb a 9. ponttal is). De ez fordítva nem igaz: antonimák létezése nem jelenti egyszersmind a nemfogalmat kifejező név meglétét is (lásd az 5. pontot).

4. Fajfogalmat kifejező nevek és asszociatív kapcsolatban levő szavak. Ilyen mező sincs.

5. Vannak antonimák és asszociatív kapcsolatban levő szavak. Ez a mező gyakorlati minimuma. Vö. az 1. ponttal, ahol az elméleti minimumról van szó. Ezt a struktúrát a *тохым* (szárny) mező illusztrálja. A példák később következnek.

6. Szinonimák és nemfogalmat kifejező név. Ez logikailag ellentmondásos, úgy hogy ha B halmaz nem üres, akkor E halmaz sem üres, azaz kell, hogy legyenek antonimák (vö. a 3. ponttal).

7. Szinonimák és fajfogalmat kifejező nevek (1. fent a 4. pontot).

8. Szinonimák és antonimák (és asszociatív kapcsolatok, amelyek mindig léteznek). Ezt a struktúrát a *насты* (gyors) mező képviseli.

9. Nemfogalmat kifejező név, antonimák és asszociatív kapcsolatok. Ilyen mező létezik, amit később mutatunk be (*yx*).

10. Fajfogalmat kifejező nevek, antonimák és asszociatív kapcsolatok. Ilyen mező nincs.

11. Nemfogalmat kifejező név, fajfogalmat kifejező nevek és asszociatív kapcsolatok. Ez logikailag ellentmondásos, úgy hogy adott esetben kellene, hogy legyenek antonimák (vö. a 3. és a 6. ponttal).

12. Nemfogalmat kifejező név, fajfogalmat kifejező nevek, antonimák és asszociatív kapcsolatok. Ilyen mező van, — a *пун* (toll) mező.

13. Szinonimák, fajfogalmat kifejező nevek, antonimák és asszociatív kapcsolatok. Logikailag ez is ellentmondásos (vö. a 4., 7. és a 10. ponttal).

14. Szinonimák, nemfogalmat kifejező név, antonimák és asszociatív kapcsolatok. Az ilyen mező hiánya valószínűleg azzal magyarázható, hogy nem elég nagy mennyiségű a felhasznált anyag. Az ilyen struktúra létezése elméletileg lehetséges, logikailag nem ellentmondásos.

15. Szinonimák, nemfogalmat kifejező név, fajfogalmat kifejező nevek és asszociatív kapcsolatok. Logikailag ez a struktúra ellentmondásos, úgy hogy ebben az esetben kell, hogy legyenek antonimák (vö. a 3., 6. és 11. ponttal).

16. Egyik halmaz sem üres, azaz a magnak vannak szinonimái, van nemfogalmat kifejező neve, vannak fajfogalmat kifejező nevei, asszociatív kapcsolatai és antonimái. Ez a mező elméleti és gyakorlati maximuma, amit a *нурта* mező mutat (1. fent).

Ez a táblázat minden logikai lehetőséget kimerít és a halmazok bármely összefüggését ábrázolhatjuk rajz segítségével.

4. A szemantikai mezők típusai. Ily módon a tizenhat logikailag lehetséges struktúrából csak öt struktúra-típus realizálódik. Ezeket fogom a továbbiakban bemutatni. Nagy betűkkel írom az önálló mező neveit; a szavak ABC-rendben következnek egymás után.

Az 5. típus:

ТОХЫТ (szárny) — a mező magja (O halmaz). D — *ВОЙ* (rovar), *марык нёхи* (madár izma), *ПУН* (toll), *ПУРТА* (repülni), *тохна ёвымта* (csapkodni felrepüléskor), *тохтынг* (szárnyas), *тохтынг вой* (madár).

E — *КУР* (láb).

A 8. típus

ПАСТЫ (gyors)

A — *соры* (sebes, ferge járású);

D — *сора*, *паста*, *тэрмат* (gyorsan, sebesen), *сора* — *курымны* (sietve), *сорашик*, *пасташик* (gyorsabban), *гэрматман* (igyekezve), *АПРЫНГ*

(fürge, élénk), *утья* (fürge, ügyes — I. АПРЫНГ), *нарман* (futva, ügetve — I. НАРТА), *НАРТА* (futni, szaladni), *нахэмыта* (gyorsan lefeküdni — I. ОТТА), *нехаты*, *каркам* (eleven, mozgékony), *ПУРТА* (repülni), *тэрмамма* (sietni), *тэрматынсы*, *насты вэр* (gyorsaság);

Е — АЙТТА (lassú).

A 9. típus:

УХ (fej)

В — НУМ (a felső része vminek);

Д — ВОЙ (állat), ВЭНШ (arc), *мил* (sapka — I. ТУМЫТТА), *НУ-МЫСТА* (gondolni), *нря ух* (csupasz fej, azaz sapka nélküli vagy haj nélküli), *няры*, *нюры* (kopasz), *УПЫТ* (hajszál), *ух тув* (koponya — I. ТУВ), *ухты* (fejetlen), (ember);

Е — КУР (láb), *тых* (farok — I. ОТЫНГ).

A 12. típus:

ПУН (toll — madárnál)

В — пун (toll, haj, szőr — azaz általában szőrtakaró);

С — *мялак пун* (pihe);

Д — *нюлак пунынг* (pihés), *нямык* (puha, lágy), *пунть* (vedlett, azaz toll nélküli), *пунынг* (tollas), *сухымта* (szárnyast kopaszt), *тохтынг вуй* (madár);

Е — СОХ (bőr).

Végül a 16. struktúrátípus, azaz a mező elméleti és gyakorlati maximuma amelyet példaként megadtam, amikor a mező elvi sémáját vizsgáltuk. Ez a ПУРТА (repülni) szó mezője.

A nem realizálható struktúrák között vannak olyanok is (pl. a 2. vagy a 14. pont, amelyek nem mondanak ellent az alkalmazott módszernek. A realizálás sikertelensége leginkább azzal magyarázható, hogy gyűjtött anyagunk kevésnek bizonyult ehhez. Általában meg kell jegyeznünk, hogy az anyagon végzett további munka bizonyos változtatásokat és korrekciókat eredményezhet még.

Amint látható, minden mezőbe különböző szófajokhoz tartozó szavak kerülnek. Ezeknek a szavaknak az esetében az azonos szemantikai komponensek megléte a döntő, nem pedig nyelvtani jellemzőik.

Ugyanezt mondhatjuk a mezőben foglalt különböző szóképzési módifikációkról is (pl. *насты* — *наста*, vagy *нурта* — *нурымта* stb.). Amikor a mezőbe bevesszük őket, nem nyelvtani, hanem jelentéstani ismérvekből indulunk ki (vagyis közös jelentéstani komponensekből). Arra a kérdésre pedig, hogy egyes derivátumok miért kerülnek be a mezőbe és mások miért nem, azt felelhetjük, hogy az adott (a meglévő) szójegyzék alapján dolgozunk.

Természetesen a nyelvtan a deriváció sokkal több lehetőségével rendelkezik, és ha egyes derivátumok a mi jegyzékünkben hiányoznak, a munka jelen fázisában nem vehetjük figyelembe őket.

A magyar vagy az orosz nyelv szempontjából az általunk javasolt mezők hiányosnak tűnhetnek. Úgy tűnik azonban, hogy nem lenne jogos kiszélesíteni ezeket a magyar vagy az orosz fordítás szavainak asszociatív kapcsolatai alapján. Azért lenne ez jogtalan eljárás, mert így az osztják nyelvben meg nem levő asszociációkat kapcsolnánk össze.

5. A szótár felépítése. A szemantikai mezők szótára egyelőre még csak két (— a közép-obi és a vahi —) osztják nyelvjárás alapján készül.

A szótár két részből fog állni: a szemantikai mezőkből és osztják — orosz betűrendes szótárból.

A poliszémia az oka annak, hogy a mezők kereszteződnek, részlegesen fedik egymást. Egy szó ugyanazon jelentésben különböző mezőkbe tartozik, ugyanakkor különböző halmazokba kapcsolódik. Így pl. a *воў* szó („rovar” jelentésben) a *ПУПТА* mező *D* halmazába tartozik, de ugyenebben a jelentésben a *ВОЙ* mező magja is egyben; vagyis ez alkotja a másik mező *O* halmazát. Másrészt, egy és ugyanazon szó különböző jelentései egy és ugyanazon halmazhoz tartozhatnak, de különböző mezőkben. Így pl. *кыр* („нога” jelentésben) az *УХ* mezőnek *E* halmazába tartozik, „лана” jelentésben pedig a *ТОХЫТ* mezőnek ugyancsak *E* halmazába.

A jelölési rendszer a szótárban a következő:

Ha egy szó, — amely az adott mező egyik halmazába tartozik, — egy másik mező magjaként szerepel, akkor ezt a szót nagy betővel jelöljük.

Az olyan szavak mellett, amelyek több mezőbe tartoznak, nagy betűkkel adjuk meg zárójelben ezen mezők neveit. Pl. *накым* (madárraj — 1. AP-sok) stb.

A mezőnek saját száma van és minden szónál (a betűrendes részben) olyan index van, amely megfelel azon mező vagy mezők számának, amelybe tartozik.

Befejezésül a következőket kívánom megjegyezni. Ha az ismertetett módszer helyesnek bizonyul ilyen korlátozott anyagmennyiséget tartalmazó szótár készítésénél, akkor a következő feladat ennek a szótárnak a bővítése lesz, mégpedig két irányban: egyrészt más nyelvjárásokat kellene feldolgozni, másrészt több szóból álló szójegyzéket kellene használni.

Meggyőződésem, hogy ilyen szótár segítséget nyújthat az ugor nyelvek összehasonlító tanulmányozásához, a szavak etimológiájának és megfeleléseinek megállapításához.

KARAULOV JURIJ

Семантические поля лексики (на материале хантыйского языка)

Автор с семантической точки зрения изучает им собранный лексический материал хантыйского языка. Материал представляет средне-обский диалект и состоит приблизительно из 4000 слов. Цель автора — исходя из самого запаса слов — определить семантические и смысловые группы слов, так называемые семантические поля собранного материала и потом изучать отношения между семантическими полями и отношения, господствующие внутри семантических полей. Если выбранный метод окажется правильным, позже будет возможно исправить и добавить достижения данной работы используя большим языковым материалом. Даже автору хочется составить словарь семантических полей лексики, основывающийся на более богатом, расширенном материале больше хантыйских диалектов. Такой словарь может оказывать значительную помощь в сопоставительном изучении угорских языков и в этимологических исследованиях.

ЮРИЙ КАРАУЛОВ

Ungarisch *ér, érik*

1. Für dieses Wort, dem das TESz die Bedeutungen 1. 'sich erfüllen, bewahrheiten', 2. 'berühren, treffen', 3. 'sich begnügen', 4. 'ankommen', 5. 'erleben', 6. '(er)reichen, langen', 7. 'zufällig tun', 8. 'tun können' 9. 'wert sein', 10. (érik) 'reifen, reif werden', zuschreibt, stehen z. Z. zwei Etymologien zur Debatte, wozu das TESz und MSzFE zu vergleichen sind. Von diesen ist die auf LAKÓ (NyIOK II, 368) zurückgehende finnisch-ugrische offensichtlich nicht zu halten, da die eine Entsprechung, tscher. *šürqam* 'etwas flüchtig berühren', Lehnwort aus den Tschuwassischen (BERECZKI, ALH XX, 219), die andere, wog. *sartitam* 'berühren', die ohnehin lautliche Schwierigkeiten macht (*s-!*), wohl Ableitung eines syrj. Lehnworts ist (RÉDEI, mündlich, vgl. Syrj-LwWog s. Nr. 268). Die andere, türkische, Etymologie, zuletzt von BÁRCZI NyIOK II, 355 ff.) vertreten, zwingt bekanntlich, da das Wort für tü. Lehnwörter untypische Ableitungen (*ért!*) aufweist,¹ die Entlehnung in sehr alte Zeiten („uráli őshaza“) hinaufzuverlegen, in denen bestenfalls eine Handvoll tü. Lw. ins Ung. gelangt sein können. BÁRCZI'S Annahme basiert letztlich einzig auf dem argumentum ex silentio, daß das ung. Wort keine fiugr. Etymologie habe, was prinzipiell wissenschaftlich nicht erlaubt, allerdings in solchen Fragen nicht immer zu vermeiden ist. Die „Grundbedeutung“ („alapjelentés“), von der man ausgeht, im TESz 4, eventuell 2, im MSzFE 2, diktierte natürlich die Etymologie.

2. Will man, PAIS' Forderung (Fn. 1) folgend, dem Wort eine fiugr. Etymologie geben, so ist technisch möglich die Verknüpfung mit ostj. (V) *är* 'viel', das noch unetymologisiert ist (STEINITZ, OstjWb 155 f.). Das Wort ist in den meisten ostj. Dialekten in dieser oder lautlich entsprechender Form vertreten, in Scherkal gibt es aber daneben (STEINITZ, Chr. 135) *arə*, dessen Auslaut lautgesetzlich nur über eine uralostj. Form **ärəγ* erklärt werden kann (vergleichbare Fälle bei GANSCHOW, CSFU 138 f.). Die ung. und die ostj. Form sind demnach unter **ärkə* zusammenfaßbar (im Ung. *-k-* > *-γ-* mit folgender „Gammametathese“, was die Länge in *ér* lautgesetzlich macht, vgl. GANSCHOW, a. O., bes. 140 ff.).

Als ungefähre Bedeutungsüberbrückung könnte dienen: selk. *sep* 'genug', *sepər-* 'gelingen, können, verstehen, verschaffen, reif werden, erreichen' (ÉRDÉLYI, SelkWverz. 205). ÉRDÉLYI hat die beiden Wörter getrennt, das ist nunmehr, etymologisch, nicht nötig, die Fälle stützen sich gegenseitig.

¹ PAIS hat (MNy XLI, 20) deshalb eine fiugr. Etymologie gefordert.

3. Je nach Interpretation ist ein weiterer Anschluß möglich: syrj. *arkmīnī*. Das Wort wird von den Wörterbüchern als mit *artmīnī* gleichbedeutend angegeben. Dialektal sind die beiden Formen so verteilt:

nur *artmīnī*: Pr, SO, SM, VO, VU, Peč, Sykt.;

nur *arkmīnī*: I, P (vgl. aber WOLOGOV—RÉDEI 18 *artman* "урожай");

beide Formen: Jasv. (LYTKIN, Komi-jasv. dial. 85).

In einigen Fällen liegen widersprüchliche Angaben vor. Für Lu und Le bietet WICHMANN (SyrjWsch 4) *arkmīnī*, das SravSl (13) *artmīnī*, für S das SravSl -t-, FOKOS (42) -t- ~ -k-, ähnlich FOKOS -t- ~ -k- für VM, gegenüber WICHMANN -k-.

UOTILA erklärt (PermKons 346) *arkmīnī* als aus *artmīnī* durch Dissimilation des *t* nach *r* entstanden, was nicht lautgesetzlich sein kann. Die einzige bekannte Parallele wäre *jirk* ~ *jirt* 'Zimmerdecke' (vgl. z. B. FOKOS 324 f.). Es ist aber keineswegs sicher, ob die Fälle vergleichbar sind: a) wissen wir nicht, ob *jirk* die jüngere Form ist. Sprachgeographisch ist die Verteilung so, daß *jirk* in Peč und VO, benachbarten Dialekten, auftritt, *jirt* sonst. *jirk* kann somit Neuerung wie Relikterscheinung sein.² b) *jirk* ist gerade in Dialekten belegt, in denen *arkmīnī* nicht vorkommt (in VM ist möglicherweise eine Überschneidungsgebiet. c) *jirk* und *jirt* sind dialektal sauber getrennt, *artmīnī* und *arkmīnī* kommen in einigen Dialekten nebeneinander vor.

Die Bedeutungen, die die Wörterbücher unter *arkmīnī* ~ *artmīnī* führen, sind zahlreich: WICHMANN: 'entstehen, gedeihen, gut geraten (Ernte), gelingen (V L P S Le), gut entstehen, wachsen, sich vermehren (Peč), geschehen, verfallen (P), sich vertragen, sich über eine Sache einigen (Le)', FOKOS: 'entstehen, fertigwerden, in Ordnung kommen, gedeihen, geraten, gelingen (V S Le Pr), geschehen, vorfallen, erfüllt, vollzogen werden (V), wachsen (Pr)', vgl. auch SravSl (a. O.)

artmīnī wird gewöhnlich von *art* «дело» (Schach), «чин (ангельский), лад, порядок», *ин* — *арт* «место и дело, должность» mittels des Suffixes -*mī*- (dazu KÖVESI, Permi nyelvek ősi képzői, 233 ff.) abgeleitet (zuerst wohl von UOTILA, a. O. 345, vgl. auch LYTKIN, Drevnepermiskij j. 123, woraus auch die Belege für *art* (s. weiter SravSl 13), RÉDEI, NyK LXVII, 129). Dieses Wort, das sich auch im Wotj. findet (*artā* 'nebeneinander, in einer Reihe, zusammen', MUNKÁCSI, VotjNySz 28), kann man mit dem ar. **arta-* (ai. *rtām*, aw. *aša-*) verbinden, eine Etymologie, die bisher wenig beachtet, letztlich schon bei LEWY (KS 405 f.) steht.³ Die Bedeutung dieses für die arische Geistesgeschichte zentralen Wortes ist zwar meines Wissens nicht völlig geklärt, vgl. immerhin MONNIER—WILLIAMS 223 (ai.) 'fixed or settled order', BARTH. 229 (aw.) 'göttliche Ordnung' und oben «порядок».⁴

Nach dem Gesagten ergeben sich für *arkmīnī* zwei Möglichkeiten:

1. Man betrachtet -*k*- als Ergebnis eines einmaligen („sporadischen“) Lautwandels, wobei man dann besser nicht von einer Dissimilation von *r* und

² Ein Wandel *rk* → *rt* ist im Wotj. belegt: G *tšert*, sonst *tšerk* < *цѣрк(о)въ* (UOTILA, a. O. 346).

³ LEWY kannte das syrj. Wort offensichtlich nicht und verbindet direkt ostj. wog. *art*, Lehnwörter aus dem Syrj. (RÉDEI, SyrjLwWog. Nr. 20).

⁴ Lautlich steht nichts im Wege, vgl. LYTKIN, VJ 1953, 5, 58 f. für Parallelen und E. ITKONEN, FUF XXXI, 266: „In den arischen Lw. dürfte urperm. *a* gewöhnlich einem *α* in der lehngedenden Sprache entsprechen . . .“ (syrj. *sariđz* aus aw. *zrayah-* etc. dürfte aber nicht hierhergehören, wie ITKONEN angibt, hier wird *a* Svarabhakti-Vokal sein).

t, sondern eher von einer Assimilation von *t* an *m* hinsichtlich des JAKOBSONSchen Merkmals „grave“ bzw. des CHOMSKY-HALLESchen „coronal“ sprechen wird. Man muß dann neben theoretischen (vgl. dazu vor allem HOENIGSWALD, *Phonetica*, 11, 202—215) die Schwierigkeit in Kauf nehmen, daß sich das Wort, offensichtlich schon ursyrjänisch, dadurch von seiner Basis *art* gelöst hat (und das obwohl das ihm bedeutungsgleiche *artmîni* noch davon abgeleitet blieb).

2. Man nimmt an, *arkmîni* sei mit *artmîni* ursprünglich nicht identisch, sondern mit diesem sekundär semantisch zusammengefallen. Auch diese Annahme ist, wenn sie vielleicht auch hilft, die Vielzahl der Bedeutungen zu verstehen, alles andere als befriedigend.

Natürlich erlaubt nur die zweite Möglichkeit die Verknüpfung mit **ärks*. Lautlich ist dies möglich, fiogr. *k* kann nach *r* in Verbalstämmen erhalten bleiben (RÉDEI, mdl.; auch COLLINDER, CGr 123, schließt das nicht aus).⁵

4. Ist eine Etymologie, wie die bisher entwickelte sinnvoll? Klar ist, daß sie sich in keiner Weise verifizieren läßt, mit anderen Worten, sie ist nicht so trivial, daß ihr Wahrheitsgehalt, sagen wir, auf der Hand läge, und es gibt, jedenfalls bisher, keine Möglichkeit, sie nach der althergebrachten Methode der „Wörter und Sachen“ zu erhärten. Dieses Schicksal teilt sie mit vielen „nichttrivialen“ Etymologien. Ich dünke, daß, wenn die Etymologie überhaupt als eigener Wissenschaftszweig innerhalb der Linguistik einen Platz haben und nicht nur ein unentbehrliches Hilfsmittel etwa für die Erstellung einer historischen Phonologie sein soll, in solchen Fällen einzig das Prinzip der Ordnung über Richtigkeit oder Nichtrichtigkeit einer Etymologie entscheiden kann. Daraus folgte ein Evaluationsprinzip, das besagt, daß eine Etymologie einer anderen *ceteris paribus* immer dann vorzuziehen ist, wenn sie größere Ordnung schafft, in praxi etwa mehr Entsprechungen in sich vereint. In diesem Sinne möchte ich die hier vorgetragene verstanden wissen, also nicht als einen Akt der Wahrheitsfindung, sondern als den Versuch Ordnung zu schaffen. Dieses Prinzip wiegt auch für die zweite Annahme über *arkmîni*.

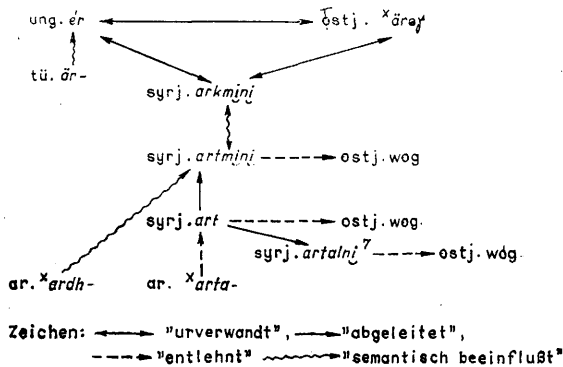
5. Bisher habe ich die Etymologie, wie üblich, auf den Lautkörper aufgebaut und die Semantik als im Großen und Ganzen dazu stimmig betrachtet. Um mich nicht dem Vorwurf der „paradisiac innocence“, den WEINREICH den Lexikographen macht (CTL 3, 395), auszusetzen, verzichte ich hier ausdrücklich auf eine Rekonstruktion der Semantik.

Trotzdem sind die Bedeutungen des syrjänischen und des ungarischen Wortes so vielschichtig, daß es in jedem Falle angebracht ist, mit homologer Bedeutungserweiterung zu rechnen, falls sich in Nachbarsprachen Wörter ähnlichen Lautkörpers und ähnlicher Bedeutung finden. Fürs Ung. hat bereits LAKÓ von dieser Möglichkeit Gebrauch gemacht und für seine Etymologie den Einfluß des türkischen Wortes angenommen, das BÁRCZI für die Etymologie von *ér* hält. Dies kann auch hier beibehalten werden.

⁵ Ungern trennt man von **ärks* jur. *ňarka* 'groß', *ňar* 'Größe', *ňarmādm* 'groß werden, wachsen' (!) und die Entsprechungen in den anderen samojedischen Sprachen (zusammengestellt bei HAJDÚ, ALH IV, 34), doch macht dies einige lautliche Schwierigkeiten. Zum Anlaut vgl. immerhin jur. *ňācē* 'Vater!' und ostj. (V) *āti* 'Vater' (FUV 2). *arkmîni* und *ňarka* wurden übrigens schon von HALÁSZ (NyK XXIV, 454) verbunden (abgelehnt von HAJDÚ, a. O.).

Auch auf syrjänischer Seite läßt sich eine Parallele finden. Bedeutungserweiternd dürfte gewirkt haben: ar. **ardh-* in ai. *rdhāti* 'to grow, increase, prosper, succeed' (MONNIER—WILLIAMS 226a; MAYRHOFER, EtWbAi 124), aw. *arad-* 'gedeihen lassen' (BARTH. 193).⁶

Zusammenfassend ergäbe sich folgendes Bild:

HARTMUT KATZ

⁶ Merkwürdig nahe steht tat. *art-* 'szaporodni, növekedni, kitűnővé lenni', das auch ins Wotj. (Kaz. *art-* 'sich vermehren, zunehmen, wachsen') entlehnt wurde (MUNKÁCSI, VotNySz 28). Die tschuw. Entsprechung liegt bedeutungsmäßig deutlich ab, so daß ich keine Verbindung zum Syrj. herstellen kann (vgl. RÄSÄNEN, VEWT 27).

⁷ Diese Ableitung, die auch schon bei UOTILA (a. O.) steht, ist wohl einfacher, als die hypothesenbelastete Zusammenstellung mit ung. *ár* (MSzFE; zur Entlehnung ins Wog. vgl. SyrjLwWog Nr. 21 mit Lit.).

A vogul tárgyias igeragozás *l*-je

1. A vogul tárgyias igeragozásban (az egyes számú) tárgy jelölésére két szuffixum is szolgál: *t* és *l*. Az előbbit az egyes számú 3. személyű személyes névmással hozzák kapcsolatba, az utóbbi eredetét azonban még nem sikerült megnyugtató módon tisztázni.

2. Az osztják tárgyias igeragozásban is találkozunk *t*, *l*, *ɹ* tárgyra utaló elemekkel. Ezek azonban funkciójukat tekintve különböznek a vogul *t*-től és *l*-től: az osztjákban rendszerint a dualis és pluralis tárgyra mutatnak rá, míg a vogulban általában a singularis tárgyat jelölik. Az osztjákban az egyes számú tárgyra utaló igeragozás és az alanyi ragozás között (a sg. 3. személytől eltekintve) az igei személyragokban van a különbség: az előbbi paradigmá-sorban a személyragok magánhangzó-eleme teljes hang (miként a birtokos személyjelekéi is), az utóbbiban redukált hang; a vogulban mindkét paradigmá-sorban megegyeznek az igei személyragok (a 3. személy kivételével), s a két sort csak a *t*, *l* megléte és hiánya különbözteti meg egymástól.

2.1. STEINITZ Die objektive Konjugation des Ostjakischen c. cikkében (ÖEST. XXX, 680–99) leíró és történeti szempontból elemezte az osztják nyelv tárgyias igeragozását. Mivel az *l* (*ɹ*) és *t* képviselést az *l*-ező és *t*-ző nyelvjárások szerint oszlik meg (kivéve a V Vj. nyelvjárások sg. 3. személyének ragját), STEINITZ az alábbi következtetésekre jutott:

a) az északi nyelvjárásokban a sg. 3. személy ragja a sg. 3. személyű névmásból keletkezett,

b) a déli nyelvjárásokban a személyragok a birtokos személyjelekből jöttek létre,¹

c) a keleti (pontosabban: V Vj.) nyelvjárások sg. 3. személyű ragja (*t*-s kezdetű) mutató névmásból származik (ÖEST. XXX, 696–7).

2.2. STEINITZ azt írja (uo.), hogy a mai tárgyjelölő elemek eredetileg az alanyra utaltak és csak később váltak a tárgy jelölőivé. Ezt azért nem tartjuk valószínűnek, mert a verbum finitum mindig csak egy meghatározott számú és személyű alanyra vonatkozik, s ez rendszerint formálisan az állítmányon is jelölve van. A 3. személyű igealakban az igetőhöz csatolt névmási eredetű elemnek már a kezdet kezdetén az ige t á r g y á r a kellett utalnia (vö. HAJDÚ PÉTER, BUNY. 76), és elsősorban olyan mondattani szituációban volt

¹ A felső-demjankaiban nincs külön tárgyias ragozás, az alsó-demjankaiban van ugyan, de funkcióját tekintve megegyezik az alanyival (I. KARJALAINEN—VÉRTES, Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. MSFOu. 128, 17–28, 41–2).

fontos szerepe, amikor a (szövegkörnyezetben említett, s így determinált) tárgy elmaradt, pl. (*Ő*) látott egy szarvast. *Lelőtt(e) az(t)*. Lényegében ilyen környezetben alakultak ki a tárgyas (a tárgyra utaló) igealakok.

Az ige tárgyára utaló elem (fgr.) **s* (> osztj. *l, a, t*) és (fgr.) **t* (> osztj. *t*) kezdetű (személyes, ill. mutató) névmás volt. Az **s* kezdetű névmás vált e funkcióban egyeduralmukodóvá az északi és déli nyelvjáróterületeken (a déli nyelvjárásokban a birtokos személyjelek később magukhoz hasonították a tárgyas igeragozás személyragjait), a V. Vj. (keleti) nyelvjárásokban 3. személyben a *t* kezdetű névmás lett általánosabb — bár a kettős és többes számú tárgyra utaló igealakok itt is *l-t* (< **s*) tartalmaznak (l. MSFOu. 128, 134, 183; TEREŠKIN, Očerki dialektov chantyjskogo jazyka. Vachovskij dialekt. 86) —, míg az 1. és 2. személyekben az **s* kezdetű névmás agglutinálódott.

2.3. A mai osztják nyelvjárásokban az *l*, ill. a *t* a sg. 1. és 2. személyben a kettős és többes számú tárgyra utal, ezért arra gondolhatunk, hogy ezekben a személyekben a tárgyas ragozás csak a redukálódási folyamattal egyidőben vagy csak az után született meg. A redukálódás eredményeképpen létrejött *əm, em* stb. személyragpárok között funkciómegosztás jött létre oly módon, hogy a teljes magánhangzós ragok az ugyanilyen felépítésű birtokos személyjelek hatására (az egyes számú) tárgyra utaló igealakok számára, a redukált magánhangzót tartalmazók pedig a határozott tárgyra nem utaló (azaz alanyi ragozású) igealakok számára foglalódtak le (vö. RÉDEI: MNy. LVIII, 434).

3. A vogul nyelv tárgyas ragozása, sg. 3. személyű igealakjainak *t* eleme is az **s* kezdetű személyes névmásból származik. A vogul tárgyas igeragozás másik tárgyjelét, az *l-t* FOKOS (A vogul-osztják tárgyas igeragozásról. NyK. XL, 386—412) és RÉDEI (A tárgyas igeragozás kialakulása. MNy. LVIII, 421—35) szintén a sg. 3. személyű (**s* kezdetű) névmásból származtatták. (E magyarázat szerint a 3. személyben a megfelelő birtokos személyjel hatására *l > t* változás történt.) KLEMM (A vogul és az osztják tárgyas ragozás. NyK. XLVII, 85—112) igeképzőnek tartotta az *l-t*. LIIMOLA azonban tévesnek ítélte e feltevéseket (Das *l* der objektivem Konjugation des Wogulischen. Congressus Secundus Internationalis Fennougristarum. Pars I. Acta Linguistica. (= CSIFU.) Helsinki 1958. 313—8): a vogulban nincs nyoma annak, hogy a fgr. **s*-ből *l* lett volna, illetve igeképzőből az igealakban elfoglalt konstrukcionális helye miatt nem válhatott időjeleket követő tárgyjel. LIIMOLA az *l-t* illetően új magyarázattal is szolgált (uo.): az *l* tárgyjel eredetét tekintve az *l* deverbális nomenképzővel azonos, s az ilyen képzővel ellátott, nomen actionis-i jelentésű, birtokos személyjeles főnevek értékelődtek át határozott tárgyra utaló igealakokká. LIIMOLA feltevése többek között azért sem valószínű, mert az *l* tárgyjelet az időjelek megelőzik: miképpen volna megmagyarázható egy olyan, névszói eredetű igealak, amelyben az eredeti névszóképzőt időjel — tehát kizárólag az ige kategóriára jellemző toldalékmorféma — előzi meg? Úgy véljük, hogy az igei paradigmából kiindulva, az ige szintaktikai környezetének, a mondatstruktúrák fejlődésének, valamint az igei vonatoknak a figyelembevételével talán közelebb juthatunk e probléma megoldásához.

3.1.1. Az ősvogulban a finnugor eredetű, *m* elemű accusativusrag szolgált a határozott tárgy jelölésére (ugyanaz a helyzet azokban a mai vogul nyelvjárásokban, amelyek megőrizték e tárgyragot). Ez a határozottság jelölésének csak e *g y* módja volt, mert a szövegösszefüggés vagy a birtokos személy-

jel, vagy a kiemelő jelző is alkalmas volt a határozottság jelölésére (a mai vogulban úgyszintén), s ilyenkor a határozott tárgy ragtalan is lehetett.

Az ősvogulban a részleges tárgyat a *t* locativus- és a *l* ablativusragos névszóval fejezték ki. Az ősvogulban (vagy már korábban is) a locativus *t* és az ablativus *l* ragjával a cselekvés eszközét is kifejezték. A kialakuló új eset, az instrumentalis *t* és *l* ragjai eleinte szabad alternációs viszonyt alkottak egymással (l. LIIMOLA, Zur historischen Formenlehre des Wogulischen. I. Flexion der Nomina. MSFOu. 127, 117).

3.1.2. Valószínűleg ősi jelenség az, hogy az ugor nyelvekben „accusativus/instrumentalis” alternatív vonzata van az ‘ajándékoz’, ‘dob’, ‘lő’ stb. jelentésű (tranzitív) igéknek, pl. m. *nyilat lő, nyíllal lő*. A nem ilyen jelentésű tranzitív igéknek eredetileg csak accusativusi vonzatuk volt, s az obi—ugor nyelvekben csak az előbbi csoportba tartozó igék analógiája révén egészült ki vonzatuk az instrumentálissal (l. alább). (Az utóbb említett igecsoportot „A”-val, az előbb említettet „B”-vel jelöljük.)

3.2. Véleményünk szerint az ősvogulban az alábbi mondatszerkezet-típusok játszhattak szerepet a tárgyias igeragozás kialakulásában:

$$\begin{aligned} S &\rightarrow NP + VP \\ NP &\rightarrow N1^{2nom}. \\ VP &\rightarrow \end{aligned}$$

sg. 3.

sg. 1., 2.

	„A” 1. V + N2nom. ³ (+ N3lat. ⁴)	
'Ő hal[at] főz (annak).'		'Én hal[at] főzök (annak).'
		'Te hal[at] főzöl (annak).'
	2. V + N2acc. (+ N3lat.)	
'Ő [a] halat főz[i] (annak).'		'Én [a] halat főzök [főzöm] (annak).'
	3. V + N2loc./abl. ⁵ (+ N3lat.)	
'Ő halban/halból főz (annak).'		'Én halban/halból főzök (annak).'
	„B” 1. V + N2nom. (+ N3lat.)	
'Ő nyil[at] lő (arra).'		'Én nyil[at] lövök (arra).'
	2. V + N2acc. (+ N3lat.)	
'Ő [a] nyilat lő [lövi] (arra).'		'Én [a] nyilat lövök [lövöm] (arra).'
	3. V + N2instr. ⁶ (+ N3lat.)	
'Ő nyíllal lő (arra).'		'Én nyíllal lövök (arra).'
	4. V + N2instr. (+ N3acc.)	
'Ő nyíllal lő [lövi] (azt).'		'Én nyíllal lövök [lövöm] (azt).'

Amikor az „A” 2., „B” 2. és „B” 4. típusú mondatok határozott tárgya (N2acc., N2acc. és N3acc.) hiányzott a mondatból, szükséges volt utalni arra. Ilyen célra névmás volt a legalkalmasabb. Az igealakot követő névmásnak

² Az N1 lehet névmás is, főnév is.

³ Az N2nom. szimbólumot a határozatlan (ragtalan) tárgy, az N2acc. szimbólumot a határozott (ragos és ragtalan) tárgy jelölésére használjuk.

⁴ Mind a lativusi, mind a dativusi funkciót ugyanaz az *n* elemű ragmorféma tölti be.

⁵ Az N2loc./abl. szimbólummal a locativus- és/vagy ablativusragos névszóval kifejezett részleges tárgyat jelöljük. A részleges tárgy határozott vagy határozatlan volta irreleváns.

⁶ Az instrumentalis ragjai homonimok a locativus *t*, ill. az ablativus *l* ragjával; az instrumentalis ragjai ekkor még szabad alternációs viszonyt alkottak (l. fentebb).

nem volt (vagy nem sokáig volt) saját hangsúlya, ami lehetővé tette, hogy agglutinálódjék az igealakhoz.

Talán ezzel egyidejűleg az újabb keletű eset, az instrumentalis ragalter-nánsai végleg elkülönültek a forrásaikul szolgáló locativus és ablativus ragjai-tól. Ennek következtében a részleges tárgyat kifejező ragok — amelyeket nem érintett az említett lokális kázusok ragjaiban végbement változás — egybe-estek a cselekvés eszközt jelölő instrumentalis ragjaival, s így végleg elvesz-tették kapcsolatukat egykori előzményeikkel. E fejlődés a fent vázolt sémát megváltoztatta:

	sg. 3.		sg. 1., 2.
„A”	1. Vind. + N2nom. (+ N3lat.) 'Ő hal[at] főz (annak).'	V ⁷ + N2nom. (+ N3lat.)	'Én hal[at] főzök (annak).'
	2. Vdet. + N2acc. (+ N3lat.) 'Ő a halat főzi (annak).'	V + N2acc. (+ N3lat.)	'Én a halat főzök [főzöm] (annak).'
	3. Vind. + N2instr. (+ N3lat.) 'Ő hallal főz (annak).'	V + N2instr. (+ N3lat.)	'Én hallal főzök (annak).'
„B”	1. Vind. + N2nom. (+ N3lat.) 'Ő nyil[at] lő (arra).'	V + N2nom. (+ N3lat.)	'Én nyil[at] lövök (arra).'
	2. Vdet. + N2acc. (+ N3lat.) 'Ő a nyilat lövi (arra).'	V + N2acc. (+ N3lat.)	'Én a nyilat lövök [lövöm] (arra).'
	3. Vind. + N2instr. (+ N3lat.) 'Ő nyállal lő (arra).'	V + N2instr. (+ N3lat.)	'Én nyállal lövök (arra).'
	4. Vdet. + N2instr. (+ N3acc.) 'Ő nyállal lövi (azt).'	V + N2instr. (+ N3acc.)	'Én nyállal lövök [lövöm] (azt).'

A fejlődés következő szakaszában az „A” jelentéskörű igei állítmányt tartalmazó szerkezetek egy típussal (Vdet. + N2instr. (+ N3acc.) 'Ő hallal főzi (azt).') bővültek a „B” 4. szerkezet analógiájára (l. részletesebben: NyK. LXXI, 117—9). Az így létrejött új, valamint a „B” 4. típusú mondatokban a nyelvérzék az instrumentalis *t*, *l* ragalter-nánsai közül a *t-t* a 3. személyben kialakult tárgyas igealak *t*-jével rokon funkciójának fogta fel. (A kialakult új szerkezet kiszorította az „A” 3. szerkezetet, mivel az „A” jelentéskörű ige-knek eredetileg nem volt „accusativus/instrumentalis” alternatív vonzatuk, mint a „B” jelentéskörű ige-knek. Ily módon a két, szemantikailag különböző igecsoport, ha más formában is, megtartotta az új szintaktikai szerkezetekben is a vonzatokban megnyilvánuló különbözőséget.) A 3. személyű, határozott tárgyra utaló igealak indukálta az 1. és 2. személyű, határozott tárgyra utaló igealakok létrejöttét. Tárgyra utaló elemként, tárgyjelként természetesen alkalmas lett volna a 3. személyben már használatos *t* elem, de az kizárólagosan erre az egy személyre foglaldott le, mivel a vogulul beszélők nyelvérzéke számára a *t*-n kezdődő 3. személyű névmás és az ige *t*-je közötti kapcsolat még világos volt. Véleményünk szerint ekkor kaphatott fontos szerepet az (S → NP + VP, NP → N1nom.) VP → Vdet. + N2instr. (+ N3acc.) ('Ő nyállal lövi (azt).') 'Ő hallal főzi (azt).') szerkezetű mondatok N2instr. komponensében

⁷ Az 1. és 2. személyben még nem jöttek létre a határozott tárgyra utaló ige-
alakok, vagyis mind a határozott, mind a határozatlan tárgy mellett ugyanolyan morfo-
lógiai felépítésű igealak állt.

jelentkező instrumentalisi *l* ragalternáns: a *t* ragalternánsnak a *t* igei tárgy-jellel való vélt rokon funkciója átsugárzódott az *l*-re, és ezáltal az 1. és 2. személyű igealakokban „téves” analógiával a tárgy jelölőjévé válhatott. Mivel nem volt (és nincs is) a vogulban *l* kezdetű személyes névmás, nem kötődött e *g y* grammatikai személyhez.

Magyarázatunknak az a gyenge oldala, hogy egy (korábban részleges tárgyat jelölő) határozóragból származtatjuk az *l* igei tárgyjelet. Számításba kell azonban vennünk azt is, hogy a mondatnak a szövegösszefüggés, az elbeszélés által determinált tárgya (N3acc.) gyakran el is maradt, s ez a VP → Vdet. + N2instr. két komponensének *t*-je közti (genetikainak) vélt kapcsolatot még szorosabbra fűzte, s így a *t* instrumentalisi ragalternáns révén az *l* is a határozott tárggyal összefüggő elemnek látszott. Szerintünk éppen ezért az *l* tárgyjelként eleinte csak olyan mondatok 1. és 2. személyű igei állítmányán jelentkezett, amelyeknek a szövegösszefüggés által determinált tárgya nem volt kitéve a mondatban.

4. Az eddigiek alapján azt a következtetést vonhatjuk le a vogul, osztják (és magyar) tárgyias igeragozás különbözőségéből, hogy az obi—ugor (ugor) alapnyelvben még csak csírájában — a sg. 3. személyben — alakult ki a tárgyias ragozás. A tárgyias igeragozás rendszere már e nyelvek külön életében vált teljessé.

5. Érdekes, hogy a pl. 3. személyű birtokos személyjelek és a tárgyias ragozású igealakok pl. 3. személyű ragjai is tartalmazznak *l*-t a vogul nyelv északi és keleti (FL., Szo., Szi.; KK., AK.) nyelvjárásaiban: *änäl, anäl* (l. VNYj. 10—2, 38—40, 194, 221—3, ALH. VI, 378, 397—401, MSFOu. 127, 205—6, 210). (A nyugati — P., V., AL., KL. — nyelvjárásokban és a hozzájuk legközelebbi keleti — FK. — nyelvjárásban csak *l* nélküli személyjeleket és igeragokat találunk (l. VNYj. 107—8, 127—8, 157—9, 167—9, 194—5, 221—3, 236, 250—1, MSFOu. 127, 207—9). A déli — T. — nyelvjárásban a birtokos személyjelben nincs *l*; a tárgyias ragozás jelen idejében szerepel ugyan *l*, de nem a személyrag részeként, hanem tárgyjelként (l. VNYj. 264—7, 293—4, MSFOu. 127, 202—4, továbbá vö.: CSIFU. 317). LIIMOLA úgy véli (MSFOu. 127, 230—1), hogy a birtokos személyjel *l*-je osztják hatásra keletkezett. Nem valószínű, hogy összekapcsolható volna az osztják birtokos személyjelek *l*-jével, hanem véleményünk szerint ugyancsak a determinálással függ össze: talán a tárgyias ragozás pl. 3. személyében is az *l* tárgyjel honosodott meg, majd — amint erre RÉDEI KÁROLY felhívta figyelmemet — **l-än, *l-an* > *än-al, an-al* hangátvetés mehetett végbe. Ezáltal ebben a személyben elveszítette az *l* tárgyjelölő funkcióját, egybeforrt a személyraggal, s analógiásan megjelent a pl. 3. személyű birtokos személyjelben is.

HONTI LÁSZLÓ

Das *l* der objektiven Konjugation im Wogulischen

In der objektiven Konjugation des Wogulischen tritt in den Verbalformen der 1. und 2. Person *l* als Zeichen des bestimmten Objekts auf. Dieses Morphem erklärte KLEMM (NyK XLVII, 82—112) aus einem Verbalbildungssuffix, FOKOS (NyK XL, 386—412) und RÉDEI (MNy LVIII, 421—35) aus dem Personalpronomen der 3. Person (**s*). LIIMOLA (CSIFU 313—18) lehnte diese Erklärungen ab: a) könne aus einem Verbal-

bildungssuffix kein den Tempussuffixen folgendes Suffix entstanden sein, b) könne das finnisch-ugrische *s* im Wogulischen nur durch *t*, nicht aber durch *l* vertreten sein. LIIMOLAS eigene Erklärung, das *l* sei seiner Herkunft nach ein Nominalbildungssuffix und die Verbformen der objektiven Konjugation seien aus mit Possessivsuffixen versehenen Nomina actionis entstanden, ist neben anderem nach demselben Prinzip abzulehnen, mit dem er die von KLEMM herrührende Erklärung widerlegte.

Verfasser dieses Aufsatzes ist der Meinung, daß das verbale Objektsuffix *l* im Grunde mit dem Suffix *l* des Instrumentals (früher: Ablativs) zusammengehört: Die Substantive mit dem Suffix *l* (sowie die mit dem Lokativsuffix *t*) erfüllten im Satz häufig die Funktion des Teilobjekts. Das Sprachgefühl faßte nun in gewissen Satzkonstruktionen das seinem Ursprung nach pronominale Suffix *t* der in der 3. Person Singular entstandenen objektiven Verbformen und die Suffixalternante *t* des Teilobjekts als von verwandter Funktion auf, und die dem Kasussuffix auf diese Weise verliehene Funktion übertrug sich auch auf *l*. Da offensichtlich ein Zusammenhang zwischen dem Personalsuffix *t* beim Verb und der 3. Person des Personalpronomens bestand, konnte es in den Verbalformen der 1. 2. Person nicht zum Objektzeichen werden, infolge der hier angenommenen verwandten Funktion der Suffixalternanten *t* und *l* und des verbalen Personalsuffixes *t* konnte indessen das *l* durch „falsche“ Analogie in den genannten Personen als Objektzeichen erscheinen.

LÁSZLÓ HONTI

A zürjén abszolút igető problémájáról*

1.1. A zürjénben két igeosztály különül el egymástól aszerint, hogy az imperativus *-ni* végződése előtt az igető mássalhangzóra vagy magánhangzóra végződik-e. Mind a magánhangzóra, mind pedig a mássalhangzóra végződő igék egy vagy két és több szótagúak. A magánhangzós igéknél azonban a szótagszámtól függően különbség mutatkozik a magánhangzó minőségében. A két és több szótagúak végmagánhangzója minden esetben csak egy veláris *i* hang lehet, egyéb magánhangzó pedig csak egy szótagúakban fordul elő (*ju-ni* 'trinken', *vo-ni* 'kommen, ankommen, gelangen', de: *ažžij-ni* 'sehen, bemerken, finden', *bergedčij-ni* '(intr) zurückkehren, umkehren' stb.). Az infinitivus *-ni* végződése előtt jelentkező igei tő az igei paradigma két tagjában szerepel, éspedig az imperativus egyes szám 2. személyében és a főigének a tagadó ige melletti formájában. A továbbiakban — az egyszerűség kedvéért — csak az imperativusi formát tárgyalom. Ezt nem csupán az egyszerűsítés indokolja, hanem a két igei forma teljes azonossága és létrejöttük azonos feltételei is.

A zürjén igei paradigma leíró szempontú vizsgálata kétségtelenül arra a következtetésre vezet, hogy az imperativus egyes szám 2. személyében az abszolút igető jelentkezik. Az ilyen szemléletű vizsgálódás során tehát abszolút igetőként értékeljük az egy szótagos igék magánhangzóra, illetve mássalhangzóra végződő (*ju!* 'igyál!', *mun!* 'menj!'), továbbá a két és több szótagú igék mássalhangzóra és *i*-re végződő imperativusi formáját (*vištal!* 'mondd, meséld!', *vetli!* 'menj, járj!'). A veláris *i* hang tővégi jelentkezésére vonatkozóan — mint ismeretes — megszorítást tehetünk. Ez a hang ugyanis csak C + *j/r/l/n/m* stb. mássalhangzó-csoport, illetve kettős mássalhangzó után mutatkozik: *ažžij!* (*ažžijni* 'sehen'), *berji!* (*berjini* 'wählen'), *isti!* (*istinij* 'schicken, ausschicken'), *leptij!* (*leptinij* 'aufheben') stb. De: *berd!* (*berdnij* 'weinen'), *giž!* (*gižnij* 'schreiben'), *kertal!* (*kertalnij* 'binden, anbinden, zubinden') stb. (A votjákban minden esetben *-i*-re végződik az imperativusi forma.)

1.2. Átlépve azonban a történeti szempontú vizsgálat területére nyilvánvalónak látszik, hogy a két és több szótagú igetők magánhangzójának — az egy szótagosokéval szembeni — egyszínűsége (*i*), továbbá az *i*-nek bizonyos meghatározott fonetikai szituációban való jelentkezése valamiképpen a másodlagosság pecsétjét üti a két és több szótagú magánhangzós tövekre. Más szóval: felvetődik a szinkrón rendszerben helyet foglaló abszolút tő másodlagosságának kérdése.

* Ezúton köszönöm RÉDEI KÁROLYNAK, hogy cikkem megírásakor szaktanácsaival segítségemre volt.

ERKKI ITKONEN szavaival élve bizonyos ragozási formáknak az eredeti tőalakhoz viszonyított másodlagossága nem minden esetben állapítható meg: „In einigen Fällen kann man auf Grund lautlicher oder anderer Kriterien sagen oder zumindest vermuten, dass die oben erwähnten [3. Pers. Sing. Praes., Imperativ der 2. Pers.] Flexionsformen sekundär dem Verbstamm gleich geworden sind, aber immer sind derartige Kriterien nicht vorhanden” (MSFOu. 125 : 86). Éppen az ilyen döntő kritériumok hiánya miatt marad ITKONEN is bizonytalanságban a cseremiszi *tol* 'komm!' imperativusi forma jellemzésekor. A *tol* ugyanis történetileg felfogható abszolút igetőnek, de ugyanakkor talán egy eredeti **tulek* szóalak csonkult formájának is. E két lehetőséget ITKONEN a következőképpen mérlegeli: „Es muss jedoch gesagt werden, dass die Entwicklung z.B. der apokopierten Form *tol* aus *tulek* mit all dem im Wiederstreit steht, was wir über die Lautgeschichte des Tscheremissischen wissen.” „Wenigstens müsste angenommen werden, dass das **k* ausnahmsweise so früh geschwunden ist, dass bereits in jener frühesten Phase dieser Sprache, die unserem Blick erreichbar ist, die in Frage stehende Form mit dem Verbstamm identisch gewesen ist” (i. h. 87). A **k* ilyen korai lekopása nem valószínű, és bár a finn, a lapp és a mordvin egy eredeti **k* meglétére mutatnak, ITKONEN mégis a permi nyelvekben keres párhuzamot, ahol — az ő véleménye szerint — az imperativus egyes szám 2. személye azonos az igetővel, azaz abszolút tőnek tekinthető (uo.).

A permi nyelvek imperativusa azonban korántsem tisztázott kérdése a nyelvészeti szakirodalomnak. A kutatók véleménye SETÄLÄTŐL és SZINNYEITŐL kezdve általában afelé hajlott, hogy a permi imperativus eredetileg azonos volt a **k* praesensjellel alkotott indicativusi tőalakokkal, amelyet nyomatékosan ejtettek ki. Ez a felfogás viszont mindvégig hijával volt a bizonyító erejű kritériumoknak, amiről jól tanúskodik SETÄLÄ megállapítása a tagadásnál jelentkező főjei formáról és az imperativusi alakról: „In den verneinten Formen des Syrjänischen und Wotjakischen ist die Sachlage ganz dieselbe wie im Tscheremissischen, d.h. das Präsensuffixelement, von dem wir glauben, dass es auch hier ursprünglich an den verneinten Verbalstamm gefügt worden, ist vollkommen latent” (TMB 67). „Im Imperativ des Syrjänisch-Wotjakischen trifft man auch nicht die geringste Spur eines *k*-, *g*-, Elementes an” (i. m. 140). A **k* feltételezése körüli bizonytalanság hosszú ideig fennállt (l. még LAKÓ: FgrÉrt. 2 : 47), mivel úgy látszott — noha a permiben semmi sem mutat a *k*-ra — mintha mégis mellette szólna a finn, a lapp, a mordvin (és talán a cseremiszi) imperativus példája is.

1.3. A zürjén két és több szótagú magánhangzós tövek veláris *ɨ* hangja okozta kételyektől ösztönözve — amelyekről a dolgozat elején esett szó — legutóbb R. T. HARMS foglalkozott a permi imperativus történetével (NyK 70 : 366—71). A szerző a generatív fonológia módszerével közelíti meg a kérdést, és éppen annak a bizonyító erejű kritériumnak megragadására törekszik, amelyről ITKONEN beszél a cseremiszi kapcsán, s amelynek hiánya miatt a permi imperativusi forma eredetéről eddig nem született meggyőző magyarázat.

HARMS megállapítja, hogy az *ɨ* mindig három torlódó mássalhangzó közé kerül, amelyek közül az első kettő meghatározott mássalhangzó-kapcsolat, vagy kettős mássalhangzó. Például: *vund-ɨ-ni*, *puk-s-ɨ-ni*, *šet-l-ɨ-ni* stb. Az infinitivusi formák analógiájára, ahol a három torlódó mássalhangzó szabálya behelyezi az *ɨ* hangot, HARMS úgy véli, hogy az imperativus egyes szám 2. személyében is egy mássalhangzónak kellett követnie az igetővet, mert ez

teszi indokolttá az *i* jelenlétét. Feltesz tehát egy *vund-k* stb. alakot: „az előbbi ciklusszabály itt is behelyeztetni az (*i*) magánhangzót, és egy későbbi szabály kitörli a szóvégi *-k* jelet” (i. h. 371). HARMS tehát a veláris *i*-ben a „felszólító módjelnek mai jelentkezését” látja, és véleménye szerint „a felszólító mód a zürjénben sem alakult másképpen, mint a többi finn-permi nyelvben, ahol a jele a szóvégi *-k* volt” (uo.). Ebben a megvilágításban tehát határozottan másodlagosnak minősül az imperativusi forma az abszolút tőhöz viszonyítva, azaz érvényét látszik veszteni az a nézet (ITKONEN), amely szerint a zürjénben az üres igitövet használják és használták a felszólításra.

2.1. Nem tagadható — mint már említettük — a két és több szótagú magánhangzós tövek valamiféle másodlagossága éppen egységes *i* végmagánhangzójuk miatt. Kérdés azonban, hogy a másodlagosság az egész ragozási alakot érinti-e az abszolút tőhöz viszonyítva, vagy csak a veláris *i* hangot egy eredeti végmagánhangzóhoz viszonyítva. Úgy tűnik, HARMS gondolatmenete a három torlódó mássalhangzóról kényszerítő erővel vezet arra a következtetésre, hogy az imperativus egyes szám 2. személyében eredetileg egy **k* csatlakozott az igitőhöz. HARMS azonban nem vette figyelembe a veláris *i* hanggal kapcsolatos szabályokat, amelyek felhasználása — nézetünk szerint — mégis elkerülhetetlen, mivel indokolnunk kell, miért éppen ez a hang és kizárólag ez szerepel az imperativusban, a tagadó alakban és az infinitivus végződése előtt.

2.2. Kiindulópontunk nem az infinitivusi forma, hanem egy feltételezett igei tőalak, amely eredetileg magánhangzóra végződött. Ehhez a magánhangzós igei tőhöz járulhattak suffixumok s így akár egy **k* praesensjel is.

Az őspani kori végmagánhangzó-rendszer alakulására vonatkozóan mindenekelőtt LAKÓ GYÖRGY tanulmányából idézünk (Fgr Ért. 2): „*a, ä, e, ε* és *i* azok a magánhangzók, amelyek a finn-volgai — sőt a bevezetésemben kifejtett megfontolás alapján a korai őspani alapnyelvben is — szóvégi magánhangzókként előfordulhattak” (i. h. 54). „Már az őspanimiben lekopott minden olyan végmagánhangzó, amely fgr. kori elődjének a finnben *-ä* a folytatója, ill. *-ä* volna, ha a megfelelő finn szót ismernénk” (i. h. 55). A feltételezett szóvégi *-e* és *-ε* LAKÓ szerint részben lekopott, részben pedig magas (*-i, -i*), illetve alacsony (*-a*) nyelvvállásúvá vált. „A késői őspani korban finnugor eredetű névszók végén csak a legalacsonyabb nyelvvállású (*a*) és a legmagasabb nyelvvállású (*-i, i*) magánhangzó állhatott” (i. h. 56). „Az őspani *-a* általában megmaradt mind a zürjénben, mind a votjákban . . .” (uo.). „Őspani **-i* és **-i* változatlanul megmaradt a votjákban, a zürjénben azonban általában lekopott” (i. h. 58). A zürjénben a felső nyelvvállású magánhangzó általában abban az esetben őrződött meg, ha valamely nyelvi funkció fűződött hozzá, vagy ha nehezen kiejthető mássalhangzó-csoport előzte meg (uo.).

A LAKÓ által rajzolt kép alapján tehát az őspani korban a finnugor végmagánhangzók változásai a következő abszolút szóvégen álló magánhangzó-rendszert eredményezték:

-a, -i(i).

LYTKIN általában az őspani kori nem első szótagra (tehát nem az abszolút szóvégre) 3 magánhangzót tesz fel (VokPerm. 236):

**a, *i, *ε*

Ezek közül tehát abszolút szóvégen $*a$ és $*i$ állhatott. Az őspერი nyílt $*\varepsilon$ a zürjénben az esetek többségében e -re változott, miután a magánhangzó-rendszerben létrejött az e ($< *o, *ö$), a votjákban és néhány zürjén nyelvjárásban pedig e -vé alakult.

Az $*\varepsilon$ -ből alakult e és e később megjelent abszolút szóvégen mind a zürjénben, mind a votjákban, ami azt mutatja, hogy bizonyos szuffixális elemeknek lekopása az őspერი kor késői szakaszában új helyzetet teremtett a szóvégi vokálisok rendszerében. LAKÓ többek között az accusativus $*m$ -jének lekopása kapcsán tárgyalja ezt a kérdést. Mint ismeretes, a leíró szempontú elemzés szerint az accusativus ragja a zürjénben e (illetve e is), a votjákban pedig e . Az őspერი kori magánhangzó-változás alapján, aminek eredményeképpen csak $-a$ és i állhatott a szóvégen, itt is ezeknek a hangoknak egyikét váránk. „Hogy ez nem így van, annak csak az lehet az oka, hogy a szóvégi $*-m$ lekopása az őspერinek arra a szakaszára esett, amikor a középső nyelvállású névszóvégi magánhangzók változásai már megtörténtek” (i. h. 42). Ezen a megállapításon LYTKIN alapján csak annyiban módosítunk, hogy a szuffixum lekopása után már az alsó nyelvállású $*\varepsilon$ is állhatott szóvégen, amely hangot a zürjénben a középső nyelvállású e , a votjákban pedig az úgyszintén középső nyelvállású e képvisel.

LAKÓnak a permi szóvégi vokálisokról, illetve azok fejlődéséről és LYTKINnek a permi nem első szótagi vokálisokról alkotott képe alapján a következő szabályrendszert állíthatnánk fel a végmagánhangzók alakulásával kapcsolatban:

1. $-V > -a, -i(=i, i)$
2. $-C > \emptyset$
3. $-a > -a$ ($>$ zürjén $-a$, votják $-o, -a$)
 $-\varepsilon > -\varepsilon$ ($>$ zürjén $-e$, votják $-e$)

Az első szabály az eredeti finnugor (finn-permi) szóvégi magánhangzók ($-V = -a|-ä, -e|-e$) őspერი kori változását mutatja. A második bizonyos mássalhangzók, illetve szuffixális elemek ($*-m, *-k$ stb.) lekopását jelzi, amely folyamat után az újonnan szóvégre került őspერი magánhangzók ($*-a, *-\varepsilon$) már nem szenvednek változást (3. szabály).

Ezeknek a szabályoknak felhasználásával egy CVCV- és egy CVCV+k hipotetikus forma végmagánhangzójának fejlődését a következőképpen képzelhetjük el:

CVCV-	CVCV+k
1. CVCa-	1. —
vagy	
CVCi-	
2.] —	2. CVCV-
3.] —	3. CVCa-
	vagy
	CVC\varepsilon-

Amint látható, az első esetben a 2 későbbi, a másodikban pedig a korábbi első szabály nem alkalmazható. Mind a k szuffixummal ellátott, mind az eredetileg is magánhangzóra végződő szóalak utolsó magánhangzója két lehetséges variációban mutatkozik. Az általunk tárgyalt kérdés szempontjából ezek a variációk mindenesetre annyit már elmondanak, hogy a k elemnek a szóvégről

való eltűnése után *a*, illetve *ε* kellett volna, hogy legyen (és nem *i*) a *tő* utolsó magánhangzója, amint ez meg is figyelhető például a praesens egyes szám 3. személy, továbbá az illativus végződésénél. Természetesen hasonló helyzet állt elő az előzőek során már említett accusativusi **-m*, valamint az egyes szám 1. személyű birtokos személyjel (**-m + mgh.*) lekopása után is. Mint ismeretes, ezeknek a szuffixumoknak a funkcióját eltűnésük után az előttük álló magánhangzó vette át. Semmi jel nem mutat azonban arra, hogy az *i* is megjelent volna, mint egy eltűnt szuffixum funkcióját hordozó magánhangzó. Ahol az *i* a névszó- és igeragozási paradigmában — az imperativus, a tagadás, a nominativus kivételével — szóvégen jelentkezik, ott bekerülése analógiával is magyarázható, mint ahogyan erre LAKÓ is rámutat a permi allativusi és infinitivusi formák tárgyalásakor (i. h. 42). Az allativus ragjának archaikusabb változatával találkozunk a zürjén luzai és permjak nyelvjárásában, ahol ugyanis *-e*-re (és nem *i*-re) végződik (Lu. *-le*, P-*ve*).

Az általunk vizsgált két szótagos magánhangzóra végződő ige (CVCV-) végvokálisa tehát az első szabály szerint *-a* vagy *-i* lehetett. Kérdés, miért nem az *-a* maradt meg az imperativus egyes szám 2. személyében mint a pusztá *tő* végmagánhangzója.

3.1. LAKÓ — akinek megállapításai alapján a szabályrendszert felállítottuk — etimológiai kutatások segítségével jut arra a következtetésre, hogy az őpermi kor késői szakaszában csak *-a* és *-i(i)* állhatott a finnugor eredetű névszók végén. Az *-a*-ról kimutatja, hogy egyrészt az eredeti előpermi (finnugor) szóvégi **-a* megőrződése, másrészt pedig egy **-e/*-e > -a* változás eredménye. Amennyiben a *tő*végi *-a*-nak ez a részbeni ősisége bizonyítható, akkor nyilvánvaló, hogy az ige- és névszótövek végén már az őpermi kor elején is állhatott *-a*, ahogyan a szabályrendszer első szabálya mutatja. Mivel minket — témánk szempontjából — érdekel az a kérdés, hogy miért nem *-a* áll az imperativus egyes szám 2. személyében, a következőkben áttekintjük a LAKÓ által felsorolt szóegyeztetéseket, azokat, amelyekben mind a zürjén, mind a votják tartalmaz végmagánhangzót, a zürjén *-a*-t, a votják *-a*-t, illetve *-o*-t (i. h. 23—6). Ezekben LAKÓ a szóvégen eredeti végmagánhangzót lát. Eltekintünk a jövevényszavaktól, továbbá azoktól a szavaktól, amelyek képzett vagy nem képzett voltáról LAKÓ sem dönt teljes bizonyossággal (i. h. 28—9), tehát lehetnek képzettek is.

Kiderül, hogy azokat a szavakat, amelyekben LAKÓ az *-a*-nak a már említett részbeni ősiségével számol, tulajdonképpen három csoportba sorolhatjuk: a) permi kori szavak, b) képzett szavak, c) finn-permi (finnugor) kori szavak, ahol az *-a* eredete nem világos. Nyilvánvaló, hogy a permi kori szavak, azok tehát, amelyeknek csak zürjén és votják megfelelője van, semmit nem bizonyítanak az *-a* eredetisége mellett, s azok sem, ahol az *-a* képző, vagy képzőelemet rejt magában. (Az egyeztetések végén közlöm a lapszámot LAKÓ tanulmányából.)

a) Permi kori szavak:

1. v. *bio* 'Schnecke' (25)
2. z. *darga* 'Gründling (cyprinus gobio), ein dem Kaulbarsch ähnlicher Fisch'
v. *darga* «молёкъ рѣба» (23)
3. z. *gcla* 'Hals, Gurgel'
v. *gulo* 'Kehle, Hals' (25)

4. z. *kača* 'Elster'
v. *kočo* id. (25)
5. z. *šela* 'Haselhuhn'
v. *šala* id. (24)
6. z. *čáča* 'Kinderspielzeug'
v. *čáča* id. (24)
7. z. *tovta, čovča* 'ein Vogel mit langen Beinen und langem Schnabel,
Scolopax arquata'
v. *čulčo* 'eine Tringa-Art, möglicherweise Calidris arenaria' (26)
8. z. *vera* 'Euter'
v. *vera* id. (24)

b) Képzett szavak:

1. z. *kuda* : *nań-k.* 'Brotkorb' (< *kud* 'Korb')
v. *kudo* 'eine Art kleiner Korb' (< *kudj* 'eine Art grosser Korb') (25)
2. v. *mila, mola* 'Brust, -stück, Wamme' (< *mól* id.)
~ m. *mál* (24)
3. z. *tyla* 'Neubruch' (< *tyl* : *t.-kert* 'Feuerstahl,-zeug')
v. *tolo* 'Wiese, Feld' (< *tyl* 'Feuer') (26)
4. z. *una* 'Menge; viel'
v. *uno* id. (az -a melléknévképző)
~ md. *ine*, fi. *enä-* (26)

c) Finn-permi (finnugor) kori szavak, ahol az -a eredete nem világos:

- 1. z. *burna* 'Tschetwerik (ein Getreidemass); grosses ... Gefäss'
v. *berno* 'Braukufe, Mühltrichter'
~ cser. *pürna*, fi. *purnu* (25)
- 2. z. *dera* 'Leinwand'
v. *dera* id. (24)
? ~ cser. *tuwur*
- 3. z. *gorða* 'Kriekente; anas crecca'
v. *gurdo* : *g. čež* 'eine graue, grosse Ente' (25)
~ osztj. *kartaŋ* stb.
- 4. z. *lya* 'Sand'
v. *luo* id.
~ fi. *liva* (25)
- 5. v. *ńulo* 'Ulme'
~ cser. *nolyâ* (26)
- 6. v. *peža* 'Meise'
~ md. *pižas* (24)

Amint a felsorolásból kiderül, az összesen 18 egyeztetés közül 8 permi szó, 4-ben pedig képző fedezhető fel. A 6 bizonytalan szó közül is 3—4-ről van valamilyen elképzelésünk. A z. *dera*, v. *dera* (2.) cseremisiz egyeztetése nagyon bizonytalan. LAKÓNÁL ez csak permi kori szó. Szóvégi -a-ja nem bizonyító erejű. Állatnevek (z. *gorða*, v. *gurdo* : 3., v. *peža* : 6.) és edénynevek (z. *burna*, v. *berno* : 1.) esetében nem ritka a képzett forma, tehát ezeknél a szavaknál az -a-val mint képzővel is számolhatunk. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy csupán 1—2 szóval kapcsolatban vagyunk bizonytalan-ságban. Ez azonban igen kevés a vizsgált szómennyiséghez képest.

Már ennek a 18 szóegyeztetésnek az áttekintése is arra készítet bennünket, hogy kételkedjünk egy eredeti finn-permi (finnugor) *-a* őspermi kori továbbélésében. Hozzáteesszük még, hogy az ősi szóvégi **-a* szabályszerű sorsa általában a teljes eltűnés volt. Erre csak az ITKONEN által felhasznált etimológiai anyagban is (FUF 31) mintegy 20—25 példa található. Ritkábban előforduló jelenség, hogy a szóvégi *-a* a zürjénben teljesen eltűnt, a votjákban viszont *i* áll a helyén. LAKÓ erre 11 példát hoz (i. h. 7—8). Már ezek a felületes vizsgálódások is azt mutatják, hogy az *-a* esetleges ősiségét bizonyító 1—2 szóval szemben számosabb példa tanúskodik az *-a* teljes eltűnéséről (illetve: > votj. *i*), valamint másodlagosságáról.

3.2. Mindezek alapján az előbb felállított szabályrendszert a következőképpen módosítjuk:

1. $-V > -i (= i, i) (> z. \emptyset, -i, v. -i, \emptyset)$
2. $-C > \emptyset$
3. $-a > -a (> z. -a, v. -o, -a)$
 $-e > -e (> z. -e, v. -e)$

Az első szabály tehát a finn-permi (finnugor) szóvégi magánhangzóknak csak egyféle őspermi alakulását engedi meg. Nézetünk szerint ugyanis az őspermi kor első felében abszolút szóvégen csak felső nyelvállású magánhangzó állhatott. Az *-a*, éppen úgy mint az *-e* bizonyos végződéslekopása után került a szó végére, s mivel ekkor már lezajlott a végvokálisok felső nyelvállású magánhangzóvá válása, a továbbiakban változatlanul megmaradt.

Igy magyarázható például a zürjén udorai nyelvjárásában a praesens egyes szám 3. személyének végződése, amely egyes igéknél *-as* (az ópermi nyelvemlékek több helyen csak *a*-t mutatnak), másoknál pedig *-e*, tehát az *-as* nem állandósult kizárólag a futurum jelölésének funkciójában. LYTKIN meggyőzően mutatja ki ebben a kétféle végződésben a finnugor *-a/-ä*, illetőleg *-e/-e* tövek egyfajta elkülönülését egymástól a zürjénben (NyK 71 : 95—9). Ismeretes, hogy a praesens egyes szám 3. személyében egy **k* praesensjel kopott le. Eltűnése után az előtte levő vokális, az őspermi *-a* és *-e* került a szóvégre.

Az imperativus többes szám 2. személyének végződése a zürjénben *-e(j)*, (a votjákban *-e*). Szabályrendszerünk 2. és 3. szabályának alkalmazásával világossá válik, hogy egy eredetileg mássalhangzóra végződő, azaz valamilyen szuffixummal ellátott igealak van dolgunk. Már SETÄLÄ sejtése szerint is valami elem követhette a tővégi magánhangzót (TMB 67—8, 140). Ez az elem egy eredeti **k* többesjel lehetett.

Hasonló folyamattal képzelhető el a ma is igen produktív permi denominális és deverbális *-a* névszóképző megjelenése, amely nem más, mint egy **k* képzőelem lekopása után általánosult *-a* végmagánhangzó (RÉDEI: NyK 61 : 83).

A feltett CVCV- igei tő tehát a második szabályrendszer szerint a következőképpen alakul:

1. CVC_i- (> z. CVC-, v. CVC_i-)
2. } —
3. }

Egy CVCCV- forma, ahol a szóbelseji *-CC-* nehezen kiejthető mássalhangzókapcsolat, a zürjénben is CVCC_i- alakban maradt meg (votják CVCC_i-).

A HARMS elgondolása szerint feltett CVCV+*k* szuffixummal ellátott igei tő fejlődése ugyanolyan, mint ahogyan azt az első szabályrendszer alapján bemutatattuk.

4.1. Visszatérve HARMS magyarázatához leszögezhetjük, hogy HARM^S nem foglalkozik az *i* megjelenésének szabályaival. Hipotézise abban az esetben lenne meggyőző, ha megcserélhetnénk az általunk felállított szabályrendszer első két szabályát. Ezt azonban véleményünk szerint semmi nem indokolja. Egyetlen lehetőség maradna még a *k* szuffixum feltételezésére. Amennyiben ez a **k* praesensjel oly ősi időben kopott le, hogy az utána magánhangzóra végződő igető teljesen egybeesett az előpermi abszolút igetővel, akkor további alakulására a szabályrendszer első szabályát minden zavar nélkül alkalmazhatjuk. Ehhez azonban fel kellene tételeznünk, hogy ugyanaz a **k* praesensjel, amely körülbelül az őspani kor második felében kopott le a praesens egyes szám 3. személyében, már jóval régebben, az őspani kor legkezdetén eltűnt az imperativus egyes szám 2. személyében. Nem csupán arról van szó, hogy ennek nagyon kicsi a valószínűsége, hanem arról is, hogy ez a feltételezés teljesen fölösleges. Nagyon messzire nyúlik vissza, s mint ilyen már önmagában véve beismerése annak, hogy a permi nyelveknek az őspani kortól kezdődő önálló fejlődési szakaszában semmi jel nem mutat egy *k* szuffixum meglétére az imperativus egyes szám 2. személyében, s így a főigének a tagadó ige melletti alakjában sem. Más szóval ez a két ragozási forma a permi nyelvek és csak a permi nyelvek tanulságai alapján az igeragozásban jelentkező abszolút tőnek tekinthető.¹

4.2. Hangsúlyoztuk, hogy csak a permi nyelvek tanulságairól van szó, mégpedig messze az őspani kor kezdeti időszakára visszanyúlva, mivel a kutatók egy része — közöttük HARMS is — a többi finn-permi nyelv analógiájára hivatkozik ebben a kérdésben. A finn, a lapp és a mordvin analógiája valóban csábító, de ha a cseremisiz és az obi-ugor nyelvek felé fordulunk, a kép jelentősen módosulhat. A cseremisizben — amint ITKONENNEK a dolgozat elején idézett megállapításai tanúsítják — semmi nyoma nincs a *k* szuffixumnak, azaz itt is olyan korai szakaszban kellett volna eltűnnie, hogy a visszamaradó tő gyakorlatilag egybeessen az abszolút igetővel, mint a permiben. Ez azonban ismét egy fölösleges feltételezés lenne, és csakis a mordvinban megőrződött *k* támogatná. A cseremisiz és a mordvin kapcsolata azonban igen kevésbé bizonyító erejű, mivel lexikai (ВЕРЕСЗКИ: CIFU 202—3) és morfológiai (SZEREBRENNYIKOV: Категории времени и вида 272—5) kutatások sikeresen bizonyították már eddig is azt a tényt, hogy a cseremisiz igen közel áll a permi nyelvekhez: «Помимо лексических соответствий находим целый ряд таких общих грамматических черт марийского и пермских языков, которые

¹ Mint ismeretes a névszóragozásban jelentkező abszolút tő a nominativus (alapszóalak). Itt sokkal erősebben érvényesülnek a lekopási szabályok, mint az igei abszolút tőben. Az eredeti végvokálisok általában eltűntek, néha — elsősorban a votjában — azonban megőrződtek felső nyelvállású magánhangzóként. A szóvégi mássalhangzókapcsolat után sem maradt meg a végvokális, mint ahogy ezt az imperativus -*i*-je esetében tapasztaltuk. A mássalhangzókapcsolatok a névszók végén általában egyik elemük elvesztésével egyszerűsödtek (pl. z. *jen*, *jenm*-, v. *in*, *inm*- 'Gott, Himmel' ~ fi. *ilma*, z. v. *kuč* 'Adler' ~ fi. *kotka*, z. v. *mus* 'Leber' ~ fi. *maksa* stb.). Nyilvánvaló tehát, hogy az igei abszolút tő archaikusabb, mint a névszói. Ez érthető, mivel a névszói abszolút tőnek a beszédben összehasonlíthatatlanul nagyobb a használati megterhelése, mint az igeinek, s így egyszerűsödése is sokkal nagyobb fokú.

отсутствуют в мордовском языке» (BERECZKI: i. h. 203). Az a körülmény, hogy sem a cseremiszenben, sem pedig a permi nyelvekben nem találunk bizonyítékot egy *k* szuffixum egykori meglétére, talán újabb adalék lehet ezeknek a nyelveknek egymással való kapcsolatához. Analógiát pedig nem a mordvinban és a finnben keresünk, hanem az obi-ugor nyelvekben, ahol szintén nincs jele az imperativusnak. LIMOLA a vogul imperativusi végződésről a következőt mondja: „Dieses *-a*, *-ä*, *-ä* ist wohl mit dem *-a*, *-ä* des Vokativs: So. *äšä* 'Vater' (Nom. *äš*), Tj *enkä* 'Mutter' (Nom. *önu*) usw. . . . identisch" (MSFOu. 116 : 291). Ugyanez a helyzet az osztjákban is (vö. STEINITZ: OVE II: 136—7), ahol az *-a*-s vocativus *-a*-ja azonosnak tekinthető az imperativus egyes szám 2. személyének *-a*-jával. Máshol az igető és a 2. személyrag kapcsolatát találjuk az imperativus funkciójában (vog. *tot-en* 'vigyél!').

A cseremisiz és az obi-ugor nyelvek analógiája tehát megerősíthet minket abban a meggyőződésünkben, hogy a permi nyelvekben az abszolút igető volt mindvégig használatos a felszólításra. Ezt most már nem csupán a zürjén és a votják belső tanulságai támogatják, hanem a cseremisiz és az obi-ugor nyelvek példája is.

A cseremisiz, a permi és az obi-ugor nyelvek imperativusának összevetése lehetőséget nyújt arra, hogy a finnugor alapnyelv módjelölésére is következtessünk: „E példák, de a más nyelvcsaládokból ismert hasonló jelenségek alapján is feltehető, hogy az alapnyelvben a nagy nyomatékkal ejtett módjel nélküli igető is kifejezhette az erősebb felszólítást" (HAJDÚ: BUNyt. 71).

KORENCHY ÉVA

Zum Problem des absoluten Verbalstammes im Syrjänischen

Verfasserin untersucht das Problem, ob die 2. Person Singular des Imperativs im Syrjänischen (bzw. Permischen) mit dem absoluten Verbalstamm identisch oder bezüglich des absoluten Verbalstammes sekundär ist. Nach einer traditionellen Ansicht war der permische Imperativ ursprünglich mit dem durch das Präsenzzeichen **k* gebildeten Indikativstamm, der mit Nachdruck betont wurde, identisch. Neuerdings vertritt R. T. HARMS diese Auffassung, der sich mit den Mitteln der generativen Phonologie um das Festhalten eines Kriteriums bemüht, auf Grund dessen der Ansatz eines ursprünglichen **k*-Suffixes notwendig wird. Verfasserin zeigt, daß HARMS die Regeln im Zusammenhang mit dem Auslautvokal *-j* der Imperativformen außer Acht läßt und seine Hypothese somit nicht überzeugen kann. Die Formulierung und Anwendung dieser Regeln ist unumgänglich, weil wir begründen müssen, wieso gerade dieser Laut im Imperativ (und weiter in der Verneinungsform und vor der Infinitivendung) auftritt.

Verfasserin stellt zunächst auf Grund des Bildes, das LAKÓ von den auslautenden Vokalen des Permischen bzw. deren Entwicklung und LYTKIN von den Vokalen der nicht-ersten Silben im Permischen geben, ein System geordneter Regeln auf, bei deren Anwendung sich erweist, daß der Auslautvokal einer hypothetischen Form CVCV + *k* nach dem Schwinden des *k* nur **-a* oder **-e* sein konnte (nicht aber *i*). Gleichzeitig ist nach der ersten Regel des Regelsatzes anzunehmen, daß der Auslautvokal der Verbstämme des Typs CVCV- als *-a* oder *-j* realisiert wird. Auf Grund dieser beiden Möglichkeiten, die die Regel erzeugt, wäre also in der Imperativform ein Auslautvokal *-a* ebenfalls denkbar.

Im Folgenden befaßt sich Verfasserin mit der Frage, warum *-a* nicht als Auslautvokal des Imperativs der 2. Person Singular im Permischen auftritt. Die erste Regel des Regelsatzes wurde deshalb so formuliert, daß sie die Annahme eines *-a* erlaubt, wie LAKÓ bei seiner Untersuchung der permischen Auslautvokale zu dem Schluß kam, daß das auslautende *-a* teilweise die Bewahrung eines alten finnisch-permischen (finnisch-ugrischen) **-a* darstelle (andererseits **-e/*-e > -a*). Verfasserin überprüft die von LAKÓ aufgeführten Etymologien und stellt fest, daß kein Grund vorliegt, mit der Altertümlich-

keit eines Teils der $-a$ -Vertretungen zu rechnen, und somit für den Beginn des Urpermischen nur Vokale hoher Zungenstellung im absoluten Wortauslaut anzusetzen sind. Auf Grund dessen modifiziert Verf. den im Vorhergehenden aufgestellten Regelsatz. Die erste Regel des so modifizierten Regelsatzes läßt somit als Endvokal der Verbalstämme des Typs CVCV- nur ($-i$) im Urpermischen zu.

Nach der Schlußfolgerung der Verf. weist nichts auf ein ursprüngliches $*k$ im Imperativ und der Verneinungsform, d. h. diese beiden Flexionsformen sind als der in der Verbalflexion erscheinende absolute Stamm aufzufassen. Als analoge Erscheinung wird auf den Imperativ im Tscheremissischen und den obugrischen Sprachen verwiesen, wo ebenfalls kein Imperativzeichen auftritt.

ÉVA KORENCHY

Morfonematikus szerkezet típusok a szölkupban

1. Az alábbiakban a szölkup szavak, szótagok morfonematikai felépítésének statisztikailag jellemezhető típusait szándékozom ismertetni. Kutatásaimból kiderül, hogy milyen szerkezetű a szölkup szótag és szó, és hogy milyen hangkapcsolatok fordulnak elő ebben a nyelvben. Ezek az eredmények a szölkup nyelv olyan általánosabb jellemvonásait mutathatják meg, amelyek talán a rokon nyelvek további összehasonlító kutatásában is hasznosíthatók lesznek.

Munkám célja az volt, hogy ezzel az eljárással a szölkup bizonyos törvényszerűségeit kibontsam, hogy ezúton egy esetleg később elkövetkező és a számojéd, valamint a finnugor nyelvekre kiterjedő összegző munkához, ha szerény keretek közt is, de adatokat szolgáltatassak, még ha ez a vizsgálat csak az egyik, de irodalmi nyelvként kezelt nyelvjárásra terjed is ki.

Munkámban HAJDÚ PÉTER „Chrestomathia Samoiedicá”-ját használtam fel. A szövegben előforduló valamennyi szókészleti elemet feldolgoztam, s mivel az anyag a tazi nyelvjárást képviseli, ezért pontos képet csak erről a dialektusról kapunk. Folyamatos szöveget választottam, ezzel akarván biztosítani, hogy a való nyelvről alkossunk fogalmat. Három szempont szerint vizsgáltam meg a rendelkezésre álló szöveget. Ezek: a szó szerkezete a fonémamegoszlás alapján, a szótag szerkezete és a mássalhangzó-kapcsolatok.

2a) Először is arra a kérdésre kerestem a választ, hogy bármelyik szót is vegyük alapul, milyen rendben épülnek fel ezek a magánhangzókból és a mássalhangzókból. A magánhangzó (V) és a mássalhangzó (C) kombinációs lehetőségeit matematikai úton megkaphatjuk, mindig attól függően, hogy hány fonémát tartalmaz a nyelv. Nyugodtan állíthatjuk azonban, hogy nincs nyelv, amely valamennyi lehetőséggel élne; a nyelv az elvileg rendelkezésre álló hangkombináció lehetőségeket csak igen korlátozott számban használja ki. Vannak olyan V és C kombinációk, melyek virtuálisan megvannak, és vannak, melyek teljességgel lehetetlenek a nyelvben. Az alábbiakban bemutatom a lehetséges variációkat. A bontási elv a szavak fonémaszáma volt, erre utal a sor elején álló szám is. Azonos számú fonémával rendelkező szavaknál is többféle kombináció adódhat. Ezeket az alcsoportokat indexszámmal is jelöltem. Minden szerkezet típusra említék egy-egy példát, végül pedig számokban kifejezve az egyes szerkezet típusok gyakorisága — alcsoportonként és összesítve egyaránt — következik. (ld. I. táblázat).

A folyamatos szöveg eredményezi, hogy nemcsak a tőalakok, hanem a toldalékolt formák is számításba jönnek. A rövid és hosszú mássalhangzókra nem voltam tekintettel, hiszen ez csak kvantitásbeli különbség, ami a hangok

kapcsolódása szempontjából itt irrelevánsnak veendő. (Kivételt képeznek azok az azonos mássalhangzók, melyek morfémahatáron találkoznak, azaz fonetikailag hosszúként realizálódnak.)¹ A magánhangzók mennyiségi megkülönböztetésétől szintén eltekintettem, mivel megítélésük nem is mindig egyértelmű.

A kapott adatok segítségével megállapítható a tazi szölkup szó átlagos hosszúsága fonémákban mérve; ez pedig 5,5. Azaz minden száz szó 550 fonémából épül fel átlagosan. (TARNÓCZY TAMÁS szerint a magyar szavak átlagos hosszúsága — Ady költői nyelve alapján — öt hangzó, illetve két szótag.) További érdekességek mutatkoznak meg az adatok nyomán. A számszerű előfordulást tekintve a leggyakoribbak a négy, három és öt fonémából állók, ám ezeknél a típusoknál kisebb számú variációs lehetőség szerepel. (Relatív mértékkel mérve természetesen a 04 esetében az öt típus elég sok, különösen, ha a 07-nél is csak hét van.) Szabályosan emelkedik a típusok száma egészen a 10—11 elemű szókig, majd hirtelen ismét visszaesik, és a 17 eleműeknél már csak egy van. A nagy variációs lehetőséghez azonban nem járul hasonlóan magas gyakoriság. A 09 eleműekig a gyakorisági érték általában öt fölött van, később ellenben egyre csökken, és állandósulnak az egyszeri előfordulások.

Az öt leggyakoribb szótípus: 04.2, 05.1, 03.2, 05.3, 03.1. Ezek együttesen az összes szónak majdnem a felét teszik ki. Talán nem véletlen az a tény sem, hogy ezek közt éppen olyan szavak vannak, amelyeknek a morfonematikai szerkezete C + V torlódás nélküli variálódásából adódik (ill. egyszerű CC kapcsolat van benne). Különös módon egy (magánhangzó-) fonémából álló szóra példát nem találtam.

2b) A szavak itt megvizsgált szerkezettípusainak meghatározott szótag-típusokból kell felépülniük. A következő probléma tehát az, hogy melyek ezek a szótagtípusok, és milyen elv szerint alkalmazza őket a nyelv.

A vizsgálat során figyelemmel kísértem, hogy valamely szótagtípus az illető szó hányadik szótaghelyén fordul elő. Ezzel a megosztással érdekes eredményre juthatunk. A táblázatban közölt számok mind adatszámok. A függőleges oszlopokban a szótagtípusok találhatóak, a vízszintes sorok pedig azt mutatják, hogy a szóban első, második, stb. szótaghelyen áll-e (ld. 2. táblázat).

A szölkup szótag magját mindig magánhangzó alkotja, és ezt a magot kíséri vagy megelőzi egy — esetleg több — mássalhangzó. A szótagok összességének és a szavak számának ismeretében könnyen kiszámítható a szónak szótagokban mért átlagos hosszúsága, ami jelen esetben 2,45. MENZERATH lényegesnek tartja a nyelveknél a szótagtípusok számát, mint nyelvi jellegzetességet. A szölkupban ez a szám öt. (A magyarban 8, az angolban 16, a németben 19 a szótagtípusok száma.)

A szótagtípusok előfordulási gyakoriságában lényeges különbségek fedezhetők fel. Mindenekelőtt szembeötlő a CV szótagtípus viselkedése. Ez a típus önálló szóként lényegesen ritkábban fordul elő, mint a CVC szótag. Figyelemre méltó, hogy a CV — mely összességében majdnem kétszerese a másik leggyako-

¹ Megesik, hogy két azonos CC közé morfémahatár kerül, és így ezek voltaképpen nem egy hosszú C fonémának, hanem két C kapcsolatának számítanak. Előfordulásuk csekély volta miatt nem tértem ki rájuk; a statisztikai átlagot nem nagyon befolyásolja e szempont mellőzése.

ribb szótagtípusnak, a CVC-nek — önálló szóként csaknem harmadrésze lesz a CVC-nek. Hasonlóképpen feltűnő, hogy csak V-ből (egy magánhangzóból) álló szó nem fordul elő, ugyanakkor két szótagosoknál nem csekély számban (182) mutatható ki az egyetlen V-ből álló szótagtípus. A CVCC típus előfordulása eléggé korlátozott.

Az sem mellékes körülmény, hogy az egyes típusok milyen hajlandóságot mutatnak a szó bizonyos helyén való megjelenésre. A V és a VC szótagok főként első szótagi pozícióban találhatók, míg a CV valamivel gyakrabban fordul elő nem első szótagban. Érdekes kép rajzolódik ki a több szótagú szavak felé haladva. Négy, öt szótagtól felfelé a szavak szerkezete döntő többségében CV és CVC típusból épül fel, és egészen elenyésző számban bukkannak föl a többiek. A CV és a CVC szótagtípus eloszlása egyébként meglehetősen egyenletes; a CV talán szívesebben szerepel 2., 3., 4. szótagként. Az említett helyeken mindig magasabb számban szerepel, mint az első szótagban. ACVC-nél ez nem rajzolóódik ki ilyen élesen.

Vízszintes irányú összegezésünk szerint a kétszótagos típus volt a leggyakoribb, több mint kétszerese a következőnek (háromszótagú), mely szintén csaknem kétszerese a négy szótagúaknak. Itt már erőteljesebb törés következik: az ötszótagos típus kb. negyedrésze az előzőnek. A több szótagú rovat összefoglaló tíz hatszótagos, három hétszótagos és egy nyolcszótagos szót. Mivel ezek ritkák, célszerű volt összevonni őket egy helyre.

Az előbbiekből önként adódik egy összevetés: milyen arányban állnak egymással a nyílt illetve a zárt szótagok, vagyis a V + CV és a VC + CVC + CVCC típusok. Ezeknek aránya: 1,9 : 1. (TARNÓCZY TAMÁS statisztikája alapján a magyarban ez 1 : 1,45.)

2c) Már a szótagtípusoknál szembeötlő, hogy a hangok bizonyos kapcsolódása elképzelhetetlen, vagy meglehetősen ritka a szölkupban. Elképzelhetetlen például négy egymásután álló C egy szóban, de három C is elég szórványosan jelentkezik. Ez utóbbi hangkapcsolódási típus részletes vizsgálatától ezúttal eltekintek, mert kevés példa áll rendelkezésre, és úgy tűnik, hogy ez a típus nem jellemző a nyelv egészére. A VVV háromelemű kapcsolatra szintén nem találtam példát, sőt a VV-re is csak egy-két bizonytalan esetet. Ebből pedig bármiféle szabályszerűségre következtetni nehéz, ha csak arra nem, hogy a vizsgált nyelv nem szívesen állít egymás mellé két magánhangzót.

A hangok teljes kételemű kapcsolatát nem kívánom kibontani ezen dolgozatban, bár feltett szándékom a szölkup kételemű kapcsolódások alaposabb feldolgozása. Pillanatnyilag arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a mássalhangzók egymással történő kételemű kapcsolatában milyen szabályszerűségek figyelhetők meg. Anyagomat teljes terjedelmében megvizsgáltam, és a CC kapcsolatokat első illetve második elemük szerint rendszereztem. Eredményeimet a 3. táblázatban mutatom be adatszámokkal és százalékarányban.

Feltűnő, hogy e kapcsolódások mind szóbeliséjében találhatók, kivéve a *qw*-t, ezt azonban — ha a *q* allofonjának tekintjük — kiküszöbölhetjük. Pusztán csak a teljesség kedvéért tartottam érdemesnek felvételét a hangkapcsolatok közé.

A hangkapcsolat első elemeként a nazálisok 55,10%-ban, a likvidák 31,74%-ban, az explozívák 10,34%-ban, a spiránsok 2,82%-ban fordulnak elő. Vagyis a leggyakoribb első elemtípus a nazális. Ez azonban csak a gyakoriság. A nazálisok 16, a likvidák 21, az explozívák 13, a spiránsok 9-féle hang-

kapcsolatban szerepelhetnek első komponensként. Ezek tanúsága szerint tehát nem mindig függ össze a típusok nagy száma és a nagy gyakoriság. (*n*-előtagú 33,21 %, de csak négy típusban !)

Az előtagként meglehetősen alacsony számban képviselt explozívák utótagként az összes lehetőség 75,30 %-ában megtalálhatók. A többi ilyen megoszlást mutat: nazális: 11,19 %, affrikáta: 9,72 %, spiráns: 2,57 %, likvida: 1,22 %. Ebben a pozícióban az explozívák érdekes módon nagy számú — 30 féle — típust mutatnak fel. (A többi: nazális: 17, spiráns: 8, likvida: 5, affrikáta: 3.)

Az első komponensként álló mássalhangzók közül az *r*- kapcsolódik a legtöbb elemhez, számszerint kilenchez. Ugyanakkor ez a hang második elemként egyáltalában nem szerepel. A *t*- mint utótag kilenc típust alkot, előtagként viszont csak négyet. Vannak tehát olyan fonémák, melyek a hangkapcsolatban főleg előtagként (pl. az *r*), mások viszont inkább utótagként lépnek fel (pl. a *t*). Ennek a jelenségnek a mozgató rugóját érdemes lenne feltárni.

Talán egy szót még a háromtagú mássalhangzó kapcsolatokról. Bizonyára nem véletlen, hogy minden egyes esetben a leggyakoribb típusok valamelyikéhez járult egy harmadik elem: *jnt*; *nts*; *mpt*; *rmt*; *jmp*. Érthető módon a kételemű „alap-hangkapcsolat” mindig nazális + explozíva összetételű.

3. Dolgozatom olyan statisztikai eredményeket tartalmaz, amelyek lényegesen nagyobb anyag feldolgozásával bizonyára módosulhatnak. A szőlőkup nyelv fonéma-kapcsolódásainak fő sajátosságait azonban — legalábbis a тази nyelvjárásra vonatkozóan — általában — remélhetőleg — jól szemléltetik.

MÁRK TAMÁS

Irodalom

MENZERATH, P.: Journal of Acoust. Society XXII. (1950).

PETŐFI S. JÁNOS: A nyelvtisztizikai vizsgálatok néhány kérdése. OMKDK, Bp. 1967.

TARNÓCZY TAMÁS: A magyar hangzókapcsolatok eloszlása Ady költői nyelve alapján: NyK LIII (1951).

VÉRTES EDIT: Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez: NyK LIV, LV.

Морфематические структурные типы в селькупском языке

Статистические исследования указывают на некоторые общие свойства тазовского диалекта селькупского языка. Таким способом мы можем получить информации о структуре слова на основе распределения фонем, о структуре слога и о связи звуков.

Слова тазовского диалекта построены из пяти фонем и это является результатом разновесия типа слов с различным количеством фонем. Изю всех вариантов фреквенция слов типа CVCV и CVCVC самая большая.

Число типов слогов селькупского — пять и средняя длина слогов 2,45. Частота отдельных типов различна, и даже фреквенция односложных слов отличается от фреквенции многосложных. Зная эти типы, можно взвесить, каково соотношение между открытыми и закрытыми слогами.

В двухэлементной связи согласных имеется определенная закономерность. Эта связь в селькупском языке возможно исключительно внутри слова. Первым членом выступают чаще всего назальные, а последним — эксплозивы. В трехчленной связи «основе» назальный + эксплозива примыкает какой-нибудь третий элемент.

Тамаш Марк

1. táblázat

A SZÓ SZERKEZETE A FONÉMA MEGOSZLÁSA ALAPJÁN

02	1.	VC	<i>aj</i>	35	
	2.	CV	<i>na</i>	53	
	3.	VV	<i>aē</i>	1	89
03	1.	VCV	<i>uča</i>	113	
	2.	CVC	<i>čap</i>	155	268
04	1.	VCVC	<i>điāp</i>	69	
	2.	CVCV	<i>kūlā</i>	283	
	3.	VCCV	<i>orsā</i>	22	
	4.	CVVC	<i>qaił</i>	3	
	5.	CVCC	<i>qelm</i>	1	378
05	1.	CVCVC	<i>lakap</i>	220	
	2.	VCVCV	<i>utisā</i>	15	
	3.	CVCCV	<i>pakta</i>	116	
	4.	VCCVC	<i>amnap</i>	19	
	5.	CCVCV	<i>qwāllā</i>	1	371
06	1.	CVCVCV	<i>sūriła</i>	74	
	2.	VCVCVC	<i>ūkōqil</i>	9	
	3.	CVCCVC	<i>kēisat</i>	58	
	4.	VCVCCV	<i>ānanti</i>	24	
	5.	VCCVCV	<i>inti</i>	21	
	6.	CVCCCV	<i>kūptna</i>	1	187
07	1.	CVCVCVC	<i>kēčogit</i>	55	
	2.	VCVCVCV	<i>imakota</i>	7	
	3.	CVCCVCV	<i>koptati</i>	46	
	4.	CVCVCCV	<i>mačonti</i>	95	
	5.	VCCVCVC	<i>ēptāqāk</i>	8	
	6.	VCVCCVC	<i>amirlej</i>	4	
	7.	VCCVCCV	<i>apsitqo</i>	1	216
08	1.	CVCVCVCV	<i>qūriñti</i>	48	
	2.	CVCCVCVC	<i>čontōqet</i>	31	
	3.	CVCVCCVC	<i>kōtalnīt</i>	8	
	4.	CVCCVCCV	<i>māqtontī</i>	20	
	5.	CVCCCVCCV	<i>sumptisā</i>	1	
	6.	CVCVCCCV	<i>passejntī</i>	2	
	7.	VCVCVCVC	<i>imakotap</i>	8	
	8.	VCCVCVCV	<i>intiññiti</i>	3	
	9.	VCVCCVCV	<i>ilimpāqi</i>	6	
	10.	VCVCVCCV	<i>imilamti</i>	3	
	11.	VCCVCCVC	<i>ilmatqāñ</i>	2	
	12.	VCCVCCCV	<i>omtājntī</i>	1	133
09	1.	CVCVCVCVC	<i>čulālātīt</i>	5	
	2.	CVCCVCVCV	<i>lankatāla</i>	5	
	3.	CVCVCCVCV	<i>pikiltīlā</i>	34	
	4.	CVCVCVCCV	<i>čipōqintī</i>	16	
	5.	CVCCVCCVC	<i>mātqintīj</i>	3	
	6.	VCVCVCVCV	<i>itečñitī</i>	1	
	7.	VCCVCVCVC	<i>antōqintīj</i>	2	
	8.	VCVCCVCVC	<i>iliptāqāk</i>	3	
	9.	VCCVCVCCV	<i>antōqintī</i>	6	
	10.	VCCVCCVCV	<i>orqiltitī</i>	5	
	11.	VCVCCCVCCV	<i>ammājntitī</i>	1	
	12.	VCVCCVCCV	<i>ammontījjo</i>	1	82
10	1.	CVCVCVCVCV	<i>pačitikunā</i>	4	
	2.	CVCCVCVCVC	<i>paktālātīt</i>	3	
	3.	CVCVCCVCVC	<i>tetalpisak</i>	19	
	4.	CVCVCVCCVC	<i>qulalālčal</i>	2	
	5.	CVCCVCCVCV	<i>sumpāptilā</i>	12	
	6.	CVCVCCVCCV	<i>nārāltājilā</i>	2	
	7.	CVCCVCCVCV	<i>kihčogintī</i>	4	

	8.	CVCVCCCVCV	<i>kirájntíté</i>	2	
	9.	CVCCCVCCCV	<i>kontšájnité</i>	1	
	10.	VCVVCVCCV	<i>imilantisá</i>	1	
	11.	VCVVCVCCV	<i>imiláqinté</i>	2	
	12.	VCCVCCVVC	<i>orgólnátít</i>	9	
	13.	VCCVCCVCCV	<i>ünkültimpa</i>	1	62
11	1.	CVCVCCVCCV	<i>kejtikuláit</i>	2	
	2.	CVCCVCCVCCV	<i>lankatáláqé</i>	5	
	3.	CVCVCCVCCV	<i>kínalinté</i>	7	
	4.	CVCVCCVCCV	<i>qulalátšája</i>	4	
	5.	CVCVCCVCCV	<i>česínlatgo</i>	2	
	6.	CVCCVCCVCCV	<i>sántírlimít</i>	11	
	7.	CVCCVCCVCCV	<i>qontalátčak</i>	1	
	8.	CVCCVCCVCCV	<i>sumpáptimpa</i>	3	
	9.	CVCVCCVCCV	<i>náqírmátíl</i>	3	
	10.	CVCCVCCVCCV	<i>mantšútilá</i>	1	
	11.	CVCCVCCVCCV	<i>kontšájntak</i>	1	
	12.	VCVCCVCCVCCV	<i>orinkülímáé</i>	1	
	13.	VCVCCVCCVCCV	<i>imilanténik</i>	1	42
12	1.	CVCVCCVCCVCCV	<i>katipontátít</i>	2	
	2.	CVCVCCVCCVCCV	<i>sókalálníté</i>	3	
	3.	CVCCVCCVCCVCCV	<i>temnülantisá</i>	2	
	4.	CVCCVCCVCCVCCV	<i>mitqiltiríté</i>	1	
	5.	CVCCVCCVCCVCCV	<i>sumpiqolamti</i>	3	
	6.	CVCVCCVCCVCCV	<i>sápüttájntité</i>	1	
	7.	VCCVCCVCCVCCV	<i>antalimpámín</i>	1	
	8.	VCCVCCVCCVCCV	<i>antalimpáté</i>	1	14
13	1.	CVCVCCVCCVCCV	<i>tokkímátálpél</i>	1	
	2.	CVCVCCVCCVCCV	<i>šútikotóqinté</i>	1	
	3.	CVCVCCVCCVCCV	<i>mitiqolamnité</i>	1	
	4.	CVCCVCCVCCVCCV	<i>qontalátčátít</i>	4	
	5.	CVCCVCCVCCVCCV	<i>sumpáptimpilá</i>	2	
	6.	CVCCVCCVCCVCCV	<i>sumpiptáqinté</i>	1	
	7.	VCCVCCVCCVCCV	<i>omtájolimpisá</i>	1	
	8.	VCCVCCVCCVCCV	<i>amýrjolamnáqé</i>	1	12
14	1.	CVCCVCCVCCVCCV	<i>kóptíraltiríté</i>	1	
	2.	CVCVCCVCCVCCVCCV	<i>küčünoltáníté</i>	1	
	3.	CVCCVCCVCCVCCV	<i>nítqillájntíté</i>	1	3
15	1.	CVCCVCCVCCVCCV	<i>kontallájkulímít</i>	1	
	2.	VCCVCCVCCVCCVCCV	<i>ámnnántíptáqinté</i>	1	2
16	1.	CVCCVCCVCCVCCVCCV	<i>sumpiqolimpilásá</i>	2	
	2.	CVCCVCCVCCVCCVCCV	<i>qontaltántalátít</i>	1	3
17	1.	CVCVCCVCCVCCVCCV	<i>teligantaltimpaté</i>	1	1
18	1.	CVCCVCCVCCVCCVCCV	<i>nítqillájkolimpisám</i>	1	
	2.	CVCVCCVCCVCCVCCV	<i>tattšóčimpilátissá</i>	1	2

2. táblázat

A SZÓTAGTÍPUSOK

		V	VO	CV	OVC	CVCC	Összesen
Egyszótagú szavakban		—	35	53	155	1	244
Kétszótagú szavakban	1. szótag	182	41	507	174	1	905
	2. szótag	—	3	536	366	—	905
Háromszótagú szavakban	1. szótag	52	33	234	101	3	423
	2. szótag	—	—	261	157	5	423
	3. szótag	—	—	301	122	—	423
Négyzótagú szavakban	1. szótag	26	33	131	35	1	226
	2. szótag	—	—	114	106	6	226
	3. szótag	—	—	188	38	—	226
	4. szótag	—	—	173	53	—	226
Ötszótagú szavakban	1. szótag	6	1	25	19	—	51
	2. szótag	—	—	35	16	—	51
	3. szótag	—	—	29	20	2	51
	4. szótag	—	—	42	9	—	51
	5. szótag	—	—	41	10	—	51
Ennél több szótagú szavakban		1	2	55	31	—	89
Összesen		267	148	2725	1412	19	4571

3. táblázat

A KÉTELEMŰ MÁSSALHANGZÓ-KAPCSOLATOK

1. Az első elem szerint

<i>nt</i>	265	<i>mt</i>	71	<i>lt</i>	65	<i>lc</i>	72	<i>rq</i>	24	<i>tq</i>	27	<i>kt</i>	21
<i>nm</i>	2	<i>mp</i>	65	<i>ln</i>	43	<i>lm</i>	3	<i>rs</i>	9	<i>ts</i>	4	<i>ks</i>	1
<i>np</i>	2	<i>mn</i>	15	<i>lp</i>	13	<i>ls</i>	2	<i>rn</i>	7	<i>tp</i>	2	<i>kč</i>	1
<i>nq</i>	1	<i>mč</i>	1	<i>lk</i>	1	<i>lp</i>	2	<i>rm</i>	5	<i>tk</i>	1		
		<i>mč</i>	1	<i>ls</i>	1	<i>ln</i>	1	<i>rp</i>	3				
				<i>lm</i>	1			<i>rl</i>	2				
				<i>lq</i>	1			<i>rk</i>	1				
								<i>rč</i>	1				
								<i>rt</i>	1				
	270	153	125	80	53	34	23						
	(33,21%)	(18,82%)	(15,38%)	(9,84%)	(6,52%)	(4,18%)	(2,83%)						
<i>pt</i>	19	<i>jŋ</i>	10	<i>ŋk</i>	11	<i>č</i>	6	<i>qt</i>	2	<i>šp</i>	1	<i>sq</i>	1
<i>ps</i>	2	<i>jč</i>	3	<i>ŋt</i>	3			<i>ql</i>	2	<i>št</i>	1		
<i>pl</i>	1	<i>jč</i>	3	<i>ŋl</i>	2			<i>qw</i>	1	<i>šq</i>	1		
		<i>jk</i>	2	<i>ŋn</i>	1								
		<i>jm</i>	1	<i>ŋm</i>	1								
				<i>ŋp</i>	1								
	22	19	19	6	5	3	1						
	(2,71%)	(2,33%)	(2,33%)	(0,74%)	(0,62%)	(0,37%)	(0,12%)						

2. A második elem szerint

<i>nt</i>	265	<i>mp</i>	65	<i>lč</i>	72	<i>ln</i>	43	<i>tq</i>	27	<i>rs</i>	9	<i>ηk</i>	11
<i>lt</i>	65	<i>lp</i>	13	<i>nč</i>	6	<i>mn</i>	15	<i>rq</i>	24	<i>ts</i>	4	<i>jk</i>	2
<i>mt</i>	71	<i>rp</i>	3	<i>kč</i>	1	<i>rn</i>	7	<i>jq</i>	3	<i>ps</i>	2	<i>mk</i>	1
<i>kt</i>	21	<i>tp</i>	2			<i>ln</i>	1	<i>nq</i>	1	<i>ls</i>	2	<i>tk</i>	1
<i>pt</i>	19	<i>lp</i>	2			<i>ηn</i>	1	<i>lq</i>	1	<i>ks</i>	1	<i>lk</i>	1
<i>ηt</i>	3	<i>np</i>	2					<i>sq</i>	1	<i>ls</i>	1	<i>rk</i>	1
<i>qt</i>	2	<i>ηp</i>	1					<i>šq</i>	1				
<i>rt</i>	1	<i>šp</i>	1										
<i>št</i>	1												
	448		89		79		67		58		19		17
	(55,11%)		(10,95%)		(9,72%)		(8,25%)		(7,14%)		(2,33%)		(2,10%)
<i>rm</i>	5	<i>jl</i>	3	<i>jη</i>	10	<i>pč</i>	1	<i>qw</i>	1	<i>rš</i>	1	<i>mñ</i>	1
<i>lm</i>	3	<i>rl</i>	2										
<i>nm</i>	2	<i>ql</i>	2										
<i>jm</i>	1	<i>ηl</i>	2										
<i>lm</i>	1												
<i>ηm</i>	1												
	13		9		10		1		1		1		1
	(1,59%)		(1,10%)		(1,23%)		(0,12%)		(0,12%)		(0,12%)		(0,12%)

Adalékok a magyar magánhangzók időtartamához*

I.

A magyar magánhangzók időtartamának gazdag szakirodalma van, éppen a nyelvünkben oly fontos jelentés-megkülönböztető szerepe, fonológiai funkciója miatt. Az idő vonatkozásában beszélhetünk objektív időről és időtartam-relációkról, de beszélhetünk az idő szubjektív észleléséről, az ún. pszichológiai időről is (vö. G. SIMONDON, *La perception de longue durée*. *Journal de Psychologie normale et pathologique* 66. 1969. No 4.). Az, amit a fonetikában mérnek és amiről a nyelvészetben beszélnek nem tisztán objektív idő. Objektív időnek fogható fel a hangok abszolút, fizikai időtartama, emellett azonban lényegesebb szerepet kap az ún. relatív idő, az egyik hangnak a másikhoz viszonyított időtartama. A nyelvészetben tárgyalt időkategória másik oldala a nyelvi időtartam vagy fonológiai idő, amely az egyes nyelvi jeleket megkülönbözteti egymástól. Ez az ún. hangminőség jellegű rövidség-hosszúság, amely több hangjellemző együttes hatásának eredménye. A fizikai és a nyelvi időtartam összefügg, de nem azonos egymással. Ennek az összefüggésnek a felderítésére már több vizsgálat történt azokban a nyelvekben, ahol az időtartamnak fonológiai funkciója van. MEYER az angol magánhangzók hosszúságának megállapítására végzett vizsgálatot (*Englische Lautdauer*. Uppsala-Leipzig, 1903.), ZWIRNER, a kiváló fonometrikus pedig egy német hanglemmez alapján próbálta számszerűen is meghatározni a fizikai és a nyelvi időtartam összefüggését (*L'opposition phonologique et la variation des phonèmes*. *Arch. f. vergl. Phon.* II, 1938. 135—144). Ugyancsak a német magánhangzók időtartam-viszonyait vizsgálta BRÜCKE is (*Die physiologischen Grundlagen der neuhochdeutschen Verskunst*, Wien, 1871.).

A magyar nyelvre vonatkoztatva először GOMBOCZ ZOLTÁN mérte MEYER-rel közösen a magyar magánhangzók időtartamát (MEYER—GOMBOCZ, *Zur Phonetik der Ungarischen Sprache*. Uppsala, 1909.). MAGDICS KLÁRA vizsgálódási körébe már a mássalhangzókat is bevonta (A magyar beszédhangok időtartama. *NyK LXVIII*, 125—239; és A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. *NytudÉrt.* 49. 1965.). Ezek a tanulmányok a magyar magánhangzókat a lehető legteljesebben vizsgálták, igen nagy gondot fordítva a mássalhangzós környezetre.¹

* Köszönetet mondok mindazoknak, akik elméleti vagy gyakorlati segítségnyújtásukkal hozzájárultak e dolgozat létrejöttéhez.

¹ A reprezentatív bibliográfián túl lásd még: B. MALMBERG, *Die Quantität als phonetisch-phonologischer Begriff. Eine allgemein-sprachliche Studie*. Lund-Leipzig, 1944. Glycerup-Harrassowitz. 103; M. DURAND, *Voyelles longues et voyelles brèves. Essai sur la nature de la quantité vocalique*. Paris, 1946. Klincksieck. 195.

Az utóbbi időben egyre több tanulmánnyal találkozunk, amelyek azt bizonyítják, hogy napjainkban a magyar magánhangzóknál a fonológiai időtartamok rendszere megrendült. Különösen érezhető egyfajta rövidülési tendencia a felső nyelvallású hangokban és a középső nyelvallásúakban abszolút szóvégen és bizonyos ragokban. Ezt a rövidülési tendenciát vizsgálta meg elsőként az [i:], [u:], [y:] hangoknál egyrészt és a -ból, -ből ragok [o:], [ø:] hangjainál másrészt FÓNAGY IVÁN (Über den Verlauf des Lautwandels. ALH VI, 1—3). E vizsgálatból kiindulva MAGDICS KLÁRA több szempont figyelembe vételével dolgozta fel ugyanezen hangokat (A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben. NyK LXII, 301—320). Ez a dolgozat egy ponton kifogásolható. MAGDICS KLÁRA a generációkat rosszul értelmezi, mert azok nem egymásra rétegeződnek, hanem egymásba kapcsolódnak, tehát nem lehet éles határt vonni köztük.

Tudomásunk szerint azonban még eddig nem mérték a magánhangzók időtartam-viszonyait minimális párokon belül, tehát olyan szavakban, amelyeket pusztán a magánhangzó-kvantitás különböztet meg egymástól. Ezért dolgozatunk elsődleges célja az volt, hogy megállapítsuk, tükröződik-e ez a változás a minimális párokon belül is, és ha igen, eszközök segítségével hogyan mutatható ki. Az ugyanis, hogy a magánhangzók hosszúsága bizonyos ragokban és pozíciókban megrendült, sok tényező együttes hatásának lehet a következménye anélkül, hogy a rendszer egészét érintené, és nem bizonyíthatja, hogy a magánhangzók mennyiségi rendszere felborult. Ha azonban ugyanez kimutatható minimális párokon belül is — ahol a mennyiség a legnagyobb fontosságot kapja — már feltételezhető, hogy nem szórványosan jelentkező, elszigetelt ténnyel állunk szemben.

A vizsgálat alap gondolatát ezen az okoskodáson túlmenően az adta, hogy 1968 márciusában a párizsi Fonetikai Intézetben az egyik fonetikai szeminárium témája — amelyen magam is részt vettem — a magyar nyelv fonológiai rendszere volt. A magyar nyelvet egyáltalán nem ismerő francia egyetemi hallgatók az informátorok — magyar egyetemi hallgatók — által kiejtett szavak és mondatok alapján próbálták a rendszer egészét megismerni és a disztinktív jegyeket megállapítani. A fonológiai hosszúság-rövidség illusztrálására minimális párokat hoztunk. A francia hallgatók a szavak elhangzása után azonnal közölték észrevételeiket. (Természetesen a kísérlet pusztán auditív volt). A szeminárium végén a következő megállapításokat tették:

1. A legzártabb hangoknál a hosszú-rövid oppozíció alig észlelhető.
2. Úgy tűnik, hogy a hangsúlytalan nyílt szótagban abszolút szóvégen nincs hosszú-rövid megkülönböztetés, mintha itt a disztinktív jegy neutralizálódna.
3. Ez inkább egy kérdés: milyen alapon állít a magyar nyelv párba két olyan magánhangzót a hosszúság-rövidség szempontjából, amelynek a hangszíne már önmagában elegendő a megkülönböztetésre?

Ez utóbbi kérdés azért is vetődött fel, mert a hallgatók szinte egyáltalán nem észlelték az időtartam-különbséget az [ɛ] és [e:] hangok között. A feleletet is megadták a kérdésre mintegy önmaguknak: valószínűleg azért, hogy a rendszer szimmetrikus legyen.

Azt mondhatnánk, hogy ezek a megállapítások egyáltalán nem helytállóak, mivel a franciák „nyelvi tudata (conscience linguistique)” elsősorban az ő nyelvükben releváns hangszínbeli különbségekre van beállítva, tehát elsődlegesen ezt veszik észre. Ez azonban csak részben igaz, mert bár észre-

vettek hangszínekülönbséget olyan hangoknál, amelyeknél a magyar beszélőnek eszébe sem jutna feltételezni, hogy a hosszú pár zártabb lehet a megfelelő rövidnél, a középső nyelvállású labiális hangoknál egyértelmű volt a megállapítás, hogy a megfelelő hosszú pár lényegesen hosszabb a rövidnél. Hogy ez a bizonyos nyelvi tudat ellenkező előjellel, tehát a hosszúság-rövidsége vonatkoztatva a magyaroknál is érvényes, DEME LÁSZLÓ megállapításával támasztható alá: „Az időtartamok megkülönböztetése a belső hallás számára megtörténhet úgy is, hogy kifelé nem érzékelhető.” (DEME, Kiejtésünk vitatott kérdései, Egri kiejtési konferencia anyaga, 41. o.).

E megállapításoktól ösztönözve kezdtük el figyelni a köznyelvi magyar magánhangzók időtartamát, és néztünk utána a kérdésnek a szakirodalomban. Az a tapasztalatunk, hogy nagyonis reális ténnyel állunk szemben. Erre utal egyebek közt G. VARGA GYÖRGYI korreferátuma, amely az 1967. évi egri kiejtési konferencián hangzott el (A budapesti köznyelv és a kiejtési norma), valamint WACHA IMRE összefoglaló értékelése (WACHA, Az 1967. évi Kazinczy kiejtési verseny tapasztalatai. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967), és MAGDICS KLÁRA már említett tanulmánya (A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben). De a rádió és a televízió mindennapos gyakorlata is azt a tényt látszik bizonyítani, hogy a magánhangzó-quantitás stabilitása megrendült. A rövidülési tendenciát a felső nyelvállású hangoknál az írógép hatásával próbálják magyarítani (MOLNÁR IMRE, Az írógép és a kiejtés, Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Az egri kiejtési konferencia anyaga. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967), de nem ez az igazi ok.

Mi a vizsgálatunkat igen szűk körre korlátoztuk. Kizárólag minimális párokon — ahol ilyet nem találtunk, azonos fonetikai struktúrájú szavakon — belül vizsgáltuk az időtartam alapján megkülönböztetett magánhangzó-párokat. A vizsgált magánhangzóknál eltekintettünk a hangkörnyezettől, mint a magánhangzó hosszúságát befolyásoló tényezőtől. Kritériumként a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetet, valamint a nyílt és zárt szótagot vettük figyelembe. Tehát egy magánhangzó fonéma négyszer fordult elő a négyféle pozíciónak megfelelően. A kísérlet céljára összeállított szójegyzék egymástól függetlenül ejtett, közlésként funkcionáló, kérdésre felelet alakjában összeállított, 2–3 szótagból álló egyszavas mondatokat tartalmaz, számszerint 56-ot.

A kísérletben felhasznált szójegyzék:

[a]	[a:]
Papa	Pápa
Lap	Láp
Monda	Mondá
Fogat	Fogát
[ɛ]	[e:]
Eke	Éke
Kert	Kért
Hite	Hité
Éket	Ékét
[i]	[i:]
Nyilas	Nyílás
Irt	Írt
Kyri	Kíri
Ferit	Terít

[ɔ]	[o:]
Oda	Óda
Sok	Sók
Nono	Vonó
Hordod	Hordód
[œ]	[ø:]
Böge	Bóg-e?
Öt	Őt
Egy „fő”	Egy fő
Ütök	Utók
[u]	[u:]
Lugas	Lúgos
Husz (János)	Húsz
Falu	Falú
Basszus	Bosszús
[y]	[y:]
Tüzet	Tűzet
Büntet	Büntett
Tütü	Tű-tű
Esszük	Ez szűk

Ezt a szóanyagot négy adatközlő mondta magnetofonszalagra, normális beszédtempóban. (Az értelmezés megkönnyítésére mellékelt zárójeles kérdések — amelyek közlésétől itt eltekintünk — lehetővé tették, hogy mind a beszédtempó, mind pedig a hanglejtés nagyjából azonos legyen a közlőknél. A kérdések tartalma általában csak egyfajta hanglejtést engedett meg). A négy kísérleti személy közül kettő nő és kettő férfi volt. Foglalkozásukat tekintve mindnyájan értelmiségiek, tanárok és tudományos munkatársak. Az egyik női adatközlő hivatásos színész. Életkoruk 25—40 év között van. Mindnyájan a művelt köznyelvet beszélik. Csupán az egyik férfi közlőnél volt enyhén észlelhető a dunántúli származás, mert egy-két esetben a magánhangzókat a köznyelvi átlagnál rövidebben ejtette, főleg ott, ahol a dunántúli nyelvjárás is ingadozik. Hogy a közlők figyelmét eltereljük az oly nyilvánvaló minimális párokról, a szavak sorrendjét szándékosan felborítottuk. A kísérleti személyek ismerték a szóanyagot, de nem tudták pontosan, hogy voltaképpen mire terjed ki a vizsgálat.

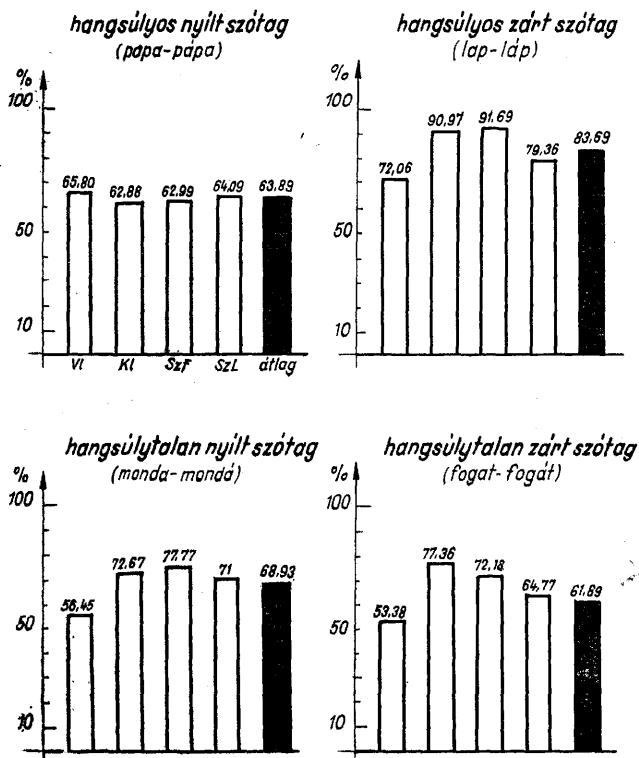
A szalagra rögzített szavak hangnyomásgörbéit Brüel-Kjaer 2304 típusú hangnyomás-szintiróval készítettük el. A gép vágófrekvenciája 20 Hertz, potenciómétere 50 decibel. A szalagra az írófej 500 mm/mp-es sebességgel írt. A kísérlet időpontjában a Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztályának a szonográfja nem működött, így azt nem tudtuk igénybe venni. (Ennek a későbbiekben lehet ellenőrző szerepe). A görbéken először elhatároltuk és lemértük a hangokat, majd a mért távolságot átalakítottuk idővé. Az egyes hangok elhatárolásánál az adott mérőeszköz esetében problémát jelentettek a bilabiális zárhangok és a likvidák. A közlés végén viszonylag könnyű volt a dolgunk, mert a felpattanási zörej világosan jelezte a zárhang végét, szó elején azonban mind a zárhangok, mind a likvidák esetében kénytelenek voltunk egy konstans számmal dolgozni, amit hozzáadtunk a közlés mért hosszúságához. Sajnos, a

szókezdő [h] hangnál még ez a módszer sem vált be, így négy esetben el kellett tekintenünk e hang elhatárolásától.

A távolságból nyert idő-adatokkal hozzákezdünk a számoláshoz. Az eredményt minden esetben grafikonon ábrázoltuk a könnyebb áttekinthetőség végett.

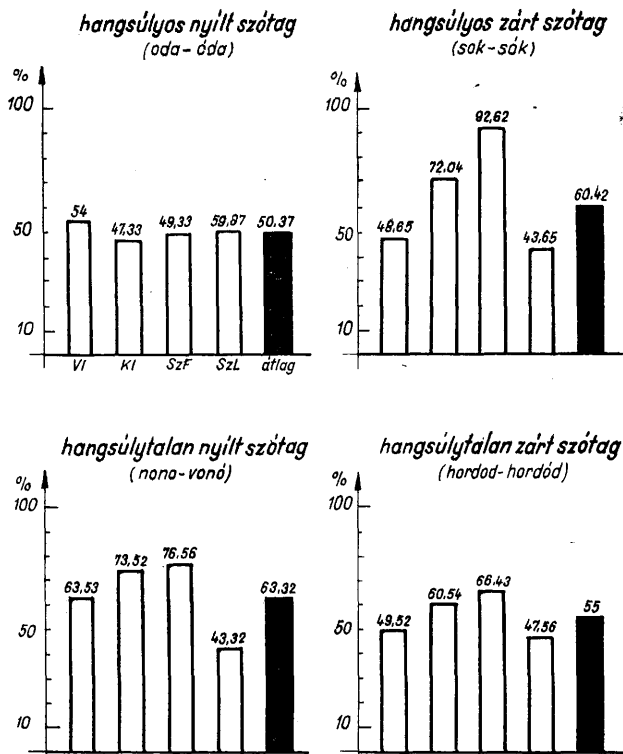
1. Az elszigetelt minimális párokon belül kiszámítottuk a hosszú és rövid magánhangzók százalékos arányát, a hosszú magánhangzó mért (abszolút) időtartamát 100 százaléknak véve. Így olyan mutatókat kaptunk, amelyek a magánhangzópár két tagjának egymás közti arányát mutatják, és függetlenek egyéb zavaró tényezők hatásától. Minél nagyobb ez a százalékos mutató, a két hang annál közelebb van egymáshoz, tehát a rövid változat annál jobban közelít a hosszúhoz és fordítva.

A minden magánhangzópárra és minden helyzetre kiszámított arányt kivetítettük grafikon formájában közlők szerint és a négy közlő átlagát. Itt nyugodtan számolhattuk a négy közlő átlagát, mivel minden átlag azonos számú adatból keletkezett.² Ezekből a grafikonokból illusztratív jelleggel közlünk néhányat (1. és 2. ábra).

1. ábra. A magánhangzópárok aránya beszélők szerint és a négy beszélő átlaga (a—á)

² VÉRTES O. ANDRÁS, A magyar hangok időtartam vizsgálatának néhány adatáról. NyK LIX [1957], 170—172.

2. ábra. A magánhangzópárok aránya beszélők szerint és a négy beszélő átlaga (o-ó)

2. A következőkben csak a négy közlő átlagát ábrázoltuk grafikonon összesítve, a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetnek, valamint a nyílt és zárt szótagnak megfelelően (3. ábra). A grafikon számszerű adatait az 1. táblázatban rögzítettük.

3. Kiszámítottuk és ábrázoltuk a négy beszélő átlagát úgy is, hogy elvonatkoztattunk a szótag jellegétől, így megkaptuk, hogy a hangok hogyan reagálnak a hangsúlyosság illetőleg hangsúlytalanság tényére (4. ábra).

4. Ezek után azt is meg akartuk nézni, hogy milyen kapcsolat van a magánhangzó-hosszúság és a szótag természete között. Ezért elvonatkoztattunk a hangsúly tényétől. Ennek a számításnak az eredményeit ábrázoltuk az 5. grafikonon (5. ábra).

5. Végül kiiktattuk mind a hangsúlyt, mind pedig a szótag természetét és a magánhangzópárokat elszigetelten vizsgáltuk. Ezt az eredményt tartalmazza a 6. grafikon (6. ábra).

1. táblázat

Magánhangzó	hangsúlyos nyílt szótag		hangsúlyos zárt szótag		hangsúlytalan nyílt szótag		hangsúlytalan zárt szótag	
	abszolút szám	%	abszolút szám	%	abszolút szám	%	abszolút szám	%
a	16,46	63,89	25,41	83,69	18,66	68,93	18,00	61,89
á	25,76		30,36		27,08		29,08	
e	15,98	68,34	24,02	94,49	11,76	45,30	17,80	84,76
é	23,38		25,42		25,96		21,00	
i	10,20	59,23	22,14	79,52	14,54	62,83	10,60	47,53
í	17,22		27,84		23,42		22,30	
o	11,94	50,37	15,59	60,42	16,02	63,32	15,50	55,00
ó	23,70		25,80		25,30		28,18	
ö	13,76	50,36	17,22	63,40	17,44	67,96	15,80	55,05
ő	27,32		27,16		25,66		28,70	
u	12,88	52,74	12,50	60,21	12,52	55,00	11,92	65,78
ú	24,42		20,76		22,76		18,12	
ü	13,04	56,10	14,82	55,84	18,92	64,79	12,06	61,34
ű	23,20		26,54		29,20		19,66	
Max.-min. különbség %	17,98		38,65		23,63		37,23	

A grafikonokról a következő megállapítások olvashatók le:

1. Minél magasabb a százalékos mutató, annál közelebb van az ún. rövid és hosszú változat egymáshoz. Ez a megállapítás fordítva is érvényes, tehát minél alacsonyabb a mutató, annál nagyobb az időtartam-különbség a rövid és hosszú magánhangzó között.

2. A legmagasabb százalékos arányt az (E) fonéma éri el (95%), utána az (A) (84%), majd az (I) (79%), mindhárom hangsúlyos zárt szótagban.

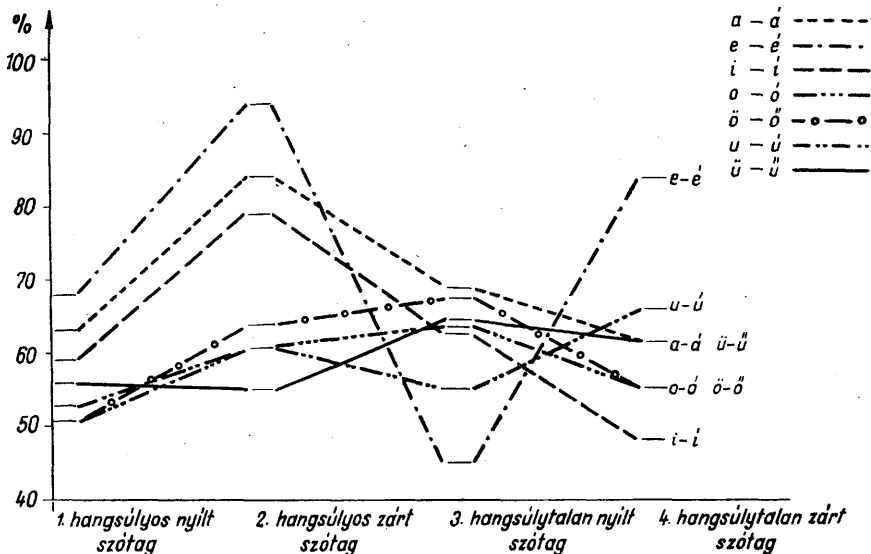
3. A különböző pozíciókban elért százalékos arányok között (maximális-minimális) legnagyobb különbség az (E) esetében van, utána az (A) majd az (I) esetében.

(E): 50% az eltérés a hangsúlyos zárt és a hangsúlytalan nyílt szótag értékei között.

(A): 23% az eltérés a hangsúlyos zárt és a hangsúlytalan zárt pozíciókban levő magánhangzók között.

(I): Az elért maximális (hangsúlyos zárt szótag) és minimális (hangsúlytalan zárt szótag) százalékos arányok között az eltérés 32%.

4. Zárt szótagban a különböző hangok százaléka között a különbség nagyobb, mint nyílt szótagban (l. az 1. táblázat eredményeit). Legkisebb a

3. ábra. A négy beszélő átlaga a négy pozícióban

különbség a százalékos mutatók között a hangsúlyos nyílt szótagban. Úgy tűnik, hogy a hangsúlyos nyílt szótag kedvez az ejtés stabilitásának. Ebben a helyzetben az arány megközelítőleg 1 : 2.

5. Nagyjából egyformán monotonok az (U), (Ü), (O) és (Ö) archifonémák. Ezek a fonémák a már említettekkel ellentétben éppen a hangsúlytalan nyílt szótagban érik el a legmagasabb százalékos arányt. Ennek feltevésünk szerint az lehet az oka, hogy a magyarban egyáltalán nem gyakori a szóvégi [ɔ], [œ] és [y] hang. Ebben a pozícióban a fonemapár nem terhelt, szükségtelen tehát az időtartam-különbséget olyan szigorúan megtartani, mint a többi — megterheltebb — pozícióban. A magyar nyelv szóvégmutató szótára (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969) 13 rövid [ɔ]-ra végződő szót említ (287. o.), többségükben olasz zenei kifejezések. Rövid [œ]-re egyetlenegy szavunk végződik, a *hőhőhő* (311. o.). Rövid [y]-re végződő szavunk a szótár szerint 16 van (510. o.). Ezek közül a szavak közül egyikhez sem találtunk minimális párt, ezért hasonló struktúrájú szóval állítottuk párba őket. Ezek az adatok bizonyítani látszanak a francia egyetemi hallgatók 2. megállapítását, amely szerint abszolút szóvégen az időtartam-különbség neutralizálódik.

6. A szótag nyílt vagy zárt jellegére legerőteljesebben az (E) fonéma reagál időtartamban. Zárt szótagban az időtartamvariánsok gyakorlatilag egyformák, nyílt szótagban a különbség 1 : 2-höz.

I. következtetés: úgy látszik, hogy az időtartam-különbségnek az (E) fonémák megkülönböztetésében nincs tényleges szerepe, funkciója ritmikai. Az (E) fonémák időtartambeli ingadozása valószínűleg visszavezethető arra, hogy a két fonéma között egy teljes fok a nyelvvállásbeli különbség, s úgy tűnik, ez az eredetileg másodlagos jegy kap elsődleges disztinktív funkciót. Esetleg analógiát lehet feltételezni az időtartam-különbségeken alapuló szimmetrikus

latin magánhangzó-rendszer felbomlásával (vö. HERMAN JÓZSEF, A francia nyelv története. Gondolat, Budapest, 1966, 35–36).

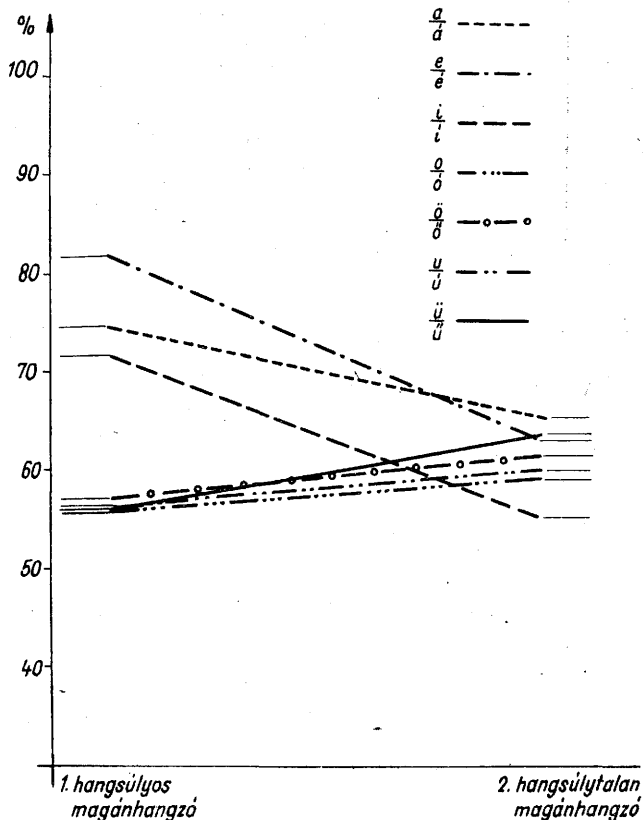
7. A másik végletet alkotják az u/u::; y/y::; o/o: és œ/ø: párok, tehát általában a labiális hangok, amelyeknél az időtartam a szótag jellegére csak csekély mértékben reagál.

II. következtetés: fel kell tételezni, hogy ezeknél a hangoknál az időtartam-különbség funkciója elsődlegesen fonológikus.

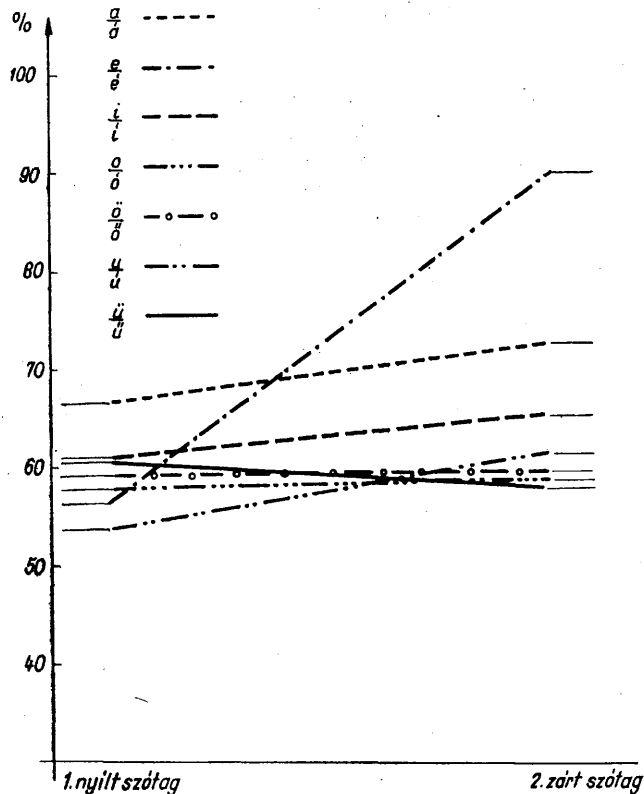
8. A két véglet között átmeneti helyet foglalnak el az (E) archifonémán kívüli illabiális hangok, illetőleg az enyhén labializált elemet tartalmazó á/a: oppozíció. Ezeknél hangsúlyos szótagban az időtartam-különbség és a szótagidőtartam nagyjából fordítottan arányos, hangsúlytalan szótagban azonban nem.

III. következtetés: feltételezhető, hogy ezeknek az esetében a szó ritmikai alkata szempontjából lényegesebb hangsúlyos szótag hat. A ritmikai tényező erőteljesebben befolyásolja a különbséget, a hangsúlytalan szótagban azonban a különbség elsősorban fonológiai tényezőként érvényesül.

Úgy érezzük, hogy eredményeink lényegesen módosítják PALKÓ ISTVÁN alábbi megállapítását, amely szerint: „Magánhangzóink hosszúságának oka

4. ábra. A magánhangzópárok aránya, tekintet nélkül a szótag természetére

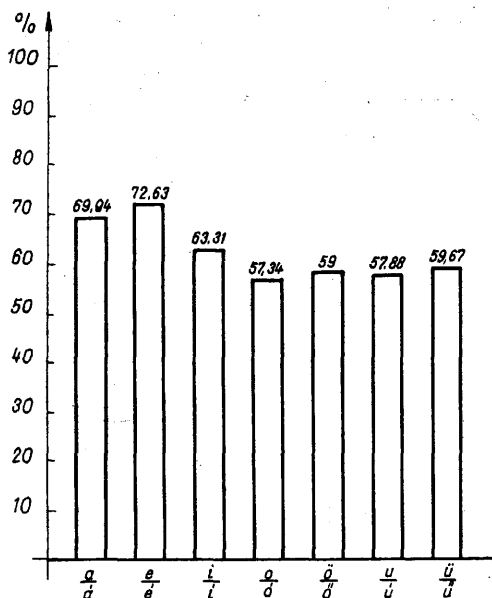
5. ábra. A magánhangzópárok aránya, tekintet nélkül a hangsúlyra

nem a hosszan ejtés, nem a hosszabb időtartam, hanem valami más tényező, amelyet eddig nyelvtudományunk, fonetikánk nem derített ki. Beszédhangjaink hosszúságát, illetőleg rövidségét nem az időtartam határozza meg, hanem a létrehozásához szükséges képzési erő (203. o.)." (Hozzászólás BENCÉDY JÓZSEF „Az anyanyelvi műveltség és iskola” című előadásához. 200—204, Anyanyelvi műveltségünk. Budapest, 1960.)

9. A 6. ábra adatai átfogó és elég általános képet adnak a magánhangzópárokról. Eszerint a veláris párok között az arány 1 : 1,75, a palato-velárisak között 1 : 1,69 és a palatális-illabiális magánhangzópárok között pedig átlagosan 1 : 1,47.

palatális-illabiális párok	palato-veláris párok	veláris párok
1 : 1,47	1 : 1,69	1 : 1,75

A fenti megállapítások kapcsán felvetődik a kérdés: mivel magyarázható a különbség a labiális hangok között egyrészt, az illabiális vagy részben illa-

6. ábra. A magánhangzópárok aránya, tekintet nélkül a hangsúlyra és a szótag természetére

biális fonémák között másrészt? Ennek magyarázatául artikulációs szempontból elképzelhető, hogy a labiális hangoknál az időtartam-különbség eggyel több artikulációs mozgással korrelatív, mint az illabiális hangoknál (a labiális hangoknál a hosszú pár erősebben labializált, mint a rövid [vö. SZENDE TAMÁS, A köznyelvi magyar ejtésnorma felé. NyK LXXI, 373; KASSAI ILONA, A francia és magyar magánhangzók képzésének kontrasztív vizsgálata. NyK 1971. előkészületben]), és ez az erőteljesebb artikulációs strukturáltság az időtartam-különbséget ellenállóbbá teszi.

A másik magyarázat az lehetne, hogy a veláris zónán a nyelvnek nincs nagy tere a mozgásra, (vö. A. MARTINET, *Économie des changements phonétiques*, 4. *Économie: Inertie et asymétrie des organes*, 4.3 95–96, Francke S. A. Berne, 1964.) ami minőségi különbséget eredményezhetne a hangok között, ezért itt a magánhangzó-mennyiség stabilan tartja magát, lévén ez az egyetlen számottevő megkülönböztető jegy. A palatális zónán azonban tág tér nyílik a nyelvmozgásra, ezért ingadozóbb a kvantitás, mint a velárisak esetében. A két zóna között átmenetet képeznek a palato-veláris hangok, amelyek mindkét zóna sajátosságait tükrözik.

II.

Az időtartam nem tiszta produktum, hanem több hangjellemző együttes hatásának az eredménye, s függ pl. a magánhangzó szóban elfoglalt helyétől, a szó mondatbeli helyzetétől, a környező hangok minőségétől, a hangsúlyosság illetőleg hangsúlytalanság tényétől, a beszédtempótól, a közlés hosszúságától.

ságától stb. Dolgozatunk első részében megvizsgáltuk, hogyan alakul az időtartam egyszavas mondatokon, minimális párokon belül. Ebben a második részben arra vagyunk kíváncsiak, hogy módosul-e és mennyiben módosul a magánhangzók időtartama, ha hosszabb mondatban ejtik ki őket. Ezért az első részben felhasznált minimális párokat mondatba foglaltuk úgy, hogy a szóhangsúlyt mondathangsúllyal cseréltük fel. Az így összeállított mondatanyag a következő:

1. Ezt a papa tudja.
2. A pápa.
3. Lap van benne.
4. Vigyázz, láp van itt.
5. Egy régi monda azt mondá
6. Fogat fogért.
7. Kihúzták a fogát.
8. Az eke.
9. Éke — a tollazata.
10. Kert.
11. Igen, kért.
12. Az ő hite nagy dolog.
13. A babona a hité.
14. Beverte az éket.
16. Nyilas.
17. Nyílás.
18. Irt.
19. Írt.
20. Ambrus Kyri.
21. Kirí a tömegből.
22. Megvárom Ferit.
23. Ma Kati terít.
24. Oda menjetek!
25. E vers műfaja: óda.
26. Sok ez már nekem.
27. Sók. Ásványi sók.
28. Nono, szólt a diák.
29. Például egy vonó.
30. Jó ha hordod a sapkát.
31. Szétesett a hordód.
32. A böge kiesett.
33. Vajon bóg-e még?
34. Őt fiam van.
35. Őt hívták.
36. Egy „fő” kisleány.
37. Csak egy fő.
38. Vigyázz, ütök!
39. Jók ezek az ütők.
40. Lugas.
41. Nem. Lúgos.
42. Husz János.
43. Húsz nő.

44. Ez régi falu.
45. Festett falú.
46. A basszus.
47. Apa bosszús.
48. Tüzet szüntess.
49. Tüzet.
50. ÍtéL és büntet.
51. Büntett ez a javából!
52. Tütü.
53. Tú-tú.
54. Vajjal esszük a kiflit.
55. Igen, ez szük.

Természetesen a felvételnél a vizsgált magánhangzókat tartalmazó mondatok nem ilyen nyilvánvaló sorrendben követték egymást. Sok mondathoz az értelmezést segítő kérdést mellékelünk, amelynek a közlésétől itt eltekinünk. A felvétel módja, a közlők és a magnetofonszalagra rögzített mondatok feldolgozása azonos volt mindkét részben, tehát itt is elkészítettük a mondatok hangnyomásgörbéit, ezeken lemértük a mondatokat, majd ezen belül elhatároltuk és lemértük a vizsgált magánhangzókat. Ezt a távolságot (mm) számítottuk át idővé. A szóanyag és a mondatanyag lehallgatásakor azonnal feltűnt, hogy a mondatokat erős érzelmi és logikai hanglejtéssel ejtették a közlők, szemben a szavak közlő stílusban történt felvételével. Ez természetes és a mondatokkal velejáró sajátosság, de nagyban módosítja a magánhangzók időtartamát, sőt hangszínét is megváltoztathatja.

1. Az idő-adatok alapján elsőként kiszámítottuk az elszigetelt rövid és hosszú magánhangzók arányát. Ezt az arányt az abszolút számokkal együtt a 2. táblázatban foglaltuk össze, majd az arányokat a szemléletesség kedvéért grafikonon ábrázoltuk (7. ábra).

2. Elvonatkoztattunk a szótag természetétől és csak a hangsúlyosságot, illetőleg hangsúlytalanságot vettük figyelembe. Az így kialakult arányokat a 8. ábra grafikonja tartalmazza.

3. Elvonatkoztattunk a hangsúlyosságtól illetőleg hangsúlytalanságtól, így azt kaptuk, hogyan reagál az időtartam a szótag természetére (9. ábra).

4. Végül minden kritériumot kiiktattunk és a magánhangzó-párokat elszigetelten vizsgáltuk, ezáltal meglehetősen „tisztá” képet kaptunk a különböző magánhangzó párokról. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az így kialakult kép nem túl jellemző, mivel a valóságban a beszéd folyamatában egyik tényezőtől sem lehet elvonatkoztatni (10. ábra).

A grafikonokat szemlélve az alábbi megállapítások kínálkoznak:

1. A különböző pozíciókban elért százalékos mutatók között a legnagyobb különbség az (O) fonéma esetében tapasztalható (61,12% a hangsúlytalan nyílt szótag és a hangsúlytalan zárt szótag értékei között). Erre egyedül azt a magyarázatot tudjuk adni, hogy a mondatban szereplő *nono* indulatszót a közlők erős emfázissal ejtették, amelynek hatására a szóvégi magánhangzó erőteljesen megnyúlt. (Az emfázis hatására megnyúlt magánhangzó különösen gyakori a francia nyelvben, de nem ritka a magyar nyelvben sem, pl. bõ: r̄gastõ, ø: r̄ylet, re:m̄es).

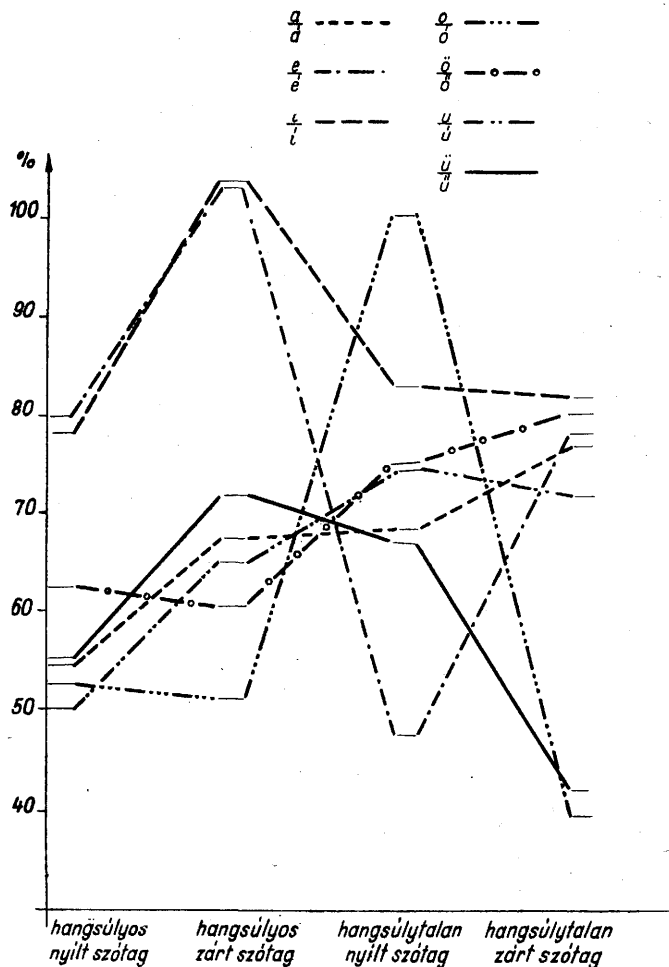
Egyébként az o/o: pár a többi három pozícióban a vártnak megfelelően viselkedik, tehát a különbség fonológikus. Hangsúlyos nyílt és zárt szótagban

2. táblázat

Magánhangzó	hangsúlyos nyílt szótag		hangsúlyos zárt szótag		hangsúlytalan nyílt szótag		hangsúlytalan zárt szótag	
	abszolút szám	%	abszolút szám	%	abszolút szám	%	abszolút szám	%
a	11,49	54,77	16,32	68,05	13,62	68,51	15,03	77,40
á	20,97		23,98		19,88		19,42	
e	15,12	80,20	20,83	103,44	9,29	47,46	13,99	78,51
é	18,86		20,13		19,59		17,82	
	14,60	77,90	15,45	104,06	10,19	82,92	9,25	81,93
í	18,74		14,85		12,28		11,29	
o	10,69	52,61	11,09	50,86	15,74	100,63	7,43	39,51
ó	20,31		21,81		15,64		18,79	
ö	10,63	62,13	13,33	60,60	16,09	74,52	15,80	80,50
ő	17,11		22,00		21,58		19,63	
u	10,46	49,99	10,15	64,93	8,78	74,07	9,46	72,17
ú	20,93		15,63		11,85		13,10	
ü	10,02	55,64	13,33	72,02	16,14	67,12	7,10	42,31
ű	18,02		18,50		24,05		16,78	
Max.-min. különbség %-ban	30,21		53,20		53,17		42,42	

az arány 1 : 2-höz, hangsúlytalan zárt szótagban pedig 1 : 2,5-hez. Itt valószínűleg „túlhosszú” hanggal kell számolnunk. Ennek a magyarázata az, hogy ha két fonetikailag majdnem azonos szó között tudatosan ki akarjuk emelni a jelentésbeli különbséget, akkor a közöttük levő egyetlen megkülönböztető jegyet — jelen esetben az időtartamot — túlozzuk. Példánkban a *hordod/hordód* szópár szerepelt egymást követő mondatokban, ezért is adódott a tudatos különbségtétel lehetősége.

Erőteljesebbek a különbségek még az (E) és (I) fonémák esetében. Az *ε/e*: párnál mint az első részből kiderült, ez természetes, hiszen a két magánhangzó között az elsődleges megkülönböztető jegy nem az időtartam, hanem a nyelvállásbeli különbség. Itt a rövid magánhangzó átlagosan 90%-a a hosszú magánhangzónak. Az (E) fonéma görbéje tükörképe az (O) fonémáénak azzal a különbséggel, hogy az (E)-nél a magas százalékos mutató a természetes és az alacsony a szokatlan (47,46% hangsúlytalan nyílt szótagban). Az (I) archifonéma két variánsa között az arány 1 : 1,14-hez. Ez azért lehetséges, mert az *i/i*: pár esetében a nyelv nagyon kevés számú szópárt különböztet meg az időtartamkülönbséggel, ezért ennek a kihasználása nem rendszeres, csak esetleges.

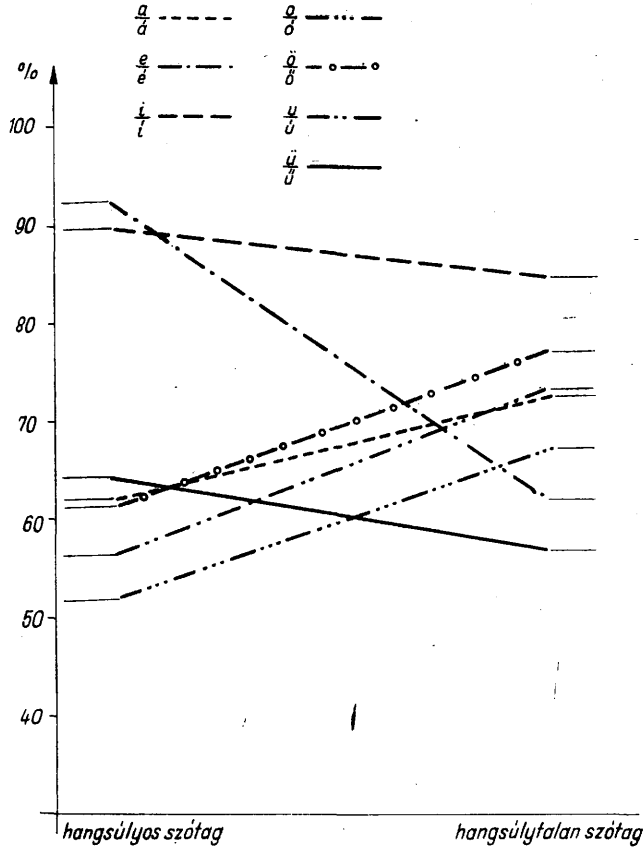
7. ábra. A négy beszélő átlaga a négy pozícióban

A többi fonémapár viszonylag természetesen reagál, azaz a rövid magánhangzók hangsúlyos helyzetben távolabb vannak hosszú párjuktól, mint hangsúlytalan helyzetben.

Mondatainkban az \hat{a}/a : pár nem viselkedik olyan feltűnően, mint az izolált szavakban. A legkisebb és a legnagyobb százalékos értékek közötti különbség mindössze 20%, a két hang közötti arány pedig 1 : 1,5-hez.

8. grafikon:

Az \hat{a}/a -, $u/ú$ -, \hat{o}/o - és $\hat{ö}/ö$: párok tagjai hangsúlytalan szótagban közelebb vannak egymáshoz, tehát a rövid változat hosszabb, mint hangsúlyos szótagban. Ezzel szembenállnak az [y], [ε], és [i] hangok, amelyek hangsúlytalan szótagban lényegesen távolabb állnak hosszú párjuktól. Legkirívóbban az \hat{e}/e : pár viselkedik, ahol a hangsúlyos és hangsúlytalan szótag közötti különbség 30%.

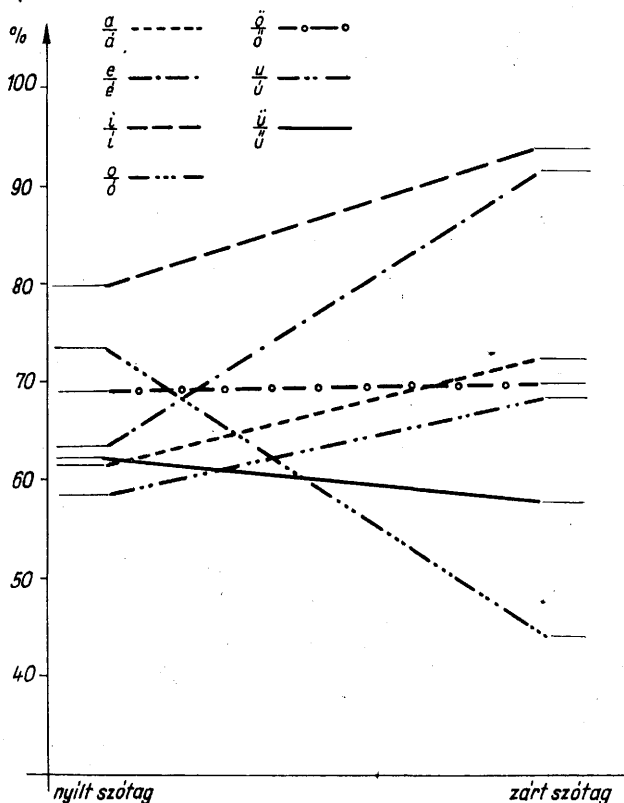

8. ábra. A magánhangzópárok aránya, tekintet nélkül a szótag természetére

Az összképből azonnal kitűnik, hogy az értékek hangsúlytalan szótagban jobban szóródnak, mint hangsúlyos szótagban. Ebben a helyzetben kevésbé egyöntetű az ejtés, ezért kedvez a fonetikai változásoknak, míg a hangsúlyos szótag igyekszik megőrizni az érvényben levő fonetikai állapotot, biztosítani az egyensúlyt.

9. grafikon:

Az előbb említett tendencia figyelhető meg a szótag természetére való reagálással kapcsolatban is. Az [a], [u], [œ], [ɛ] és [i] hangok zárt szótagban közelednek hosszú párjukhoz. Ez legerősebben az ϵ/ϵ : párnál jelentkezik, ahol a két szótag értékei közötti különbség 28 százalékos. Az o/o : párnál homlokegyenest ellenkező a helyzet. Itt pontosan a nyílt szótagban leghosszabb a rövid magánhangzó, s a két szótag közötti különbség 27,9%. Ez megfelel annak, amit az o/o : párról az előzőekben mondtunk. A zárt szótagban az értékek jobban szóródnak, mint nyílt szótagban. Ez érdekes jelenség, hiszen éppen nyílt szótagban lenne lehetőség a magánhangzó időtartamának a változására. Igaz ugyan, hogy a mindennapi beszédgyakorlat hozta példák is az általunk megfigyelt tendenciát illusztrálják, pl. *kőrut, előtt, pósta* stb.

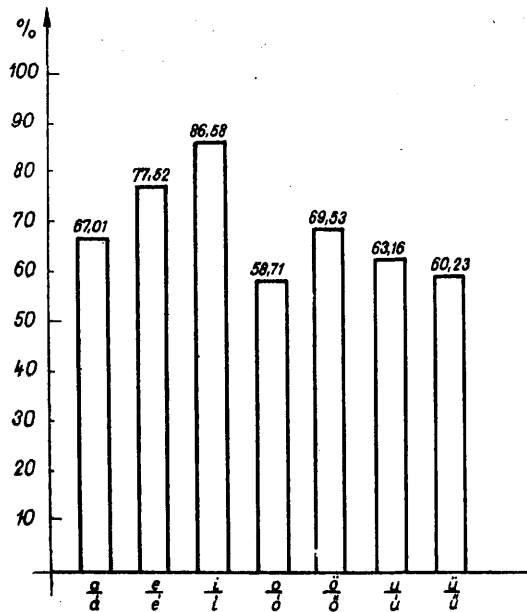

9. ábra. A magánhangzópárok aránya, tekintet nélkül a hangsúlyra

10. grafikon:

Minél magasabb nyelvállással képzett a magánhangzó-pár, a palatális-illabiális hangok esetében a rövid változat annál közelebb van a hosszúhoz. Az /o/ hang tűnik a legrövidebbnek, azaz itt a legnagyobb a magánhangzópár két tagja közötti különbség. Az o/ó: pár tagjai túlnyomó többségben többszavas mondat elején szerepeltek, s ez rövidítőleg hat a magánhangzó időtartamára. Az o/o:, œ/ø:, u/u: és y/y: párok tagjai között az arány megközelítőleg 1 : 1,6-hoz, az a/a: pár aránya 1 : 1,5-höz, az e/e: páré 1 : 1,29-hez és az i/i: páré pedig 1 : 1,15-höz. Mindez táblázatban:

magánhangzópárok magánhangzó-párok	a magánhangzó-párok tagjai közötti arány
a/á	1 : 1,5
e/é	1 : 1,29
i/í	1 : 1,15
o/ó	1 : 1,6
ö/ő	
u/ú	1 : 1,6
ü/ű	

10. ábra. A magánhangzópárok aránya tekintet nélkül a szótag jellegére és a hangsúlyra

Az i/i: párnál ez a rendkívül alacsony arány valószínűleg onnan is ered az előbb elmondottakon túl, hogy a két variáns hangsúlyos helyzetben egyszavas mondatokban szerepelt, hangsúlytalan helyzetben pedig több szóból álló mondat végén. És mindkét pozícióban sokkal hosszabb a hang, mint mondjuk többszavas mondat közepén vagy elején.

Ha összehasonlítjuk az első rész 6. ábráját a második rész 10. ábrájával, látható, mennyire befolyásolja a magánhangzó időtartamát a mondatban elfoglalt helyzete, és mennyire megváltoznak az arányok, mihelyt nem egyszavas mondatokban szerepelnek a vizsgált magánhangzók. Ez utóbbi táblázat sokkal kevésbé egyértelmű és sokkal inkább tükrözi a hangok megváltozását a folyamatos beszédben.

A mérési eredmények azt bizonyítják, hogy a magyar nyelv időtartam-rendszerének nyelvi hasznosítása nem egyenletes valamennyi magánhangzó-párnál, hanem:

a) ahol hangszín-különbség van, ott az időtartam-különbség nem fonológiai, hanem inkább ritmikai tényezőként érvényesül;

b) ahol jelentős hangszín-különbség nincs a hangok között, ott az időtartam-különbség elsősorban fonológiai funkciót tölt be. Nem arról van tehát szó, hogy az időtartam-rendszerünk felbomlik, hanem egyéb hangtulajdonságokkal harmonizál, korrelatív kapcsolatba kerül.

Érdekes tényre világít rá A. SAUVAGEOT a magyar nyelv időtartamáról írott cikkében (A. SAUVAGEOT, Rôle de la quantité en hongrois, Études Finno-

Ougriennes, Paris, 1964, 7–17). Azt írja, hogy a köznyelvben, főként Budapestben, megfigyelhető egy olyan tendencia, amely az időtartamot megpróbálja hangszín-különbségre változtatni. Ahol ez a hangok közötti csekély fonetikai különbség miatt nem lehetséges ([i], [u], [y]), ott egyszerűen elmarad a hosszú-rövid megkülönböztetés és nem lép helyébe semmilyen más különbség. Ennek a tendenciának az a fonológiai tény ad érvényesülési lehetőséget, — írja a szerző — hogy az időtartam-rendszerünk távolról sem szimmetrikus. A felső nyelvvállású hangok esetében például az időtartamkülönbség jelentősége sokkal kisebb, mint a középső nyelvvállásúaknál. És pontosan a kis kihasználtsági fok miatt a különbségtétel elhanyagolása a közlést nem zavarja. Ez a tény kapcsolatban van a nyelvek belső ökonómiájával is, amelynek célja az, hogy a lehető legkevesebb energiával a legtöbb információt szolgáltatassa.

A. SAUVAGEOT fenti megállapításai tapasztalati tényeken alapulnak. Érdemes lenne azonban megvizsgálni, milyen mérvű e tendencia jelentkezése és hatóköre, és vajon nem a nyelvjárásainkban itt-ott meglévő hangszín-különbséget veszi-e át a köznyelv.

KASSAI ILONA

Irodalom

- DEME LÁSZLÓ, Kiejtésünk vitatott kérdései. Egri kiejtési konferencia anyaga. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.
- DURAND, M., Voyelles longues et voyelles brèves. Essai sur la nature de la quantité vocalique. Paris, 1946. Klincksieck.
- HERMAN JÓZSEF, A francia nyelv története. Gondolat, Budapest, 1966.
- LAZICZIUS GYULA, Fonetika. Tankönyvkiadó, Budapest, 1953.
- MAGDICS KLÁRA, A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. NyTudÉrt. 49. 1965. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MAGDICS KLÁRA, A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben. NyK. LXII 301–320.
- MARTINET, A., Économie des changements phonétiques. A. Francke S. A. Bern, 1964.
- MOLNÁR IMRE, Az írógép és a kiejtés. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Az egri kiejtési konferencia anyaga. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.
- PALKÓ ISTVÁN, Hozzászólás BENCÉDY JÓZSEF „Az anyanyelvi műveltség és az iskola” című előadásához. Anyanyelvi műveltségünk. Budapest, 1967. 200–204.
- POIROT, J., Sur la quantité en hongrois. Journal de la société finno ougrienne, XXXII, 1–44.
- SAUVAGEOT, A., Rôle de la quantité en hongrois. Études Finno — Ougriennes, 1964. 7–14.
- SIMONDON, G., La perception de longue durée. Journal de Psychologie normale et pathologique, 66. 1969. No. 4.
- SZENDE TAMÁS, A köznyelvi magyar ejtésnorma felé. NyK. LXXI, 345–85.
- G. VARGA GYÖRGY, A budapesti köznyelv és a kiejtési norma. Az egri kiejtési konferencia anyaga. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.
- VÉRTES O. ANDRÁS, A magyar hangok időtartam vizsgálatának néhány adatáról. NyK. LIX, 170–72.
- WACHA IMRE, Az 1967. évi Kazinczy kiejtési verseny tapasztalatai. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.

Contributions à l'étude de la quantité des voyelles hongroises

Il paraît que la stabilité du système de la quantité vocalique s'est ébranlée au cours des dernières années. Le but de la présente étude a été d'examiner si l'abréviation des longues s'opère aussi à l'intérieur des paires minimales où la quantité a une fonction distinctive très marquée.

Au Laboratoire Phonétique de l'Institut Linguistique de l'Académie Hongroise^e des Sciences 54 mots isolés et autant de phrases ont été enregistrés sur bande magnétique^e selon la prononciation de quatre informateurs. L'enregistrement a été ensuite développé à l'aide de l'appareil Brüel-Kjaer 2304.

Nos expériences ont abouti aux résultats suivants:

I. Il semble que dans le cas du phonème (E) la différence de quantité entre les variantes brève et longue a plutôt un rôle rythmique. C'est la différence de timbre qui est le trait distinctif essentiel.

II. Dans le cas des voyelles vélaires d'aperture maximall et moyenne la différence de quantité reste phonologiquement pertinente.

III. Abstraction faite du phonème (E), les autres voyelles illabiales et l'opposition â/a : forment une sorte de transition entre les deux groupes de voyelles mentionnés plus haut. Pour ces voyelles en syllabe inaccentuée la différence quantitative reste phonologique alors qu'en syllabe accentuée cette même différence a un rôle rythmique.

IV. Le rapport moyen des brèves et des longues se chiffre à 1,64.

Il s'ensuit que dans la langue hongroise l'utilisation linguistique de l'opposition quantitative n'est pas systématique pour toutes les voyelles, mais plutôt occasionnelle.

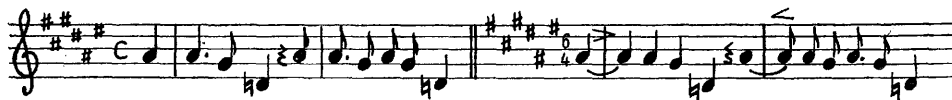
Il est encore à signaler que dans l'usage normale il existe une tendance à éliminer la quantité comme trait distinctif et à la remplacer par d'autres traits phonétiques, par exemple par le timbre vocalique. Il ne serait donc pas sans intérêt d'examiner, au moyen de la phonétique expérimentale, s'il ne s'agit pas ici de l'influence des différences de timbre de certaines voyelles dans le patois hongrois.

ILONA KASSAI

Mondatrész kiemelése német és magyar beszéddallamban (Töredékek)

Legyen szabad egy kis kerülővel térni a tárgyra. Bár kockázatos a beszéddallamok énekdallammal való összevetése, mert hiszen a zeneköltő nem követi és alig is követheti szorosan a beszéddallamot, — legföljebb egészen realiztikus drámai stílusban; ellenben költői — lírai — stílusban lapos-prózaivá lenne (pl. valóságos kérdő hanglejtéssel). De ritmusban — ha nem melizmatikus, hanem parlando természetű éneket ír — nagyjában egyezni kell a beszéddel. — Csak futólag akartam érinteni a két énekpéldát (Liszt, Wagner), de minthogy így az olvasó az összevetésül felhozott zenei példákat nem értheti meg, lektorom tanácsára néhány zenei kottapéldával ki kellett egészítenem. Bár ezekkel kissé eltérek a nyelvtudományi tárgytól, de az ének és beszéd közti egyezések és eltérések is érdekesek és tanulságosak lehetnek.

I. Elhunyt kitűnő germanista professzorunknak említettem egyszer, hogy Liszt Ferenc első *Mignon-dalában* (a dal első változata, Weimari összkiadás VIII. köt. 23. l. — 1856-ból) meglehetősen hibás prozodiát alkalmaz: „Kennst / du das Land . . .”; nyilván tévesen, jambusként kezelte a sort.

Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen...? Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen...?

(Úgy kerültünk erre, hogy a *dal* lefordításakor azt a merészséget követtem el, hogy — Liszt különös prozodiája szerint az ereszkedő dallamba a kérdő jelleget, a ritmusba pedig az „ismered?” szót csaknem lehetetlen volt belevinni, — ezért inkább — merengő hangulatú — állító formát használtam: „Ott éltem én, hol nyit a citromág”.¹ Azt hiszem, nagyon keveset tértem el ezzel Goethétől s tán még kevesebbet Lisztől. De megértem, hogy a német irodalom professzora és Goethe hódolója ez eltérést nem találta megengedhetőnek.)

Lisztnek a német költői prozodiával való vívódásairól tanúskodik részben a „Du bist wie eine Blume” című dala, de méginkább a *Faust-szimfóniában* megzenésített fausti Goethe-sorok („Das ewig Weibliche”) korábbi, előadott, de nem publikált alakja, melyet SOMFAI LÁSZLÓ kitűnő tanulmányából (Magyar Zene 1961, 7. sz., kezdete 6. sz.) és búvárkodásából ismerünk:

¹ A székesfővárosi A Zene folyóiratban 1937 táján.

A mester rajongó tanítványa, Hans von Bülow, aki Liszt *Faust-szimfóniá*-ját a század legnagyobb alkotásának tartotta s még Wagner *Tristanja* elé is helyezte (akkor még!), „álmatlan éjeket töltött” a baklövés miatt, melyet a mester a korszakalkotó, genialis, magasztos mű végén a fausti Goethe-sorok prozódiaja terén elkövetett. Ezért a két ütemért a németek barbárnak és idegennek minősíthetik Lisztet (és joggal), — írja hódoló hangú levelében (l. SOMFAI i.h.) és közöl egy helyesebb prozódiai megfogalmazást, benne a „Weibliche” háromféle ritmusban, de *ütemélen* (1861). Liszt még ezt is javította s így (lendületes, talán szónokias kvartesesű „Weibliche” szóval) elfogadható lett a Goethe-sor prozódiaja (bár a korszakalkotó műnek így is, szerintem, leggyöngébb része ez a „zárókar”).²

1a.) A professor azt a megjegyzést tette (látatlanban) a *Mignon-dal* prozódiajához: Liszt talán ki akarta emelni a „du” alanyt. Ez a feltevés merőben érthetetlen volt előttem. Ha a költő nem emelte ki szövegében az alanyt, mi joga és mi szüksége lenne a zeneszerzőnek azt kiemelnie? S vajon mi oka lett volna Goethének az alanyt kiemelni (az állítmány, esetleg a tárgy helyett)? És végül: hol volna előadó, aki ebben a sorban a „du” alanyt ki tudná emelni. A mondatban nincs szembeállítás, ami indokoltá tenné az alany hangsúlyozását.³

Goethe mondatában valójában az állítmány, másodsorban a mondat-tárgy van kiemelve.

Hozzátehetem még, hogy ha nagyon akarnánk valami hangsúlyozást keresni a *du* alanyban, valami érzelmes-hízalgó megszólításnak tekinthetnénk. Idevág ELEKFI LÁSZLÓ lektorom figyelmeztetése, hogy „a *du* névmás magánhangzója az igényes kiejtésben (Hochlautung) hosszú; ezt enyhítő körülményként kell figyelembe venni Liszt prozódiajának bírálásában.” Igaz; de a magánhangzó hosszúsága még egyáltalában nem ad a német *hangsúlyos (!)* verselésben nyomatékot.

Viszont Schubertnél, Schumannnál elképzelhetetlen bárminemű ingadozás vagy lapszus a prozódiaiban; Brahmsnál akad rá ritka példa, így a kedvelt *Kárbavesztett szerenád* dal, melynek prozódiaját Hugo Wolf úgy kigúnyolta. Szerintem Paganini E-dúr vonósnégyese II. tételének egy szekvenciázó [azaz motívumismétlő és] ereszkedő (pizzicatos) dallamára erőltette rá Brahms a népies szöveget, anélkül, hogy ő maga észrevette volna.

² Nálunk botrányos, hamis és ízléstelen fordításban szokták énekelni; de mikor ez ellen a Nyr. 1957 májusában megjelent cikkemben tiltakoztam, a karmesterek egy része (így Ferencsik János) visszatért az eredeti német goethei szöveghez. Szerencsére. (Nekem csak költői fordításom van a „chorus mysticus”-ról kéziratban az Európa Kiadónál.)

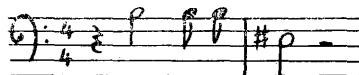
³ A kottából látjuk, hogy a dal 2. változatában (1860) Liszt valamit javított azzal, hogy a „kennst” állítmányt, bár csak szinkópával, megnyújtja; de hogy a „wo?” kérdőszót is ugyanúgy „kihúzza”, nem szerencsés és nem találjuk okát. (Weimari összkiadás VIII. köt. 68. o.)

1b) A német a személyes névmást alanyként kiemelheti kérdő mondatban azzal, ha mondat élére teszi nyomatékkal (pl. *Du hast das gemacht?*), de méginkább úgy, hogy az állítmányt alárendelt (vonatkozó névmásos) mellékmondatba helyezi. Teszem pl.

Egyébként Liszt *Mignon-dalának* dallama beleillenek abba a kategóriába, melyek MOLNÁR IMRE hanglejtés-könyve (1954) szerint: ereszkedő dallamu eldöntendőkérdések volnának. Az én felfogásom szerint ezek inkább csodálkozó felkiáltások, esetleg „monológok” (és nem máshoz intézett tudakolások). — Liszt dalának ereszkedő dallamát sem érezzük igazán kérdezősködésnek (*Kennst du das Land — ?*), inkább valami vizionárius monológnak, ami művészi festi a hazájáról elszakadt árva leányka lelkében felködlő gyermekkori otthoni képeket.

2. A zeneköltő többnyire nem követi — még a kérdő mondatban sem — a megszokott mindennapi prózai hanglejtést. *W a g n e r* kérdései rendkívül változatos dallamúak. Egy dolgozatomban foglalkoztam *Az istenek alkonya* második felvonásának harmas „összeesküvő” jelenetében Gunther egy töprengő-kérdő felkiáltásával (Scott-partitúra 889. o.):

Brach er den Bund ?

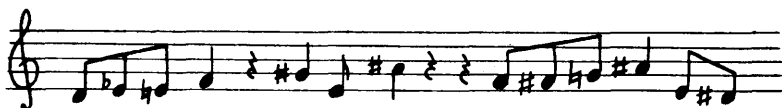
Siegfriedre érte, kivel vérszerződést kötöttek ketten. Lektorom azt írta rá (kotta nélkül): világos, hogy az *er* alanyt emeli ki. — Ez egészen téves. *I t t* már a kotta képe is cáfolja.) — Ketten kötöttek vérszerződést Siegfrieddel, Gunthert senki sem vádolhatja, sőt épp ő a beszélő. A kiemelt rész valójában az állítmány; a kiemelés a szórenddel történik: az állítmány a kérdőmondat elején áll, megnyújtva. (Hogy megszegte-e Siegfried a tiszta szívvel kötött vérszerződést, — az az ármányos Hagennek és varázsitalának a titka.) — Nézzük, mindennapi beszédben hogyan hangoznék a kérdés kiemelt alannyal, kiemelt állítmánnyal, kiemelt tárggyal.

A zeneköltő tehát a kiemelt állítmányú hanglejtés helyett alkalmazza (a zenekaros, polifón együttesben!) a töprengő-gyötrődő, ereszkedő „kérdő” vagy — „ál-kérdő” dallamot.

Mert Gunther tépelődő kérdése ismét nagyjában a MOLNÁR IMRÉNél szereplő ereszkedő dallamú eldöntendő kérdés. De ismét nem máshoz intézett, hanem önmagába mélyedő, vajúdo kételkedés. Ha utasítás kellett volna hozzá (pl. beszélt drámában), azt írhatta volna ez önmagába gyötrődő szavakhoz a szerző: „Gunther (vor sich hinbrütend): . . .” — A dallam utolsó lépése azonban az eldöntendő kérdésre oly jellemző leeső szűkített kvint.

3. Egyszerű embereknél előfordul, hogy csaknem minden szót hangsúlyoznak. Emlékszem, gyermekkoromban valahol Tirolban túránkról a hegyről egy ismeretlen meredek úton akartunk lefelé hazaindulni. Az alpesi paraszt óvólag kiáltott ránk (a tájszólást csak elnagyoltan utánzom):

Tas is e ganz schlechter Weg! Ta kumens net runta!

Az első mondatban határozószó, jelző és (tulajdonképpen szükségtelenül) az állítmányi névszó is, sorra ki vannak emelve. A másodikban már inkább csak a tagadás. (Tanult ember az elsőben talán csak a jelzőt hangsúlyozta volna.)

4. Vegyük Goethe Erlkönigje egy sorát: „Meine Töchter sollen dich warten schön”. Kiemelt rész már az alany, ezért került a mondat élére. A beteg gyermeket képzeletében az Erlkönig csábíthatja. Ezért kiemelt lehet az igenévi mondat tárgy (warten); de esetleg még nyomatékosabb lehet a módhatározó (schön). Hangozhatna például így:

Meine Töchter sollen dich war-ten schön! War-ten schön!

(Ezek persze enyhe, nem szembeállító kiemelések.)

5. Egyébként a német, prózában, legszívesebben a mondat végére, de kiegészítő (melléknévi vagy főnévi) igenév és elváló igekötő elé teszi a hangsúlyozott mondatrészt. Pl.

Er hat es am schönsten gemacht

Itt a módhatározó a legnyomatékosabb. Mellette az alany (er) az első helyet foglalja el a mondatban, mint éppoly fontos elem.

6. A magyar beszéddallam kiemelésmódja általában sokban hasonló a németéhez. Az eldöntendő kérdés dallama számos európai nyelvben nagyon egyező: a mondat végén először fölfelé kis v. nagy terc, az utolsó lépés kb. szűkített kvint lefelé. — Az ezt megelőző rész németben inkább emelkedik, magyarban lehet enyhén éreszkedő is. De hogy van felcsapó *végű*, mondjuk, „kutató kérdés” is a magyarban, arról egy, a Nyr-höz benyújtott kis dolgozatomban tettem említést (Néhány mindennapi beszéddallam c. 1971. 2. sz.)

A német és magyar kérdés rokon lejtésű, még ha *más szó esik is a két nyelvben a végző kérdés „háromszögbe”, pl. Hast du die Uhr mitgebracht! Elhoztad az órádat? (Németben állítmányi névszó, magyarban mondattárgy.)*

Kijelentő mondatban sokkal több a magyarban a szórendi szabadság, mint a németben, s ezért a beszéddallam lehetőségei — és feladatai — is nagyobbak.

Múltkor — talán nagyothallásom s némi rekedtségem miatt „fohászkodtam” neki, — a kiemelt alanyt a mondat *végére* tettem. A Szabadság-hegy egy (délkeleti) elhagyottabb részén, köves, kimosott, lejtős úton kísérem a kisgyermekét cipelő fiatal asszonykát; le kellett térnünk oldalt a földek szélén keletkezett simább kocsinyomra. Egy idő múlva szóltam:

Itt ta-lán már jobb az út!

A hangsúlyozott alanyt (út) élőbeszédben könnyen kiemelhetjük hangunk felvitelével (itt kis szexttel). Írásban azonban más árnyalata lenne ennek a mondatszerkezetnek. Minthogy a kiemelt mondatrész mindig az állítmány előtt áll, kivéve, ha maga az állítmány van kiemelve: itt írásban a *jobb* (névszói) állítmány lenne a kiemelt mondatrész. Én azonban szembe akartam állítani a valódi utat (alany) a földek szélével. Jelen esetben gyakorlatilag eléggé egyre megy a kétféle kiemelés; de más esetekben s írásban nagyon más-hova vezetne az, ha nem a kiemelt alanyt teszem az állítmány elé. Csak kiegészítésül mellékelem, körülbelül hogyan hangzanék ez a mondat leírva, először kiemelt állítmánnyal, majd kiemelt alannal.

Itt talán már jobb az út Itt már talán az út jobb!
(állítmány) (alany)

Da geht's auf dem Weg besser! Da geht's besser auf dem Weg!

Ha németül mondjuk, valamivel több mozgás lesz a dallamban: Az elsőben kiemelt módhatározóval, a másodikban kiemelt helyhatározóval. Mindkét esetben a mondat utolsó, felugró szava a kiemelt mondatrész. (Példáim csak valószínű lehetőségek; természetesen eltérő hanglejtések is lehetségesek. — Az abszolút hangmagasságra azért sem törekedhettem, mert az a beszélő személyek szerint különböző. Példáim szükség szerint transzponálhatók; én csak a *dallamvonal* és — nagyjában! — a ritmus visszatükröztetésére törekedtem.)

7. Pár szóval a magyarban aránylag ritka költői inverzióra is kitérnék.

Arany János — zengő művészi hatás kedvéért — néha merészen eltér a magyar szórend főszabályától: kiemelt mondatrész az állítmány előtt. Feltűnő példát találunk erre az V. *László* balladában (1853):

A felhő megszakad,
Nyílása tűz, patak;
Zúgó sebes özönt
A réz-csatorna önt
Budának tornyíról.

Szószerint véve itt a „rézcsatorna” volna kiemelve (az van az állítmány előtt); holott csak azt a mondatrészt szoktuk hangsúlyozni, amelynél más lehetőség is képzelhető. Pedig hát az esővizet más aligha *öntheti*, mint a tetőcsatorna (bizonyára volt már a XV. században, királyi palotákon). Aranynál gyönyörűen zengő sorok keletkeznek s pusztán *ezt* szolgálja a merész inverzió. — Lejebb például „Lágyan zsongó habok / Ezer kis csillagot / Rengetnek a Dunán.” Itt szabályszerű a kiemelt mondat tárgy elhelyezése, az állítmány előtt.⁴ Lehet:

Lágyan zsongó habok ezer kis csillagot rengetnek a Dunán

A fentebbi gyönyörű inverziós sor kottaképét ellenben nem is adhatnám, mert a realitásban ilyen nem hallunk. Előadó művésznak is valósággal agyafúrtságára lehet szüksége, hogy a kiemelt helyen álló, de a valóságban nem-kiemelt „rézcsatorna” hanglejtését megtalálja; esetleg inkább kicsit mélyíteni kellene a szónál a hangot. Itt nem a nyelv szabálya számít, hanem a zengő zenei hatás.

Viszont *Toldi* V. énekének ezt a sorát (a farkas megfojtásáról): „Nem kiment belőle, benn szorult a pára”, — alig mondhatjuk inverziónak, mert a

⁴ Itt meg a kép realitása volt kétes RIEDL FRIGYES és tanítványai számára. Mi pestiek hozzászoktunk a lámpák „ezer” fényének csillogásához a Dunában; de — csillagok?? Riedlék nem is látták. Én is, ma is, kétkedem benne.

ki igekötő, sőt az igekötős ige maga (az első állítmány) erősen ki van emelve (a tagadás méginkább). Pl.

rit. vagy

Nem kiment belőle benn szorult a pára pára

BOROS REZSÓ

Betonung von Satzteilen in der deutschen und ungarischen Sprachmelodie

(Fragmente)

Als Ausgangspunkt habe ich zwei Beispiele aus dem Bereich der Kunstlieder nicht-melismatischen, d. h. Parlando-Charakters gewählt: die erste Zeile des „Mignons-Lied“-s von Franz Liszt und die nachsinnende, durch eine fallende Intonationslinie ausgedrückte Frage „Brach er den Bund?“ von Gunther aus der Dreierszene des 2. Aufzugs in Wagners Götterdämmerung. In beiden Texten vermuteten die ungarischen Sprachforscher — in Unkenntnis der Noten — den betonten Satzteil an ganz unrichtigen Stellen. Im Fragesatz „Kennst du das Land . . .“ kann das Subjekt *du* keinesfalls betont werden, weder in einer Deklamation, noch in der Musik, da diese Betonung einfach keinen Sinn hätte. In Noten führe ich andere Beispiele für die Betonung des Fürwortes *du* an, wie auch für die Betonung von dreierlei verschiedenen Satzteilen im Text des aus Wagners Werk entnommenen Fragesatzes. Eine naive völkische Betonungsweise aus Tirol, eine gewöhnlich betonte Zeile aus Goethes Erlkönig werden noch behandelt, und es wird auf die Erscheinung hingewiesen, daß der betonte Satzteil im Deutschen oft die letzte Stelle im Satz einnimmt, abgesehen davon, daß trennbare Verbalpräfixe, Infinitiv- und Partizipialformen an die letzte Stelle gebunden sind.

Zum Schluß werden die drei Möglichkeiten der Betonung eines gewöhnlichen ungarischen Aussagesatzes (durch Noten illustriert), eine „unregelmäßige“ Inversion in der Ballade „V. László“ von János Arany und eine scheinbare Inversion im 5. Gesang der epischen Dichtung „Toldi“ von Arany analysiert.

REZSÓ BOROS

A csuvas szóvégi gutturális zárhangok történetéhez

A szóvégi gutturális zárhangok problémája az összehasonlító altajisztika egyik legvitatottabb és mai napig megoldatlan kérdése.¹ LIGETI professzor úr 1935-ben a következőképpen foglalta össze a kutatás helyzetét: „Mindennek a sok szabálytalanságnak, amely nemcsak régi török jövevényeink megfelelésében, hanem a mai török nyelvek egymás közti viszonyában is sok szóval kapcsolatban felmerül, az oka talán kölcsönzésekben, kereszteződésekben keresendő. Kétségtelen, hogy ez az állapot ma megvan, kimutatható; bizonyára megvolt régen is, talán épen nyelvünk legrégebbi török jövevényeinek a forrásában, az ócsuvasban, ahol nagyobb mértékben fordultak elő szóvégi *-g*-s alakok ott, ahol őstörök szempontból szóvégi *-g*, *-k*-t várnánk. Ezt a feltevést mindenestre megerősíti a mai csuvas is”.² Azóta a kutatás az összképet tekintve nem haladt lényegesen előre, ha természetesen számos részletkérdésre vonatkozóan ma nagyobb anyaggal rendelkezünk is. Az alább következő fejtegetésekben arra szeretnék választ keresni, hogy ez a speciális csuvas jelenség milyen régi?

A pretörök szóvégi *-q(-k)* hangnak kettős megfelelése van a csuvasban:

1. *-x*: **oq* 'nyíl' ~ csuv. *uxä*, **tul(aq)* 'árva' ~ csuv. *täläx*,³ **turq* 'hosszúság, szélesség' ~ csuv. *täräx* (<*turuq*), **qaraq* 'rabló' ~ csuv. *xurax*, **qulaq* 'fül' ~ csuv. *xälax* (<*xälax*), **yayug* 'közel' ~ csuv. *šivax*, **äy(aq)* 'hónap' ~ csuv. *uyax*,⁴ **qirg* 'negyven' ~ csuv. *xërëx* (<*qirig*), **uzaq* 'hosszú' ~ csuv. *värax*, stb.

¹ A szóvégi gutturálisokra vonatkozó legfontosabb irodalmat lásd: BANG (UJb XIV, 1934, 206–212), NÉMETH (NyK XLIII, 1914, 472–473), RAMSTEDT (JSFOu XXXVIII, 1922–23, 16–17, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 1957, 130–131), POPPE (KCSA II, 1926, 72–73, Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, 1960, 53–58), RÄSÄNEN (Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen, 1949, 112–124, 145–152), ŠČERBAK (Vop. Jaz., 1964: 5, 18–19), AŠMARIN (Materialy dlja issledovanija čuvaškogo jazyka, 1898, 85–88), BENZING (Philologiae Turcicae Fundamenta I, 1959, p. 712), MENGES (The Turkic Languages and Peoples, 1968, 712) és LIGETI (legrészletesebben NyK XLIX, 1935, 209–214, számos más munkájában, legújabbban MNy LXIII, 1967, 429–437), hogy csak a legjelentősebbeket idézzük. BANG a szóvégi gutturálisokat „ein ewiges Sorgekind der Turkologie”-nak nevezte (UJb XIV, 204).

² NyK XLIX, 1935, 213–214.

³ L. török *tul* 'özvegy'. A szóvégi *-aq* csuvas képző, melyet megtalálunk még az *uyax* 'hold' ~ török *ay*, *pilëk* 'öt' ~ török *bëš*, *pilëk* 'övtáj' ~ török *bël* stb. szavakban. Ez a csuvas képző az eredeti szóvégi gutturálisok eltűnésével párhuzamosan alakult ki, és megjelenése talán nem is független attól. Néhány esetben megnehezíti a kérdéses szó történeti elemzését, ugyanis azt a látszatot keltheti, hogy a szóvégi gutturális megőrződött, holott az eltűnt szóvégi gutturális helyén másodlagosan alakult ki.

⁴ Az *-aq* képzőről l. az előbbi jegyzetet.

2. zéro: **yuzaq* 'zár' ~ csuv. *šura*, **adaq* 'láb' ~ csuv. *ura*, **qonaq* 'vendég' ~ csuv. *xāna*, **qorq* 'félni' ~ csuv. *xāra* (<*qoraq*-), **qomlaq* 'komló' ~ csuv. *xāmla*, **burčaq* 'borsó' ~ csuv. *purša*, **balıq* 'hal' ~ csuv. *pula*, **qayraq* 'köszörükő' ~ csuv. *xir'a*, *xāyra*, **taniq* 'tanú' ~ csuv. *tinā*, **botqa* 'kása' ~ csuv. *pātā* (<*botıq*), stb.

Ugyancsak kettős megfelelést találunk a *-k* esetében:

1. *-k*: **ēšik* 'ajtó' ~ csuv. *alāk*, **bēl(ik)* 'övtáj' ~ csuv. *pilēk*, **erk* 'erő' ~ csuv. *irēk* 'szabadság' (<*erik*), **kōk* 'gyökér' ~ csuv. *kāk*, **kōk* 'kék' ~ csuv. *kāvak*, **čāčāk* 'virág' ~ csuv. *šaska* (<*šasak*), stb.

2. Zéro: **ōzek* 'a fa belső része' ~ csuv. *vara*, **ingek* (nem *inēk!*) 'tehen' ~ csuv. *ēne*, **bōgrek* 'vese' ~ csuv. *püre* (<*pöürä*), **kōbek* 'köldök' ~ csuv. *kāvapa*, **šinek* 'légy, szunyog', ~ csuv. *šāna*, **kūrpek* 'kása' ~ csuv. *kērpe*, **küzük* 'nyüstszál' ~ csuv. *kērē*, **yüzük* 'gyűrű' ~ csuv. *šērē*, **tünük* 'füstnyílás' ~ csuv. *tēnē* (<*tünük*), **tülki* 'róka' ~ csuv. *tilē* (<*tülik*), **talqi* 'tiló' ~ csuv. *tilā* (<*ialiq*), **ātik* 'csizma' ~ csuv. *atā*, stb.

A kettős képviselet nem lehet kölcsönzés eredménye. Mindkét csoportban találunk ugyanis olyan szavakat, melyeken régiség-bélyeg van: *alāk* ~ *ēšik* : *šērē* ~ *yüzük*, *vārax* ~ *uzaq* : *šura* ~ *yuzaq*.

A zöngés gutturális zárhangok eltűntek:

Szóvégi *-γ(-g)*: **buzay(u)* 'borju' ~ csuv. *pāru*, **sibay* 'koeka' csuv. *šāpa*,⁵ **adiy* 'józan' ~ csuv. *urā*, **ariy* 'tisztá' ~ csuv. *irā* 'jó, szent', **asiy* 'nyereség' ~ csuv. *usā*, **sāriy* 'sárga' ~ csuv. *šurā*, *šur* 'fehér', **satiy* 'kereskedelem' ~ csuv. *sutā*, **buray* 'vihar' ~ csuv. *pāra*, **tātiy* 'ízlés' ~ csuv. *tutā*, stb.

Szóvégi *-g*: **bātüg* 'folt, fekély' ~ csuv. *pata*,⁶ **küdeg* 'vő' ~ csuv. *kērū*, **kāčig* 'kis híd, palló' ~ csuv. *kašā*, **yeg* 'jó' ~ csuv. *ši* 'felső', **kōg* 'dallam' ~ csuv. *kēvē*, **ālig* 'ötven' ~ csuv. *allā*, **ülüg* 'rész', ~ csuv. *valē* (<*ülüg*),⁷ **bütüg* 'terhes, vemhes' ~ csuv. *pētē*⁸ etc.

Ezek a szóvégi gutturális zárhangok különféle eredetűek, és helyzetűek. Előfordulnak egytagú szavak tövében (*yeg*, *kōk*, *kōk*), olyan szavakban, melyek egytagúak a török nyelvekben, de többtagúak a csuvasban (*erk*, *qorq*-), olyan képzőkben amelyek minden török nyelvben közönségesek olyanokban, amelyek csak a csuvas szóban vannak meg (*āyag*, *tulaq*, *bēlik* stb.). Megtaláljuk őket olyan többtagú szavakban, melyek jelenlegi ismereteink szerint nem elemezhetők (*šinek*, *küzük*, *buzay*, *küdeg*) és előfordulnak világosan

⁵ A kazáni tatár *šobaga*, baskír *šibaga*, kazak, karakalpak *sibaga*, kirgiz *šibaga* azonos jelentéssel mongol jövevényszavak. A mongol szó már a Muqaddimat al-Adabban előfordul *sibaqla* 'számolni' alakban, l. még irodalmi mongol *sibaya* 'koeka', irodalmi khalkha *šavga* 'ua.', szelenga burját *šabga* 'lóverseny finise', kalmük *šawxa* 'koeka, sors' stb. Mivel a mongol *-γ*- mindenütt megőrződött, a csuvas *šāpa* nem mongol kori jövevényszó. A mongol kori mongol jövevényszavak szóvégi *-γ*-je ugyanis megőrződött a csuvasban: *urxamaγ* 'egy lófajta' ← mongol *aryamay*, *ülpek* 'fölsőleg' ← mongol *elbeg*, *nāγta* 'kötőfék' ← mongol *noγta*. A csuvas nyelv közép-mongol jövevényszavainak többségét tatár közvetítéssel vette át.

⁶ A *bete*- 'befed' igéből, l. kazak *betä*-, mongol *biite*-. A csuvas szót nem találtam más török nyelvben.

⁷ A szó az *ül*- 'elválasztani' igéből képzett névszó. A csuvas forma egy eredeti hosszú magashangú labiálist tükröz: *ülüg* vagy inkább *ölüg* alakot. Kásgarinál *üllüg* alakot találunk (ez olvasható *ölüg*-nek is). A türkménben *ülüş* és *üle* 'rész', ugyanabból a töből és rövid magánhangzóval. A türkménben azonban nincs *üy* szótag (a hosszú *ü* türkmén megfelelője) -l előtt. A jakutban *ülü* és *ölü* 'rész'.

⁸ A *büt*- 'teljesnek lenni' igéből.

elemezhető szavakban (*adiy, tanig, ülüg, бүтүг*). Egyaránt megtalálhatók igékben és névszókban. Tehát semmi olyan különbséget nem tudunk megfigyelni a gutturálisok között funkció vagy hangtani helyzetük szerint, amely indokolná a kettős viselkedést.

A kérdés kronológiájához meg kell vizsgálnunk, hogy hogyan viselkednek a csuvas nyelv török jövevényszavai a szóvégi gutturálisok tekintetében. Néhány ilyen eset: csuv. *yupax* 'gyapju' ← *yapaq*, csuv. *urxamax* 'egy lófajta' ← *aryamay* (← mongol), csuv. *išek, ašak* 'szamár' ← *ešek*, csuv. *imkek* 'bánat, baj' ← *emgek*, csuv. *karmak* 'horog' ← *karmak* stb. A fenti szavak többsége a kazáni tatárból való. A kazáni tatár $-\gamma/g > u$ fejlődése a csuvas nyelv tatár jövevényszavaiban $-v$ -ként realizálódik: csuv. *azav* 'örlőfog' ← *azay* < *azay*, csuv. *ultav* 'csel' ← *aldav*, csuv. *palčav* 'megbeszélés' ← *boljav* < *boljav* (← mongol), csuv. *sältav* 'ok' → *siltav* < *siltav*, csuv. *xutav* 'cövek' ← *qadau* < *qaday* (← mongol, ez utóbbi szó a tatárban *kadak* alakban van meg, de vö. baskir *qadau*).

Annak a csuvas magánhangzónak a minősége, amelyet vagy követ vagy nem követ gutturális, az eredeti magánhangzó minőségétől függ. Ha az eredeti magánhangzó zárt volt, akkor a csuvasban redukált, ha nyílt volt, akkor a csuvasban teljes magánhangzó áll.

A belső csuvas rekonstrukció lehetővé teszi annak megállapítását, hogy a szóvégi zöngés zárhang eltűnése hogyan zajlott le. Egyszótagú szavakban ugyanis, ott ahol a t eredetileg zöngés gutturális zárhangra végződött ma a töben általában ugyan egyszerű magánhangzót találunk, de a ragozási töben még megvannak az u -s diftongusok: *su/säv*- 'fejni' < *say*, csuv. *tu/täv*- 'szülni' < *toγ*-, *tü/täv*- 'mozsárban törni' < *tüg*-, *šu/säv*- 'vaj' < *jäv*, csuv. *šu/säv*- 'esni(eső)' < *jäv*-, stb. Megfigyelhetjük ezt többszótagú szavakban is: *päru/päv*- 'borju', *kätu/käv*- 'ménés'. Néhány esetben a diftongus fejleményeit nem-szóvégi helyzetben is megfigyelhetjük: *püre* 'vese' < **pöüre* < **bögrek*, *türe* 'egyenes, lapos' < *töüri* < **touri* < **toγri* (és nem *tüz!*).

A szóvégi zöngés gutturálisok már a középbolgár korban, a volgai-bolgár feliratok idejében is eltűnőben voltak. Erről tanúskodnak olyan közpermi jövevényszavak, mint a zürjén *čarla* 'sarló' ← középbolgár **čarla* < **čarlay*,⁹ *šuri* 'cséve' ← középbolgár **šuri* < **šüzük*.¹⁰ Ugyanezt tükrözik a tatár nyelv középbolgár jövevényszavai: *köre* 'nyüistszál' ← középbolgár **kürü* < **kürüg* (ld. török *küzük*), *šilä* 'durva vászon' ← középbolgár **šilä* < **šileg* < **šilek*,¹¹ *täre* 'kereszt, ikon' ← középbolgár **täri* < **tägri* (ld. török *tänri*), stb. A zöngés gutturálisok eltűnését láthatjuk magukon a feliratokon is, ahol a török *älig* 'ötven' mint *älä* (és *älü*) szerepel.

A középbolgárt megelőző óbolgár korszak fejlődési fokát a magyar nyelv óbolgár jövevényei mutatják. Ezeket itt nem kívánom tárgyalni, csak megemlítem, hogy már ebben a korszakban spiráns $-\gamma$ -t, sőt esetleg már egy $-u$ -t kell az óbolgárra feltételeznünk.¹²

⁹L. zürjén *čarla*. A votják *šurlo* későbbi és külön átvétel a csuvasból.

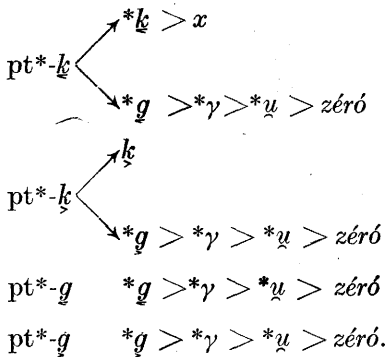
¹⁰L. még votják *seri* 'cséve', a szó megvan a tatárban és a baskírban is *šüre* alakban. A csuvas *šerä* 'cséve' szó aligha választható el a *šerä* 'gyűrű' szótól.

¹¹A szó a török *sil*- 'törölni, súrolni' igéből származtatható, l. csuvas *šäla pür* 'egy durva vászon' és *šäl*- 'törölni, súrolni'. Ennek a vászonnévnek semmi köze sincs a *šäl* 'fog' szóhoz, mint KATONA gondolta (l. 29. jegyzetet).

¹²L. GOMBOCZ, MSFOu XXX, 1912, 170–174, BÁRCZI, MNy XLVI, 1950, pp. 223–230, MSFO₁ CXXV, 1962, 23–24, NÉMETH, MNy XVII, 1921, pp. 24–25, LIGETI, MNy LXIII, 1967, 429–437, PALLÓ, UAJb XXXI, 1959, p. 246 stb.

A csuvas megfelelés történetét tehát eddig a következőkben foglalhatjuk össze:

csuvas

Vagyis a zöngétlen gutturális zárhangok egy része zöngésedett és azután fejlődése egybeesett a zöngés párjuk történetével. A kérdés most már az, hogy ez a kettősség visszavihető-e az óbolgár korszaknál régebbi korra? Ennek eldöntése érdekében meg kell vizsgálnunk a mongol megfeleléseket.

A mongolban abszolút szóvégi helyzetben a zöngés és a zöngétlen gutturális zárhangok egybeestek és a nyelvjárások többségében zöngétlen médiaként hangzanak. Az irodalmi nyelv helyesírása ezeket zöngés zárhangoknak írja: \underline{g} (írva: γ), \underline{k} (írva: q), \underline{g} (írva: g), és \underline{k} (írva: k):

mongol	török	csuvas
<i>turuy</i> 'méret, szélesség'	<i>turuq</i>	<i>tărăx</i>
<i>adaγ</i> 'alsó rész'	<i>adaq</i> 'láb'	<i>ura</i>
<i>čečeg</i> 'virág'	<i>čäčäk</i>	<i>šaska</i>
<i>elkeg</i> 'szita'	<i>elgek</i>	<i>ala</i>
<i>ariγ</i> 'tisztá'	<i>ariγ</i>	<i>irä</i>
<i>čerig</i> 'sereg'	<i>čerig</i>	<i>šarä, šar.</i>

Ezekben az esetekben tehát a mongol nyelvben lezajlott másodlagos fejlődés nem teszi lehetővé, hogy a csuvas kettősség nyomait kimutassuk. Azonban vannak a mongolban olyan esetek, amikor a gutturális zárhangot egy magánhangzó követi. Ilyen esetekben a mongol megőrizte az eredeti zöngés: zöngétlen szembenállást aspirált zöngétlen fortis és aspirálatlan zöngétlen média formában. S ezekben az esetekben a mongolban többnyire ugyanazt a kettősséget tapasztaljuk mint a csuvasban:

mongol	török	csuvas
k/q	k/q	k/x
<i>köke</i> 'kék'	<i>kök</i>	<i>kävak</i>
<i>erke</i> 'erő'	<i>erk</i>	<i>iräk</i>
<i>belke-güsün</i> 'övtáj'	<i>bäl(ek)</i>	<i>pülek</i>
<i>qulki</i> 'középfül'	<i>qulaq</i> 'fül'	<i>xälxa</i>
<i>saki</i> 'örizni'	<i>saq-</i>	<i>šix-</i>

<i>tulaki kümün</i> 'gyenge elméjű ember' ¹³	<i>tul(aq)</i> 'árva'	<i>täläx</i>
<i>čiki-</i> 'dugni'	<i>tiq-</i>	<i>čix-</i> stb.
mongol	török	csuvas
<i>g/γ</i>	<i>k/q</i>	zéró < * <i>u</i> < * <i>γ</i> < * <i>q</i> , * <i>q̄</i>
<i>ünige</i> < <i>ünige</i> 'ünő'	<i>ingek</i>	<i>ěne</i>
<i>simayul</i> 'szűnyog'	<i>siŋek</i>	<i>šāna</i>
<i>sinaya</i> 'arcsont'	<i>süŋük</i> 'csont'	<i>šānā, šāmā</i> < * <i>siŋük</i>
<i>takiyan</i> < <i>takiyan</i> 'tyúk'	<i>tayug</i>	<i>čāxā</i> < * <i>tiγug</i>
<i>nidurya</i> 'ököl'	<i>yumdrug</i> ¹⁴	<i>šāmār</i> < * <i>šāmra</i> < * <i>γumruq</i>
<i>budayan</i> 'kása'	<i>botqa</i>	<i>pātā</i> < * <i>botiγ</i> stb.

Ez a kettős mongol megfelelés nem került el POPPE figyelmét, aki szerint az altaji alapnyelv zöngétlen gutturális zárhangjai a következő négy esetben lesznek a mongolban zöngések¹⁵: 1) Háromtagú szavakban a szóvégi *-qa/ke* szótag; 2) a *-qan/ken* szuffikszumban; 3) *r*, *l* után és olyan szavakban, ahol a gutturális környezetben *l* fordul elő; 4) néhány nem világos esetben.

A mongol szóképzlet azonban nem igazolja POPPE feltevéseit. A *-qa/ke* gyakran megőrződik háromszótagú szavakban pl.: *süyike* 'fülkarika', *büleke* 'ín', *erike* 'fűzér', *teüke* 'évkönyv', *seüke* 'hordszék', *öyüke* 'vékony hús a hason', a kauzatív *-qa/ke* -*d* és -*s* után: *iledke* 'nyilvánossá tenni', *yekedke* 'növelni', *bürüdke* 'összeszámlálni' stb. Ugyanezek mélyhangú szavakban: *yarıqa* 'karika', *suyıqa* 'üröm', *quyıqa* 'fejbőr', *aluqa* 'kalapács', *atuqa* 'hím hal', illetve *bayasqa-* 'örömet okozni', *qamtudqa-* 'összeállítani', *batadqa-* 'megerősíteni', stb. A kicsinyítőképző *-qan/ken* is igen gyakori: *üčüken* 'kicsiny', *cayaqan* 'fehéres', *sayıqan* 'szép' stb. Az *r* és *l* hangok után a zöngétlen gutturális megőrződött: *serke* 'kasztrált kecske', *sırqan* 'seb', *sürkei* 'rettenetes', *talqan* 'por', *tülki-* 'lökni' és végül de nem utolsósorban *qalqa* 'khalkha, pajzs'. Mindezek alapján el kell vetnünk POPPE magyarázatát.

Foglaljuk össze tehát a megfeleléseket:

pt* <i>k</i> ₁ / <i>q</i> ₁	török <i>-k/q</i>
	csuvas * <i>-k/q</i> > <i>-k/x</i>
	mongol <i>-k/q</i>
pt* <i>k</i> ₂ / <i>q</i> ₂	török <i>-k/q</i>
	csuvas * <i>-g/γ</i> > * <i>u</i> > zéró
	mongol <i>-g/γ</i>

Ismét egy olyan esettel állunk tehát szemben, ahol a csuvas és a mongol egyeznek, és közösen térnek el a töröktől. Mindenkinek, aki jártas az összeha-

¹³ A mongol *tulaki* alapjelentése 'tomba' vö. még *tulaki kituya* 'tomba kés'. Ez a jelentés azonban alighanem másodlagos, s egy korábbi 'gyenge', 'támaszt igénylő' jelentésből alakulhatott ki. A szó ugyanis nehezen választható el a *tul-* 'támaszkodni, támogatni' szótól. A *tul-* ige faktitív alakjából (*tulya-*) képezte a kalmúk a *tulyū* 'egyedülálló, elérvult' szavát is.

¹⁴ Ez lehetett a pretörök alak, mely egy *yum-* 'összenyomni' ígére megy vissza, l. karacsáj *γumdruk*, hakasz *munzuruk*. Egy pt **γumdrug* alakból származtak olyan formák, mint *γudrug* és *γumruq*.

¹⁵ L. UAJb XXXI, 1959, 270–273.

sonlító altajisztika területén, első pillanatban feltűnik, hogy a fenti megfelelés igen hasonlít ahhoz a jelenséghez, melyet rotacizmus és lambdacizmus néven szokás emlegetni:

	török <i>r</i>		török <i>l</i>
pt* <i>r</i> ₁	csuvas <i>r</i>	pt* <i>l</i> ₁	csuvas <i>l</i>
	mongol <i>r</i>		mongol <i>l</i>
	török <i>z</i>		török <i>š</i>
pt * <i>r</i> ₂	csuvas <i>r</i>	pt* <i>l</i> ₂	csuvas <i>l</i>
	mongol <i>r</i>		mongol <i>l</i>

Legutóbb PRITSAK morfológiai,¹⁶ TEKIN fonológiai¹⁷ magyarázatát kísérelte meg ennek a jelenségnek. Mindkét magyarázat, annak ellenére, hogy önmagában véve igen szellemes és számos részletkérdésben új és jó eredményeket hoz, elfogadhatatlan. Miután másutt bővebben foglalkozom a rotacizmus és lambdacizmus kérdésével, itt csak egy olyan szempontra szeretnék rámutatni, amely összefüggésben van a csuvas szóvégi gutturálisok problémájával. RAMSTEDT azt tételezte fel, hogy az *r*₁ és *r*₂ illetve *l*₁ és *l*₂ között az volt a különbség, hogy az egyik palatalizált volt, a másik nem (*r* : *ř*, *l* : *l̥*). POPPE szerint a különbség nem palatalizáltságukban volt, hanem abban, hogy a párok egyik tagja spiráns volt (*r* : *ř*, *l* : *l̥*). Ez utóbbi nézetet elfogadta TEKIN az altaji alapnyelvre vonatkozóan és DOERFER¹⁸ a pretörökre.

Ezek a feltételezett ősnyelvek több ezer évvel azelőtt léteztek vagy létezhettek, mielőtt megjelentek e nyelvek első emlékei. Ezért a kérdéses hangok fonetikai sajátosságaira vonatkozóan semmilyen megbízható támpontunk nincs. A döntő nem is ez, hanem az, hogy a RAMSTEDT-féle elmélet szerint *r*₁ és *r*₂, illetve *l*₁ és *l*₂ fonológikus oppozícióban voltak. Márpedig sem a jelenlegi csuvas és mongol, de azoknak semmilyen emléke sem mutatja ezt a fonológikus oppozíciót; ezekben a nyelvekben kezdettől fogva csak egy *r* és egy *l* volt — s tegyük most hozzá egyfajta zöngétlen gutturális zárhang szóvégi helyzetben.

Két ősi fonéma egybeesése közönséges dolog a nyelvek történetében és találunk erre számos példát az altaji nyelvterületen is. Az azonban aligha lehet véletlen, hogy három fonemapár ugyanabban a két nyelvben összeesett, és ugyanazt a hangot eredményezte — méghozzá ugyanazokban a szavakban. Mint látjuk — akármilyen fonetikai értéket is tulajdonítunk a kérdéses hangoknak eredetileg, az oppozíciók megszűnése mindenképpen újítás, egy olyan újítás, amely csak a mongolban és a csuvasban zajlott le. Nem megőrzött

¹⁶ UAJb XXXV: D, 1964, 337–349.

¹⁷ Acta Orient. Hung. XXII, 1969, 51–80.

¹⁸ DOERFER a Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen (I, 1963, 99) című munkájában azt írja, hogy „Ob für Urtü[rkisches] z und š oder aber ř und l̥ gelten dürfte eine unentscheidbare Frage sein”, de rekonstrukcióiban mindenütt ř, illetve l̥ szerepel (I. pl., I. köt. 539, 227, II. köt. 55, 65, 146 stb.). DOERFER egy későbbi írott cikkében (UAJb XXXIX, 1967, pp. 53–70), úgy látszik, megváltoztatta véleményét és azt fejti ki, hogy a mongol nyelv jövevényszavai nem pretörök („urtürkisch”), hanem ősbolgár („frühbolgarisch”) eredetűek, s ez utóbbiban rekonstruál például ř-t: *tāṛēř* 'tenger' (i. m., 65). Ugyanennek a cikknek 55. lapján azonban „urtü.” *bófa* és *bóza* között ingadozik. DOERFER-t, úgy látszik, meggyőzték azok az érvek, melyeket 1967-ben a PIAC manchesteri ülésén előadtam azzal kapcsolatban, hogy miért nem lehetnek a mongolban a kérdéses szavak őstörökök. Lásd még: Indogermanische Forschungen LXXI, 1966, 115, UAJb XL, 1968, 243.

régiségről van tehát szó, itt a csuvas és a mongol nem az altaji alapnyelv ősi vonásait őrizte meg.¹⁹

Azt a tényt, hogy a csuvasban és a mongolban ugyanaz az újítás zajlott le, sokféleképpen lehet magyarázni. Az azonban bizonyos, hogy e magyarázatok mindegyikének feltételeznie kell valamiféle történeti érintkezést. E történeti érintkezés jellegének feltárásához szeretnék végül egy kis adalékkal hozzájárulni.

A fenti listákban egyetlen egy olyan szó sem szerepelt, amelyben a szóvégi gutturálissal egy időben lambdacizmus vagy rotacizmus is lett volna. Most röviden bemutatnák egy ilyen esetet:

A kétéves juh neve a törökségben: *šisek*.²⁰ A Mongolok Titkos Történetében (§§ 124, 279, 280) ezt a fogalmat a következő szóval jelölik: *silegü*.²¹ A mongol nyelvekten a kétéves állatot egyébként *sidüleng*-nek hívják, ami a mongol *sidün* 'fcg', *sidüle* 'fcgzani, fcgat növeszteni' szóból képzett alak, ugyanis ezeknek az állatoknak harmadik életévükben nő ki a teljes és végleges fogazatuk.²² Ennek alapján felmerül, hogy vajon a török *šisek*nek nincs-e valamilyen kapcsolata a török *tış* 'fcg' szóval. Ez akkor lenne bizonyítható, ha sikerülne kimutatni egy *tışek* szót azonos jelentésben. A *šisek* szót eddig a *šiš*- 'duzzadni' szóból magyarázta RADLOV,²³ ŠČERBAK,²⁴ DOERFER²⁵ és RÄSÄNEN.²⁶ Ez a magyarázat azonban jelentéstani szempontból nehezen védhető. A feltételezett *tışek* szót azonban megtaláljuk KÁŠGARÍ nyelvtanában mégpedig éppen 'zweijähriges Schaf' jelentéssel.

¹⁹ L. Németh: ZDMG LXVI, 1912, 549–576.

²⁰ Középtörök *šišäk* (Husrav u Širin, Muqaddimat al-Adab, Tarjumān turki, ABŪ HAYYĀN, Bulgat al-muštāq, At-tuhfat), *šisek* (IBN MUHANNA). Újtörök: **kipsak**: *šešäk kaz* "gusynja vtoroj god", *šešäk kädžä* "koza v vozraste posle vtorogo okota", *šešäk sarik* "ovca v vozraste posle vtorogo okota" (tatár); *šešäk qađ, kädžä, hariq* 'azonos jelentésekben, mint a tatárban' (baskír), *šešäk* "vtorogodnyj (ob ovce i pčel)" (baskír, KATARINSZKIJ); *iš, iššek* "dvuchletnyj valuch" (déli kirgiz, JUDAHIN), *šisek* "molodoy nechološčennyj baran" (uo.); *išek* "chološčennyj (godovalyj) baran" (karakalpak); *išek* "gelded rum (two years old)" (kazak), **oguz**: *išek* "dvuchgodovalyj baran" (türkmen), *šisek* "lamb in his second year" (oszmánli), *išek* "bir yillik kuzu, yeni kuzuliyacak koyun" (oszmánli nyj., SDD II, 799), **turkessztáni** *šisek* "godovalyj ili dvuchgodovalyj baran" (üzbég), *šišäk* "in the second year (sheep or goat)" (turki SHAW), **szibériai**: *šizik* 'ein zweijähriges Schaf das fett zu werden beginnt' (baraba, šor, RADLOV IV, 1086). A szókezdő *š*- elvesztése szabályos, l. karakalpak *is*- 'duzzadni', déli kirgiz *iši*- 'ua.' ~ török *šiš*-, karakalpak *is* 'nyárs' ~ török *šiš* stb. Az *š*- nélküli oguz formák jövevényszavak. A jakutban a következő adatokat találjuk: *tisayas* 'dvuchtravnyj telenok (telka), no tol'ko s oseni vtorogo goda, telenok, vyrostok', *tisänä, tinese, tisäyä, tigäsä* 'trechtravnoe životnoe, telenok ili žerebenok po tretjemu godu (dvuchletnyj, dvuletok, strigun tol'ko oseni étogo goda u nich vypadajut moločnye zuby počemu nazyvajutsja takže *tisür tisäy(η)ä*', *tisänä oyus (inax)* 'trech godovalyj, trechtravnyj byk (korova)'.
²¹ *Silegü qonin* 'kétéves bárány', *silegü irege* 'ua.'. Az irodalmi mongolban *silüge* alakot találunk. L. még irodalmi burját *šülge* 'dvuchletnyj baran (ili kozel)', szelenga burját 'dvuchletnjaja ovca'. A khalkha-mongolban előfordul egy *šilbe* 'dvuchgodovalyj verbljud' szó, melynek idetartozása kétes. A mongol szót kölcsönözték a szibériai török nyelvek is: hakas *sileke* 'chološčennyj baran', kacs *siläkä* 'Hammel', szagaj *siläkkä* 'ua.', tuvai *šilege* 'baran (na vtorom godu)'.

²² Az állatok kormegjelölése és fogazatuk közötti kapcsolatról l. U. KÓHALMI, *Zwei Systeme der Altersbezeichnungen des Viehes bei den Mongolen: Studia Mongolica* I:31.

²³ Versuch eines Wörterbuches der Türkdiialekte, 1911, IV, 1084.

²⁴ Istoričeskoe razvitie leksiki tjurkskich jazykov, 1961, 115–116.

²⁵ Türkische und mongolische Elemente III, 328.

²⁶ Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türksprachen, 1969, 424b.

Ismeretes, hogy a csuvasban a 'fog' jelentésű szó *šäl* alakban fordul elő, amely egy régebbi *šil* formára megy vissza. A csuvas *šäl* szót a török *tiš*-sel egyeztetette ZOLOTNICKIJ,²⁷ PAASONEN²⁸ és KATONA²⁹ mint a lambdacizmus egyik esetét. KATONA egy sporadikus $t > š$ fejlődést feltételezett, én inkább arra hajlanék, hogy az eredeti szóvégi -š hatására asszimiláció történt.³⁰ De akár-hogyan is magyarázzuk a csuvas szókezdő š- eredetét, annyi kétségtelen, hogy ez az š- megvan a *šišek* szóban is, mely kétségtelenül összefügg a *tišek* formával. Ezért nem fogadhatjuk el azokat a fenntartásokat, melyeket a csuvas *šäl* és török *tiš* összefüggésével kapcsolatban RAMSTEDT és POPPE hangoztattak.³¹

Ha mindaz, amit fenntebb a szóvégi gutturálisok viselkedésének a csuvasban és mongolban való egyezéséről mondtam megfelel a tényeknek, akkor a török *šišek* és mongol *šilegü* mellett egy olyan csuvas szót kell feltételeznünk, melyben a szóvégi gutturális eltűnt, tehát egy *šele* vagy *šäla* formát.

A csuvasban nincs speciális terminus a kétéves juhra, miután a csuvasok állattartási szokásai az elmúlt évszázadokban lényegesen átalakultak. Van azonban egy hálnév, amely a magyar nyelv török jövevényszavainak kutatói előtt jól ismeretes: *šäla* 'süillő'. Ezt a szót PALLAS³² majd RÄSÄNEN³³ és KATONA³⁴ egyeztetették a magyar *süillő*vel, s KATONA mutatott rá arra, hogy e hálnév pontos párhuzama a *fogas* szavunknak, ez is 'fog' jelentésű szóra megy vissza. Meg kell jegyezni, hogy a csuvas *šäla* még ma is többnyire a *šäla pulä* 'fogas hal' összetételben szokott előfordulni.

A csuvas *šäla* tehát ugyanúgy 'fogas állatot' jelent, mint a török *šišek* és a mongol *šilegü*, s így a várt megfelelés teljesen szabályos:

mongol	török	csuvas
-g	-k	zéró < *u < *γ < *g
<i>šilegü</i>	<i>šišek</i>	<i>šäla</i> < *šileg

²⁷ Kornevoj čuvaško-russkij slovar', 1875, 109.

²⁸ Csuvas szójegyzék, 1908, 148.

²⁹ MNy XXIII, 1927, 190–192; KCsA II, 1930, 379–381.

³⁰ Hasonló magyarázatot I. DOERFERNÉL: Türkische und mongolische Elemente, 325–326.

³¹ RAMSTEDT (JSFOu XXXVIII, 1922–23, 23) és POPPE (AM I, 1924, 78) a csuvas *šäl* 'fog' szót összekötik a török *šiš* 'nyárs' szóval. A török *šiš* 'nyárs' szó szókezdő š-e biztosan másodlagos, mivel a pretörökben nem volt š- szókezdő. Valószínű, hogy ez az š- is egy t-re megy vissza. Erre látszanak utalni a következő adatok: tuba-kizsi *tiš* 'nyárs' (BASZKAKOV, Dialekt černevyh tatar, 1966, 155), karaçsáj *tiš*. VERBICKIJ altaji és hakasz szótárában (Slovar' altajskago i aladagskago narečij tjurkskago jazyka, 1884, 356) a *tiš* szónak egyaránt van 'fog' és 'nyárs' jelentése. A türkmén *čiš* 'nyárs' szó č-jét esetleg disszimilációnak is lehet értelmezni, valószínűbb azonban, hogy itt egy č < t fejlődés zajlott le. Ugyanígy a török *šiš*- 'duzzadni' szónak is vannak t-s adatai: altaji *tiš*-, telet *tiš*- (Verbickij), alsó bij *tiš*- (uo.), baraba *tiš*- (Radlov III, 1401), türkmén *čiš*-, mindenütt 'duzzadni' jelentéssel. Ha feltételezésem helyes, és ezekben a szavakban egy **tiš* > *šiš* fejlődéssel kell számolnunk, akkor szép párhuzamot találhatunk a török *šišek* ~ mongol *šilegü* alakokhoz a mongol *šilege*- 'piszkavassal felpiszkálni' és mandzsu-tunguz *šile*-/*šila*- 'nyárson sütni' szavakban (l. evenki *šilavun*, *šilavlan*, *šilavün*, *šilavun*, *šilavün*, *šilavün*, even *helun*, nanaj *selon*, *šilepen*, oroc *šilau*, mandzsu *šolon* 'nyárs'), melyek ugyanúgy tartoznak a török *šiš* 'nyárs'-hoz, mint a *šilüge* a *šišek*-hez. A csuvas *šäl* KATONA-féle etimológiáját elfogadta LIGETI (NyK XLIX, 1935, 216–217), NÉMETH (MNy XXXIII, 1937, 139) és K. PALLÓ (UAJb XXXV, 1964, 62–63).

³² Zoographia Rosso-Asiatica II, 1811, 246: *Tataris Syle unde Hungaris Sylli*.

³³ MSFOu XLVIII, 1920, 264.

³⁴ L. 29. jegyzetet.

Szemben a török *-š-* és *-k-* hangokkal a csuvasban és a mongolban *-l-* és *-g-* hangokat találunk. A szóvégi gutturálisok viselkedésének egyezése a csuvasban és mongolban tehát nem választható el a lambdacizmustól (és rotacizmustól), a három hangtani jelenség szorosan összefügg.

Tegyük fel egy pillanatra, hogy mindazok ellenére amit eddig mondtunk a csuvas és a mongol őrizték meg az ősi altaji alakot. Ebben az esetben egy 'altaji' **tilek* formát kell rekonstruálnunk, hiszen a török *tisek* csak egy **tilek*-re mehet vissza. Egy altaji **tilek* azonban a mongolban csak *čilekü* alakká fejlődhetett volna, ősi *t-*-ből a mongolban soha nem lett *š-*, és mint erre rámutattam a *-k-*-ből sem lett volna intervokális helyzetben *-g-*. De nem feltételezhetjük azt sem, hogy ebben a szóban az *š-* az eredeti, mert sem török sem mongol alapon szókezdő *š-*-et nem feltételezhetünk, ez a hang mindkét nyelvben másodlagos és *s-*-ből fejlődött ki *-i* előtt. Végül nem indulhatunk ki egy eredeti *s-*-ből sem, mert ez a törökben megőrződött volna.

Egyetlen lehetséges megoldás van csak és ez az, hogy a mongol *silegü* régi bolgár jövevényszó. Ez megoldja az összes felmerült nehézségeket és teljesen összhangban van a csuvas-mongol egyezések többi tanulságával. Ez pedig annyit jelent, hogy nem tartható tovább RAMSTEDTnek az az elmélete, amely szerint a mongolban nincsenek csuvas típusú jövevényszavak.³⁵

Szeretném azonban hangsúlyozni: az a tény, hogy a mongolban bizonyíthatóan vannak csuvas típusú jövevényszavak, s hogy ebből következően az altaji alapnyelv rekonstruálásának RAMSTEDT és POPPE által felállított rendszere tarthatatlannak bizonyul, önmagában véve még nem dönti meg az altaji nyelvek rokonságának hipotézisét. Ellenkezőleg: éppen azért, hogy sikerül elkülöníteni a mongol nyelv ősi bolgár-csuvas rétegét, lehetővé válik, hogy a kutatást azokra az egyezésekre koncentráljuk, amelyek a csuvas-mongol egyezéseknél sokkal régebbinek bizonyulnak. Ezek az ősi egyezések számban — mint ezt *a priori* várni lehet — sokkal kisebbek, mint az a nagyszámú egyezés, melyekről eddig azt hitték, hogy ősiek. Jelentőségük azonban az altaji nyelvek rokonságának eldöntésében alapvető.

A mongol nyelv bolgár-csuvas rétegének feltárása egyben azt is jelenti, hogy sikerült a bolgár-csuvas nyelvtörténet határait jó ezer évvel visszafelé kitágítani. Mint ezt a szóvégi gutturálisok esetében láttuk, a mongol nyelv egy csuvas nyelvtörténeti folyamat legkorábbi fázisának hű regisztrálója, egy olyan állapot megőrzője, melyre más forrással nem rendelkezünk.

RÓNA-TAS ANDRÁS

³⁵ „Es genügt hier klargelegt zu haben, dass das tschuwassische eine regelrechte entwicklung der türk-sprache ist und zwar ohne jede direkte berührung mit dem mongolischen” (JSFOu XXXVIII: 1, 34). RAMSTEDTnek ezt a híres megállapítását ma át kell fogalmaznunk. A csuvas valóban a pretörök nyelvállapot szabályos leszármazottja, mely azonban az ősbolgár korban hosszú időn át szoros kapcsolatban élt a mongol nyelvvel.

Remarks on the history of the final gutturals in Chuvash

The Proto-Turkic guttural stops have in final position the following correspondences in Chuvash:

PT	*-k̄	1. *-k > -γ
		2. *-g > *-γ > *-ŋ > zero
PT	*-k̄	1. -k
		2. *-g > *-γ > *-ŋ > zero
PT	*-g	*-g > *-γ > *-ŋ > zero
PT	*-ḡ	*-g > *-γ > *-ŋ > zero

In other words: one part of the final voiceless gutturals became voiced, then spirant, further semivowel and then disappeared. This process can be followed in the sources of the Chuvash linguistic history (in Hungarian -γ, in the Common Permic and Tatar further in the Volga Bolgar inscriptions already zero). The paper tries to give the answer to the question how old is this phenomenon.

In Mongolian all types of Turkic gutturals in final position are represented by a voiceless media in case if they are also in final position. But in those cases where to a Turkic final guttural corresponds a Mongolian guttural + vowel combination, the Mongolian corresponds not to Proto-Turkic but to Chuvash. This fact was hitherto neglected and offers a clear parallel to the famous phenomena of rotacism and lambdacism. In all of these cases the Chuvash-Mongolian identical development is secondary, because earlier phonological oppositions ($r_1 : r_2$, $l_1 : l_2$, $-k_1 : -k_2$) disappeared in both languages in the same way in the same words. In this case it is irrelevant what was the actual phonetical value of r_2 , l_2 , $-k_2$. There is one word in which fortunately lambdacism and final guttural are present at the same time. This is PT **tišek* 'animal with teeth, two years old sheep; the fish with teeth, *Lucioperca Sandra*'. The Mongolian form of this word: *šilegii* shows clearly that it is a loanword from Ancient Chuvash.

The author stresses that the fact that there are Ancient Chuvash loanwords in Mongolian does not solve the problem of the genetical relationship of Turkic and Mongolian. If there is a genetical relationship between Turkic and Mongolian, this has to be detected far beyond the early contacts between Mongolian and a Chuvash-type Turkic language.

An English version of this paper is to be published in the volume *Studia Turcica*, Budapest 1970.

ANDRÁS RÓNA-TAS

Török nyelvi hatás a tadzsikban

1. Egy néhány éve megjelent dolgozatomban a szerkezeti homonímia egy perzsa típusát tanulmányoztam.¹

Ha egybevetjük a következő perzsa összetételeket: *rang.paride* 'sápadt', *rang.báxte* 'színehagyott' és *rang.karde* 'festett', azt találjuk, hogy közvetlen, "felszíni" szerkezetük ugyanaz, mind a három egy főnévből és egy -de végű igenévből áll, ebben a sorrendben; egyezik szófaji értékük is, amennyiben valamennyi melléknévül használatos. De értelmezésük arra mutat, hogy a beszélő — formális egyezésük ellenére — mindegyiket másképp szerkeszti: *surate rangparide* az az arc, amelynek elszállt a színe, *lebáse rangbáxte* olyan ruha, amely elvesztette a színét, *toxmemorje rangkarde* pedig egyszerűen annyi, mint 'festett tojás'; más szóval: a beszélő értelmezése szerint a *rang* 'szín' szó az első példában alanyul, a másodikban tárgyul áll, a harmadikban, végül, egy szemantikailag, azaz gyakorlatilag osztatlan jel alkotórésze.

Dolgozatomban ennek a tényállásnak magyarázatául feltételeztem, hogy a beszélő az idézett összetételeket a megfelelő vonatkozó mondatok alapján értelmezi, azokra vezeti vissza; ezekben ugyanis formálisan kifejezésre jut a grammatikai viszonyoknak az a különbsége, amely az összetételek külső uniformitása mögött rejtőzik (vö. *surate rangparide* = *surati ke rangaš paride ast* 'arc, amelynek elszállt a színe'; *lebáse rangbáxte* = *lebási ke rang(aš)rá báxte ast* 'ruha, amely elvesztette a színét'; *toxmemorje rangkarde* = *toxmemorji ke rang (karde) šode ast* 'tojás, amely ki van festve').

Ilyen módon a (*surate*) *rang.paride* összetétel végső soron egy önálló mondatra utal (*range surat paride ast* 'az arc színe elszállt'), annak átváltozása — a megfelelő vonatkozó mondat közvetítésével — összetett melléknévvé, amely jelzőül csatlakozik egy másik mondat *surat* szavához.

2. Amint látjuk, a modern perzsában az olyan mondat, mint *range surat paride ast*, átalakítható melléknévi (melléknévként szerkesztett) jelzővé; ehhez azonban teljességgel le kell vetnie eredeti jellegét, valódi melléknévvé, szóvá kell válnia. Másképp áll a dolog a tadzsikban, közelebből a tadzsik irodalmi nyelvben.

A tadzsik nyelvjárások a középkor perzsa nyelvére mennek vissza, csakúgy mint azok, amelyek a modern perzsát képviselik; de az önálló tadzsik irodalmi nyelv újkeletű. Az októberi-forradalommal megindult példátlan fejlődés gyökeresen átalakította a szovjet népek közösségéhez tartozó tadzsikok

¹ „Über einen Fall von struktureller Homonymie im Persischen.” *Acta Linguistica Hung.* 14 (1964) 237—261.

életét is: a huszas években létrejött a Tadzsik — előbb Autonóm, majd Szövetségi—Köztársaság és a köztársaság népe viszonylag rövid idő alatt szocialista nemzetté fejlődött.² Ezzel kapcsolatban átalakult a Transoxániában írt "fárszi" is: anélkül, hogy szakított volna a klasszikus hagyománnyal, az élő „vulgáris” nyelv irodalmi alakjává, sajátosan tadzsikká vált.³

A *rang.paride*-féle összetételek a tadzsikban is közönségesek, az eljárás gazdagon produktív; de az a korlátozás, amelyet az imént a perzsa vonatkozásában említettem, nem érvényes a tadzsikban.

Tekintsük a következő főnévi értékű szó szerkezetet: *abrūi mūhoyaš daroz* 'hosszuszálú szemöldök'. Könnyű megállapítani, hogy alkotórészei az *abrū* 'szemöldök' főnév, és egy melléknévi értékű szintagma, amely jelzőként illeszkedik ehhez a főnévhez; bajosabb eldönteni a jelző (*mūhoyaš daroz*) strukturális természetét, azt, hogy szerkezete szerint hogyan minősítsük.

Ez a jelző a *mū.daroz* összetételre emlékeztet, amelynek azonos a jelentése, és nem kétséges, hogy a kettőt közeli rokonság köti össze. Csakhogy egy összetétel, a tadzsikban éppúgy mint a perzsában, puszta tövek összetétele, itt viszont az első tag tő és birtokos személyrag kapcsolatában áll (*mūho + -aš*), s az már szót alkot. De nem tekinthetjük a *mūhoyaš daroz* fordulatot bővített melléknévnek sem: a tadzsikban a bővítmény vagy ezáfat szerkezetben csatlakozik a melléknévhez, vagy prepozíció közvetítésével; vö. *omodai kor* 'munkára kész', *čoyxonai pur az musofiron* 'utasokkal tele teaház', *mužiki ba dehqonzan monand* 'parasztasszonyhoz hasonló muzsik'.

Tudomásul kell vennünk: az *abrūi mūhoyaš daroz* fordulatban egy mondat melléknévi jelző módjára fűződik egy főnévhez úgy, hogy lényegileg megőrzi eredeti struktúráját, strukturálisan nem változik szóvá.

Mielőtt tovább mennénk, nem árt ezt az eljárást még néhány példán megtekinteni; ilyenek: *kordi dudamai dastaaš sadafin* 'kétélű kés, amelynek gyöngyház a nyele' Niyozei (1949) 339; *paroxodi boloyaš pur az borhoi harbi* 'gőzös, amelynek a fedélzete tele hadianyaggal' uo., 244; *odamoni rangu rüyašon zab-zard* 'emberek, akiknek arca sárga a vértelenségtől' uo. 207. Az utolsó példán megfigyelhető, hogy a komplex jelző első tagjában foglalt birtokos személyrag számra megegyezik a jelzett főnévvel; ez megerősíti az ilyen jelzők szintaktikai jellegét.

3.1. Az idézett példákban a komplex jelző olyan mondaton alapul, amelynek állítmányi részét egy melléknév és a kopula kapcsolata alkotja (vö. *dastai kord sadafin ast*). Az eljárás azonban nem szorítkozik az ilyen esetekre, alkalmazható — igaz, nem korlátlanul — akkor is, ha az állítmány egy igealak; vö. *samovori otašaš murda* 'szamovár, amelynek kialakult a tüze' Ayni, *K.* 3, 122; *šuturi mūyaš rextagi* 'teve, amelynek kihullott a szőre' ua., *K.* 4, 13; *yake az samovorxonahoi sohibaš gurextarafta* 'egyik teaház, amelynek elmenekült a gazdája' ua., *K.* 3, 373.

3.2. Az előző példák megegyeznek abban, hogy a jelzői szókapcsolat alapjául szolgáló mondatban tárgyatlan ige az állítmány. Tény, hogy az eljárás

² Sabirov (1967).

³ A tadzsik irodalmi nyelv grammatikájának részletes vázlatát adja RASTORGUJEVA (1954); vö. továbbá RASTORGUJEVA—KERIMOVA (1964). A tadzsik dialektológia eredményeinek kitűnő összefoglalása és elemzése RASTORGUJEVA 1964-ben megjelent munkája (*Opyt sravnitel'nogo izučeniya tadžikskix govorov*, Moskva). A tadzsik, a modern perzsa és a kabuli viszonyát vizsgálja Lazard (1956).

közvetlenül nem alkalmazható, ha a kiinduló mondat állítmánya tárgyias ige és főnév kapcsolata.

Tekintsük a jelzót a következő fordulatban: *kitobi sahifahoyaš kušoda* 'nyitott könyv' (szósz. 'könyv, amelynek lapjai nyitva vannak') Niyozí (1949) 47. A *kušodan* 'nyitni' ige ugyan tranzitív; de ami a jelzőben az alany szerepét játssza (*sahifahoyaš*) lényegileg ennek az igeének tárgya; más szóval: a jelző olyan mondaton alapul, amely passzív szerkezetű, maga is transzformáció eredménye (*sahihahoi kitob kušoda šudand*) Úgy látszik, hogy ez szabály, én legalább is nem talákoztam eltérő szerkesztéssel; ha a komplex jelzőnek tárgyias ige volt a második tagja, a jelző passzív mondaton alapult. Így például a következő esetekben: *yak mužiki saraš bastagi* 'egy muzsik, akinek a feje be van kötve' Čexov (1964) 104 (az eredetiben: *mužik s povjazannoj golovoj*); *zamini galladonaaš daravidagi* 'föld, amelynek learatva a termése' Niyozí (1949) 254; *šaxsi sallaaš bo gardanaš pečonda* 'személy, akinek turbánja a nyakára csavarva' Ayni, K. 3. 252.

Az alapul szolgáló mondat jellege félreérthetetlenül kitűnik, amikor a második tag nemcsak értelemre, hanem kifejezetten is passzív participium, vö. *mulloi suxanaš buridašuda* 'a molla, akinek félbeszakították a beszédét' Ayni, K. 3. 180; *šaxsi sallaaš bo gardanaš pečondašuda* 'a személy, akinek turbánja a nyakára van tekerve' Ayni, uo., 252.

Érdeemes az utolsó példánál, — amely már egy előzőnek a változata —, egy percre megállnunk. Ayni az idézett helyen — nagy regényének, a *Čulomon*-nak ('Rabszolgák') egy epizódjában — még más fordulatokat is használ, hogy ugyanazt a személyt (az utolsó bohari emir udvarának egy méltóságát, Hoji Latif devonbegit) azonos módon, öltözetének egy sajátosságával jellemezze:⁴ *šaxse, ki sallaašro bo gardanaš pečonda bud* uo., 252; *šaxse, ki sallaaš bo gardanaš pečonda šuda bud* uo.

Látnivaló, hogy mindezek a fordulatok (számszerint négy) nemcsak értelemre egyeznek, formálisan is szoros kapcsolatban állnak egymással: valamennyi jelzős szerkezet és a jelzők, amelyeket magukban foglalnak, ugyanazon mondat relatív (vonatkozó) transzformációjának különféle változatait, pontosabban állomásaikat tüntetik fel, a legkifejtettebbtől (*šaxse, ki sallaašro bo gardanaš pečonda bud*) addig, amely, mint a legpregnansabb, a levezetés logikai rendjében utolsó helyen áll (*šaxsi sallaaš bo gardanaš pečonda*).

Ayni természetesen nem ebben a rendben használja a változatokat; de figyelemreméltó, aligha véletlen, hogy amikor bevezeti, először írja le ezt a személyiséget, a jelzőnek azt az explicit formáját használja, amelyben az még legközelebb áll az alapjául szolgáló önálló mondathoz, amely a grammatikus számára is a levezetés kezdete: *Ba tarafi dasti čapi gozi . . . yak šaxs . . . menišast, ki in odam sallaai xudro ba gardanaš furovarda pečonda bud*. 'A kádi balján egy személy ült, aki turbánját lenn a nyakára tekerte' Ayni, K. 3. 247.

3.3. A teljességhez tartozik végül megemlíteni azt az esetet, amikor az alapul szolgáló mondatban a *šudan* ige egy alakjának és egy melléknévnek kapcsolata alkotja az állítmányt; vö. *čoyniki čoyas sardšuda* 'teáskanna, amelynek kihült a teája' Ayni (1950) 325; *bandii avvali badanaš čokčok šuda* 'az első fogoly, akinek teste (a korbácsütésektől) ronggyá volt tépve' uo., K. 3. 58.

⁴ Ayni később okát adja a különleges viseletnek (uo., 267.).

3.4. Az eddigi példákban a jelző olyan mondaton alapult, amely csak az elmaradhatatlanul szükségeset tartalmazza, egy főnevet (ill. főnévi szerkezetet) alanyul, és, állítmányul, egy igealakot vagy annak ekvivalensét.

Az eljárás alkalmazása azonban nincs az ilyen esetekre korlátozva, alkalmazható olyankor is, amikor a mondat állítmányi része gazdagabb, az igealakon kívül egy határozót, nevezetesen egy prepozíciós szerkezetet is magában foglal; vö. *mardaki sinnaš qarib ba panjoh rasidagi* 'egy ember, akinek a kora közel járt az ötvenhez' Niyozı (1949) 215; *komandiri nomaš dar hamın kord navištašuda* 'a parancsnok, akinek a neve erre a késre volt írva' uo., 340; *čašmoni az sulfai saxt aškonaš baromada* 'szemek, amelyek az erős köhögéstől könnybe lábadtak' uo., 78.

3.5. A relatív transzformáció (egy önálló mondat átalakítása vonatkozó mellékmondattá, beiktatása ilyen minőségben egy másik mondatba) általában (nemcsak a tadzsikban) feltételhez van kötve: a művelet csak úgy hajtható végre, ha a két mondatnak van közös főnévi tagja;⁵ pl.

1) *Dar mehmonxona šaxse menišast.*

2) *Sallai in šaxs bo gardanaš pečonda šuda bud.*

Dar mehmonxona šaxse, ki sallaaš . . . , menišast.

Az itt vizsgált típus egyik sajátossága, hogy ez a közös tag (az előző példában *šaxs*) a beiktatott („konstituens”) mondatban egy ezáfat-szerkezet második tagja (azaz egy főnév bővítménye) és ennek megfelelően a rezultáns mondat szerkezetben egy birtokos személyrag képviseli. Ez az ezáfat-szerkezet rendszeren alanyi szerepet tölt be a konstituens mondatban, de ez nem szigorú szabály. Az átalakítás nemcsak vonatkozó mellékmondattá, hanem, azon is túl, melléknévi jelzővé olyankor is lehetséges, amikor az ezáfat-szerkezet prepozícióval kapcsolatban határozóként szerepel; vö. *aspi az dimojaš xun čakidaistoda* 'ló, amelynek vér csepeg az orrából' Ayni, *K.* 3. 178; *čun tudai kohl ba zeraš axgar guzoštaistoda* 'mint a szénakazal, amely alá parazsat helyeztek' uaz., *K.* 1.203; *dari asosii ba boloyaš taxtačai safed zadašuda* 'a főkapu, amely fölé fehér tábla volt szegezve' Čexov (1964) 108 (az eredetiben: *paradnaja dver' s beloj doščekoj*).

4. Ismeretes, hogy a perzsában — és ugyanez áll a tadzsikra is — az ezáfat-szerkezet második tagja lehet főnév és melléknév egyaránt; más szóval: perzsa és tadzsik általában azonos módon szerkesztik a jelzős szószerkezetet akár főnév, akár melléknév a jelző. Így felmerül a kérdés: milyen formális kritériumok alapján tulajdonítunk az (*abrūi*) *mūhoyaš daroz*-féle szintagmáknak melléknévi értéket?

Mindenek előtt: gyakori jelenség, hogy az efféle komplex jelzők egy sorban állnak egyszerű melléknévvel, ezekkel mellérendelő szerkezetet alkotnak; vö. *kurtai safedi girebonaš baland* 'fehér, magasnyaku ing' Ikromi (1960) 9; *soldati xušqadu qomati čašmonaš qahvarang* 'jólmegtermett, barna szemű katoná' Niyozı (1949) 267. Megjegyzendő, hogy ilyen esetekben az egyszerű melléknév rendszeren, egy általános tendenciának megfelelően, megelőzi a melléknévi szószerkezetet.

⁵ CHOMSKY (1965) 136 sk.

Figyelemreméltó, továbbá, hogy a főnévi szintagma, amely egy *mūhoyāš daroz*-féle jelzőt foglal magában, lehet viszont egy átfogóbb ezáfat-szerkezet első tagja; vö. *dasti kafaš dagar-bugiri Safar* 'Safar érdes tenyerű keze' uo., 203. Hogy ennek a jelentőségét átlássuk, tudni kell, hogy egy ezáfat-szerkezet második tagja lehet ugyan akár főnév, akár melléknév, de a kétféle szerkezet grammatikailag nem minden tekintetben egyenrangú: egy ezáfat-szerkezet első tagját képezheti hasonló szerkezet, de csak abban az esetben, ha viszont ennek második, jelzői tagja melléknév.⁶

5. Az elmondottakból kitűnik, hogy a tadzsikban szabályos egy eljárás, amely egy mondatot bizonyos feltételek között melléknévi jelzővé változtat anélkül, hogy szóvá, bővített vagy összetett szóvá változtatná. Ez az eljárás különös figyelmet érdemel. A klasszikus irodalom nyelve nem ismeri, nem érvényes sem a modern perzsában, sem, úgy látszik, a kabuliban.⁷ Így sajátosan tadzsik fejleménynek, a tadzsik újításának kell tekintenünk.

De ha erre a megállapításra jutottunk, tovább is kell mennünk. A mai tadzsik nyelv olyan körülmények közt alakult ki, hogy egy újításával szemben helyén való a kérdés, nem reflektálja-e az kisebb vagy nagyobb mértékben egy másik, nem-iráni nyelv, az ö z b e k befolyását.⁸ Meg kell tehát vizsgálnunk, hogy a transzformációnak ez a módja nem özbek hatásra, özbek mintára alakult-e ki, vált használatossá a tadzsikban; ehhez pedig mindennek előtt azt, hogy találkozik-e hasonló eljárás ebben a török nyelvben.

6. Az előzőkben idéztem egy fordulatot Ayni *Ġulomon* című regényéből: *yake az samovorxonahoi sohibaš gurextarafta* 'egyik teaház, amelynek elmenekült a gazdája'. Ennek a fordulatnak a regény özbek verziójában, amely szintén Ayni műve, a következő a megfelelője: *egasi qo'ib ketgan bir samovarxona Ayni, Qullar* (1964) 287. A két fordulat eltérése nem szorítkozik a jelek materiális különbségére; de ha alaposabban egybevetjük őket, kitűnik, hogy nemcsak ugyanazt mondják, a valóság ugyanazon részletét jelölik meg, lényegileg azonos a grammatikai szerkezetük is.

Hogy csak a legfontosabbat említsem: mindkét fordulat jelzős szerkezet; a jelző mindkét esetben melléknévként kezelt szókapcsolat; végül, ezek a szókapcsolatok azonos szerkezetű mondatokon alapulnak s ezeknek egyező átalakítását tüntetik fel.

A két fordulat között, igaz, mutatkoznak eltérések is. A közvetlen alkotórészek (jelző és jelzett szó) sorrendje az özbekben fordítottja annak, amelyet a tadzsikban találunk; ennek azonban éppen az az alapja, hogy a beiktatott mondatot mindkét nyelv melléknévi jelzőül szerkeszti, az eltérés tehát felszíni, lényeges egyezés rejtőzik mögötte.

Egy másik, „rejtett” eltérés abban áll, hogy a jelző a tadzsik fordulatban a megfelelő relatív mondaton keresztül (*ki sohibaš gurextaraftaast*), az özbek-

⁶ HINCHA (1961) 148.

⁷ Sem FARHÂDI (1955), sem DOROFJEVA (1960) nem említi.

⁸ Ezt részletesen kifejtem „La construction *abrūi mūhoyāš daroz* en tadjik” c. értekezésemben (*W. B. Henning Memorial Volume*. London 1970. 427–446). Ott — a tadzsik dialektológiai kutatás, elsősorban RASTORGUJEVA (1964) eredményei alapján — kimutatom, hogy a tadzsik irodalmi nyelv a nyelvjárások északi csoportján alapul; hogy ezt a csoportot az újításoknak egy sora különíti el a másik háromtól, állítja velük szembe; és hogy ezek az újítások többnyire özbek hatásra fejlődtek ki.

ben pedig, ahol a mellékmondatoknak ez a fajtája nem használatos,⁹ egyenesen vonatkozik az alapul szolgáló önálló mondatra. Ezek az eltérések azonban csekély súllyal esnek latba az egyező vonásokkal szemben, eltérések az egyezé- sen belül.

Az idézett fordulattal (*egasi gočib ketgan bir samovarxona*) példázott eljárás közönségesen használatos az özbekben. Hogy teljesebb képet adjak róla, két részletet idézek Ayni regényéből; mind a kettő jelzők halmazával igyekszik egy-egy személyiséget leírni és ezen a réven példák változatos sorával szolgál: *buydoy tusli, qora soqolli, galin gošli, manglayi burişgan, sallasi yelkasi va manglayiga bostirib űralgan bir odam* 'egy barna színű, fekete szakállú, sűrű szemöldökű, ráncos homlokú ember, akinek turbánja a vállára és a homlokára volt csavarva' Ayni, *i. m.*, 191; *gorni katta, büyni yüyon, yuzi tula va qoramtir, soqoli quyuyq va oqara boşlagan, kuzi katta va qora, kipriklari uzun, goši galin bir odam* 'egy nagy hasú, vastag nyakú, telt és sötétes arcú, sűrű és szürkülő szakállú, nagy és fekete szemű, hosszú szempillájú, sűrű szemöldökű ember' uo.

Ha a példákat, amelyeket ezek a leírások szolgáltatnak, visszavezetjük az alapul szolgáló mondatokra, ugyanazokat a változatokat találjuk, mint amelyeket már a tadzsikban megkülönböztettünk. A *gorni katta, büyni yüyon* stb. kifejezések alapja olyan mondat, amelyben a kopula és egy melléknév kapcsolata az állítmány; az állítmány magva tárgyatlan ige a *manglayi burişgan, soqoli oqara boşlagan* kifejezésekben, tárgyas passzív alakban a *sallasi manglayiga bostirib űralgan* fordulatban. Ez a fordulat azt is mutatja, hogy a jelzői szókapcsolat — mint a tadzsikban — harmadik, adverbialis tagot is tartalmazhat; további egyezés, hogy az a bizonyos közös tag, amely a relatív transzformáció feltétele, a konstituens mondatban — megint csak úgy mint a tadzsikban — lehet mint bővítmény nemcsak az alanyi, hanem a határozói szerkezetnek is alkotórésze, vö. *soqoliga oq tuşgan, oq yüzli odam* 'szürkülő szakállú, fehér arcú ember' Ayni, *i. m.*, 206; *učiga tüyonoq bolangan bir argon* 'kötél, amelynek végére horog van erősítve' *i. m.*,¹⁰ 216; *büyinlariga qünyrıoqlar osilgan tuyalar* 'tevék, amelyeknek nyakára csengők vannak akasztva' A. N. Kononov, *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo jazyka*. Moskva—Leningrad 1960. 412.

7. Aki összehasonlítja az idézett példákat, nem lehet kétségben afelől, hogy a két, eredetre teljesen különböző nyelvben ugyanazon eljárással van dolgunk. De vajon nem lehetséges-e, hogy ez az eljárás a tadzsikban alakult ki és onnét került át az özbek nyelvbe?

Ez a feltevés mindenek előtt egy általános meggondolásba ütközik: a tadzsik nyelvtani szerkezete sokszorosán magán viseli az özbek hatásának

⁹ KONONOV (1960./543) a *darvozasi očiğ hovli* 'ház, amelynek nyitva a kapuja' kifejezésben a jelzőt (*darvozasi očiğ*) alárendelt mellékmondatnak tekinti. Nem vitás, hogy ez a jelző mondaton alapul és lényegében meg is őrizte annak formáját, de a rezultáns mondatban melléknévi jelzőként foglal helyet; A. F. SJOBERG (1963, 142) az ilyen szerkezeteket, helyesen, „adjectival phrase”-nek minősíti. A különbség jól kiténik, ha az özbeket egybevetjük a tadzsikkal: az özbek *sallasi yelkasiga bostirib űralgan (odam)* kifejezés tadzsik megfelelője nem (*şaxse*), *ki sallaaş bo gardanaş peçonda şuda bud*, hanem (*şaxsi*) *sallaaş bo gardanaş peçonda*.

¹⁰ A tadzsik verzió megfelelő helyén ugyanezt a szerkezetet találjuk: *yak argamčini ba nugaş čangčai čubin bastaşuda* Ayni, *K.* 3. 279.

bélyegét, viszont a tadzsik befolyása a másik nyelvre, úgy látszik, hogy alapján véve a hangtanra és a szókincsre szorítkozik. De van egy speciális érv is, amely határozottan a mellett szól, hogy a vizsgált eljárás az özbekben eredeti.

Láttuk, hogy a transzformációnak ez a módja a középkori perzsából alakult nyelvek között egyedül a tadzsikban járatos, a tadzsik ezen a ponton sajátos, divergens fejlődést mutat, magában áll. Ha viszont a török nyelveket tekintjük, azt találjuk, hogy, az oszmanlitól a jakutig, alig akad köztük olyan, amelytől ez az eljárás idegen lenne.¹¹

Céltalan volna ezt az éppen nem ismeretlen tényállást itt részletesen kimutatnunk; elegendő egy tekintet arra a két nyelvre, amelyet az imént nem ok nélkül említettem: ezek a török világ két végén, egymástól roppant távolságra helyezkednek el.

Az oszmanliban az eljárás hasonlóan széleskörű, mint az özbekben, termékei között megtaláljuk mindazokat a típusokat, amelyekkel ott megismerkedtünk; vö. *beli bukük adam* 'hajlott termetű ember' (az özbekben igenévvvel: *qaddi bukilgan odam*; szerkezetre pontosan egyezik pl. a *qaddi buland* 'magas termetű kifejezés); *içi yanar day* 'hegy, amelynek belseje izzik'; *sakalina kir gelmiş bir adam* 'szürkülő szakállú ember' (vö. özb. *soqoliga oq tuşgan bir odam*); *uñunda ayir bir qurşun parçası sallanan olta* 'horog, amelynek végén egy súlyos ólomdarab függ' (vö. özb. *üçiga tüyonuq boylangan bir arqon*).¹²

A transzformációnak ez a sajátos módja kimutatható másrészt a jakutban is, de ott, nyilván a történeti fejlődés eredményeként, egy pontosan körülírt funkcióra, privatív melléknevekkel egyértékű fordulatok alkotására szorítkozik. A török nyelvek többsége a *-siz* képzővel származtat ilyen mellékneveket (pl. özb. *kuş-siz* 'erőtlen'); a jakutban ez a képző nem használatos, a hiányt olyan fordulatok pótolják, mint *xaraya soux kihi* 'vak' (szósz. 'szeme nincs ember'), vö. özb. *yuragi yuq odam* 'szíve nincs ember' (azaz 'gyáva'); *suola billibet atıir* 'mén, amelynek a nyoma ismeretlen' (vö. özb. *uči kürinmas paxta dalasi* 'végeleáthatatlan gyapotmező').¹³

Az eljárás általános használata a törökségben arra mutat, hogy az közös, ősi örökség. Tény, hogy a török irodalom kezdeteitől kimutatható, A. V. GABAIN ótörök szövegekből idézi példáit, BROCKELMANN egyebek között Káşyari *Dıwān*-jából és a *Kutadyu Bilig*-ből.¹⁴

Egyébként ha nyomon követjük ezt az eljárást, még a törökségen is túl vezet bennünket: megtalálható általában azokban a nyelvekben, amelyek egy — ha jól látom még mindig vitatott — feltevés szerint az urál-altaji nyelvcsaládot alkotják; FOKOS D. egyebek közt erre a tényre is hivatkozik abban a munkájában, amelyben szintaktikai egyezésekkel igyekszik a feltevés igazát bizonyítani.¹⁵

A magyarban természetesen ide tartoznak olyan kifejezések, mint *szavahihető*, *eszeveszett*, *hasznavehetetlen*, *felemás*.¹⁶ A mai nyelvben ezek a kifejezések nem szintaktikai szerkezetek, mint amelyeket a tadzsikban vagy az özbekben tanulmányoztunk, hanem összetett szavak, s az eljárás, amelyet

¹¹ Vö. L. BAZIN (1960).

¹² DENY (1920) 484—486. 746 sk.

¹³ BÖTHLINGK (1851) 637, 651; ISZAKOV (1956) 152.

¹⁴ A. VON GABAIN (1950) 403; BROCKELMANN (1954) 391 skk.

¹⁵ FOKOS-FUCHS (1962) 97 sk.; 120.

¹⁶ PAIS (1965) 66 skk.

képviselnek, alig tekinthető produktívnek. Ez azonban kétségkívül történeti fejlemény, az eljárás avulásának következménye, a régi irodalomban még olyan fordulatokkal is találkozunk, mint *inaifájó, egy könyve esetlen száraz szem, sőt egyházi szentelésre hatalmok levő püspekek*.¹⁷

8. Az elmondottak alapján, úgy látom, nem vitás, hogy a tadzsikban a vizsgált eljárás özbek eredetű. De talán nem felesleges a figyelmeztetés, hogy az efféle átvétel nem mechanikus másolata a mintának.

Mindenek előtt: az átvétel feltételezi, hogy a — természetesen bilingvis — beszélő elvonatkoztatja a szabályt attól a nyelvi materiától, amelyhez az eredetileg kötve van, olyan elvont formában fogja fel, amelyben a szabály alkalmazható egy másik nyelv materiájára is. Meggondolandó, másrészt, hogy minden nyelv rendszer, nemcsak, nem is elsősorban, jelek, hanem, még inkább, szabályok rendszere, a beszélő tehát az új szabályt nem egy rendezetlen halmazhoz teszi hozzá, hanem egy, az eredetitől többé-kevésbé eltérő rendszerbe illeszti be, *i n t e g r á l j a*.

Az előzőkben talán túl hosszasan foglalkoztam a mai tadzsik irodalmi nyelv egyetlen részletével. De úgy látom, hogy ez a részlet eddig nem kapta meg azt a figyelmet, amelyet pedig megérdemel. A tadzsik és az özbek viszonyát elemző, tanulságokban gazdag irodalomban¹⁸ nem találtam említve; nem esik róla szó a tadzsik egyik legalaposabb ismerőjének, V. SZ. RASZTORGUJEVÁNAK grammatikájában sem. És talán akadtak ennek a fejtegetésnek, kimondva és kimondatlan, általánosabb tanulságai is.

TELEGDI ZSIGMOND

Bibliográfia

- AYNI, S. (1950). *Gulomon*, Stalinobod.
 AYNI, S. (1954). *Yoddoštho*. uo.
 AYNI, S. (1954). *Kulliyot* 1. uo. 1958.
 AYNI, S., *Kulliyot* 3. uo. 1960.
 AYNI, S., *Kulliyot* 4. uo. 1961.
 BENVENISTE, E. (1967), „Fondements syntaxiques de la composition nominale”. BSLP 62 (1967) 1. 15–31.
 BOROVKOV, A. K. (1952), „Tadžiksko-uzbekskoe dvujazyčie i vopros o vzaimovlijanii tadžikskogo i uzbezkogo jazykov”. *Učenyje Zapiski Instituta Vostokovedenija* 4 165–200.
 BÖTHLINGK, O. (1851), *Über die Sprache der Jakuten*. I. Teil. St. Petersburg.
 BROCKELMANN, C. (1954), *Osttürkische Grammatik*. Leiden.
 CHOMSKY, N. (1965), *Aspects of the theory of syntax*. Cambr., Mass.
 ČEXOV, A. P. (1964), *Hikoyahoi muntaxab*. Tarjimai Habib Ahrori. Dušanbe.
 DENY, J. (1920), *Grammaire de la langue turque* (dialecte osmanli). Paris.
 DOROFJEVA, L. N. (1960), *Jazyk farsi-kabuli*. Moskva.
 FARHADI, A. (1955), *Le persan parlé en Afghanistan*. Paris.
 FOKOS-FUCHS, D. (1962), *Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft*. Wiesbaden 1962.
 GABAIN, A. VON (1950), *Alttürkische Grammatik*. Leipzig.

¹⁷ SIMONYI (1907). — Hasonló szerkesztés másutt is található, így az írben (BENVENISTE, 1967, 26) és a sémi nyelvekben (NYBERG, 1922); természetesen esetenként meg kellene vizsgálni, meddig terjed az egyezés.

¹⁸ L. nevezetesen BOROVKOV (1952) és RASTORGUJEVA (1964) 129 skk., 146 skk.

- HINCHA, G. (1961), „Beiträge zu einer Morphemlehre des Neupersischen“. *Der Islam*. 37. 137–201.
- IKROMI, J. (1960), *Hikoya va o'erkho*. Stalinobod.
- ISXAKOV, F. G. (1956), „Imja prilagatel'noe.“ *Issledovanija po sravn. grammatike tjurkskix jazykov*. C. 2. 143–175.
- KONONOV, A. N. (1960), *Grammatika sovrem. uzbekskogo literaturnogo jazyka*. Moskva—Leningrad.
- LAZARD, G. (1956), „Caractères distinctifs de la langue tadjik“. *BSLP* 52. 117–186.
- NIYOZI, F., *Vafo*. Povest. Stalinobod. (1949).
- NYBERG, H. S. (1922), „Zur Entstehung der Bahuvrihikomposita“. *Strena Philologica Upsaliensis*. Festschrift tillägnad Prof. Per Persson. Upsala.
- PAIS, D. (1965), „Az alanyos és tárgyias összetételek“. *Alak- és mondattani gyűjtelek*. Budapest.
- RASTORGUJEVA, V. S. (1954), „Kratkij o'erk grammatiki tadžikskogo jazyka“. *Tadžiksko-russkij slovar'*. Moskva 531–570.
- U6. (1964), *Opyt sravn. izucenija tadžikskix govorov*. Moskva.
- RASTORGUJEVA, V. S. és A. A. KERIMOVA (1964), *Sistema tadžikskogo glagola*. Moskva.
- SABIROV, K. (1967), *Tadžikskaja socialističeskaja nacija—dетище Oktjabrja*. Dušanbe.
- SIMONYI, Zs. (1907), „Nap levő és társai“. *Nyr.* 36 (1907) 97–105.
- SJOBERG, A. F. (1963), *Uzbek structural grammar*. Bloomington.

Zum türkischen Einfluß im Tadschikischen

Im modernen Persisch kann ein Satz wie *range surat paride ast 'es schwand die Farbe des Gesichts'* in ein adjektivisches Attribut verwandelt werden, doch muß er dazu zu einem eigentlichen Adjektiv, zu einem Wort werden, vgl. (*šurate*) *rang.paride* 'ein blaßes Gesicht'. Diese Beschränkung hat in der tadschikischen Schriftsprache keine Geltung; hier sind Wortgruppen wie *abrūi mūhoyaš daroz* regelmäßig, Wortgruppen, in denen ein Satz sich in der Weise eines adjektivischen Attributs an ein Substantiv anschließt und dabei seine ursprüngliche Struktur im wesentlichen bewahrt. Der Verfasser, nachdem er die Erscheinungsformen dieser Transformation aufgezeigt hat, stellt fest, daß sie eine spezifisch tadschikische, dem modernen Persisch ebenso wie dem Kabuli fremde Entwicklung ist, und daß sie özbekischem Muster folgt (vgl. tadsch. *yake az samovorxonahoi sohībaš gurextarajta* 'ein Teehaus, dessen Eigentümer geflohen ist': özb. *egasi qo'ib.ketgan bir samovarxona* 'dassb.'). die Eingliederung einer özbekischen Transformation ins Regelsystem des Tadschikischen darstellt.

ZSIGMOND TELEGGI

Problémák a mongol igeragozás történetében

Morfológiai, hangtani, sőt helyesírási kérdéseket, és ezek összefüggéseit kell tisztáznunk ahhoz, hogy a mongol igeragozás történetét megírhassuk. Sokszor pedig dogmává merevedett értelmezésekkel is szembe kell szállnunk. Ugyanakkor az eddigieknél nagyobb érdeklődéssel kell fordulnunk az egyes mai mongol nyelvjárások, nyelvek igeragozásának története felé. Ilyen gondolatok jegyében próbálok ez alkalommal hozzászólni a mongol igeragozás története néhány kérdéséhez.

1. Introduction to Mongolian Comparative Studies (Helsinki 1955) c. művében POPPE a következőket mondja: „In Monguor there is a special imperative form in *-sā* . . . which has developed from a form with the suffix **-suyai*, i.e., with the secondary element **-yai*.” (Id. mű, § 198.)

„Only few Mongolian languages have the optative form with the ancient suffix **-su*. Most languages have forms which go back to the suffix **-su* augmented by the secondary element **-yai*.”

This augmented suffix is *-sā* > **-suyai* in Kalmuck. In Buriat this suffix is *-hā* . . .” (Uo., § 199.)

Ezt a tételét POPPE műve egy másik helyén megismétli: „The primary optative suffix was **-su* in CM (= Common Mongolian. — BESE) . . .

The augmented optative suffix is **-suyai*. This has been generalized in Written Mongolian and is the only optative suffix in Classical Written Mongolian. The suffix **-suyai* occurs in Mong. (*-sā*), Bur. (*-hā* . . .), and in Kalmuck (*-sā*) . . .” (Uo., § 203.)

Részletesen idéztem POPPÉT, hogy világossá tegyem elgondolását, amely lényegében RAMSTEDT-től (Über die Konjugation des Khalkha-Mongolischen. Helsingfors 1903. p. 70—71.) származik. POPPE szerint tehát a mai kalmük *-sā*, monguor *-sā*, burját *-hā* (> **-sā*) felszólító formákat régi mongol *-suyai*/*-sügei*-ből kell levezetni.

Én azt hiszem, hogy itt POPPE néhány körülményt figyelmen kívül hagyott.

Mindenképpen figyelmen kívül hagyta POPPE a közép-mongol, illetőleg klasszikus írott mongol *-tuyai*/*-tügei* '3. személyű optativus' tanúságát. Ez a *-tU.GAi* ugyanis a *-sU.GAi*-al azonos módon tagolható. Például a közép-mongolban vagy a klasszikus írott mongolban. A *-tU.GAi* első, *-tU* szelete a *-sU* '1. személyű optativus'-hoz hasonlóan a közép-mongolban vagy a klasszikus írott mongol nyelvjárásában ugyan önállóan nem fordul elő, de önálló morféma státuszát a *-sU* és *-sU.GAi* formákkal való szembenállás, illetőleg a mai mongol *-tu.*, és dahur *-ta*/*-te*/*-to* nyelvjárási formák analógiája igazolja.

Viszont a *-tU.GAi* második szelete azonos a *-sU.GAi .GAi* szeletével. Ezt a *.GAi*-t POPPE „secondary element”-nek nevezi, és én most egyelőre meg is elégszem ezzel. Ilyenformán a közép-mongolban, illetőleg a klasszikus írott mongolban a *-sU.GAi* '1. személyű optativus' és a *-tU.GAi* '3. személyű optativus' párhuzamos formák. (Vö. BESE, Megjegyzések a közép-mongol kor ige-ragozásáról: NyK LXXI (1969), 147.)

Nagyon elgondolkoztató, hogy ebből a közép-mongol *-tU.GAi*-ből egyetlen mai nyelvjárásban sem lett valamiféle **-tā/-tē*, vagy **-tā*, ahogyan azt POPPE *-sU.GAi* > *-sā, -sā, -hā* magyarázata nyomán párhuzamosan a *-tU.GAi*-nál is elvárhatnánk. Ezzel szemben a közép-mongol *-tU.GAi* mai nyelvjárásai megfelelői a következők: dahur *-tχai/-tχei/-tχoi*, kalmük *-tχā/-tχē*, ordosz *-tugi/-tügi*.

A POPPE által képviselt nézet ellen szól még az is, hogy nincs adatunk arra, miszerint egy szóvégi *-CVCVi* foném sorból a kérdéses mai nyelvjárásokban *-C \bar{V}* fejlődhetett volna. Ezzel szemben szóvégi hosszú magánhangzók a mai nyelvjárásokban diftongusokból kifejlődhettek. Ezért úgy vélem, hogy a mai nyelvjárásai *-sā, -sā, -hā* formák közép-mongol *-sU.GAi*-ra nem, hanem csak megelőző **-sAi* diftongusra vezethetők vissza. Ez a diftongusos *-sAi* jól ismert „vulgáris” forma a klasszikus írott mongol (XVII—XX. sz.) késői periódusából, illetőleg az írott ojrátból (XVII. sz.).

Ennek a *-sAi*-nak nincs előzménye a közép-mongolban, de talán a klasszikus írott mongol nyelvjárásában sem. Ezért arra is lehet gondolni, hogy a közép-mongol kor írott nyelve alapját képező, és talán a klasszikus írott mongol nyelvjárásának is megfelelő *-sU.GAi* a mai mongol nyelvjárásokban nem folytatódott. A mai nyelvjárások *-sā, -sā, -hā* formáinak előzményeül csak *-sAi* tehető fel. Ez azt jelenti, hogy itt bizonyos, egyelőre nehezen megmagyarázható reláció átcsoportosulásokkal kell számolnunk, amelyeket a mai mongol nyelvjárások „megjelenése” idézett elő, többek között a mongol ige-ragozás történetében is.

2. Az irodalmi burját első személyű felszólító *-hū/-hū* nem kategorikus felszólítást, óhajtást fejez ki valamilyen jövőben végrehajtandó cselekvésre.

Ez a felszólító alak szinte valamennyi mai burját nyelvjárásból jól ismert. Előfordul a horiban, a barguzinban, az alarban, az ehirit-bulagatban *-h \bar{U}* , a tünhében *- \bar{U}* alakban, sőt az eredetileg nem burját típusba tartozó congolban és hamnigánban is *-s \bar{U}* alakban. Ezen felül a burját *-h \bar{U}* -nak megfelelő *-s \bar{U}* előfordul az ojrát csoportba tartozó dörbötben (Északnyugat-Mongólia). A burját *-h \bar{U}* -nak és társainak ez a földrajzi megoszlása a mai mongol nyelvjárások atlaszán rendkívül érdekes, és sokféle kutatás tárgyát képezheti. Azonban itt most bennünket a felvethető problémáknak csak egyik sajátos oldala foglalkoztat.

RUDNYEV, POPPE és SZANZSEJEV történetileg alig méltatják figyelemre ezt a burját felszólító alakot. Egy sommás azonosítással is megelégednek. E szerint a burját *-h \bar{U}* mongol *-s \bar{U}* ~ *-sU.GAi*-ra megy vissza.¹ Ennek az azonosításnak az egyik alapja az, hogy a burját *h* a legtöbbször korábbi összmongol *s*-nek felel meg, következésképpen a *-h \bar{U}* korábbi **-s \bar{U}* -nak. Ahogyan azt a nem

¹ Vö. RUDNYEV, Hori-burjatszkij govor. Vüpuszk I. Petrograd 1913—14. ff 140; N. N. POPPE, Alarszkij govor. Csaszt' I. M.-L. 1930. ff 102; G. D. SZANZSEJEV, Szravnyitel'naja grammatika mongol'szkij jazükov. Glagol. Moszkva 1963. 107—108.

burját congolban, hannigánban és dörbötben is láttuk. RUDNYEVÉK azonosítását valószínűsíti még a burját $-h\bar{U}$, illetőleg régi mongol $-sU$ és $-sU.GAi$ jelen téseiben mutatkozó nagyfokú egyezés is. Azonban a burját $-h\bar{U}$ -nak ezt az azonosítását a $-h\bar{U}$ hosszú \bar{U} magánhangzója kétségesse teszi. Ugyanis $-sU$ vagy $-sU.GAi$ -ből hosszú magánhangzós $-h\bar{U}$ mongol nyelvtörténeti ismereteink alapján aligha származhatott.

Az még kérdéses, hogy a burját $-h\bar{U}$ középmongol kori $*-sU.i$ -ből származott volna. Ilyenkor ugyanis inkább a diftongus i eleme erősödött meg. Vö. például burját $-gti$ 'benedictivus' > mong. $-GtUi$.

Ez a burját $-h\bar{U}$ „vulgáris” írott mongol $-sAi$ -ra sem vezethető vissza: $-sAi$ -ből — mint láttuk — mai nyelvjárási $-s\bar{a}$, $-s\bar{a}$, $-h\bar{a}$ lett.

Még arra lehetne gondolni, hogy itt mong. $-sU$ '1. személyű optativus' a jelentéssel párhuzamosan emfatikus hosszúságot fejlesztett ki. De ez nem valószínű.

Én a következő magyarázatot tartom lehetségesnek:

Valóban számolni kell a burját $-h\bar{U}$ -ban középmongol és klasszikus írott mongol $-sU$ 'optativus' jelenlétével. Mindenképpen ez volt az első összetevő. És ehhez az első összetevőhöz kapcsolódhatott — a mongol nyelvi agglutináció törvényének megfelelően — a második összetevő. Ez a második összetevő pedig — felfogásom szerint — csak a középmongol $-GU$ 'futuri potentialis' időjel lehetett.

Ez a $-GU$ tulajdonképpen a $-KU$ 'futuri potentialis' specializálódott változata, és a középmongolban igen gyakori. Ez a $-GU$ változat a második összetevője a középmongol $-JU.GU$ 'praeteritum imperfecti' összetett időjelnek is. A $-KU/-GU$ -val azonos még a $kü/gü$ 'igazán, bizony' partikula is, amelyik egyéb funkciói mellett, időjelek mögött módosítja az igei mondatot (pl.: *Jadaran-ača Mulqalqu irebei gü* 'A Dzsadarának közül Mulkalku jött meg'. Mong. titkos tört. § 122.) (A $-KU/-GU$ problémájáról l. BESE, 1969: 149.)

A jelentések nem mondanak ellent egy ilyen értelmezésnek. A középmongol $-sU$ 'első személyű optativus' tulajdonképpen módjel. A $-GU$ 'futuri potentialis' potenciális komponense — a $kü/gü$ 'igazán, bizony' partikulának megfelelően — pedig bizonyos értelemben nyomatékosíthatta a $-sU$ optativus-i jelentését. Így válhatott lehetővé e két elem társulása. Ugyanakkor — mint láttuk — a burját $-h\bar{U}$ a középmongol $-sU$ jelentéséből megőrizte az első személyre, és a nem kategorikus felszólításra, óhajtásra való utalást.

Ilyenformán a burját $-h\bar{U}$ eredetileg középmongol $-sU$ 'optativus' és $-GU$ 'futuri potentialis' összege lenne. A mai burját formáig vezető út pedig a következőképpen rajzolható meg: $*-sU.GU > *-sU.'U > *-s\bar{U} > -h\bar{U}$. A változások fonetikai oldalát tekintve mongolisztikai szempontból szabályosnak mondható az intervokalikus $-g$ -t tartalmazó kétszótagok hosszú magánhangzóvá való átalakulása. Másrészt a burját előzményéül feltett $*-s\bar{U}$ a congolban és hannigánban, illetőleg a dörbötben ma is létező alak. A mongol $s >$ burját h változás pedig szintén szabályszerű.

A burját $-h\bar{U}$ előzményéül feltett $*-sU.GU$ egyébként jól megfelel a középmongol nyelvallapotnak, amelynek igeragozásában igen sok az összetett morféma (vö. BESE, 1969: 153).

Igaz, hogy a burját $-h\bar{U}$ -nak megfelelő $*-sU.GU$ sem a középmongol, sem a klasszikus mongol írásbeliségben nem fordul elő, azonban ez még nem zárja ki annak lehetőségét, hogy — mint egy archaikus burját nyelvjárási alak — ne keletkezhetett volna a középmongol korban. Gondolni lehet ugyanis

arra, hogy a középmongol korszak, illetőleg a klasszikus mongol kor írásbelisége kulisszái mögött különböző — az írásbeliségből hiányzó — nyelvjárási alakok is létezhettek.

3. A régi mongol *-γsan/-gsen* 'nomen perfecti' a mai mongol nyelvjárásokban zömmel *-G* nélkül jelenik meg. RAMSTEDT azt mondja, hogy a mai halha *-sAn* „durch regelrechte phonetische Verschiebung aus einem alt-mongolischen **-gsan* entstanden ist”. (Vö. RAMSTEDT, Über die Konjugation des Khalkha-Mongolischen. Helsinki 1903. 88.)

POPPE (Introduction, §224.) nem nyilatkozik ebben a kérdésben. SZANZSEJEV feltevése szerint a régi mongol *-GsAn* 'nomen perfecti' *-G* + *sAn* összege. Itt *-G*. valamilyen módon *-Gčĕn* 'nomen actoris' és *-GtUn* 'benedictivus' *-G*. összetevőjével lehet azonos. Ez a *-G*. pedig mong. *-G* igéből képzett névszóképzőnek (pl. *biči-* 'ir': *biči.g* 'levél' stb.) felelhet meg. (Vö. SZANZSEJEV, 1963: 137—138.) A *-G*. eltűnése, illetőleg hiánya kérdésében SZANZSEJEV sem foglal állást.

RAMSTEDT, és főleg SZANZSEJEV megjegyzéseiből nyilvánvaló, hogy a mong. *-GsAn* 'nomen perfecti' eredetileg morféma-bokor volt. A „sekundár *-n*” (RAMSTEDT) tulajdonképpen *.n* melléknévképzővel azonos (vö. pl. *modu* 'fa': *modu.n* 'fa-'). Szerintem helyes SZANZSEJEV feltevése, és *-G*. a fenti névszóképzővel azonos. A *sA*. szelet pedig denominális nomen képzőszerű időjel lehetett 'perfecti' jelentéssel (erről később).

Helyes SZANZSEJEV-nél a mong. *-Gčĕn* 'nomen actoris'-ra való hivatkozás is (a mong. *-GtUn* 'benedictivus'-ra való hivatkozás már problematikusabb. Vö. BESE, 1969: 147—148.). Itt *-G*. mindenképpen a *-G.sA.n* igéből névszót képező *-G*.-jével azonos. Az *.n* is azonos *-G.sA.n* *.n* melléknév képzőjével. A *-G.čĕ.n.čĕ*. szelethe pedig jól ismert névszóképző (vö. pl. *modu* 'fa': *modu.čĕ* 'ács', stb.).

Ilyenformán szerkezetük, illetőleg részben összetevőik után *-G.sA.n* 'nomen perfecti' és *-G.čĕ.n* 'nomen actoris' melléknévi igenév képzésére szolgáló jelek párhuzamos formák.

A kérdés tulajdonképpen az, hogy a régi mongol *-G.sA.n*-ból miért tűnt el — ahogy azt RAMSTEDT feltételezi — a *-G*. elem a mai mongol nyelvjárások túlnyomó többségében? Továbbá, ha ez a *-G*. szabályszerűen tűnt el a *-G.sA.n*-ból, akkor miért nem tűnt el ugyancsak szabályszerűen a mai mongol *-qsōn*-ból, illetőleg a mong. *-G.čĕ.n* mai megfelelőiből?

Ami a mong. *-G.čĕ.n*-t illeti, a fenti kérdés elhárítható olyanformán, hogy a *-G.čĕ.n* *-G*. összetevője (azaz a *-G* deverbális nomen képző!) szükségszerűen maradt meg. Ugyanis a *.čĕ* 'nomen actoris' a mai nyelvjárásokban mindmáig megőrizte önálló denominális nomen jellegét. Ennélfogva az előtte megjelenő *-G*. szükségszerűen meg kellett, hogy őrizze deverbális nomen jellegét. Különben pl. halha *sonso.g.čĕ* 'hallgató': *sonso-* 'hallgat vmit' típusú képzések nem jöhetnének létre, mivel a halhában **sonso.čĕ* képtelenség. Ezzel — úgy gondolom — bizonyítást nyert a *-G* deverbális nomen képző szerepe a *-G.čĕ.n*-ben, és közvetve talán a *-G.sA.n*-ban is. Azonban, szemben a *-G.čĕ.n* *.čĕ* összetevőjével, a *-G.sA.n* *sA* eleme másféle minőségű lehetett. — Innen nézve a kérdés, lehetséges a *-G.sA.n* és *-G.čĕ.n* párhuzamos formák „divergens” fejlődés.

De ezzel még mindig nem kaptunk választ a kérdésre, hogy vajon a *-G*. eltűnése a mong. *-G.sA.n*-ból a mai nyelvjárásokban fonetikailag olyan magától értetődő szabályszerűség-e vagy sem? Úgy gondolom, hogy erre a kérdésre tulajdonképpen egyszerű a felelet: ilyenfajta fonetikai változásokra aligha található példa. A *-G*. eltűnése a *C_{expl.} C_{spir.} Vn* típusú fonéma-szekvenciá-

ból — különösen a khalkhában, ojrátban és burjátban — szó végén fonetikailag egyáltalán nem olyan szabályszerű jelenség, ahogyan azt RAMSTEDT nyomán bárki feltételezhetné. Egyébként is *-G.sA.n*-ből nem egyszerűen egy mássalhangzó tűnt el, hanem egy morféma, egy képző esett volna ki. Ezért RAMSTEDT magyarázata a *-G.* kiesésére a *-G.sA.n*-ből aligha kielégítő.

Úgy látszik, hogy RAMSTEDT más lehetőséggel nem számolt. Pedig gondolni lehet arra is, hogy azokban a mai nyelvjárásokban, amelyekben régi mongol *-G.sA.n*-nak *-sA(n)*, illetve *-hAn* a megfelelője, a *-G.* deverbális nomen képző a **.sA.n* 'perfecti' előtt eredetileg sem volt ott. Figyelembe kell venni ugyanis azt, hogy a középmongol, illetőleg a klasszikus írott mongol *-G.sA.n* morféma-bokor szintaktikailag kizárólag melléknévi igenév képzésére szolgált. Ezért is lehetett párhuzamosa *-G.či.n*-nek. Ezzel szemben mai nyelvjárási *-sAn* általában ambivalens morféma: időjelként is, melléknévi igenév képzőjeként is szerepelhet. Ezen okból *-G.sA.n* 'nomen perfecti' valóságos nyelvjárási képződmény lehetett a középmongolban, és talán a klasszikus írott mongol nyelvjárásában.

A *-G.či.n* 'nomen actoris' és a *-G.sA.n* 'nomen perfecti' párhuzamossága a *.sA.* képző számára nagyon fontos még a jelentés síkján. Ugyanis a mong. *-G.či.n* 'nomen actoris' melléknévi igenév „képzőben” jelentésstanilag *či* 'nomen actoris' denominális nomen képző az uralkodó elem. Hasonlóképpen a mong. *-G.sA.n* 'nomen perfecti' melléknévi igenév képzőben — mint morféma-bokorban — is csak *.sA.* 'perfecti' jelentése lehet az uralkodó. A mong. *.sA.* 'perfecti' jelentését a *-G.sA.n*-ban pedig minden mai nyelvjárási *-sA(n)*, *-hAn* 'perfecti' egyértelműen igazolja. Ezért jogunk van a középmongol korra, és talán a klasszikus írott mongol nyelvjárására is *.sA.* 'perfecti' képzőt feltenni. Ez a *.sA.* 'perfecti' az írásos emlékekben kizárólag régi mongol *-G.sA.n* 'nomen perfecti' jelentésű morféma-bokorban *-G.* deverbális nomen képző mögött jelent meg, ezért a középmongolban denominális nomen képzőnek tekinthető. Azonban ilyenformán e kor emlékei rejtve hagyták a *.sA(n)* 'perfecti' egy másik fontos tulajdonságát. Azt a tulajdonságát, hogy igető mögött közvetlenül is képes volt megjelenni. A mai nyelvjárásokban a mong. *.sA(n)* 'perfecti' időjelnek ez a tulajdonsága is jól megmutatkozik.

A mong. *.sA(n)* 'perfecti' nek az a tulajdonsága, hogy deverbális nomen képző, illetőleg igető mögött közvetlenül megjelenhetett a középmongolból jól magyarázható (vö. BESE, 1969: 153).

A régi mongol *-γsan/-gsen* 'nomen perfecti' könnyen el nem dönthető problémája kapcsán ismertetett állásfoglalásomat röviden a következőképpen foglalhatnám össze: Szinte bizonyos, hogy a középmongol *-qsan/-ksen* írott forma korabeli *-GsAn* kiejtésnek felelt meg. Ezt a középmongol kiejtést őrzi a mai mongol *-gsən*. A többi mai nyelvjárásban *-sA(n)*, illetőleg *-hAn* fordul elő *-G* nélkül. A fent elmondottak alapján úgy gondolom, hogy RAMSTEDT idézett magyarázatával szemben ezeknek a mai nyelvjárási alakoknak az előzményeül nem kell mindenáron középmongol *-GsAn*-t feltennünk. Ugyanis sok minden mutat még arra, hogy a mai nyelvjárások előzményei eltértek attól a nyelvjárástól, amelyen a középmongol kor preklasszikusnak nevezett írásbelisége, helyesírása kialakult.

Ilyenformán az sem bizonyos, hogy a klasszikus írott mongol *-γsan/-gsen*, illetőleg írott ojrát *-qsan/-gsen* kiejtése *-GsAn* volt *-G*-vel. Ezek a preklasszikus mongolból örökölt helyesírási formák is lehettek.

BESE LAJOS

Some problems of the history of Mongolian conjugation

1. In modern Mongolian there is a special imperative form with the suffixes: $-s\bar{a}$, $-s\bar{a}$, $-h\bar{a}$. Contrary to Poppe, I state that these contemporary forms of Mongolian dialects cannot be explained by tracing them back to an earlier $-sAi$, and not to Mo. $-sU.GAi$. This $-sAi$ has no antecedents either in Middle Mongolian or in the dialect of the Classical Written Mongolian, and $-sU.GAi$ did not survive in the contemporary dialects. This is illustrative of certain re-groupings of relations which were caused by the „appearance” of modern Mongolian dialects in the history of Mongolian conjugation.

2. According to RUDNEV, POPPE and SANŽEEV, Buriat $-h\bar{U}$ hortative particle is derived from Mo. $-sU \sim -sU.GAi$. To my mind, Buriat $-h\bar{U}$ may be considered as the aggregate of originally Middle Mongolian $-sU$ 'optative' and $-GU$ 'futuri potential'. (This might have developed this way: $*-s\bar{U}.GU > *-s\bar{U}.U > *-s\bar{U} > -h\bar{U}$.) All these are consistent with the Middle Mongolian stage of the language and with the Classical Written Mongolian in the conjugation of which many compound forms may be found.

3. It is almost certain that the pronunciation of the Middle Mongolian written form $-qsan/-ksen$ 'nomen perfecti' corresponded with that of $GsAn$ of that period. This Middle Mongolian pronunciation has been preserved by the contemporary Mogol $-qs\bar{on}$. In the rest of the contemporary dialects $-sA(n)$, and $-hAn$ occur without $-G$. Contrary to RAMSTEDT's explanation, I am inclined to think that on the basis of what has been stated, we should not necessarily assume a Middle Mongolian $*-GsAn$ as the antecedents of the contemporary dialectal forms. Instead we may suppose a $*-sAn$. It may be assumed that the antecedents of contemporary dialects differ from that dialect which served as a basis for the development of the preclassical written literature of the Middle Mongolian period.

LAJOS BESE

Nominalizáció és elemi mondat

I. A mondatformák rendszere

A nominalizálás és az elemi mondatok következőkben kifejtett összefüggése csak a mondatformák rendszerének ismeretében válik érthetővé. Az alábbiakban ezért a mondatformák összefüggéseit ismertetjük lényeges vonásaiban.

(1) A (tárgyas) mondatformák levezethetők egymásból. A levezetés során az egyes mondatformák a megelőző mondatformákból — bizonyos konkrét mozzanatok elvonatkoztatásával — állnak elő. A levezetés során mind általánosabb formák jönnek létre (= *szerves rendszer*). Pl.:

$$\begin{array}{l} \left[\begin{array}{l} (1) \text{ köt } (\text{jel}_1) + \text{kötelet} + a \text{ tehenre} \\ (2) \text{ köti } (\text{jel}_1) + \text{kötéssel} + a \text{ tehenet} \end{array} \right] \\ \downarrow \\ \left[\begin{array}{l} \text{köt} \\ \text{ki-k.} \\ \text{le-k.} \\ \vdots \end{array} \right] (\text{jel}_2) + \dots + a \text{ tehenet} + a \text{ legelőre} \\ \downarrow \\ [\text{ki-köt } (\text{jel}_3) + \text{hogy M}] \end{array}$$

köt (jel_1): mellette a transzformációs csoport két sora ugyanazt a tényállást ábrázolja, de:

az (1) — a belső tárgyjal — közvetlenül, részletezve;

a (2) — az acc. obj.-szal — bizonyos részletektől eltekintve, illetőleg az (1)-ben kiemelt mozzanatot akcidentálissá redukálva.

ki-köt (jel_2): a vele szerkesztett mondat a transzformációs csoport viszonyaiból szakad ki — a csoport egy tárgyi viszonyának az abszolútizálódásaként.

Ha az ábrázolt tényállás részleteibe akarunk behatolni, úgy a csoport-hoz kell visszanyúlnunk.

A csoport által ábrázolt tényállást redukáljuk egy pontra, és így válik lehetővé az ábrázolt tényállás kibővítése.

Vagyis: az ábrázolt tényállás bizonyos részleteitől való elvonatkoztatás és az ábrázolt valóság kiterjedése feltételezi egymást.

ki-köt (jel_3): a tárgy abszolútizálódása (a transzformációs csoport viszonyaiból) tovább folyik; a mondatok mintegy harmadfokon szakadnak el a közvetlen valóságtól. Megjelenik a nominalizáció; a generális transzformáció. A nominalizációs eljárásokkal a nyelv tükrözőképessége eléri a maximumát.

(2) Az (1)-ben tárgyalt mondatformákat a konkrét mondatokra vetítve a szabályok újabb sorát, az ún. *közvetítő szabályokat* állapítjuk meg. Ugyanis

az (1)-ben megállapított szabályok a kérdéses szabályok (2) közvetítésén át határozzák meg mondatainkat. Mégpedig:

Implicit formák, pl.:

$$\begin{array}{l} [ken + zsírt + a kenyérré] \\ [keni + zsírral + a kenyeret] \\ \downarrow \\ [keni + \dots + a kenyeret]_{impl.} \end{array}$$

Anorganikusan bővült formák, pl.:

$$\left\{ \begin{array}{l} [ken + zsírt + a kenyérré] \\ [keni + zsírral + a kenyeret] \end{array} \right\} + \left\{ \begin{array}{l} [késsel \\ a fiának \\ a bődönből]_{anorg.} \end{array} \right\}$$

Vagyis a mondat olyan elemekkel egészül ki, amelyek transzformációs összefüggésbe a mondat többi elemeivel nem hozhatók.

Anorganikusan bővült implicit formák, pl.:

$$\begin{array}{l} [ken + zsírt + a kenyérré] \\ [keni + zsírral + a kenyeret] \\ \downarrow \\ [keni + \dots + a kenyeret]_{impl.} \\ \downarrow \\ \{ [keni + \dots + a kenyeret]_{impl.} + késsel_{anorg.} \} \end{array}$$

A közvetítő szabályok az (1)-ben tárgyalt formák módosulásai.

(3) Az (1)-ben és a (2)-ben tárgyalt formák konfrontálása egy új szabályrendszer eredményez: *homoszintaktikai formák*. Pl. az alábbi mondatok

$$\begin{array}{l} keni + a zsírt \\ keni + a kenyeret \end{array}$$

közvetlenül egy azonos formán alapulnak:

$$[I + F(-t)].$$

Vagy pl. az alábbi mondatok alapja

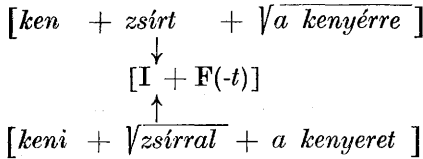
$$\begin{array}{l} keni + zsírral + a kenyeret \\ keni + késsel + a zsírt \end{array}$$

közvetlenül egy azonos forma:

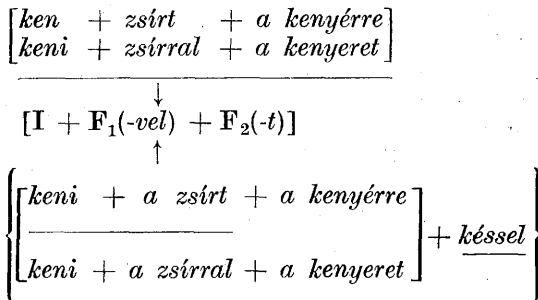
$$[I + F_1(-vel) + F_2(-t)].$$

Az (1)-ben a mondatformák egy általánosuló rendszerét dolgoztuk ki. Az általánosulás a formákat alkotó viszonyok differenciálódásával valósul meg. A (3)-ban a formarendszer tovább általánosul. Ennek a további általánosulásnak a módja azonban: az (1)-ben kialakult különbségek megszüntetése (illetőleg általánosítása).

(4) Az eddigiek alapján úgy tűnik: vannak *szerves* (illetőleg *átmeneti*) formák és vannak *homoszintaktikai* formák. Valójában ez a két formarendszer nem különül el így egymástól. Egyfelől bármely forma (így a homoszintaktikai formák) mélyén ott vannak a szerves rendszer alakulatai. Pl.:

Vagy:

Másfelől bármely forma (így a szerves rendszer formái is) közvetlenül felfoghatók úgy, mint homoszintaktikai alakulatok. Pl. az alábbi mondat:

keni + zsírral + a kenyeret

közvetlenül ugyanazon a formán alapul, mint

keni + késsel + a zsírt

$[I + F_1(-vel) + F_2(-t)].$

Ez annyit jelent: a formarendszerben két, ellentett irányú, egymást kölcsönösen feltételező mozgás

szerves rendszer → homoszintaktikai rendszer

homoszintaktikai rendszer → szerves rendszer

egyidejűleg figyelhető meg. Bármely forma egyidejűleg szemlélhető úgy, mint a szerves rendszer egy meghatározott sora, és úgy, mint homoszintaktikai sor.

A szerves és a homoszintaktikai formáknak ez az összefüggése a nyelv kialakulása és működése szempontjából jelentős. A beszélni tanuló először homoszintaktikai szinten alakít ki maga számára a nyelvről egy nagyon leegyszerűsített üres általános képet. A mondatok csak egy nagyobb tömegének a konfrontálásával tárul fel az üres általános alatt a szerves rendszer, amelyben egy differenciálódási folyamat során mind általánosabb formák jönnek létre. Majd az így differenciált különbségek általánosításával a beszélő a homoszintaktikai formákhoz jut vissza, de most már mint levezetett általános formákhoz. A beszélőben pedig a folyamat

üres általános → (szerves rendszer → levezetett általános)
 eredménye mint két ellentett irányú, egymást egyidejűleg kölcsönösen fel-
 tételezett mozgás
 szerves rendszer → levezetett általános
 levezetett általános → szerves rendszer
 örződik meg.

II. Nominalizáció és elemi mondatok a generatív grammatikában

A nominalizációk és az elemi mondatok viszonyának a következőkben (III.) kifejtett értelmezése a generatív grammatika ismeretében még érdeke-
 sebbé válik. Ezért az alábbiakban a generatív grammatikának a nominali-
 zációkkal kapcsolatos felfogását ismertetjük.

A generatív grammatika CHOMSKY-nak a Syntactic Structures és az Aspects . . . c. kötete között lényeges változáson, fejlődésen megy át. Kérdés, miben fogható meg ez a fejlődés.

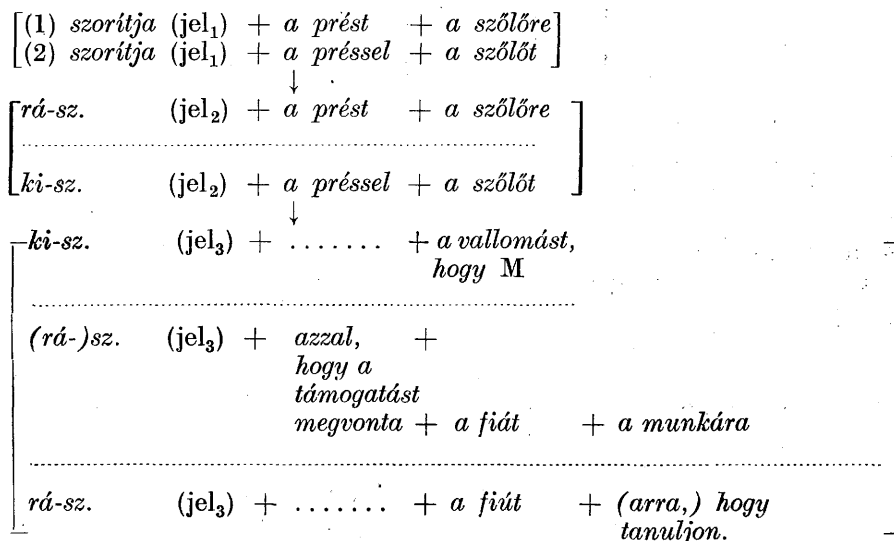
A Syntactic Structures a grammatika két komponensét állapítja meg: Phrase Structure Grammar és Transformational Grammar. A grammatikának ebben a formájában bizonyos minőségi mozzanatok figyelhetők meg. Egyfelől a PSG-en belül a S(entence) és a neki szubordinált NP, VP, N, V stb. között. Másfelől a PSG és a TG között, ahol az S, N stb. minőségi különbsége, amely a PSG-re jellemző, megszűnik. A PSG középpontjában az elemi mondat áll; a kategóriák csak az S-hez képest jelentősek a rendszer számára. A TG-ben pedig az S és az N különbsége csak a PSG levezetésének u. n. *utolsóelőtti* sorá-
 ban szűnik meg.

A Syntactic Structures a PSG-ben (az elemi mondatok grammatikájá-
 ban) csak egyféle szintaktikai struktúrát tételez fel. A TG-ben azonban a köz-
 vetlenül adott ún. *felsőszint* struktúrát két vagy több másik struktúrára, mint *mély* struktúrákra vezeti vissza. A felszíni struktúra jelentését a mély struktú-
 rák szintaktikai összefüggéseiből vezeti le. Vagyis a TG-ben a mondatok fonológiai és szemantikai karakterizációja szintaktikailag kettéválik. Az Aspects-ben CHOMSKY a mondatok fonológiai és szemantikai karakterizációjá-
 nak ezt a kettéválasztását az egész eljárás alapelvevé teszi meg. CHOMSKY szerint bármely mondatnak van egy felszíni és egy mély struktúrája; bármely mondatnak a jelentését a mély struktúra szintaktikai összefüggései biztosítják. A felszíni struktúrákat pedig a mély struktúrákból transzformációs eljárások-
 kal vezetjük le.

Az új felfogás — természetesen — elsősorban a transzformáció fogalmá-
 nak csak egy lényeges átalakításával valósítható meg. A grammatika eredeti formájának a megváltozása azonban legvilágosabban a PSG megszűnésében és a „base” megjelenésében mutatkozik meg. A base-ben minden kategória egy „dummy element”-et tartalmaz, amely mint S(entence) írható újra. Ezzel a rekurzivitás elvét CHOMSKY a base tulajdonságává tette meg. És ezzel együtt a rendszer minőségi mozzanatait, amely a Syntactic Structures-ben még meg-
 volt, megszünteti; az S és az N mozdulatlan egységét hozza létre.

III. A nominalizációk és az elemi mondatok belső struktúrája

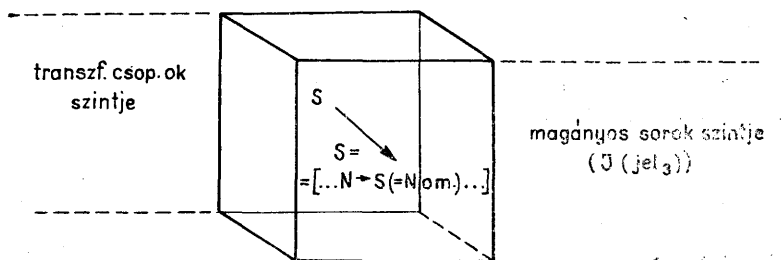
Az I.-ben láttuk: a mondatformáknak egy általánosuló folyamata építhető ki. Az egyes formák — ebben a folyamatban — mindig az előző forma bizonyos konkrét mozzanatainak az elvonatkoztatásából állnak elő. Vagyis a formák a rendszer folyamatában mind messzebb kerülnek a közvetlen valóságtól. A közvetlen valóságtól való elszakadással párhuzamosan pedig a tükrözött valóságtartalom mindinkább kitágul. Ez a folyamat az I (jel₁)-mal szerkesztett sorokkal zárul le, ahol megjelenik a nominalizáció, a generális transzformáció. Ezekben a sorokban a tárgyat, eszközhatározót, localist, részes-határozót teljes mondat helyettesítheti. Pl.:

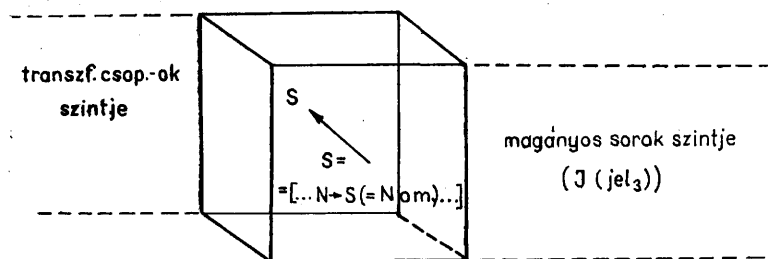
A mondatok általánosuló rendszerének tehát egy meghatározott (legáltalánosabb) szakaszán válik lehetővé:

$$N \rightarrow S (= \text{Nom.})$$

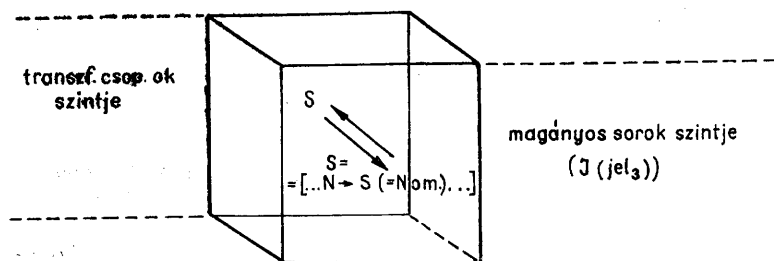
És ebből az is világos, hogy a Nom. egy általánosabb módon ábrázolja az eredetileg S által tükrözött tényállást. Az S és a Nom. viszonya így az alábbiakban ábrázolható:

Ugyanakkor, amikor a rendszer meghatározott sorában, az I (jel₃)-mal szerkesztett mondatokban lehetővé válik az $N \rightarrow S$, ez az eredmény visszahat a rendszer korábbi soraira. Ettől kezdve potenciálisan a rendszer bármely korábbi sora nominalizálható, vagyis: $S = \text{Nom}$. Vagyis a nyelvi formák előbb ábrázolt mozgása egy másik, ellentett irányú mozgással kapcsolódik össze:

A két ellentett irányú mozgás pedig — az elmondottak alapján — a nyelv mozgó rendszerében elválaszthatatlanul összetartozik:

Vizsgáljunk meg egy egyszerű tényállást, pl.

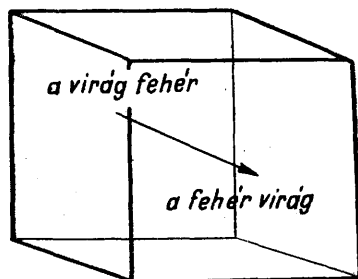
a virág fehér¹

Ugyanez a tényállás másképpen is kifejezhető:

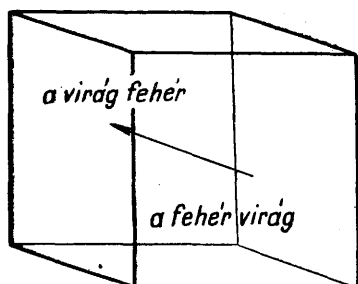
a fehér virág.

Az utóbbi kifejezés — a Syntactic Structures szemléletének megfelelően — az előbbi kifejezésből levezethető. Vagyis:

A jelzős kapcsolatok konkrét elemzésére nem térünk ki.

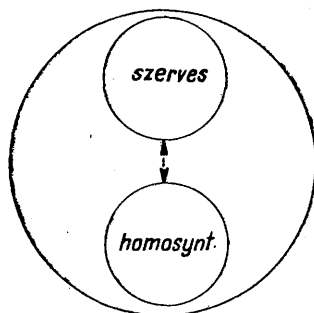

Ugyanakkor azonban — a fentiek értelmében — fordítva is igaz: a közvetlenebb ábrázolási forma az általánosabból levezethető. Vagyis a nyelv rendszerében az ellentett irányú (deduktív jellegű) összefüggés is érvényes:

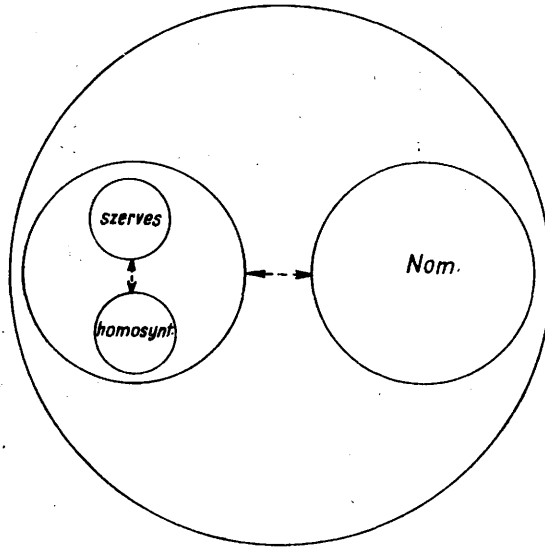

Az elmondottak szerint az N — S Aspects által feltárt mozdulatlan egysége mint két ellentett irányú mozgás belső egysége igazolható.

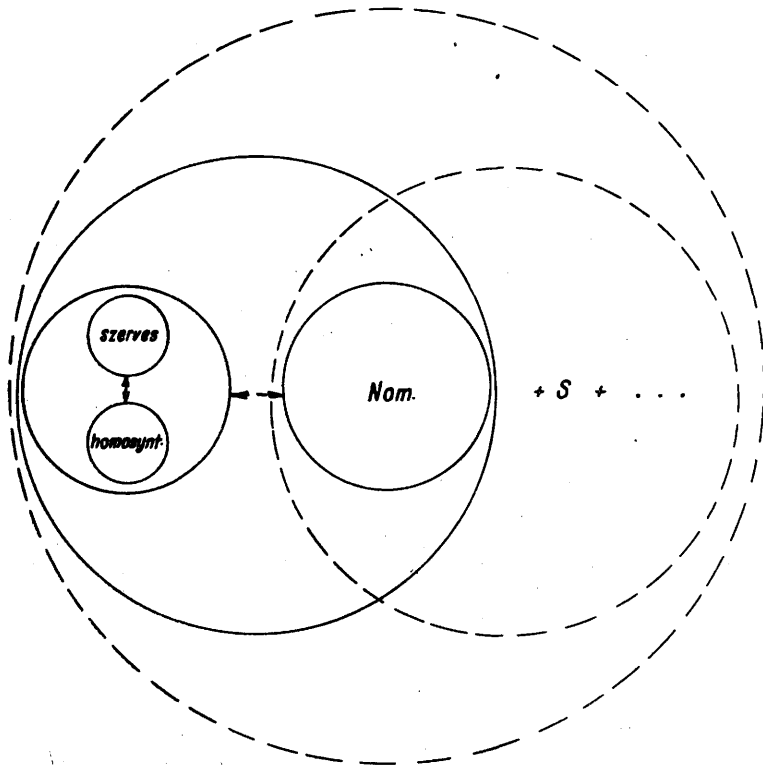
Az S — Nom. viszonyának a feltárása — a nyelvi rendszeren belül — egyúttal általában a mondatformák működését helyezi új megvilágításba. Az eddigiekben (I.) azt hangsúlyoztuk ki, hogy a mondatformák egyidejűleg értelmezhetők úgy, mint a formák szerves rendszerének meghatározott sorai, és úgy, mint homoszintaktikai alakulatok. Vagyis a mondatformák mintegy a szerves rendszer és a homoszintaktikai rendszer között oszcillálnak:

Most azt látjuk, hogy a mondatformáknak ez a (szerves ↔ homosyntaktikai) komplex mozgása egy (S ↔ Nom.) mozgásformával integrálódik:

Az S és Nom. mozgásformák integrációja már a mondatkombinációk erőterében mozog:

A mondatformákkal kapcsolatban említettük (I.), hogy a rendszer komplex jellege milyen jelentős a nyelv elsajátításában. A beszélő — a homoszintaktikai formákból kiindulva — a mondatformák nagyobb tömegének az összevetéséből jut el a mondatformák szerves artikulált rendszeréhez. Majd az artikulált rendszer különbségeinek a megszüntetésével jut vissza a homoszintaktikai rendszerhez, de most már mint levezetett általános rendszerhez. A rendszer szerves és homoszintaktikai aspektusa egyidejűleg működik.

Az S és a Nom. komplex jellege — egy más szempontból — a nyelvi rendszer hasonló jellegű elsajátítására utal. A beszélni tanuló csecsemő tudvalevőleg a 11. és 20. hónap között nem tesz különbséget a szó és a mondat között. Tehát — ilyen értelemben — a nyelv elsajátítása egy differenciálatlan állapotból indul ki, ahol a mondat és a szó kategóriái nem különböznek egymástól. A differenciálatlan állapotból fokozatosan különülnek el a mondat és a mondatalkotó kategóriák. Majd a bonyolultabb kifejezési formák elsajátításával a különvált S és N újra egyesül. Ettől kezdve a folyamat eredménye mint az $S \rightarrow \text{Nom.}$, illetőleg $\text{Nom.} \rightarrow S$ ellentett irányú, egymást kölcsönösen feltételező mozgása egyidejűleg létezik.

Hasonlóképpen a történeti nyelvészetben felmerült a gondolat, hogy a nyelv kialakulása olyan alakulatokból indult ki, amelyek sem mondatok, sem szavak. Ebből a differenciálatlan állapotból alakult ki egy hosszú fejlődés során az S, és különültek el az S-en belül a mondatalkotó kategóriák. Majd a bonyolultabb kifejezési formák kialakulásával az elkülönült S és N a nominalizációkban újra egyesült. Ez arra utal, hogy az ember a nyelv elsajátításával — rövid néhány hónapra redukálva — a nyelv történeti kialakulásának a folyamatát ismétli meg. A működő nyelvben pedig általában a nyelv kialakulásának történeti folyamata reprodukálódik.

Végezetül még egy jelentős összefüggésre szeretnék rámutatni. A nyelv rendszerén belül a rész és az egész összefüggését a korábbiakban négy szempontból igazoltam. A mondat és a nominalizációk belső összefüggésének a feltárásával a rész és az egész összefüggése a nyelv rendszerében egy újabb, lényeges szemponttal gazdagodik.

ZSILKA JÁNOS

Elementary sentences and nominalizations

Author investigates into the interdependence of elementary sentences and nominalizations. His results are the following: nominalizations appear in a defined stage of the synchronic development of elementary sentences. After the category having been created any elementary sentence is nominalizable. From this on any content can be represented linguistically from two sides; the elementary sentence and the nominalized variant are mutually interchangeable.

Author characterizes S and its subordinated categories — unites characterized thus far by CHOMSKY as immobile and static unites — by dint of his conception as dynamic units.

JÁNOS ZSILKA

Некоторые проблемы языка и языковой коммуникации

Часть I.

Интенсивное развитие прикладной лингвистики стимулирует те научные исследования, целью которых является моделирование естественного языка и построение его адекватной модели, функционирование которой отражало бы естественный процесс языковой коммуникации. Это, конечно, довольно сложная проблема и как легко убедиться не может быть решена только усилиями одних лингвистов. Научные исследования должны базироваться на результатах разных дисциплин, как например: теоретической кибернетики, теории информации, нейрокибернетики, психологии, лингвистики, логики, математики.* Точное познание языкового механизма окажет несомненно большое влияние на проблемы, связанные с построением и использованием технических устройств, способных выполнять некоторые функции языковой коммуникации,** а также на вопрос управления системой языковой коммуникации. Именно, этими двумя главными проблемами занимается в основном прикладное языкознание.

Если речь идёт о строении и практическом использовании таких технических устройств, которые были бы способны выполнять некоторые функции языковой коммуникации, тогда мы должны иметь в виду следующие проблемы:

- о. коммуникация в системе „человек-человек”
1. коммуникация в системе «машина — машина»,
2. коммуникация в системе «машина — человек»,

* Сравни следующее высказывание *Ш. Кароля* «... согласно общественному требованию лингвист сам должен подвести итоги языковых исследований в тех вопросах, которые относятся к другим отраслям науки... Вопрос можно поставить и таким образом: может быть, что правильное понимание лингвистики сводится к пониманию её как теории связи с одной стороны, и теории мышления с другой. В настоящее время дело обстоит таким образом, что точное место в науке таких областей языкознания как фонетика, лексикология, синтаксис, семантика, и т. д. до сих пор ещё не выяснено... Очевидно, что в том случае, если языкознание окажется наукой связи и мышления, её разделение будет определяться разной степенью участия этих частей в функции связи и мышления». (*Károly Sándor, A debreceni nemzetközi nyelvkongresszus és tanulmányai.*) (*Ш. Карой, Международный лингвистический конгресс в Дебрецене и его значение.*) *Irodalmi és nyelvi közlemények. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. Országos Titkársága. Budapest, 1967, 1. szám,*

** Биологические системы, в том числе и человек, на протяжении многих лет эволюции выработали очень экономные механизмы коммуникации. Поэтому, техника всё чаще обращается в сторону биологических систем и пытается принимать во внимание те решения, которые подсказывает нам натура. Мозг человека является хорошим примером кибернетической системы, которая способна экономным путём хранить нужные информации, перерабатывать их и выдавать, например, с помощью речи. В настоящее время человек не умеет ещё передавать информацию непосредственно от одного мозга к другому, минуя высказанное или написанное слово. Стоит добавить ещё, что генетический код является наилучшим примером наиболее экономного хранения информации.

3. обработка научно-технической информации (разработка информационно-поисковых систем),
4. машинный перевод,
5. устройства распознающие акустические и визуальные сигналы, и т. д.***1

6. оптимизация ввода текстов в машину,
7. нормализация специальных подязыков для машин, и т. д.

Добавими при этом, что распознавание и запоминание акустического и оптического сигналов очень тесно связано с процессом языковой коммуникации и с процессом обучения.^{2,3}

Вопрос об управлении системой языковой коммуникации связан прежде всего с:

1. обучением родному языку,
2. обучением иностранным языкам,
3. увеличением эффективности передачи информации с помощью языка,
4. лечением пороков речи, слуха,
5. уменьшением языковой избыточности при передаче по идеальному каналу связи,
6. увеличением языковой избыточности для обеспечения помехоустойчивости в таких условиях как космос, подводная среда, и т. д.

Как знаем, большую часть информации человек передаёт с помощью языка. Поэтому, немаловажное значение будет иметь для нас структура языкового сообщения. Языковой сигнал является носителем семантической информации, которая может быть в нём закодирована различным образом (имеем здесь в виду акустический и визуальный сигнал). Разный способ кодирования информации в языковом сигнале может значительно облегчить или осложнить принятие некоторых информаций получателем. В одном случае информация может быть легче принята, в другом труднее или может остаться вообще не принятой. Имейем здесь в виду процесс обучения как таковой, понимаемый как передача информации с помощью языка. Речь идёт о таких вопросах как: язык учебников, язык учителя в школе, профессора в университете или директора на заводе, язык научных работ. Кроме того следует принять во внимание другие способы языкового воздействия: язык массовых средств передачи, язык рекламы, язык психологической войны, и т. д.

В общем можно сказать, что целью прикладного языкознания является использование информаций, получаемых при анализе языка и языковой коммуникации в практических целях. При такой постановке проблем мы должны посмотреть на язык шире, *не ограничиваясь только текстом*. Поэтому, как нам кажется, язык целесообразно понимать как кодирующее устройство до-

*** Несмотря на прогресс в использовании аналоговых и электронно-вычислительных машин, остаётся ещё большое количество задач, которые машина не умеет решить, а человеческий мозг решает их очень просто. Имейем здесь в виду распознавание сигналов в форме зрительных образов (сюда относится также и письмо), языковых акустических образов и оактильных образов.

¹ ROBERT A. WILSON, *Optical Page Reading Devices*. New York, 1966.

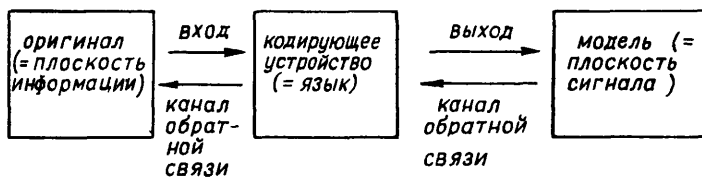
² L. ЗАВРОСКИ, *Cybernetyczny układ komunikacji językowej*. „Logopedia”, Lublin, Nr 7.

³ L. KACZMAREK, *Principes cybernétiques de la formation du langage chez les sourds*. Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung, 1967, Band 20, Heft 4, p. 315—324.

статочной сложности структуры, на входе которого кодированным алфавитом является отображенная в сознании человека модель объективной действительности (плоскость информации)^{4,5} а на выходе информационные ряды, языковые фразы (плоскость сигнала).⁶ Между комбинациями элементов входа и выхода осуществляются некоторые зависимости, которые составляют код данного кодирующего устройства.⁷ Этот механизм можно понимать как «чёрный ящик», так как работает он согласно некоторым программам, т. е. алгоритмам (грамматика языка-множество правил), которые не всегда можно распознать. Это особенно сложно при нестрогих детерминированных программах. Программа механизма языка построена по-видимому, на основе логических законов и поэтому мы можем рассматривать её как некоторую логическую сеть.^{8,9} Действие такой логической сети мы можем описать с помощью двузначной булевой алгебры. В этом случае переменные булевой алгебры можно интерпретировать как логические предложения. Хотя такой подход по отношению к языку является достаточно примитивным, так как язык логики является только частью языка вообще, но однако использование этого аппарата может оказать значительную помощь в описании программы языка (Для более точного описания языка более пригодной была бы, как нам кажется, многозначная логика Яна Лукасевича.¹⁰). В этом мы согласны с К. Айдукевичем и А. Черчем.^{11,12,13}

В процессе действия языка (кодирующего устройства), т. е. в процессе перекодирования информации, мы имеем дело с реляцией между оригиналом (информационная плоскость) и моделью (сигнальная плоскость). Эту реляцию можно было бы сравнить с реляцией между операндом и его образом или аргументом и функцией (Таким образом, закодированный текст понимается как структуральная модель исходной системы).

Выше сказанное можно изобразить следующей схемой:

⁴ JOHN R. PIERCE and EDWARD E. DAVID, *Man's World of Sound*. New York 1958, раздел 3.

⁵ А. А. Белецкий, *Знаковая теория языка. Теоретические проблемы советского современного языкознания*. Москва, 1964, стр. 38—39.

⁶ JANUSZ BAŃCZEROWSKI—KOŁWZAN, W., *Попытки кибернетической интерпретации знака. Biuletyn Fonograficzny*, Nr. 11.

⁷ А. М. Яглом, И. М. Яглом, *Вероятность и информация*. Москва, 1960. (цитир. по польскому переводу, Варшава, 1963, стр. 172).

⁸ K. KURATOWSKI, *Wstęp do teorii mnogości i topologii*. Warszawa, 1965, стр. 25—28.

⁹ JANUSZ BAŃCZEROWSKI—KOŁWZAN, W., *Op. cit.*

¹⁰ J. ŁUKASIEWICZ, *Elementy logiki matematycznej*. Warszawa, 1929. A. Wł. Mostowski, *Algebry Boole'a i ich zastosowanie*. Warszawa, 1964.

¹¹ K. AJDUKIEWICZ, *Logika pragmatyczna*. Warszawa, 1965, стр. 24.

¹² A. CHURCH, *Introduction to Mathematical Logic*. Princeton, New Jersey 1965,

В свете этой реляции неупорядоченность алгоритма (грамматики языка) можно схарактеризовать с помощью условной энтропии $H(X/Y)$, где X является множеством входных элементов, а Y выходных. Тогда

$$H(X/Y) = - \sum_{k=1}^n p(x_k) \sum_{i=1}^m p(y_i/x_k) \log p(y_i/x_k)$$

где $x \in X$ и $y \in Y$.

Как видим, в описанном процессе мы имеем дело прежде всего с двумя плоскостями: информационной и сигнальной.

Плоскость информации и плоскость сигнала.

Объективная действительность доставляет нам, благодаря затрате некоторого количества энергии, информацию об объективных системах и их способах поведения. Язык отражает некоторым образом эту действительность. Поэтому в языке отражается информация об этих системах и их способах поведения. Как пишет С. А. Васильев «Человеческое общество не могло бы функционировать и погибло бы, если бы язык, которым оно пользуется содержал в себе ложную информацию. Поэтому отражение действительности в языке является необходимым условием его существования».¹⁴

Поэтому справедливо замечает Н. Д. Андреев, что «измерение семантической информации языковых элементов должно осуществляться с учётом ценности этой информации, определяемой в связи с эмоцией и на основе негэнтропийной цели . . . Семантическую информацию несомую языком следует в конечном итоге измерять оценивая тот прирост негэнтропии в тектонической системе (упорядоченная система, например, человеческое общество — *замечание наше*), который эта языковая информация обеспечивает своим появлением».¹⁵

Каждая информация может быть передана только с помощью сигнала. Сигнал всегда вызван некоторым событием. Характеризуется он самобытной физической природой и самостоятельным бытием в рамках некоторой организованной системы. Сигнал всегда воплощён в некоторый материальный объект или процесс. Однако можно его рассматривать также как «самостоятельный». Эта самостоятельность проявляется в независимости от события, которое его вызвало, начиная с момента когда сигнал уже возник. Так как сигнал выступает в рамках некоторой организованной системы, то её описание (правильное) возможно только благодаря существованию сигнала. Для наших рассуждений очень важно рассматривать сигналы в кибернетических системах, т. е. таких системах, которые, имея связь с сигналами, получают, перерабатывают, хранят, передают или используют информацию в сигнале и системе, работая согласно определённым алгоритмам. Содержимая в сигнале информация всегда беднее, чем само событие. Извне организованной системы

¹³ Стоит отметить, что применение булевой алгебры к анализу и синтезу логических сетей имеет целью их оптимализацию (См. JANUSZ WAJCZEROWSKI—KOŁWZAN, W., Попытки кибернетической . . .).

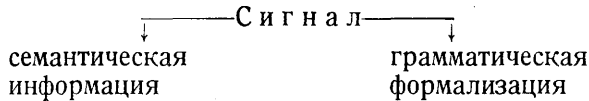
¹⁴ С. А. Васильев, Семантическая структура языка и её отношение к действительности. Логика и методология науки. «Наука», Москва, 1967, стр. 131.

¹⁵ Н. Д. Андреев, Статистико-комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языкознании. АН СССР, Ленинград, 1967, стр. 205.

сигнал может существовать и может сохранять свои физические свойства, однако утрачиваются признаки сигнала, тратится информация (нет обратной связи, это изолированная информационная струя). Тратится возможность «понять» сигнал. Такой сигнал можно рассматривать как шум в другой, принимающей его системе. Шум, как пишет Р. Эшби, по существу не отличается от никакой другой формы разнообразия.¹⁶

Как мы уже говорили, информация может быть передана только с помощью сигнала, т. е. материального объекта. Информацию, которая связана с данной системой, надо понимать двояко: система, в рамках которой выступает данный сигнал, и которая таким образом обеспечивает условия его существования должна быть организованной, т. е. построенной согласно некоторому алгоритму и должна характеризоваться некоторой степенью сложности (иерархическая структура). Иначе говоря, структура системы содержит в себе некоторую информацию, которую мы назовём *вступительной* в отличие от настоящей, которую несёт в себе сигнал, существующий в данной системе.¹⁷

Сигнал мы можем рассматривать не только с качественной стороны, но также и с количественной. Этим вопросом занимается теория информации. Как следует из вышесказанного мы можем разделить сигнал согласно схеме:

Плоскость сигнала является формализованной плоскостью. Общая схема представленной проблемы следующая:

Объективная действительность (= A)	Плоскость информации (= носитель A)	Плоскость сигнала	
		сигнал напол- ненный информацией	абстрактный сигнал

Хранение информации. Ядерные и добавочные информации.

Человек, как известно, с одной стороны хранит полученную информацию, а с другой перерабатывает её, классифицирует и передаёт в коммуникативных целях. Человеческий мозг старается классифицировать полученную информацию наиболее целесообразным и экономным путём.¹⁸ В результате классификации формируются абстрактные модели, т. е. классы разных уровней абстракции.¹⁹

Поведение сложных систем может проявляться по-разному.^{20,21} Каждому способу поведения системы соответствует другая информационная струя

¹⁶ R. ASHBY, *An introduction to cybernetics*. London, 1956 (русский перевод: *Введение в кибернетику*. Москва, стр. 267).

¹⁷ I. A. ROJETAJEW, *Zagadnienia cybernetyki* (перевод с русского) стр. 5—45. (Warszawa, 1963).

¹⁸ А. А. Невская, *О пределах инвариантности зрительного опознания у человека. Механизмы опознания зрительных образов*. Ленинград, 1967, стр. 102.

¹⁹ J. BAŃCZEROWSKI, *Az audiovizuális idegennyelv-oktatás elméletének néhány kérdése*. Modern nyelvoktatás. Budapest, 1970/71.

²⁰ R. ASHBY, *An introduction...*

²¹ JANUSZ BAŃCZEROWSKI—KOŁWZAN, W., *Op. cit.*

я.²² Информацию, которая говорит о способе (способах) введенная системы (систем) мы назовём *областной информацией*. Напротив, информацию, которая инвариантным образом связана с данной системой и которая не содержит никакой другой информации о себе самой, т. е. эта наиболее общая информация-ция, мы назовём *ядерной информацией*. Сумма ядерной и областной информации составляет семантическую информацию, т. е. информацию о системе или события в целом.

Воспользуемся следующим примером:

«Самый большой город Польши»,

«Столица Польши»,

«Столица Мазовше»,

«Самый большой город на берегу Вислы»,

и т. д. «Город Польши, который насчитывает больше миллиона жителей»;

Эти фразы, как видим, по-разному реализуют некоторую инвариантную информацию, которая относится к «Варшаве» как к ядерной информации, т. е. являются ее вариантами. С точки зрения логики это обозначает область значений первой, которая есть символ, содержание которого совпадает с содержанием собственного имени, или константы, за исключением лишь того, что единственная денотат константы заменён здесь возможностью различных значений переменной.

Добавочные информации следует понимать как нестрогое упорядочение множества накопленных информаций. Отношение нестрогое порядка транзитивно, рефлексивно и антисимметрично. Для подтверждения вышесказанного мы воспользуемся следующим примером:

«Еду в Варшаву»,

«Еду в Варшаву поездом»,

«Завтра еду в Варшаву поездом»,

и т. д. «Если на следующей неделе еду в Варшаву, тогда только машиной»,

Видно, что добавочные информации упорядочивают нестрогим образом множество информаций, относящихся к «когда» и «чем» (*на чем*) *еду* (*поеду*) в Варшаву. Это значит, что добавочные информации, как правило, могут организовывать энтропию некоторого множества максимальным образом. Чем больше добавочных информаций, тем скорее отранжирование энтропии стремится к нулю. Пусть множество X обозначает количество возможных способов, чтобы попасть в Варшаву.

$$X = x_1 \cup x_2 \cup x_3 \dots \cup x_n,$$

при
$$P \left(\bigcup_{i=1}^n x_i \right) = \sum_{i=1}^n p_i = 1$$

и
$$P(x_i) = p_i = \frac{1}{n} \text{ для } i = 1, 2, \dots, n$$

²² Ср. следующее высказывание Херрика: «Свойства, приписываемые обычно любому объекту, являются в конечном счете называемыми его поведением» (Эшби, Введение в кибернетику. Москва, 1959, стр. 21)

следовательно $p_1 + p_2 + \dots + p_n = 1$

т. е.
$$H(X) = - \sum_{i=1}^n p_i \log p_i = \log n.$$

Пусть в свою очередь Y обозначает множество срока выезда таких, что

$$Y = y_1 \cup y_2 \cup \dots \cup y_m$$

и такое, что $y_i \cap y_j = 0$ для $i \neq j$, $(i, j = 1, \dots, m)$

аналогично множеству X получаем

$$P(Y) = P\left(\bigcup_{j=1}^m y_j\right) = \sum_{j=1}^m p_j = 1$$

и

$$P(y_j) = p_j = \frac{1}{m}, \text{ для } j = 1, \dots, m.$$

т. е.

$$\underbrace{\frac{1}{m} + \frac{1}{m} + \dots + \frac{1}{m}}_{m \text{ раз}} = 1$$

следовательно

$$p_1 + p_2 + \dots + p_m = 1$$

$$H(Y) = - \sum_{j=1}^m p_j \log p_j = \log m.$$

Так как

$$X \cap Y = 0.$$

следовательно

$$H(X, Y) = H(X) + H(Y)$$

т. е. $H(X, Y) = \log n + \log m = \log n \cdot m$, пусть $n < m$.

Если фразу «еду в Варшаву» мы обогатили некоторыми добавочными информацией определяющими ближе средство сообщения и срок выезда (в одной фразе эти два понятия мы сделали зависимыми друг от друга) тогда вероятность некоторых элементов множества X , а также Y равняется нулю, т. е. эти множества уменьшили свою численность на данное число элементов. Возникли множества, которые обозначим соответственно знаками U и V . Некоторым элементам этих множеств мы придали большую вероятность по сравнению с другими. Это значит, что величина энтропии для множеств U и V уменьшилась на несколько элементов по сравнению с энтропией множеств X и Y . Величина энтропии составного события тоже уменьшилась. $U \cap V$, которое является непустым,

т. е.

$$H(U, V) < H(X, Y),$$

при этом

$$H(U, V) = H(U) + H(V|U), \text{ ибо } U \cap V \neq \emptyset$$

Вышесказанное постараемся представить с помощью более подробной формулы:

Пусть
$$U = x_1 \cup x_2 \cup \dots \cup x_r, \quad r < n$$

и
$$P\left(\bigcup_{i=1}^r x_i\right) = \sum_{i=1}^r p_i = 1, \text{ где } P(x_i) = p_i \text{ для } i = 1, \dots, r,$$

тогда

$$H(U) = - \sum_{i=1}^r p_i \log p_i \leq \log r$$

при

$$r < n \quad \log r < \log n$$

т. е.

$$H(U) < H(X).$$

Аналогично поступаем с множеством V .

Пусть
$$H(V) = - \sum_{j=1}^s p_j \log p_j \leq \log s, \quad s < m$$

тогда

$$\log s < \log m,$$

т. е.

$$H(V) < H(Y)$$

и
$$H(U, V) = - \sum_{i=1}^r p_i \log p_i - \sum_{j=1}^s \sum_{i=1}^r p(y_j, x_i) \cdot \log p(y_j|x_i),$$

т. е.

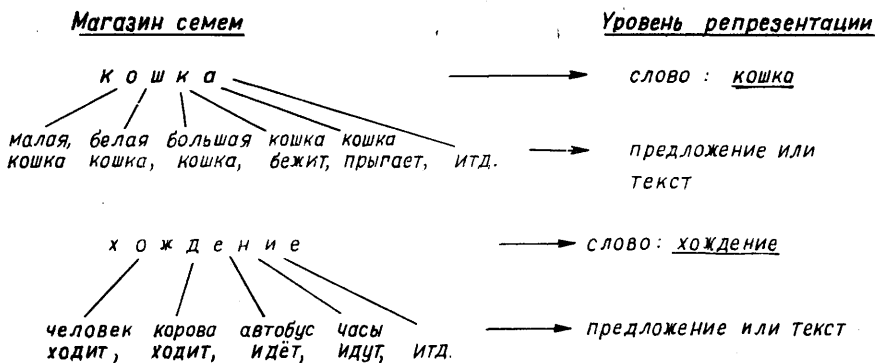
$$- \sum_{i=1}^r p_i \log p_i - \sum_{j=1}^s \sum_{i=1}^r p(y_j, x_i) \cdot \log p(y_j|x_i) < \log n \cdot m$$

Как мы уже говорили, на основе полученных информаций осуществляется процесс классификации и связанный с ним процесс абстракции. Возникают классы разных уровней абстракции, образуя некоторый *внутренний магазин*, который мы назовём *магазином семем* (понятий). Процесс абстракции нужен для того, чтобы обеспечить мозгу экономное функционирование. Материал, который хранится, слишком обширен для того, чтобы можно было ним эффективно управлять. Процесс абстракции является процессом аббревиации.²³ С математической точки зрения речь идёт здесь об отображении многоэлементного множества в одноэлементное множество.****

²³ А. Н. Радченко, Моделирование основных механизмов мозга. «Наука», Ленинград, 1968, стр. 80—86, 168.

**** Такая точка зрения указывает на то, что процесс обучения (процесс накапливания информаций) должен основываться на переходе от множества с большим количеством элементов к множеству с меньшим количеством элементов. Ср. В. Ф. Ломов, Объём памяти и количество информации. Проблемы инженерной психологии. Психология памяти. Ленинград, 1965; I. ROLLAS, The Assimilation of sequentially encoded information. Amer. Psych. 66, 1953; G. A. MILLER, Human Memory and Storage of Information. — IRE Trans. on Information Theory, IT-2, Nr. 3, 1956.

Трудно сформулировать точное определение семемы с помощью языка, потому что как слова, так и предложения, хотя направляют нас к соответствующим семемам могут на самом деле быть только их искаженными отображениями. Семема возникает в следствие абстракции от всяких конкретных состояний, в которых находится данный объект. Это, иначе говоря, пункт пересечения конфузив и дифузив разных состояний данного объекта. Процесс абстракции можно изобразить следующим образом:

Спохожим способом классификации семантической системы языка мы можем встретиться у *Т. Милевского*.²⁴

Когда сформулируются классы высшего уровня абстракции, т. е. некоторые семемы (ядерные информации), тогда слова относятся прежде всего к ним и уже не отражают адекватным образом низших классов абстракции. К конкретным объектам должны относиться тогда целые предложения или тексты. Практически, слово можно соотносить не только с классом, но и с конкретным объектом. Далее, можем сказать, что слово может быть соотносено с разными уровнями абстракции. Отношение между словом и предложением на семантической плоскости кажется быть очевидным. Слово относится к высшим уровням абстракции а предложение к низшим.²⁵ Уровни абстракции носят, конечно, относительный характер.^{26,27}

Модель функционирования языка

Адекватная модель функционирования языка должна отражать естественный процесс языковой коммуникации. Процесс языковой коммуникации вторичен по отношению к процессу обучения (процессу накопления ин-

²⁴ T. MILEWSKI, *Językoznawstwo*. Warszawa, 1965, стр. 221.

²⁵ W. DOROSZEWSKI, *Знак и означаемое (десигнат)*. Вопросы Языкознания, Нр. 5, 1963, стр. 15—26.

²⁶ JERZY BAŃCZEROWSKI—KOŁWZAN, W., *Z zagadnień neurolingwistyki*. PTPN, Poznań, 1969.

²⁷ JANUSZ BAŃCZEROWSKI, *Struktura zdania prostego w świetle modelu informacyjnego języka (na materiale języka rosyjskiego)* (кандидатская диссертация) Poznań, 1970.

формаций человеком) и основан на выборе накопленных информации из соответствующих уровней абстракции.***** Поэтому, модель языка должна отражать два главных уровня: абстракции и репрезентации (наблюдения)²⁸ Уровень абстракции связан с процессом обучения, а уровень репрезентации с обратным процессом, т. е. с процессом коммуникации (порождение синтагматических информационных рядов, предложений). Согласно вышесказанному, процессу обучения будет соответствовать направление глубины, а процессу коммуникации — направление поверхности. Отметим, что направление глубины увеличивает субъективную энтропию, зато направление поверхности уменьшает её.

Если иметь в виду иерархию уровней хранения информации,²⁹ то следует сказать, что ядерные информации хранятся на более высоком уровне, чем добавочные, так как являются более общими, абстрактными, и одновременно занимают меньше места в памяти человека. В этом свете справедливым кажется предположение, что человек хранит информации прежде всего на двух основных уровнях, хотя имеется здесь в виду многоступенчатость уровня абстракции. Заметна здесь аналогия с моделями классификаторов, применяемых, между прочим, в бионике.***** Многоступенчатость уровня абстракции надо понимать как множество всегда попарно связанных двух уровней: уровня хранения ядерных информации и уровня хранения добавочных информации.*****

**** Стоит добавить, что количество уровней абстракции в магазине семем детерминруется необходимостью приспособления человека к конкретному окружению. Количество уровней будет всегда возрастать так как этот процесс связан с увеличением знаний человека во время обучения. Отдельные языки мира значительно различаются с точки зрения многоступенчатости структуры абстракции. Например, в языке хауса из центрального Судана существует 311 соответствий слова «большой». В классическом арабском языке мы находим около тысячи соответствий слова «верблюд». Общая тенденция, которую мы можем наблюдать в развитии языков — это увеличение уровней абстракции.

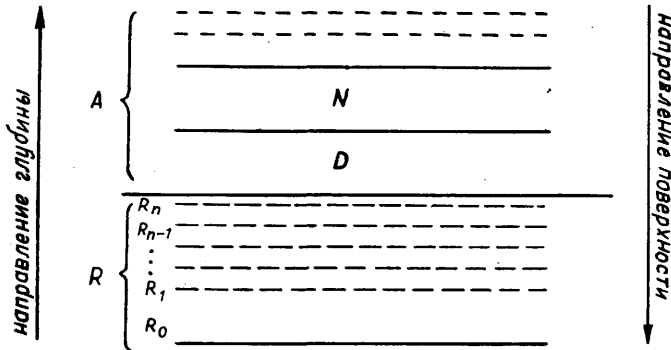
²⁸Ср. С. Ф. Шаумян, О понятиях лингвистической системы или лингвистического знака. Институт славяноведения. Краткие сообщения. АН СССР, Москва, 1961, стр. 7.

²⁹ Н. М. Амосов, Некоторые вопросы моделирования сложных систем. Сб. Кибернетику на службу коммунизму, Москва—Ленинград, 1967, т. IV, стр. 255—267.

***** Рассматриваемый нами способ хранения ядерных и добавочных информации базируется на классификации конечных множеств. Конечное множество, как известно, содержит в себе конечное количество подмножеств, число которых для N — элементного множества выражается числом 2^N . Поэтому, каждая ядерная информация содержит в себе конечное количество добавочных информации. В зависимости от того, какие элементы уровней модели классификатора мы хотим выэкспонировать, одна и та же информация раз может быть ядерной информацией, а в другом случае только добавочной к некоторой ядерной информации. Это связано с тем, какой уровень мы считаем исходным. Каждый исходный уровень получателя информации, т. е. его состояние в данный момент, отражается на уровне репрезентации. В зависимости от этого состояния уровней репрезентации для одной и той же информации может быть несколько. Имеется здесь в виду, конечно, величина неопределенности синтагматических рядов — акустических и оптических образов.

***** Имеем здесь в виду тот факт, что данной ядерной информации отвечает определённый уровень её локализации. На этом уровне с ней соотносится целое множество добавочных информации (т. е. информации низших уровней). Это означает дальше, что на этом уровне она является полной информацией. Суммируя, мы можем сказать, что такой ядерной информации соответствует только определённый уровень абстракции и она не может выступать на других уровнях как ядерная информация (на низших уровнях не будет ядерной информацией, а по отношению к высшим уровням будет добавочной информацией; это вытекает из закона включения).

Выше сказанное можно изобразить с помощью следующей схемы:

- N — уровень хранения ядерных информации,
 D — уровень хранения добавочных информации,
 A — уровень абстракции,
 R — уровень репрезентации (наблюдения).

Эти два вида информации (ядерные и добавочные) очень тесно связаны друг с другом на уровне наблюдения. На этом уровне с данной ядерной информацией всегда связано некоторое множество добавочных информации, среди которых часто выступают добавочные избыточные информации. Это вытекает из свойства языка: языковые признаки мы выделяем парадигматически, но пользуемся ними в конкретных синтагматических последовательностях. Такие синтагматические последовательности предствляют собой упоминаемый нами уровень наблюдения. Уровней репрезентации может быть много. Их глубина зависит от количества добавочных информации, определяющих данную ядерную информацию (Под уровнем репрезентации мы понимаем конкретные языковые фразы). Возьмём в качестве примера ядерную информацию «человек»:

Человек идет
 Человек идет в кино
 Малый человек идет в кино
 Малый человек быстро идет в кино,
 Этот малый человек очень быстро идет в кино,
 и т. д.

Заметно, что каждая очередная фраза содержит больше добавочных информации к ядерной информации «человек», уменьшая таким образом субъективную энтропию партнеров канала связи. Процесс уменьшения энтропии должен достигнуть минимума с точки зрения получателя информации. Чем больше добавочных информации, тем ниже уровень. Достаточным условием появления данной фразы на нулевом уровне поверхности, т. е. R_0 является полное количество добавочных информации (с точки зрения состояния получателя информации). Это значит, что ядерная информация определена здесь

однозначным образом (принимая во внимание в таком случае данный источник информации). Если принять, что отправитель информационной струи и её получатель пользуются одинаковым языковым кодом, тогда нетрудно заметить, что фраза нулевого уровня репрезентации несёт нуль бит информации. Все фразы, которые выступают на более глубоких уровнях репрезентации несут больше чем нуль бит информации. Величина энтропии отдельных уровней репрезентации прямо пропорциональна направлению глубины. Чем глубже уровень, тем более неопределённость данной фразы увеличивается, и наоборот, приближаясь к нулевому уровню, энтропия уменьшается и стремится к нулю. Из этого видно, что если получатель информации и её отправитель находятся в разных состояниях, т. е. соответствуют им разные уровни абстракции, тогда в некоторых случаях нельзя достигнуть нулевого уровня репрезентации (партнеры канала связи не понимают друг друга).

Как видим, мы имеем дело с двояким характером селекции информации на уровне А. Один из них связан с направлением глубины, а другой с направлением поверхности. В процессе коммуникации осуществляется выбор информации, т. е. выбор матриц из уровня N и D. Опираясь на эти матрицы в устройстве исполняющем роль классификатора,³⁰ проводится селекция информации и таким образом на его выходе появляется синтагматический ряд, который в действительности является последовательностью элементов уровня R, т. е. матрицей, наполненной конкретной информацией. Наступило ограничение разнообразия, т. е. исключение лишних последовательностей добавочных информаций. Стоит отметить, что устройство, о котором говорится, имея в своём составе абстрактные правила, при этой двойственного вида селекции информации уровня А, выполняет двойственную функцию. В одном случае, согласно направлению глубины представляет оно собой устройство синтезирующее добавочные информации, помещая их на высшем уровне, и в другом случае исполняет роль классификатора объектов А. Добавим, что устройство этого типа (классификатор) применяется между прочим также и в так называемых обучающихся машинах. Обучающаяся машина в общем понимается как любое устройство, на действия которого влияет прошлый опыт его работы. Известны прежде всего два типа классификаторов, исходя из учёта способа классификации. Классификация объектов в одном из них проводится таким образом, что выходной сигнал является детерминированной функцией входных объектов. Тип такого классификатора описан Нильсоном.³¹ Классификаторы объектов второго вида в свою очередь характеризуются случайными в смысле вероятности выходными сигналами.

В связи с постоянным накапливанием новых информаций человеком может показаться, что соответственно должны возникать также и новые матрицы. Вполне отрицать этого нельзя, однако можно утверждать, что это далеко не совсем так. Новые матрицы могут возникать, но рядом с этим человек стремится к увеличению информации на запоминаемый символ. В связи с ограниченной памятью человека будет он стремиться к перекодированию информации на такие символы, которые выступают в меньшем количестве и одновременно содержат больше информации (абстрагирование). Такой вывод подтверждают

³⁰ *Bionika. System nerwowy jako uklad sterowania.* Warszawa, 1966, стр. 254.

³¹ NILS. J. NILSON, *Learning Machines. Foundations of trainable pattern — classifying systems.* Stanford Research Institute, Menlo Park, California, Mc Graw-Hill Book Company, New York, St. Louis, San Francisco, Toronto, Sydney, 1965.

экспериментальные данные.^{32'33'34} В противном случае дисперсия вероятностей, касающаяся матриц была бы очень большой, что способствовало бы огромной неопределённости выбора матрицы. Тем самым увеличилась бы вероятность совершения ошибки, а также это противоречило бы закону экономии.

В кибернетике часто употребляется понятие «большее множество возможностей» и «меньшее множество возможностей».***** Большое множество в кибернетическом смысле относится в наших рассуждениях к уровню А, меньшее — к тому, что наблюдается в действительности, т. е. к уровню репрезентации. *****

Отметим, что кибернетика всегда интересуется большим множеством возможностей, хотя в действительности мы сталкиваемся лишь с меньшим множеством, которое вызвано ограничением разнообразия (законы). В нашем случае, этим большим множеством возможностей будет внутренний выход на уровне А (на котором имеется возможность проводить всякие простые и сложные операции на накопленных информациях, опираясь на абстрактные правила). Меньшее множество выступает тогда, когда мы имеем в виду направление поверхности, которое относится к внешнему выходу уровня А. Воспользуемся следующей схемой:

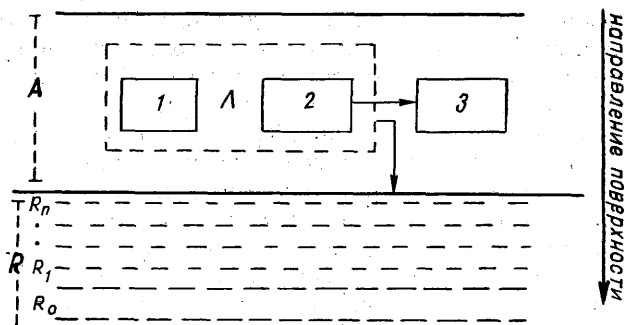
³² П. Б. Невельский, Зависимость объёма человеческой памяти от количества информации. В сб. Бионика, Наука, Москва, 1965, стр. 71—72.

³³ Л. П. Крайзмер, Современные представления о памяти человека и бионические пути построения запоминающих устройств кибернетических машин. В сб. Вопросы бионики. Наука, Москва, 1967, стр. 213—218.

³⁴ С. П. Бочарова—П. Б. Невельский, Неопределённость, вероятность, и разнообразие как переменные при исследовании памяти человека. В сб. Вопросы бионики. Наука, Москва, 1967, стр. 218—224.

***** «... в самом деле, существование инварианта означает ведь то, что осуществляется не вся область разнообразия. Следовательно вся теория инвариантов есть часть теории ограниченный разнообразия. Далее, так как любой закон природы подразумевает наличие некоторого инварианта, то всякий закон природы есть ограничение разнообразия. Так закон Ньютона говорит, что из всего множества возможных (например написанных на бумаге) векторов положений и скоростей планет (большее множество) в действительности встречается в небесах лишь некоторое меньшее множество; и закон указывает, какие значения будут приниматься этими величинами. С нашей точки зрения здесь важно то, что закон исключает многие положения и скорости планет, предсказывая, что они никогда не будут встречаться. Наука ищет законы; поэтому она много занимается поисками ограничений разнообразия (здесь большее множество состоит из того, что могло бы случиться, если бы поведение было свободным и хаотическим, а меньшее множество состоит из того, что случается в действительности). ... кибернетика рассматривает всю совокупность явлений во всей её возможной полноте а затем спрашивает, почему действительные события ограничиваются некоторой долей всех возможностей.» (R. Ashby, An introduction to cybernetics. London, 1956.) (русский перевод, стр. 185—186).

***** Пользуясь методом, требующим, прежде всего, полноты и общности, в кибернетике при рассмотрении любой данной, конкретной машины типичен вопрос: «каковы все возможные формы поведения этой машины» — а не вопрос «какое индивидуальное действие совершит она здесь и сейчас». По этому поводу Р. Эшби пишет: «... теория информации играет большую роль в проблемах кибернетики. Ведь теория информации характеризуется по существу тем, что она имеет дело всегда с некоторым множеством возможностей; как её исходные данные, так и её окончательные выводы относятся всегда к множеству как таковому, а не к какому-либо отдельному элементу в нём» (R. Ashby, Op. cit.) (русский перевод, стр. 16). Эта точка зрения приводит к рассмотрению задач нового типа. Например, моделирование языка возможно только благодаря всей совокупности данных, которые составляют некоторое множество возможностей, рассматриваемых как одно целое.

- 1 — накопленные информации вместе с распределением вероятностей,
- 2 — абстрактные правила,
- 3 — большее множество (внутренний выход),
- R — меньшее множество (уровень репрезентации).

Выбор информации. Процесс коммуникации. Процесс коммуникации, как известно, связан с выбором информации.

Иногда мы можем встретиться с мнениями, согласно которым выбор информации из памяти вычислительной машины и из памяти человека в процессе коммуникации осуществляется аналогичным путём.

Стоит отметить, что в памяти вычислительной машины информация записывается согласно строго детерминированной процедуре, т. е. алгоритму в соответствующих ячейках памяти, обладающих определённым адресом. Машина не знает, какая семантическая информация содержится в закодированных в её памяти символах, и поэтому выбор информации для неё самой не связан с содержанием этой информации.

Совсем по-другому обстоит дело с выбором информации из памяти человека. Этот выбор связан с содержанием информации и осуществляется благодаря принципу ассоциации. Ассоциативный выбор информации опирается на некоторые признаки информации, а не на заданный адрес её локализации. Выбор информации у человека является более неопределённым чем в машине, и поэтому человек чаще совершает ошибки по сравнению с машиной, а также медленнее перерабатывает информацию. Информация, которой располагает человек более сложна чем в машине и поэтому он требует больше времени на её переработку. Ядерная информация у человека характеризуется большим количеством добавочных информации чем ядерная информация закодированная в машине. Отметим, что принцип ассоциации тесно связан с процессом классификации информации и одновременно с процессом абстракции.

С точки зрения теории информации, передача информации является некоторым процессом выбора из множества возможных событий, который совершает на входе канала связи так называемый источник информации, т. е. отправитель. Источником информации для канала связи может быть, например, пишущий письмо человек. В общем, источником может быть каждая система, располагающая множеством возможных состояний с определенной вероятностью их появления.

Энтропию источника информации можно измерить соотнося её с одним выбором. Например, энтропия источника информации (письменной речи) для

текста на польском языке даёт около 1,3 единиц информации на одну букву (принимая во внимание пробелы между отдельными словами как отдельными «буквами»). Итак, энтропия письма, состоящего из 100 букв имеет 130 единиц информации. Чтение текста доставляет нам информацию в таком самом количестве в каком выступала его энтропия. Такое равновесие может произойти при условии, что не произойдёт искажение передачи, т. е. увеличение энтропии в канале связи. Обычно, во время передачи, сигналы остаются искаженными и вследствие этого энтропия получателя больше, чем энтропия отправителя. Поэтому возрастает также количество полученной селективной информации. Отсюда можно было бы заключить, что ингеренция шума является полезной. Такой вывод был бы, конечно, ошибочным, так как это увеличение вызвано существованием искажений, ошибок и нежелательных сигналов.

Во время существования шумов сигнал на входе канала не однозначен по отношению к сигналу на выходе канала. Между ними существует только статистическая связь, которая позволяет определить вероятность появления входного сигнала, если уже получен выходной сигнал.

Можем предположить, что множество сведений X кодируется во множество соответствующих входных сигналов C (например, буквы кодируются в последовательности электрических импульсов), которые передаются через канал, и которые появляются на его выходе как выходные сигналы, входящие в множество Y . Они содержат, кроме информации о X , также и шум. Каждому возможному сведению x из множества $X (= x \in X)$ свойственна определённая вероятность появления. Так как сведения кодируются во входные сигналы, то каждому $c \in C$ придана вероятность $P(c)$. Факт, что входной сигнал во время передачи через канал остаётся искаженным благодаря шуму, таким образом, что для каждого из возможных входных сигналов $c \in C$ определяется вероятность с какой появляется соответствующий выходной сигнал $y \in Y$, т. е. условная $P(y/c)$. Вместо $P(y/c)$ можно принять во внимание $P(y/x)$, так как c представляет собой сведение x .

Получатель информации знает только сигнал, который появляется на выходе канала и стоит перед проблемой, какое из сведений было передано. Каким образом получатель информации может воспроизвести переданную информацию?

Имеет место следующая возможность: получатель информации определяет условную вероятность $P(x/y)$, т. е. вероятность, что передано сведение x при условии, что выходной сигнал равняется y , и предполагает, что переданной информации соответствовала самая большая вероятность. Может случиться, что будем иметь дело с некоторым количеством сведений x_1, x_2, \dots, x_k , которые с точки зрения данного сигнала y имеют одинаковую условную вероятность $P(x/y)$ и при этом, эти вероятности больше, чем какие-либо из других условных вероятностей при определённом y . В таком случае получатель информации выбирает одно из сведений x_1, x_2, \dots, x_k , которое считает действительно переданным.

С целью вычисления значения условной вероятности $P(x/y)$ можно воспользоваться следующей формулой. Так как входные и выходные сигналы являются взаимозависимыми событиями, поэтому следует рассматривать общую вероятность появления этих двоякого вида сигналов, т. е. $P(c/y)$. Вместо $P(c/y)$ мы можем принять во внимание $P(x/y)$, так как c предстает собой сведение x . Согласно формуле о вероятности двух взаимозависимых событий, мы получаем:

$$P(x, y) = P(x) \cdot P(y/x) = P(y) \cdot P(x/y)$$

$$P(x/y) = \frac{P(x, y)}{P(y)}$$

Если прием, что выходной сигнал y может появиться только с одним из сигналов $c \in C$, и сигналы множества C взаимно исключаются, тогда:

$$P(y) = \sum_{k=1}^n P(c_k, y) \text{ или } P(y) = \sum_{k=1}^n P(x_k, y)$$

$$P(y) = \sum_{k=1}^n P(x_k) \cdot P(y/x_k)$$

$$P(x_k/y) = \frac{P(x_k) \cdot P(y/x_k)}{\sum_{k=1}^n P(x_k) \cdot P(y/x_k)} \text{ для } P(x_k) > 0$$

Это формула *Байеса*. Она относится к определению обратной вероятности, т. е. вероятности причины x , которая вызвала эффект y , в то время как «простая» вероятность описывает эффект, который вызван данной причиной.

Принимая во внимание соответствующие вероятности появления сигналов, можно вычислить среднюю энтропию или среднюю неопределенность на символ сигнала, или на единицу времени. Таким образом можем определить:

$H(X)$ — энтропию источника информации (отправителя):

$$H(X_i) = - \sum_{i=1}^N P(x_i) \log P(x_i)$$

$H(X/Y)$ — энтропию источника информации, когда уже известен выходной сигнал,

$H(Y)$ — энтропию полученных сигналов (получателя):

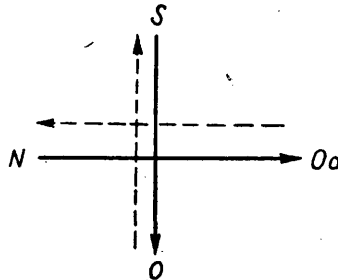
$$H(Y_i) = - \sum_{i=1}^N P(y_i) \log P(y_i)$$

Величина $H(X/Y)$ является условной энтропией и можно ее вычислить согласно следующей формуле:

$$H(X/Y) = - \sum_{k=1}^n P(x_k) \sum_{i=1}^m P(y_i/x_k) \log P(y_i/x_k)$$

Условная энтропия является мерой количества информации относительно одного выбора (или мерой неопределенности перед выбором) из множества возможных сигналов X , если известны сигналы множества Y . Если условия передачи хороши, тогда значение $H(X/Y)$ будет небольшое, и если вообще не будет шума, тогда значение его будет равно нулю. Иначе говоря, если нет шума и если известен сигнал, тогда в сведении нет неопределенности.

Если сейчас примем во внимание выделенные нами плоскости: информации и сигнала, а также общую схему системы языковой коммуникации вида:

где N — означает отправитель, Od. — получатель, S — субъект, O—объект, тогда становится очевидным, что рассматриваемый нами вопрос является очень важным в лингвистических исследованиях. Таким образом, как нам кажется, мы можем значительно приблизиться к выяснению семантики языка и существования языка вообще, а также языковой коммуникации. Добавим ещё, что система языковой коммуникации характеризуется тремя видами информации: 1. основной, 2. контрольной, 3. управляющей. Это элементарная кибернетическая структура.^{35,36,37} *Языковое сообщение, как некоторое множество семантических информации, является интегральной частью системы языковой коммуникации и только в этой системе можно его правильно анализировать. Языковая коммуникация вытекает из потребностей отправителя и получателя информации. Её целью является изменять состояния субъективной энтропии партнеров канала связи*³⁸.

(Продолжим.)

JANUSZ BAŃCZEROWSKI, WIKTOR KOŁWZAN

³⁵ L. ZABROCKI, Op. cit.

³⁶ L. ZABROCKI, *Kodematische Grundlagen der Theorie des Fremdsprachenunterrichts*. „Glottodidactica”, Poznań, 1966, Nr. 1, стр. 3—42.

³⁷ L. KACZMAREK, Op. cit.

³⁸ См. очень интересные статьи: KÁROLY SÁNDOR, *Nyelvészet és kommunikáció. A MRT Tömegkommunikációs Kutató- központjának kiadása*, Budapest, 1969 II, стр. 79—93. SZÉPE GYÖRGY, *A nyelvészeti diszciplínák és a kommunikációkutatás. A MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontjának kiadása*, Budapest, 1969, II, стр. 127—159

A szóképzés valószínűsége

1. A képzők kvantitatív vizsgálata több szinten történhet. A képzőelőfordulások számát összehasonlíthatjuk egymással, s így a képzők csökkenő vagy növekvő sorrendben felírhatók. Világossá vált, hogy a sok származékot számláló képzőosztály (pl. *-s*, *-i*, *-ás*) a szövegben is gyakori, és az ellenkezője is igaz. A kvantitatív elemzés viszont nem elégedhet meg ilyen egyoldalú (jól-lehet nem lényegtelen) megállapításokkal. A képző kötött morféma, és ez valószínűségszámítási szempontból azt jelenti, hogy különböző morféma (sor) után való előfordulása különböző valószínűségű. Mindig más esemény valószínűsége határozza meg előfordulását, ezért megjelenése feltételes valószínűségű. Ellenkező esetben független eseményről beszélünk, amely azt jelenti, hogy A esemény bekövetkezésekor a B esemény bekövetkezése nem lesz sem valószínűbb, sem valószínűtlenebb: $P(A/B) = P(A)$ vagy $P(AB) = P(A)P(B)$, ahol P a kérdéses esemény valószínűsége. A feltételeket a kvalitatív természetű produktivitásvizsgálat írja le, ha azonban két vagy több azonos funkciójú képző járulhat adott típusú tövekhez (*órai ~ órás*, *heti ~ hetes*), intuitív utalás történik a megjelenésük gyakorisága közötti különbségre. A minőségi vizsgálatot ilyen esetekben hasznosan egészíti ki a kvantitatív kutatás.

2. Tehát adott a kérdés: milyen mennyiségi ismérvektől függ a képző előfordulásának gyakorisága pontosabban valószínűsége.

A NEMES ZOLTÁN-féle szóstatistikából írjunk ki néhány egymással szóképzési viszonyban levő szópárt és azok előfordulási számát. (Szóstatistika. EMGyK 190. sz. [é. n.])

<i>ad</i>	754	<i>adni</i>	82
<i>alkalom</i>	222	<i>alkalmas</i>	49
<i>egészít</i>	8	<i>egészítés</i>	10
<i>küld</i>	162	<i>küldhet</i>	5
<i>minőség</i>	25	<i>minőségű</i>	14
<i>rokonszenv</i>	21	<i>rokonszenves</i>	5
<i>támogat</i>	29	<i>támogatás</i>	54

A szópárok többségében az első szó előfordulása nagyobb, mint képzett párjáé, képletben

$$(1) \quad f(A) > f(A'),$$

ahol f = relatív gyakoriság.

Ennek általánosítására kiírtam az említett szóstatistikából azokat az igéket, amelyeknek *-ás* képzős alakja is megtalálható a legalább ötször elő-

forduló szavak között. 506 ilyen igét találtam. A szópárok előfordulásának mennyiségi összehasonlítását az 1. táblázat mutatja:

1. táblázat

506 szópár előfordulása közti mennyiségi viszony

A szópárok csoportjai	$f(A) > f(A')$	$f(A) = f(A')$	$f(A) < f(A')$
1—100	65	6	29
101—200	65	2	33
201—300	65	6	29
301—400	59	6	35
401—506	73	1	32
Összesen	327	21	158
Százalékos megoszlás	65,21	4,15	30,64

Elégge meggyőző az a feltevés, hogy az *-ás* képzős főnév előfordulási száma (vagy gyakorisága) kisebb, mint igei alapszaváé. Feltételezzük, hogy egy adott képzőosztályon belül maradva, a képzett szavak gyakorisága (valószínűsége) egyenlő a relatív tő gyakorisága (valószínűsége) és egy állandó szám (ξ) szorzatával.

$$(2) \quad P(A) = \xi \cdot P(A')$$

ahol $P(A')$ a (képzőosztály) valószínűsége, $P(A)$ a relatív tő valószínűsége, ξ valószínűségi változó, amely adott képzőosztályra jellemző, és véletlen ingadozást mutat.¹

A várható érték, az $M(\xi)$ kiszámítása a következőképpen történik. Az adott képző nélküli szavak előfordulási számát (token_1 , T_1) elosztjuk az adott képzős szavak előfordulási számával (token_2 , T_2), s a $\frac{T_1}{T_2}$ hányados elég nagy számú szótó esetében megközelíti a ξ várható értékét. (Itt nem a HERDAN-tól kidolgozott type-token viszonyról, hanem token-arányról van szó. Vö. G. HERDAN, Type-Token Mathematics. The Hague, 1960). Nézzük meg ezt egy példán! 223 olyan igét találunk az említett szóstatistikában, amelynek *-ni* képzős származéka előfordulását is feltüntette a szerző. A *-ni* képzőtlenek 27. 043-szor, a *-ni* képzősek 3. 263-szor fordulnak elő a NEMES ZOLTÁN által kiválasztott szövegekben. Ezek hányadosa 8,27, amely feltehetőleg jól megközelíti a ξ^{in} várható értékét (l. a 2. táblázatot).

Képletünk és számítási eredményeink óvatosságra intenek. Kevés adatból, mint amilyen a deverbális *-ság*, a *-tat*, a *-gat*, a határozószó alapszavú *-s* jeltípus (type) száma, nem számítható ki a ξ várható értéke. Másrészt az értéktáblázat alapján egyes létező és a NEMES-szótárban nem szereplő szópárok valószínűségét 0-nak kellene tartanunk, jóllehet azok más szövegben vagy beszédrészletben szerepelnek. Ezért a ξ várható értékeit egy újabb magyar szóstatistika elkészülte után ajánlatos újra kiszámítani. A (2) képlet

¹ Vö. ÉLTETŐ ÖDÖN—L. ZIERMANN MARGIT: Matematikai statisztika. Bp. 1964.

alapján mind a képzett szó, mind a hozzá viszonyítva képzetlen szó valószínűsége meghatározható. Az előbbi tehát

$$(3) \quad P(A') = \frac{P(A)}{\xi}$$

A ξ várható értéke a $M(\xi)$ tehát így adódik

$$(4) \quad M(\xi) = \frac{\sum_{i=1}^n P(A)_n}{\sum_{i=1}^n P(A')_n}$$

2. táblázat

Képző	Type	T_1 $\Sigma f(A)$	T_2 $\Sigma f(A')$	$M(\xi) \approx \frac{T_1}{T_2}$
-s(NumA)	8	2 776	90	30,84
-hat	55	11 875	607	19,58
-talan (NA)	21	6 863	431	15,87
-ni	223	27 043	2 963	8,27
-ít (NV)	17	2 416	293	8,24
-andó	4	1 362	183	7,43
-s (Σ)	238	41 700	6 725	6,20
-s (NA)	222	37 533	6 300	5,95
-ság (VN)	7	1 356	241	5,62
-tlan (VA)	13	1 963	353	5,56
-t(t)	222	21 075	3 874	5,44
-ság (AN)	84	10 667	2 077	5,13
-i (NA)	349	50 852	10 182	4,99
-tat	21	1 999	401	4,98
-z(ik)	40	5 784	1 225	4,71
-ság (Σ)	129	19 476	4 289	4,54
-ú	46	5 106	1 128	4,52
-l(ik)	31	2 818	758	3,85
-ság (NN)	38	7 453	1 971	3,78
-gal	3	618	199	3,10
-ó	278	24 493	8 365	2,92
-ás	506	30 968	17 369	1,78
-s (DA)	6	308	201	1,53

A képzett szóra jellemző ξ különböző várható értékei képzőnként, képzőfűnként. A képző utáni zárójelben levő Σ jel, a képző egészére (osztályára) utal. Egyéb rövidítések: A — melléknév, D — határozószó, N — főnév, V — ige, VN — deverbális főnév, NA — főnévből képzett melléknév stb.

3. Az elmondottakból arra lehet következtetni, hogy a morfémahatár csökkenti a szó entrópiáját. Ezt tapasztaljuk a jelezett, a ragozott és az összetett szavak valószínűségi kapcsolatainak vizsgálatakor is. A képzett szó első sorban a képzési folyamat miatt ritkább a képzetlen párjánál, másrészt azért, mert betűkben, fonémákban, szótagokban számolva hosszabb alakú. (A cikk

elején említett *egészít ~ egészítés* szópár a kivételek közé tartozik.) Minden egyes szó gyakoriságára legyen az képzett vagy képzetlen — hatással van az adott nyelvre jellemző szóhosszúsági eloszlás törvénye.

4. A szóalak morfémasorozata MARKOV-láncként, MARKOV-folyamatként is felfogható, amelyben egy adott morféma bekövetkezésének valószínűségét a megelőző morféma valószínűsége határozza meg. A beszéd és az írás információelméleti értelemben időben változó (sztochasztikus) folyamat, amelyben az elemek gyakorisága (száma) t_1, t_2, \dots, t_n időpontokban különbözik.

A képzett szavak és így a képzők gyakoriságára jellemző ξ valószínűségi változót a 2. táblázat állandó számként (konstansként) adta meg. Ez nem ellentmondás. A változó adott t_k időpontban (esetünkben NEMES ZOLTÁN megvizsgált szövegei végén) meghatározott értéket mutat, más t_n időpontban ettől eltérhet. A bizonyítást úgy végezhetnénk el, ha teljes szóstatisztika szövegeinek részeiből (feléből, negyedéből stb.) külön gyakorisági listák állnának rendelkezésünkre. A gyakorisági szótár betűrendben felsorolt listáinak felbontás nem a szöveg feldarabolása, ezért nem rendelkezik bizonyító erővel. Ezt láthatjuk a 3. táblázat $\frac{T_1}{T_2}$ adataiból is. Az -ó képző valószínűségi változó várható értékétől $T_2 [M(\xi) = 2,92]$ való kis eltérések arra utalnak, hogy százas szópár adatai is eléggé pontosak, és nem arra, hogy időben mekkorák az ingadozások.²

3. táblázat

Az -ó képzős szavak és párjaik gyakoriságának összehasonlítása

Szópárok csoportjai	T_1	T_2	$\frac{T_1}{T_2} \approx \xi_k$	Eltérés a $M(\xi) = 2,92$ -től
1—100	8 466	2 629	3,22	+0,30
101—200	8 526	3 005	2,83	-0,09
201—278	7 501	2 731	2,74	-0,18
Összesen	24 493	8 365	2,92	—

Adott morféma után előforduló morfémák a valószínűség különböző fokán állnak. Vegyünk néhány szóképzési példát a Nemes-féle szóstatisztikából! (A számok a szavak előfordulását adják meg.)

$$\begin{array}{l}
 (1) \quad (1) \\
 \begin{array}{l}
 (40) \text{ mese} \left\{ \begin{array}{l}
 \text{beli} \\
 \delta \\
 (13) \left\{ \begin{array}{l}
 l \\
 -t \\
 (1) \left\{ \begin{array}{l}
 \text{és}
 \end{array} \right.
 \end{array} \right.
 \end{array} \right.
 \end{array}
 \end{array}
 \end{array}$$

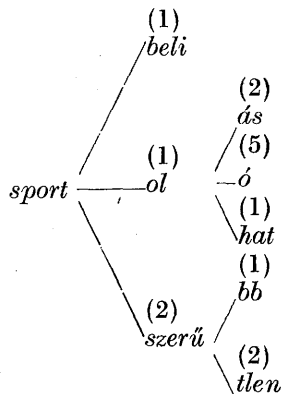
² Az információelméleti fogalmak meghatározását I. KORODI ALBERT, Bevezetés az információelméletbe, Kézirat. Bp. 1954. Mérnöki Továbbképző Intézet kiadványa.

A mese főnév után két képző szerepel. Itt kicsi a határozatlanság, az entrópia, mert valószínű, hogy a *mese* után az *-l* képző következik.

$$\begin{pmatrix} A_1 & A_2 \\ 0,071 & 0,929 \end{pmatrix}$$

Az A_1 esemény a *-beli*, A_2 az *-l* képző bekövetkezése. A *mesél* szó után nagyobb a bizonytalanság, mert a három képző azonos valószínűségű.³

A *sport* szó családja már bonyolultabb gráffal ábrázolható. 3 helyen mérhető szóképzéstani szempontból az entrópia, s látható a rajzon, hogy egyik sem azonos entrópiájú.

5. A 4. pontban felvázolt elemzési módszereket nagy anyagon kellene kipróbálni, az entrópia, a redundancia értékeket kiszámítani.

NAGY FERENC

Die Wahrscheinlichkeit der Wortbildung

Die Häufigkeit eines abgeleiteten und eines nicht-abgeleiteten Wortes stehen in enger Verbindung miteinander. Die statistischen Angaben zeigen, daß der relative Stamm (z. B. *ad*, *alkalom*) in der Mehrzahl der Fälle häufiger ist als das entsprechende abgeleitete Wort (*adni*, *alkalmas*). Das Maß des Absinkens der Häufigkeit ist im Falle jeden Suffixes anders. Die allgemeine Form der Funktion ist $p(A) = \xi \cdot p(A')$, wo $p(A)$ die Wahrscheinlichkeit des Vorkommens des abgeleiteten Wortes, $p(A')$ die Wahrscheinlichkeit des relativen Stammes, ξ die Wahrscheinlichkeitsveränderliche, ξ ist die für eine Ableitungssuffixklasse charakteristische Zahl deren Wert sich abhängig von Umfang und Qualität des Textes ändert.

FERENC NAGY

³ A 0,929 más felírásban 92,9%, ugyanis a biztos esemény valószínűsége 1, a lehetetlen eseményé 0. Egy adott $p(x)$ valószínűség tehát $0 \leq p(x) \leq 1$.

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

V. N. Csernyecov
1905 – 1970

A finnugor tudományokat és a magyar őstörténet-kutatást pótolhatatlan veszteség érte. Az obi-ugor néprajz legkiválóbb kutatója, Nyugat-Szibéria régészetének kiemelkedő alakja, a vogul irodalmi nyelv megteremtője, Valerij Nyikolajevics Csernyecov 1970. március 29-én Moszkvában elhunyt.

1905-ben született Moszkvában. Tudományos pályáját Leningrádban az Északi Népek Intézetében kezdte. A 20-as és 30-as években több szibériai expedíció során végzett nyelvészeti, folklorisztikai, etnográfiai és archeológiai kutatásaival alapozta meg szerteágazó tudományos tevékenységét. A vogult anyanyelvi szinten beszélte, s ez nagymértékben magyarázza, hogy egyedülálló anyagot gyűjthetett az obi-ugorok népköltészetéből, valamint e népek társadalmi szervezetére és kultikus-vallási életére vonatkozólag.

E munka eredményeként jelenik meg 1935-ben *Вогульские сказки*. (Л. 1935.) című folklór gyűjteménye. A következő évben kiadja az első manysi— orosz szótárt nyelvtani vázlattal (В. Н. Чернецов—И. Я. Чернецова, *Краткий мансийско-русский словарь*. М—Л. 1936) és ezt hamarosan követi vogul nyelvtana is (*Мансийский (вогульский) язык: Языки и письменность народов Севера*. I. М—Л. 1937, 163—192). Közben kiveszi részét a vogul írásbeliség kialakításában. Munkácsi Bernát méltán nevezte a vogul irodalom atyjának.

Néprajzi gyűjtésének eredményeként fény derül az obi-ugorság totemisztikus duális frátria rendszerére, továbbá az addig ismeretlen nemzetségi szervezetére (*Фратриальное устройство обско-югорского общества: Советская Этнография*, 1939, № 2, 20—42; *К истории родового строя у обских угров: Советская Этнография*. Сб. статей. 1947, № 6—7, 159—183; *Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez*. Вр. 1949.). Külön tanulmányt szentelt a vogul-osztják rénszarvas-tenyésztés eredetének (*Термины средств передвижения в мансийском языке: Памяти В. Г. Богоразы*. Сб. статей. М—Л, 1937, 349—365), az obi-ugor díszítő motívumok kialakulásának. (*Орнамент ленточного типа у обских угров: Советская Этнография*, 1948. № 1, 139—157; *Исчезнувшее искусство (Узоры, выданные на бересте у манси): Советская Этнография*, 1964, № 3, 53—63), valamint e népek hiedelemvilágának (*Жертвоприношение у вогул: Сборник «Этнограф-исследователь»*, 1, Л, 1927; *Представления о душе у обских угров: Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований*. М. 1959, 114—156), és az ezzel kapcsolatos medveünnepeknek (*Периодические обряды и церемонии у обских угров, связанные с медведем: Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum*, Helsinki, 1965, II, 102—111). Az utóbbiakról készült filmfelvételeit az SZTA moszkvai Néprajzi Intézete őrzi, úgyszintén rajzait is.

Értékes nyelvészeti, folklorisztikai és etnológiai tevékenysége mellett nagy jelentőségű régészeti munkássága is, amely főleg az uráli őshaza meghatározására, az obi-ugorság etnogenezisének felderítésére, továbbá az arktikus Észak-Eurázsia benépesülése kérdéseinek és az uráli sziklarajzok problémáinak tisztázására irányult.

1960-ban Budapesten az I. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson К вопросу о месте и времени формирования уральской (финно-угро-самодийской) общности című kiemelkedő jelentőségű előadásával (Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum, Budapest, 1963, 405—411), valamint Moszkvában a VII. Nemzetközi Néprajzi és Antropológiai Kongresszuson К вопросу об этническом субстрате в циркумполярной культуре című referátumával (VII. МКАИ-ЭН. 1964) új lehetőségeket tárt fel a finnugor őstörténet-kutatás előtt. Komplex vizsgálatai alapján arra a megállapításra jutott, hogy az uráli őshaza helye az i. e. VI—V. évezredben a főleg Közép-Ázsiából, a Káspi és Aral-tó környékéről benépesülő nyugat-szibériai területre lokalizálható, ahonnan a rénszarvas vadászatra áttérő protolapp és jukagir csoportok az i. e. IV. évezred végén feltűnő szán, sí és csónak révén a kedvező szubboreális klímaváltozás periódusában vándorolnak szét. (К вопросу о сложении уральского неолита: История, археология и этнография Средней Азии, М., 1968, 41—57.) Így jön létre a Skandináviától a Jenyiszejig húzódó s az uráli népcsoportok lakóhelyének vélhető etnokulturális övezet, amely egységes díszítésű kerámiával, jellegzetes sziklarajzokkal, temetkezési szokásokkal és kőszközanyaggal jellemezhető. Az ugarság Nyugat-Szibéria ligetes-steppe vidékén alakítja ki állattenyésztő kultúráját az i. e. II. évezred folyamán (vö. Опыт выделения этнокультурных ареалов в Северо-Восточной Европе и Северной Азии: Происхождение аборигенов Сибири, Томск, 1969, 112—119). Egyes csoportjai innen a következő évezred második felében északi irányba behatolnak a tajgába és az Alsó-Ob környékén lakó archaikus uráli etnikumú halász-vadász népeiségre rátelepednek. Elterjesztik a bronzöntést, a vas használatát, a szkíta-szibériai állatstílust stb., és létrehozzák az obi-ugor etnikumot, a kétkomponensű uszty-poluji és szomszédos régészeti kultúrákat (vö. még: Очерк этногенеза обских югров: Краткие сообщения Института истории материальной культуры, выпуск IX, 1941; Основные этапы истории Приобья с древнейших времен до X в.: КСИИМК, выпуск XIII, 1946; Древняя история Нижнего Приобья, Бронза усть-полуйского Времени, Усть-полуйское время в Приобье mindhárom a Древняя история Нижнего Приобья c. kötetben М. 1953). Ezeknek zavartalan immanens fejlődését nagy- szabású monográfiában követte nyomon: Нижнее Приобье в I тысячелетии нашей эры (А. П. Смирнов, В. И. Мошинская, В. Н. Чернецов, И. М. Золотарева, Культура древних племен Приуралья и Западной Сибири, М, 1957, 136—246). A magyar őstörténet rekonstruálásában nélkülözhetetlen műveinek megjelenése előtt legközelebbi nyelvrokonaink, a vogulok és osztjákok etno- genezisére vonatkozóan tudományunk csak gyér feltételezésekre volt utalva.

A legutóbbi időben V. N. Csernyecov az uráli sziklarajzok monografikus vizsgálatával foglalkozott. E témáról számos cikket írt, 1964-ben pedig összefoglaló munkájának első részét is publikálta (Наскальные изображения Урала. М. 1964; О приемах сопоставлений наскальных изображений. Советская Этнография, 1969, № 4, 107—113; Наскальные изображения Урала. Автореферат. М., 1970; Nyugat-szibériai sziklarajzok. Ethnographia. 1958. 1—3. szám: 3—11). A második kötet megjelenése várható.

Csak magyar szempontból fontos műveit említettük. V. N. Csernyecov egész sor néprajzi és régészeti munka szerkesztője, valamint a Szovjetszkaja Etnografija c. folyóirat szerkesztőségi tagja volt. Keze alól került ki Nyugat-Szibéria komplex történeti vizsgálatának új kutató nemzedéke.

Valerij Nyikolajevics tudásának tárháza és vendégszerető otthona a hozzáforduló magyar kutatók előtt mindig nyitva állt. Szeretetre méltó közvetlen egyéniségét két magyarországi látogatása alkalmával (1958-ban és 1960-ban) azok a hazai szakemberek is szívükbe zárhatták, akik korábról nem ismerték.

Fájdalom, hogy a tevékeny életét megkoronázó „tudományok doktora” fokozatot, e szép kitüntetést már nem érthette meg. Értekezésének megvitatása, ünneplése helyett örök búcsúra, a végső kegyelet lerovására gyülekeztek barátai, tisztelői, tudóstársai.

Kitűnő tudóst, melegszívű embert, s hazánk igaz barátját gyászoljuk benne. Idő előtti halálát a magyar tudomány veszteségének is tekintjük.

A méltó tisztelgést emléke előtt az jelentené, ha gazdag életművének eredményeit a maga teljességében megismernénk és a tudomány közkincsévé tennénk.

VERES PÉTER

III. Nemzetközi Finnugor Kongresszus Tallinn, 1970. augusztus 17 – 23

Az 1960. évi budapesti és az 1965. évi helsinki kongresszus után 1970 augusztusában Tallinnban találkoztak a finnugor nyelvészet, néprajz, régészet és embertan, valamint a finnugor népek zenéjének és irodalmának tudósai, kutatói.

Az egyhetes kongresszuson 19 ország közel 500 szakembere vett részt. A legnépesebb küldöttség a szovjet (a résztvevők névsora szerint 215 tagú, ebből 100 észti), a finn (mintegy 100 tagú) és a magyar (kb. 85 tagú) volt. A finnugor kongresszusok történetében — beleértve az 1921 és 1936 között megrendezett öt finnugor kongresszust is — ezen jelentek meg először valamennyi finnugor nép képviselői (Petroskoiból például 15, Joskar-Olából 14, Szaranszkból 13, Sziktivkarból 12, Izsevszkből pedig 9 kutató).

A tudományos programból a plenáris üléseken elhangzott fő előadásokat említjük meg. A kongresszus augusztus 17-i megnyitója után E. ITKONEN „Betrachtungen zur zeitgenössischen Forschung der finnisch-ugrischen Laut- und Formenlehre”, BO WICKMAN „Lappish Linguistic Research in Sweden” és ORTUTAY GYULA „Die archaischen Schichten unserer Volksmärchen” címmel tartott előadást. Augusztus 18-án K. MARK „Zur Herkunft der finnisch-ugrischen Völker vom Standpunkt der Anthropologie”, 19-én V. I. LITKIN «О вокализме непервого слога финно-угорских языков», a zárónapon pedig LAKÓ GYÖRGY „János Sajnovics und die finnisch-ugrische Sprachvergleichung” című előadását hallottuk, az utóbbit észti nyelven. (Valamennyi felsorolt dolgozat teljes terjedelmében megjelent a Советское Финно-угроведение VI. évfolyamának [1970] 3. számában.)

A kongresszuson megtartott mintegy 300 előadás zöme különféle szakosztályüléseken hangzott el. A 14 szekció a következő volt (zárójelben az elő-

zetes program szerint meghirdetett dolgozatok száma áll): általános finnugor nyelvészet (31), finnségi nyelvek (52, ebből észti: 22, finn: 10), lapp nyelv (6), volgai nyelvek (16), permi nyelvek (10), ugor nyelvek (41, ebből magyar: 30), szamojéd nyelvek (6); archeológia (28), antropológia (10), etnográfia (28), hitvilágzások (12), folklór (27), népzene (9) és irodalom (25).

Az alábbiakban a hét nyelvészeti szekción elhangzott 159 nyelvészeti előadáshoz fűzők néhány megjegyzést. (E dolgozatok részletes ismertetése a feltehetően hamarosan megjelenő kongresszusi kiadvány recenzensének feladata lesz.)

Örvendetes az általános uráli és finnugor nyelvészeti előadások viszonylag nagy száma (a nyelvészeti előadások 20%-a). A hangtan köréből szó volt a finnugor mássalhangzó-fonémákról, a hosszú vokálisokról, az uráli vokalizmusról (altaji szempontból) és a magánhangzó-harmóniáról. Az alaktani tanulmányok témái: az uráli nyelvek morfológiájának forrásai, az uráli-indoeurópai alaktani kapcsolatok, a finnugor ige, igevonzatok, a finnugor névszótövek, a tárgyeset, az *-n* genitivus-rag, a pluralis 3. személyének ragja, a homomorfia, valamint a finnugor helyhatározói rendszer. A szókészlet területéről a keleti finnugor nyelvek iranzimuszairól és a finnugor alapnyelv indoeurópai jövevényszavairól hallhattunk előadást, és felvetődött a koreai-finnugor etimológiai egyezések hipotézise is. Az elvi jellegű dolgozatok közül megemlítem az urálistika és az areális nyelv kutatás kapcsolatával, a finnugor egység létének kérdésével és a proto-finnugor—proto-indoeurópai összefüggésekkel foglalkozó munkákat. Mondattani előadás egy volt, a finnugor aktív-passzív mondatviszonyokról, az esetek használatáról.

Számításaim szerint a kongresszuson 37 hang-, 43 alak- és 11 mondat-tani, valamint 24 szókészleti tárgyú felolvasás hangzott el. Sajnos a mondat-tani témájú dolgozatok számaránya (az összes dolgozatnak 7 százaléka) még mindig elenyésző. Érdekes, hogy finn alaktani kérdéssel egyetlen dolgozat sem foglalkozott, míg a szamojéd alaktannal négy, a magyarral pedig tíz. A hét folyamán mindössze két vogul nyelvészeti előadást hallhattunk, viszont ötöt pusztán a mordvin hangtannal kapcsolatban.

A kongresszus alatt a Nemzetközi Finnugor Bizottság (NFgrB) több ízben összeült, és a következő határozatokat hozta:

1. Mivel a finnugrisztika fogalma kitágult, és a finnugrisztikának új centrumai jöttek létre, az NFgrB tagjainak számát kétszeresére emelte. A bizottság tagjai a jövőben: Hajdú Péter, Kálmán Béla, Király István, K. Kovács László, Lakó György, László Gyula és Ortutay Gyula (Magyarország); E. Itkonen, A. J. Joki, V. Kaukonen, L. Posti, P. Ravila, N. Valonen és K. Vilkkuna (Finnország); P. Ariste, K. Majtyinszkaja, K. Mark, B. Szerebrennyikov és E. Sögel (Szovjetunió); K. Bergsland (Norvégia); B. Collinder (Svédország); J. Perrot (Franciaország); G. Sauer (NDK); W. Schlachter (NSZK); Th. A. Sebeok (Egyesült Államok) és V. Skalička (Csehszlovákia).

2. Az NFgrB budapesti határozata szerint finnugor kongresszust azok az országok rendeznek, amelyekben finnugor nyelveket beszélő népek laknak. Ezért a bizottság úgy döntött, hogy a IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus 1975 szeptemberében Budapesten lesz.

3. Az NFgrB véleménye szerint a kongresszuson — különösen a plenáris üléseken — elhangzó előadásokat élénkebb vitáknak kellene követniük, mint a múltban. E viták az adott kérdés jobb megoldását segítenék elő. Ezért aján-

latos lenne a kongresszusi előadásokat idejében megjelentetni. A kongresszuson csak az előadás kivonata hangoznék el, és a felkészült hallgatóság az időnyereséget beható tanácskozássra használhatná fel.

4. Az NFgrB véleménye szerint a kongresszusokra a jövőben részvételi díjat kellene fizetni, hogy a kongresszus anyagi alapja megszilárduljon.

5. Az NFgrB megállapítja: célszerű lenne a kongresszusok közötti időszakban szakszimpozíciókat rendezni — amelyeken az időszerű kérdéseket megtárgyalják —, és a különböző szakosztályok tudósainak szorosabb összmunkáját megszervezni.

6. Az NFgrB 1971—75 között Ortutay Gyula akadémikust nevezte ki elnökének, helyettesének pedig Paul Ariste és Kustaa Vilksu akadémikust.

Az igen sokrétű tudományos programot kulturális és társadalmi események tették még színesebbé és változatosabbá. A résztvevők augusztus 16-án kolhozt és állami gazdaságot látogattak meg; érkezésünk után alig pár órával megismerkedhettünk az észti vendéglátással, az észti konyhával. Augusztus 17-én a Várban az Észti Tudományos Akadémia elnöke tartott kellemes hangulatú fogadást. Két nap múlva a tallinni szabadtéri múzeumban látványos népi táncokkal tarkított észti népzenei hangverseny szórakoztatta a résztvevőket. Augusztus 20-án 17 autóbusszal Tartuba, az észti egyetemi városba kirándult a küldöttség. Az egyetemi fogadás és az egyetem megtekintése után az Észti Néprajzi Múzeumot látogattuk meg, ahol a kongresszus résztvevőinek tiszteletére finnugor kiállítást rendeztek. Este a Vanemuine színházban tartalmas művészi programot élveztünk (különösen a műsor első része volt nagy élmény — a színház férfikara észti népdalokat adott elő). Augusztus 21-én a tallinni Estonia színház koncerttermében felejthetetlen kóruskoncerten vettünk részt. 22-én pedig a Balti-tenger partján, a gyönyörű környezetben fekvő Tuljak kávéházban, az Észti Minisztertanács fogadásán búcsúztunk el egymástól: ha előbb talán nem is, de 1975-ben Budapesten, a IV. finnugor kongresszuson feltétlenül találkozunk!

PAUL ARISTE professzor, a kongresszus szervező bizottságának elnöke a kongresszus előtt Budapesten kijelentette, hogy az észti népnek ez lesz az első nagyszabású kongresszusa, „az első olyan kongresszusa, amelyről úgy érzi, hogy ablakot nyit az észti kultúrának az egész világ előtt, és az egész világnak megmutatja az észti nemzeti kultúrát a finnugor kongresszus tudományos témái mellett” (P. ARISTE szavait idézi ORTUTAY: I. OK 26 [1969], 447). Észti rokonainknak ez valóban sikerült. A nagy körültekintéssel és figyelemmel, hibátlanul megrendezett kongresszuson, az észtiországi egy hét alatt látóköriünk és baráti körünk is szélesedett. Köszönettel tartozunk mindazoknak, akik hozzájárultak ahhoz, hogy jól érezzük magunkat.

ZATCZ GÁBOR

Suomen murteiden sanakirja. Koevihko

Helsinki, 1970

Néhány évvel ezelőtt Helsinkiben járván, ha csak egészen futólag is, de módomban volt a Finn Nyelvjárások Szótárának alkotóműhelyébe személyesen bepillantani. Csodálkozással és csodálattal töltött el az az imponálóan gazdag, példásan rendezett és tárolt anyag, amelyből finn kollégáink ezt a szótárt készítik; valamint az a lelkesedés és ügyszerelet is, amellyel a rendelkezésünkre álló igazán rövid idő alatt próbáltak bennünket, odalátogató magyar nyelvészeket e cédulatenger rejtelseibe legalább valamennyire beavatni.

Érthető tehát, hogy készülő szótárunk próbafüzetét nagy érdeklődéssel vettem kézbe. Hiszen ez nyilvánvalóan azt jelenti, hogy e hatalmas munkát igen jelentős fázisához érkezett, s hogy talán már nincs messze az idő, amikor magával a kész szótárral ismerkedhetünk.

A 140 lapra terjedő próbafüzetet rövid előszó vezeti be TUOMO TUOMI tollából.¹ Ebből megtudjuk, hogy a szótár gyűjtési munkálatai a század elején kezdődtek el, s egyszer már az 1940-es évek vége felé lezárultak. Ekkor a szócikkek készítését is elkezdték, sőt a Virittäjä című folyóirat 1948–49–50-es évfolyamában próbaszócikkeket is tettek közzé. Az akkor még viszonylag kis létszámú munkaközösség azonban időközben kibővült, s ez pótgűjtések végeztetését tette lehetővé, amit a munkaközösség vezetősége — úgy látszik — szükségesnek tartott. Ugyanerre az időre, tehát körülbelül a 60-as évekre esett a szerkesztési elvek megfogalmazása is. A most kiadott próbafüzet szócikkei ezek alapján készültek; a szótár szerkesztői ily módon kívánják használhatóságukat lemérni. Próbaszócikkeket az A, E, F és H betűvel kezdődő anyagból úgy válogatták össze, hogy egyrészt meglehetősen hosszú összefüggő részek kövessék egymást, amelyekből a szerkesztési elvek elég világosan kitűnnek; másrészt, hogy a közleményben különböző fajtájú szócikkek kapjanak helyet, s így a szakemberek a leendő szótár szócikktípusai felől általánosságban is tájékozódhassanak. — A szócikkrás elvei különben a munkaközösség kollektív munkáját tükrözik: a munkatársak összgyűjtötték problémáikat, ezeket hetenként közösen megbeszélték, s együttesen oldották meg.

De ismerkedjünk meg kissé most már magával a próbafüzetben foglalt szócikk- anyaggal. Az első, ami szembetűnik, a sok dőltszedés. Ez világosan mutatja, hogy a szerkesztőség arra törekszik: szótárunk minél több nyelvjárási szöveget nyújtson. Éppen ezért adataikat minden esetben teljes mondatba ágyazva közlik, nyilván azzal a céllal, hogy a szótár használója ne csak valamely szó nyelvjárási alakváltozatát ismerhesse meg, hanem azt a természetes nyelvi környezetet is, amelyben az illető változat előfordul. Az értelmezés, amely a címszó, szófaji meghatározás és a nyelvjárási előfordulásokat tartalmazó példamondatok között áll, rendszerint igen rövid, tömör, alig egy-két szóra terjed, ami egyenesen következik a szerkesztőknek abból a törekvéséből, hogy minél gazdagabb példatárat nyújtsanak. A szócikkek felépítése tehát általában a következő: köznyelvi helyesírású címszó; szófaji megjelölés lehetőleg egyetlen betűre rövidítve; értelmezés; nyelvjárási előfordulások példamondatokba ágyazva, előzőleg megállapított elvek szerinti elnagyolt átírásban. Minden egyes példamondat után álló szedésű rövidítés jelzi az előfordulás nyelvjárási hovatartozását. (Kicsit sajnáljuk, hogy ezeknek a rövidítéseknek a feloldását a próbafüzet nem adja meg, hanem csak a Virittäjä 1950-es évfolyamában közölt rövidítésjegyzékhez és nyelvjárási térképhez utasítja az olvasót.) A példamondatokat | jel választja el egymástól; a || jel azt jelzi, hogy a szokásostól eltérő, ritka szóhasználatot tükröző példák következnek. — Több jelentésű szavak esetén a szócikk felépítése csupán annyiban módosul, hogy az egyes jelentéseket, illetőleg a hozzájuk tartozó példaanyagot a címszóval azonos szedésű, s ezért jól szembetűnő arab számok vezetik be.

Azokból a szócikkekből, amelyeknek a címszava összetett szó, megtudjuk, hogy a Finn Nyelvjárások Szótárának szerkesztősége híve az úgynevezett „bokrosítás”-nak. Az azonos előtaggal bíró összetett szókat ugyanis közös szócikkbe foglalja össze. Így például az *aalto* |*järvi* címszó alatt az *aaltokaari* és *aaltokansi* összetételeket is megtaláljuk. Ez néha meglehetősen hosszú szócikkeket eredményez, hiszen például a 22 *alas*-előtagú összetett szó mind az *alas* | *kaateella* címszó alatt található meg. Kétségtelen azonban, hogy a próbafüzetben érvényesülő szerkesztési ée — főként — tipográfiai eljárás olyan, hogy az elizagásús semmi nehézséget nem okoz, még akkor sem, ha például az ember az *alaslamuinen* szót keresi, amely e hosszú szócikk közepe táján helyezkedik el. Az ilyenféle szócikkekből ugyanis az előtag (tehát az *alas*-) csak egyszer szerepel, a címszóban; a többi összetétel kötőjellel bevezetett utótagjai pedig (pl. *-kaari*, *-kansi*) szoros betűrendben, a címszóval (tehát az *alas* | *kaateella*-val) azonos betűtípussal szedve követik egymást; természetesen mindegyikük értelmezéssel ellátva és példamondatokkal illusztrálva, pontosan úgy, mint a címszó, vagy a szótárban szereplő bármely egyszerű szó.

A próbafüzet áttanulmányozása közben különben csak tovább erősödött bennem az eddigi meggyőződés, hogy bizonyos nagy általánosságban vehető lexikográfiai elveken túl egy kicsit minden szótár öntörvényű, s minden szótár szerkesztőjének vagy szerkesztőségének azokat a sajátos kereteket kell megtalálnia és kiépítenie, amelyeken

¹ A próbafüzet érdemben való áttanulmányozásához a finn nyelvet sokkal alaposabban kell ismerni, mint ahogy én ismerem. Ezúton köszönöm KORENCHY ÉVA kollégámnak, hogy ilyen vonatkozású problémáimban volt szíves eligazítani.

belül az éppen ott és akkor szótárrá szerkesztendő nyelvi anyag legcélszerűbben elrendezhető. Jellemző például, hogy ugyanazokat az elveket, amelyeket a Finn Nyelvjárások Szótára esetében a próbafüzet alapján helyeselni tudok, vagy legalábbis el tudok fogadni, az esetek többségében egyáltalában nem alkalmazhatnám, vagy legalábbis nem kívánám alkalmazni mint szerkesztő az Új Magyar Tájszótár készítése közben. (Elsősorban a bokrosításra és a nyelvjárási adatoknak csakis teljes mondatokban való közlésére gondolok itt.) Pedig végső soron mind finn kollégáink, mind mi magunk a nyelvjárási szokásos elemeit óhajtjuk szótárba foglalni. Csakhogy e legfőbb jellemzőn kívül mindegyikünk anyagának számos olyan sajátossága van még, amelyeket szerkesztés közben figyelembe kell venni.

A Finn Nyelvjárások Szótárának próbafüzete mindenesetre igen gondos munkáról, a szerkesztők és a munkatársak kiváló szakértelméről tanúskodik. Arra enged következtetni, hogy ez a szótár, amely most már — úgy látszik — igazán rálépett a megvalósulás útjára, rendkívüli nyeresége lesz nemcsak a finn, hanem a nemzetközi dialektológiának és lexikográfiának is.

B. LÓRINCZY ÉVA

Saaremaa ja Sajaanideni ja kaugemalegi

Koostajad: A. VALMET, P. PALMEOS, J. PEEGEL. Tallinn, 1970. 227 l.

A harmadik nemzetközi finnugor kongresszus tiszteletére néhány könyv jelent meg az Észtszszk-ban, többek közt a most ismertetendő kiadvány is. Műfaja nagyon szerencsés. A tudományt magas fokon népszerűsítő mű és ugyanakkor forrásértékű. Van benne néprajz, folklór, nyelvészet, történelem, útleírás, és ami ugyancsak nem lényegtelen, 62 itt először megjelenő, változatos és érdekes témájú fénykép egyes finnugor népek életéből. A könyvet két térkép egészíti ki. Az egyik az észtszszk nyelvjárásokat tünteti föl, a másik a Szovjetunió területén élő finnugor népek elhelyezkedését.

A könyv tanulmánygyűjtemény. Tizenkilenc szerző: nyelvészek és néprajzkutatók bejárták a Szovjetuniót, mint a könyv címe is elárulja, az észtszszk Saaremaa szigetétől a Szaján hegységig, sőt még tovább is, mert az egyik tanulmány egy Vladivosztk környéki észtsz településről szól.

A szerzők neve és a tanulmányok tárgya a következő: J. PEEGEL (Saaremaa szigete), A. VALMET (a nyugati észtsz tengerpart), V. ALTOA (Selja, az északkeleti észtsz tengerparton), H. KEEM (Uganda, déli észtsz), P. KELDRIMÄGI (Setumaa, délkeleti észtsz), S. NIIGOL (Leim és Lutsi, észtsz nyelvszigetek lett környezetben), V. PALL (észtsz helynevek), E. VÄÄRI (lívek), P. ARISTE (vótok), A. LAANEST (izsórok), P. PALMEOS (déli karjalaiak), T. R. VIITSO (vepszék), E. ÖUNAS (kolai lappok), R. PÖLD (mordvinok), P. KOKLA (csere-miszek), A. R. HAUSENBERG (zürjének), T. SEILENTHAL (osztjások), A. KÜNNAP (kamaszszok), M. MÁGER (a távol-keleti észtsz).

Mindegyik tanulmány olyan, mint egy színes riport, de ugyanakkor tudós szerző alapos munkája. Mivel a szerzők túlnyomó többsége nyelvész, így minden cikk közül terjedelméhez mérten elég bő és friss nyelvi anyagot. Az „expedíciók” mind egészen frissek, az elmúlt évtizedben történtek, és emberi közelségbe hozzák a kis népeket és néptöredékeket. Van olyan kis néptöredék is, amelyről ez lesz talán az utolsó „helyszíni tudósítás”.

Megrendítő a leírás a kamaszszok történetének utolsó fejezetéről. Régebben rénszarvasenyésztők, vadászok és halászok voltak, mint a többi szamojédok. Életmódjuk eltért a környező altaji törzsekétől, akiknek a háziállata a ló, szarvasmarha, juh és kecske volt. A kamaszszok mint rénszarvasenyésztők, nomádok voltak, nyáron a hegyekben, télen a völgyekben legeltették rénszarvasaikat, kúp alakú sátorban laktak. Oroszok csak mintegy száz esztendeje telepedtek meg azon a vidéken. Éhínség nem tizedelte meg a kamaszszokat, de a járványok ellen tehetetlenek voltak. A civilizációval több új betegség és a pálinka is bevonult a kamaszszok életébe. Az új jövevények nem tisztelték a helyi szokásokat, vadászták a kamaszszok rénnyárait, birtokba vették a legjobb halászó helyeket és vadászterületeket. A modernebb fegyverekkel kipusztították a vadakat. A kamaszszok alumaradtak. Szabadon engedték rénszarvasaikat és letelepedtek a faluban. Megindult a gyors asszimiláció a vegyes házasságokkal. Ma mintegy félszáz kamaszsz eredetű személy él Abalakovában, de azok közül ma már csak egyetlenegy emlékszik ősei nyelvére (211–2).

A vótót száz évvel ezelőtt még mintegy ötezen beszéltek. Ma PAUL ARISTE szinte minden élő vótul beszélőt személyesen ismer. Meleg szavakkal emlékezik meg vót barátairól, akiktől nyelvi és népköltészeti anyagot gyűjtött. 1942-ben még 300—400 lehetett a vótul beszélők száma, de már mind kétnyelvűek voltak, és ekkor találkozott az olyan utolsó vót aggastyánnal, aki még alig tudott oroszul. Mivel az új nemzedék már nem beszél vótul, és a legfiatalabb vótul tudó is 60 éves, alig egy évtized múlva ők is a kamasszok sorsára jutnak. Közlöm fordításban a tudós professzor beszámolójának utolsó bekezdését: „Versenyt futok a vótul tudókkal. Majd elválik, melyikünk bírja tovább. Vajon én hagyom-e abba a vót nyelvi anyag gyűjtését, vagy kihalnak-e előbb azok, akiktől még gyűjteni lehetne. Mégis azt szeretném, ha még lehetne vót nyelvet hallani és vót hagyományokat följegyezni, akkor, mikor már nem növekszik többé 13 kötegni «Vót etnológia» c. gyűjtésem. Amíg él a vót nyelv, addig eljutunk általa az egykori vót világba. A vót nyelv túlságosan gyorsan pusztul. Mikor ezen írásom korrektúráját kézhez kaptam, már örökre távozott Körvötula nyelvűművész, Katja Jovleva és a jó elbeszélő Oleksei Dmitrijev” (99).

Sajnos, nemcsak a kamasszok és vótok állnak a kihalás szélén, hanem a lívek is, akik közül már alig kétszáz beszélő anyanyelvét. Az izsór nyelvet beszélők száma is egy évszázad alatt 18 ezerről ezer alá szállt le. A tveri karjalaiaknál az ifjúság többsége már nem beszél ősei nyelvét. Egyre csökken a vepszül beszélők száma is, ugyanígy a kólai lappoké. Éppen azért fontosak ezek a hiteles tudósítások, mert néhány évtized múlva már hiába küldenének szakembereket ezekre a területekre. Intő példa ez nekünk is, hogy óhatatlanul pusztuló nyelvjárásainkat még idejében rögzítsük, mielőtt még az azt beszélők sírba szállnának.

Érdekes tudósítás a könyv utolsó fejezete a távol-keleti kis észt kolóniáról. A századfordulón majdnem kétszáz észt család települt át főleg Hiiumaa és Muhu szigetéről Vlagyivosztok közelébe. Két falut alapítottak, Lindát és Liivikulát. Egyetlen személy él már csak az 1898-ban áttelepültek közül. Kezdetben kínaiak szomszédságában éltek, és javarészüket meg is tanult kínaiul. Előfordultak a kínaiakkal vegyes házasságok. Volt saját újságjuk és iskolájuk. Ma már a fiatalság közül kevesen tudnak észtül, az újság és az iskola is orosz nyelvű lett, de még 1960-ban is adtak élő észt nyelvű színdarabot.

Természetesen nemcsak kihalófélben levő kis néptöredékekről van szó a könyvecskeben, hanem arról is hírt kapunk, hogy a zürjének, cseremiszek és mordvinok milyen nagyszerű igyekezettel építik ki a szovjet időszakban saját népi kultúrájukat, hogyan bontakozik ki a népi hagyományokra épülő művészet és irodalom ezeknél a népeknél.

A könyv olvasása közben jutott eszembe, hogy milyen alkalmas lenne ez a munka egyetemi segédkönyvnek is. Nálunk is mennyire élményszerűbb lenne a finnugor népek és nyelvek oktatása ilyen elevenen megírt, élményekben gazdag könyvből. Vagy a könyvet kellene lefordítani, vagy egy hasonló gyűjteményt összeállítani olyan magyar tudósok élményszerű beszámolóival alapján, akik a közelmúltban jártak a cseremiszek, zürjének és lappok közt.

Az értékes és érdekes műben csak egyet hiányolok. Nagyon megkönnyítené a tájékozódást, ha a két vázlatos — nagy területet felölelő — térkép mellett mindegyik tanulmány mellett egy kis térképet találnánk, amely az előforduló helyneveket is tartalmazná, és így alkalmunk volna valamilyen ismertebb városhoz viszonyítani őket.

A könyv méltó módon képviselte az észt tudományt, bárcsak mi is több hasonló értékű és érdekességű művel ünnepelehetnénk majd az 1975-ben Magyarországon rendezendő 4. kongresszust.

KÁLMÁN BÉLA

Rosemarie Radomski-Brachwitz: Ostjaskische Ortsnamen

Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel. Kiel 1969. 240 l. + 3 tkp

A finnugor névtan művelői, akik a Szovjetunió területén kívül élnek, igen nehéz helyzetben vannak. Jól kell ismerniük az orosz nyelven kívül az általuk kutatott finnugor nyelvet is. Helyszíni vizsgálataikat akadályozza, hogy a finnugor népek általában ritkán lakott területeken laknak, a települések megközelítése gyakran elég nehéz. Nagy területeket kellene a kutatóknak bejárniuk, hogy a hallott helyneveket azonosítsák. Részletes térképekkel kellene rendelkezniük. Össze kellene gyűjteniük a helyi — rendszerint kéziratos — történeti anyagot is. Mindehhez hozzájárul, hogy az ilyen följegyzések

legtöbbször a nyelvet egyáltalán nem vagy alig ismerő orosz térképészek és közigazgatás tisztviselők művei.

A fent említett nehézségek nagyrészt a személynévkutatásra is vonatkoznak. A hivatalos névadás ugyanis teljesen oroszos, és nem mindig egyezik a valódi névhasználattal. A valódi névhasználat megállapításához pedig ugyancsak igen alapos terepmunkára volna szükség.

Nagy számban találunk ugyan hely- és személynéveket a századforduló nagy utazóinak feljegyzéseiben, de ezek azonosítása nem mindig egyszerű. Gondoljunk csak arra, hogy mennyire változékony a mikrotoponimika nálunk is, hogy dűlőneveink nagy része száz évnél fiatalabb, és mégis számos múlt századi dűlőnevet ma már alig lehet azonosítani. Ezért mindenképpen nagy és dícséretes vállalkozás R. RADOMSKI—BRACHWITZ munkája. Szerzője, a közelmúltban elhunyt W. Steinitz tanítványa igen otthonosan mozog az osztják nyelven. Gazdag irodalom alapján dolgozta fel a témát, és számos ritka, kéziratoss anyaghoz is hozzájutott.

A dolgozat a bevezető fejezetek után foglalkozik a névtípusokkal, a földrajzi alapszókinccsel. Ezután következik az előtag, a jelzők számbavétele és osztályozása (állat, növény, geofizikai tulajdonság, helyzet, gazdaság, közlekedés, település, népesség, vallás és egyéb elnevezések alapján). Ezután foglalkozik az összetételek morfológiai típusaival, majd az orosz interferenciával.

Dolgozata második felében eredet szerint különíti el az osztják és nem-osztják neveket. Az utóbbiak között előfordulnak orosz, zürjén, vogul, jurák, szelkup és ket eredetűek is, valamint ismeretlen eredetű nevek.

A disszertációt összefoglalás, irodalomjegyzék és földrajzi alapszavak jegyzéke egészíti ki. Az irodalomból hiányolom Reguly Úrali térképét. Az igaz, hogy nehezen olvasható és elsősorban vogul, valamint jurák helyneveket tartalmaz, de akad benne osztják is. A könyv három térképe közül az első a makrohidronimiáról tájékoztat, a második a 'folyó', a harmadik a 'tó' jelentésű alapszavak változatairól. Szívesen vettünk volna még több térképvázlatot.

Eredményeit a következőkben foglalja össze: Az osztják helynevek

1. Önálló szavakból alakultak. Két- (ritkán több-) tagú névszói összetételek.
2. Az összetételek jelzős szerkezetűek. Első tagjuk (a jelző) jelöletlen vagy toldalékos névszó, a második (az alapszó) földrajzi köznévi.
3. Az összetett szavak szoros kapcsolatot alkotnak. Egyszerű köznévi ritka.
4. A nevek legtöbbször „beszélő nevek”, jelentésük felismerhető és érthető. Az érthetetlen nevek rendszerint átvételek vagy torzulások.
5. A jelző rendszerint egy természeti tulajdonságra vagy a tereptárgy funkciójára, jelentőségére vonatkozik.
6. Az alapszó egy földrajzi köznévi, pl. 'folyó', 'tó' stb. A mikrohidronimikában az alapszó jelentése nagyon speciális lehet.
7. A helynevek hang- és alaktanában nem figyelhető meg semmilyen toponimikai sajátosság vagy különbség. A szókinccs lehet nagyon konzervatív. A helynevekben előforduló szavak némelyike kiveszett a helyi nyelvjárásból, esetleg az egész osztják nyelvterületről.
8. A tulajdonnevekben vannak olyanok is, amelyeknek a motivációja csak az elnevezéskor lehetett meg (eseménynevek) vagy idők folyamán megszűnt (pl. a vejszés folyóban nincs már vejsze, a bálványos folyó mellett nincs bálvány). Az ilyen nevek a folyónevek között elég ritkák.
9. Az osztják helynevek köznévi eredetének tudata még eléggé eleven. A helynevek ugyanis viszonylag újak és sem írásos forma, sem lakosságcsere, sem nyelvjárási eltolódás nem szigetelte el őket a köznévi formáktól. Ezért lehetnek ugyanazon névnek nyelvjárási változatai.

10. A névanyag legfeljebb 500—600 éves. Lényegesen régebbi obi-ugor helynévanyag az Ob-vidéken nem bizonyítható meggyőző módon.

11. A mai osztják nyelvterületen az eredeti osztják nevek és résznevek előfordulhatnak más eredetű nevekkel keverve. Ilyenkor részben substratum-, részben superstratum-jelenségekkel állunk szemben.

KÁLMÁN BÉLA

**Sz. Kispál Magdolna—F. Mészáros Henrietta:
Északi osztják kresztomátia**

Finnugor Jegyzetek XVIII. Budapest, 1970. Tankönyvkiadó. 176 l.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara jelentette meg ezt a jegyzetet, hogy elősegítse a magyar nyelv és irodalom szakos hallgatók finnugor nyelvészeti képzését. Ugyanebben a sorozatban már megjelent a finn és a mordvin jegyzet, és valószínűleg rövidesen kézbe vehetik a hallgatók a cseremiszt és a votjákot is.

Az északi osztják nyelvjárások chrestomathiaszerű feldolgozását, a nyelvtanokat és a szövegkiadásokat tekintve meglehetősen gazdag anyag áll a kutatók rendelkezésére. A jelen chrestomathia szerzői tehát bőséges forrás- és példanyag birtokában foghattak munkához. Céljuk az volt, hogy „összefoglaló áttekintést” adjanak az „északi nyelvjárás-csoportról, továbbá az északi nyelvjárások valamelyikére alapozott irodalmi nyelvi kísérletekről” (4). Ez a célkitűzés sokat ígérő, hiszen az eddigi nyelvtanok, illetve nyelvtani vázlatok jobbára idegen nyelven jelentek meg, s indokoltnak látszott, hogy az eddig elért eredményeket az egyetemi oktatásban egy magyar nyelven íródott chrestomathia foglalja össze.

A bevezetésben (3–5) a szerzők az osztjákok lakóhelyéről, lélekszámáról, életmódjáról, a nyelvjárások felosztásáról stb. szólnak. Ezt egy szűkre szabott bibliográfia (6–7) és a rövidítések jegyzéke (8–10) követi. Maguk az északi osztják nyelvjárásokat bemutató rész a következőképpen tagolódik: a színjai nyelvjárás hang- és alaktana (STEINITZ Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen c. műve alapján) (11–46), északi (színjai, obdorszki, szigvai [REGULYTÓL], Vogulka-forrásvidéki [PÁPAYTÓL], suriskári, muzsi, kazimi, serkáli) nyelvjárás szövegek (47–73), a kazimi „irodalmi” nyelv hang- és alaktana (75–114), északi (obdorszki, kazimi, suriskári, serkáli) osztják „irodalmi” nyelvi szövegek (115–137), szójegyzék (139–171).

A nagy érdeklődéssel és várakozással kezünkbe vett műnek már a bevezetőjében nem eléggé megalapozott közlésekkel találkozunk:

1. A nagy kiterjedésű nyelvterület egyáltalán nem magyarázza „természetszerűleg” azt a tényt, hogy az osztják sok nyelvjárásra bomlott (4). Más népek is élnek hatalmas területen anélkül, hogy olyan mélyreható nyelvjárásai különbségeket mutatnának, mint az osztják. Gondoljunk csak a tunguzra, az eszkimóra és a tundrai jurákra. Ez annyit jelent, hogy ennek egy magától értetődően magyarázott és kutatott ténynek kell lennie. Éppen ebben az összefüggésben hangsúlyoznunk kell, hogy az osztjákok nem élnek egymástól izoláltan, mert az Ob eleven kapcsolatot teremt közöttük, továbbá nagyfokú a lakosságnak gazdasági és más okokból (házasság!) való mozgékonyasága, amint ezt az úti beszámolók tanúsítják.

2. A nizamji nyelvjárás nem vonható „alaktanilag” olyan egyszerűen az északi csoporthoz, mint ahogyan ezt a 4. oldalon olvashatjuk. Az alaktan területén ugyanis számosabbak ennek a nyelvjárásnak azok a sajátosságai, amelyek a déli csoporttal kövösek (vö. STEINITZ, OstChr.² 12). Más a helyzet a fonológia és a szókészlet területén, erről azonban a szerzők nem beszélnek.

3. Nem helytálló megállapítás, hogy a szurguti nyelvjárás három „tájnyelvre”, nevezetesen a tremjugánira, a jugánira és a „szurgutira” oszlik. Végeredményben ide sorolható még az ismertebbek közül a pimi, a malij jugáni, továbbá a likriszovszkojei és a vartovszkojei, ahol éppen az utóbbi kettő jelentősen eltér a tremjugánitól és a jugánitól. Homályos, hogy mit értenek a szerzők „szurguti tájnyelven”.

4. Az a kijelentés, hogy a három nyelvjárás-csoport (déli, keleti, északi) között kölcsönös megértésről „szó sem lehet” (4), ebben a formájában aligha helyes. Mint ahogyan csaknem mindenütt, itt is elcsúsznak a határok, azaz a szomszédok megérthetik egymást az egész nyelvterületen. Különösen vonatkozik ez a délre és az északra. A déli és a keleti közötti átmeneti nyelvjárások (nazimi, szalimi) alig ismertek számunkra, a helyzet azonban ott is hasonló lehet. Mindez annyit jelent, hogy a nyelvjárás felosztás tulajdonképpen a nyelvésznek a meglévő anyagba belevitt elrendezését képviseli, miközben a különböző nyelvjárásokat beszélők közötti megértési viszonyok természetesen egészen más faktoroktól is függenek: intelligenciájuktól, attól az időtől, amely alatt más nyelvjárásokban otthonossá tudnak válni stb.

5. A 4. oldalon azt olvassuk, hogy az északi osztják nyelvjárások „alaktanilag lényegében egységesnek tekinthetők”. A hangtan területén azonban egy jellegzetes különbség mutatkozik, mégpedig a finnugor *l hang „kezelésében” (Kaz. 1, Ser. t, Ber.

O. l) (uo.). Vannak továbbá más „kevésbé szembetűnő hangtani eltérések” is (5). Természetesen vitatkozhatnánk azon, hogy mi „szembetűnő” s mi nem. Nyelvészeti megállapításként ez azonban kissé pontatlan. Az *l* és az *l* különbözősége nem okoz megértési nehézségeket, s jelentősen eltérő leírást sem követel. A serkáli esetében természetesen nem ilyen egyszerű a helyzet, mivel ott két gyakori fonéma esett egybe, viszont ebből a nyelvjárásból a chrestomathia csak egy szöveget közöl, úgyhogy a fonéma-egybeesés következményei az olvasó előtt nem lehetnek világosak. Sajátságos a szerzők egyik érve arra vonatkozóan, hogy miért választották bemutatásra a kazimi nyelvjárást: a kazimi „mint *l*-típus közbülső az *l*- és a *t*-típus között” (5). Nem tudjuk, hogy ez a megállapítás érthető-e és hogyan értendő. Bizonyos azonban, hogy a legélesebb határvonal az osztják északi nyelvjárásai körében az obdorszki és az összes többi között vonható meg. Fonológiai szempontból az obdorszki kiválik részben a teljes kakuminális sor (*š, l, ŋ*) hiányával, részben pedig messzemenően eltérő magánhangzó-rendszerével (amiről könnyen meggyőződhetünk STEINITZ Geschichte des ostj. Vokalismus c. műve olvasásakor). Különbözőség a morfológia területén is észlelhető. Így például az obdorszkiiban csak egy lokális eset van (-*nä*), de ugyanakkor létezik egy translatívus (-*i*), miközben a színjaiban két lokális eset van (lat. -*a*, loc. -*em*) és nincsen translatívus. Tehát csaknem azt mondhatjuk, hogy itt nincs egyezés (ezt VÉRTESSEL szemben [MSFOu 128: 330—1] is hangsúlyoznunk kell). Mindezekről az olvasó nem szerez tudomást, jóllehet obdorszki szövegeket kell fordítania (52—55), amelyek még ráadásul PÁPAY átírásában vannak közölve, s ennek következtében megtevesztő képet kell, hogy adjanak.

A bevezetésről elmondottak alapján kétségünk támad, hogy a könyv nyelvészeti szempontból maradéktalanul betöltheti-e feladatát.

Mielőtt rátérnénk a voltaképpeni ismertetésre, arra a kérdésre szeretnénk választ adni, hogy mi a célja egy egyetemi jegyzetnek. Véleményünk szerint az, hogy egy szakterületet a tudomány legújabb eredményeinek felhasználásával, didaktikailag helyesen megtervezve, logikusan felépítve mutasson be. Egy nyelv leírásával szemben azt a követelményt kell támasztani, hogy a nyelv rendszerét minél áttekinthetőbben és egyszerűbben mutassa be bőséges, fonematikus átírásban közölt szöveganyag kíséretében. A nyelv rendszer bemutatásának egyszerűségét a módszer helyes megválasztása biztosítja, azt is mondhatjuk, hogy a chrestomathia — mivel tárgyi anyagában a már elmondottakra támaszkodik — elsősorban módszerében kell újat nyújtania. Adhat is újat, amennyiben felhasználja a nyelv leírásának modern módszereit, amelyek jelentősége nem utolsósorban az oktatásban bontakozik ki, s amelyek alkalmazása — éppen ezért — amúgy is sürgetően szükséges. A szövegközlésben a fonematikus átírás döntően fontos, mivel a hallgató, aki először nyúl osztják szöveghez, nem vesződhet már a kezdetek kezdetén különbözőfajta átírásokkal.

Az új északi osztják chrestomathia tanulmányozása során nyilvánvalóvá válik, hogy a szerzőkben az említett követelmények nem nagyon fogalmazódtak meg, s így az általuk megjelölt célkitűzésnek korántsem tesznek eleget.

A fejezetek és az oldalszámok világosan mutatják, hogy a chrestomathia teljes második fele az ún. osztják irodalmi nyelv problémáival foglalkozik. Az olvasóban ily módon joggal alakulhat ki az a meggyőződés, hogy az osztják nyelv tanulmányozásában az „irodalmi nyelvi kísérletek” ugyanolyan fontosságúak, mint az osztják népköltészet gazdag anyagával való megismerkedés. A valóságban azonban az osztják — és még néhány uráli nyelv — esetében nincsen szó irodalmi nyelvről, hanem csak írásbeliségről. TEREŠKIN, az osztják származású nyelvész is írásbeliséget (pišmennost') emleget (I. Jazyki narodov SSSR. III. Finno-ugorskie i samodijskie jazyki. Moszkva 1966. 320, 321). A szerzők maguk is megjegyzik, hogy „az osztják irodalmi nyelv kérdését . . . máig sem sikerült megnyugtatóan rendezni” (4). Egy „rendezetlen kérdésnek” szentelték tehát a chrestomathia felét (amelynek rövid bemutatására elég lett volna néhány lap), s ugyanakkor a chrestomathia első felében nem valószínűzték meg a kétségtelenül fontosabb célkitűzésüket, azaz nem kapunk képet az északi osztják nyelvjárásokról.

A kazimi irodalmi nyelvet RUSSKAJA könyve (Samoučitel' chantyjskogo jazyka. Leningrád 1961.) alapján mutatják be, mondván, hogy „a »kazimi irodalmi nyelv« leírása nehezen hozzáférhető kiadványokban jelent meg” (5). Ha a szerzőpáros nem ragaszkodott volna az „irodalmi” nyelvhez, jobban felhasználhatták volna REDIÉI kazimi nyelvtanát és szövegeit; ezek nyugat-németországi kiadása (Nord-ostjakische Texte [Kazym-Dialekt.] mit Skizze der Grammatik. Göttingen 1968.) inkább hozzáférhető, mint RUSSKAJA könyve, amely k ü l ö n b e n s e m í r ó d o t t t u d o m á n y o s í g é n y e l (egyébként is gyakran nehéz vagy éppenséggel lehetetlen megszerezni a Szovjetunióban kiadott uráli nyelvészeti könyveket). Hasznos lett volna továbbá a serkáli nyelvjárás sajátosságait is bemutatni (I. előbb) STEINITZ chrestomathiája alapján (Ostjakische Grammatik

und Chrestomathie. Leipzig 1950). Ily módon a nyelvtani vázlat párhuzamosan szemlél-tethette volna a színjait, a kazimi és a serkáli nyelvjárás sajátosságait.

Különben sem helyeselhető a két nyelvtani vázlat egymástól elszakított bemutatása. A hasonlóságok túlnyomó többsége miatt a szerzők szüntelenül ismétlik az első vázlatban elmondottakat, a különbözőségekre viszont nem mutatnak rá.

A chrestomathia két nyelvtani vázlata a hagyományos módszer szerint tagolódik, azaz hangtani és alaktani részre oszlik. A szerzők meg sem kíséreltek változtatni a „jól” bevált módszereken, pedig az előzőkben vázolt követelmények szerint a chrestomathia újat és pedagógiai szempontból hasznosat éppen e tekintetben hozhatott volna. Itt ki kell térnünk arra a körülményre, hogy a hallgatók az egyetemen általános nyelvészeti ismeretekre tesznek szert. Vajon helyes-e, hogy az egyes nyelvészeti ágak — jelen esetben a finnugrisztika — kiadványaikkal teljesen a hagyományos szemléletű kutatás körébe szorítják vissza a fiatalok érdeklődését? Azzal ugyanis, hogy kísérlet sem történik az egyes nyelvek bemutatásakor az általános nyelvészet bizonyos fokig elméleti tanításainak konkrét példán való illusztrálására, az érdeklődés nem hogy elmélyülne, inkább talaját vesztheti.

A nyelvtani vázlatot helyesebb lett volna fonológia, morfológia, morfológia és morfológia fejezetekre tagolni (nem ártott volna a szintaxis beiktatása sem). Indokaink erre — az előbb megfogalmazott általános igényen túlmenően — a következők: a) a szerzők maguk is élnek ezekkel a kifejezésekkel és igyekeznek rámutatni fonológiai, morfológiai és morfológiai sajátosságokra; b) a nyelvi jelenségek bemutatása csak egy helyen történne meg, s a szerzők nem volnának kénytelenek annyiszor ismételni önmagukat.

Véleményünk szerint egy morfológiai fejezetbe kíváncszott volna az ige- és névszótövek, valamint a toldalékmorfémák alternációs típusainak bemutatása. A következőkben megemlítnék egy-két olyan részfejezetet, valamint problémát, amelyek a morfológiába tartoznának, illetve olyan kérdéseket, amelyeknek bemutatásával téves értelmezésük és felfogásuk miatt nem érthetünk egyet:

1. A magánhangzók és a mássalhangzók váltakozásáról a tövek alternációs típusainak taglásakor kellett volna szólni, mivel ezek a váltakozások a tőalternánsokban valósulnak meg.

2. Az alaktanban először a szótöveket mutatják be (ez is egy morfológiai fejezetbe kíváncszott volna), de nem tartották szükségesnek az ige- és a névszótövek külön-külön történő tárgyalását, hanem együtt ismertetik a tőtanilag hasonlóan viselkedő ige- és névszótöveket.

3. Nem értünk egyet a következő megállapításokkal:

Az 'ad', 'jön', 'hoz', 'vesz', 'eszik', 'látszik' jelentésű, egy szótagú ige-tövek *-j-t* és *-w-t* tartalmazó alternánsainak *-j-jét* és *-w-jét* hangréstöltőnek nevezik (25, 86). Ez azonban sem történeti, sem leíró szempontból nem igaz; különben is a *mi-j-man*, *tu-w-man* stb. alakokban csak az *i* és az *u* magánhangzó, az *m* pedig mássalhangzó; ez esetben tehát szó sem lehet hangrésről (hiátusról)! — A szerzők szerint a 'férfi' és a 'nő' főnév „az alapesetben elveszti tőmássalhangzóját” (23, 84): *x̄j-j-: x̄j, x̄j-j-: x̄j, n̄j-j-: n̄j*. A helyzet valójában az, hogy e töveknek a toldalékmorfémák előtt *-j*-vel, ill. *-ŋ*-nel bővült tőalternánsuk jelentkezik az alanyesetben (nominativusban) szereplő alternánshoz viszonyítva. — A *-ti* melléknévi igenévképző *-i* komponense nem „hullik ki” (16, 80), hanem e képzőnek *-ti/-t-* alternánsai vannak. — Továbbá: a pluralis jele *-ət/-t* (26), a jelen idő jele *-l/-l* (34, 37), a passivum suffixuma *-a/-aj-* (35) stb.

A fonémarendszerrel kapcsolatos megállapításaink mindenekelőtt abból az általános észrevételből indultak ki, hogy a szerzőknek nem sikerült teljes szigorúsággal követniük az alapul vett STEINITZ-féle eredeti anyagot, bár erre lehetőségük lett volna. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy figyelmen kívül hagyják mindazokat a javításokat, amelyeket STEINITZ maga hajtott végre a saját korábbi megállapításain. Ezek a javítások minden nehézség nélkül kiolvashatók — legalábbis ami a fonológiát illeti — STEINITZ-nek a chrestomathijában közölt szövegéből (OstjChr.² 112–13), valamint osztják szótárából. Ebből aztán még olyan további hibák fakadnak, amelyek nem róhatók fel STEINITZ-nek. Ott, ahol a szerzők STEINITZ-re támaszkodnak, természetesen kevés értelme van ma, több mint harminc év múltán bírálni.

Mindamellett néhány pontot kiragadunk:

1. STEINITZ-től eltérően (l. OVE. 3) a szerzők nem mutatják be rendszerszerűen a fonémákat, hanem egymás után felsorolják őket (l. pl. 13). Ez ma, amikor még a legszerényebb munkák is vagy a tradicionális, vagy a modern bemutatási mód jegyeit viselik magukon, kétségtelen anakronizmus. Ennek következtében az olvasó nem szerez tudomást arról, hogy minden hosszú magánhangzónak van rövid párja, ami az *ē*: *i* esetében

nem magától értetődő, de szabályos, mivel a rövid magánhangzók zártabbak, mint a nekik megfelelő hosszúak.

2. A kvantitásvizonyok interpretálása a szinjaiban — éppen úgy, mint általában az északiban (kivéve az obdorszkít) — kényes kérdés, és itt nem tárgyaljuk. Mindenesetre a chrestomathiában adott bemutatás több helyütt téves. A 13. oldalon azt olvashatjuk, hogy alapvető különbség van az első és a nem első szótag között, amennyiben az első szótagban rövid és hosszú, nem első szótagban pedig csak egyes rövid magánhangzók, továbbá egy redukált magánhangzó állhat. Ezzel szemben STEINITZ — a problémát mindenképpen jobban megközelítve — azt írja, hogy első szótagban kizárólag nem redukált magánhangzók fordulnak elő, nem első szótagban pedig csak egy része a nem redukáltaknak és az *o*. A szerzők megállapítása ahhoz a paradoxonhoz vezet, hogy nem első szótagban egyrészt olyan rövid magánhangzók (tudnillik *a* és *e*) lépnek fel, amelyek negyed-, félhosszúak, vagy (amiről a szerzők nem beszélnek, de vö. OVE. 8) hosszúak lehetnek, mint az első szótagban, miközben ezzel szemben a nem első szótagi *u* és *i* mindig rövid. Tény az, hogy az *ā* és az *ē* a nem első szótagi *a*-val és *e*-vel tulajdonképpen egy-egy fonémába vonható össze (ami mellett az utóbbiak kvalitása is szól). Ezt a következtetést STEINITZ természetesen levonta chrestomathiájában (i. h.). Mindezek alapján az *ē* és az *i* nem első szótagban is különböznek egymástól kvantitásukban (STEINITZ ezt a következtetést nem vonta le).

3. A nem első szótagi *u*-nak természetesen nincsen fonematikus értéke, mivel csak *w* előtt jelentkezik, ott, ahol az *o* nem fordul elő. Ezt STEINITZ régen észrevette (OVE. 108 *gōlmāsluw*: OstjChr.² 112 *xolmāslaw*). Az *o* fonológiai helyzete komplikált, és a chrestomathiában nem is esik róla szó. Két lehetőséggel számolhatunk: vagy az *o* variánsának fogjuk fel az *o*-t nem első szótagban (vö. OVE. 4), vagy pedig a nem első szótagi *i*-ben és *o*-ben kombinatorikus variánsokat látunk, amelyek közül az *o* zárt, az *i* pedig nyílt szótagban jelentkezik. Azt a néhány speciális esetet azonban, ahol karakterisztikusabb módon figyelhetők meg ingadozások, külön kellene számba venni.

4. A magánhangzókat fonetikusán úgy jellemzik a szerzők, hogy egybevetik a megfelelő magyar hangokkal. Ez olyan eljárás, amely állítólag segítséget nyújt a tanulóknak, ráadásul módot ad arra, hogy a szerzők a precíz fonetikai jellemzés helyett a sokkal kényelmesebb viszonyításra hagyatkozzanak. Mellékesen megjegyezzük, hogy az *a* aligha olyan „kb. mint a magyar *á*”. STEINITZ ezt a hangot a következőképpen jellemzi: „wie langes bühnendeutsches *a*” (OVE. 3). A magyar *á* jelentősen világosabb, mint a német *a*.

5. A 13. oldalon mondottak szerint az első szótagi vokálisok közül az *e*, *a* (*q* vagy *ā*?) és az *i*, „sokszor” — a mássalhangzó-környezettől függően — „jelentékenyen hátrább képződik”. STEINITZ közli (i. m. 4–5), hogy az *q*, *o* és az *i* (*η*)*x* előtt, illetve *x* után — az *i* *p* előtt is — valamivel hátrább képződik; az artikuláció hátrább toldása azonban csak a felsorolt esetekben következik be.

Túlzás azt állítani (14), hogy a szinjai nyelvjárásban, miként általában az északi nyelvjárásokban, nincsen magánhangzó-harmónia. Az obdorszkiban ugyanis van, legalábbis az első és a második szótag között megfigyelhető, az *o* esetében azonban a harmadikra is kiterjed. Ezt egyáltalán nem zárják ki STEINITZ megjegyzései (OVE. 9, 13) sem.

Amit eddig a szinjai vokalizmusról mondottunk, az mutatis mutandis érvényes a kazimi nyelvjárás magánhangzóit bemutató vázlatra is. Ehhez azonban még a következőket kell hozzáfűznünk:

A szinjai és a kazimi magánhangzók bizonyos, egymástól eltérő vonásai nincsenek kidomborítva. Mind a szinjai, mind a kazimi *o*-t így jellemzik: „kb. mint a magyar *o*” (13, 77), ezzel szemben a kazimi nyelvjárásban az *o* a szinjainál zártabb. Az avatatlanok számára teljes homály fedi az alábbi közlés értelmét: „*ē*: zárt és nyílt *ē*, *ē*” (sic!) (77); a megjegyzésekben sem találunk erre vonatkozó magyarázatot (de vö. STEINITZ, OstjVok. 16–7 és RÉDEI, i. m. 9–10). Arra is utalni kellett volna, hogy fonetikailag mind az *ē* (KARJALAINEN hangjelölésében: *ē̄*), mind az *i* hátsó hangrendűek.

Sem a 17., sem a 80. lapon nem szólnak a mássalhangzók sajátos jegyeiről (csak a *x*-ről jegyzik meg, hogy veláris, noha ez nem is olyan fontos). Ez még nem tudományos szempontból nézve is sajnálatos, mert például az olyan hangok, mint az *A*, *L*, *L*, *Á*, az átlagos közép-európai ember számára ismeretlenek, s ezért kimerítő magyarázatra szorulnak.

A szinjai „mássalhangzó-fonémák” közül törölhetőnek véljük a következőket: *t*, amely kakuminálisok előtt a *|t|*, *|s|* előtt az *|n|* allofónja; *t*, amely a közölt anyag tanúsága szerint csak a *tük* 'kátrány', *kati* 'macska' szavakban, valamint két névben fordul elő; *ŋ*, amely az *āŋki* 'anya', *sōŋi* 'arany' szavakban jelentkezik, s prepalatális jellege az *ōt* követő *i* hatásával magyarázható; a *tš*, *tš* mássalhangzó-kapcsolatoknak tekinten-

dők ($t + \acute{s}$, $t + \grave{s}$); az L az $|\mathcal{V}|$ allofónja $|s|$ előtt; az R az $|r|$ allofónja $|s|$ előtt, ill. az R $|r| + |\acute{l}|$ -t képvisel mássalhangzó előtt; az L , ill. az L az $|\acute{l}|$, ill. az $|\mathcal{V}|$ allofónja az R -éhez hasonló helyzetekben. Mellékesen megjegyezve kissé meglepő az, hogy a szerzők szerint a kazimi és a berjozovi nyelvjárások közti „jellegzetes különbséget” (4) a fgr. * L egymástól némiképp eltérő folytatói jelentik, az viszont „kevésbé szembetűnő eltérés” (5), hogy a színjaiban kilencel több „mássalhangzó-fonéma” van, mint a kazimiban.

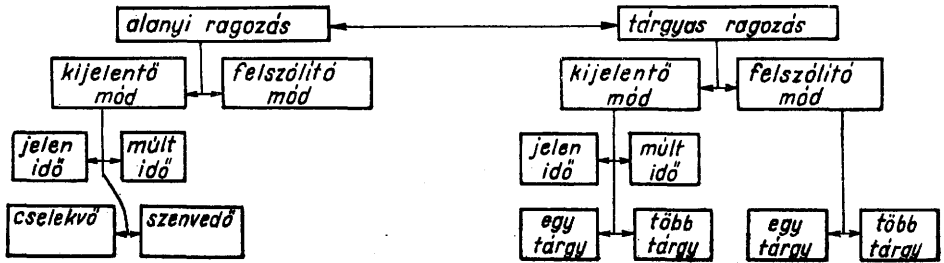
A következőkben áttérünk a névszó és az ige paradigmájának bemutatásával kapcsolatos észrevételeinkre:

A főnévi paradigmák a szerzők módszerével jobbára elkülöníthetők egymástól. Vizont (mellékes és más témakörbe tartozó megjegyzések után) csak a 31. lapon közölt megjegyzések 5. pontjában említik azt, ami véleményünk szerint elsődlegesen fontos, a főnév ragozási formájának bővülését, illetve a szuffixumok csatlakozásának sorrendjét.

A paradigmásoroknak példaszavakkal való bemutatása helyes, de valószínűleg nem lett volna célszerű először táblázatot adni a szuffixumokról (esetragok, birtokos személyjelek), ahogy ez a korábbi chrestomathiákban is szokásos (vö. pl. STEINITZ, OstjChr.² 54, 55).

A szerzők az ige paradigmáját fejezetekre tagolva mutatják be (34–46, 95–104). Ennek következtében az olvasó elvész a részletekben, s nem látja az egészet. Nem bocsátunk most a széttagolt tárgyalási mód okozta nehézségek elemzésébe, hanem ehelyett az igeragozásnak egy általunk helyesebbnek tartott bemutatási módszerét vázoljuk fel röviden:

a) Mivel az igeragozásban a ragozási kategóriák egymást keresztezik, mindenképp előtt egy táblázat mutatná be egyidejű jelentkezésük lehetséges módozatait (ez a táblázat didaktikai célokat szolgál, s nem hivatott szemléltetni az igeragozás hierarchikus rendszerét):

b) Ez a táblázat nemcsak azt teszi világossá, hogy az alanyi, illetve a tárgyas ragozáson belül milyen módbeli, időbeli stb. szembenállások léteznek, hanem a szembenállások nyelvi kifejeződésének sorrendjében haladva előkészíti az utat a szembenállásoknak és azok nyelvi megvalósulásának felsorolásához:

Szembenállás	Nyelvi megvalósulás
1. alanyi ↔ tárgyas	$V_x \leftrightarrow V_{x_1}$
2. alanyi ragozás:	
1. kijelentő ↔ felszólító	$V_x \leftrightarrow V_{x_2}$
2. jelen ↔ múlt	$l + V_x \leftrightarrow s + V_x$
3. cselekvő ↔ szenvedő	$(l v s) + \emptyset + V_x \leftrightarrow (l v s) + a(j) + V_x$
3. tárgyas ragozás:	
1. kijelentő ↔ felszólító	$V_{x_1} \leftrightarrow V_{x_3}$
2. jelen ↔ múlt	$l + V_{x_1} \leftrightarrow s + V_{x_1}$
3. egy tárgy ↔ több tárgy	$(l v s) + \emptyset + V_{x_1} \leftrightarrow (l v s) + l + V_{x_1}$
4. egy tárgy ↔ több tárgy	$V_{x_3} \leftrightarrow V_{x_5}$

c) Magától értetődik, hogy a szuffixális elemek sorrendje ezek után a következőképpen alakul:

1. alanyi/kijelentő: $t\acute{o} + l v s + \emptyset v a(j) + V_x$
2. alanyi/felszólító: $t\acute{o} + \dots + V_{x_2}$
3. tárgyas/kijelentő: $t\acute{o} + l v s + \emptyset + V_{x_1}$
- $t\acute{o} + l v s + l + V_{x_1}$
4. tárgyas/felszólító: $t\acute{o} + \dots + V_{x_3}$
- $t\acute{o} + \dots + V_{x_5}$

d) Mindezek után következne a személyragok táblázatban való bemutatása, valamint a példa-paradigmák közlése először az alanyi, majd pedig a tárgyas ragozásban. Egyéb megjegyzéseink az ige paradigmájával kapcsolatban: „A tárgy többesének jele éppúgy *-A-*, mint a birtok többeséé” (101, hasonlóan a 40. lapon is). Az igazság viszont az, hogy: a) a tárgyas igeragozásban mind a kettős, mind a többes számú tárgy jelölésére az *-A-* szolgál, a du. 2., 3. és pl. 2. személyek kivételével a személyragok magánhangzó-elemei is különböznek az egyes számú tárgyra vonatkozó tárgyas igeragozás személyrajaitól, akárcsak a birtokos személyjelezésben az egyes számú birtok \emptyset , ill. a kettős számú birtok ηA és a többes számú birtok A jelét követő személyjelek magánhangzó-elemei. — Nem ártott volna felhívni a figyelmet arra, hogy a tárgyas igeragozás rendszerében a tárgy kettős és többes számának megkülönböztetése kiküszöbölődött, sőt a sg. 3., du. 2., 3. és pl. 2. személyű igealakok egyaránt vonatkozhatnak egyes, kettős és többes számú tárgyra; felszólító módban a sg. 2. személy kivételével az igealakok indifferensek a tárgy számát illetően.

A folyamatos melléknévi igevelek birtokos személyjeles alakjainak (Szi.) *jozot-te-m*, *jozot-te-n*, *jozot-ta-l* (45), (Kaz.) *man-te-m*, *man-te-n*, *man-ta-A* (106) szegmentálása téves, mert az *-e-*, *-a-* nem a *-ti* képző *-i* elemének váltóhangjai, hanem a birtokos személyjelek részei, azok előhangzói. Tehát a helyes szegmentálás: *jozot-t-em*, *jozot-t-en*, *jozot-t-al*, *man-t-em*, *man-t-en*, *man-t-eA*. Az igenévi alakokhoz járuló birtokos személyjelek annyiban eltérnek a főnevek birtokos személyjeleitől, hogy az utóbbiakhoz járuló személyjelek *-e-* előhangzójának az igenévi birtokos személyjelekben *-a-* előhangzó felel meg; ennek a főnév és az igenév szófaji különbözősége lehet az oka.

Igazán nagy kár, hogy a jegyzet nem ad áttekintést a legfontosabb képzőkről. Enélkül a szövegek fordítása és megértése nehézségekbe ütközhet.

Bár a szintaxis körét a szerzők nem érintik, mégis merész dolog elvárni egy kezdőtől, aki ebből a chrestomathiából akar tanulni, hogy tisztában legyen azzal, mi a szerzők által „alapasetnek” nevezett kategória. Még inkább meghökken az olvasó a következő megállapítástól, amellyel a szerzők bizonyára „magyarázni” kívánják ezt a fogalmat: „Az alanyesetként is szereplő alapaset ragtalan, azonos a tövel (többtővűség esetén a tövek egyikével), ill. a számjeles alakkal” (27). Az „is” szócska kétségtelenül feleslegázza az érdeklődést, s találgatásokra ösztönöz, hogy vajon még milyen esetként szerepelhet az alapaset. Az érdeklődés ilyenfajta felkeltését azonban nézetünk szerint kerülni kellett volna. Nemcsak azért, mert a chrestomathiák általában megadják az esetek használati körét (STEINITZ, i. m. 50, RÉDEI, i. m. 15), hanem azért is, mert ennek a nyelvtani vázlatnak lehetővé kellene tennie a szövegek fordítását. Nyitva hagyott kérdésekkel azonban ez a cél nem valósulhat meg. A szerzők tehát akkor jártak volna el módszertani szempontból helyesen, ha azt írták volna, hogy a nominatívus ragja zérómorféma, amely szembenáll a többi, fonematikusan leírható esetraggal; hasonlóan: az egyes szám jele zérómorféma, amely szembenáll a nem egyes (azaz a kettős és többes) számok fonematikusan leírható jeleivel.

Ismertetésünk elején megemlítettük a szerzők rendelkezésére álló bőséges szöveganyagot, melyből válogathattak volna, s külön hangsúlyoztuk a szövegek fonematikus átírásának fontosságát. A szerzők a szövegeket forrásaik átírását (REGULY, PÁPAY, STEINITZ, RÉDEI) megtartva közlik. Helytelennek tartjuk, hogy REGULY-tól és PÁPAY-tól is közölnek szövegeket, mert a REGULY anyagát csak akkor lehet és érdemes tanulmányozni, ha valaki a későbbi, megbízható gyűjtésekből már alaposan megismerte az osztják nyelvjárásokat és azok nyelvtanát; b) PÁPAY saját gyűjtésének hangjelölését utólag KARJALAINEN-éhoz igazította, s anyaga ezáltal megbízhatatlanná vált (vö. OstjChr.² 31, lábjegyzet).

Egyéb megjegyzések:

Vajon mi tette szükségessé a jegyzetnek két nyelvtani fejezetre tagolását? A tárgyalat két nyelvjárás közti eltérések olyan minimálisak, hogy a köztük levő legfontosabb fonetikai különbség az *l* és *l* különbségére terjed csak ki! Nem lett volna ez esetben elegendő a „kevésbé szembetűnő eltérésekre” néhány lábjegyzetben rámutatni? Ezzel legalább 30 lapot megtakaríthattak volna és azt felhasználhatták volna egyéni kutatási eredményeik közlésére. — „A *j* az első szótagon túl csak toldalékok előtt állhat *s z ó t a g v é g e n* (kiemelés tőlünk) (vö. 96. és 100. la.)” Példáik: *ma-A-ij-em* 'adatom', *kü-A-aj-am* 'küldetem' (96), *mi-j-a*, *mi-j-ati* (100) stb. Ez fából vaskarika, e szóalakok ugyanis a következő szótagokra bomlanak: *ma-Ai-jem*, *kü-Aa-jem*, *mi-ja*, *mi-ja-ti*. Egyszerűen: a morfémát a szótaggal azonosítják! — „Az egyes számnak nincs jele, azonos az egyik tőalakkal...” (26, 87). Eszerint az egyes szám jele (a m i r á d á s u l n e m l é t e z i k) azonos az egyik tőalakkal! Nyilván nem ezt akarták mondani, de a megfogalmazásból nem derül ki, hogy mit. — A főnéven és az igeve-

ken a birtokos személyét és számát jelölő szuffixumokat helyesebb birtokos személyjeleknek nevezni, mint birtokos személyragoknak, ezeknek ugyanis a szóalakban elfoglalt konstrukcionális helye ugyanaz az osztjákban, mint a magyarban, vagyis esetrag követheti őket, míg a ragokat soha nem követik szuffixumok. Az utóbbi években a „hagyományos” magyar nyelvészek is elfogadták a birtokos személyjel terminust. — A sg. 3. személyű birtokos személyjelnek a (bármilyen) mássalhangzóra végződő tövek után *a* alternánása jelentkezik, nem pedig mi „iktatjuk” (92) az *a* elé az *ə* hangot!!! — A passivum jele helyett a „szenvedő igenem kitevőjéről” beszélnek (39, 100). Mivel semmi egyéb morfémát nem neveznek kitevőnek, azt kell hinnünk, hogy a toldalékmorfémáknak a képzőket, jeleket és ragokat magában foglaló csoportja a szerzők kutatásai révén kibővült egy „kitevőmorfémával”, amely nem képző, nem jel és nem is rag, hanem ezektől eltérő morfémakategória. — „Az esz. [= egyes számú] 3. sz. azonos a pusztá időtövel” (37, 98). Időtő?! Ezen valószínűleg azt kell értenünk, hogy sg. 3. személyben (alanyi ragozásban) az igealak „igető + időjel” szerkezetű, mivel a személyrag zérómorféma. — A 79. lapon a magánhangzók eltűnésének morfofonetikai és fonetikai típusáról beszélnek. Az elsőre hoznak példát, a másodikra nem (az 1. pontot nem követi a 2.). — A magánhangzokról szólva (13, 77) nem nyilatkoznak arról, hogy fonémák-e a tárgyalt magánhangzók vagy nem, míg mássalhangzó-fonémákat emlegetnek (17, 80). — Bizonytalanságban hagyja az olvasót a felszólító móddal kapcsolatos ellentmondó állásfoglalás. A 24. lapon azt olvassuk, hogy a felszólító mód jele *-a*, míg a 34. lap szerint „a két igemódot nem módjel különbözteti meg egymástól, hanem sajátos személyrag”. — Stílárius hibák: a) mit jelentenek a „... különbséget mutat a fgr. *l k e z e l é s é b e n ...” (4), „történeti é r d e k ű” (5) (kiemelés tőlünk) kifejezések? b) Pongyolaságról tesz tanúságot a névelők elhagyása a következő címekben: „Nyelvjárások és irodalmi nyelvek rövidítései” (8), „Idézett művek és folyóiratok rövidítései” (9). c) Homályos előttünk, hogy mit akartak a szerzők a következő mondatdal kifejezni: „Tövég és időjel ugyanis kimeríti a mássalhangzó-torlódás felső határát” (37).

A kisebb-nagyobb hibák felsorolását még folytathatnánk. Fenti kifogásaink alapján azonban úgy véljük:

1. a jegyzet az osztják oktatására aligha alkalmas, mert
 - a) nem egységes szempontok vezették a szerkesztőket,
 - b) a jegyzet szerkezete didaktikai és logikai szempontból kifogásolható,
 - c) a jegyzetben éppen a nyelv lényege — a rendszer — sikkad el. Mindez talán abból adódik, hogy a szerzőpáros egy téves felfogásnak esett áldozatul, amely szerint az egyetemi jegyzet nem tudományos munka. Pedig a valóságban a tanár- és szakemberképzésben használt jegyzeteknek szakmai szempontból megbízhatónak, korszerűnek kellene lenniük és alkalmasnak arra, hogy érdeklődést keltsenek a feldolgozott téma iránt.

2. Igazán hasznos lett volna, ha az ELTE a kiadás előtt felkért volna lektornak valakit, aki kellőképpen ért az osztják nyelvhez

3. Érdemes lett volna a szerzőknek tanulmányozniuk HAJDÚ PÉTER *Chrestomathia Samoiedica* (Budapest 1968) c. egyetemi tankönyvét, hogy ők is hasonlóan jó és modern chrestomathiát adjanak hallgatóik kezébe.

HONTI LÁSZLÓ—KATZ HARTMUT—KORENCHY ÉVA

Lizanec P. M.: Magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok (A kárpátontúli ukrán nyelvjárások anyaga alapján)

Uzshorod, 1970. 252 lap + 180 térkép

Izgalmasan érdekes kérdés annak vizsgálata, hogy két nép hosszú időn át tartó érintkezése az érintett nyelvekben hogyan tükröződik. A nyelv ugyanis, ha hozzáértéssel fogjuk vallatóna, s ha vallomását hozzáértéssel és tárgyilagosan értékeljük, a nyelvet beszélő nép életének számos olyan mozzanatát is feltárja, amelyek semmi egyéb forrásból nem kerülhetnek elő.

Magyarok és szlávok több mint egy évezreddel ezelőtt kerültek közvetlen kapcsolatba egymással, olyan kapcsolatba, amely már a nyelvben is nyomot hagyott, s ez a kapcsolat azóta is erős és közvetlen. A magyar nyelvtudomány ennek a kapcsolatnak nyelvi vonatkozásait már sok részletében megvizsgálta, s e kutatások eredményei számot-

tevé mértékben hozzájárultak a magyar—szláv kapcsolatok történeti—művelődéstörténeti háttérben tisztázásához is. Jelentős eredményeik mellett megvolt azonban az a kétségtelen fogyatékossága is ezeknek a kutatásoknak, hogy a nyugati és déli szláv kapcsolatok vizsgálatához viszonyítva a keleti szlávokkal való kapcsolatok elemzése erősen háttérbe szorult. Ez bizonyos szempontból érthető. Megítélesem szerint is a nyugati és déli szlávok hatása a magyar nép gazdasági és kulturális fejlődésére s ezen keresztül nyelvére is nagyobb intenzitású, szélesebb körű volt, szemben a keleti szláv hatás inkább lokális jellegével. Ennek ellenére igen öröndetes, hogy a közeli múltban két jelentős munka is megjelent ebben a témakörben.

LIZANEC munkája a címlapon található megjelölés szerint „egyetemi jegyzet”. Ez azonban a műnek csak egy részére vonatkozatható: teljes egészében az I. fejezetre (9—34. l.) és részben a II.-ra (35—113. l.). A kötetnek a többi — tehát nagyobb — része egyéni kutatáson alapuló tudományos eredményeket tartalmaz. Egy olyan nyelvveltszakiadvány, amely önálló műként is megállná a helyét.

Az I. fejezet, amelynek címe „A magyar törzsek és a keleti szlávok (később ukránok) érintkezésének történetéből” áttekinti a magyarság őstörténetét a finnugor együttélés korától a magyarok honfoglalásáig. Ez a viszonylag rövid fejezet arról tanúskodik, hogy a szerző kitűnően ismeri az idevágó magyar és szovjet szakirodalmat. Annak legfontosabb eredményeit — nem hallgatva el az egymásnak nemegyszer ellentmondó nézeteket sem — általában világosan, tömören, a lehetőség szerint az „egyetemi jegyzet” követelményeit is figyelembe véve foglalja össze, mindenütt messzemenően eltérbe helyezve a korai magyar—szláv érintkezés problematikáját.

Talán a túlzott tömörségre való törekvéssel, illetőleg a szerzőnek azzal a szándékával, hogy a különböző nézeteket minél tárgyilagosabban tolmácsolja, függ össze az is, hogy egy-két esetben a könyv mondanivalója nem egészen világos. Így például a 20. lapon a magyar törzsek etnikai—nyelvi egységére vonatkozó fejtegetése, Perényi, illetőleg más szerzők nyomán. Talán a túlzott tömörségre való törekvés rovására irándó ez a mondat is: „Magyarország királya, Szent István (975—1038), országához csatolta a Tiszántúlt és Erdélyt keleten és Dél-Szlovákiát nyugaton” (33. l.). A Dél-Szlovákia földrajzi fogalom Szent István korába visszavetítve anakronizmus; legalábbis a „mai” jelző kívánkoznak elé.

A könyv II. fejezete „A magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok”-at vizsgálja. Igen értékesek LIZANECnek azok a megjegyzései, amelyeket a vizsgált ukrán nyelvjárásokba bekerült magyar jövevényszavak művelődéstörténeti, gazdaságtörténeti és politikai háttéréről, az egyes jövevényszó-rétegek szociális értékére vonatkozóan mond. E szempontoknak a nyelvi elemzésben való felhasználása és következetes végigvezetése a tudományos eredményeket is realisabbá, megbízhatóbbá fogja tenni. A hasonló jellegű kutatások számára hasznos segítséget nyújthat az a tematikus (szemantikai) csoportosítás, amelynek alapján a gyűjtött jövevényszóanyagot rendszerezi. S ez a rendszerezés feltehetően megkönnyíti majd a szóanyag nyújtotta művelődéstörténeti tanulságok levonását is.

A magyar tudománytörténet szempontjából is figyelemre méltó az az áttekintés, amelyet ebben a fejezetben „A kárpátontúli ukrán nyelvjárások magyarizmusai kutatásának történetéből” címen ad a szerző, s amelyben kritikailag részletesen elemzi az e témakörbe sorolható jelentősebb munkákat, tárgyilagosan rámutatva eredményeikre és hiányosságaira egyaránt.

Könyvében LIZANEC többször céloz arra, hogy a keleti szláv—magyar nyelvi kapcsolatok problematikája ma még mind az ukrán, mind a magyar nyelvstudományban hiányosan van feldolgozva. Ebben a kérdésben minden bizonnyal igaza van. KNIEZSÁNAK „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című munkájával kapcsolatban — elismerve a mű számos kiemelkedő tudományos értékét — többek között ezt írja: „Ez a munka sem helyez kellő súlyt a keleti szláv eredetű szókincsre, ezzel szemben túlzott jelentőséget tulajdonít a délszláv lexikai hatásoknak” (25. l.). Lehetséges, hogy ebben a kritikában is van bizonyos igazság, bár ez még részletes bizonyításra szorul.

Úgy látom azonban, hogy az egyes szavak eredeztetését illetően néha-néha hasonló jellegű hibába esik maga LIZANEC is, és szláv eredetű magyar jövevényszavakat egyértelműen keleti szlávknak minősít olyan esetekben is, amikor talán differenciáltabb megítélésre, alaposabb bizonyításra volna szükség.

Abban — úgy gondolom — igaza lehet, hogy az északkeleti magyar nyelvjárások *szereda* szavában az ukrán *cépeđa* hatását látja (39. l.). Problematikusnak látom azonban már azt a nézetét, hogy a magyar *barázda* szó az orosz *барында* átvétele lenne (28. l.). Az északkeleti magyar nyelvjárásokra vonatkozóan — úgy gondolom — LIZANEC nézete helytálló lehet. De a *barázda* alak a MNyA. tanúsága szerint nyelvjárási forma Baranya és Somogy egy részén, a Dunántúl északnyugati részén is. Itt pedig a keleti szláv hatás

nem valószínű. Az északkeleti és a nyugati—délnyugati területeken élő *baránda* alakokat ugyanis a közbeeső részekben a szónak más megoldású alakjai választják el egymástól. Azt azonban nem tartom elképzelhetetlennek, hogy a *baránda* szó északkeleten, illetőleg a nyugati—délnyugati részekben más-más szláv nyelvi előzményre megy vissza. Földrajzi okokból nehezen tudnám egyelőre elfogadni a *rag* 'a háztető szerkezetének része, vékonyabb gerenda' szó ukrán eredetét (35. l.). KNEJZSA (i. m. 454) szerint ugyanis — s ezt igazolja az Új Magyar Tájszótár kéziratos anyaga is — ez a szó Dél-Dunántúlon él, s magam is ismerem szülőfalum, a Vas megyei Felsőőr nyelvjárásából. A *tiló* szónak a magyarban eddig kifogástalannak tartott török etimológiája van (vö. SzófSz., KNEJZSA, i. m. 961). Az ukrán nyj.-i *меллиця*-ból való származtatása (36. l.) tehát hangtani vonatkozásban is alapos megokolást vár.

LIZANEC munkájában tehát néhány szláv eredetű magyar jövevényszónak a keleti szlávból való eredeztetése minden bizonnyal vitatható, illetőleg további részletesebb bizonyításra vár. Az a megállapítása azonban, hogy „ha figyelembe vennénk a magyar irodalmi és tájnyelvi szlávizmusok elterjedési területét, szemantikáját, hangtani és nyelvtani változatait, és kiváltképp a népek történetét és anyagi kultúráját, akkor alaposabban és differenciáltabban elemezhetnénk a magyar nyelv szláv jövevényszavait” (27. l.) — mindenképpen igaz.

A könyv egészen rövid III. fejezete bemutatja „A kárpátontúli ukrán nyelvjárások lexikális hungarizmusai történeti-etimológiai szótára”-nak vázlatos tervezetét, és néhány mintaszócikket is közöl. Ez a tervezet meggyőzően bizonyítja, hogy a szerző tökéletesen ismeri a modern etimológiai szótárirás elméletét és gyakorlati követelményeit, s a bemutatott szócikkekből arra következtethetünk, hogy ennek a szótárnak az elkészülése igen nagy nyeresége lesz mind a magyar, mind az ukrán nyelvtudománynak.

A kötet legterjedelmesebb és tudományos szempontból különösen értékes fejezete a IV., amelynek címe: „Az USZSZK kárpátontúli területe ukrán nyelvjárásai lexikális hungarizmusainak és megfelelőinek atlasza (I. rész. A ház, különböző gazdasági épületek és azok alkotórészei, szobabútorok, világítás, tűzhely, kemence).”

Az itt közzétett 180 térkép csak egy kis része annak a hatalmas nyelvatlaszállalkozásnak, amelybe LIZANEC fogott, de mivel munkája célját, módszertani elveit a szerző részletesen kifejti, megfelelő képet alkothatunk az egész munkálat értékéről, tudományos jelentőségéről.

A készülő atlasz elsődleges célja a kárpátaljai ukrán nyelvjárások hungarizmusainak bemutatása. Az anyaggyűjtés során azonban a szerző arra törekedett, hogy a hungarizmusok mellett megismerje a vizsgált fogalom egyéb (ukrán, német, román) eredetű megnevezéseit is, tehát hogy gyűjtött anyaga a hungarizmusokat is a nyelvi mozgás állapotában, a nyelv valóságos életében mutassa be. S a közzétett térképek meggyőzően bizonyítják, hogy ezt a helyes elvet LIZANEC a gyakorlatban is jól valósította meg. Különösen értékes vonása ennek az anyagnak, hogy Lizanec sok esetben nem elégedett meg egy-egy „szó” területi elterjedésének vizsgálatával, hanem a szó több jelentésének, jelentésárnyalatának földrajzi elterjedését is kutatta. S a bemutatott térképek közül többi s (pl. 72—74. [kert], 8—9. [szegelyet 'szöglet']) azt mutatja, hogy ennek a szempontnak az érvényesítése nagyon is gyümölcsöző volt.

A szerző 62 községben gyűjtötte össze a saját maga által összeállított, kb. 4000 címszót tartalmazó kérdőív anyagát. Az így kapott adatmennyiség számszerűen is nagyon imponáló, a különböző változatokkal együtt meghaladja a háromszázszázat. Nyelvi értékét ennek az anyagnak pedig még különösen növeli a gyűjtés sajátos célja.

Komoly problémát jelentett az atlasz céljának, jellegének legjobban megfelelő térképezési eljárás kialakítása. S ezt a nem éppen könnyű problémát LIZANEC mintaszerűen oldotta meg. A térképezendő anyag zöme lexikális jellegű lévén, nem az adatbeíró, hanem a szemléltető módszert alkalmazta. Térképezendő szóanyagát az atlasz céljának megfelelően három főtypusba sorolta annak megfelelően, hogy a vizsgált szó az illető nyelvjárásban magyar, ukrán vagy egyéb (német, román) eredetű-e. S ezt a három típust más-más alapjel (kör, háromszög, négyszög) szemlélteti. Ha a fogalomnak több azonos eredetű lexikális változata is van, ezeket az alapjel különféle belső satirozásával különíti el. A nem ukrán eredetű szavak belső származékait kombinált jelekkel mutatja be, tehát körben vagy négyzetben egy háromszög.

Néhány térképen a fontosabb hangtani jelenségeket is szemlélteti a szerző, de ezeket nem pontszerű ábrázolással, hanem a jelenséget tükröző terület satirozásával. S az atlasz jellegét tekintve ez a megoldás is jónak mondható.

Annak eldöntésében, hogy egy-egy adat az illető nyelvjárásban magyar, ukrán vagy egyéb eredetű-e, természetesen nem a szó etimológiáját veszi alapul, hanem azt, hogy a vizsgált szó melyik nyelvből került az ukránhoz. Így a magyarban szláv eredetű

gerenda, illetőleg német eredetű *plafon* szavakat — helyesen — egyaránt hungarizmusnak tekinti a szerző, ugyanis ezek a szavak a magyar nyelvjárásokból kerültek át egyes kárpátaljai ukrán nyelvjárásokba.

Minden térképhez megjegyzéseket is közöl a szerző, — de a könyv többi részétől eltérően csak ukrán nyelven.

LIZANEC atlaszanyaga a magyar—keleti szláv kapcsolatokat illetően nyelvi tanulságai mellett szinte felbecsülhetetlen értékű művelődéstörténeti anyagot is rejt magában. Ezek feldolgozása — a teljes térképanyag megjelenése után — a későbbi részletkutatások feladata lesz, s remélhetőleg ebből maga Lizanec is ki fogja venni a részét. A közzétett térképekből úgy látom, hogy az atlasz legnehezebb és legkényesebb problémáját, a szókölsönzés folyamatát, irányát a szerző nagy körültekintéssel, s általában helyesen jelölte meg. Ennek ellenére egy-két esetben az eredeztetés — legalábbis egyelőre — nem egészen világos számomra. Így a 45. térképen az 'éléskamra' jelentésű *unaüs* szót hungarizmusnak minősíti a szerző, az ugyanilyen jelentésű *komopa* viszont egyéb eredetű szerinte. Minthogy a környező magyar nyelvjárásokban él a *kamóra* szó is (vö. SzamSz., MNyA. I/272. sz. címszava), nem világos számomra, milyen meggondolásból minősítette a szerző a szót „egyéb” eredetűnek. A 47. térkép szerint a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban a 'tornác' megnevezésére általában jövevényszavakat használnak. Meggondolandónak tartom tehát, hogy a mindössze néhány ponton jelentkező *numeap* szó esetében nem jöhet-e számításba a magyar átvétel.

LIZANEC P. M. könyve világosan mutatja, hogy az ungvári egyetemen folyó, a magyar—keleti szláv kapcsolatokra irányuló kutatások nagy érdeklődésre tarthatnak számot a magyar tudományos élet szempontjából is, és feltétlenül kívánatos volna, hogy a hasonló jellegű kutatások magyar részről is minél jobban elmélyüljenek, az eddigieknél abban kihasználva az együttműködésből adódó lehetőségeket is.

IMRE SAMU

Slovar slovenskega knjižnega jezika

Prva knjiga. A—H

Glavni uredniški odbor: ANTON BAJEC, JANKO JURANČIČ, MILE KLOPČIČ, LINO LEBIŠA, STANE SUHADOLNIK, FRANCE TOMŠIČ. Ljubljana, 1970. Izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Inštitut za slovenski jezik. Založila Državna založba Slovenije. 845 l.

A szlovén lexikográfia a reformációval vette kezdetét. A protestáns JURIJ DALMATIN 1578-ban 205 „krajnai” szót foglalt jegyzékbe, 1584-ben pedig közzétette az első teljes szlovén bibliafordítást, s ahhoz egy 756 szavas jegyzéket csatolt. Ez utóbbinak szomorú lett a sorsa. Az ellenreformáció győzelme után ugyanis az alsó-krajnai (dolenjskoi) nyelvjárásra támaszkodó DALMATIN-féle lutheránus bibliákat országszerte összegyűjtötték, és Ljubljánába vitték, ahol a jezsuiták nyilvánosan elégették őket.

DALMATIN műve azonban nem maradt folytatók nélkül. A felvilágosodás korában megélenkülő szótári munkálatok összegezése- és továbbfejlesztéseképpen a XIX. század második felében A. A. Wolf ljubljanaí hercegpüspök költségén már elkészülhetett a szlovén szókincs igényes feldolgozása is egy kétrészes — összesen négykötetes — szótári vállalkozás formájában. Az első, német—szlovén részt CIGALE (1860.), a második, szlovén—német részt PLETERŠNIK (1894—1895.) szerkesztette. CIGALE munkájában a német címszó javasolt szlovén ekvivalensét gyakran követik szerb-horvát, cseh, lengyel és orosz ekvivalensek. Ezek a rokon nyelvi szók nem egyszer szervesen be is épültek a szlovén irodalmi nyelvbe, és gazdagították kifejezési lehetőségeit. PLETERŠNIK a szlovén nyelvjárásokat tekintette a nyelvi megújulás legértékesebb forrásának, s figyelmét rájuk összpontosította. Tudnunk kell, hogy a kis lélekszámú, 1968-ban alig 1 700 000 főt számláló szlovénység nyelvjárás atlasza rendkívül tarka. FRAN RAMOVŠ 1935-ben negyvenhat szlovén nyelvjárást különböztetett meg, hozzátéve, hogy az ellentétes földrajzi elhelyezkedésű nyelvjárásokon beszélők — így például az olaszországi Resia folyó völgyében lakók és a Murán innen lakók, azaz a régi Magyarország „vendjei” — egymást szinte meg sem értik. Hangsúly szempontjából PLETERŠNIK elsősorban az alsó-krajnai (dolenjskoi) nyelvjárásokhoz igazodott, minthogy a szlovén irodalmi nyelv Alsó- és Felső-Krajnának (Dolenjsko és Gorenjsko), de különösen Alsó-Krajnának a nyelvjárásából

fejlődött. PLETERŠNIK összesen mintegy 110 000 szót vett fel szótárába. (Munkáját nálunk MELICH ismertette: NyK. XXVI, 245—7).

Az a lexikográfiai fellendülés, amely PLETERŠNIK szótárának közreadásával érte el tetőpontját, a XX. század első felében megtorpant, és időleges visszaesés, pangás állt elő. Igaz, FLISZÁR JÁNOS elkészítette a Murán inneni, vend nyelvjárás tájszótárát, de a nagy terjedelmű kéziratos anyagból, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár kézirattára őriz Fol. Hung. 1949 és Fol. Croat. 15 jelzettel, csupán két kis zsebszótár jelent meg nyomtatásban „Magyar—vend szótár” (Bp. 1922. 1942.) és „Vend—magyar szótár” (Bp. 1943.) címen. Az is igaz, hogy megszorodtak a két nyelvű általános szótárak, valamint a terminológiai és helyesírási szótárak, sőt JOŽA GLONAR 1936-ban megalkotta az első szlovén értelmező szótárt is, de mindezek együttvéve sem tudták kielégíteni azokat az igényeket, amelyeket egy korszerű értelmező szótárral szemben támasztani lehet. Időközben ugyanis rendkívüli mértékben megnőtt a szlovén nyelv használati köre, s a mindennapi életen és a szépirodalmon kívül kiterjeszkedett a tudományokra, államigazgatásra stb. is. Ez az új helyzet annak volt következménye, hogy 1918-ban megalakult a szlovéneket is magában foglaló délszláv állam (*Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 1929 óta hivatalosan is *Jugoslavija*), Ljubljana egyetemet kapott, később megkezdte működését a Szlovén Tudományos és Művészeti Akadémia stb. Az élet egyre újabb és újabb feladatokat rótt a szlovén irodalmi nyelvre, amely a feladatokhoz mérten folytonosan csiszolódott, gazdagodott, tökéletesedett. Csupán ennek az új, modern szlovén irodalmi nyelvnek korszerű lexikográfiai ábrázolása váratott sokáig magára. Most végre ez is megtörtént. A „Slovar slovenskega knjižnega jezika” (a továbbiakban SSKJ.) mind tartalmi gazdagságát, mind pedig szerkesztésmódját és külső megformálását illetőleg méltó a szlovéniséghez, ehhez az egyik legműveltebb, legnagyobb szorgalmú és legrokonzenvesebb szláv nemzethez, amely a nemzetközi szlavisztikát olyan tudósokkal ajándékozta meg, mint Jernej B. Kopitar, Franz Miklosich, Matija Murko, Rajko Nahtigal, Fran Ramovš, a maiak közül France Bezlaj, Anton Bajec és mások. Mi, magyarok különösen kegyelettel ápoljuk Pável Ágoston emlékét.

Az ötkötetesre tervezett SSKJ. a maga mintegy 110 000 szócikkével a közepes méretű értelmező szótárak típusába tartozik. Az I. kötetben 20 402 szócikk van. A lehetőségek határain belül a SSKJ. mindazokat a szavakat fel kívánja ölelni, amelyekre napjaink fogalmi kozmoszának megértéséhez szükség van. A mai szlovén irodalmi és köznyelv valamennyi lényeges szókészletit elemét tartalmazni kívánja, nem zárkózva el a tudományok, a különféle zsargonok és a nyelvjárások sajátos szavai elől sem. A Murán inneni, vend nyelvjárás tájszavai közül például nem egy olyan is szerepel a SSKJ.-ben, amelyet sem PLETERŠNIK, sem FLISZÁR nem tart nyilván. Égyebek között ilyen a *gibica* 'kovásztalan tésztából sütött lepényféle'. A szócikkek felépítésében a szerkesztőség értékesítette a hazai és a külföldi szótárirodalom gazdag tapasztalatait. A külföldiek közül különösen bőségesen használta fel a nagy hagyományokkal rendelkező cseh lexikográfia, elsősorban a „Slovník spisovného jazyka českého” eredményeit. A szótár aranyalapja az a tekintélyes nagyságú idézetgyűjtemény, amely több mint ötezer kötet szépirodalmi mű, folyóirat, tudománynpszerűsítő munka és tankönyv kicédelüléséből tevődött össze. Ennek az idézetgyűjteménynek a cédulái, valamint a korábbi szlovén szótárak anyaga és a szerkesztőségi munkatársak saját nyelvismerete alapján mutatja be a SSKJ., mely szavak élnek a mai szlovén irodalmi és köznyelvben, hogyan használatosak, milyen közöttük a gyakorisági viszony, és melyik nyelvi rétegbe tartoznak. Minden egyes szóról megadja, hogyan kell írni és ejteni, milyen a hangsúlyozása, hogyan ragozódik, milyen jelentései vannak, milyen a viszony a jelentések között; stilisztikai és egyéb minősítéseket nyújt, szókapcsolatokat és frazeológiai egységeket közöl. A szavak írásmódjában a hagyományt követi; az *y*-t például *l*-lel jelöli. A kiejtés megadásakor általában tekintetbe veszi az egész nyelvterületet, de mindenekelőtt annak középső részét Ljubljana középponttal. Hasonlóképpen főleg Ljubljana és környéke szolgál normál a hangsúlyozás tekintetében is. (Ljubljana a gorenjskoi nyelvjárás területén fekszik, közel a dolenszkoi nyelvjárás határhoz.) Az expiratorikus (dinamikus) hangsúlynormák kötelező érvényűek, a zenei (tonális) hangsúlynormák viszont már csak fakultatív jellegűek.

A magyar nyelvésznek főleg etimológiai vizsgálatok során van szüksége szlovén szótárra. A két nyelv több mint ezer éve áll egymással szoros kapcsolatban. Egymás kutatási eredményei kölcsönösen értékesíthetők. A SSKJ. például ausztriai környezetben járatos szóként regisztrálja a 'szlovén ember, jugoszláv' jelentésű *čūs-t*. PLETERŠNIK szerint a *čūs*, *čūž* jelentése 'tökfilkó, ostoba ember'. Aligha tévedek abban, hogy ez a szlovén *čūs* etimológiailag azonos az első világháborús magyar katonanyelv *csues*, *csujes* 'minden szláv fajta paraszt' (EtSz. I, 1198) szavával. Ez — korabeli feljegyzés szerint — a következőképpen keletkezett: 1916/1927: „A *csujes* eredetileg a délszláv kocsis, akit

hadi munkára, a lovak mellé befogtak és így kiáltottak át egymásnak az úton, hogy *csujes* [= szerb-horvát *čuješ*?]!... (Hallod-e! Hé!) De ma már *csujes* ez az egész világ. *Csujes* a rác, az orosz, a lengyel, mind *csujes*, akár férfi, akár asszony, akár bíró, akár kóduš, *csujes* a ló, a tehén, *csujes* még az ágyú is, ha úgy beleragadt a sárba, hogy nem lehet belőle kihúzni!... No! *Csujes*!...” (Móricz Zsigmond, Vérben, vasban. Kis képek a nagy háborúból. Bp., 1927. 76. L. még Czine Mihály, Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Bp., 1960. 573.) A román nyelvjárási *cúies* 'bestürzt, verdetzt; détraqué, ahuri' (TAMÁS, UngElRum. 231) a magyarból való. A szlovén *čuš* aligha lehet más, mint az allegro ejtés módú szlovén *čuješ* visszakölesőnzése az ausztriai németből. Az ausztriai német *Tschusch* 'külföldi ember' (JAKOB EBNER, Wie sagt man in Österreich? Wörterbuch der österreichischen Besonderheiten. Mannheim — Wien — Zürich, 1969. 229) lekicsinylő stílusértékű szó.

E sorok írójának alkalmá volt a helyszínen, a ljubljanaei „Inštitut za slovenski jezik”-ben meggyőződni arról a kiváló szaktudásról, önfeláldozó munkáról, példamutató kitartásról, egyre jobbat akaró, egészséges nyugtalanságról, amely a SSKJ. munkaközösségének tagjait jellemzi. Eredményes munkájuk legszebb jutalma az lesz, hogy a 15 000 példányban kinyomtatott szótár hatékonyan fogja szolgálni a szlovén nemzet nyelvi műveltségének ügyét, és öregbíteni fogja a szlovén nyelvtudomány nemzetközi megbecsülését. Várjuk a további köteteket!

KISS LAJOS

A. X. Халиков: Древняя история Среднего Поволжья

Moszkva, 1969. 395 l. + 66 ábra

Újabb monográfiával bővült a finnugor népek régészetével foglalkozó szakirodalom. Halikov műve a Középső Volga-vidék¹ emlékanyagát vizsgálva a mezolitikum elejétől a bronzkorral bezárólag nyújt újabb értékes adatokat a finnugor népek legősibb történetéhez.

A kutatott területet délen a Szamara folyó, északon a Vjatka és Vetluga felső folyása, keleten az Alsó-Káma (a Belaja torkolatáig), nyugaton a Volga (az Oka torkolatáig) határolja.

A szerző elsősorban a hatvanas évek új feltárásainak anyagára, valamint a vidék múzeumainak eddig közöletlen leleteire támaszkodott, de teljességre törekedve feldolgozta az adott területre vonatkozó eddig megjelent szakirodalmat is (a jegyzetek tanúsága szerint 173 szerző 353 művét vette figyelembe).

A három fő részre tagoló munka a szóban forgó terület kő- és korai fémkorát tárgyalja, majd a gazdaság és társadalom fejlődésére vonatkozó adatokat összegezi. Befejezőképpen a tárgyalt korszakok és kultúrák etnikai alakulására vonatkozó kérdésekkel foglalkozik.

Az első rész a Középső Volga-vidék kőkorszakát tárgyalja. A szóban forgó terület paleolitikus leletanyaga — acheuli-moustieri jellegével — a kelet-európai körhöz áll közel.

A mezolitikum (5–36) letelejésén azonban szibériai jellegű leletanyag elterjedése figyelhető meg. Három periódusát lehet elkülöníteni: korai, középső és kései szintet. A kora mezolitikus lelőhelyek eszközeinek analógiái az Urál és Nyugat-Szibéria lelőhelyeiről kerültek elő. Feltehetőleg az epipaleolit-kora mezolitikus korban a vidék lakossága (a Volga bal partjáig) szibériai-uráli területekről származhatott. A középső mezolitikumban a Középső Volga-vidék, a Káma-vidék és az Urál nyugati részének rokon leletanyaga alapján fel lehet tételezni egy Volga-uráli mezolitikus közösséget. A kései szakasz etnikailag a középső népességére támaszkodik, s az említett közösség még fennáll.

Az V. évezred² végétől a III. évezred végéig terjedő neolitikum idején a Középső Volga-vidék erdőövezetében két kultúra emlékanyagával számolhatunk (37–120):

A Volga-kámai neolitikus kultúrát, melyet korai szakaszában vonalas-böködött, később fésűs dísz jellemez, O. N. Bader különítette el először, de csak a kámai területeken. HALIKOV a kultúra leleteinek elterjedése alapján a Volga-kámai

¹ A földrajzi nevek átírásánál a képes politikai és gazdasági világtatlaszt (Bp. 1966) követtem, néhány esetben azonban kénytelen voltam az orosz eredetihez ragaszkodni, mivel a magyar megfelelő túl tág jelentésű lett volna.

² Az ismertetésben szereplő valamennyi évszám az időszámítás kezdetét megelőzően értendő!

elnevezést javasolja (a Középső Volga-vidéken ma 182 lelőhelye ismeretes). A nagy anyag statisztikai elemzése és egyéb megfigyelések alapján egy korai (három szakasz) és egy kései (két szakasz) periódusra bontható. Az elkülönítés alapja: az eszközök megmunkálásának technikája, formák és a kerámia díszítése. Az V—IV. évezred határára datált első szakaszban a kerámia még ismeretlen. A második szakaszban (IV. évezred első fele és közepe) növekszik a telepek nagysága és a kultúrréteg vastagsága. Megjelenik a kerámia, horizontálisan és cikkekakban, néha függőlegesen elhelyezett vonalas-böködött díszítéssel. Az Okától az Alsó-Obig terjed el. (Ez a díszítésmód a fejlett neolitikumra eltűnik.) A harmadik szakaszban (IV. évezred második fele) az edények díszítésében megjelenik a sekély fogazásos benyomkodás.

A korai periódus leleteinek elterjedését tekintve érdemes megjegyezni, hogy még az Urál hegygerince körül kelteminári jellegű leletanyag figyelhető meg, addig keletebbre az Irtis mentén ismét a Volga-kámai anyaggal rokon leletek kerültek elő.

A kultúra délnyugati és nyugati kapcsolatait vizsgálva a Tyelegin-féle Dnyeper-donyeci neolitikus törzsekkel való szoros kapcsolatra utal a szerző.

A Volga-kámai neolitikus kultúra kései periódusa teljes egészében a III. évezredbe tartozik. Bár ennek első szakaszában (III. évezred első fele) a korábbi anyag nem változik meg jelentősen, de egyre több a fésűs-gödröcskés kerámia kultúrája hatására kialakult díszítőelem. Hasonló változás figyelhető meg az eszközkészletben is. A második szakasz (III. évezred harmadik negyede) telepei erődítették, hosszantartó otlakásra utalnak. Ez az időszak jelenti egyben a kultúra végét is, megjelennek az első fémeszközök.

A kései periódusban a Volga-kámai neolitikus népesség lakóterülete összeszűkül, a fésűs-gödröcskés kerámiajú törzsek keletre és északra szorítják. A Volga-kámai törzsek fejlődésük e szakaszában lokális csoportokra tagolódnak. A korszak legvégére ismét nyugati irányú expanziót indítottak, s megváltoztatva Kelet-Európa erdősávjának etnikai képét a kora fémkori voloszovói kultúra alapjával szolgáltak.

A Középső Volga-vidék másik jelentős neolitikus népessége a fésűs-gödröcskés kerámiával jellemezhető balahna-kultúra volt. Kialakulási területe a Volga—Oka közén lehetett. HALIKOV is megtartja I. K. CVERKOVA hármas beosztását, de korban előbbre datálja (IV. évezred második felétől a III. évezred második feléig) a balahnai emlékeket. A kultúra harmadik szakaszában a Kazany-vidéki kevert anyag alapján egy részük beolvadhatott az újra előretörő Volga-kámai lakosságba.

A szóban forgó terület korai fémkora (II. rész) a megelőző neolitikummal szoros összefüggésben alakult ki.

A fémeszközök használatára két forrásból kapott ösztönzést a vidék népessége: 1. a jammaja és a szrubnaja kultúrán keresztül a kaukázusi területekről; 2. a balanovo-kultúráról, mely a helyi nyersanyagból maga állította elő eszközeit.

E rész első fejezete (121—181) a Középső Volga-vidék helyi törzseinek kora fémkori történetén belül a voloszovói kultúrával foglalkozik részletesebben. Egyik legfontosabb eredménye, hogy kimutatta a kultúra genetikai leszármazását a Volga-kámai neolitikus kultúrából. (Az eddigi felfogások ugyanis a fésűs-gödröcskés kerámia egy csoportjának tekintették ezt a kultúrát.) Kialakulása során magába olvasztott néhány késő balahnai, rjazanyi, esetleg Dnyeper-donyeci népcsoportot is. Ez a jelenleg különösen elterjedésének nyugati részén volt erős, keleten inkább a régi, Volga—kámai hagyományokat őrizte meg. A voloszovói kultúra virágkora a II. évezred első negyedére tehető. A kultúra periodizációjával kapcsolatban HALIKOV részletesen elemzi az eddigi véleményeket (153—155. lapok), és bírálja-cáfolja azokat. A kultúrát három szakaszra tagolja.

Feltevése az, hogy a helyi körülmények stb. hatására a Volga—kámai kultúrából fejlődött csoportok végső széthullása a III—II. évezred határára (első szakasz), illetve a II. évezred első felére (második szakasz) tehető, s ekkor jönnek létre a rokon voloszovói, turbinói, gorbunovo—dmitrijevkai kultúrák. A kultúra harmadik szakaszában (II. évezred második negyede) a nyugatra és északnyugatra való további terjeszkedés és az anyagi kultúra jelentős fejlődése a jellemző. Több lelőhelyén is előkerültek a fémöntés bizonyítékai. Ebben a fejlődési fázisban a voloszovói törzsek a Kámtól a Baltikumig terjedtek, de e nagy területen három csoportjuk alakult ki. Hatásuk erősen érződik Karjala és Finnország kora fémkori kultúráin is.

A második fejezet (182—208) a balanovo-kultúra emlékműanyagával, népességének a helyi törzsekre gyakorolt hatásával foglalkozik. A három fő csoportra osztható kerámia részletes elemzése alapján a szerző arra az eredményre jut, hogy a Volga—Káma nyugati területeire a III. évezred végén, a III—II. évezred határára hatolt be a balanovo-kultúra állattenyészítő, saját fémművességgel rendelkező népe, melynek hatására a késő voloszovói lakosság középső csoportjaiból létrejött az ún. c s i r k o v o—

szejmai kultúra. Virágkora a II. évezred második fele. További sorsa még tisztázatlan.

A harmadik fejezetben (209—239) a szerző a szrubnaja-kultúra leletanyagát tárgyalja. E népesség kapcsolata a helyi lakossággal jelentős haladást hozott, különösen az állattenyésztés fejlődésében.

A kultúra leletanyagának ismertetésén túl a szerző részletes vizsgálat alá veszi KRIVCOVA-GRAKOVA, MERPERT, TYERENOSKIN, GIMBUTAS és SZAFRONOV nézeteit a szrubnaja-kultúrát illetően, egyben bizonyos módosításokat javasolva a kultúra belső tagolására, abszolút időrendi helyzetére vonatkozóan. Két periódust tételez fel, melyek időrendi határai a XV—XIV., illetve a XIII—XII. század. (A XI. századra a kultúra eltűnik a vidékről, helyét keleten a prikazanyi, nyugaton a pozdnjakovói kultúra foglalta el.)

A korai fémkorszakról szóló rész utolsó fejezetében (240—328) a szerző a prikazanyi kultúra rövid összefoglalását adja. Kialakulásáról az alábbi folyamat választható fel: a korai fémkorszak első felének voloszovói törzsei felbomlásukkor keleti, középső és nyugati részre szakadtak. A keleti és nyugati csoportok alapján folyamatos szrubnaja hatások közvetítésében alakult ki a prikazanyi és a pozdnjakovói kultúra.

A prikazanyi kultúra emlékananyagáról az utóbbi években sok tanulmány jelent meg, ezért a jelen fejezetben a szerző elsősorban csak a kultúra kialakulásával, periodizálásával és további sorsával foglalkozik. Mindenekelőtt revízió alá veszi saját korábbi nézeteit, s most az eredeti három helyett négy szakaszra osztja a kultúra fejlődését.

Az első (zajmiscei) szakasz leletanyagának minden alapvető vonása a késő voloszovói anyagra utal. Kialakulása idején a szrubnaja hatás nem volt még olyan erős, mint a következő szakaszban lesz. Legnagyobb valószínűséggel a XVI—XV. századra datálható. A második (balimokartasihini) szakasz (XIV—XIII. század) erősen a szrubnaja kultúra hatása alatt áll, de semmiképpen sem tartozik hozzá. A harmadik (atabajevi) szakasz a kultúra virágkorát jelenti. A negyedik (maklasejevi) szakaszban éri el a kultúra legnagyobb kiterjedését: a Káma egész medencéjét, valamint a Belaja, Vjatka és Vetluga medencéjének legnagyobb részét elfoglalta. Az I. évezred első negyedére datálható. Anyagának az ad különleges fontosságot, hogy benne megfigyelhető a késő prikazanyi kultúra folyamatos átfejlődése a kora anyanyinói kultúrába. A prikazanyi kultúra élete a X—IX. században szűnik meg, s a VIII. században lépnek fel az anyanyinói törzsek. (Egyes kutatók szerint az anyanyinói kultúra nyugat-szibériai eredetű, HALIKOV szerint a leletanyag ennek ellentmond.)

A prikazanyival párhuzamosan ment végbe az Oka medencéjében a pozdnjakovói kultúra kialakulása és fejlődése. A leletanyag alapján HALIKOV helytelennek tartja azon kutatók véleményét, akik szerint a pozdnjakovo a szrubnaja egy variánsa lenne. A két koron, voloszovói alapokból kifejlődött kultúra a Vetluga és a Szura medencéjében a II—I. évezred határán bizonyos fokig keveredett egymással. Sok közös vonásuk ellenére azonban egy sor specifikus jelleget figyelembe véve külön etnokulturális egységnek kell tekinteni őket. Ezekből alakul ki a vaskorszakban keleten az anyanyinói, nyugaton a gorogyeed-jakovói kultúra.

A harmadik rész (329—369) a Középső Volga-vidék lakossága gazdasági és társadalmi viszonyainak fejlődési folyamatát mutatja be a mezolitikumtól az anyanyinói korszak kezdetéig az előzőekben elemzett leletanyag és néprajzi analógiák alapján.

A mezolitikum folyamán — s tulajdonképpen a neolitikumban is — a terület lakossága halász-vadász (gyűjtögető) életmódot folytatott. Előtérben a halászat lehe-tett, míg a vadászat kiegészítő foglalkozást jelenthetett. E korszakra a nemzeti társadalom virágzása és a matriarkátus megléte volt a jellemző.

A korai fémkorszakot a gazdasági viszonyok, a törzsek közötti kapcsolatok és a társadalmi viszonyok fejlődése alapján három szakaszra lehet tagolni:

A korai periódus a III. évezred végétől a II. évezred közepéig tartott. A helyi voloszovói lakosság körében a vadászat töltötte be a legfontosabb szerepet, de a halászat is jelentős volt. Lehetséges, hogy megindult a len és a kender termesztése is (hálószővés), gabonatermesztésre viszont nincs adatunk. A lassan kialakuló állattenyésztés szempontjából a balanovo és a szrubnaja kultúra hatása érdemel figyelmet. A II. évezred első negyedében megjelennek a fémöntésre utaló leletek, melyek bizonyossá teszik a helyi fémkészítést az importárukkal szemben. Ugyanakkor a kőipar továbbra is magas fokú marad. Társadalmi tekintetben a telepek alapján tartós nemzeti csoportokat lehet feltételezni, melyek feltehetőleg a matriarkátusból a patriarkátusba való átmenet idején élhettek.

A középső periódusban a gazdasági élet alapja az állattartás lesz. A prikazanyi és pozdnjakovói kultúrák talán ismerhették az istállózó állattartást is, valamint az irtá-

sos-égetéses, esetleg kapás földművelést. Továbbfejlődik a helyi bronzművesség; nő a közeli, jól feltárható érclelőhelyek szerepe. Végleg túlsúlyba kerülnek a fémeszközök a kőanyaggal szemben.

A gazdasági fejlődés következményeként a balanovói, turbinói és csirkovo-szejmai törzsek a patriarkátusba való átmenet fokán álltak. A prikazanyi kultúra harmadik szakaszára uralkodó formává válik a patriarkális család. A telepek elhelyezkedése alapján talán frátria jellegű csoportokat is el lehet különíteni.

A korai fémkorszak utolsó (kései) periódusában a prikazanyiak foglalják el az egész Volga-vidéket. A lakosság mintegy az előbbinek az ötszörösére nőhetett. Természetesen ezt a létszámot (HALIKOV számításai szerint 30—50 000 fő) csak jelentős állattenyésztés és földművelés tarthatta el. — A fémművesség fejlődése már saját Volga-kámai fémműves centrum meglétéről tanúskodik. Megjelenik a vas is.

A gazdasági élet fejlődésének megfelelően megindul az erős rétegződés; a szerző véleménye szerint a katonai demokráciára jellemző társadalmi berendezkedés kezd kibontakozni. A lakosság nemzeti szervezeteinek felbomlása a vaskorszak beköszöntéséhez köthető.

Az etnikai történet néhány kérdése című befejezés (370—390) a Középső Volga-vidéknek a könyv előző részeiben tárgyalt leletanyagát próbálja meg etnikumhoz kötni. A szerző először is nagyon röviden áttekinti a kérdésre vonatkozó eddigi főbb munkákat. Kiinduló tétele ezek után az, hogy az anyanyelvi kultúra hordozója a finnugor nyelvcsaládhoz tartozó népesség volt. Részletes elemzés útján — a retrospektív módszert alkalmazva — a kultúrák genetikai kapcsolatait vizsgálva eljut a Volga-kámai neolitikus kultúráig. Az uráli nyelvcsalád fejlődésére (régészeti alapon) a következő sémát vázolja munkahipotézisként:

A paleoszibériai eredetre utaló helyi mezolitikumból fejlődött ki a vonalas-bökdött díszű kerámiával jellemzett Volga-kámai kultúra, mely az uráli alapnyelvet beszélő népességhez köthető. A Volga és Káma vidékén, a Приураль és Заураль területén élt, nyugaton az Oka medencéjével, délen a Zsigulja, északon a Vjatka és Káma felső folyásával, keleten az Ob által határolva. A IV. évezred második felében a délről beáramló kelteminári népesség hatására széthullik: keleten a szamojedok, nyugaton a finnugor népek anyagi kultúrájára. Nincs kizárva, hogy ekkor vált le egy protolapp csoport, mely az évezred végére Karjala és Dél-Finnország területein kialakította a Szperringsz-kerámia kultúráját. A Volga-kámai kultúrából a III—II. évezred határán keleten a gorbunovói (ugor csoport), nyugaton a turbinói-voleszovói (finn-permi ág) kultúrák jöttek létre. A voloszovói kultúra leletanyagának elterjedése hordozóinak nyugatra húzódását jelzi. Népességéből fejlődik ki a prikazanyi és a pozdnjakovói kultúra, majd ezek további fejlődése során az anyanyelvi és a gorogyec-djakovói kultúrák. Ez utóbbiak hordozóinak leszámazottjai az egyes finnugor (permi, volgai, közfinn) népesoportok etnikai bázisát jelentették.

A fentebb vázolt fejlődési sort támogatják az antropológiai és nyelvészeti megfigyelések is.

*

A rendkívül nagy leletanyagot és széles körű problematikát magába foglaló mű bizonyára vitára ad majd alkalmat egy-egy tudományág, egy-egy kutató számára. Tagadhatatlan érdeme azonban, hogy részletesen ismertette a szakirodalomban eddig csak rövid közleményekből ismert Volga-kámai kora neolitikus kultúra anyagát; bebizonyította a voloszovói kultúra ebből való kifejlődését. Ugyancsak jelentős a prikazanyi kultúra eredetére, belső tagolására, s főleg az anyanyelvi kultúrával való összefüggésére vonatkozó anyag közlése. A gazdaság-társadalomtörténet egy fejezetbe sűrítésével jól sikerült a folyamatok hosszmetését feltárni. (Nem lett volna talán felesleges, ha az itt felsorolt anyagot a leíró részben ismerteti, s akkor egy-egy kultúra teljes keresztmetszetével is megismerkedhettünk volna.) Az etnikai kérdésekről szóló fejezetben, úgy tűnik, sikeresen alkalmazta a retrospektív módszert. Így — tisztán régészeti úton — elért eredménye annál is inkább figyelemre méltó, mivel igen közel áll az uráli alapnyelv hordozóinak HAJDÚ PÉTER által nyelvészeti úton kimutatott szállásterületéhez (ALH 1964). A két nézetet még közelebb hozza az a tény, hogy a Volga-kámai kultúra, illetve az azt megelőző mezolitikus népesség területe áthúzódott az Úralon túlra is.

Dicséretes a szerzőnek az a történeti szemlélete, mellyel az egyes kultúrák régészeti leletanyagán túltekintve azok hordozóinak történetére, kapcsolataira igyekezett rávilágítani.

Természetesen vannak vitatható pontok a munkájában. Ilyen pl. a Szperringsz-kerámia kérdése, mely minden, finnugor őstörténettel foglalkozó munkában helyet kap,

de a kérdés kielégítő megoldása még várat magára. (HALIKOV a Volga—kámái neolitikus kultúrával hozza rokonságba, de ez az egyetlen pont, ahol nem végez részletes elemzést.)

A segédletekben gazdag munka (névmutató, típustábla, fényképek, rajzok, térképek, statisztikai táblázatok) kiállításában is szép, méltó a tartalomhoz. Ugyanakkor szóvá kell tennünk néhány technikai hibát, melyek kiküszöbölése kívánatos lett volna. Így pl. a 110. lapon a balahnai emlékek elterjedéséről szólván a 24. ábra helyett a 27-re hivatkozik. A 136. lapon a 36. ábra 14. képét említi, holott az ábrán csak 9 kép van. A típustábla (55. ábra) magyarázó részéből kimaradt 14 eszköz lelőhelyének feltüntetése. A jegyzetekben több helyen pontatlanul vannak címek, kiadási évek feltüntetve, holott más fejezet jegyzeteiben ugyanaz a mű helyes adatokkal szerepel. Sajnálatos nyomdahiába fordul elő a 361. lapon: a prikazanyi kultúra maklasejevi fázisát az I. évezred első negyede helyett a II. évezred első negyedére datálja.

A felsorolt — elsősorban technikai jellegű — észrevételek ellenére az ismertetett mű jelentős állomás a finnugor (uráli) népek őstörténeti kutatásában.

IFJ. KÜRTI BÉLA

Lakó György: Svéd—magyar szótár

Budapest, 1969. Akadémiai Kiadó. XXIV + 1024 l.

Hosszú, csaknem két évtizedes vajúdás után végre megjelent az első, Magyarországon készült svéd—magyar szótár. Hangsúlyoznunk kell a Magyarországi szót, hiszen, mint ismeretes, 1965-ben már kiadtak egy svéd—magyar szótárt Svédországban (Bo WICKMAN: Svensk-Ungersk Ordbok. Stockholm, 1965. Ungerska Institutet vid Stockholms Universitet. VIII + 327 l.). Ez utóbbi azonban már keletkezési körülményei miatt sem (hely, idő, szerkesztési problémák, vö. LAKÓ GYÖRGY: NyK LXVIII., 477—479.) vállalkozhatott olyan igények kielégítésére, mint a hazai szótár, amellyel, kevesek számára volt hozzáférhető, sőt a magyar nagyközönség számára szinte egyáltalán nem. Az egyre jobban erősödő svéd—magyar gazdasági és kulturális kapcsolatok, valamint a svédül tanulni kívánók évek óta növekvő száma is indokoltá tette, hogy egy magyarországi svéd—magyar szótár minél előbb napvilágot lásson.

Mint ahogy erről a szótár két nyelvű előszavából is értesülünk, a szótári munkáatok már 1950-ben megkezdődtek. Ekkor még csak egy zsebszótár elkészítésével bízták meg a főszerkesztőt, de különféle nehézségek miatt 1952-ben ennek a munkálatai is félbemaradtak. Csak 1958-ban vetődött fel ismét egy svéd—magyar szótár kiadásának a terve, de ekkor már egy magasabb igényeket kielégítendő, terjedelmesebb, jóval több szóanyagot feldolgozó szótár összeállítása vált időszerűvé. „Megvalósulását FEHÉR JÓZSEF szerkesztőnek a munkálatokba való bekapcsolódása tette lehetővé, aki túlnyomó részt egyedül vállalta és végezte a gyűjtőmunka folytatását” — olvashatjuk LAKÓ GYÖRGY előszavában. A szótárkészítők munkáját nehezítette az a körülmény is, hogy nem támaszkodhattak sem hazai, sem pedig külföldi előzményekre — hiszen, amikor Bo WICKMAN szótára megjelent, mind a gyűjtési, mind a szerkesztési munka nagy része már befejeződött. A szótár készítésének egyik közbülső állomása az 1961-ben kiadott Svéd—magyar szójegyzék volt (LAKÓ GYÖRGY munkája, Tankönyvkiadó, Budapest), amely egyetlen jegyzet formájában jelent meg.

A címszók száma kb. 45 000. A szótár mintegy 77 000 szótári adatot ölel fel (a WICKMAN-féle szótár kb. 30 000 címszót tartalmaz). A szerkesztők elsősorban arra törekedtek, hogy a mai svéd irodalmi és köznyelv szavait dolgozzák fel, de szép számmal tartalmazza a szótár az egyes tudományágak legfontosabb szakszavait, valamint a régi svéd irodalom megértéséhez szükséges, ma már alig használatos régiebb, irodalmi szavakat, kifejezéseket is. Így a szótárt — bizonyos mélységig — még az egyes szaktudományok képviselői is haszonnal forgathatják.

A szótár végén tömör, a nagyközönség számára is könnyen áttekinthető, világos nyelvtani vázlat található. Ez annál is inkább értékes, mert magyar nyelvű svéd nyelvtan utoljára 1948-ban jelent meg (KREUTZER SÁNDOR—LAKÓ GYÖRGY—ZÁVODSZKY FERENC: Svéd—magyar olvasókönyv, nyelvtan és szójegyzék. Budapest.), s ez ma már nehezen hozzáférhető. Az 1966-ban megjelent Svéd társalgási zsebkönyv is (ZÁVODSZKY FERENC könyve, Budapest.) természetesen csak rövid, néhány oldalas grammatikai tájékoztatót ad.

Megkönnyíti a szótár kezelését a „Tudnivalók a szótár használatáról” című fejezet. Itt elsősor a svéd szavak kiejtésére, hangsúlyozására vonatkozó tudnivalókat találhatjuk.

Talán hasznos lett volna még több, a magyarok számára problémát jelentő hang és hangkapcsolat kiejtésére is felhívni a figyelmet (gondolok itt elsősorban a *k*, *tj*, *sj*, *skj* stb. hangokra, ill. hangkapcsolatokra). Ebben a fejezetben értelmezik a szerkesztők az egyes szavak szótári főalakjai közötti összefüggést, valamint rámutatnak arra, milyen elv szerint, milyen sorrendben találhatóak ezek a szóalakok a szótárban.

Az a szókészlet, amelyet a szótár felölel, mind mennyiségi, mind pedig tartalmi szempontból megfelel egy kézisótárral szemben támasztott igényeknek. A svéd szavak értelmezése szabatos, világos. Az egyes szócikkek felépítése logikus, első látásra áttekinthető. Nem okoz nehézséget az egyes összetételek, képzett szavak megkeresése sem. A címszavak — akárcsak Bo WICKMAN szótárában — itt is bokrosítva vannak. A szócikkek szerkezetéről, a jelek, írásjelek magyarázatáról, a különféle rövidítések értelméről egyébként külön fejezetben tájékozódhatnak a szótár használói.

A szótár az Akadémiai Kiadó gondozásában, közép méretű, szép kiadásban jelent meg. Sajtóhibát csak keveset találtam. A széles körű érdeklődést mutatja az a tény is, hogy jelenleg már a második, változatlan utánnyomás példányai fogynak.

LAKÓ GYÖRGY Svéd—magyar szótára fontos, hézagpótló munka. Várjuk a folytatást, a magyar—svéd szótár megjelenését.

UTASI ZITA

TARTALOM

RÉDEI KÁROLY: Zürjén szövegmutatványok [Syrjänische Textproben]	3
BERECZKI GÁBOR: Cseremis szövegmutatványok [Образцы марийских текстов] ...	25
BAŃCZEROWSKI, JERZY: Bemerkungen zu den Theorien über das Klusilsystem im Proto-Uralischen und einige Modellvorschläge	49
BAKOS FERENC: A magyar nyelv régebbi román elemei és a közvetlen népi érintkezésen alapuló szókölesönzés néhány kérdése [Les anciens emprunts roumains du hongrois et quelques problèmes de l'emprunt lexical par contact direct]	65
PAP MÁRIA: Generatív grammatikai vázlatok a koordinációról [Generative grammatical sketches on the coordination]	113

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

KATZ HARTMUT: Kleinigkeiten zur Phonologie des Ostjakischen	129
KARAULOV, JURIJ: A szókészlet szemantikai mezői (osztják nyelvi anyagon bemutatva) [Семантические поля лексики (на материале хантыйского языка)] ..	136
KATZ, HARTMUT: Ungarisch <i>ér, érik</i>	143
HONTI LÁSZLÓ: A vogul tárgyas igeragozás <i>l</i> -je [Das <i>l</i> der objektiven Konjugation im Wogulischen]	147
KORENCHY ÉVA: A zürjén abszolút igető problémájáról [Zum Problem des absoluten Verbalstammes im Syrjänischen]	153
MÁRK TAMÁS: Morfonematikus szerkezettypusok a szölkupban [Морфонематические структурные типы в селькупском языке]	163
KASSAI ILONA: Adalékok a magyar magánhangzók időtartamához [Contributions à l'étude de la quantité des voyelles hongroises]	171
BOROS REZSŐ: Mondatrész kiemelése német és magyar beszéddallamban [Betonung von Satzteilen in der deutschen und ungarischen Sprachmelodie]	191
RÓNA-TAS ANDRÁS: A csuvas szóvégi gutturális zárhangok történetéhez [Remarks on the history of the final gutturals in Chuvash]	198
TELEGDI ZSIGMOND: Török nyelvi hatás a tadzsikban [Zum türkischen Einfluß im Tadschikischen]	208
BESE LAJOS: Problémák a mongol igeragozás történetében [Some problems of the history of Mongolian conjugation]	217
ZSILKA JÁNOS: Nominalizáció és elemi mondat [Elementary sentences and nominalizations]	223
BAŃCZEROWSKI, JANUSZ—KOŁWZAN, WIKTOR: Некоторые проблемы языка и языковой коммуникации	232
NAGY FERENC: A szóképzés valószínűsége [Die Wahrscheinlichkeit der Wortbildung]	249

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

VERES PÉTER: V. N. Csernyecov 1905—1970	255
ZACZ GÁBOR: III. Nemzetközi Finnugor Kongresszus	257
B. LŐRINCZY ÉVA: Suomen murteiden sanakirja. Koevihko	259
KÁLMÁN BÉLA: Saaremaaast Sajaanideni ja kaugemalegi	261
KÁLMÁN BÉLA: <i>Rosemarie Radomski-Brachwitz</i> , Ostjakische Ortsnamen	262
HONTI LÁSZLÓ—KATZ, HARTMUT—KORENCHY ÉVA: <i>Sz. Kispál Magdolna—F. Mészáros Henrietta</i> , Északi osztják kresztomátia	264
IMRE SAMU: <i>Lizanec, P. M.</i> , Magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok	270
KISS LAJOS: Slovar slovenskega knjižnega jezika	273
IFJ. KÜRTI BÉLA: A. X. Халиков, Древняя история Среднего Поволжья	275
UTASI ZITA: <i>Lakó György</i> , Svéd—magyar szótár	279

AZ AKADÉMIAI KIADÓ GONDOZÁSÁBAN
JELENT MEG

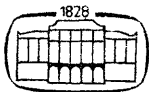
IMRE SAMU

A FELSŐŐRI NYELVJÁRÁS
(Nyelvtudományi értekezések 72.)

Felsőőr ősi magyar település. Sajátos tájnyelve a történelmi események következtében először nyelvjárásszigetté vált, azután teljesen kiszakadt a magyar nyelvterülettel való együttfejlődés lehetőségéből, s ma már a fokozatos eltűnés útját járja.

A szerző — maga is Felsőőr szülötte — gonddal rögzíti és világos rendszerbe állítja azt, amit csaknem harminc éves gyűjtőmunkájával meg tudott menteni ennek az érdekes nyelvjárásnak az anyagából, miközben izgalmas társadalom- és kultúrtörténeti magyarázatot is ad. Részletes hangtani leírás, vázlatos alaktani és mondattani megjegyzések után a szókincs anyagán méri a német ráhatás mélységét, majd nyelvileg és tartalmilag jellemző erejű szövegekkel egészíti ki tanulmányát.

101 oldal * Ára füzve 17.— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
Budapest

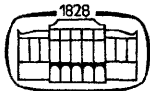
ZSILKA JÁNOS

NYELVI RENDSZER ÉS VALÓSÁG

Az uralkodó, ún. generatív grammatikai leírás a mondatokat mint esetleges nyelvi alakulatokat vezeti le. (Ebben a leírásban a mondatok és az azokat alkotó elemek belső összefüggése, valamint a különböző mondatok egymással való belső kapcsolata nem világos.) A generatív grammatika metafizikus elképzelésével szemben a könyvben kifejtett ún. szerves rendszer a nyelvet mint egy induktív és egy deduktív mozgás megbonthatatlan egységét fogja fel. A nyelvi mozgásfolyamat dialektikus jellegű. Az ábrázolt rendszerben a mondatok mint szükségszerű alakulatok állnak előttünk.

239 oldal

Ára kötve 50.— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
Budapest

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1971. II. 10. — Terjedelem: 24,85 (A/5) fv

71.71177 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

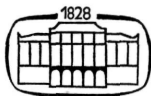
Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), ritkított (értelmi kiemelésre), = = = félkövér (alcímek betűtípusaként), ~ ~ ~ kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.*

Ára: 24,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER

LXXIII. kötet 2. szám

Budapest, 1971

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság

BERECZKI GÁBOR
DEME LÁSZLÓ
FÓNAGY IVÁN
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI. Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára.

Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajesy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci u. 22. Telefon 185—612.

Nyelvelméleti kérdések

I

A nyelv elmélete és a filozófia. Tudománytörténeti vázlat

A nyelv, mint a gondolatok megformálásának és kicserélésének eszköze, a társadalmiság egyik legfontosabb és legáltalánosabb megnyilvánulása, a társadalmi élet nélkülözhetetlen feltétele. E tény — ahogyan az antik filozófia sok fontos megállapítása is tanúsítja — már régen felismerték a gondolkodás történetében. Mégis azt lehet mondani: csak a XX. században került a nyelv igazán a filozófiai kutatások centrumába.

Mint ismeretes, a modern polgári gondolkodás nagy befolyású, tudományfilozófiai áramlatai (főleg a logikai pozitivizmus és a mai angolszász iskolák) az ismeretelméletre redukálták a filozófiát, sőt nem egyszer ennél is tovább mentek: egyedül a nyelvet ismerve el a kutatás jogos tárgyának. Ennek a túlzásnak nem nehéz felismerni a kapitalista berendezkedés és a polgári világnézet válságában rejlő okait, de nem hanyagolhatjuk el tudományelméleti gyökereit sem. A matematika és a logika fejlődése során felmerült halmazelméleti antinómiák interpretálása mutatta meg, hogy el kell választani a kutatás eszközeként szereplő nyelvet a kutatás tárgyául szolgáló nyelvtől. Ebből a szempontból főleg a RUSSELL-féle paradoxon volt jelentős, melynek lingvisztikai analogonja a „krétai hazug” néven ismert szofista eredetű logikai játék. Annak a felismerésnek alapján, hogy a nyelv a kutatás tárgya is, a neopozitivizmus olyan gondolatokat vetett fel, melyek — ha önmagukban nem is álltak helyt — előbbre vitték a nyelvről való filozofálást (sokszor éppen azért, hogy ellenvetéseket, kritikai reflexiókat váltottak ki). A szigorú értelemben vett *logikai pozitivizmus* felbomlásából született mai *analitikus irányzatok* szintén komoly figyelmet érdemelnek. Míg WITTGENSTEINnek az ideális nyelv rekonstruálása volt a fő törekvése, s míg CARNAP is mesterséges szintaktikai, majd szemantikai rendszerek előállításán fáradozott, az analitikusok a mindennapi nyelv vizsgálatára tértek át. Márpedig a mindennapi, tehát a reális, beszélt nyelv a „tudat anyagi burka”, az a közeg, melyben egyáltalán megvalósul a nyelv és gondolkodás egysége.

A matematika és a logika problémáiból kiinduló, európai eredetű (s Amerikába csak később átkerült) pozitivisták iskola mellett van egy speciális amerikai forrása is annak a fejlődésnek, mely a nyelv problémáinak filozófiai tárgyalásához vezetett. A *szemiotika* tudományának Peirce-féle megalapozására kell utalnunk, melyből a neopozitivizmus fejlődésében új szakaszt jelentő 1938-as MORRIS-tanulmány is táplálkozik.¹ A szemiotika mellett jelentősek az *információelméleti* és *kommunikációelméleti* kutatások is, melyek a 30-as évektől

¹ Foundations of the Theory of Signs: International Encyclopedia of Unified Science I. Chicago, 1938.

kezdve főleg a tömegkommunikációs eszközök, illetve általában a modern technika elterjedésének ösztönzésére bontakoztak ki. A nyelvfilozófia számára további indítást jelentettek Amerikában az *etnológia* új eredményei, illetve az etnológiai és a konkrét nyelvészeti kutatások összefonódásából származó elméletek, melyek közül kiemelkedő szerepet játszik az amerikai indián nyelvek és az indoeurópai nyelvek összevetésére támaszkodó SAPIR—WHORF-féle hipotézis, más néven: a *nyelvi relativizmus* doktrínája. E doktrína értelmében egy adott nyelv struktúráképződményei megfelelő világképet határoznak meg. Bár világos, hogy ez az állítás elhibázott, témánk vonatkozásában igen fontos szerepet játszik, mert elhibázott voltában is olyan problémát vet fel, mellyel a marxista filozófiának szintén szembe kell néznie.

A nyelv természetének megvilágításához egészen más vonatkozásban, rendkívül nagy mértékben járult hozzá a *szovjet pszichológia*. Azok közül a szaktudományok közül, melyekre a nyelvről szóló filozófiai elmélet támaszkodhat, a marxista filozófia jórészt a pavlovi reflexelmélet tételeit általánosította, s építette a maga rendszerébe. A második jelzőrendszerről szóló pavlovi tanítás elévülhetetlen érdemei közismertek, mégsem lehet elhallgatni a következő problémát. Azzal, hogy a szót a jelzések jelzésének fogta fel, PAVLOV a szónak a megjelölt dologhoz való viszonyát tekintette a nyelv-probléma kulcsának. Így kiiktatta megfontolásainak köréből a nyelv elsődleges társadalmi dimenzióját, illetve „elvágtá a nyelvi rendszeren belüli viszonyok vizsgálatának útját”.² Ugyanakkor felfogásának filozófiai általánosítása, a marxista filozófia rendszerébe való beépítése anélkül történt meg, hogy a nyelvvel foglalkozó egyéb szaktudományokkal, többek között a nyelvtudománnyal (az általános nyelvészettel) összevetették volna. Nem szeretnénk PAVLOVnak mint fiziológusnak és mint materialista pszichológusnak történeti érdemeit csökkenteni, vagy szembeállítani PAVLOVOT és VIGOTSKIJT, de megjegyezzük, hogy VIGOTSKIJ a szójelentést a szónak a nyelvi struktúrában elfoglalt helyeként fogta fel, s ezzel nemcsak a nyelv belső természetének pontosabb, a nyelvtudománnyal is jobban összhangban álló leírását adta, de közelebb került a fogalom-képzés műveletének, a nyelv és gondolkodás kölcsönös összefüggésének megértéséhez is.

Az eddigiek során utalásszerűen megemlítettük azt a néhány szaktudományt, melynek fejlődése részint kiváltotta, részint lehetővé tette, hogy a nyelv a filozófia érdeklődésének is középpontjába kerüljön. Nem szoltunk viszont magáról a *nyelvtudományról*.

A nyelvtudomány a XX. században hatalmas fejlődést tett meg, s a leg-egzaktabb társadalomtudományok sorába emelkedett. Annál inkább furcsa, hogy eredményeit a marxista filozófia kevésbé általánosította, szívta magába, mint más tudományok megállapításait. Még furcsább, hogy éppen a nyelvről való filozófiai elmélet kialakításakor nem támaszkodtak a lingvisztikára, mely egyébként a Szovjetunióban mindig nagy megbecsülésnek örvendett, s eredményeiben nem maradt el a pszichológia mögött.

De az említett megfontolásoktól függetlenül is felmerül annak a szükségessége, hogy a nyelvtudomány eredményeit jobban vonjuk be a marxista filozófia általánosításainak körébe. Ma már kialakultak azok a filozófiai diszciplínák, melyek egy-egy szaktudománynak az illető tudomány szűkebb kere-

² KISS JÁNOS, Vigotszkij és a marxista pszichológia kezdetei: *Magyar Filozófiai Szemle* 1967/6. 1008. 1.

tein túlmutató, világnézeti konzekvenciáit tárgyalják, általánosítják. Ilyen diszciplínák azok, melyeket *a fizika, a biológia stb. filozófiai problémái* néven ismerünk. Miért éppen a nyelvtudomány lenne kivétel? Az a nyelvtudomány, amely megállapításainak és módszereinek komolyságával más tudomány-
szakok számára is példát mutatott, s mely egyébként — különösen SAUSSURE óta — erősen „filozófiai hajlamú”. Csak egyet lehet érteni E. ALBRECHT professzorral, amikor egy olyan marxista „nyelvfilozófia” megalkotásának feladatáról beszél, mely „a nyelv legáltalánosabb értelemben vett filozófiai problematikáját” tárgyalva elemzi a nyelvészet fogalmait, elméletét, metodológiáját, s mint ilyen, hasonlítja a „valamennyi filozófiai speciál-diszciplínához, azokhoz, melyek a matematika, a fizika, a pszichológia stb. filozófiai problémáit kutatják”.³

Azt mondtuk, a nyelvészet SAUSSURE óta „erősen filozófiai hajlamú”. E kijelentés arra kötelezne, hogy áttekintsük a XX. századi lingvisztika fejlődésének főbb tendenciáit, s megmutassuk azokat az elemeket, melyek szinte a filozófiai általánosítás síkján mozognak. Mivel a feladat messze meghaladja tanulmányunk kereteit, elegendő, hogy SAUSSURE legfontosabb tételeire emlékeztessünk.

SAUSSURE — mint ismeretes — megalkotta az egyedi beszédaktus individuális jellegét kifejező *parole* és a társadalmi intézményként definiált *langue* fogalmát, s kijelentette, hogy „a nyelv forma és nem szubsztancia”.⁴ Ezzel arra utalt, hogy a nyelvi rendszerben nem az egyes terminusok, hanem a köztük fennálló, kölesönösen egymástól függő relációk rendelkeznek prioritással. Következő fontos gondolata a jel meghatározása volt, mely egyrészt a *signifiant* és *signifié* megkülönböztetését foglalta magában, másrészt azt a felismerést, hogy bármely signifiant csak a saját síkján elhelyezkedő összes többi signifianthoz való oppozíciós viszonyában hordoz egy meghatározott signifiét, tehát jelentést. Emellett nem szabad elfelejteni, hogy SAUSSURE meghirdette a *szemiológia* programját, amennyiben a nyelvtudományt a jelekről szóló — még megalkotásra váró — általános tudomány részeként fogta fel.

Meg kell jegyezni, hogy a francia strukturalizmus napjainkban SAUSSURERE hivatkozva igyekszik megalkotni a szemiológia elméletét, azt az elméletet, melyet PEIRCE és MORRIS nyomán az amerikai és szovjet iskolák *szemiotikának* hívnak. De paradox helyzet áll elő, mert a nyelvet oly mértékben abszolutizálják, hogy SAUSSURE-rel épp ellentétben a szemiológiát tartják a nyelvtudomány részének.⁵ Ebben persze kifejezésre jut az a felismerés, hogy csak akkor lehet bármely jelrendszert megkonstruálni, ha már létezik a nyelv, a signifiék univerzümának ez az egyetlen hordozója. Az a tény azonban, hogy minden jelrendszer a nyelvre támaszkodik, nem jelenti, hogy a nyelvnek van konstitutív szerepe vagy hatalma, s e rendszerek teljesen a nyelv alapján magyarázhatók. Csak utalunk arra, hogy U. Eco a szemiológiáról szóló munkájában meggyőzően bizonyítja be azt a tételt, melynek értelmében „a jelrendszerek tanulmányozása nem függ szükségképpen a nyelvészettől”.⁶ Ebben ő marad hű

³ E. ALBRECHT, *Sprache und Erkenntnis*. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1967. 24. l.

⁴ F. DE SAUSSURE, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat, Bp. 1967. 155. l.

⁵ „A szemiológia a nyelvtudomány kis része” — mondja R. BARTHES. (*Éléments de Sémiologie*: vö. *Le degré zéro de l'écriture*; Gonthier, Paris, 1964. 81. l.).

⁶ UMBERTO Eco, *La struttura assente*. Bompiani, Milano, 1968. 384. l.

SAUSSURE-höz, aki félreérthetetlenül szögezi le, hogy „a nyelvtudomány csak része ennek az általános tudománynak”,⁷ már mint a szemiológiának.

A szemiológia és a nyelvtudomány viszonyának e félreérthetetlen tisztázása mellett a fentebb idézettek közül SAUSSURE-nek azt az útmutatását tartjuk filozófiai szempontból fontosnak, mely a *langue* és a *parole* megkülönböztetéséből olvasható ki.

Mint ismeretes, az emberi nyelvezetről, mint olyanról (*langue*) az a véleménye, hogy nem lehet a nyelvtudomány tárgya, mert különböző síkok, heterogén elemek keverednek benne. Azzal azonban, hogy „a nyelv különböző tényei” közül kiemeljük a *langue*-ot, elválasztva azt az egyéni megnyilvánulások végtelen tömegétől, olyan homogén tárgyat nyerünk, melyről lehetséges egységes, tudományos elmélet. Ez a gondolat egy meghatározott területen *legalább olyan lökést adott a nyelvről való reflexiónak, tehát azon felismerésnek, hogy a nyelv nemcsak eszköz, hanem egy meghatározott kutatás lehetséges tárgya, mint a halmazelméleti, illetve lingvisztikai antinómiák feloldására tett kísérletek, mint a tárgy-nyelv és metanyelv fogalmának megalkotása.*

A *parole* és *langue* képében nem úgy válik el a partikuláris az általánostól, illetve a társadalmitól, hogy az utóbbi valamilyen egyének fölötti misztikum közegben helyezkedne el. Amennyiben az individuum alapvetően társadalmi-nembeli lény („társadalmi viszonyainak összessége”), annyiban magában hordja a *langue*-ot is, mint társadalmi intézményt, mint az egyedi beszédaktusok alapjául szolgáló kódot. Ugyanakkor felvethető a kérdés, hogy amikor a nyelv és gondolkodás kapcsolatáról, kölcsönös függéséről, egységéről stb. beszélünk, mit tartunk szem előtt: a *langue*-ot-e, vagy a *parole*-t. Feltehető, hogy másként áll a helyzet a *langue*, másként a *parole* esetében. Elképzelhető, hogy a *parole* a konkrét pszichikus aktussal áll kapcsolatban, míg a *langue* a gondolkodás állandó, szilárd formáival. Bármi is legyen az igazság, látni kell, hogy a nyelv és gondolkodás viszonyáról szóló kérdésfeltevés önmagában rendkívül elvont, s differenciálnunk kell a *parole*, illetve a *langue* esetére. Erre már figyelmeztetett többek között R. SZ. RUBINSTEIN is: „Hogy egyértelműen tehesük fel és oldhassuk meg a gondolkodás (és a gondolat) és annak nyelvi burka közötti viszony kérdését, mindenekelőtt meg kell különböztetnünk és egymáshoz helyesen kell viszonyítanunk a *nyelvet* és a *beszédet*.” A probléma érdemi megoldásához e figyelmeztetésen túl persze RUBINSTEIN sem került közelebb. Nem is kerülhetett: a nyelv és gondolkodás viszonyának teljes problematikája, mint filozófiai kérdéskomplexum, messze meghaladja a pszichológia kereteit. Mérvadóak és bölcsek RUBINSTEIN szavai: „A nyelvnek a beszéd-től való megkülönböztetését semmi esetre sem szabad összekeverni (pedig ez igen gyakran megtörténik) a nyelv, illetve a beszéd nyelvtudományi és pszichológiai felfogásának a viszonyával. Pszichológiaiilag vizsgálni csak a beszédet lehet, bár maga a beszéd is mindenekelőtt nyelvtudományi, nem pedig pszichológiai kategória. A nyelvvel nem tud mit kezdeni a pszichológiai vizsgálat, erőltetése csak a nyelvtudomány körébe tartozó jelenségek indokolatlan pszichológizálására vezet.”⁸ Az a felfogás tehát, amely a nyelv megmagyarázásához *elegendőnek* tartja azt a tételt, hogy a szó a szignálok szignálja, képtelen a mondottakat figyelembe venni, s így nem lehet a filozófiai általánosítások *kizárólagos* alapja.

⁷ SAUSSURE: i. m. 33. l.

⁸ SZ. L. RUBINSTEIN, A pszichológia fejlődése. Tankönyvkiadó, Bp. 1967. 122–123. l.

A lingvisztika a háború után újabb fejlődési stádiumba lépett, a klasszikus strukturalizmust ma már bizonyos fokig meghaladta a CHOMSKY által bevezetett generatív grammatika.⁹ A generatív grammatika fényében a strukturalizmus korábbi — eleve absztrakt modelleket alkotó szakasza — paradox módon empirikusnak tűnik. A nyelv olyan véges szabályok együttese, melyek segítségével korlátozott számú elemekből végtelen sok mondatot hozhatunk létre, többek között olyanokat, melyeket még senki sem mondott ki. A nyelv klasszikus strukturális leírásának talaján állva e tényről lehetetlen számot adni, hisz „csak az tanulhatná meg a nyelvet, aki már tudja”!¹⁰ Aki tehát már eleve rendelkezik az alapjául szolgáló implicit „teóriával”. Itt a helye, hogy rámutassunk: a hagyományos strukturalista nyelvészet e sajátosságára épít a mai strukturalizmus filozófiai aspirációjű, szélsőségesen objektivista szárnya, amikor azt mondja: „a nyelv beszél az embert, s nem az ember a nyelvet”.¹¹ E filozófia értelmében csak azt mondhatjuk ki, ami már ismert, nincs lehetőség valamilyen új mondanivaló közlésére. Az ember tehát az adottságok falába van bezárva.

A generatív grammatika egyben e filozófia alól is kihúzza a talajt, amikor rámutat a nyelv „produktív” természetére, s bizonyítja, hogy véges számú mondat interpretálása alapján jön létre a beszélő „kompetenciája”. Mint CHOMSKY mondja: „... egy grammatika tükrözi annak a beszélőnek a viselkedését, aki a véges és véletlenszerű nyelvi tapasztalatból kiindulva új mondatok végtelen számát képes produkálni és megérteni.”¹²

A lingvisztika fejlődésének ezek az újabb eredményei is arra várnak, hogy a marxista filozófia értékelje, s beépítse őket a nyelv és gondolkodás viszonyáról, a nyelvnek a megismerésben játszott szerepéről szóló elméletébe.

A továbbiakban kísérletet teszünk arra, hogy számba vegyük azokat a problémákat, amelyek egy marxista nyelvfilozófia körébe utalhatók. Megjegyezzük, vizsgálódásaink tárgyát tudatosan szűkítjük: nem foglalkozunk a nyelv történeti aspektusának filozófiai kérdéseivel.

II

A nyelv általános elméletének néhány vitatott pontja

1. A nyelv fogalma — nyelv és gondolkodás

A marxista nyelvfilozófia szilárd alapját képezi Marxnak az a gyakran idézett megállapítása, hogy „a nyelv olyan régi, mint a tudat, — a nyelv maga a gyakorlati, más emberek számára is létező, tehát a magam számára is csak ezáltal létező valóságos tudat, és a nyelv, mint a tudat, csak a más emberekkel való érintkezés szükségletéből, kénytelenségéből keletkezik.”¹³ A *Német ideológiá*-nak ez a mondata a következő mozzanatokat foglalja magában:

⁹ L. CHOMSKY klasszikus művét: *Syntactic Structures*. Mouton, Hága 1957.

¹⁰ KIS JÁNOS és PAP MÁRIA, A generatív grammatika filozófiai háttere. *Magyar Filozófiai Szemle* 1968/3. 589. l.

¹¹ A strukturalizmusra hivatkozó filozófiai pozíciókról e sorok írója máshol bővebben kifejtette véleményét, vö. KELEMEN JÁNOS: *Mi a strukturalizmus?* Kossuth, Bp. 1969.

¹² N. CHOMSKY: i. m. Idézve a francia kiadásból: *Structures syntaxiques*; Seuil, Paris, 1969. 17. l.

¹³ MEM 3. kötet 30—31. l.

a) „A nyelv olyan régi, mint a tudat.” Ebből az következik, hogy nem létezik a nyelvet megelőző tudat, nincs nyelven kívüli „tisztá” gondolkodás. Marx ezzel a tudat és a nyelv egységének történeti oldalát domborítja ki. Tétele a maga általánosságában sokszorosan beigazolódott, amiből persze nem következik, hogy a tudat és a nyelv egységének konkrét formáiról szóló vitákat befejezettek tekinthetjük.

Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy sok jelentős érvet tud felhozni a maga védelmében az a VIGOTSKIJ-ra visszavezethető, elterjedt felfogás, mely szerint van a gondolkodásnak egy nyelven kívüli, tárgyi-érzéki szakasza is. Az intelligencia fejlődésében ezek szerint mind az onto-, mind a filogenezis esetében kimutatható egy nyelv előtti fázis. Azok a szerzők, akik nem fogadják el VIGOTSKIJ téziséét, arra utalnak, hogy a gondolkodás lényegének értelmezése körül ma még elég sok a bizonytalanság. A mindennapi nyelvhasználatban a gondolkodás szóval gyakran a tudati folyamatok egészét jelölik, de a gondolkodás a szó tulajdonképpeni értelmében csak fogalmak és ítéletek segítségével mehet végbe, az utóbbiak pedig előfeltételezik a nyelvet. E. ALBRECHT gondolatmenetét¹⁴ idéztük most, de nem különbözik ettől MELNYICSUK szovjet szerző érvelése sem.¹⁵

Az idézett gondolatmenet azonban nem talál teljesen a célba. VIGOTSKIJ ugyanis arról beszél, hogy a gondolkodás és a nyelv *biológiai előzményei* fejlődnek és funkcionálnak egymástól függetlenül. A gondolkodás nyelven kívüli tárgyi-érzéki szakasza nem más, mint az állati intellektus. Ebből már az is kiolvasható, hogy VIGOTSKIJ nem a *tulajdonképpeni* gondolkodásról, és nem a *tulajdonképpeni* nyelvről mondta ki a maga tételét. A tulajdonképpeni nyelv és gondolkodás természetesen az ő feltételezése szerint is kölcsönösen egymástól feltételezettek, de ezek nem úgy születtek meg, mint ahogyan Pallasz Athéné lépett ki Zeusz fejéből: a biológiai evolúcióban kialakult „nyersanyagból” jöhettek csak létre. Márpedig az állati pszichikum, melynek legfelsőbb foka az ún. intellektus, az állati egyed és tárgyi környezet kölcsönhatásában fejlődik, funkcionál. Az állati egyed az érzéki szituáció által számára feladott „lelkével” egyedül áll szemben, mivel az állatvilágban ismert „munkamegosztás” örökletes és nem társadalmi. Intellektusa következésképpen ott működik, ahol nincs kommunikáció, az optikailag aktuális, szemléletes szituáción belül. Az állati nyelv — a mondottakkal szemben — természetesen az egyedek közti kapcsolatok szférájában funkcionál, de függetlenül a feladatmegoldási szituációtól, az egyednek a tárgyi környezetre irányuló tevékenységétől, magától az optikai struktúrától. „A nyelv” emellett örökletes, automatikus, feltétlen reflexes aktus, nem közöl kognitív tartalmakat. Mindebből az következik, hogy míg az intellektus abban a szférában fejlődik és működik, melyben nincs szükség kommunikációra, addig a kommunikáció abban a szférában jelenik meg fajilag teljesen rögzített módon, melyben nincs szükség intellektusra, . . . a csimpánzok beszéde és intellektusa egymástól függetlenül funkcionál.¹⁶ Amikor a tevékenységnek egy olyan új formája jön létre, mely feltételezi, hogy több egyed vesz részt ugyanannak a feladatnak a megoldásában, amikor tehát megszlik a tevékenység tárgya és motívuma a csoport tagjai között,¹⁷ akkor jön

¹⁴ ALBRECHT: i. m. 30. l.

¹⁵ MELNYICSUK, A gondolkodás szerepéről a nyelvi struktúra alakításában. Jazük i. műsényije. Izd. „Nauka”, Moszkva, 1967. 77. l.

¹⁶ L. SZ. VIGOTSKIJ: Gondolkodás és beszéd. Akadémiai, Bp. 1967. 102. l.

¹⁷ LEONTYEV, A pszichikum fejlődésének problémái. Kossuth, Bp. 1964. 261. l.

létre az intellektus és a kommunikáció „egymásra találásának” szükségessége és lehetősége. Ennek az egymásra találásnak „pillanata”: a tudat születése.

b) Marx idézett mondata a következő elemet is magában foglalja: „A nyelv maga a gyakorlati, más emberek számára is létező, tehát a magam számára is csak ezáltal létező valóságos tudat.” Itt nemcsak arról van szó, hogy a nyelv a kommunikáció és a gondolkodás eszköze (hogy tehát egyrészt a más emberek számára, másrészt a magam számára létező tudat), hanem arról, hogy a kommunikáció eszközeként lehet csak a gondolkodás eszköze („a magam számára is csak ezáltal létező valóságos tudat”). A szubjektív gondolkodási aktus is a közösség által, a társadalmi kommunikációban megformált eszköz segítségével megy végbe.

E gondolatban a nyelv és tudat egységének strukturális oldala, s mindkettőnek par excellence társadalmi volta domborodik ki. Itt ágyazódik a nyelv-problematika az egész marxi antropológiába, hisz „... az emberi lényeg a társadalmi viszonyok összessége” (6. Feuerbach-tézis).

A mondottak legfőbb tanulsága, hogy a nyelvnek a gondolkodásban betöltött szerepe is csak a kommunikáció felől közelíthető meg, következésképpen az egész probléma-komplexum felgöngyölítésének itt kell nekifogni. Meg kell mondani, a nyelvről alkotott igen sok definíció közül kevésben lehet felfedezni ezt a kiindulópontot, amiért is különös figyelmet érdemel A. MARTINET-nek a kommunikációs funkciót élesen hangsúlyozó meghatározása: „Egy nyelv kommunikációs eszköz, melynek segítségével, minden közösségben eltérő módon, szemantikai tartalommal és fónikus kifejezéssel ellátott egységekben, monémákban analizálódik az emberi tapasztalat, ez a fónikus kifejezés a maga részéről minden nyelvben meghatározott számú disztinktív és szukcesszív egységekre, fonémákra tagolódik, melyek természete és kölcsönös kapcsolatai szintén nyelvről-nyelvre változnak.”¹⁸

MARTINET-nek ez a definíciója a kommunikáció szerepének kiemelése mellett azzal a figyelemreméltó sajátsággal is rendelkezik, hogy utal az emberi nyelv immanens felépítésének legáltalánosabb jellegzetességére: az ún. kettős artikuláció problémájára. Az idézett mondathoz hangsúlyozottan hozzá is teszi: „Ez implicálja, hogy a nyelv terminust egy kettősen artikulált és vokálisan manifesztálódó kommunikációs eszköz megjelölésére tartjuk fenn...”¹⁹ Ezt egyrészt azért hangsúlyozzuk, mert a mondott tulajdonság *minden* nyelvre jellemző (így a definíciónak tartalmaznia kell), másrészt azért, mert a nyelv és a többi jelrendszer (a másodlagos szemiotikai rendszerek) közti analógia megléte e kritérium alapján dönthető el. Ha valamiről azt állítjuk: nyelv, meg kell mutatnunk, hogy rendelkezik két artikulációs síkkal. A francia strukturalisták e tulajdonságot is igyekeznek ráhúzni az egész társadalmi valóságra, s az összes lehetséges jelrendszerre (így lesz a szemiológia a nyelvtudomány része, s nem a nyelvtudomány a szemiológiáé). Azokat a jelrendszereket, melyek esetében nem tudják megmutatni a két sík jelenlétét, egyszerűen elvetik (tehát nem elméletüket módosítják, hanem a valóságot szűkítik le, hogy beleférjen elméletükbe). LÉVI-STRAUSS ilyen alapon polémizál az egész modern képzőművészet-

¹⁸ A. MARTINET, *Éléments de linguistique générale*. Colin, Paris, 1967. 20. l.

¹⁹ uo. MARTINET annyira ragaszkodik ehhez a meghatározáshoz, hogy egy másik munkájában is szóról-szóra közli: *A Functional View of Language*. Oxford, 1962. (Az olasz kiadás áll rendelkezésemre: *La considerazione funzionale del linguaggio*. Mulino, Bologna, 1965. 48. l.).

tel.²⁰ Persze, a kettős artikuláció feltételezésén alapuló analógia néhol gyümölcsöző lehet, például a mitosz-rendszerek, vagy irodalmi alkotások formális elemzése terén.

A mondottak ellenére sem tarthatjuk teljesen kielégítőnek MARTINET meghatározását, mert csak nagyon halvány, implicit utalást tesz a nyelvnek a megismerésben és a gondolkodásban betöltött kardinális szerepére. Megfelelőbbnek látszik ezért A. SCHAFF definíciója: „A hangnyelvet úgy definiáljuk, mint verbális jelek rendszerét, melyek a gondolatok megformálására szolgálnak, az objektív valóságnak a szubjektív megismerés általi visszatükrözési folyamatában, valamint a valóságra vonatkozó gondolatok és a velük kapcsolatos emocionális, esztétikai, akarati stb. élmények társadalmi kommunikálását szolgálják.”²¹

A következőkben a SCHAFF által adott meghatározás elemeit használjuk fel, hogy csoportosítsuk a nyelvfilozófia feladatait és főbb területeit.

a) SCHAFF szól a nyelv kommunikatív funkciójáról, bár megfogalmazásából („valamint”) az derül ki, mintha másodrendűnek tartaná. Mindenesetre a nyelvnek a kommunikáció eszközeként való elismerése implikálja a nyelvfilozófiának azt a feladatát, hogy elemezze a kommunikációs folyamatot (a jel-situációt).

b) A hangnyelv jelek, méghozzá verbális jelek rendszere. Ebből az következik, hogy a nyelv a különböző jelrendszerek egyik típusa, s hogy mindenekelőtt a jel fogalmát kell tisztázni, illetve a nyelv elméletét a jelrendszerek általános elméletének keretei közt kell felállítani. Ezt bonyolítja — mint korábban szoltunk róla —, hogy bármely más jel csak azután jöhet létre, miután már létezik a nyelv.

Az, hogy a nyelv verbális jelek rendszere, megköveteli a verbális jelnek a többi jeltől való elkülönítését, specifikumának meghatározását. (A verbális jelek rendszere artikulált hangok rendszere, melyek egy konkrét nyelv szabályai alá esnek. A verbális jel egy adott nyelvi struktúra keretében bír jelentéssel.)

c) A definíció hangsúlyozza (s mint láttuk, főként ezt a többléteget tartalmazza MARTINET-vel szemben) a nyelv és a gondolkodás kapcsolatát, ami egyben kijelöli azt a feladatot, hogy a nyelvfilozófia foglalkozzon ennek a kapcsolatnak mibenlétével. Nagyrészt ide tartozik a teljes jelentés-problematika.

d) A gondolkodással való kapcsolata révén a nyelv meghatározott funkciót tölt be a valóság visszatükrözésében, következésképpen vizsgálni kell a nyelv és valóság kapcsolatát is. Itt két szélsőséges álláspont lehetséges: az egyik az, hogy a nyelv semmi szerepet sem tölt be a valóság visszatükrözésében, a másik az, hogy a nyelv maga a valóság visszatükrözése.

A marxista nyelvfilozófia feladata itt az, hogy bírálja a nyelv és valóság viszonyáról szóló különböző nézeteket (SAPIR — WHORF-hipotézis, strukturalizmus stb.), s hogy feltárja, a nyelv mely síkjai tekinthetők esetleg visszatükrözésnek. A helyes álláspont, amely elutasítja a különböző szélsőségeket, az, hogy csak a nyelv által megvalósuló, csak a nyelvvel való kapcsolatában létező gondolkodás tölt be tükröző funkciót, s nem maga a nyelv. Ez nem jelenti, hogy magának a nyelvnek formális struktúrái ne válhatnának *másodlagos* tükrözéssé. Ugyanis a jelrendszer szerkezeti felépítésének módjában is objektívá-

²⁰ CL. LÉVI-STRAUSS, *Le cru et le cuit, Ouverture*. L. az olasz kiadást: *Il crudo e il cotto*: Mondadori, *Il Saggiatore*, Milano 45. l.

²¹ A. SCHAFF, *Bevezetés a szemantikába*. Akadémiai, Bp. 1967. 224. l.

lódhatnak bizonyos ismeretek, ideológiák, társadalmi magatartásszabályok stb. A nyelvnek a megismerésben betöltött szerepe itt igen sajátosan jelentkezik, szorosan kapcsolódva a pragmatika, a társadalmi manipuláció különböző kérdéseihez.

S végül a nyelvészeti és nyelvfilozófiai kutatások körébe tartoznak azok az eszközök, melyekkel a nyelv érzelmeket, esztétikai benyomásokat stb. fejez ki. Az érzelmegek gyakran a nyelv kettős artikulációjától függetlenül kódolódnak. Prozódiái jellegzetességek, köhögés-módok, illetve egyéb *paralingvisztikai* elemek lehetnek érzelmegek társadalmilag kódolt jelei. (E problémakörrel a továbbiakban nem foglalkozunk.)

2. Kommunikáció, szintaktika, szemantika, pragmatika

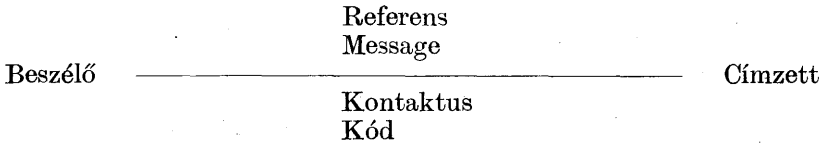
A kommunikáció — mint megállapítottuk — a társadalmiság egyik alapvető mozzanata, ami a fentiekén kívül azt is jelenti, hogy minden társadalmi tényben, mint annak egyik aspektusa, jelen van. Úgy határozhatjuk meg, mint a *legszélesebb értelemben vett szubjektív tudattartalmak, pszichikus állapotok interszubjektívá tételét (interszubjektív közvetítését) valamilyen társadalmilag érvényes jelrendszer segítségével*. A kommunikáció törvényszerűségeivel a kommunikációelmélet foglalkozik, mely — ahogy az előbbi meghatározásból is következik — egyike az általános interdiszciplináris társadalomtudományoknak. Ma még nem egészen tisztázott, hogy a kommunikációelmélet, a szemiotika és az információelmélet mennyiben önálló tudományok. Egyes szerzők megfogalmazásából az olvasható ki, hogy a három jelzett diszciplína tárgya közt nem lehet éles különbséget tenni. U. Eco pl. így határozza meg a szemiológiát (mely nála a szemiotikának a SAUSSURE-i hagyományból származó elnevezése): „szemiológiának nevezzük a kommunikációs jelenségek kutatásának általános elméletét, melyet közlések kidolgozásának tekintünk konvencionális kódok, mint jelrendszerek alapján...”²² Máshol G. KLAUS az információelmülethez közelíti hasonlóképpen a szemiotikát.²³

Ha pontosak akarunk lenni, a szemiotika, mely a jelrendszerek általános törvényszerűségeiről szóló tudomány, a kommunikációelméletnek csak része, hisz a kommunikáció folyamatának egyik elemével foglalkozik. De ezt nem teheti anélkül, hogy ne venné figyelembe a kommunikáció minden fontosabb elemét, illetve ezek egymáshoz való viszonyát, hiszen e viszonyok maguknak a jelrendszereknek formális struktúrájában is immanensen rögződnek. Ennek alapján igazat adhatunk ECONAK, azzal a fenntartással persze, hogy tárgyak bizonyos fokú elhatárolhatatlansága mellett a három diszciplína különböző megközelítési módokat képvisel.

A kommunikációs folyamat elemeinek nyelvészeti szempontból legelterjedtebb felosztása R. JAKOBSON nevéhez fűződik. JAKOBSON hat tényezőt tekint a kommunikáció elemének: a beszélőt, a címzettet, a köztük levő kontaktust, a kódot, az információ tartalmát (message — üzenet) és a kontextust (vagyis a referenst, amire a közlés vonatkozik):

²² U. Eco, *La struttura assente*; Bompiani, Milano, 1968. 384. l.

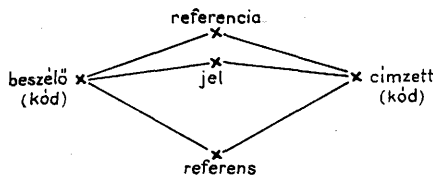
²³ G. KLAUS, *Semiotik und Erkenntnistheorie*. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1963. 47—61. l.

Mind a hat tényezőnek megfelel egy funkció (referenciális, vagy megismerő; kifejező vagy érzelmi; felhívó vagy konatív; valamint fatikus, metalingvisztikai és poétikai funkcióit különböztethetünk meg).²⁴ Ez a felosztás igen szerencsésnek látszik, valóban levezethetők belőle a nyelv legfontosabb aspektusai. Filozófiai szempontból is elfogadható, mert kiküszöböli a jel, a jelentés és a jelszituáció problémáival kapcsolatos hagyományos felfogások alaphibáját. A hagyományos felfogások közül klasszikusnak számít az OGDEN—RICHARDS háromszög, mely a szimbólum (a jel), a referens (a megjelölt tárgy) és a referencia (a tárgyról való gondolat) viszonyára redukálja az egész problémát. Világos, hogy így épp a kommunikáció lényege siklik ki kezünk közül: az, hogy mindenekelőtt emberek közötti, társadalmi viszonyról van szó.

A JAKOBSON-féle felosztásból az OGDEN—RICHARDS típusú megoldásokkal szemben kitűnik, hogy a kommunikáció folyamán a következő esemény megy végbe: A beszélő (feladó) meghatározott jel segítségével valamilyen gondolatot közöl egy reális vagy eszmei tárgyról, s ezt a címzett megérti. Összefoglalásunk alapján világos, hogy a beszélő, a címzett, a megjelölt tárgy, a jel és a tárgyról közölt gondolat a kommunikáció vagy a jelszituáció legfontosabb eleme. Szembetűnő viszont, hogy azonnal módosítottuk is JAKOBSON ábráját: pl. az absztrakció kedvéért eltekintettünk a kontaktustól. A következő megfontolásra támaszkodtunk: a kód a címzett és a feladó tudatában van meg (ennek alapján van számunkra egy jelnek azonos jelentése), így olyan ábrát konstruálhatunk, mely vagy mindkét oldalon feltünteteti a kódot, vagy egyikén sem. Az egyszerűség, illetve az ideiglenes absztrakció kedvéért az utóbbi megoldást választjuk. A message-t ugyanakkor helyettesítjük a jellel és a gondolattal, (a tárgyról alkotott tudati képmással). E módosítások során tulajdonképpen A. SCHAFF felosztását kaptuk meg.²⁵

Még csak egy terminológiai probléma van hátra: hogyan nevezzük el az egyes elemeket. A. SCHAFF a megjelölt tárgyra a „denotátum” terminust tartja fenn. Bizonyos megfontolások alapján szerencsésebbnek véljük referensnek nevezni a tárgyat, ugyanis a jelhez tartozó jelentések mindig hierarchiát alkotnak, s a hierarchia különböző pontjain elhelyezkedő jelentések megkülönböztetésére jól bevált a denotáció és konnotáció terminus. A denotációk és konnotációk megkülönböztetésétől egyelőre eltekintve a jel által hordozott, s a referensről (a tárgyról) alkotott gondolatot referenciának nevezhetjük. Mindezek után a következő ábrát kapjuk eredményül:

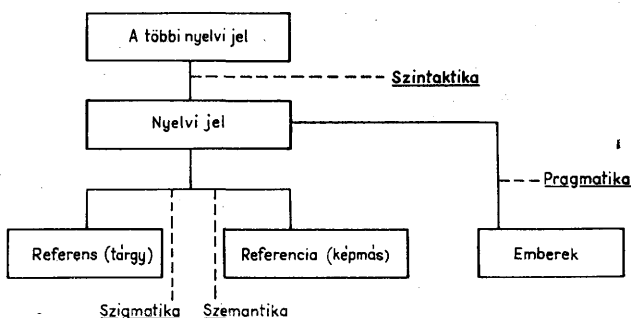

²⁴ R. JAKOBSON, *Hang — Jel — Vers*. Gondolat, Bp. 1969. 216—223. l.

²⁵ SCHAFF: i. m. 163. l.

Egyes szerzők nem tartják a referenst a kommunikáció nélkülözhetetlen elemének. Ilyen nézetet vall pl. U. Eco.²⁶ Szerinte az „egyszarvú” szónak azért nincs referense, mert egy fantasztikus állatra vonatkozik. Érve nyilvánvalóan nem helytálló, mert a felhozott esetben éppen a *képzeletbeli* állat lesz a szóbanforgó szimbólum referense. „A megjelölt tárgy — írja pl. L. O. REZNYIKOV — lehet dolog, tulajdonság vagy reláció, materiális vagy ideális, reális vagy *valóságos megfelelés nélküli*.”²⁷ (Kiemelés tőlem — K. J.) Már MORRIS is utalt arra, hogy minden jelnek van deszignátuma, amely az ő terminológiája szerint nem más, mint az a valami, amire a jel vonatkozik (amit a jel megjelöl), vagyis a referens: „Kell — mint mondja —, hogy egy jelnek legyen deszignátuma; bár magától értetődően nem minden jel vonatkozik ... egy aktuálisan létező tárgyra.”²⁸

A fentebbi ábrákból leolvashatók azok a legfontosabb viszonyok, melyek a nyelvfilozófia különböző részdiszciplínáinak tárgyát képezik. Az emberi kommunikációban minden jel csak valamilyen rendszer tagjaként funkcionál jelként, hordoz tehát jelentést, és jelöl valamilyen referenst, s ezért figyelembe kell venni a jelek közti viszonyokat. Külön kutatás tárgyát kell hogy képezzék a jelek és a gondolati képmások (referenciák), a jelek és a jelhasználók, a jelek és a referensek közötti viszonyok. Nem említettük a referens és a referencia (a tárgy és a gondolat) közötti viszonyt, de világos, hogy ez csak részben tartozik a nyelvfilozófia illetékességi körébe, hisz a visszatükrözés aspektusát, a megismerés teljes problematikáját foglalja magában. A mondottakat G. KLAUS a következő ábrával szemlélteti,²⁹ feltüntetve egyben az egyes nyelvfilozófiai diszciplínák helyét (KLAUS terminológiája helyett a fentebb rögzített terminológiát használjuk):

A nyelv filozófiai elmélete tehát KLAUS szerint a következő tudományokra támaszkodik: a szigmatikára, a szemantikára, a szintaktikára és a pragmatikára.

A *szigmatika* KLAUS szerint a nyelv és a külső valóság viszonyát írja le, így a nyelv jelölő funkcióját kutatja. A nyelvi jel ugyanis jelöli azt a tárgyat, melyre vonatkozik.

²⁶ Eco: i. m. 33. l.

²⁷ REZNIKOV: Erkenntnistheoretische Fragen der Semiotik. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1968. 98. l.

²⁸ International Encyclopedia of Unified Science, Vol. 1. Chicago, 3rd printing, 1955. 83. l.

²⁹ G. KLAUS, Spezielle Erkenntnistheorie, Berlin, 1966. 16. l.

A *szemantika* a nyelvi jel és a gondolati képmás viszonyával foglalkozik, központi kategóriája a jelentés. Az a gondolati képmás, amellyel az adott nyelvi jel elválaszthatatlan kapcsolatban van, az illető jel jelentése. Megjegyezzük, ez csak általában véve igaz így, meghatározott esetekben más definícióval kell élnünk. Bizonyos körülmények között megelégedhetünk formális meghatározásokkal, melyek nem utalnak a jelentés *pszichikus* természetére.

A szigmatika és a szemantika KLAUS-féle megkülönböztetése kifejezi, hogy a *jelölni* szót nem szabad összekeverni a *jelenteni* szóval. Két név (nyelvi jel) jelölheti ugyanazt a tárgyat (lehet egy referensük), s hordozhat két különböző jelentést (vonatkozhat más fogalomra). Ez azon alapszik, hogy ugyanarról a tárgyról — aszerint, hogy milyen jegyeit vesszük figyelembe — különböző fogalmakat alkothatunk.

A két eddig tárgyalt funkció közül a jelentés az elsődleges. Egy jel csak a jelentésen keresztül vonatkozhat valamilyen tárgyra, tölthet be tehát jelölő viszonyt. L. REZNYIKOV ennek alapján jelenti ki, hogy „szükségtelen a szigmatikának, mint különös diszciplínának megalkotása”, s hogy „a szigmatikát lehetetlen a szemantikától elválasztani”.³⁰ A két diszciplína szétválaszthatatlanságának hangsúlyozásában igaza van a szovjet szerzőnek, ez azonban nem változtat a *jelölő* és a *jelentő* funkció elhatárolásának szükségességén és gyakorlati hasznosságán. Egyébként — mint látni fogjuk — KLAUS ábrája csak a legmagasabb fokú absztrakció szintjén tekinthető elvileg elfogadhatónak, s gyakorlatilag alkalmazhatónak, mivel a nyelvfilozófia többi diszciplínája sem állja meg önmagában a helyét.

A *szintaktika* kutatja a jelek közötti viszonyokat. Mint ismeretes, a nyelvvel kapcsolatos filozófiai iskolák (a Bécsi Körhöz tartozó kutatók) először ezt az aspektust ragadták ki, „a nyelv logikai szintaxisának”³¹ vizsgálatát tűzték ki célul, mígnem kiderült, hogy a filozófiát nem lehet e kérdésre redukálni, s a szemantikát is szem előtt kell tartani.

A mi szempontunkból azonban nemcsak arról van szó, hogy bizonyos releváns problémákat nem lehet a szintaktika horizontján belül megoldani, hanem arról, hogy maga a szintaktika nem lehet meg szemantikai elmélet nélkül. Persze fordítva is igaz, a szemantika sem képzelhető el a szintaktikától függetlenül. Elég arra utalni, hogy a nyelvi jelek nem önmagukban, hanem egymásra való vonatkozásukban jelentéshordozók. Magában a jelentés definíciójában kell felvennünk tehát a jelnek a struktúrában elfoglalt helyét,³² mint ahogyan a XX. századi lingvisztika képviselői vagy a pszichológusok közül VIGOTSKIJ, ezt meg is tették. Mindebből következik, hogy a szemantikát egyáltalán nem lehet a jel és a gondolati képmás viszonyának kérdésére redukálni, s *önmagában véve* természetlen az a vita, hogy a jelentés, a fogalom, a képzet stb. alakjában realizálódik-e.

A *pragmatika* a nyelv használatának társadalmi vonatkozásait hivatott kutatni. Egyik előfutárának tekinthető az „általános szemantika”, amely a forradalmi konfliktusokat, sőt a testi betegségeket is szemantogén eredetűnek tekintette. STUART CHASE hírhedt könyvéből, *A szó hatalmá-ból*³³ kitérünk,

³⁰ REZNYIKOV, i. m. 97. l.

³¹ R. CARNAP, *Logical Syntax of Language*. London, New York, 1937.

³² Hasonló álláspontot fejt ki Károly Sándor (*Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, 1970).

³³ ST. CHASE, *Power of Words*, 1953.

hogy mennyit köszönhet ez az irányzat a WHORF-féle nyelvi relativizmusnak, amely többek között a világnézetet is a nyelvre vezeti vissza. CHASE szerint pl. a marxizmus az indoeurópai nyelvek alapján érthető meg, következésképpen csak az indoeurópai nyelveken beszélő népek közt terjedhet el. Az orosz indoeurópai nyelv, tehát könnyen magyarázható vele az orosz forradalom. A marxizmust ugyanakkor a kínai forradalom vezetői is elfogadták, de csak azért, mert Moszkvában megtanultak oroszul. Sok száz milliós népük viszont más nyelven beszél: „csodálatos a nyelv barikádja, mely útját állja a kommunizmusnak”.³⁴ Nem kívánunk arra kitérni, hogy Kínában a szocializmus építése terén valóban súlyos torzulások mutatkoznak, de sokkal inkább a speciális társadalmi-történelmi körülmények, többek közt az ázsiai termelési mód tradícióinak figyelembe vétele kínálkozik magyarázó elvül, mintsem az indoeurópai és a kínai nyelv különbsége! (Megengedhető egy megjegyzés: a magyar sem indoeurópai nyelv!)

Több marxista szerző kihámozta már az „általános szemantika” racionális tartalmát, azt, hogy feltétlenül vizsgálni kell a nyelv használatának társadalmi vonatkozásait. G. KLAUS a pragmatikai aspektus tanulmányozásának épp *A szó hatalma* címen szentelt könyvet.³⁵

Felmerül természetesen az a kérdés, mit is értsünk pontosan a nyelv használatának társadalmi vonatkozásain? Ha pusztán a fentebbi Klaus-féle ábrából indulunk ki, akkor a szemantikai szférától elválasztott jel, tehát az anyagi-szubsztancionális értelemben vett jel és az ember viszonyát kellene a pragmatika tárgyának tartanunk. Nem tagadjuk, hogy e viszonyoknak néhol (pl. a poétika területén) igen nagy jelentősége lehet, mégsem érthetjük meg így a legfontosabb társadalmi, szociológiai vonatkozásokat, miért használnak pl. bizonyos rétegek, osztályok meghatározott szavakat, fordulatokat, illetve meghatározott szavak, fordulatok használata miatt és miképp válhat a társadalmi manipuláció, a propaganda, az uralom fontos eszközévé stb. Mindez csak a szemantika oldaláról megközelítve vizsgálható (itt is fontos lesz a denotációk és konnotációk játékanak figyelembevétele!).

3. A jel és a verbális jel

A jel fogalmának meghatározásával és a jelek tipológiájával ehelyütt nem kívánunk külön foglalkozni. A tipológiáról annyit jegyzünk meg, hogy mindaz elfogadható, amit A. SCHAFF e kérdésben leírt.³⁶ A jel fogalmával kapcsolatban mindenesetre ki kell emelnünk a következőket:

a) Minden jel annyiban jel, amennyiben van jelentése.

b) Ahogy nem beszélhetünk jelentés nélküli jelekről, úgy értelmetlennek tartjuk a referens nélküli jeleket is (amint ECO-val polemizálva ezt már említettük).

c) A jel-funkciót minden esetben valamilyen anyagi tárgy, annak tulajdonsága, vagy valamilyen jelenség tölti be.

d) Az egyes jelek csak egy jelrendszeren belül töltik be funkciójukat: vagyis az egyes jelek jelentését olyan relatív értéként kell felfogni, mely a

³⁴ L. i. m. olasz kiadását: *Il potere delle parole*, Bompiani, Milano, 1966. 120. l.

³⁵ KLAUS, *Die Macht des Wortes*. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1968.

³⁶ SCHAFF, i. m. 120–156. l.

többi jelre való vonatkozásán belül valósul meg. SAUSSURE így illusztrálja ezt a gondolatot: „a figurák viszonylagos értéke a sakktáblán elfoglalt helyzetüktől függ, mint ahogy a nyelvben minden elemnek az összes többi elemmel való oppozíciója által van értéke.”³⁷

Mindezt magában foglalja A. SCHAFF jel-definíciója: „Minden anyagi tárgy, annak tulajdonsága, vagy minden valóságos esemény jellé válik, ha a felsoroltak a kommunikációs folyamaton belül, a kommunikáló felek által elfogadott nyelv keretén belül arra szolgálnak, hogy a valóságra, vagyis a külső világra, vagy a belső . . . élményekre vonatkozó valamely gondolatot a kommunikáló felek valamelyike átadja a másíknak.”³⁸

Az általában vett jelektől meg kell különböztetni a szoros értelemben vett verbális jeleket, az emberi nyelveket. A korábban közölt definíciókon túl, szükséges a következő kritériumokat tekintetbe vennünk. Bármely nem verbális jelre jellemző, hogy:

a) a jel maga inproduktív (nem vesz részt a jelentés létrehozásában);
 b) a rendszerbeli viszonyok önkényesek (ha pl. zászlójelekből konstruált rendszeren belül egy elemet megváltoztatunk, ez a többi elemre, s magára a rendszerre nézve nem jár következménnyel);

c) a jel anyagi vonatkozása és a jelentés közötti viszony külsődleges (a jelentésnek autonómiája van a jellel szemben: a jelentés az adott jeltől függetlenül, rajta kívül alakult ki, hozzá képest „készen” létezik, s így más anyagi jelformával is összekapcsolható);

d) a jel egyjelentésű.³⁹

A verbális jelre mindennek az ellenkezője érvényes. Vagyis:

a) Maga a nyelvi jel produktív, társadalmi használata során befolyással van a jelentésre. A jel megváltozása (a hangalak módosulása) együtt járhat a jelentés módosulásával.

b) A verbális jel belső kapcsolatban áll azzal a nyelvi struktúrával, amelynek eleme: ha a nyelvben egy elem megváltozik, annak jelentős következménye lehet a többi elemre, s magára a struktúrára nézve.

c) A jel és a jelentés közti kapcsolat nem külsődleges. A jelentésnek nincs autonómiája abban az értelemben, hogy független a jeltől, s a jelen kívül, esetleg azt megelőzőleg, „készen” létezik.

A szignálokhoz, az ikon-jelekhez stb. azért rendelhetünk kész jelentéseket, mert azok a hangnyelvhez kötötten, a hangnyelv révén már léteznek, de a hangnyelven túl már nincs egy másik jelrendszer, amely a hangnyelv számára szolgáltatná a jelentéseket. Innen a nyelv elsődlegessége a többi mesterséges jelrendszerrel szemben. Egy mesterséges jelrendszer csak akkor alkotható meg, ha már létezik a nyelv.

A nyelv esetében tehát a jelek hangalakja és a hozzájuk kapcsolódó jelentés egységben van, egymástól elválaszthatatlan, ugyanannak a dolognak két oldala.

A nyelv és a jelentés e kapcsolatából adódik a marxista filozófia korábban elemzett sarkalatos tétele, mely a gondolkodás és a nyelv, illetve általában az emberi tudat és a nyelv elválaszthatatlanságát állítja.

³⁷ SAUSSURE, i. m. 114. l.

³⁸ SCHAFF, i. m. 133. l.

³⁹ E négy ponttal kapcsolatban l. ZVEGINCEV: Problema znakovosztji jazüka. Moszkva, 1956. 11. l.

E tétel nem pusztán spekulatív-filozófiai állítás, ma már sok tapasztalati adat bizonyítja. Különösen jelentősek ebből a szempontból az afázia-kutatások, melyeket a pszichológia és a lingvisztika együttműködésének eredményes területeként tarthatunk számon. R. JAKOBSON az afáziáról szóló cikkeiben gondolkodás és nyelv egymásra utaltságának példamutató elemzését adja,⁴⁰ GOLDSTEIN és a maga eredményeire támaszkodva.

d) A nyelvi jelre az összes többi jellel szemben még az is jellemző, hogy lehet több jelentése. Egy többjelentésű jelet elnevezhetünk *poliszémának*, de hasonló jelenségre utalunk akkor is, amikor megkülönböztetjük a *denotációt* és a *konnotációkat*. Van itt azonban egy lényeges különbség. A *poliszéma* azt jelenti, hogy egy adott nyelvi állapotban egy meghatározott jelnek lehet több egyenrangú, „elsődleges” jelentése (denotátuma, referenciája). Példaként felhozható a „szeles” melléknév, amely egy meghatározott szövegösszefüggésben az időjárását minősíti, egy másik szövegösszefüggésben pedig emberi tulajdonságra vonatkozik. Ugyanígy a „vér” ige lehet az „üt” és a „lüket” szinonimája is. A példák a végtelenségig szaporíthatók. Világos, hogy ebben az értelemben nem tekinthetünk minden nyelvi elemet poliszémának. A *denotáció* és a *konnotáció* megkülönböztetése ezzel szemben azt jelenti, hogy bármely nyelvi jel fölvehet elsődleges jelentése mellett újabb jelentéseket is (melyeket konnotációknak tekintünk). Míg a poliszéma esetében a pillanatnyi kontextusban vagy az egyik, vagy a másik denotátum realizálódott, addig a konnotáció esetében a másodlagos jelentések egyszerre vannak jelen az elsődlegessel.

Ha a jelet egy jelentőforma és a jelentés egységének tekintjük, azt mondhatjuk, hogy a jelentőforma denotálja a jelentést. Egy következő lépcsőfokon *a jelentő forma és a jelentés együttesen válhat egy új jelentést hordozó jelentő formává*, ami azt jelenti, hogy az elsődleges jelentés (a denotátum) egy következő jelentéssel szemben maga is a jel formai-oldalának alkotó elemévé vált.

A „kutya” hangsorhoz, mint jelentő formához például a „kutya” fogalma társul, mint jelentés (denotátum). Ha ezt a hangsort sértő szándékkal ejtem ki, a sértés, az inszinuáció, konnotációként tapad a „kutya” hangsor és a „kutya” fogalom egységéből képződött jelentő formához.⁴¹ A mondottakat a következőképpen tehetjük szemléletessé:

jelentős forma („kutya” hangsor)	jelentés (a „kutya” fogalma)
┌───┐	
Jelentő forma („kutya hangsor + „kutya” fogalma)	Jelentés (sértés)
└───┘	

A denotáció és konnotáció itt vázolt értelmezését HJELMSLEV nyomán — megtartva a signifiant és signifié SAUSSURE-i terminológiáját — a francia

⁴⁰ JAKOBSON, Two aspects of language and two types of aphasic disturbances; vö. Jakobson — Halle: Fundamentals of Language. Mouton, The Hague, 1956. 55 — 82. l. JAKOBSONNAK az afáziáról írt másik cikke magyarul is olvasható: Hang — Jel — Vers. („Az afázia nyelvi tipológiája”, 186 — 208. l.).

⁴¹ A konnotáció bizonyos szempontból közelebb áll ahhoz, amit Károly Sándor motivációnak tekint (i. m. 78. l. és 287. l.).

strukturalista szemiológusok dolgozták ki.⁴² E fogalomapparátus kényelmes segédeszközt ad a kezünkbe bármely metanyelv, vagy másodlagos szemiotikai rendszer funkcionálásának megmagyarázására. Pl. minden irodalmi alkotásban konnotációk hálója borul a primér nyelvi anyagra, s az elemzésnek a hálóval kell, hogy dolga legyen.

Éppen mivel a gyakorlatban is jól bevált segédeszközzel és magyarázó elvről van szó, nem érthetünk egyet azzal a felfogással, amely egyszerűen a poliszémia problémájával azonosítja a konnotáció problémáját. Így jár el pl. GALVANO DELLA VOLPE egyébként igen kiváló szemantikai és esztétikai munkájában.⁴³ Elegendőnek tartunk pusztán annyit felhozni ellene, hogy a fentebb elemzett példákban nyilván eltérő módon több jelentésűek a „ver” és a „kutya” szavak.

Megjegyezzük: a poliszémia és konnotáció megkülönböztetését csak egy adott nyelvi állapotra vonatkoztatjuk. Történetileg genetikus kapcsolat van a két jelenség között: egy szó úgy válik poliszémává, hogy a társadalmi használat során felvett konnotátuma megszilárdul, elvesztve fakultatív jellegét. Az angol „star” szót ma már poliszémának, többjelentésű szónak tekintjük, mert két jelentése („híres ember”, csillag) egyenrangú. A csillag fogalmára való utalás nélkül is hordozza azt a jelentést, hogy „filmszínész” stb. Ugyanakkor történetileg elsődleges a szó „csillag” jelentése: először csak konnotálta a „sztár” fogalmát. Talán a két jelenség vitathatatlan genetikus kapcsolata vezette félre GALVANO DELLA VOLPÉ-t, amikor azonosította őket.

e) Az éddig felsorolt négy pont mellett a verbális jel specifikumaként jelölhetjük meg azt is, hogy a verbális nyelv nem azonos a többi jellel, de esetenként magára vállalhatja a többi funkcióját (szimbólum, ikon, szignál stb.).

f) A verbális jelnek különös jelentősége van az absztrakció folyamatában. Ugyanis más jel-típusokat meghaladó mértékben teszi lehetővé, hogy elszakadjunk az érzékileg konkrét tárgyaktól.

g) Megemlíthető, hogy a verbális jel a kommunikációs folyamatban a többi jeltípusnál könnyebben és kényelmesebben kezelhető eszköz.

4. A jelentés

A jelentéssel kapcsolatos kérdések a nyelvfilozófiai vizsgálódások kulcsproblémái közé tartoznak, s bár a szemantikának könyvtárnyi irodalma van, távolról sem állítható, hogy ez a probléma teljesen megoldott lenne.

A hagyományos szemantikai felfogások egyik jellemző hibája az, hogy a nyelvi jel jelentésének kérdését mindenáron valamilyen pszichikus vagy más extra-lingvisztikai entitásnak a nyelvi jelhez való rendelésével akarják megoldani. Így a diszkussziók legtöbbször vakvágányon futnak. A hagyományos kérdésfeltevés csapdájába sokszor a marxista szerzők is beleesnek, így születnek hosszú és terméketlen viták arról, hogy a jelentés azonosítható-e vagy sem a fogalommal. Az az állítás, mely a problémát megoldottnak véli a jelentés és a fogalom egyszerű azonosításával, a kérdésfeltevés hamisságát illetőleg nem különbözik azoktól a nézetektől, melyek a megjelölt tárggyal (referens) stb. azonosítják a jelentést. Félreértések elkerülése végett leszögezzük: az, hogy mi a jelentés és a fogalom viszonya, nem álprobléma, de mindenképpen részlet-

⁴² R. BARTHES, i. m. 163–69. 1.

⁴³ G. DELLA VOLPE, *Critica del Gusto*, Feltrinelli, Milano, 2. kiadás, 113. 1.

kérdés, s önmagában semmi esetre sem oldható meg. Sőt, magának a fogalom természetének megértéséhez is közelebb visz, ha a problémát nem pusztán a nyelvi jel és a megjelölt tárgy vagy a nyelvi jel és a fogalom viszonyának síkján vetjük fel.

A mondottak alapján értünk egyet A. SCHAFFal, aki a jelentés kategóriáját két összetevőre bontja:

a.) A jelentés szerinte mindenekelőtt viszonyok rendszere, méghozzá a jelszituációban résztvevő valamennyi viszony rendszere.⁴⁴ Meghatározónak az egymással kommunikáló emberek közötti viszonyt tartja: erről az oldalról tekintve — mint mondja — „... jelentésen azt értjük, ami lehetővé teszi, hogy a jel betöltse a közvetítő funkcióját az emberek kommunikációs folyamatában, azaz abban a folyamatban, melynek során az emberek átadják egymásnak gondolataikat. Ez a valami, emberek közötti viszonyok bonyolult rendszere, melynek révén az anyagi tárgy jellé válik.”⁴⁵

b.) A jelentés kategóriájának másik összetevője SCHAFF szerint az, hogy a tárgyról alkotott gondolati képmással (fogalom) azonosnak vehető. „A jelentés ugyanis bizonyos értelemben azon tárgy gondolati visszatükrözésének folyamata, amelyre a jel vonatkozik.”⁴⁶

A jelentés kommunikációs viszonyként és gondolati képmásként való együttes felfogása kifejezi a kommunikáció társadalmi aktusának és a gondolkodásnak az elválaszthatatlanságát, a megismerési folyamatnak a társadalmi gyakorlatba való ágyazottságát, a tudat pár excellencia társadalmi voltát.

Ugyanakkor látni kell, hogy SCHAFF sem viszi teljesen végig azt a gondolatot, melynek értelmében a jelentés a jelszituációban résztvevő valamennyi viszony rendszere. Nála is elsikkad az a gondolat, melyet egyébként deklaratíve elfogad, nevezetesen az, hogy a jelentés egyben a jelrendszer elemei között fennálló viszonyhálózat is.

Már a XIX. század egyes nyelvtudományi iskolái is hangoztatták, hogy a legprimitívebb nyelv is szavak valamilyen rendszere. A fejlődéslélektan eredményei csak alátámasztják ezt az állítást. Bizonyítható, hogy maguknak a fogalmaknak a gyermek általi elsajátítása nem asszociatív úton megy végbe, legalábbis nem úgy, ahogyan az asszociációs pszichológiai iskolák feltételezik. A gyermek nemcsak azáltal alakítja ki a fogalmakat, hogy az érzéki tapasztalat adatait általánosítja, hanem azáltal is, hogy reprodukálja a nyelvi rendszerben objektíválódott konceptuális sémát. Ennek megfelelően a szavakat sem úgy tanulja meg, hogy asszociatív módon hozzárendel valamilyen hangsort egy érzéki tárgyhöz, vagy szituációhoz, hisz kezdettől fogva nem szavakat, hanem mondatokat hall a felnőttektől. A hallott mondatokon belül — a mondatban kifejezésre jutó artikulációra támaszkodva — különíti el az egyes szavakat, mígnem elsajátítja jelentésüket. VIGOTSKIJ rámutat, hogy a gyermek — noha a részekről az egész felé halad a beszéd hallható (fáziás) oldalának elsajátítása során — a beszéd szemantikai oldalának fejlődésében „a mondatról indul el, és csak később sajátítja el az értelmi egységeket, az egyes szavak jelentéseit...”. Hisz „köztudomású”, hogy „jelentésére nézve a gyermek első szava is mondat”.⁴⁷ Mindent összevetve akkor mondjuk, hogy a gyermek elsajátította a szavak jelentését, amikor megtanulta használatukat, vagyis felismeri,

⁴⁴ SCHAFF, i. m. 192. l.

⁴⁵ i. m. 193. l.

⁴⁶ i. h.

⁴⁷ VIGOTSKIJ, i. m. 336. l.

hogy milyen kapcsolatban fordulhatnak elő az illető nyelvi egységek és melyekben nem. Feltétlenül helyes KIS JÁNOSnak az a VIGOTSKIJRA támaszkodó kijelentése, hogy: „A szó csak azon keresztül általánosítja a tapasztalatot, hogy rendszerbe . . . , *szavak általánosítási struktúrájába illeszkedik.*”⁴⁸

A nyelvi afáziával kapcsolatos vizsgálatok, a beszédpatológia klinikai adatai ugyancsak alátámasztják a jelentésről, mint a jelrendszer elemei közötti viszonyról alkotott felfogásunkat.⁴⁹ Bár ehelyütt nincs lehetőségünk a kérdés bővebb boncolgatására, nem hallgathatjuk el, hogy olyan nézetek is ismeretesek, melyek szerint az ismertetett felfogás a szó önállóságának megengedhetetlen tagadásához, relativisztikus jelentésmélethez vezet. R. A. BUDAGOV szovjet nyelvész, elismerve, hogy egy szó jelentése függ az adott nyelv lexikai struktúrájától, egyik cikkében a következőt állítja: Az, ami a szóban önálló, dominál azzal szemben, amit a szónak a struktúrában elfoglalt helye határoz meg. Önállóságon itt BUDAGOV azt érti, hogy a szó jelentése alapvetően független a rendszerbeli viszonyoktól, a struktúrában elfoglalt helye csak színezi, módosítja a szó jelentését. „A szó — mint mondja — önálló is, mint egy meghatározott fogalom kifejezésének az eszköze, és önálló is, mint egy összetettebb egésznek, a nyelv lexikájának egysége. Nyilvánvaló . . . , hogy a másodikat az első határozza meg: lehetetlen megérteni az egyes szónak az egész rendszertől való függőségét, ha nem számolunk azzal, hogy mit fejez ki maga a szó . . .”⁵⁰ Világos, a második momentumot abban az értelemben helyezi BUDAGOV az előző fölé, hogy a szó önmagában válik egy fogalom hordozójává, s mint ilyen lép rendszerbe. Mindez feltételezi a nyelv elsajátításának asszociatív-szenzuálista felfogását, amely szerint az érzéki világ megfelelő tárgyának egy hangsorral történő sokszoros összevetése a szójelentés megtanulásának alapja, és amely ennek következtében a nyelvproblematikát az egyes szó és az egyes dolog, illetve az egyes szó és az egyes fogalom viszonyának síkjára helyezi. Olyan koncepciót implikál tehát BUDAGOV idézett álláspontja, amely ellentét a fejlődéslélektan és az afáziakutatás tanításaival. A mondottak alapján azt vetjük végeredményben szemére, hogy feltételezi a nyelvi rendszertől független, ahhoz képest előzőleg kialakult szavak, s az általuk „kifejezett” fogalmak, önálló szellemi entitások létét, melyek utólag lépnek részint egymással, részint a nyelvi rendszerrel kapcsolatba.⁵¹

Az a tény persze érthető, hogy BUDAGOV harcol a szó önállóságáért. Ezt az önállóságot azonban nem zárójelbe teszi, hanem éppen magyarázza a jelentésnek a struktúrában elfoglalt helyként való felfogása. A szó önállósága ugyanis nem előzetes tény a rendszer egészéhez képest: a struktúra más elemei, s az elemek összes megengedett kombinációjának alapját képező szintaktikai

⁴⁸ KIS JÁNOS, i. c. 7kk, 1000. l.

⁴⁹ L. K. GOLDSTEIN, *Language Disturbances*. Grune-Stratton, New York 1948; I. még Jakobson idézett cikkeit és LURIJÁ: *Travmatyicseszkaja afazija e. művét* (Moszkva, 147).

⁵⁰ R. A. BUDAGOV, *K krityike reljatyivisztyicseszkih tyeorij szlova lingviztyike*. Izd. Akademii Nauk, Moszkva. 1961. 14. l.

⁵¹ VIGOTSKIJ a beszéddel foglalkozó kutatások nagy többségének fő módszertani hibáját éppen a gondolat és a szó kapcsolatának olyan értelmezésében látta, mely „úgy tekinti e két folyamatot, mint két egymástól független, önálló és elszigetelt elemet, amelynek külső egyesüléséből keletkezik a beszédbeni gondolkodás.” (i. m. 326. l.) „A gondolat a szóban *nem kifejezést nyer, hanem végbemegy*” — mondja Vigotszkij (i. m. 335. l.) Ugyanerre utal egy másik megjegyzése is: „A beszéd *nem a kész gondolat kifejezésére szolgál*. A gondolat, miközben beszéddé válik, átalakul és megváltozik.” (i. m. 337. l. — kiemelések tőlem, K. J.).

és szemantikai szabályok együttesen határozzák meg a szó használati körét, azaz jelentését. Miután ez a meghatározottság már adott, akkor mondható, hogy a szó egy fogalmat is elkülönít. A helyzet tehát az, hogy a szavak akkor tesznek szert önállóságra (s annak sokszor igen magas fokára), amikor már elsajátítottuk a nyelvet, s vele a megfelelő konceptuális sémát, a valóság egy viszonylag szilárd, fenomenológiai artikulációját. A jelentésnek a nyelvben rögzített fogalmi artikulációtól, a rendszerbeli viszonyoktól való függése ekkor elveszti explicit jellegét, nagyrészt hallgatólagossá válik.

Másképp vonatkozik ez különböző szavakra, illetve a szavak denotátumaira és konnotátumaira. Az elsődleges jelentések, tehát a denotátumok esetében jelentős mértékben az a tendencia, hogy a jelentést „fenntartó” viszonyhálózatok implicitté válnak, míg a konnotátumok sokkal inkább „struktúra-érzékenyek”, s ami ezzel csak részben jelent egyet, sokkal inkább „kontextus-érzékenyek” maradnak. E megjegyzésünkkel is csak jelezni szeretnénk egy olyan területet, mely több figyelmet érdemelne, s melynek kutatása sok gyakorlati haszonnal járna.

A jelentésnek a struktúrában elfoglalt helyként való definiálása annak megértését is elősegíti, hogy a nyelv nemcsak az ismeretek közlésének eszköze, hanem önmagában véve bizonyos ismeretek fölhalmozódása, megőrzése. Ez az utóbbi gondolat a nyelvnek a megismerésben játszott szerepét sajátos, eddig kevésbé feltárt aspektusból vizsgálja meg. Az analitikus nyelvfilozófiai kutatások — amellett, hogy sok téves megállapításra vezettek — épp e téren mondhatnak magukénak nem egy értékes meglátást, olyan meglátásokat, melyek figyelembevételre a marxista nyelvfilozófia számára is hasznos lehet. Arról van szó, hogy — mint NYÍRI JÁNOS KRISTÓF írja — „nyelvünkben, *úgy ahogy van*, fontos ismeretek objektiválódtak”, mert „maga a nyelv tagozódása . . . ismereteket őriz”, és hogy nemcsak NYÍRI megfogalmazása szerint — „a szó jelentésének azonosítása a szó használati módjával egészen közvetlenül implikálja azt a gondolatot, hogy a szó jelentésének ismerete — tehát a szó megértése egyáltalán — együtt jár bizonyos ismeretekkel a szó más szavakkal való összekapcsolhatóságára vonatkozólag. Nevezetesen ismerni kell azokat a szókapcsolatokat, amelyeknek szerepük van a szó jelentésének konstituálásában. Ezek a szókapcsolatok viszont *mondanak valamit* a világról, a nyelven kívüli valóságra vonatkozó *ismereteket* tartalmaznak.”⁵²

Az idézett gondolatsor alapján az eddigi meghatározásokhoz azt is hozzá lehet tenni, hogy a jelentés a szóban objektiválódott ismeretekkel azonos.⁵³

Mindezzel természetesen a jelentés problémakörének csak néhány oldalát érintettük. Igyekeztünk azoknak az oldalaknak szentelni több figyelmet, amelyek elhanyagoltabbaknak tűnnek, s melyek ezért a jövőben több kutatást igényelnek.

Nem tehetünk azonban pontot a jelentésproblematika tárgyalásának végére addig, míg nem tisztáztuk a jelentés és az *információ* fogalmának viszonyát.

A két fogalmat semmiképpen — és semmilyen speciális esetben sem — tartjuk egymással felcserélhetőnek. Az információ fogalmának meghatározására egyedül az információelmélet és a kibernetika művelői az illetékesek, akik szerint — durva módon összefoglalva — az információ nem más, mint bizonyos

⁵² NYÍRI J. KRISTÓF, Nyelvfilozófiai kalandozások: *Magyar Filozófiai Szemle* 1968/4. 777. l.

⁵³ Nyíri, i. h.

eseménysorozat és a hozzákapcsolódó valószínűségek sorozata közötti viszony, vagy a választási lehetőség mértéke egy közlemény szelekciójában. Az információelmélet számára tehát egy esemény meghatározásához szükséges alternatívák száma a döntő. Mindezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy az információ egy közlemény „újszerűségének” és egy elvárási rendszernek kvantitatíve kifejezhető viszonya, objektív eltérési foka ($I = N \log h$; ahol h az elemek száma, melyek közt választani kell; N pedig a választások száma). Idáig egy mennyiségi meghatározáshoz ragaszkodtunk. Az információnak ugyanakkor van minősége is. Ha például egy állati egyed az előző állapothoz, tehát egy elvárási rendszerhez képest újszerű ingereket vesz fel, akkor ezek információként értékelhetők. Ekkor beszélünk általában információról. Az ingerek viszont mindig vizuálisak, auditívák stb., és valamire vonatkoztatottak. Épp ez a *vonatkoztatottságuk* lesz az információ minősége.

Az emberi kommunikációkban ez a minőség jelenik meg a *jelentés* formájában. Információ és jelentés viszonyáról tehát csak az emberi-társadalmi szférában beszélhetünk. A mondottakat úgy foglалhatjuk össze, hogy az információnak mindig van mennyiségi és minőségi oldala. A mennyiségi oldalt a társadalmi közlésformák esetében is a hír újszerűségének és egy elvárási rendszernek viszonyaként definiálhatjuk, míg a minőségi oldal itt sajátos alakot öltve úgy jelenik meg, mint jelentés (denotátum és konnotátum), mint egy adott jel-struktúrához kapcsolódó, s egy adott referenst tükröző gondolati képmás.

A mondottakból következik, hogy egy közleménynek lehet minimális (a 0-hoz tendáló) informatív értéke, de ekkor is hordoz jelentést. Nézzük meg azt a kijelentést, hogy: „az ember tudatos, társadalmi lény”. E közlés természetesen meghatározott jelentés, eszmei képmás hordozója, ugyanakkor ma csak formálisan tekinthető információnak. (Információ-értéke minimális: nem mond semmi újat, nem ellentmond, hanem maximálisan megfelel elvárásainknak, előzetes ismereteinknek.)

5. A nyelv és a visszatükrözés

Azok az elméletek, melyek magának a nyelvi struktúrának visszatükröző jellegét posztulálják, szerkezetileg sokszor hasonlítanak egyes olyan felfogásokra, melyek egyébként hallani sem akarnak a visszatükrözés problémájáról. WITTGENSTEIN arról beszél, hogy a nyelvi struktúra a világ leképezése: a két szféra struktúrája izomorf egymással. Ettől nem áll messze a SAPIR — WHORF-hipotézis, bár a „leképezés” funkciója helyett éppen a nyelv determináló szerepét emlegeti: egy világkép, vagy magatartásrendszer úgy izomorf egy nyelvi struktúrával, hogy a konstitutív szerep a nyelv oldalán áll.

A mai strukturalista felfogásokra ugyanaz a képlet jellemző. Nem véletlen, hogy LÉVI-STRAUSS védekezni kényszerül azon vád ellen, amely elméletét a nyelvi relativizmussal hozza összefüggésbe. Igaz, miközben álláspontját kifejti, számos racionális ellenvetést fogalmaz meg WHORFFal szemben, ez azonban mitsem változtat magán azon a tényen, hogy a nyelv szerinte is a társadalmi valóság konstitutív eleme, s mint ilyen, meghatározza a kultúra szerkezetét, pl. a rokonsági rendszerek struktúráit.⁵⁴

⁵⁴ LÉVI-STRAUSS WHORFFal szembeni kritikájáról bővebben l.: KELEMEN JÁNOS; m. 54–55. l., 63–64. l.

A nyelv és a valóság, a nyelv és a kultúra párhuzamosságáról szóló különböző típusú neopozitivisták és strukturalisták felfogások mellett elterjedt az a tétel is, amely szerint a nyelv konvenció műve, nem más, mint általunk önkényesen felállított játékszabályok gyűjteménye: semmi köze sincs tehát az extralingvisztikai valósághoz. A konvencionizmus azt feltételezi, hogy a nyelv az emberek tudatos megegyezésén alapszik. Ez ellen az vethető, hogy az emberek közötti bármilyen megegyezés megköveteli, hogy értsék egymást, vagyis valamilyen közös nyelvvel rendelkezzenek. Bármilyen játékszabály felállítása előfeltételez egy nyelvet.

A nyelv és a valóság viszonyáról vallott szélsőséges nézetek (izomorfia, konvenció) forrását A. SCHAFF — mint ismeretes — a kérdésfeltevés hamis voltában látja. Az a kérdés, hogy a nyelv tükrözi-e a valóságot vagy sem, szerinte helytelenül van megfogalmazva, s ez helytelen válaszokat sugall. A kérdés megfogalmazásában ugyanis a gondolkodástól elszakított nyelv és a valóság viszonyáról van szó.

SCHAFF azt javasolja, hogy ehelyett a nyelv-gondolkozás és a valóság viszonyáról beszéljünk. A nyelv-gondolkozásnak, vagyis a csak nyelv által lehetséges gondolkodásnak van tükröző, másszóval: megismerő funkciója. Ezen belül a nyelv, mint nyelvi jelentések, tehát gondolati képmások anyagi hordozója, a tükrözés eszköze, de önmagában nem tükrözés.

A probléma elvi megoldását illetően igazat adhatunk SCHAFFnak, emellett azonban látnunk kell, hogy magának a nyelvi struktúrának is van másodlagos tükröző funkciója. Ezt anélkül láthatjuk be, hogy beleesnénk a neopozitivizmus kelepéjébe.

Amikor arról beszéltünk, hogy a nyelv nemcsak ismeretek közlésének eszköze, hanem önmagában bizonyos ismeretek megőrzése, felhalmozódása, s hogy „maga a nyelv tagozódása is ismereteket őriz”, ezt a másodlagos tükröző funkciót érintettük.

Az egyes nyelvek sajátos módon tagolják, analizálják a valóságot és szintetizálják a valóságnak a lexikai és grammatikai artikuláció által elkülönített, rögzített oldalait. Az, hogy egy jelenségcsoport megjelölésére hány különálló szó alakult ki, az illető jelenségcsoport bizonyos oldalának tagozódását fejezi ki. Ilyen esetben a nyelvi (itt a lexikai) struktúra önmagában is a valóság egy bizonyos oldalának meghatározott szempontú (a kultúra adott foka által determinált) visszatükrözése, a nép megelőző gondolkodási-elemző tevékenységének rögzítődése. (Az, hogy pl. a magyarral ellentétben a lapp nyelv 41 szót ismer a hó jelölésére, jól megmutatja, milyen különbségek vannak a valóság artikulálásának, a jelenségek differenciálásának magában a lexikai struktúrában, a nyelv szókincsében rögzített módjai között.)

Magának a nyelvi struktúrának e tükröző jellegét RUBINSTEIN így jellemzi: „A nyelv tehát a jelenségek elemzésének, szintézisének, általánosításának bizonyos, a nép történeti fejlődése során rögződött rendszere.” Az idézett megállapításból logikusan következik, hogy a nyelv elsajátítása önmagában bizonyos ismereteknek, a világ egy meghatározott tagolási módjának elsajátítását jelenti: „Épp ezzel gazdagodik értelmi szempontból a gyermek, amikor az oktatás folyamán elsajátítja anyanyelvét: elsajátítja a külvilág jelenségei elemzésének, szintézisének és általánosításának bizonyos rendszerét.”⁵⁵

Ha ez így van, nincs-e mégis igazuk a HUMBOLDT-t követő mai etnolingvisztika vagy a WHORF-féle hipotézis képviselőinek? Megmutatható, hogy a

⁵⁵ RUBINSTEIN, i. m. 126. 1.

fentiekből nem következik a nyelvi struktúra világkép-meghatározó volta, vagy önálló tükröző jellege. Ehelyütt elegendő ismét magára RUBINSTEINre támaszkodnunk, aki kijelenti, hogy „minden nyelv többé-kevésbé archaikus a gondolkodáshoz képest”, majd hozzáteszi, hogy: „az ember gondolkodása nem áll meg az analízisnek és szintézisnek a nyelvben lerakódott eredményeinél, a valóság jelenségeinek a nyelvi rendszerben rögzített általánosításainál, hanem rájuk támaszkodva tovább végzi az elemzést, szintetizálást és általánosítást, állandóan elmélyítve ezt a munkát, és a beszédben megformálva eredményeit. Ennek következtében a modern tudomány és gondolkodás ugyanazon logika struktúráját különböző, tőle többé-kevésbé eltérő nyelvtani struktúrák eszközeivel realizálhatjuk.”⁵⁶ „Ezért, ha a nyelvtan . . . — vonja le a végső következtést RUBINSTEIN — ki is fejezte bizonyos mértékben a nép világfelfogását, gondolkodását abban az időpontban, amikor a nyelv nyelvtani rendszere még kialakulóban volt, mindenképpen téves az az elmélet, hogy a nyelv nyelvtana meghatározza azoknak a gondolkodását, akiknek ez az anyanyelvük.”⁵⁷

A mondottakat úgy foglalhatjuk össze, hogy az egységes nyelv gondolkodás a valóság visszatükrözése, ezen belül maga a nyelv a visszatükrözésnek csak eszköze. A társadalom megelőző gondolkodásának eredményei azonban bizonyos mértékig objektíválódhatnak magában a nyelvi struktúrában, amely így — másodlagosan — szintén tölthet be tükröző funkciót. A nyelvi struktúra azonban — éppen tükröző jellegének másodlagossága következtében — mindig csak az ismereteknek, a kultúra egy korábbi állapotának megfelelően tükrözi a valóságot. Tükrökép volta és az a jellege, hogy megszabja az ismeretek egy bizonyos kezdeti elrendezési módját (gyermekeknél), nem akadályozza az új ismeretek kialakulását, a tudományos világkép létrejöttét. Bármely nyelven szabadon és korlátozás nélkül alkothatunk ugyanis (a nyelvi kódnak megfelelő) új mondatokat, melyekkel (a rögzített nyelvi struktúra által nem befolyásolt) ismereteinket megfogalmazhatjuk.

Még idekívánkozik a következő megjegyzés: annak a lehetőségnek reális alapját, hogy a más égitesteken élő feltételezetten értelmes lényekkel egyáltalán kommunikálni tudjunk, éppen az biztosítja, hogy kidolgozhatók olyan jelrendszerek, melyek pusztán formális struktúrájuknál fogva, tehát a hozzájuk tapadt, társadalmilag (a földi társadalom értelmében) érvényes jelentésektől elválasztva is, tükrözik a világ bizonyos, lényeges összefüggéseit. (Persze, a tükrözés-jelleg itt is másodlagos, a gondolkodás által közvetített. Feltételezzük, hogy a világ törvényszerű összefüggéseit partnereink is hasonló módon tükrözik, mint mi, felismerik, hogy a jelrendszerünkbe épített szabályszerűségek ezeknek az összefüggéseknek felelnek meg.)

6. Nyelv és társadalom. Egy pragmatikai probléma

A nyelv pragmatikai aspektusáról korábban megállapítottuk, hogy csak a szemantika oldaláról közelíthető meg.

E kérdéskomplexumnak még az előzőkhöz hasonló vázlatos tárgyalását sem kíséreljük meg itt. Csupán arra mutatunk rá, hogy a fentebbi pontokban

⁵⁶ i. m. 127. l.

⁵⁷ i. m. 134. l.

rögzített fogalmi apparátus alkalmazása közelebb visz a nyelvhasználat társadalmi hatásainak megértéséhez is. A politikai nyelv, a reklám, a tömegkommunikációs eszközök, a propaganda nyelve stb. többek közt a denotációk és konnotációk játékára épít.

Megfigyelhető, hogy pl. különböző politikai beállítottságú sajtótermékek szókincsének kvantitatíve is jól ábrázolható különbsége főleg az azonos denotatívumú szavak eltérő konnotátumaival kapcsolatos. Ha ugyanazon jelenség, fogalomkör kifejezésére több szó áll rendelkezésemre, s következetesen az egyiket használom, nyilvánvalóan a hozzátapadó sajátos konnotatívum miatt teszem. Legyen „az amerikaiak vietnami háborúja” az a fogalom, az a denotatívum, melyet hordozhatnak különböző szavak. Az amerikai hivatalos körök propagandája — mint ismeretes — „az amerikaiak vietnami elkötelezettsége” kifejezést választja. A sokéves használat során besúlykolódik a tömegek tudatába, hogy e kifejezés a vietnami háborút jelenti, de mivel az „elkötelezettségnek” van egy sor más (magasztos) jelentése (adott kontextusban a „vietnami háborúhoz”, mint denotatívumhoz képest konnotatívum típusú jelentések), elhomályosodik, hogy itt „agresszióról” van szó. „Az amerikaiak vietnami beavatkozása” kifejezésnek ugyancsak „a vietnami háború” a denotátuma, de konnotálja az „agresszió” fogalmát is. Nyilvánvaló, hogy a baloldali sajtó döntően ezzel a szóhasználattal él.

A nyelvhasználat társadalmi hatásainak törvényszerűségeit már a pragmatikának, mint külön diszciplínának megalkotása előtt is felismerték: a *retorika* évezredes hagyományai jórészt pragmatikai szabályokat rögzítettek. De elég talán csak arra emlékeztetni, hogy LENIN a maga nyelvhasználatában mennyire támaszkodott hasonló összefüggésekre. Polémiájának egyik döntő kiindulási pontja volt mindig, hogy leleplezte az ellenfél nyelvében kifejezésre jutó ködösítést, misztifikálást, pontatlanságot s „talpra állította” a szavakat. JURIJ TŰNYANOVNAK egy 1925-ben írt, sajnos, nem igen ismert cikke rendkívül tanulságosan tárja fel a „polemista Lenin” nyelvének e pragmatikai oldalait.⁵⁸

A pragmatika az a diszciplína, mely a nyelvfilozófia egészét összeköti a szociológiával, a szociálpszichológiával, szinte az összes társadalomtudományokkal. Nem véletlen, hogy pl. Marcuse az „egy-dimenziójú” társadalom elemzésének egyik fontos láncszemeként nagy teret szentel a „pozitivistá”, az „operacionális”, a „funkcionális” nyelv leleplezésének.

A merőben funkcionális nyelvhasználatra jellemzőek szerinte a rövidítések. A rövidítéseknek nem pusztán az a gyakorlati hasznuk, hogy egy hosszabb terminust egy rövidebbel helyettesítenek. De mivel megvan ez a szerepük is, még könnyebben homályban tarthatók politikai, manipulatív funkcióik. A NATO, mint rövidítés, számtalanszor önálló szóként fordul elő az újságok, a tömegkommunikációs eszközök nyelvében. Úgy súlykolódik be az emberek tudatába, hogy senki sem gondol arra, mit jelent (North Atlantic Treaty Organization), következésképpen fel sem merül az a kérdés, mit keres az általa jelölt szervezetben Görögország, vagy Törökország. Mindebből kiderül, hogy a denotációk és konnotációk „játékának” olyan kihasználása is lehetséges, mely az előző fejtegetéseinkben elemzett példával („az amerikaiak vietnami háborúja”) éppen ellentétes irányú. „A rövidítések — mondja Marcuse — pusztán denotálják azt, ami intézményesítve van, oly módon, hogy kizárnak minden

⁵⁸ J. TŰNYANOV, Szlovar Lenina-polemizta: Archaisztü i novatorü. Leningrád, 1929.

transzcendens konnotációt.”⁵⁹ Míg tehát bizonyos esetekben a különböző, azonos denotátumú szavak eltérő konnotátumainak a felhasználása az előnyös, mivel elérhető a „címzett” megtévesztése, addig más esetekben a nyelv „operacionalizálása”, „funktionalizálása” a megfelelő eljárás, mely a konnotációk kiiktatásával megakadályozza a kényelmetlen gondolatársításokat, s magát a gondolkodást is kizárólag a „fennállóra” korlátozza.

*

Dolgozatunkban áttekintettük a nyelvvel kapcsolatos filozófiai kérdések legfontosabb vonatkozásait. Igyekeztünk megmutatni, hogy a marxista filozófia előtt is komoly feladatok állnak a nyelvet vizsgáló különböző tudományok eredményeinek általánosítása terén. Ezeknek a feladatoknak megoldása nem pusztán teoretikus, hanem gyakorlati szempontból is jelentős lesz.

KELEMEN JÁNOS

Sprachtheoretische Fragen

Vorliegender Artikel besteht aus zwei Teilen. Im ersten Teil unterzieht Verfasser im Rahmen eines wissenschaftsgeschichtlichen Abrisses diejenigen neueren Ergebnisse der Fachwissenschaften einer Betrachtung, die auf eine verallgemeinerte Basis für die Theorie der Sprachphilosophie abzielen. Er stellt fest, daß die Behauptungen über Sprache seitens der marxistischen Philosophie oftmals einseitig auf der PAWLOWSCHEN Psychologie aufbauten, die eine Vernachlässigung des gesellschaftlichen Aspekts der Sprache nach sich zog. Verfasser möchte den geschichtlichen Wert der Arbeiten PAWLOWS keineswegs leugnen, betont aber, daß sich die marxistische »Sprachphilosophie« neben der Psychologie weit mehr auf die eigentliche Sprachwissenschaft, ganz zu schweigen von einer Reihe anderer Wissenschaften, stützen muß.

Der zweite Teil seiner Arbeit ist der Versuch einer skizzenhaften Umreißung einer möglichen marxistischen Sprachphilosophie. Verfasser analysiert eingehend eine in der »Deutschen Ideologie« zu findende, einschlägige Feststellung MARX', die schon den Gedanken in sich birgt, daß die Sprache auch für das individuelle Bewußtsein als Mittel zum Ausdruck von Gedanken nur Kommunikationsträger ist. Im Folgenden werden die Grundbegriffe der Kommunikationstheorie bzw. der Semiotik behandelt, wobei die syntaktische, semantische und pragmatische Dimension der Zeichensysteme aufgezeigt wird. Verfasser skizziert seinen Standpunkt zur Frage von Sprache und Denken, sowie von Sprache und Wirklichkeit und zeigt die Rolle der Sprache bei der Erkenntnis. Wiewohl er Ansichten ablehnt, nach denen Sprach- und Wirklichkeitsstrukturen isomorph seien, weist er nach, daß die Sprachstruktur eine Artikulation der Wirklichkeit (der Praxis) und als solche in sich die Objektivierung bestimmter Kenntnisse ist. Verfasser errichtet ein differenziertes Gebäude der Bedeutungskategorie (Denotation — Konnotation — Referenz) und hält diese für unlösbar von der Stelle, die sie in der Struktur eines gegebenen sprachlichen Terminus einnimmt. Der Aufsatz schließt mit einer Erörterung sprachpragmatischer Fragen.

JÁNOS KELEMEN

⁵⁹ MARCUSE, *One-Dimensional Man*. Beacon Press, Boston: Idézve az olasz kiadásból: *L'uomo a una dimensione*, Einaudi, Torino, 1967. 112. l.

Közlési szabályok a megengedő mellékmondatokban

1. Nyelvtaníróink nagy többsége szükségesnek tartotta, hogy az összetett mondatok rendszerében a „szintagmatikus” alárendelésektől valamilyen módon elkülönítse a megengedő alárendeléseket. Ez vagy úgy történt, hogy önálló mondatként fogták fel, vagy úgy, hogy valamely „szintagmatikus” alárendelés sajátos jelentésárnyalatot tartalmazó előfordulásainak tekintették őket.¹ A megkülönböztetés alapját minden esetben a megengedő mondatok tartalmának speciális, a tisztán „szintagmatikus” alárendeléseknél ritkábban, vagy egyáltalán nem tapasztalható mozzanatai adták. A sajátos tartalommal összefüggésben a közlési szabályoknak ugyancsak sajátos érvényesülése figyelhető meg vizsgálandó mondatfajtánknál. Ez azt jelenti, hogy azok a közlési szabályok, melyek más mondattípusnál ritkábban és viszonylag esetlegesen fordulnak elő, a megengedő összetettekben alapvető jelentőséggel bírnak, rendszerszerűen jelentkeznek.

2.1. A megengedés alapját tudvalevőleg valamilyen ellentét adja, melynek két pólusa nem zárja ki egymás létezését, hanem mintegy megengedi azt. A tagmondatok tehát bizonyos mértékig tagadják egymást. Ugyanakkor ez a logikai, szemantikai tagadás pragmatikus mozzanatokkal is kiegészül, és ennek hatása a mondatfajta közlési szabályainál is megmutatkozik. A pragmatikus mozzanatok lényegéhez közelebb juthatunk, ha a megengedő alárendelések más mondattípusokhoz való viszonyát vizsgáljuk meg.

A vizsgálandó mondattípusok a megengedő alárendelésen kívül: a megszorító ellentétes mellérendelés, a megengedő választó mellérendelés, (e kettő másodlagosan megengedést tartalmaz) valamint a felsorolt három mondatfajtaival szoros kapcsolatot mutató következtető mellérendelés. (Ez utóbbi rendszerint nem tartalmaz megengedést.)

Tekintsük a következő, egyszerű, megszorító ellentétes mellérendelést: — *Jóllakott, mégis enni kér.* — Ha a mondat által közölt tartalmat elemezzük, megállapíthatjuk, hogy a jóllakottság állapota és az enni kérés cselekvése között időbeli érintkezésen alapuló kapcsolat van.² Ez a

¹ KLEMM ANTAL, Magyar történeti mondattan III., Bp. 1942. 604. l., uő.: MNy. XXX. 11. l., TEMESI-RÓNAI-VARGHA, Anyanyelvünk. Bp. 1955. 298. l., BERRÁR JOLÁN, Magyar történeti mondattan. Bp. 1957. 165. l., uő.: MNy. LII. 26. l., B. LŐRINCZY ÉVA, NyK. LVII. 269. l., uő.: Nyr. LXXX. 451., RÁCZ ENDRE, MNy. LV. 68, TOMPA JÓZSEF, (szerk), A mai magyar nyelv rendszere, II. Bp. 1961. 337. l., 339. l., 367. l., 358. l., 424. l., BÁRCZI-BENKŐ-BERRÁR, A magyar nyelv története. Bp. 1967. 483. l., HADROVICS LÁSZLÓ, A funkcionális magyar mondattan alapjai. Bp. 1969. 182. l.

² Vö. KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan, Bp., 1970., 115. l. és kk.

kapcsolat egyedi, esetleges jellegű. A „mégis” megszorító ellentétes kötőszóval alkotott mondat ugyanis azt fejezi ki, hogy a jóllakottság stabilnak felfogott állapotából kiindulva nem az valósul meg, amit várnánk, amire következtethetnénk egy — az előfordulás gyakoriságát tekintve — általánosabb, oksági jellegű összefüggés ismeretében. Ez az általánosabb, oksági jellegű összefüggés, melyet következő mellérendeléssel fejezhetünk ki, nyilván a következő: — *Jóllakott, ezért nem kér enni.* — A megszorító ellentétes mellérendelésnek, a fentiekben említett egyedi, esetleges kapcsolatnak (*Jóllakott, mégis enni kér.*) közlésekor egyben utalunk erre az általánosabb, oksági jellegű összefüggésre is. Ennek funkcióját az ellentétes megszorító kötőszó hordozza. Hiszen nem azt mondjuk: — *Jóllakott, és enni kér* — hanem ezt: — *Jóllakott, mégis enni kér.* — A megszorító ellentétes kötőszó e funkcionálása úgy megy végbe, hogy az első tagmondatban jelölt állapotot stabilnak, a második tagmondatban kifejezett állapotot változónak fogjuk fel. Ennek változó jellege azt jelenti, hogy önmaga ellentétébe csaphat át. Ugyanakkor az állapotok hordozója, a szubsztanciális szerepű fogalom, melyet azonos lexikai egység, illetve grammatikai formáns jelöl, minden esetben változatlan marad.

(Tehát: 1. — *Jóllakott, mégis enni kér.* — illetve:
2. — *Jóllakott, ezért nem kér enni.*)

Ha az előbbi összefüggést megfordítjuk, és olyan kapcsolatot keresünk, melyben a változatlan szubsztanciális szerepű fogalom mellett az első tagmondatban jelölt állapotot fogjuk fel változónak, a második tagmondatbeli állapotot pedig stabilnak, akkor azt tapasztaljuk, hogy ilyen összefüggés kifejezésére a megszorító ellentétes forma nem alkalmas. Ehhez egy másik mondatformára van szükségünk: a megengedést tartalmazó választó mellérendelésre. Ebben a formában már teljesíthetjük az előbbi követelményt: — *Akár jóllakott, akár nem lakott jól, enni kér.* — Ezzel a mondatípussal foglalkozva B. LŐRINCZY ÉVA és RÁCZ ENDRE lényegében arra a megállapításra jutott, hogy a választó mondatpárok csak az egyik tagja van a megengedésre jellemző tartalmi ellentétben a harmadik tagmondatdal.³ Az imént elmondottakhoz kapcsolódva ez érthető is, hiszen az előbbi, első tagmondatban jelölt változó (önmaga ellentétébe átcsapó) állapotot most két választható tagmondatdal fejeztük ki. Ezek közül az egyik („akár jóllakott...”) egyedi, esetleges, időbeli érintkezésen alapuló kapcsolatban van a harmadik tagmondatdal. (... *enni kér*”). Ebben a viszonyban tapasztalható a megengedő jelentés. A másik választható tagmondat által kifejezett állapot („akár nem lakott jól”) az előfordulás gyakoriságát tekintve általánosabb, oksági jellegű összefüggésben van a harmadik tagmondatdal („*enni kér*”). Ebben a kapcsolatban természetesen nem tapasztalható a megengedő jelentés. Az — *Akár jóllakott, akár nem lakott jól, enni kér* — mondatban a két „akár” kötőszó szerepe nyilvánvalóan különböző. Az első számú „akár” funkciója megegyezik a többi megengedő kötőszó (bár, noha, jóllehet, ugyan, ha... is stb.) szerepével, mivel az általa bevezetett tagmondat megengedő viszony-

³ B. LŐRINCZY ÉVA, NyK. LVII. 271. l., RÁCZ ENDRE, i. m.

ban van a harmadik tagmondat. A második „akár” kötőszó funkciója a választó „vagy” kötőszóéval azonos, az első két tagmondat közötti választhatóságon kívül mást nem fejez ki, hiszen a második tagmondat nincs megengedő viszonyban a harmadikkal. Ezt a tényt bizonyítják azok a mondatok, melyekben a második „akár” helyén a választó „vagy” kötőszó áll: „*Akár* a nap ragyog, *vagy* bús hold villog, az én szívem zokog.” (Vitkovics Mihály: *Költéményei* 6. l.)⁴ — „*Akár* a főnök volt, *vagy* éppen jelentéktelen beosztott, kihívóan viselkedett.” (ti.: velük szemben) (Palotai Boris: *Aprópénz* 14. l.). Tartalmát változatlanul hagyva, eredeti példamondatunkat — *Akár* jóllakott, akár nem lakott jól, enni kér — tehát a következőképpen is felírhatjuk: — *Akár* jóllakott, vagy nem lakott jól, enni kér. — Ha pedig a harmadik tagmondathoz („enni kér”) fűződő megengedő viszonyt el akarjuk különíteni a második és harmadik tagmondat közötti, gyakrabban megvalósuló, oksági jellegű összefüggéstől, akkor a következő formát kell választanunk:

1. Akár = bár jóllakott, enni kér.
2. Nem lakott jól, (ezért) enni kér.

(A második tagmondat mellől a „vagy” kötőszót elhagyhattam, mert az nem a harmadik tagmondatral való viszonyt határozza meg, most pedig éppen e viszonyt tartjuk szem előtt).

Az elmondottak alapján a következő összefüggések vethetők fel.

A megengedést tartalmazó választó mellérendelés esetében láttuk, hogy a benne kifejezett egyedi, esetleges, időbeli érintkezésen alapuló, megengedő kapcsolattal egy — az előfordulás gyakorisága szempontjából — általánosabb, oksági jellegű összefüggés járt együtt, melyet egy következtető mellérendelés tartalmazott.⁵

1. Bár jóllakott, enni kér.
2. Nem lakott jól, (ezért) enni kér.

A megszorító ellentétes formánál, a kötőszó funkciójával foglalkozva megállapítottuk, hogy az, egy következtető mellérendelésel kifejezett, általánosabb, oksági jellegű összefüggésre is utal, az egyedi, esetleges, időbeli érintkezésen alapuló kapcsolat közlése mellett.

1. Jóllakott, mégis enni kér.
2. Jóllakott, ezért nem kér enni.

Nyelvtörténéseink megállapításai szerint a megengedő mellékmondatok valószínűleg fiatalabbak az ún. „szintagmatikus” mondat típusoknál.⁶ Kialakulásuk azzal volt kapcsolatos, hogy valamely ráhagyó értelmű mondat előtt vagy után annak tartalmát megszorító mondat állott.⁷

Ilyen kapcsolatokban észlelhető bizonyos megengedő jelleg, amely azonban csak mint másodlagos jellegű mellékértelem jelentkezik. A további fejlődés eredményeként e ráhagyó — megszorító mondatkapcsolatokban a megengedés képzete minden mást háttérbe szorítva előtérbe került, és egyben ki-

⁴ Idézve: KLEMM, Magyar történeti mondattan III. Bp. 1942. 613. l.

⁵ Vö.: KÁROLY, i. m., 117. l.

⁶ BERRÁR JOLÁN, Magyar történeti mondattan Bp. 1957. 165. l. BÁRCZI — BENKŐ — BERRÁR, i. m.

⁷ KLEMM, i. m.

alakította sajátos kifejező eszközeit is. E kifejező eszközök „... nincsenek még készen legelső szövegemlékeink korára, hanem a magyar nyelvtörténet folyamán jöttek létre...⁸ Mivel a megengedő alárendelés egy ráhagyó értelmű és egy megszorító ellentétes tagmondat kapcsolatából alakult ki, a megengedő alárendelés formájában mintegy benne foglalt a megszorító ellentétes forma. Ezért fel kell tételeznünk azt, hogy a megengedő alárendelés tartalmában benne foglalt a megszorító ellentéteseknél kimutatott általánosabb, oksági jellegű összefüggés is. Ugyanakkor a megengedést tartalmazó, választó mellérendelésben is kimutattunk egy másik, általánosabb, oksági jellegű összefüggést, mely szintén együtt járt a megengedő alárendeléssel. Ezek szerint egy megengedő alárendelésben a megszorító ellentétes formánál és a megengedő választó mellérendelésnél tapasztalt bizonyos tartalmi és formai jegyek egyszerre jelentkezhetnek. A megszorító mellérendelő kötőszó funkciójáról szólva elmondtuk, hogy segítségével változatlan szubsztanciális szerepű fogalom mellett az első tagmondatban jelölt állapotot stabilnak, a második tagmondatbelit változónak (önmaga ellentétébe átcsapónak) fogjuk fel. A megengedést tartalmazó választó mellérendelő forma ennek fordítottját tartalmazza: benne az első két tagmondatban jelölt állapotot tüntetjük fel változónak, vagyis ennek kifejezését nemcsak egy kötőszó funkcionálására „bízzuk”, hanem külön tagmondatokban közöljük, és a harmadik tagmondatbeli állapotot fogjuk fel stabilnak. Egy megengedő alárendelésben pedig az állandó, szubsztanciális szerepű fogalom mellett, a mellékmondatban és a főmondatban jelölt állapotot egyaránt változó jellegűnek, önmaga ellentétébe átcsapónak állítjuk be.

Az összefüggés a következő:

1. Bár jóllakott, mégis enni kér.
(egyedi, esetleges)
2. Jóllakott, ezért nem kér enni. (ld. a megszorító ellentétes mellérendelésnél).
(általánosabb, oksági jellegű)
3. Nem lakott jól, ezér tenni kér. (ld. a megengedő választó mellérendelésnél).
(általánosabb, oksági jellegű)

A 2.-vel és 3.-mal jelölt, következtető mellérendelések tulajdonképpen nem mások, mint az 1. alatt feltüntetett megengedő alárendelés elsőleges mondatai. (A transzformációs grammatikában azokat a mondatokat nevezzük elsőlegeseknek, amelyek a transzformációs műveletsorozatok kiinduló egységeiként szolgálnak, rajtuk végezzük el az első transzformációkat.) Ezek a következtető mellérendelések tehát rendelkeznek azzal a tulajdonsággal, hogy belőlük megengedő alárendelés építhető fel. Másrészt a lehető legegyszerűbb szerkezettel, alakokkal, a minimálisan elegendő szavak szemantikai mezőinek olyan összefüggését adják, mely tetzőlegesen bonyolult szerkezetű, megengedő alárendelés teljes jelentése, értelmelényegét reprodukálja úgy, hogy a megengedés egyedi, esetleges szemantikai struktúráját két általánosabb, oksági jellegű

⁸ BERRÁR, i. m.

szemantikai struktúrára bontja. A szemantikai struktúrának ez a változtatása — hangsúlyozom — a mellékmondatban és a főmondatban jelölt állap o t o k jelentésének változását eredményezi, ugyanazon szubsztanciális szerepű fogalom mellett. Ha a megengedő alárendelésben szereplő állapotokat sorrendjük szerint „A”-nak és „B”-nek jelölöm, akkor a két elsődleges csoport (a továbbiakban E_1 és E_2), valamint a megengedő alárendelés viszonylatában a következő összefüggés mutatkozik.

A megengedő alárendelés: Bár A, mégis B

E_1 :	A, ezért nem B
E_2 :	nem A, ezért B

Ha „nem A”-t „negáció A”-val (ngA) és „nem B”-t „negáció B”-vel (ngB) helyettesítjük, akkor az előbbi viszonyokat így is jellemezhetjük:

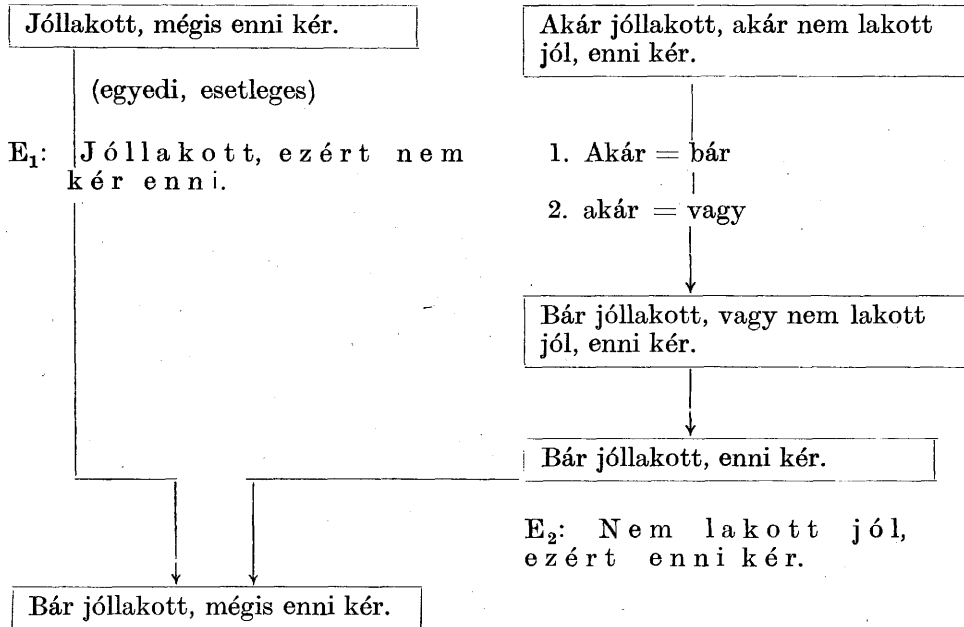
A megengedő alárendelés: Bár A, mégis B

E_1 :	A, ezért ngB
	↑
E_2 :	ngA , ezért B
	↓

Az eddig elmondottakat a következő kis vázlat foglalja röviden össze:

(megszorító ellentétes)

(megengedő választó)

E_1 : Jóllakott, ezért nem kér enni.
 E_2 : Nem lakott jól, ezért enni kér.

A megengedő alárendelés elsődleges csoportjait tehát a két mellérendelésből vezettük le úgy, hogy az egyiknél E_1 -et, a másiknál pedig E_2 -t mutattuk ki.

A megengedő alárendelésnél jelentkező *pragmatikus mozzanatok* egy része nem más, mint azoknak a tartalmaknak a felmerülése a közlő, illetve a beszédpartner tudatában, melyeket az iménti elsődleges csoportok fejeztek ki. Ezekre épül rá, és ezek segítségével értjük meg a megengedést. Érdeemes tehát az elsődleges csoportok jellegét közelebbről is szemügyre venni.

2.2. Az elsődleges csoportok tartalma nem implikációs jellegű, hanem csak bizonyos valószínűségi értékkel mehet végbe. Tudatunk a kapcsolatok létrejöttének valószínűségi oldalával „nem törődik”, hanem bizonyos „előfordulási átlagot” alapul véve, az elsődleges összefüggéseket úgy állítja be, hogy mindig valószínűbbek a megengedő mondatban feltüntetett kapcsolatnál. (Ami azonban nem szükségszerű.) Sőt, az elsődleges csoportokban feltüntethető tartalmak közül számos, mint implikációs összefüggés él („hamisan”) tudatunkban, tehát olyan kapcsolatként, amely mindig, minden esetben megvalósul. Az elsődleges csoportokban kifejezett összefüggéseket egyben oksági jellegűeknek neveztem. Ez az „okszági jelleg” kifejezés még magyarázatot igényel.

A problémát kissé általánosabb megfogalmazásban a következőképpen lehetne felvetni. A megengedő alárendelést úgy fogalmazzuk meg, hogy a felhasznált nyelvi formák révén utalunk az elsődleges csoportokra is. Ezeket olyan jellegűeknek állítjuk be, hogy bennük (rendszerint ugyanazon szubsztanciális szerepű fogalomra vonatkoztatva) „A” állapot determinálja a „B” állapotot. A megengedő alárendelés tartalmát jellemezhetjük azzal is, hogy nyelvi eszközeivel milyen tartalmú elsődleges csoportokat fejez ki. Vagy másképpen: a determinációsna beállított elsődleges tartalmak meghatározzák a megengedő alárendelés tartalmának jellegét. Ezzel kapcsolatosan a megengedő mellékmondatok több (tartalmilag jellemzett) csoportja állapítható meg.

1. Valóban meglévő összefüggést kifejező megengedő alárendelés

A megengedő összetett mondat ez esetben valóban létező ellentétet „enged meg”, az elsődleges csoportokban pedig valóban meglévő, determinációsna felfogott összefüggések vannak. Ezeknek a köre igen tág, filozófikus megfogalmazásban azt mondhatnánk, hogy kifejezhetik a tőlünk független, objektív valóság dolgai, jelenségei közötti, illetve tudattartalmaink közötti, és azok objektíválódásai közötti determinatív kapcsolatokat. Az elsődleges csoportokban megállapítható, determinatívna felfogott összefüggések közelebbi sajátosságai szerint további csoportosítást végezhetünk:

a) Elsődleges csoportjaiban okságinak felfogott összefüggéseket tartalmazó megengedő alárendelés

Pl.: „Ő lemond... az üveges Győzőről, pedig az ér még a legtöbbet...”
(Szabó Magda: Disznótor, 48. l.)

E_1 : Az ér a legtöbbet, ezért nem mond le Győzőről.

E_2 : Nem az ér a legtöbbet, ezért lemond Győzőről.

b) Elsődleges csoportjaiban feltételelességinek beállított összefüggéseket tartalmazó megengedő alárendelés

(A lazább determinációs összefüggésekben célszerűbb a „tehát” kötőszó használata, a szorosabb kapcsolatra utaló „ezért” helyett.)

Pl.: „Nincs itt a népeletről . . . egyetlen történet, mese, népdal se, pedig magát a nép fogalmát ismerik,” (Veres Péter: Kortárs, 1968/7. sz. 1060. l.)

E₁: A nép fogalmát ismerik, tehát van a népeletről történet . . .

E₂: A nép fogalmát nem ismerik, tehát nincs a népeletről történet . . .

Gyakori eset, hogy a megengedő mondat tartalma keveredésszerű. Ez annyit jelent, hogy a megengedő alárendelések többségének elsődleges csoportjai közül az egyik okságinak, a másik feltételelességinek beállított összefüggést tartalmaz. Ez érthető, hiszen „E₁” és „E₂” elsődleges csoportok egy-egynek ellentétei. Ha „E₁” csoport a valóság egy adott területére vonatkozik, és benne „A” tagmondat tartalma a „B” tagmondat tartalmához legközelebb álló, vele legszorosabb, dinamikus kapcsolatban levő determináló tényező, akkor „A”-t „B” okán a k fogjuk fel. Ugyanennek a kapcsolatnak az ellentéte, „E₂” csoport már a valóság egy másik, gyakran szélesebb körére vonatkozik, ezért jelentkezhethetnek „nem A” mellett más, „nem B”-t determináló tényezők, melyek „nem A”-nál szorosabb, dinamikusabb kapcsolatban lehetnek „nem B”-vel, és így „nem A” másodlagossá válik, kapcsolata „nem B”-vel már lazább, statikusabb determináló tényezővé lesz, ezért ilyen esetben „nem A”-t „nem B” feltételeként fogjuk fel. Ennek alapján a valóban meglévő összefüggést kifejező, megengedő alárendelések további két alcsoportját állapítjuk meg.

c) „E₁” elsődleges csoportjában okságinak, „E₂” elsődleges csoportjában feltételelességinek beállított összefüggést tartalmazó megengedő alárendelés.

Pl.: „. . . tisztességtudóan megemelte a kalapját, ámbár nagyon bele volt ragadva a hajába.” (Móra F.: Csilicsali Csalavári Csalavér, 125. l.)

E₁: Bele volt ragadva a hajába (a kalapja), ezért nem emelte meg a kalapját.

E₂: Nem volt beleragadva (a kalapja) a hajába, tehát megemelte a kalapját.

d) „E₁” elsődleges csoportjában feltételelességinek, „E₂” elsődleges csoportjában okságinak beállított összefüggést tartalmazó megengedő alárendelés

Pl.: „. . . Oszkár is nehezen ismerne rá, pedig Oszkárnak különösen jó szeme van.” (Fekete I.: Bogács, 150. l.)

E₁: Oszkárnak jó szeme van, tehát Oszkár könnyen ismer rá.

E₂: Oszkárnak rossz szeme van, ezért Oszkár nehezen ismer rá.

A megengedő alárendelések másik csoportja tartalmában az előző típus-hoz hasonlóan összefüggéseket állapít meg a dolgok, jelenségek között, ám

ezek az összefüggések a valóságban nem léteznek, nem is létezhetnek. Különféle gondolataink, érzelmeink árnyalt kifejezése azonban olykor csak úgy lehetséges, hogy „A”-t „B” determinálójának tüntetjük fel, mert így pl. „A” bizonyos tulajdonságai, jellegzetességei jól megvilágíthatóvá válnak. E lényeg kifejezése szempontjából másodrendű, hogy „A” nem determinálhatja „B”-t. Az ilyen „hamis” összefüggések kifejezésével tehát bizonyos tulajdonságok, kapcsolatok, stb. megvilágítása, értelmezése a végső célunk, illetve ezt kívánjuk megvalósítani e „hamis” összefüggésekből felépített megengedő alárendelésben kifejezett ellentét segítségével is. Ezért az idetartozó megengedő mondatok tartalmát ratio jellegű összefüggésekből felépítettnek nevezhetjük. A ratio (a megvilágító, értelmező szándékú, „észbeli”, okságinak beállított összefüggés) fogalmát, mint néhány példa is mutatja, meglehetősen tág értelemben használhatjuk. A megengedő mondatok — tartalmukat tekintve — második fő csoportja tehát a következő:

2. A valóságban nem létező összefüggést kifejező, elsődleges csoportjaiban ratio jellegű kapcsolatokat tartalmazó megengedő alárendelés

Kifejezésre váró gondolatainkat, érzelmeinket tekintve, az árnyalatok széles skálájával találkozhatunk.

Pl.: szokatlan, érthetetlen, a *megszokottal ellentétes* jelenség megvilágítására: „Bár az idő még csak három óra felé járt, az utcákat... már éjszakai sötétség borította.” (Moldova Gy.: Kortárs, 1968/7. sz. 1102. l.)

E₁: 'Három óra van, ezért az utcák (még) világosak.'

E₂: 'Késő van (nem három óra van), ezért az utcák (már) sötétek.'

(Az óramutató állása nyilván nem determinálja az utcák világosságát).

Tudattartalmaink, érzelmeink, gondolataink és a minket környező valóság bonyolult, nehezen elemezhető viszonyának jellemzésére:

„Míg állni látszék az idő,

Bár a szekér szaladt.”

(Petőfi S.: Füstbement terv)

E₁: 'A szekér szaladt, ezért az idő (is) telni látszott.'

E₂: 'A szekér állt, ezért az idő állni látszott.'

A dolgok, jelenségek egy-egy tulajdonságának erőteljesebb megvilágítására: „... (az ösztönök)... ha el is hallgatnak kisebb időre, — mindig voltak, vannak és lesznek...” (Fekete I.: Kele, 7. l.)

E₁: 'Elhallgatnak, ezért nincsenek.'

E₂: 'Nem hallgatnak el, ezért vannak.'

Determinációs összefüggés feltételezése humoros hatás keltésére: „... belőled is nevelek tudóst, ámbár nincs... szép, nagy fejed...” (Móra F.: Csili-csali Csalavári Csalavér, 106. l.)

E₁: 'Nagy fejed van, ezért nevel(het)ek tudóst belőled.'

E₂: 'Kis fejed van, ezért nem nevel(het)ek tudóst belőled.'

Cselekvéseink, tevékenységeink és a környező valóság ellentétes viszonyának érzékeltetésére: — Ki szerettem volna menni, bár az ajtó zárva volt. — (kny.) —

E₁: Az ajtó zárva volt, ezért nem szerettem volna kimenni.

E₂: Az ajtó nem volt zárva, ezért ki szerettem volna menni.

Ez utóbbi ratio jellegű összefüggésnek könnyen megállapítható az objektív alapja. Ki szeretnék menni → kinyitom az ajtót → az ajtó nyitva van, ki tudok menni. Ám az előbbi megengedő mondatban ez ratio jellegűen van megfogalmazva, az objektív alap csak mintegy lehetőséget ad a ratióra.

A megengedő alárendelések e csoportjában a tartalmak igen színes, sokrétű megfogalmazásaival találkozunk. Valamennyi árnyalat felsorolása lehetetlen, céloom a típus elhatárolása volt csupán.

A megengedő mondatoknak — tartalmi, illetőleg stilisztikai szempontból — még egy csoportja állapítható meg. Az idetartozó mondatok közös sajátossága, hogy humoros, ironikus gondolatainkat, érzelmeinket fejezzük ki velük. A humor forrását az adja, hogy olyasmit engedünk meg, amit nem kellene megengednünk. Ezek a mondatok — előfordulásuk gyakoriságát tekintve — meglehetősen ritkák. Periférikus, sőt keveredésszerű jellegüket az is mutatja, hogy elsődleges csoportjaikban a szokásos determinatívnak beállított összefüggések helyett, egy-egy megszorító ellentétes, mellérendelt kapcsolatot találunk.

Pl.: Meleg ruhája ugyan nincs, de azért éheznek. — (kny.) —

E₁: Meleg ruhája nincs, de jóllakott.

E₂: Meleg ruhája van, de éheznek.

Hasonló jellegű mondat még pl. — Bár lassan csinálta, de bizonytalanul. (kny.) — vagy: Noha nem volt szép nő, de azért okos sem volt. (kny.)

3. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a megengedő összetételek e sajátos jegyei milyen közlési szabályokban realizálódnak. Nem az átfogó rendszerezés, hanem a releváns szabályok egy részének érintőleges bemutatása a célunk. A közlési szabály lényegét illetően különféle felfogásokkal találkozunk. KÁROLY SÁNDOR nézete szerint „... a transzformációs viszonyban lévő két mondat az egyik szemantikai aspektusból invariáns alapon találkozódik, s ennek szintaktikai realizálódását elsősorban az dönti el, hogy melyik szemantikai reláció lesz a szintaktikai fő szerkezet, az alany és állítmány kapcsolata. Ennek a kijelölése maga után vonja a mondat szintaktikai elrendeződését, hierarchikus felépítését.”⁹ E felfogás szerint a mondat denotatív-szemantikai invariánsából a szintaktikai realizáció különböző útjait meghatározó szabályok a közlési szabályok. Mindez feltételezi, hogy a mondatok mélystruktúrája kifejezetten logikai-szemantikai jellegű. Dolgozatom azonban arra az elképzelésre épül, mely szerint a mélystruktúra szintaktikai jellegű, a szintaxis absztraktabb szintjét jelenti, ezért a közlési szabályokat a *közlésformák létrejöttét* irányító szabályoknak tekintem. A közlésforma a kommunikációs folyamatban a már ismert és az újszerű egységek viszonyából, rendjéből, az ezekre épülő mondat szerkezeti és szórendi sajátosságokból, az intonációs viszonyokból, valamint a nyomatékok és a szünetek eloszlásából tevődik össze. A közlési szabályoknak specialitásuk, hogy nem tisztán szintaktikai, szemantikai vagy fonó-

⁹ KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan Bp. 1970. 33. 1.

lógiai, hanem sajátosan „közlési” jellegűek, ugyanakkor a generatív nyelveleírás CHOMSKY-féle koncepciójában szoros összefüggésben állnak a nyelveleírás három aktív komponensének szabályaival, sőt, egy részük beépíthető a generatív szintaxisba.

3.1. Az egyszerű mondatok közlési alapformái bizonyos készletet alkotnak. Amikor összetett mondatot hozunk létre, tehát legalább két tagmondatot állítunk kapcsolatba egymással, akkor ebből a készletből válogatunk. Az összetett mondatok közlési szabályai azt írják elő, hogy az egyszerű mondat közlési alapformáit, illetve azok átalakítása után a másodlagos közlési formákat választjuk-e, és közülük is melyeket, mikor a közlés folyamatában két tagmondatot egymáshoz kapcsolunk. Ezek mondat-típusonként nyilván változóak.

Az összetett mondat megalkotásakor érvényesülő közlési szabályokat elsősorban az határozza meg, hogy milyen a tagmondatok által hordozott gondolattartalmak viszonya. Ebből a szempontból két csoportja van az összetett mondatoknak: 1. A tagmondatokkal kifejezett gondolattartalmak kapcsolata perceptív. Az első tagmondat közlésekor nem jelentkezik a másodikkal való függési viszony. Ez a mellérendelt mondatokra jellemző. 2. A tagmondatok által jelölt gondolattartalmak viszonya apperceptív, tehát nem két gondolattartalmat kapcsolunk össze, hanem egy egységes, teljes gondolattartalmat apperceptív módon tagoltunk. Ebben az esetben az egyik tagmondatban kifejezett gondolattartalom függési viszonyban áll a másik tagmondatban jelölttel. Ilyen jelenséggel az alárendelt mondatok körében találkozunk.¹⁰ Ezek az összefüggések a közlésben kétszeres áttétellel jelentkeznek: a) Az elsőt azok a szabályok alkotják, amelyek a közlési folyamat menetét, dinamizmusát szabályozzák. Itt két szabálytípust kell föltennünk. Az egyik előírja, hogy a közlést folytatni kell, a másik pedig nem teszi kötelezővé a közlés folytatását, azonban nem is tiltja meg. Valószínű, hogy ilyen jellegű szabályok a nagyobb szövegösszefüggésben, és az összetett mondat keretei között egyaránt működnek. Az összetett mondat határain belülieket az jellemzi, hogy mindig az első tagmondatból kiindulóan érvényesülnek a második tagmondat közlése előtt. (Ha kettőnél több tagmondat van, akkor az utolsó előtti tagmondatnál bezárólag minden tagmondatnál lesz ilyen szabály.) b) Ezek mozgósítják az összetett mondat közlési alapformáját létrehozó, az egyszerű mondatok közlési formáinak készletéből válogató szabályokat. Ez a második áttétel.

A közlés folytatását előíró, illetve kötelezővé nem tevő szabályok empirikusan abban nyilvánulnak meg, hogy észlelhető-e az első tagmondatnál kapcsolatosan a közlés *folytatásának* kényszere, vagy sem. Pillanatnyilag számunkra a megengedők vizsgálata lényeges. Ennél a mondat-típusnál a közlés folytatásának kényszere jelentkezik, de csakis a mellékmondatból kiindulóan:

„Bár a világ odább áll, — Megállok a síriglan!”

(Petőfi Sándor: Az elhagyott zászló). Ha a megengedő összetett mondat mellékmondatnál kezdődik, akkor a megengedő alárendelő kötőszó (illetve

¹⁰ KLEMM, i. m. 453. l.

a hozzá kapcsolódó apperceptív gondolattagolás) szükségessé teszi a közlés folytatását. Ha a főmondat áll az élen, akkor az utalószó hiánya úgyszólván hat, hogy nem érezzük kötelezőnek a közlés folytatását. Esetleg találkozhatunk az élen álló főmondatban is a megengedőknél előforduló megszorító ellentétes kötőszóval, de ez mint mellérendelő kötőszó megint csak nem teszi szükségessé a közlés folytatását.

A közlés folytatását előíró, illetve kötelezővé nem tevő alapvető szabályok mozgósítják az összetett mondat közlési alapformáját létrehozó szabályokat. Ezek, jellegüket tekintve *k o n t e x t u s s z a b á l y o k*,¹¹ melyek nem azonosak a kontextus-érzékeny (context-sensitive) szintaktikai szabályokkal. A kontextus szabályok a *s z ö v e g l i n e a r i t á s á n* alapulnak. Tartalmukat illetően főleg a kontrasztokkal és az ismétlődésekkel kapcsolatosak, de — mint később látni fogjuk — más jelenségek szabályozása is hozzájuk tartozik. Két fajtájuk különíthető el. Az első *v i s s z a u t a l* valamely közlési egység láncbéli előzményeire. Ha van ilyen előzmény, akkor ez a szabály magától értetődően működésbe lép. A másik fajta viszont *e l ő r e u t a l* a közlési egység utáni közlési folyamatra, a következő egységre. Csak abban az esetben lép működésbe, ha az adott egységhez a közlés folytatását kötelező tevő szabály kapcsolódik. A kontextus szabályok működhetnek általában a szövegben, és az összetett mondat keretei között is. Témánkhoz az utóbbiak vizsgálata szükséges. Az előzményekre *v i s s z a u t a l ó* típus, összetett mondat esetében, a *m á s o d i k* (illetve a harmadik stb.) *t a g m o n d a t b a n* működik, és az első (illetve előző) tagmondatra utal vissza. A következő közlési egységre *e l ő r e u t a l ó k o n t e x t u s s z a b á l y* mindig csak az első tagmondatban működik (ha a közlés folytatását kötelezően előíró szabály érvényes). Mindez *n e m f e l t é t l e n ü l* vonatkozik (de vonatkozhat) a félig meggondolt, beszéd közben alakuló mondatokra.¹² Ezek lélektani szempontból érdekesek lehetnek, de ha kifejezetten a nyelvvel kapcsolatos törvények érvényesülését kívánjuk vizsgálni, helyesebb az átgondolt, „előre megfogalmazott” mondatokat tekinteni. Ezek szimultán egészset alkotnak, míg időbeli lefolyásukat tekintve szukcesszívek.¹³

Összefoglalva az elmondottakat, a megengedőkre vonatkozóan a következőket állapíthatjuk meg.

1. A visszautaló kontextus szabályok mind a fő-, mind a mellékmondatban működnek, ha ezek a második helyen állnak. 2. Az előreutaló kontextus szabályok a mellékmondatban dolgoznak, amennyiben első helyen áll. 3. Az élen álló főmondatban az összetett mondaton belüli kontextus szabályok nem működnek.

A kontextus szabályok érvényesülése elsősorban az ismert és az újszerű viszonyának elrendeződésében,¹⁴ tagolódásában jelentkezik. Az ismert és az újszerű viszonyát áttételeken keresztül rekonstruálhat-

¹¹ DEZSŐ—SZÉPE, Adalékok a topic-comment problémához. NyK. LXIX, 372. l.

¹² ELEKFI LÁSZLÓ, Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban, NyK. LXVI. 332. l.

¹³ ELEKFI, i. m.

¹⁴ A terminológiára vö. KÁROLY SÁNDOR, Az alany és az állítmány elemzéséhez, Nyr. 88. évf. 158. l. (A kategóriák jelölésére KÁROLY S. a „cognitum” és „novum”, illetve a „beszédfunkciós alany” és „beszédfunkciós állítmány” terminusokat is alkalmazta.)

juk, melyek szintaktikai, morfológiai és fonológiai jellegűek. Ezek közé tartozik az a jelenség is, melyet nyelvtani korrespondanciának nevezhetünk.

A nyelvtani korrespondancia azon megengedő alárendelésekben fordul elő, melyek egyetlen szubsztanciális szerepű fogalomnak a főmondatban és a mellékmondatban kifejezett két állapota közötti ellentétet engedik meg. Az egyetlen szubsztanciális fogalomnak a szintaktikai realizáció szintjén két lexikai egység felel meg, az egyik a főmondatban, a másik a mellékmondatban található. Ezek azonos, gyakrabban különböző grammatikai formánszal jelentkeznek, esetleg névmással helyettesítve. A korrespondáló egységek személyben és számban megegyeznek. A megengedő mondat közlési folyamatában jelentős szerepet játszanak: az eredeti, egységes gondolatartalomban az ismerthez tartoznak, a tagolt gondolatartalom egységeiben pedig lehetőleg ezt a pozíciót tartják meg, biztosítva, hogy az újszerű rész helyét mind a két tagmondatban az ellentétes állapotokat kifejező egységek foglalják el. Két példa az elmondottakra:

Bár a levelet # elküldte a kislány, (a levél) # még nem érkezett meg.
 ismert újszerű ismert újszerű
 Noha az almából # kevés volt, mégis (az almát) # a fiúknak adták.
 ismert újszerű ismert újszerű

Példáinkban főmondat-mellékmondat sorrendben alany-tárgy, illetve tárgy-határozó korrespondancia van. A dölt betű a mondathangsúlyos részeket jelöli, a „#” jel szünetet jelent.

Az élen álló főmondatra összetett mondaton belüli kontextus szabály az előbbieken ismertetett okok miatt nem vonatkozhat, ezért az ilyen helyzetű főmondat legtöbbször az egyszerű mondatbeli közlési alapformában szerepel. Azért használom a „legtöbbször” kifejezést, mert előfordulhat az élen álló főmondatban is másodlagos közlési forma. Ezt a megengedő mondatot megelőző szöveg közlési szabályai hozhatják csak létre, a megengedő mondaton belüli szabályok nem. Mivel ez alkalommal nem lépek túl a megengedő összetett mondat keretein, ezért az élen álló főmondatnak csak közlési alapformáját vizsgálom, a másodlagos formáival nem foglalkozom. Szemléltetésül egy példa:

Az öregek # lenézik a fiatalokat, pedig a fiatalokban # van tehetség.
 ismert újszerű ismert újszerű

Példánkban főmondat-mellékmondat sorrendben tárgy-határozó, illetve határozó-tárgy korrespondancia van.

Tanulságos lehet, ha megfordítva a mondatrendet, lehetőséget teremtünk az előre- és visszautaló kontextus szabályok működésére, és így figyeljük meg a közlési formát:

Bár a fiatalokban # van tehetség, a fiatalokat # lenézik az öregek.
 ismert újszerű ismert újszerű

A főmondat és mellékmondat korrespondáló mondatrészei változatlanok. A kötőszó változtatását mondatrendi kötöttsége tette szükségessé. Az előre- és visszautaló kontextus szabályok működésének eredményeként tehát példánk mindkét tagmondatában másodlagos közlési formát, az ismert és újszerű eloszlásának variánsát és másodlagos szórendet találunk.

3.2. A kontextus szabályok előbbieken jellemzett csoportja a generatív nyelvelírás egyfajta elképzelésének szintaxis komponensében a mondatelőző (PreS) szabályai közé építhető be.¹⁵ Az összetett mondatok felszíni transzformációjánál ez feleslegessé teszi annak jelölését, hogy az adott mondat mellék- vagy főmondat-e. Azt sem kell azonban feltüntetni, hogy a tagmondatok összeillesztésénél mondatunk hányadik helyen fog állni, hiszen a mondatelőzőben lévő kontextus szabályok mindezekre már előre utalnak. Ha ugyanis nem működik kontextus szabály, akkor élen álló főmondatról, ha visszautaló kontextus szabály érvényesül, akkor második helyen álló fő- és mellékmondatról; — ha előreutaló kontextus szabály működik, akkor élen álló mellékmondatról lehet szó. Ezek a szabályok a mondatunk előtti, illetve az utána álló közlési egységből, mondatból valamilyen közlési információt vesznek fel, és ennek birtokában vizsgált mondatunkra hatnak, benne működnek. A kontextus szabályok érvényesülésének legfontosabb mozzanata az, hogy meghatározzák, mondatunk melyik egysége lesz a *kontraszt*. Ez rendszerint az újszerű résznek sorrendben első egysége. Egy megengedő összetett mondatban érvényesülő kontextus szabály tehát felveszi azt a közlési információt, hogy az egyik tagmondatban melyik egység a kontrasztos, és ennek birtokában alakítja az előző, vagy az utána következő tagmondat közlési formáját, hogy *ebben* melyik legyen a kontrasztos tag. Az alapmondat-formákban erre a mechanizmusra alapeseteket és alapszabályokat tudunk megadni. A megengedő összetétel kontrasztjaira ugyanis, jelentéssíkjaikat tekintve bizonyos homogenitás jellemző, ti: azonos vagy egymáshoz közeli jelentéssíkon vannak,¹⁶ s ez grammatikai paralelizmust okoz. Tekintsük a következő megengedések kontrasztjait:

Noha a *feleléstől* tart # a diák, mégis (a diák) # a *dolgozatírásra* készül.
 A kisfiú # *nevetett*, bár az anyja # *sírt*.
 Bár a szél # *ledönti* a tölgyet, de (a szél) # *nem bír* a náddal.
 Ugyan *Péter* felelt ötösre # az iskolában, mégis *Jóska* kapott dicséretet # a mamától.

A felsorolt megengedések valamennyi tagmondatában kontextus szabályok érvényesültek. Különböző jelentésű szavak kerültek egymással kontrasztba, azonban tágabb értelemben vett jelentéssíkjaikban egybeestek, vagy közel álltak egymáshoz. A valóság viszonyainak megfelelően a gondolat tartalmak szubsztanciákra, tárgyfogalmakra — és akcidensekre: cselekvés-, történet-, lét-, állapot-, tulajdonság-, mennyiség és viszonyfogalmakra tagolhatók.¹⁷

¹⁵ A mondatelőzőre és a benne található egyéb szabálytípusra: DEZSŐ LÁSZLÓ, Szórend és mondat hangsúly, Általános Nyelvészeti Tanulmányok, V. Bp. 1967. 114. l.

¹⁶ A problémát más összefüggésben érinti: HADROVICS, i. m. 182. l.

¹⁷ TEMESI MIHÁLY, Szófajtan, Bp. 1964. 12. l.

A tárgyfogalmaknak a főnevek, a tulajdonságfogalmaknak a melléknevek, a mennyiségfogalmaknak a számnevek, a viszonyfogalmaknak a viszonszók felelnek meg. A cselekvés-, történés-, lét-, állapotfogalmaknak pedig az igék. Ezek közül azokat a fogalmakat, melyeket a „nevező szók” — mint a konkrét valóságtól való különböző fokú elvonatkoztatás eszközei — fejeznek ki, könnyen szembeállíthatjuk egymással. Vagyis az élőlény-, tárgy-, dolog-, tulajdonság-, és mennyiségfogalmak különféle párosításokban egymásnak kontrasztjai lehetnek. Az igék által jelölt, cselekvés-, történés-, lét-, állapotfogalmak, ugyancsak különféle párosításokban, szintén kontrasztként szembeállíthatók.

Az alapmondat-formákban a megengedés legtöbbször e két sík e g y i k é n történik, ezért az esetek többségében vagy főnévvel, illetve főnévként használt, de a névszókhoz tartozó, más szófajjal jelölt fogalmakat, vagy igék által jelölt fogalmakat állítunk kontrasztba. Ezek az alapelőfordulások. A mondatrészek vonatkozásában az első csoportnak alapmondatainkban az alany, a tárgy, a határozó, a másodiknak az állítmányi szerepű ige felel meg. — A kontextus szabály működésének alapformája tehát a következő. Amennyiben azt a közlési információt veszi fel, hogy egy mondatban ige a kontraszt, akkor az előtte levő vagy az utána következő tagmondatban is az ige teszi kontrasztossá. Ha a l a n y, t á r g y, h a t á r o z ó kontrasztos jellege a szabály által felvett közlési információ, akkor a működésének színteréül szolgáló tagmondatban u g y a n e z t a mondatrészt igyekszik kontrasztos helyzetbe hozni, amennyiben az alapmondatforma ezt lehetővé teszi. Ha nem teszi lehetővé, akkor az éppen rendelkezésre álló n é v s z ó i egységet teszi kontrasztossá, erre akár az állítmány névszói része is megfelel. Igét az e l ő b b i közlési információ birtokában, csak akkor tesz kontrasztossá, ha egytagú, igéből álló ú j s z e r ű egységben dolgozik, de ilyen szembeállítást mutató megengedő összetételeket *nem szoktunk* használni.

A kontraszt a kontextus szabályok működésének csupán egyik mozzanata. Ezek a szabályok ugyanis a másik alapvető közlési információt is felveszik: mi az, amit az előzőekben már közöltünk, tehát ami most ismétlődik, illetve amit úgy közlünk most, hogy tudatában vagyunk: a következő közlési egységben ismétlődni fog (utóbbi csak a gondolatartalmak apperceptív tagolásánál). Tudniillik a közlés l e g i s m e r t e b b része is olyan információ, amelyet a kontextus szabályok hordoznak, és amelynek birtokában egy másik mondat formáján változtatnak. A tagmondatok összetételeiben a közlés legismertebb részének lenni a mi esetünkben egyet jelent az *ismétlődéssel*. Az idevágó kontextus szabályok működésének ugyanis morfológiai kritériumai vannak (szótögegyezés, a korrespondanciáknál személy- és számbeli egyezés stb.). Csak ilyen kritériumok segítségével állapíthatja meg a kontextus szabály az ismétlődést, vagy előrevetítheti az ismétlés szándékát, és csak ekkor alakíthat a közlésformán. Ehhez a generatív nyelveírás három komponensével részben átfedésben levő, részben mindhármuk között központi helyzetet elfoglaló *szótár* fonológiai szektora adhatna segítséget. A megengedők nagy részénél az *ismert* egység ismétlődése a korrespondáló mondatrészeket jelenti. Ezek az élőlény-, tárgy-, dolog-, tulajdonság- és mennyiségfogalmak síkján helyezkednek el.

Mindezek a megállapítások természetesen csak első megközelítései a kontextus szabályoknak, specifikusan a megengedőkre alkalmazva. A mondatelőzőben található kontextus szabályok az alapmondatok generálása során

bizonyos, kontextust figyelembe vevő, alkategorizálási szabályokat irányítanak. Ezek a generált szintaktikai kategóriák mellé különféle megkülönböztető jegyeket írnak, és közöttük közlési jegyek is lesznek. Így aszerint, hogy a kontextus szabályok melyik egységet nyilvánították kontrasztnak, és melyiket sorolták a kontraszt teljes hiányának állapotába, a kontextust figyelembe vevő, alkategorizálási szabályok egy-egy kategória mellé odairják a (+ Contr) és a (– Contr) értékeket, mint kétértékű közlési jegyet (feature-t). Ezek a közlési jegyek meghatározhatják, hogy a szintaxisban milyen lesz a kategóriák sorrendje, illetve hogy a fonológiai komponensben végül is milyen szórend alakul ki, mely egységekre jut nyomaték, és melyek elé írunk szünetet.

3.3. A megengedő mondatok közlési folyamatának a mondatrenddel kapcsolatos jellegzetességei más vonatkozásokban is jelentkezhetnek. A korrespondáló mondatrészek önálló szóalakja elmaradhat, illetve névással helyettesíthető. A korrespondáló alany, tárgy és birtoklást kifejező részeshatározó önálló szóalakja törölhető, a korrespondáló határozó pedig névással helyettesíthető. Ha élen álló vagy második helyen lévő mellékmondatban, illetve második helyen álló főmondatban végezzük a törlést (illetőleg a pronominalizációt), akkor értelmes közlést kapunk. Egyedül az élen álló főmondatban nem törölhetünk (névmásozhatunk), mert az így kapott mondat kifogásolható, esetleg „rossz”. Például:

I. Noha a fiúnak *van* kalapja, a fiú *fedetlen* fővel jár.

1. Noha *van* kalapja, a fiú *fedetlen* fővel jár.

(értelmes)

2. Noha a fiúnak *van* kalapja, *fedetlen* fővel jár.

(értelmes)

3. *Fedetlen* fővel jár, pedig *van* kalapja a fiúnak.

(kifogásolható)

(Néhány megjegyzés. A dőlt betűs rész a mondathangsúlyt jelöli. Ennek változása természetesen kihat a közlés tartalmára. A mellékmondat leíró nyelvtani szempontból így elemezhető: — van: állítmány, — kalapja —: alany, — fiúnak —: birtoklást kifejező részeshatározó, dativus possessivus).

Példamondatainkból látható, hogy a gazdaságosan megszerkesztett felszíni struktúra létrehozásában igen előkelő hely illeti meg a törlés transzformációt. Mivel ezeket bármilyen helyzetű mellékmondatban és második helyen álló főmondatban elvégezhetjük, ezért a generatív nyelvelírásban a mondatelőző határozza meg a törlés lehetőségét: ha nincs a mondatelőzőben kontextus szabály, akkor nem működhet törlési transzformáció. (Az élen álló főmondatban történhet így.) A törlés arra az alanyra, tárgyra, birtoklást kifejező részeshatározóra, és igei vonzathatározóra irányulhat, mely (– Contr) közlési jeggyel rendelkezik, azaz a közlés ismert része. Akkor mehet végbe, ha a mondatelőzőben levő előre- vagy visszautaló kontextus szabályok olyan információ birtokában sorolták a mondat valamely egységét a közlés ismert részéhez, mely szerint ennek az egységnek a töve az előző vagy a következő közlési egységben ismétlődik. Ilyenkor kaphatja az illető kategória a kontraszt teljes hiányának jegyét: (– Contr), és ilyenkor működhet a törlés transzformációja is:

Autót vezet # az újságíró, bár az újságírónak # nincs jogosítványa. →
Autót vezet # az újságíró, # bár nincs jogosítványa.

Noha a legénynek # *van* szeretője, a legény # *nem törődik* a szeretőjével.
 → Noha # *van* szeretője, a legény # *nem törődik* vele.

A törlési transzformációval kapcsolatban működik egy kontextus szabály, amely az eddigiektől eltérően nem a mondatelőzőben található, hanem a szintaxis transzformációs egységében, és nem kontrasztokkal, vagy ismétlődésekkel foglalkozik. Ez a szabály azt írja elő, hogyha valamelyik tagmondatban törlést hajtottunk végre a (— Contr) közlési jegy és a szótóismétlődés információja alapján, akkor az előző vagy következő tagmondatban erre az ismétlődő szótóra nem vonatkozhat törlési transzformáció akkor sem, ha ezt a szótónek megfelelő kategória közlési jegye (— Contr) egyébként lehetővé tenné. Tehát csak az egyik tagmondatban törölhetünk.

A transzformációs egységben más, speciális kontextus szabályok is lehetnek. Közülük egyet említek még meg. Ez mindig visszautaló jellegű, és azt írja elő, hogyha egy tagmondat logikailag határozatlan alanyi, tárgyi, vagy határozói ismert egységének, tehát (— Contr) jegyes részének a szótóve a következő közlési egységben ismétlődik, és ez az alany, tárgy, határozó ugyancsak (— Contr) jegyes, tehát ismert, akkor ennek logikailag határozottnak kell lennie. Pl.: — Noha a l m á b ó l # *kevés* volt, a z a l m á t # a *fiúknak* adták. — Bár k a r i k a t ú r á t # *Pistáról* készítettek, a k a r i k a t ú r á t # *nem Pistának* adták (→ hanem Andrásnak.) Ha az említett feltételek közül egy is hiányzik, a logikai határozatlanság — határozottság szabálya nem működik. Például a következő mondatban az ismétlődő szótó nem (— Contr) jegyes, nem ismert rész, hanem (+ Contr) jegyes, tehát kontrasztos, és az újszerű egységben van. Az első tagmondatbeli határozatlan egység a másodikban is határozatlan marad.

Pl.: Noha a l m á b ó l # *kevés* volt, János # *almát* evett.

Ha működik ez a kontextus szabály, akkor az előző közlési egységre utalva teszi határozottá adott mondatban az ismert tagot, ezért visszautaló jellegű. Meg kell jegyezni azt is, hogy a szabály nem abszolút érvényű, ám azok a formák, melyekben működik, helyesebbek, a grammatikalitás, a „nyelvtan-szerűség” magasabb fokán állnak, mint azok, amelyekben nem működik.

A határozottság ténye természetesen újabb transzformációkban realizálódhat: határozott névelő, igei- és névszói személyragozás, stb.

Szabályunk az összetett mondat keretein belül érvényesül. Ez a tulajdonsága választja el attól a szabálytól, mely az első mondatbeli logikailag határozott, alanyi, tárgyi, határozói ismert egységet a következő mondatban (melyben korrespondál és amelyben szintén ismert,) határozatlanná teszi. Az ilyen határozott-határozatlan, (tőegyezést mutató) ismert rész sorrendnek, (mely egyébként igen ritka) rendszerint speciális oka van, s ez a szöveggösszefüggésben keresendő. Az idevágó szabály tehát már kívül esik a megengedő összetett mondat keretein.

A gazdaságosan megszervezett felszíni struktúra létrehozásában a törlés mellett a névmással való helyettesítés is lényeges lehet. Ezért érintenünk kell a pronominalizáció kérdését. A pronominalizáció — éppen úgy ahogy a törlés — a (— Contr) jegyes tagra, az ismertre vonatkozhat,

és akkor mehet végbe, ha ennek az egységnek a töve az előző vagy következő közlési egységben is szerepel. Tehát az anafora, illetve az interrogáció jelenséggel állunk szemben. Ezért akár csak a törlés, a pronominalizáció is a mondat-előzőben levő kontextus szabályokhoz kötött, hiányukban nem működhet. (Tehát az élen álló főmondatban nem névmásozhatunk). A személyes névmás bevezetése alanyként szereplő ismert tagra nem irányulhat, mert ezt kötelező ellipszis kíséri, hacsak nem esik a személynévmásra erős nyomaték. Ebben az esetben viszont az alany megszűnik ismert lenni, tehát az ismert jelleg és a személyes névmás bevezetése kizárják egymást. Nem helyettesíthetjük a korrespondanciában résztvevő tárgyi ismert egységet sem személyes névmással. Azonban mind az alany, mind a tárgy helyettesíthető mutató névmással: Noha Péternek tetszik # Edit, az # másra kacsint. — Bár a levelet # megírta András, az # nem érkezett meg. — Ezeket a megoldásokat azonban ritkábban használjuk, részint stilisztikailag nem mindig megfelelőek, másrészt, ha az előző vagy következő közlési egységben szerepel az alanyi vagy tárgyi ismert tag töve, (ugyancsak ismertként), akkor felesleges névmásoznunk, hiszen ilyenkor az alany és a tárgy törölhető. Ugyanez vonatkozik a birtoklást kifejező részeshatározói ismert rész esetleges névmásozására is. Más a helyzet azonban az igei vonzatokként szereplő határozóknál (köztük a vonzatrészeshatározóknál). Ezek nem törölhetőek, csak névmással helyettesíthetők. Mégpedig leggyakrabban a személyes névmás kiegészült alakjaival tudjuk helyettesíteni őket (bennem, neki, róla, hozzád, belőle, vele stb.). Ezekre jelentős nyomaték szokott esni, amely azonban elmarad a „közönséges” személyes névmásra eső nyomatéktól. Ennek érdekes következményei vannak. Ha az újszerű egység kontrasztos első tagja ige volt, akkor a névmásozott határozó elveszti ismert jellegét, átveszi a kontrasztos tag szerepét, az ige második helyre szorul, az ismert pedig legtöbbször az alany lesz. Pl.: Habár Péternek # köszönt Sándor, Péter # nem válaszolt a köszönésre. — → Habár neki köszönt # Sándor, Péter # nem válaszolt a köszönésre. — Ha az újszerű egység élen álló kontrasztos ige tagadószóval ellátott, akkor a tagadott igealak megtartja első, kontrasztos helyét és a névmásozott határozó az ige után, a második helyre kerül. — A tanár # az osztálykönyvvel ijesztegette ± a diákokat, pedig a tanártól # nem félték a gyerekek. → A tanár # az osztálykönyvvel ijesztegette ± a diákokat, pedig a gyerekek # nem félték tőle. — A ± jel rövid szünetet jelent. Ha az újszerű egység első, kontrasztos tagja nem ige, hanem alany vagy tárgy, akkor a névmásozott határozó megtartja ismert jellegét és az újszerű rész belső rendje is változatlan marad. Pl.: Noha Péternek # levelet írt ± András, Péter csak # képeslapot küldött. — → Noha neki levelet írt ± András, Péter csak # képeslapot küldött.

A pronominalizáció esetében is működik az a kontextus szabály, melyről a törléssel kapcsolatban már szóltam. Ez az előre- vagy visszautaló kontextus szabály előírja azt, hogyha az egyik tagmondatban az ismert tagot névmással helyettesítettük, akkor a másik tagmondatban a korrespondáló ismert részre nem irányulhat a névmásozás transzformációja. Vagyis mindig csak az egyik tagmondatban névmásozhatunk.

Коммуникативные правила уступительного придаточного предложения (на материале венгерского языка)

Автор занимается вопросом о том, с помощью какого механизма осуществляются коммуникативные правила в уступительных предложениях, имея в виду специфические признаки содержания этих предложений. Взаимоотношения между предложениями уступительной конструкции характеризуются особым логическим и семантическим отрицанием, к которому одновременно прибавляются и прагматические моменты. Основные черты этой конструкции можем открыть, изучая отношения уступительного подчинения к другим типам предложений. Изучаемые нами типы предложений (кроме уступительной конструкции): ограничительно-противительное, уступительно-разделительное сочинения и придаточное предложение следствия. Они образуют частичную трансформационную систему, на верхнем уровне которой находятся уступительные предложения. Исходом их трансформационного построения служат другие подчинительные конструкции, которые таким образом являются первичными предложениями уступительных конструкций. В связи с подробной семантической характеристикой первичных групп получается возможность более четко описать семантико-синтаксические признаки уступительных подчинительных конструкций и анализировать прагматические моменты.

Полученным этим путем установлениям были нами противопоставлены разнообразные типы коммуникативных правил, устанавливающих коммуникативность предложений. Из них важнейшие: 1. правила, управляющие процессом, динамизмом коммуникации, 2. контекстуальные прогрессивные и регрессивные правила внутри сложных предложений. Их осуществлением определяются между прочим порядок предложений, выбор или отсутствие союза, аранжировка и внутреннее членение единиц, известных и новых с точки зрения коммуникации предложений. Автор придал особое значение зависимостям коммуникативных правил и синтаксических согласований (грамматических корреспонденций) между предложениями конструкции потому, что они выполняют — с точки зрения коммуникации — функцию сочетания предложений. Автор старается дать ответ на вопрос, как можно встроить коммуникативные правила в систему правил грамматического механизма, в первую очередь в генеративный синтаксис внутри генеративного описания языка по концепции Хомского. В связи с этим было необходимо изучать коммуникативные правила и трансформации контрастов, повторений, прономинализации, стирания, эллипсиса, определенности-не определенности и вопрос об их согласовании.

Золтан Банрети

Vita az „Irányzatok, tanulságok” című cikkről

A tudománytörténeti hűségről és a tudománytörténész felelőségéről

„Ha már a tudománytörténeti szemlélet — csak helyeselhető — érvényesítésénél tartunk, nem árt a (tudomány)történeti hűsége is ügyelni!”
(KOVÁCS FERENC: NyK. LXXII, 287)

I. A Nyelvtudományi Közlemények 1970. évfolyamában — felszabadulásunk 25. évfordulója alkalmából — KOVÁCS FERENC „Irányzatok, tanulságok” címen írt cikket, melyben a hazai általános nyelvészet fejlődését, különösen e fejlődés újabb időszakát tekinti át (LXXII, 11—30, 275—96). Nem volna helyes, ha az a hangulat, amelyet e cikk nyelvészeti közéletünkben keltett, csak a szóbeszéd terén jutna kifejezésre, s a nyílt, maradandó tudományos vita szintjén nem jelentkeznék. Nyilvánvaló, hogy a vitára, sőt ellentmondásra készítő megállapításokkal kapcsolatos állásfoglalást nem akadályozhatja az a körülmény, hogy Kovács Ferenc tanulmányának közzétételét ünnepi alkalomhoz kapcsolta; sőt a tőle is hangoztatott tudományos-tudománytörténeti felelőség ez esetben még nyomósabban veti föl a kritikai tisztázás szükségességét.

Természetesen távolról sem vindikálom magamnak e kritikai tisztázás jogát, illetőleg szerepét; hozzászólással csupán a felvetődött kérdések igazságosabb, valóságosabb megközelítésének ügyét szeretném szolgálni, ami nyilván csak számos vélemény, többoldalú megvilágítás alapján lehetséges. Úgy érzem, hozzászólásomat annál is inkább megtehetem, mert a szóban forgó negyedszázadnak szemtanúja, átélője voltam ugyan, de a vitatott ügyek legtöbbszörnek közvetlen résztvevője, még kevésbé főszereplője nem, s a Kovács cikkében személy szerint bíráltak közé sem tartozom; így a cikk tartalmával kapcsolatban személyes vitába sem kell bonyolódnom.

Mivel az alább következőkben Kovács Ferencnek az elmúlt időket súlyosan elmarasztaló véleményével szemben több ponton is ellent fogok mondani, az esetleges félremagyarázás elkerülése érdekében már előljáróban le szeretném szögezni a következőket. Nyelvtudományunk fejlődését magam sem látom valamiféle ünnepi menetnek; tudom, hogy — mint minden tudományág történetében — a miénkben is volt számos olyan negatív mozzanat, amit jó lett volna elkerülnünk. Azt is vallom, hogy a múlt hibáit nem szabad takargatnunk, nem szabad olyan álláspontokat védelmeznünk, amelyeket túlhaladott az idő; mert ha ezt tennők, hamis tanulságok „fényében” szemlélnék jelenünket és alakítanánk jövőnket. A Kovács hangoztatta olyan követelmények, mint például a haladó tudománytörténeti személyek és események megbecsülése, a nyelvtudomány elvi-módszerbeli problematikájának az eltérbe állítása, az elméleti igényesség szorgalmazása, a bármely oldalról (maradiságból vagy divatjelenségeként, avantgardizmusból) megnyilvánuló végletességek elhárítása, a külföldtől való elzárkózás, a nyelvtudomány nemzetközi folyamatától való elszakadás veszélyének elkerülése, stb., stb., az én felfogással is egyeznek. Hogy mindezeket nemcsak most — e vita keretében — vallom,

hanem többszörösen kifejezésre juttattam, azt bárki ellenőrizheti, hiszen a Kovács tárgyalta időszakról több esetben is volt módom, illetőleg kötelességem véleményt nyilvánítani (l. pl.: A mai magyar nyelvtudomány: NytudÉrt. 58. sz. 9—21; Hozzászólás a debreceni vitaulésen: Általános nyelvészetünk helyzete. Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon (kézirat gyanánt) 75—85; A szintézisek szerepe a magyar nyelvtudományban: NytudÉrt. 65. sz. 41—65; Névtudományunk helyzete és feladatai: NytudÉrt. 70. sz. 7—16; Megjegyzések a magyar nyelvtudomány történetéhez a Sajnovics-évforduló kapcsán: MNy. LXVI, 385—96; stb.). Az ezekben mondottak egyébként fel is mentenek attól, hogy a következőkben a vitatott időszakok egészéről vagy egyes fontosabb vonatkozásairól a magam álláspontját részletezzem. A lényeges mindenestre az, hogy nem a múlt kritikai értékelésének, a problémák meg-tárgyalásának szükségességében, nem a negatív jelenségek feltárásának vagy elkendőzésének alternatívájában van Kovács Ferencsel nézeteltérésem, hanem — mint az alább mondandókból majd kitűnik — a t u d o m á n y t ö r t é n e t i b í r á l a t t a r t a l m á n a k é s m ó d s z e r é n e k a megítélésében általában, a Kovács közleményében foglaltak tartalmában és módszerében különösen.

Kovács cikkére vonatkozóan még szükségesnek látom a következők előre bocsátását is. Közleményének témaválasztását kifejezetten jónak tartom; szolgálja azt az — imént mondottak értelmében tőlem is vallott és megvalósítani igyekezett — törekvést, hogy fellendülőben levő tudománytörténeti kutatásaink minél inkább és minél több rendben, több aspektusból a közelmúlt időszakok problematikájának a feltárására irányuljanak. Magától értetődően nem vitatom el a szerzőnek azt a szándékát sem, hogy a tényeket legjobb tudomása szerint próbálja tálalni, hogy belőlük legjobb meggyőződése szerint kísérelje meg a következtetéseket levonni; egyszerűen az igazságot keresi, azt igyekszik földeríteni. Készséggel jelzem továbbá — s ez már az imént mondottakból is kiolvasható lehetett —, hogy Kovács tanulmányának nem egy olyan részlete, megállapítása is van, amellyel kapcsolatban véleményem korábban is, ma is megegyezik az övével, vagy legalábbis nem áll messze attól. — Mindezekon túlmenően arra is hajlamos vagyok, hogy a tanulmány általam kifogásolandó, sőt egyes esetekben kifejezetten helytelenítendő tartalmának létrejöttével kapcsolatosan magyarázó körülményeket keressek. Ezek között leglényegesebbnek azt tartom, hogy a szerző — másirányú ténykedései, lekötöttségei miatt — hosszú időn át, éppen a legkritikusabb időszakban nem élt benne eléggé nyelvtudományunk sodrásában, sem „belülről”, a mindennapi alkotó munka oldaláról, sem „kívülről”, a tudománytörténeti események irányítása vagy közvetlen átélése oldaláról nem szerzett elegendő konkrét tapasztalatot, megfelelően részletes, mély ismereteket a szóban levő kor problematikájáról. Kovács tanulmánya igen kézzelfogható bizonyítéka annak, hogy a közvetlen tudományos munkálkodásbeli és tudományos közéletbeli tapasztalatokat utólag, csupán írásbeli relictumok alapján nemigen lehet pótolni. A megfelelő mennyiségű személyes élményanyag hiánya annál is inkább nyomasztotta a szerzőt, mert ő — mint alább még szólni fogok róla — elsősorban a tárgyalt korok külsőleges eseményeit taglalja, amelyekről viszont a fentmaradt dokumentumok csak nagyon hézagosan vallanak.

2. Ami mármost Kovács Ferenc cikkével kapcsolatos érdembeli kifogásaimat illeti, azok közül elsőnek a cikk „műfaji” vonatkozásait teszem szóvá.

Kovács műfaja — saját bevallása szerint — „gnoszeológia”, elmélet-történet. E szépen hangzó megjelölés mögött az olvasó — gondolom — joggal kereshette volna a következő tartalmat: a cikk mutassa be, hogy nyelvtudományunk vizsgált időszakában miképpen érvényesültek a tudományos alkotó munka során a nyelvelméleti vonatkozások, milyen volt a kutatók elméleti készültsége, milyen volt a kutatás elvi-módszerbeli megalapozottsága, szintje, jellege. Az se lehet nagyon kétséges, hogy az efféle kérdésekre a választ magából a tudományos tevékenységből kellett volna kihámozni. A gnoszeológia keretében a tudománytörténésznek legalább két dolgot kellett volna megvizsgálnia. Az egyik az, hogy elméleti téren mik voltak a vizsgált kor kulcskérdései, vitatémái, hogyan foglaltak ezekben állást a tudomány művelői. Szükséges és izgalmas lett volna például felvetni azt az alapvető kérdést, hogyan vélekedtek kutatóink a mi tudományos munkálkodásunk eszmei vezérfonalának, a marxizmusnak a nyelvtudományban való érvényesüléséről, miben látták ennek kritériumait (e problémakörhöz már az ötvenes években több hozzászólás történt nálunk). Nem kevésbé fontos lett volna megvizsgálni a téma másik aspektusát, azt tudniillik, hogy az elméleti problematika hogyan érvényesült az egyes nyelvi kérdések konkrét feldolgozásában. Itt is el lehetett volna várni a gnoszeológiai tárgyalástól, hogy felveti: mi volt a helyzet e téren például éppen a marxista eszmeiség gyakorlati hatásának, érvényesülésének vonatkozásában. A konkrét kutatómunkában való ilyenmű elmélet-történeti vizsgálat azért is elengedhetetlen, mert az elmélet önmagában, a mindennapi tudományos munkától elvonatkoztatva, arra való befolyása, ahhoz kapcsolódó kölcsönhatásai nélkül aligha ér valamit.

Nos, az ilyen szempontból értelmezett gnoszeológiából Kovácstól nem sokat kaptunk. Természetesen nem azt kifogásolom, hogy közleménye miért nem ölelte föl a tárgyalt időszak vonatkozásaiban e kívánalmak minden részletét; de azt igenis hiányolom, hogy a problémakör ilyen, szerintem lényegi, érdemi tárgyalásából szinte semmit sem láttunk.

Ezzel szemben Kovács Ferenc jórészt valamiféle „eseménytörténetet” ad. Mondanivalójának fő súlyát inkább oda helyezi, hogy mi minden történt a külszínen, a szervezeti problémák hogyan alakultak, a személyi viszonylatok milyen jelleget öltöttek, ki hogyan nyilatkozott a dolgok állásáról stb. Jelentős részben ilyesféle jelenségeket illusztrál idézetekkel, nemegyszer összefüggéseikből kiragadott félmondatos idézetekkel is. Távrolról sem akarom azt állítani, hogy az ilyen tárgyalásmód nem mutathat meg semmit a téma egészéből és részleteiből, hogy nem tárhat föl jellemző tüneteket, hogy nem lehet akár érdekes és dokumentumszerű is (az utóbbi persze csak akkor, ha hiteles). De arra kevésbé tartom alkalmasnak, hogy a téma lényegét, érdemi tartalmát ragadja meg. Sokkal alkalmasabb sajnos arra, hogy megborzolja a kedélyeket, hogy külszíni, nem pedig érdembeli vitákat szüljön.

Ezzel a műfaji felfogással a szerző egyébként — mint előbb már utaltam rá — elsősorban önmagát hozta nehéz helyzetbe, mert az ilyesfajta „eseménytörténet”-hez nem állt rendelkezésére sem elegendő személyes tapasztalat, sem elegendő írásbeli bizonylat. De nehéz helyzetbe hozta végeredményben azokat is, akik cikkéhez kritikai észrevételeket akarnak fűzni. Feldolgozásmódjának ez a „történésközpontú” jellege ugyanis nagy mértékben akadályozza, hogy a témával kapcsolatos elvi kérdésekben vele érdembeli, lényegbeli disputába lehessen bocsátkozni; következésképpen nemcsak az „elmélet-történeti”

vita hatókörét korlátozza, hanem annak szintjét is kedvezőtlenül befolyásolja, mivel vitapartnereit a „külszíni” problematika felé szorítja.

3. A Kovács Ferenc cikkével kapcsolatos általános kifogásaim közül másodikként a cikk egészéből kikerekedő egyoldalú, torz összképet említtem. E cikk alapján a hazai nyelvtudomány több évtizedre visszamenő, újabb fejlődési szakasza lényegében úgy áll előttünk, mint a „siralom völgye”, ahol a tudományos haladást gátló milió volt az uralkodó, ahol tudatosan elszigetelték a progresszív erőket, ahol emberi kicsinyesség, provinciális szemlélet, elmélet-ellenesség uralkodott, ahol a marxista szemléletet és a dialektikus módszert inkább csak hangoztatták, mint éltek vele, ahol szüntelen tévedésekben folyt a tudomány menete, ahol hibákról beszélni lehet, eredményekről nemigen, egyszóval ahol rossz volt bőven, jó annál kevesebb.

E nagyon negatív összkép vonatkozásában két dolgot természetesen Kovács Ferenc oldalára el kell ismerni. Az egyik az, hogy az ő célja elsősorban a hazai általános nyelvészet fejlődésének, helyzetének a bemutatása volt, nem pedig nyelvtudományunk egészéé, beleértve a konkrét nyelvtudomány megannyi területét. A másik az, hogy ő — mondanivalójának szándéka szerint — nyilván tudatosan sarkította, élezte a problémákat, azokat a negatívumokat igyekezett felsorakoztatni és részletezni, amelyek következtetéseit igazolni látszanak, egyebekről pedig — nem érezvén tárgyához tartozónak és céját szolgálónak — nyilván nem látta szükségesnek szólni. Csak éppen az a baj, hogy témája — tudománytörténeti jellegéből, átfogó igényéből, a huszonöt éves fordulóhoz kapcsolt szerepéből következően — az ilyen merev elhatárolást, egyoldalú beállítást aligha engedi meg. Az így félrebillent serpenyőnek mindenestre komoly szerepe van abban, hogy Kovács mondanivalója nem mindenben felel meg a tudománytörténeti hűség tőle oly gyakran hangoztatott követelményének, nem a teljes valóság fölfedője, sőt egyes vonatkozásokban kifejezetten a valóság egyoldalúvá ferdült tükre.

Annak a kérdésnek a megítélését, hogy a nyelvtudományunk újabb fejlődéséről Kovács Ferenctől nyújtott kép mennyire valós akár abban az esetben is, ha a fejlődés egészéből kiragadva és elszigetelve csupán az elméleti vonatkozásokat, az általános nyelvészet körébe vágó problematikát tekintjük, maga a szerző jelentős mértékben megnehezíti azáltal, hogy ilyen elkülönítést végez ugyan, de nem mondja meg, milyen alapon és határokkal. Amennyiben az „általános” és a „konkrét” nyelvészet élesebb elhatárolásának nagyon is kérdéses útjára lépünk, a definiálást, ha csak nagy vonalakban is, aligha kerülhetjük el, hiszen — mint többek között az 1968 novemberében tartott debreceni vitaülés is megmutatta — az általános nyelvészet értelmezése körül nálunk számos, egymástól eléggé eltérő felfogás dívik. Ezt az értelmezési zavart Kovács is ismeri, utal is rá (293). A probléma megkerülésének súlyát egyébként is érzi: „szólni kellett volna az általános nyelvtudomány fogalmának hazai fejlődéséről” — mondja (293). De mivel végeredményben nem tudjuk meg tőle, mit is tartottaképpen általános nyelvészetnek, nyelvelméletnek, az említett kérdésben nem marad számomra más megoldás, mint hogy a legszűkebb és a legtágabb értelmezési lehetőséget tekintetbe véve tegyem mérlegre a tőle nyújtott negatív kép valóságát.

Ha a legszűkebb értelmezést veszem alapul, mely szerint általános nyelvészeti jellegű, elméleti igényű munkálkodásnak csupán a modern nyelvészet-

hez kapcsolódó, leíró nyelvtani irányulású, grammatika-elméleti tevékenységet lehet tekinteni — amely felfogással egyébként magam a legkevésbé sem értek egyet —, Kovács negatív megállapításai akkor is csak részben igazak. Igazak addig az ideig, amíg nem indult meg nálunk a modern nyelvészeti irányzatok elveinek és módszereinek nagyobb méretű alkalmazása. A hatvanas években azonban az ide vonatkozó elméleti munka már egyre inkább erősödött, mégpedig nemcsak azokban a végletekben, melyek ellen Kovács joggal hadakozik, hanem „szolidabb” módon, még az úgynevezett „hagyományos” nyelvészet felől is többé-kevésbé elfogadható megnyilvánulásokban. Azt ugyan nyugodtan lehet mondani, sőt szükséges is szorgalmazni, hogy a modern nyelv-elmélettel való foglalkozás legyen még intenzívebb nálunk; de e vonatkozásban ma már vészharangot kongatni — úgy hiszem — kissé anakronisztikus dolog.

Ha a legtágabb értelmezési lehetőséget tekintem, mely szerint az általános nyelvészeti jellegű, elméleti igényű munkálkodás kereteibe belefér mindaz, amit a nyelvről, tekintet nélkül a vizsgálat típusára, módszerére, általánosító, elvonatoztató jelleggel megállapítanak — s amely értelmezés az előbbinél jóval elfogadhatóbb számomra —, a Kovács felvázolta negatív képet még kevésbé tartom igazságosnak. A „hagyományos” nyelvtudomány számos részlegében már az ötvenes évek elejétől-közepétől kezdve megindult ugyanis nálunk a konkrét nyelvtudományi eredményeken túlmutató, azokat összegező, általánosító tevékenység, s ez később egyre jobban kiterelbényesedett. A nyelvtörténet több részterületén, a diakrón és szinkrón dialektológiában, az irodalmi nyelv történetének és jelenének vizsgálatában, a lexikográfiában, a nyelv művelés terén nem hiányoztak az általános jellegű, elvi-módszerbeli központú vizsgálatok, — amint arra a debreceni vitaülésen is többen rámutattak (l. pl. IMRE SAMU: i. h. 52—3; l. még SZATHMÁRI: MNy. LXVII, 29). Hogy az ilyen jellegű munkák mennyisége nem volt elegendő, mélysége sem volt esetleg mindig a kívánatos, egyszóval hogy eredményeinkkel nem lehetünk elégedettek, azt megint csak állíthatjuk; de ezekről tudomást sem venni, úgy tenni, hogy ha nem beszélünk róluk, akkor nincsenek is, — ez már torzítás.

A Kovács cikkéből kikerekedő összképnek azonban mégsem a fentebb mondottak a legnagyobb gyengéi. Bár elvileg hangoztatja az általános és a konkrét nyelvészet összefüggéseit, művelőik egymásrautaltságát (293—4), gyakorlatilag a nyelvelméletet mégis kiszakítja a nyelvtudomány egészéből. Itt van cikkének az alapvető baja: mondanivalóján az elvi deklaráció ellenére sem vonul végig az a szemlélet, hogy az „általános” és a „konkrét” nyelvészeti munkálkodás szerves egységet képez, egymást kölcsönösen meghatározza és megtermékenyíti. E szoros összefüggés alapján nyilvánvaló ugyanis, hogy ahol elméleti elmaradottság, az általános kérdések iránti közöny uralkodik, ott a nyelvészet konkrét eredményeinek is alacsony színvonalúaknak, többé-kevésbé értékteleneknek kell lenniük. Elméleti posvány az egyik oldalon, jelentékeny konkrét eredmények a másikon, — ez fából vas-kerika, Kovács is látja. Hogy mennyire látja e kapcsolatokat, azt egyetlen alkalommal, kézzel foghatóan bizonyítani igyekszik is: amikor tudniillik a két világháború közti magyar nyelvtudomány általános nyelvészeti elmaradottságát és a konkrét munkálkodás hiányait összefüggésbe hozza. E kor „eredményeiről” így nyilatkozik: „A minden tiszteletet megérdemlő egyéni erőfeszítések és eredmények ellenére mégis az volt a jellemző erre a hagyatékra, hogy nem volt összefoglaló nyelvtörténet, tudományos dialektológia, nyelvátlasz, tudományos stilisztika, tüzetes nyelvtan, értelmező szótár. A nagyszótár óriási

cédulatömege a tudományos munka számára szinte hozzáférhetetlen állapotban volt, de a legnagyobb méretű szintézis, az Etimológiai Szótár munkálatai is abbamaradtak (MNy. 51: 267–9). A nyelv művelés a sovinizta tudománypolitika szekértolójává süllyedt, ezért [mivel!] a nyelvészek többsége húzódozott az ilyen jellegű feladatok vállalásától. Ha ehhez még hozzávesszük a hazai nyelvtudomány meglehetősen egysíkú szemléletét és az »uralkodó módszertani pozitívizmus«-t (i. h. 269), kikerekedik előttünk fő vonásokban a magyar nyelvtudomány általános képe, ezen belül is az általános nyelvészet súlyos elmaradottsága . . .” (24.) Lesújtó kép, de ha túlzó is, nem mondom, hogy alapvetően igaztalan.

Az azonban már igaztalan, hogy amikor a felszabadulás utáni magyar nyelvtudomány az említett mulasztások túlnyomó részét pótolta, sőt azon túlmenően elméletileg is megalapozott, széleskörű nemzetközi elismerést is keltő nagy munkák egész sorozatát állította elő, erről Kovácsnak már e g y s z a v a s i n c s. Persze logikai bukfenc nélkül aligha is lehetne megúszni, hogy ha a konkrét nyelvészeti munkálkodás negatívumai az elméleti igénytelenség hathatós bizonyosságai, akkor ennek az ellenkezője hogyan lehetne szintén efféle bizonyíték. Meg kellene ugyanis magyarázni, hogyan virulhattak ki az elméleti elmaradottság, közömbösség, eltévelyedés talaján számottevő konkrét nyelvészeti eredmények; vagy azt kellene bizonyítani, hogy e téren nincs is szorosabb összefüggés, vagy azt, hogy nagyjában-egészében a konkrét eredmények is gyengék, jelentéktelenek. Világos, hogy mindkét bizonyítási vonal csak zsákutcába vezetne, ezért a „megoldás” csak egy lehet: el kell hallgatni a tényeket.

Mivel Kovács Ferenc témájának súlypontja a felszabadulás utáni hazai nyelvtudományra esik, az összefüggések feltárásának ez a megkerülése, a tényeknek ez a teljes elmellőzése rendkívül feltűnő, s nemcsak a szerző bizonyításának értékét rontja, hanem az összképet is elferdíti, a komplex szemlélet lehetőségét is elveszi. Legfőképpen ez idézi elő, hogy annak a számára, aki a magyar nyelvtudomány felszabadulás utáni történetéről csupán Kovács cikke alapján szeretne ismereteket, ezt a tudományunk fejlődésében egészében véve nagyonis pozitív időszakot csak mint valami sötét, siralmas, terméketlen kort tekinthetné.

4. A torz összkép természetesen csak úgy jöhetett létre, hogy r é s z l e t e i b e n i s nagyon sok a pontatlanság, egyoldalúság, ténybeli és következtetésbeli ferdeülés. Az alábbiak ezek sorozatát nem meríthetik ki, legföljebb csak példákkal szolgálhatnak ezen véleményem alátámasztásához. Mivel Kovács — a 2. pontban mondottak értelmében — a külső körülményekre fekteti mondanivalójának súlyát, e problémákat én is kénytelen vagyok fölvetni.

A) Érdemes idézni például, ahogy Kovács a LAZICZIUS GYULÁRÓL mondottakat bevezeti: „A Laziczius-ügy [minden írásjel nélkül folytatódik] Nem véletlenül írtam »ügy«-et »kérdés« helyett! Kiáltó ellentmondásokat foglal magában ez a sajátosan magyar ügy! Ha valakire érvényes az a keserű rezignáció szülte mondás, hogy senki sem lehet próféta a saját hazájában, akkor ez tökéletesen illik LAZICZIUS hazai megbecsülésére. Több nemzetközi nyelvész-kongresszus elismert, egyedüli magyar előadója és »egyik vezéralakja« (NyK 60: 212), több külföldi nyelvészeti folyóirat, így a koppenhágai Acta Linguistica, az Archiv für Gesamte Phonetik és a Zeitschrift für Phonetik und Allgemeine Sprachwissenschaft szerkesztőbizottsági tagja (uo.), Magyarországon

azonban csak 1935-ben választják — 11 ellenszavazattal — az Akadémia levelező tagjává (AkÉrt. 45: 153), ugyanakkor azonban dékáni tisztviselő (»a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karának dékáni hivatalába szolgálattételre beosztott középiskolai tanár« — i. h. Tagajánlások, 6), és csak 1938-ban nevezik ki egyetemi rendkívüli és 1940-ben nyilvános rendes tanárrá. Külföldi folyóiratokban megjelent írásai, vitacikkei a nemzetközi nyelvészeti irodalom állandóan hivatkozott, megbecsült termékének minősültek külföldön [az utolsó szó ritkítva]... Ugyanakkor LAZICZIUS nemzetközi kongresszusokon elhangzott előadásainak itthon jóformán semmi visszhangja nem volt. Mindössze GOMBOCZ emlékezik meg — egy jelzős szerkezet erejéig — a Nyelvtudományi Társaság 1934. évi közgyűlésén elmondott elnöki megnyitóbeszédében »LAZICZIUS nagyszabású fonológiai tanulmányának« — rá gyakorolt ösztönző hatásáról (MNY 30: 3).» (18—9.)

Aki ezt a passzúst elolvassa, annak tényleg meglehet a véleménye a magyar nyelvstudomány akkori állapotáról általában, egy nemzetközi hírnevű nagy tudós hazai elnyomásáról pedig különösen. Szükséges kiemelni, hogy Kovács itt kétséget kizáróan LAZICZIUS nyelvész-pályájának első, alkotó szakaszáról, a második világháború előtti időszakra szól. Sem a később valóban tragikus sorsú LAZICZIUS GYULA tudósi nagyságát nem vonom kétségbe, sem az akkori nyelvstudományi közállapotok általam át nem élt, de számos jelből következtethetően aligha feddhetetlen voltát nem állítom; de a tudománytörténeti igazságnak — melyet Kovács tanulmányának szinte minden lapján hirtet — tartozom annyival, hogy a hamis beállítást szóvá tegyem. Az igazság ugyanis a következő.

LAZICZIUS 1929-ben védte meg irodalmi tárgyú doktori értekezését, s 1930-ban jelent meg első nyelvészeti cikke (A fonológiáról: MNY. XXVI, 18—30). Kis idő múlva, 1931. január 13-án a Magyar Nyelvtudományi Társaság XXVIII. közgyűlésén neki juttatják — igen meleg méltatással — a Szily-jutalmat (l. MNY. XXVII, 212—3). 1933-ban már a Társaság választmányi tagja, 1934-ben jegyzője, 1936-ban titkára (tudni kell, hogy a Társaság tisztségei akkor a nyelvész-hierarchia magas posztjait jelentették: LAZICZIUST ZSIRAI MIKLÓS előzte meg és LIGETI LAJOS követte a jegyzőségben, illetőleg JAKUBOVICH EMIL előzte meg és KNEZSA ISTVÁN követte a titkári poszton). Öt éves nyelvstudományi munkálkodás után lett LAZICZIUS az Akadémia tagja, nyolc év teljesítménye alapján kapott katedrát az ország első egyetemén. A 11 akadémiai ellenszavazat önmagában nem mond semmit; ugyanakkor például NÉMETH GYULÁT 13 ellenszavazattal választották rendes taggá (AkÉrt. XLV, 153).

Ezekben az időkben még aligha lehet szó arról, hogy LAZICZIUS a Kovács-tól fölhozott külföldi folyóiratoknál lényegesebb szerepet vigyen, pláne szerkesztő bizottsági tagként szerepeljen. Hiszen például az Acta 1939-ben indult, a Zeitschrift 1947-ben; szerkesztő bizottsági tag meg a Zeitschriftnél csak 1956-ban lett. Az Archivnak (helyesen: Archiv für die gesammte Phonetik) egyetlen Magyarországon meglévő füzetét, mely a harmincas évek legvégéről származik és a 3. évfolyamból való, csak katalógusból lehet felderíteni, de valószínűságon nyoma veszett; így LAZICZIUS ottani szereplését nem tudtam ellenőrizni, ez azonban már csak időrendi okokból sem változtathat a mondottakon.

Ami pedig LAZICZIUS eredményeinek hazai visszhangját illeti, az a harmincas években és a negyvenes évek elején éppen széles körű volt; elég csak a folyóiratok mutatóit felütni ahhoz, hogy bárki meggyőződhessek: munkás-

sága — az 1931. évi Szily-jutalommal járó méltatáson messze túlmenően — az akkori nyelvtudományi életnek, s tegyük hozzá: az akkori vitáknak is egyik központja. Hogy a bő dokumentációs lehetőségek közül konkrétan csak azt említsem, ami LAZICZIUS munkásságának fő területe volt: a fonológiát, például BALASSA JÓZSEF és TAMÁS LAJOS LAZICZIUSNAK ez irányú munkásságára — igaz, vitatkozó jelleggel — kimerítően reagált, s LAZICZIUS sem késlekedett a válaszokkal (l. Nyr. LXIII, 107—11, MNy. XXXI, 48—53; MNy. XXXV, 273—83, MNy. XXXVI, 81—9). Íme, így fest a „mindössze egy jelzős szerkezet erejéig” terjedő figyelem — a valóságban.

Ezek mindenesetre tények, amelyek jelzik, hogy LAZICZIUS GYULA mai szempontból nézve igen gyorsan vált nyelvtudományunk kiemelt, megbecsült, munkásságában figyelemmel kísért alakjává, — egyébként természetesen nem érdemtelenül. A tényleges helyzet tehát jelentős mértékben más volt, mint amit Kovács szövege sugall, sőt sugároz. A tényekkel sok mindenben nem egyező véleményével kapcsolatban mentségül talán annyit lehetne fölhozni, hogy adatainak jó részét láthatólag másodkézből vette, s nem önálló forráskutatás alapján merítette. Ámde ilyen témában ez nem megengedhető módszer, s egyébként még a másodkézből vett megállapítások beállítása is a valóságot elkendőző.

Abban az időben, amelyről Kovács idézett megállapításai szólnak tehát aligha volt még LAZICZIUS-„ügy”. Ilyen c s a k k é s ő b b kerekedett, a negyvenes évek második felében, s kényszernyugdíjazása tetőzte be. Amit azonban Kovács erről mond, az is legalább kétértelmű. Cikkének abba a szakaszába beállítva, amelyben a nálunk uralkodó sivár tudományos légkörről, az általános nyelvészet hátrányos helyzetéről ír, ezeket olvashatjuk: „nem alakult ki nálunk általános nyelvészeti iskola. Nem alakult ki, mert az uralkodó nyelvészmelelet, az általános elméleti kérdésekkel szembeni közöny következtében nem is alakulhatott ki: LAZICZIUS korai nyugdíjazása, majd akadémiai tanácskozó taggá történő minősítése csak súlyosbította a helyzetet: kiállították a csatasorból azt a vezető nyelvészt, aki az új elméletek és irányzatok kritikai adaptálására és továbbfejlesztésére olyannyira fogékony volt, aki ében tudta volna tartani az általános elvi kérdések iránti érdeklődést.” (24—5.) Aligha tévedek, ha azt mondom, hogy e sorokat a helyzetet nem ismerők könnyen értelmezhetik úgy: LAZICZIUST tudományos ellenfelei „állították ki” a sorból, hogy az elméleti közönnyt fenntarthassák. Persze abban nagyonis egyetértek Kováccsal, hogy LAZICZIUSNAK a nyelvtudományi közéletből való kiesése súlyos morális és tudományos kárt okozott, s különösen a hazai általános nyelvészet ügye sínylette meg. Sőt még azt sem vitatom, hogy a dolognak lehettek az akkori tudományos közélettel összefüggő személyi vonatkozásai is; ki lát a lelkek mélyére, főként, ha az akkori idők viszonyait visszaidézzük? Az ilyen módon való beállítás azonban egészében mégsem igaz, aminthogy inszinuálás az is, ahogyan Kovács KNIEZSA ISTVÁN egészen más dolgokra vonatkozó véleményét a LAZICZIUS-„ügy”-höz kapcsolja (25). Jól ismeretes, hogy az 1949-ben történt nyugdíjazást alapvetően politikai okok idézték elő, melyek részben LAZICZIUS magatartásával, részben az akkori viszonyokkal függtek össze. Ezt Kovács is tudja, meg is mondja, de nem ott, ahol kell, ahol a kérdést érdemben tárgyalja, hanem egészen más dolgok kapcsán, később, lapalji jegyzetben elrejtve (29).

B) A felszabadulás utáni elméleti közönnyt Kovács Ferenc ilyen tünetekkel bizonyítja: „Jellemző tünete ennek a lemaradásnak az a pusztá tény,

hogy az általános elméleti kérdések intézményes gondozására hivatott szervezeti formák is milyen nagy késéssel alakultak ki. A Nyelvtudományi Intézet Általános Nyelvészeti Munkacsoportját csak tíz évvel a felszabadulás után, 1955 őszén hozták létre (NyIK 6/3—4: 450), az 1903. december 19-én megalakult Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános Nyelvészeti és Fonetikai Szakosztályát viszont még később, 1959-ben állították fel (ANyH., 20), de az újjáélelt Általános Nyelvészeti és Fonetikai tanszék is csak ebben az évben kezdte meg az általános nyelvészeti oktató-kutatómunkát (uo.).” (26.)

Némi baj ezekkel az állításokkal is van. Az a legkevésbé lényeges, hogy a Nyelvtudományi Intézet csak 1950-ben alakult meg, késése tehát legföljebb öt éves lehet. Kár ezért az öt évről is, bár egyrészt az Intézet akkori szervezeti viszonyai, személyi ellátottsága, másrészt és főként a nyelvtudományunkat akkor ért többrendbeli megrázkódtatások ezt a késedelmet a tudománytörténész számára indokolhatják. Ami viszont már a társasági szakosztályra vonatkozik, a tények beállításának jellegéről jóval többet vall. Kell is, lehet is tudni, hogy hiába alakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság „1903. december 19-én”, szakosztályai közel öt évtizeden át nem voltak, tehát általános nyelvészeti szakosztálya sem lehetett. Ugyancsak kell és a rendelkezésére álló dokumentumok alapján lehet is tudni, hogy az ötvenes évek elején újjászerveződött Társaság legelső szakosztályai között az „Általános nyelvészeti szakosztály”-t is létrehozta, s az TAMÁS LAJOS elnökletével, előbb HERMAN JÓZSEF, majd SZÉPE GYÖRGY titkárságával az ötvenes években végig működött. A Kovácstól említett 1959-ben mindössze annyi történt, hogy a szakosztály, amely addig az általános nyelvészet mellett a germanisztikai és romanisztikai stúdiumokat is gondozta, mivel ez utóbbiak érdekében új szakosztály alakult, e részfeladatát a fonetikai kutatások istápolásával cserélte föl. Kovács mondanivalójának az a tartalma tehát, hogy a Társaságban egészen 1959-ig az általános nyelvészet ügye nem talált felkarolásra, nem állja meg a helyét. Sőt a sors iróniája, hogy amikor ő az ebbéli változást teszi, éppen akkor váltotta föl a megelőző prosperitást átmeneti visszaesés, — legalábbis a dokumentumok így vallják, s ezeknek hinni lehet. Idézem LAKÓ GYÖRGY főtitkár 1958. évi jelentéséből (az 1957. évi működésre vonatkozóan): „Feltűnő az általános és modern nyelvészeti szakosztály előretörése: e szakosztályunk ez évben öt előadással szerepelt.” (MNy. LIV, 597.) LAKÓ főtitkár az 1959. évi közgyűlésen (1958-ra vonatkozólag): „Az általános és modern nyelvészeti szakosztály megtartotta tavalyi lendületét: a tavalyi évhez hasonlóan az idén is öt előadással szerepelt. Ez a szakosztály a nyelvtudomány egyes mai kérdéseivel foglalkozott...” (MNy. LV, 570.) TELEGDÍ ZSIGMOND főtitkár viszont 1960-ban (az 1959. évi működésre vonatkozólag) a szakosztály mindössze egy előadását teszi szóvá, s ezt mondja: „Felolvasásban nem lett volna hiány, ez kitűnt az előkészítés során; de az ülések megrendezése — részben a szakosztály tétovázása miatt — elodázódott, és mire a vezetőség figyelmes lett a hibára, már késő volt segíteni.” (MNy. LVI, 506—7.)

Nyilvánvaló, hogy a magyarországi nyelvészet elméleti fejlődését nem érinti alapvetően az a kérdés, mikor teremtődtek szervezeti keretek a Magyar Nyelvtudományi Társaságban az általános nyelvészettel való foglalkozásra. Ez a körülmény azonban nem menti a Kovács-féle beállítás ferdeségét, annál is inkább, mert cikkének tárgya éppen a hazai általános nyelvészet története. Mint ahogy nem menti az sem, hogy adatait láthatóan itt sem önálló forrás-kutatásból, hanem másodkézből veszi.

A LAZICZIUS kényszernyugdíjazása után megüresedett, sőt megszűnt általános nyelvészeti tanszék újra való megszervezéséről csak annyit, hogy a magyar tudomány- és oktatástörténetben jártasaknak tudniuk kell, hogy az ötvenes években egyetemi tanszék létesítése nem is annyira a szaktudományok képviselőitől függött, hanem abban a főhatósági adminisztrációnak súlyos szava, elhatározó szerepe volt. A szaktudományos milió ez időben talán tényleg nem kedvezett mindenben egy általános nyelvészeti tanszék létesítésének, de ha ezt az illetékes tényezők akarták volna, a nyelvészek részéről aligha lett volna ellenvetés. Kovács Ferenc viszont személy szerint kétségkívül az „illetékes tényezők” körébe számított, hiszen ez időszakban a főhatóság illetékes osztályát vezette. Távol áll tőlem, hogy ez ügyben a felelősség súlyát egyedül rá tegyem, de úgy vélem, a kérdésben éppen neki nem lett volna szabad és illő a vádló szerepében fellépnie.

Voltaképpen e témához kapcsolódik az a körülmény is, hogy LAZICZIUS GYULA nyugdíjazásának idején meg a magyar tudományos élet vezető fórumánál (Magyar Tudományos Tanács, majd Akadémia) volt Kovács Ferenc éppen a személyzeti ügyek exponense. Hogy tudott volna-e tenni valamit a nyugdíjazás, de még az ő hatóköréhez közelebb álló akadémiai visszaminősítés ügyében is, azt megítélni nem tudom, s nem is akarom őt e nyilván felderíthetetlen dologban vádolni. Azt viszont meg merem kockáztatni, hogy a LAZICZIUSSAL kapcsolatos említett műveletek elítélésében neki — helyzeténél fogva — a „kiállítot t á k a sorból” igei személyragozásbeli használatát jobban meg kellett volna gondolnia.

C) Kovácsnak a marrizmus magyarországi problematikájába vágó megállapításaiból idézem a következőket: „A másik megjegyzésem a hazai marristák »fennhéjázó arakcejevizmusának« az erőszakos türelmetlenségére vonatkozik. Legjobb tudomásom szerint egyetlen magyar nyelvésznek sem történt bántódása a marrizmussal szembeni állásfoglalás miatt, egyszerűen azon oknál fogva, mivel HAJDÚ P. említett bíráló megjegyzésén és LAZICZIUS GY. határozott ellenvetésein túl nem volt egyetlen magyar nyelvész sem, aki a marrizmusmal szemben a sztálini cikkek megjelenése előtt nyíltan állást foglalt volna. Egyet lehet tehát érteni NÉMETH GY. megállapításával, amely szerint: »Nálunk ez a mozgalom (marrizmus] . . . semmiféle lényeges kárt nem okozott« (Társ-Szemle 6, 75), ha a »semmiféle«-n a személyi károkat értjük . . .” (28—9.) Majd alább: „Határozottan le kell tehát szögeznünk, hogy olyan értelmű arakcejevizmusról, amelyennek a szovjetunióbeli meglétéről a magyar nyelvészek elsősorban a sztálini cikkekből értesültek, a magyarországi marrizmus kislétszámú képviselőinek a részéről nem beszélhetünk — legalábbis a »következmények« ismeretében nem! Ha a marrista-antimarrista perben mindenképpen arakcejevizmust — vagy ehhez hasonlót — keresünk, másutt kell kereskednünk.” (29.) Az utolsó félmondatot rögtön követik is az „antimarristák” viselt dolgaira való utalások, például akadémiai osztályhatározat idézése, mely a volt marristáknak a komoly tudományos munkálkodásra hívja föl a figyelmét, vagy a Nyelvtudományi Intézet igazgatócseréjére való igen egyértelmű célzás (29).

A marrista idők visszasságai mai nyelvtudományunkat már alig érintik és érdeklik: nyilván az aktív szereplők sem emlékeznek már szívesen rá, a negative érintettek jó része is rég fátylat borított a dolgokra. Kényszerülve szólok hozzá magam is, — Kovács Ferenc kijelentései szorítanak rá. A legkomolyabban elképeszt ugyanis, hogy Kovács, aki tudománytörténettel foglalkozik, ilyen keveset tud vagy akar tudni az akkori idők dolgairól.

A kérdésről beszélni egyébként többszörösen is kellemetlen. Milyen alapon tudnánk a marrizmust a kor egészének viszonyából kiemelni? Menyire volna igazságos a marristák személyi ténykedését az egyéni felelősség síkjára vinni? Mely kritériumokra támaszkodva lehetne azt kétségbe vonni, hogy marristáink a szovjet tudomány terjesztésének ideológiai-politikai munkáját végezték, a kor tudománypolitikai szükségszerűségéből cselekedtek? Ki kívánkoznék, vagy akár ki tartaná méltányosnak jelenleg az akkori marristák neveivel dobálózni, tekintettel arra is, hogy legtöbbjük azóta nyelvtudományunk érdemes munkásává vált? Ki vállalkoznék arra, hogy az emlékek földidézésével sorra-rendre előszámolja, mi minden is történt akkor, aminek legtöbbször nem is maradt írásbeli dokumentuma? Hogyan lehetne ma már konkrétan, egzaktan bizonyítani nyelvtudományunk munkásai akkori derékhadának szorongó érzéseit, félelmét tudományának és saját tudományos sorsának jelenéről vagy éppen jövőjéről? Ki tudna múltba visszamenően jóslásokba bocsátkozni arról, mi történt volna, ha a kérdésben nem szóval meg SZTÁLIN — a mi marrizmusunk kronológiáját tekintve — olyan hamar? Nyilvánvaló, hogy az efféle dolgok taglalása nemigen alkothatja mostani vitatémánkat. Mindez azonban nem lehet ok arra, hogy Kovács állításait elfogadjuk, szó nélkül hagyjuk.

Kovács sem gondolhatja komolyan, amikor a marrizmus elleni nyílt állásfoglalás hiányára hivatkozik, s amikor ebből vonja le következtetéseit a személyi cárok nem létezésére. Először is, hogyan lehetett volna akkor nyíltan ellenvéleményt nyilvánítani, hogyan formálódhatott volna az például dokumentum-értékűvé? HAJDÚ korábbi példája e tekintetben oda van ráncigálva, hiszen a tárgyalt kérdésben 1947-et és 1949-et nem lehet egy kalap alá venni; LAZICZIUS ellenvetéseiről meg nem ismerünk dokumentumszerű bizonyítékot. Másodszor, ki tudta akkor, hogy az egyes nyelvészeket ért személyi kellemetlenségek, retorziók — melyek mint objektív tények nem függenek Kovács elismerésétől — a marrizmussal voltak-e összefüggésben, illetőleg milyen mértékű, mélységű összefüggésben voltak azzal? Mert azt például finnugor kollégáink elbeszéléseiből sokan tudtuk, ismertük, milyen eszközökkel akarták őket hivatalos tényezők önkritikára, sőt addigi munkásságuk, felfogásuk, eredményeik megtagadására kényszeríteni; s tudtuk azt is, hogy mindez kifejezetten a marrizmus nevében, ürügyével történt. De azt már inkább csak sejtettük, hogy akkor kiemelkedően legjobb leíró nyelvtanírónk pályája ilyesféle okok miatt tört majdnem ketté. Azt viszont már aligha voltunk képesek lemérni, mennyi része volt a marristák tudatos káderpolitikájának abban, hogy a Nyelvtudományi Intézet jogelődjének, a Nyelvtudományi Munkaközösségnek alapító tagjai közül egyesek — ma egyetemi tanárok — nem kaphattak státust az Intézet megalakulásakor (hogy ki mindenki kaphatott viszont, azt nem részletezném, mert nem szándékozom senkit sérteni). De nem is folytatom tovább.

Nem tartoztam, nem is tartozhattam az „aracksejevista antimarristák” közé, ténykedéseiket nincs is okom védelmezni. A Kovács előtárta „bizonyítékok” mindenesetre nem győznek meg azon állításának igazságáról, hogy a személyi retorziók eredői után inkább náluk kell kereskedni. Erről az oldalról mindenesetre egzisztenciális lehetetlenítésről kortársi tapasztalataimból, emlékeimből sem tudok, pedig ez az időszak — az ötvenes évek eleje — erre adhatt volna módot a tudományos hatalom „antimarrista” birtokosainak is. Azt viszont tudom, hogy a Nyelvtudományi Intézet igazgatócseréje — Kovács

állításával ellenkezőleg — nem személyi relációjú volt, nem a nyelvtudomány belső ügyeivel volt kapcsolatban, hanem egy az egész Akadémiára vonatkozó szervezeti rendelkezés végrehajtásának volt következménye.

A marrista — antimarrista „aracksejevizmust” sem lehet — gondolom — tudománytörténetileg abszolút egyoldalúan megítélni: az ilyesféle dolgokban nem szoktak az egyik oldalon csupa bárányok, a másikon csupa farkasok, az egyik félen kizárólag szerecsenek, a másikon kizárólag hófehérek lenni. Amit azonban e vonatkozásban Kovács csinál, azzal az igazságot megközelíteni aligha lehet. Túlmosdatás, túlszépítés egyfelől, túlsározás, túlfektetítés másfelől, — miért van erre szükség? Miért kell ezt így csinálni akkor, amikor a még nagy számban élő kortársakkal úgy sem lehet elhithetni akármit, hiszen ő n m a g u k t a p a s z t a l a t a i n a k mégis csak jobban hisznek, mint más azzal ellenkező állításainak! Vagy a dolgok nem közvetlen ismerőivel való elhithetési szándékról van szó? Ezt nem is merem fölteni.

D) Kovács Ferenc rendkívül elmarasztaló jelleggel nyilatkozik a sztálini cikkek magyarországi hatásáról; megállapításaiból, érveléséből az tűnik ki, hogy voltaképpen a SZTÁLIN cikkei utáni időket tartja nyelvtudományunk egyik mélypontjának, ahol az „önálló bűvárlást az idézetek és hivatkozások garmadája helyettesítette” (275). Szinte az az ember érzése, hogy Kovács ezt az időszakot még a marrizmus után is visszaesésnek akarja feltüntetni.

Ez a vélemény megint csak egyoldalúsággal, túllicitalással terhes. Kovács — mint ő mondja — a „marxista gnoszéológia” oldaláról bírál, a sztálini fellépés hatását a hazai általános nyelvészet fejlődésében firtatja. Nem hiszem azonban — és erről korábban, Kovács cikkének műfaji jellegével, valamint tartalmi összképével kapcsolatosan már szoltam —, hogy e kérdést a hazai nyelvtudomány egészéből kiragadva, csupán a gnoszéológia, pláne a Kovács-féle „eseménytörténeti” gnoszéológia keretében vagy éppen ürügyével lehetne eldönteni. Bármit is vallana ugyanis ez a „tudomány” önmagában, az tudománytörténeti tény, hogy a sztálini cikkek követő időben, az évek előrehaladásával egyre inkább, pezsgés indult a magyar nyelvtudományban. Volt sajnos citáció is bőven, volt „nyelvtani” vita SZTÁLIN zárójeles megjegyzéséről, és volt még sok minden; de ezek jó része nem sajátosan a nyelvészetet jellemezte, hanem általános kortünetként jelentkezett. A konkrét nyelvészeti alkotó munka ellenében e nagyrészt külsőleges kísérő jelenségeket mindenestre aligha lehet a helyzetet alapvetően jellemző tényekként értékelni.

De visszatérve magára a gnoszéológiára: ha ennek „marxista” jelzőjét valóban komolyan akarjuk venni, akkor a nyelvelméleti háttér problematikáját fejlődésében és minden oldalú összefüggésében kell néznünk. A gnoszéológusnak mindenekelőtt azt kell mérlegre tennie, hogy a sztálini cikkek nyelvtudományunk akkori folyamatában, az előzményekhez viszonyítva pozitív vagy negatív lépést jelentettek-e általában, s több vagy kevesebb lehetőséget nyitottak-e a nyelvelméleti problémák tudományos megítélésére. Még ha SZTÁLIN sok mindent a nyelvtudomány régóta felépült tárházából, hagyományos ismereteiből merített is, nem hinném, hogy el lehetne vitatni a „sztálini nyelvészet” progresszivitását, fölényét a „marri nyelvészet”-tel szemben. Nem lehet ezt tenni valamiféle ideológiától mentes, absztrakt tudományos értelemben sem, még kevésbé abból a tudományos megfontolásból, amivel nekünk kell mérlegelnünk: a dialektikus materializmus talajáról. Még

ha el is hinnénk Kovácsnak, hogy nálunk a sztálini cikkek utáni időkben mást sem csináltak, csak idéztek, ismételtettek, interpretáltak, talán akkor is több, pozitívabb lett volna ez, mint amit nálunk a közvetlenül megelőző időkben, a marri nyelvelmélet nyomán csináltak, illetőleg csináltatni óhajtottak. Elméleti hatásában — értve itt az elméletnek a konkrét nyelvtudományi munkálkodásban való lecsapódását is — SZTALIN mindenféleképpen kedvezőbb helyzetet teremtett, mint MARR, és ebben a minőségi különbségben van — úgy hiszem — az elmélettörténeti megítélésnek is a lényege.

Más oldalról nézve a sztálini nyelvtudományi korszaknak valóban negatív vonása volt — s a jövő fejlődésére is kedvezőtlenül hatott —, hogy nem nyitott utat az elsősorban nyugaton dívó nyelvtudományi irányzatok megismerése számára. De ez az „elzárkózás” semmiképpen sem értékelhető sajátosan nyelvészeti problémaként, a hazai nyelvészek elméleti kérdések iránti közömbösségének egyenes és kizárólagos következményeként, sőt lényegében SZTALIN nyelvtudományi megnyilatkozásai sem játszottak benne döntő szerepet. Elsősorban az akkori általános tudományos-ideológiai helyzetnek volt mindez következménye: a nyugati tudományos áramlatokkal szembeni magatartást a nyelvészet egészen, de akár a nyelvelméleten is messze túlmutató politikai-tudománypolitikai tényezők határozták meg. Az akkori hazai nyelvtudomány tehát nem elsősorban belső sajátosságai folytán, nem is csupán SZTALIN védelmező pajzsa alatt, miatt nem fordult nyugat felé; nem véletlen, hogy a modernista irányzatok világnézeti veszélyeitől is nyelvészetünk akkori ideológiai-politikai korifeusai óvtak bennünket. Nem arról volt tehát szó, hogy nyelvész-ideológusaink a „konzervatív” nyelvészek hatására vették volna magukra ezt a funkciót. Így nem látom eléggé átgondoltnak TELEGDI ZSIGMOND Kovács Ferenctől idézett ide utaló véleményét: „csatlakoztunk »konzervatív« kollégáinkhoz (tehát az újgrammatikus fogantatású pozitívizmushoz) tudományunk újabb irányzatának elutasításában” (ÁNyH. 19).” (282.) — Mindezekből következően az a véleményem, hogy nem lehet e kérdést csupán belső szaktudományos szempontból kezelni, a nyelvészeti elmélettörténet zárt világába ágyazva, a körülményektől elvonatkoztatva tekinteni. Az efféle szemlélet éppen a marxizmustól idegen.

E) A SZTALIN utáni hazai nyelvtudomány „válságá”-val kapcsolatban Kovács Ferenc a sztálini nyelvészet megtagadásáról, a sztálinizmus nyelvtudományi megbélyegzéséről beszél. Ide vonatkozó tételeiből is érdemes néhány passzust idézni: „Ez a folyamat [ti. a XX. szovjet pártkongresszus politikai-ideológiai hatása] különösen érzékenyen érintette a magyar nyelvtudományt: az örök elméleti igazságnak deklarált sztálini nyelvtudományi tézisek egyik pillanatról a másikra saját fonákjukra fordultak, a szuperlatívuszokat máról holnapra a teljes tagadás megbélyegző »sztálinizmus«-a, könyörtelen anatómája váltotta fel. Amire még tegnap esküdtek, azt ma teljes mértékben elvetették. A kialakult helyzetben nem az volt a lényeges, hogy mi helytálló és mi elvetendő a sztálini tézisekből, hanem az a sommás értékelés, ahogyan a »sztálinizmus«, a személyi kultusz korszakának elméleti-ideológiai állapotát »magyarázták«, és ami még sokkal súlyosabb, ezt a »magyarázatot« a szovjet tudományra [!] s ezen belül főleg a marxista—leninista nyelvtudomány egészére kiterjesztették. Az ellenforradalmi események felszított légkörében, az ideológiai és politikai hisztéria folytán olyan helyzet állt elő, hogy mindazok, akik korábban — helyesen vagy helytelenül — a marxista—leninista nyelv-elmélet meghonosításáért küzdöttek, az értékítéletek hirtelen metamorfózisa

következtében persona non grata-vá váltak, akiknek »tetteikért« felelniök kellett, egyiküket-másikukat időlegesen el is távolították munkahelyéről”. Stb., stb. (281).

Bevallom, Kovács összes állítása közül az ide vonatkozók döbentettek meg leginkább. Itt a magyar nyelvészekre olyan vádak vannak rásütve, amelyek ellen minden körülmények között tiltakozni kell. Vajon honnan vette, veheti Kovács a tényeket olyan állításokhoz, hogy nyelvtudományunknak éppen azok a munkásai, akik elfogadták és tevékenységükben tőlük telhetően érvényesíteni igyekeztek a sztálini nézeteket, s akik ide kapcsolódva úgy gondolták, hogy a marxista tudományosság jegyében, szellemében dolgoznak (most azt ne vitassuk, milyen eredményességgel), a politikai viszonyok változával ilyen szemérmetlen pálfordulást csináltak? Nem ismerek olyan fórumot, dokumentumot sem, amely akárcsak egyes nyelvész-személyekkel kapcsolatban is tanúsíthatná a tőlük korábban dicsőített „sztálinizmus” vagy éppen marxizmus ilyen emberi-politikai szempontból immorális megbélyegzését, akár hazai, akár a „szovjet tudományra kiterjesztett” viszonylatokban. Még kevésbé hiszem el — sőt tudom, hogy nem igaz —, hogy ez nyelvtudományunk egészére jellemző jelenség lett volna, miként a fogalmazás általában vádaskodó jellege sugallja. Nem ismerek olyanokat sem, akiknek „tetteikért felelniök kellett”, — bár e viszonylatban Kovács fogalmazása annyira homályos, hogy azt sem lehet tudni, hogy a „sztálinizmus” vagy az „antisztálinizmus” oltárán, nyelvészek vagy nem nyelvészek keze által áldoztattak volna-e föl. Mindenesetre hazai nyelvtudományunk történetének ezt a SZTÁLIN-ellenes, marxista-ellenes, szovjetellenes periódusát egyáltalán nem tartom bizonyítottnak, sőt bizonyíthatónak sem.

F) Kovács Ferenc általában kicsinylően szól azokról a törekvésekről, amelyek nálunk a marxizmus nyelvtudományi alkalmazására irányultak, s különösen csekély értékűnek, illetőleg „helytelenül értelmezett”-nek veszi a sztálini megnyilatkozások nyomában járó ez irányú, illetőleg ezt célzó tevékenységet (281—2). Mivel azonban e tekintetben jobbára csak kijelentésekre szorítkozik, de sem a marxizmus nyelvtudományi alkalmazásával kapcsolatos nézeteit nem fejti ki, sem az általa helytelenített alkalmazásokat nem konkretizálja, állításaival nemigen lehet vitába szállni. Ide vonatkozóan tehát csak néhány futó megjegyzést teszek.

Hogy SZTÁLINnak a marxista nyelvtudomány építésében volt szerepe, azt nehéz volna tagadni. Ha az ide utaló hazai törekvésekben sok is volt a külsőleg dekoratív és deklaratív elem, ha nem voltunk is mentesek a dogmatikus felfogás vagy a vulgarizáló alkalmazás hibáitól, az vitathatatlan, hogy a dialektikus materializmus világnézete — többé-kevésbé ösztönösen vagy többé-kevésbé tudatosan — SZTÁLIN óta kezdett munkálkodásunkba behatolni. Sőt az az érzésem — bár tévednék! —, hogy az ötvenes évtized a marxizmus nyelvtudományunk felé vezető útjában nagyobb dinamizmussal, több szándékkal volt telt, mint a hatvanas, jöllehet azóta a közelítés szintje minden bizonnal emelkedett. Abban mindenestre egyetértek Kováccsal, hogy egy idő óta „nyelvtudományunkban meggyengültek a marxizmus hadállásai, bekövetkezett a »szemérmes marxizmus« korszaka, s ez bizonyos mértékben máig tartó folyamat” (282). Sőt azzal is egy véleményen vagyok vele, hogy — miként TELEGGDI ZSIGMOND felfogásával kapcsolatban hangoztatja — „nem elég azt leszögezni — bár az is rendkívül fontos —, hogy hogyan nem lehet a marxizmust alkalmazni, hanem egyértelműleg meg kell határozni a marxista nyelv-

szemlélet alapvető követelményeit, a marxista nyelvtudomány viszonyát a különböző nyelvészeti irányzatokhoz.” (294.) Valóban, erre az utóbbi időknél sokkalta több gondot kellene fordítanunk! Mindezen problémák, kívánalmak ellenére sem hiszem azonban, hogy a materialista szemlélet és a dialektikus módszer nyelvészeti alkalmazásában eddig megnyilvánult törekvéseinket egészében ne lehetne pozitíven értékelni, vagy hogy valami alapvető baj volna nyelvtudományunkban a marxista világnézet körül.

G) Amit Kovács Ferenc „A modern irányzatok adaptációja” címen az úgynevezett hagyományos és modern nyelvészeti iskolák hazai helyzetéről, viszonyáról mond, cikkének összes fejezete közül — egészében — talán legkevésbé válthatja ki az ellentmondást; az én véleményem, legalábbis nagy vonalakban, nem áll messze a tőle mondottak egészétől. Egy-két részlet-megállapítását ennek ellenére sem hagyhatom megjegyzés nélkül.

Az 1960-ban megtartott úgynevezett strukturalista vitáról Kovács lényegében azt tartja, hogy abban a két „tábor” meglehetősen szélsőséges, merev állásponttal nézett egymással farkasszemet, s kölcsönös megértési, illetőleg kiegyenlítődési mozzanatok sem voltak felfedezhetők (283 kk.). Véleménye alátámasztására idéz is néhány valóban merev, szélsőséges nézetet. Tényleg, ilyenekben sem volt éppen hiány, — egyik oldalról sem. De mégis szeretnék emlékeztetni arra, hogy a vitában részt vevők egy nem is jelentéktelen hányada — „hagyományosak” és „modernek” egyaránt — nem állt ilyen egyoldalú, abszolút polarizált állásponton. A klasszikus nyelvészeti elvek és módszerek mellett felszólalók közül például többen is igen határozottan nyilatkoztak a modern irányzatok megismerésének szükségességéről, sőt ezen túlmenően a régebbi és újabb iskolák elvi-módszerbeli kiegyenlítődéssének, kölcsönhatásának lehetőségéről és perspektíváiról is.

Még kevésbé tartom hűnek, illetőleg megalapozottnak és teljesnek Kovács elmarasztaló véleményét arról, hogy a különféle nyelvészeti irányzatok, illetőleg azok híveinek munkálkodása között azóta sem, máig sem jött létre kölcsönhatás: „A külön utak találkozása, az ezeken járó nyelvészek elvitathatatlan eredményeinek a kölcsönös egymásra hatása tehát napjainkig sem következett be. A közeledést, a konvergens fejlődést sürgető különböző felhívások, határozatok ellenére sem sikerült kialakítanunk azt az elméleti platformot, amelynek alapján vitáink, megbeszéléseink a kívánt eredményre jutnának.” (289.) A kiegyenlítődéss elmaradásáról, hiányáról panaszkodó véleményéhez legalábbis két észrevételt lehet, sőt kell tenni.

Az egyik az, hogy a különböző nyelvészeti iskolák közti kiegyenlítődéss kívánalma nem abszolút szükségszerűség. Napjaink tudományos fejlődését — a nyelvtudomány keretein belül is, de azokon jóval kívül, a tudomány tágabb régióiban is — az elvi-módszerbeli megközelítések sokfélesége, sokszínűsége jellemzi: a kutatók különböző utakon-módokon jutnak eredményekhez, tudományos igazságokhoz. Sem a magyar nyelvtudomány egészét, sem egyes művelőit nem lehet és nem szabad elmarasztalni azért, hogy ilyen vagy olyan belső tudományos elvek és módszerek felhasználásával, ilyen vagy olyan felfogásban dolgoznak, és sem a magyar nyelvtudomány egésze, sem egyes művelői elé nem lehet, nem szabad a hagyományos és a modern irányzatok kiegyenlítését mint feltétlen követelményt, mint szintező mércét állítani. Sőt törekedni kell arra, hogy a közelítési módok sokrétűsége erősödjék. Úgy vélem, a mérce csakis a világnézet alapszilárdsága és az eredmények jósága, értékessége lehet, — nem pedig a közelítési módok milyen-

sége. Nyilvánvaló, hogy mint eddig, ezután is igen értékes eredményeket lehet elérni a módszerbeli megközelítések egymással nem konvergálódtott útjain is. — Ezzel természetesen nem a konvergens fejlődés lehetőségei és perspektívái ellen beszélek, csupán a kívánalmak uniformizálása és szimplifikálása, a követendő út abszolutizáló kijelölése ellen. Bizonyos kiegyenlítődségi folyamatok, elvi-módszerbeli kölcsönhatások természetesen létrejöhetnek és létre is jönnek a különböző nyelvészeti iskolák között, de ez megint csak a további variálódás, a többé-kevésbé új vizsgálati módok, típusok keletkezése felé mutató folyamat.

Ez utóbbihoz kapcsolódik második megjegyzésem. Aki a magyarországi nyelvészet újabb időkben való fejlődését csak egy kicsit is ismeri, az tudja, hogy a régebbi és az újabb nyelvészeti irányzatok közti kölcsönhatás ma már nem irreális: szinte alig van nagyobb veretű, komolyabban számításba vehető nyelvészeti produktum, amelyben — bármilyen elvek és módszerek alapján dolgozott is szerzője — az „ellenlábás” irányzatok valamiféle hatása, lecsapódása nem érvényesülne. Ez a tény szinte egyetlen esetben sem jelent ugyan valamiféle abszolút kiegyenlítődséget, de — az előbb mondottak értelmében is — igenis jelent színesedést, élénkülést, pezsdülést, ami a tudományos haladás nélkülözhetetlen kelléke és velejárója. Ugyancsak az imént érintettekből következik, hogy abból sem volna semmiféle tragédia, ha akár „hagyományos”, akár „modern” nyelvészeink más irányzatoktól intakt módon, saját iskolájuk „belső törvényei” szerint tevékenykednének; aligha lehetne ezt valamiféle „elméleti igénytelenség”-nek, fejlődési gátnak tekinteni, ha egyébként ezek az irányzatok önmagukon belül elméletileg megalapozottak és módszereikben fejlődők. De nyelvészeink ma már legtöbbszörre nem így, a másik „fél”-ről tudomást sem véve tevékenykednek; nem olyan mély már az a szakadék a hazai nyelvtudományban dívó irányzatok között, ahogyan azt Kovács feltünteti.

5. Befejezésül összefoglalom Kovács Ferenc cikkének kifogásolható, illetőleg általam kifogásolt vonatkozásait.

1. A témáját képező tudománytörténeti problémáknak túlnyomórészt csak a külsőleges, felszíni vetületeit ragadja ki, magában a tudományos tevékenységben megnyilvánuló tartalmi lényegét kevésbé.

2. Tudománytörténeti megállapításait nemegyszer kellő forráskutatás, mélyebb filológiai elemzés nélkül teszi meg; így kerülhettek bele mondanivalójába pontatlan adatok, tárgyi tévedések.

3. A felkutatott forrásanyag bemutatásában a válogatás — számára célszerű — egyoldalúságával, összefüggésekből kiragadott, gyakran félmondatos idézetekkel, mások vélemény-részleteinek az adott kortól, helyzetől elvonatkoztatott közlésével az interpretációs lehetőségeket az objektivitás határain túlra szélesíti.

4. A rendelkezésére álló információs anyagból többször von le a részletek mellett az összképet is torzító, egyoldalúan beállított következtetéseket.

5. Tárgyalásmódja túldimenzionált: a hibákat, hiányosságokat mérték-telenül fölnagyítja, a jó mellett szó nélkül elmegy. Általa megkívánt követelményekként gyakran közhelyeket állít nyelvtudományunk művelői elé, s cikkét úgy állítja be, mintha egyedül ő látná a dolgok lényegét, egyedül ő volna hivatva arra, hogy leleplezze a rossz tudományos légkört, és meghirdesse, követelje az új idők hajnalát.

6. Felkavar olyan dolgokat, amelyek ma már nem eminens problémák, de az ő beállításánál fogva alkalmasak arra, hogy személyi nyugtalanságot, háborgást keltsenek. Ezzel nem nagyon szolgálja a mátt jellemző, alapvetően nyugodt, alkotó munka légkörének megtartását, pláne további javítását.

7. Véleményéből a tárgyalt időket át nem élt, fiatalabb nyelvész-nemzedék nem ismerheti meg a szóban levő időszakokat, de még az eseményeket, szereplő személyeket sem a maguk teljes valóságában. A cikk tehát nemcsak tartalmában, de hatásában sem felelhet meg mindenben a tudománytörténeti hűség követelményeinek.

8. Az említett problémák, hiányosságok miatt Kovács Ferenc közleménye aligha szolgálja megfelelő hatékonysággal, elegendő meggyőző erővel azt az ügyet, amelyet előre vinni óhajt.

Remélem, hogy a cikk körül szükségszerűen kibontakozó vita hozzásegít majd a teljesebb igazság megismeréséhez.

BENKŐ LORÁND

Gondolatok egy elmélet-történeti tanulmány elolvasása után

1. A Nyelvtudományi Közlemények két utóbbi számában (72: 11—30, 275—96) „Irányzatok, tanulságok” címmel KOVÁCS FERENC tanulmányt tett közzé, melynek célja: „A hazai általános nyelvészet (nyelvelmélet) fejlődésének vázlatos áttekintése — különös tekintettel e fejlődés felszabadulás utáni szakaszára” (11). Nem könnyű — és nem is hálás — feladatra vállalkozott Kovács Ferenc, hiszen nyelvtudományunk talán legszövevényesebb problematikájának marxista igényű elemzését tűzte ki célul. Egy olyan problematikáét, amelynek megítéléséhez hiányzik a történeti távlat; amelyre vonatkozóan a nyomtatásban is megjelent dokumentumok és a kor élő tanúinak emlékei nem mindig vannak összhangban; amelynek elemzésekor a különböző eredetű és indítékú, pozitív vagy negatív töltésű érzések — még a legteljesebb tárgyilagosságra való törekvés esetében is — igen nagy szerepet játszhatnak. Nyilvánvalóan tisztában van azonban mindezzel Kovács is, hiszen tanulmánya végén ezeket írja: „Mivel az elmélet-történeti kutatás nem tartozik a hazai nyelvtudomány fő erősségei közé, minden bizonnyal magán viseli ez az írás is a kísérletezés fogyatékosságait, kiegészítésre, esetleges korrekcióra szorul, amit a további kutatásoknak kell elvégezniök. Én m a így látom ezt a fejlődést, lényeges vonásait m a így tudom megragadni, a továbbfejlődés fő irányát m a így tudom felvázolni. Mások esetleg másképpen látják, ami szükségképpen vitára ösztönöz, de ez nem baj, sőt az egyedül célravezető eljárás, mivel az igazsághoz vezető út vitákkal van kikövezeve” (295).

Kovács tanulmánya főbb vonásaiban áttekinti és értékeli a második világháború előtti korszakok magyar nyelvtudományát az általános nyelvészet szempontjából. E korszakok értékelésével lényegében egyetértek. Helyeslem azt, hogy részletesen foglalkozik a „Laziczius-ügy”-gyel. Bár Laziczius tudománytörténeti értékelése — vagy inkább újraértékelése — Kovács megjegyzéseivel is inkább csak folytatódott, mintsem lezárult, a szándék mindenképpen helyeselhető.

Az 1945 utáni időszak tárgyalt problémáinak nagyobb részét illetően azonban már azok közé a „mások” közé tartozom, akik több mindent nem úgy

látnak, mint Kovács. Ebben a cikkemben ilyen jellegű nézeteimet kívánom kifejtetni; nem olyan részletességgel, ahogy Kovács tette, hanem csak azokat a kérdéseket emelve ki, amelyekkel vitázni kívánok. Teljes tudatában lévén azonban a magam nézeteit illetően is annak, hogy: „nem mind bíró az, akinek pálcá van a kezében”.

2. Az elmélettörténet kutatása — ahogy erre Kovács is utal — nem tartozik a hazai nyelvtudomány erősségei közé. Olyannyira nem, hogy tulajdonképpen még a tematika mibenléte, módszertana sem kristályosodott ki egyértelműen. Én például ettől a cikktől címe és a címhez fűzött megjegyzés alapján elsősorban azt vártam volna, hogy bemutatja a különböző általános nyelvészeti elméleteknek — ha tetszik „izmus”-oknak — a hazai nyelvtudományi művekben lemérhető hatását; részletesen elemzi, hogy ezeknek az elméleteknek a legfontosabb tanításai milyen mértékben egyszerű adaptációk, vagy miben mutatkozik esetleg valamilyen irányban való alkotó továbbfejlesztésük; ezek a nálunk is ható irányzatok hogyan értékelendők a marxizmus elmélete szempontjából. Azt vártam, hogy esetleg rámutat a szerző az elméleti alap és a módszer kapcsolatára; mi az, ami felhasználható belőlük, mi az ami vitatható, mi az, ami elvetendő. Azaz: én valami „belső” elmélettörténetet vártam. Ezeknek az irányzatoknak a marxista elmélet alapján történő elemzését, hatásuknak vagy éppen hatásuk hiányának a marxizmus szemszögéből való értékelését. Úgy látom ugyanis, hogy hazai általános nyelvésztünk éppen ebben a vonatkozásban segítette mindeddig legkevésbé a szaknyelvészeknek az elméleti kérdésekben való jobb tájékozódását.

Kovács tanulmánya azonban nem ezt nyújtja. A marrizmus, illetőleg a Sztálin-cikkek korszakát illetően még kapunk ugyan némi ilyen jellegű megjegyzéseket is. Tekintettel azonban arra, hogy a marrizmus — a deklarációkon túl — az alkotó kutatómunkára érdemi hatást alig gyakorolt, e negatívum megállapítása viszonylag egyszerű, s mint tény, már eddig is eléggé ismert volt. Ahogy közeledünk a ma felé, úgy csökken azonban a tanulmányban az egyes elméletek általános nyelvészeti megítélését, értékelését tartalmazó anyag. A hazai alkotó kutatómunkában is konkrétan, lemérhetően ható elméletek közül a „formális” irányzatokról már csak egészen summásan esik szó. Az elmúlt évek hazai nyelvtudományának elméleti problematikájában legnagyobb szerepet játszó Chomsky-féle elmélet, ennek az elméletnek a hatása a hazai kutatómunkára pedig mégcsak elhárítólag sem került már szóba. Nem kapunk mégcsak egészen vázlatos képet sem arról az általános nyelvészeti „mozgás”-ról, amely az Általános nyelvészeti tanulmányok című sorozatnak eddig megjelent hét kötetében jelentkezik, bizonyos fokig a különböző „izmus”-okat illetően is. Említés sem történik olyan magyarországi kutatók munkásságáról, mint például FÓNAGY IVÁN, HERMAN JÓZSEF, HUTTERER MIKLÓS, KÁROLY SÁNDOR — hogy csak néhány nevet említsek — akik, nem is lényegtelen fonetikai, romanisztikai, germanisztikai, jelentéstani stb. munkásságukban tudatosan — és talán nem is eredménytelenül — törekedtek arra, hogy szakterületükön, amely több okból sokkal inkább „nemzetközi” jellegű, mint például a hungarisztika számos területe, elméleti—módszertani vonatkozásban is felhasználják és alkalmazzák a külföldön elért újabb eredményeket, elképzeléseket. És kívül rekednek Kovács tanulmányának körén azok a hazai kísérletek is, amelyeket, ha „izmus”-nak, „irányzat”-nak, „nyelvelmélet”-nek talán nem is, de „grammatikaelméleti koncepció”-nak mindenképpen nevez-

hetünk, s amelyeket DEME LÁSZLÓ, HADROVICS LÁSZLÓ, ZSILKA JÁNOS nyelvtani munkálatai képviselnek, illetőleg az a nyelvtani koncepció, amelyet legújabbán KÁROLY SÁNDOR — CHOMSKY elméletét módosítva-továbbfejlesztve — „produktivitási nyelvtan” műszóval jelölt meg. Pedig — véleményem szerint — ha például e koncepciók egyike-másika a tengerentúlon születik meg, néhány év múlva nagyon könnyen mint „izmus” kerülhetne vissza hozzánk. Függetlenül azonban attól, hogy ez az utóbbi nézetem megállja-e a helyét vagy sem, az aligha helyeselhető, hogy egy olyan „elmélettörténeti” áttekintés, amely 1970-ben, Magyarországon készül, kifejezetten azzal a szándékkal, hogy a magyarországi általános nyelvészet helyzetét mérje fel, „különös tekintettel e fejlődés felszabadulás utáni szakaszára”, ezekről a tényekről még a megemlítés erejéig se vegyen tudomást.

Kovács — megítélésem szerint — valamiféle „külső” elmélettörténetet ad. Az 1945 után hozzánk is eljutott különböző irányzatok egy-egy hívének vagy ezek csoportjának, illetőleg a „másik tábor” egy vagy több képviselőjének szóbeli csatározásait, nemegyszer szélsőségesen túlzó megnyilatkozásait idézi-elemzi. Úgy látom tehát, hogy Kovács elmélettörténet néven nem is annyira a különféle irányzatok tudományos hatását, elméleti alapjait, módszertani kérdéseit, mint inkább a körülöttük vagy miattuk keletkezett, gyakran személyeskedő ellentétekbe sekélyesedett érzelmi viharokat látja elsősorban fontosnak vizsgálni. Nem akarom azt állítani, hogy ezek a jelenségek közömbösek egy-egy nyelvészeti irányzat tudományos hatásának megítélése szempontjából, nem vitatom azt sem, hogy ezeknek a jelenségeknek lehet, sőt van bizonyos tudománypolitikai jelentőségük, hatásuk, következményük is, de azt mégsem hinném, hogy az elmélettörténeti kutatások számára a problémának ez az oldala a lényegesebb. Kovács állásfoglalása azonban még e külső tényezők megítélésében is több esetben végtelen. Ezt azért tartom sajnálatosnak, mert — ahogy ő maga is többször utal rá — végtelen állásfoglalásokra a reagálás is gyakran végtelen.

3. Kovács tanulmányának címében az „irányzatok” szó szerepel; az ehhez fűzött jegyzet szerint az „általános nyelvészet (nyelvelmélet)” hazai fejlődését kívánja vizsgálni; a 14. lapon „izmusok”-ról beszél. S ezek a műszavak váltokozva fordulnak elő a tanulmányban is. Szerintem helyes lett volna, ha legalábbis nagy vonalakban, meghatározza a szerző, hogy melyik elnevezésen mit is ért tulajdonképpen. Úgy látom, hogy Kovács tudatosan nem definiálta pontosan az egyes műszavakat (vö. 293), eljárását mégsem tudom egészen helyeselni. A későbbiek során ugyanis e fogalmak bizonytalan tartalma problémákat okozott számomra Kovács gondolatmenetének jó megértését illetően.

A két világháború közötti korszak jellemzését Kovács így összegezi: „A minden tiszteletet megérdemlő egyéni erőfeszítések és eredmények ellenére mégiscsak az volt a jellemző erre a hagyatékra, hogy nem volt összefoglaló nyelvtörténet, tudományos dialektológia, nyelvatlász, tudományos stilisztika, tüzetes nyelvtan, értelmező szótár. A nagyszótár óriási cédlapömege a tudományos munka számára szinte hozzáférhetetlen állapotban volt, de a legnagyobb méretű szintézis, az Etimológiai Szótár munkálatai is abbamaradtak... A nyelvművelés a sovinizta tudománypolitika szekértolójává süllyedt, ezért (mivel!) a nyelvészek többsége húzódozott az ilyen jellegű feladatok vállalásától. Ha ehhez még hozzávesszük a hazai nyelvtudomány meglehetősen egysíkú szemléletét és az »uralkodó

módszertani pozitivizmus«-t . . . , kikerekedik előttünk fő vonásaiban a magyar nyelvtudomány általános képe, ezen belül is az általános nyelvészet súlyos elmaradottsága, ami jónéhány évre rányomta a bélyegét a felszabadulás utáni állapotokra is” (24). [A szerző ritkításai.]

Ezt a fogalmazást én úgy értelmezem, hogy a két világháború közötti szaknyelvészet több ágazatának nyilvánvaló elmaradottsága Kovács szerint összefügg e kor általános nyelvészeti elmaradottságával. Ezzel a véleménnyel lényegében egyet értek, ha az általános nyelvészet fogalmát szélesen értelmezzük, és beleértjük az egyes nyelvészeti szakágazatok általánosabb jellegű elméleti-módszertani problémáit is.

Kovács tanulmányának további részeiből az tűnik ki, hogy — véleménye szerint — Magyarországon az általános nyelvészet állapota nem sokat változott a második világháborút követő másfél-két évtizedben sem. Ugyanakkor azonban vitathatatlan tény, hogy a speciális magyar nyelvtudomány területén az 1945 előtti időszakra vonatkozóan Kovács által — helyesen — felsorolt „mínusz”-ok 1945 után „plusz”-ra változtak. Az értelmező szótár, a magyar és a finnugor etimológiai szótár, a magyar nyelvatlasz nagyrészt elkészültek, és a maguk nemében — európai mértékkel mérve is — a kor színvonalán álló művek. Vitathatatlan, hogy a mai nyelvművelés kimagasló eredménnyel szolgálja a mai Magyarország művelődéspolitikáját. Elkészült egy viszonylag részletes leíró nyelvtan; mutathatunk fel eredményeket a stilisztikai, jelentéstani kutatások területén; a nagyszótár mintegy öt milliónyi cédulát tartalmazó anyaga rendezett állapotban a tudományos kutatás rendelkezésére áll. Készül egy új tájszótár, egy tudományos igényű szinonimaszótár. Elkészült a magyar nyelvészeti tankönyvek sorozata — hogy csak a legjelentősebb eredményeket emeljük ki. Kovács azonban ezeket a tényeket egy szóval sem említi. Hogy miért, azt nem kívánom találgatni. Úgy gondolom azonban Kovács is világosan látta, hogy ha az „általános nyelvészet” fogalmát az 1945 utáni korra vonatkozóan is olyan szélesen értelmezné, mint ahogy az 1945 előtti kort illetően tette, a kirajzolódó kép távolról sem lenne egyértelműen negatív. Mert azt feltehetően ő sem vonja kétségbe, hogy például a magyar lexikográfia elméleti vonatkozásban is jelentőset lépett előre — ahogy ezt elismerik, ha nem is a hazai általános nyelvészek, de a külföldi, többek között a szovjet szakemberek. Hogy mai dialektológiánk is messze túlhaladta elméleti téren a Csúry-iskola statikus szinkroniáját és ahisztorikus diakroniáját egyaránt, bár hazai általános nyelvészeink eddig erre sem reagáltak. Hogy nyelvművelésünk eredményeit, gyakorlati jelentőségét művelődéspolitikánk legfelső szintjén ismerték el és méltányolták akkor, amikor LŐRINCZE LAJOST, e munkálatok irányítóját Állami Díjjal tüntették ki. Igaz, általános nyelvészetünk ezt a több, mint két évtizede nagy intenzitással folyó munkát sem értékelte — méltatta vagy kritizálta — eddig egyetlen megjegyzéssel sem. S úgy látszik, hogy Kovács is — gyakorlatilag — általános nyelvészetünknek ezt a negatív hagyományát követi elmélettörténeti kutatásaiban. Azt a hagyományt, amelyet — elvileg — tulajdonképpen maga is elítél. Illetőleg — én legalábbis úgy látom — Kovács ezt a problémát úgy oldja meg, hogy az 1945 utáni korra vonatkozóan az „általános nyelvészet” műszót más értelemben használja, mint az 1945 előttire. 1945 után az általános nyelvészet már kizárólag az „izmusok” bizonyos problémáival, való foglalkozást jelenti számára. Így azután tulajdonképpen logikus, hogy 1945 előtt a szaknyelvészet elmaradottsága fontos érv — egy szélesebb értelmű — „általános nyelvészet” elmaradottságá-

nak bizonyítására; 1945 után pedig a szaknyelvészet jelentős eredményeit el lehet hallgatni, hiszen — itt már egészen szűken értelmezve az „általános nyelvészt”-et — a szaknyelvészetnek egyes említett ágai már távolabb esnek ezektől a problémáktól, illetőleg az etimológiai kutatásokat, a dialektológiát, a nyelv művelést, az értelmező szótárak készítését stb. általában csak bizonyos áttétellel érintik olyan izmusok, mint a formális elemzés, Chomsky elmélete stb.

Az elméleti elmaradottság öröklődéséről alkotott kép így teljesen világos, egyértelmű. Csak éppen az a probléma, hogy ebben a formában, ezzel a kettős mércével történt megítélés alapján igaz-e? Nem hinném!

4. A félreértések — vagy esetleges félremagyarázások — elkerülése végett szeretném világosan leszögezni: én is nagy kárnak, a hazai nyelvtudomány súlyos fogyatékoságának tartom, hogy az utóbbi fél évszázadban az újabb nyelvtudományi irányzatok eredményei (SAUSSURE tanaitól kezdve a formális elemzés különböző válfajain keresztül CHOMSKY elméletéig) sorrendre megkésve jutottak el hozzánk; ha eljutottak, az első reagálás rájuk nagyon gyakran egyrészt — általában az úgynevezett általános nyelvészek részéről — a minden kritika nélküli dicsőítés volt, nemegyszer kiutalva számukra az „egyedül helyes”, sőt a „marxista” jelzőt is; másrészt pedig — elsősorban az úgynevezett szaknyelvészek részéről — a bizalmatlanság, a merev elutasítás, amit esetleg az „antimarxista” jelző is kísért. Más szóval ezekhez az elméletekhez való viszonyulásban hosszú ideig mindkét oldalról túlzóan szélsőséges szemlélet, illetőleg magatartás érvényesült. Kovács Ferencsel ellentétben azonban úgy látom, hogy ezeknek a szélsőségeknek a korszaka 1962 táján — legalábbis ebben az erősen polarizált, merev formában — lényegében lezárult. (Erről lásd még később is!)

Ugyanakkor jogosnak látom azonban feltenni azt a kérdést: helyes-e, ha a magyarországi nyelvtudomány utóbbi negyedszázadának elméleti, általános nyelvészeti fejlődését kizárólag csak az említett izmusokhoz való viszonyulásban akarjuk lemérni. Aligha! Ez a kép csak akkor teljes, ha vizsgálati szempontjainkat némileg kiszélesítjük. Például! Véleményem szerint az utóbbi két és fél évtized alatt jelentős mértékben megváltozott a hazai nyelvészek zömének nyelv szemlélete, kutatási módszere. A vizsgált jelenségeknek összefüggésükben, rendszerszerűségükben való szemlélete, a nyelvi változások és társadalmi-gazdasági változások közötti összefüggések keresése stb. ma már nem szólamszerűen hangoztatott szempontjai csupán a kutatómunkának, hanem a nyelvészek zöménél a kutatás természetes nyelv szemléleti-módszertani jellegzetessége. Nagymértékben előtérbe került a kutatómunkában a társadalmi hasznosság szempontja. S nyilvánvaló, hogy ez a változás a marxizmus elméletének a hatását mutatja. Kár volna, ha ezt s az ehhez hasonló tényeket a „hivatásos” általános nyelvészek, a tudománytörténet kutatói egy-egy korszak elmélet történetének a megírásakor teljesen figyelmen kívül hagynák. Ezek a színek egy-egy korszak elmélet történeti képének a teljességébe szervesen beletartoznak. S mivel érvényességük viszonylag széles körű, e kép alapszínét jelentősen módosíthatják, sőt meghatározhatják.

5. Hosszabb fejezetet szentel Kovács a magyarországi marxizmus újraértékelésének. Értékelésének elvi alapjait így összegezi: „Megítélésem szerint a marxizmus hazai jelentkezését és kérészetét, »hatását« csak akkor lehet jelentőségének megfelelően értékelni, ha e jelenséget a felszabadulás utáni

magyar társadalom politikai-eszmei fejlődésének a folyamatába ágyazva vizsgáljuk. Minden más megközelítés, értékítélet szükségképpen egyoldalúsághoz vezet, és nem is felel meg a történeti hűségnek” (27). Ezzel az elvi állásponttal csak egyet lehet érteni. Én még hozzátenném ehhez a következőket is. Én kétségtelennek tartom, hogy a marrizmus egykori hívei — annak idején — állásfoglalásukkal az új magyar marxista nyelvtudományt a k a r t á k megteremteni, a fejlődő új Magyarországot a k a r t á k ideológiai síkon erősíteni. Meggyőződéseim, hogy a marrizmus hívei a k k o r őszintén h i t t e k abban, hogy állásfoglalásukkal a magyar nyelvtudomány érdekeit szolgálják, s egyáltalán nem lehet csodálkozni, ha nem kételkedtek abban, hogy a Szovjetunióban művelt „hivatalos” nyelvtudomány csakis marxista nyelvtudomány lehet. Sőt nagyon valószínűnek tartom, hogy komolyan h i t t é k azt is: kizárólag nem kielégítő marxista ideológiai felkészültségük az oka annak, hogy ezzel az elmélettel és módszerrel gyakorlatilag ők maguk nem tudnak semmit sem kezdeni, alkotó kutatómunkájukban egyáltalán nem tudják felhasználni. Ezt az a k k o r i tévedést felhánytorgatni nekik m a, súlyos méltánytalanság lenne.

Ha a marrizmus egykori híveinek valamit a szemükre lehet vetni, az nem az, hogy ők maguk hittek a marrizmusban, hanem egyrészt az, hogy bár önmaguk képtelenek voltak arra, hogy a marrizmus elmélete alapján tudományosan bármit is alkossanak, a nem marristákat erre próbálták kényszeríteni; másrészt pedig, hogy a „hitetlenek”-et nem tudományos érvekkel, saját konkrét tudományos eredményeikkel, hanem a napi politika fegyvereivel próbálták „meggyőzni”. Az akkori korszak eszmei-politikai körülményeibe ágyazva azonban még ezt a tényt is meg lehet érteni, és helytelen lenne ezt olyan mértékkel mérni és úgy megítélni, mintha valamiféle hasonló próbálkozás napjainkban történnék. Ez a megértés azonban — éppen a történeti hűség, és nem kevésbé a marrizmust követő korszakban történt események jobb megértése érdekében — nem mehet el addig, hogy bizonyos tényekről ne vegyen tudomást, sőt úgy tegyen, mintha e tények meg sem történtek volna, a korszak „elméletlettörténeti” képét ezek kizárásával rajzolja meg, s végül is a marrizmus korszakát a magyarországi nyelvtudomány történetében valamiféle, tudományos szempontból ugyan improduktív, tehát ebből a szempontból negatív, de egyébként a teljesen békés és jóakarató, nyugodt együttélés korszakává szépítse és szelídítse — ahogy ezt szemmel láthatóan Kovács próbálja tenni.

Őszintén sajnálom, hogy a marrizmus korszakát Kovács a történelmi hűséget meglehetősen sajtáságosan értelmezve próbálja újraértékelni. Tudom, hogy ha a marrizmus korának eseményeit megbolygatjuk, esetleg beheggedt sebeket szakítunk föl, és csupán bizonyos tények felemlegetésével is méltánytalanságot követünk el olyan emberekkel szemben, akik ma ezt semmiképpen sem érdemlik meg. A Kovács megrajzolta kép mellett szótlanul elmenni viszont szintén súlyos felelőtlenség lenne. Így aztán legalább egy-két egykorú idézetet, amelyek — sajnálatosan és eléggé érthetetlenül — elkerülték Kovács figyelmét, — emlékeztetőül — jobb meggyőződéseim ellenére mégis csak közölnöm kell. Például a marrizmus egyik programadó cikkének zárszavai így hangzottak: „mi sem engedhetjük meg, hogy tudományunk az ideológiai harc frontján rés, támadható, gyenge pont legyen” (NyK. 52 : 106). Persze Kovács — mai szemmel nézve — mondhatja, hogy ez az idézet nem egyéb, mint puffanó frázis. De a maga korának napipolitikai atmoszférájába helyezve, nem kell különösebben magyarázni, hogy mit jelentett akkor „rés”-nek lenni

„az ideológiai harc frontján”. S ebben az időben a marrizmust tekintették hívei a nyelvtudomány ideológiai szempontból egyedül helyes, marxista elméletének.

Az a megállapítás, hogy „HAJDÚ P. említett bíráló megjegyzésein és LAZICZIUS GY. határozott ellenvetésein túl nem volt egyetlen magyar nyelvész sem, aki a marrizmussal szemben a sztálini cikkek előtt nyíltan állást foglalt volna” — amint Kovács írja (28) — már önmagában is sokat megsejtet a marrizmus korának légköréből. S úgy gondolom, hogy ezt az egyöntetű hallgatást — belehelyezve a maga korába — félreérthetetlenül csakis a marrizmus tagadásaként lehet értelmezni. S nagyon komoly okának kellett lennie annak, ha a nagyszámú magyar nyelvész közül egy sem illette a marrizmust egyetlen bíráló szóval sem, — de ugyanakkor nem hangzott el részükről egyetlen dicsérő tiráda sem. A „gyáva hallgatás” és a „bátor hallgatás” furcsa, érdekes, ma már, elsősorban a fiatalabb nemzedék számára, valószínűleg szinte érthetetlen, de a korra mindenképpen jellemző, sajátos vegyületéről van itt szó. Ezt a tényt annak idején megpróbálták ugyan egyesek nem tudományos, hanem politikai állásfoglalásnak feltüntetni, s a marrizmus tagadását a marxizmus tagadásával azonosítani. Ez az érvelés azonban gyenge lábon áll, ugyanis a „hallgató” magyar nyelvészek a sztálini cikkek megjelenése után azonnal lelkesen „beszédessé” váltak, pedig a sztálini cikkek is a marxizmus igényével léptek fel. S azt nyilvánvalóan senki sem meri állítani, hogy a magyar nyelvészek körében a két, egyaránt marxistának mondott irányzathoz való viszonyulás közötti óriási eltérést kizárólag Sztálin személyi varázsa idézte elő.

Sajnálom, hogy Kovács Ferencet, mint az elméletörténet marxista kutatóját ezek az ellentmondásos tények nem érdekelték. Pedig egy és más oknak könnyen utánajárhatott volna, hiszen az említett két korszak tanúinak, „aktív” és „passzív” szereplőinek zöme ma is él. Attól tartok azonban, hogy Kovács erről a lehetőségről nem véletlenül feledkezett meg.

Kénytelen vagyok Kovács Ferencet emlékeztetni egy másik idézetre is, egy tankönyvbírálat záró soraira: „Kerüljön ez a reakciós Színnyei képevel díszített reakciós könyv menél hamarabb a zúzóba, ne rongsa tanítóink világnézeti nevelését!” (Nyr. 73 : 374). A tankönyv bűne az volt, hogy nem marrista szellemben íródott, hogy például képtelen Marr nyelveredet-elméletét a finnugor nyelvekre alkalmazni (vö. i. m. 371). Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a tankönyv írója rövidesen más munkahelyre került — nem önszántából, és nem is „felfelé bukott”. Vagyis Kovács Ferencnek azok az értesülései is hiányosak, hogy „egyetlen magyar nyelvésznek sem történt bántódása a marrizmussal szembeni állásfoglalása miatt.” Egyébként is aligha egészen helyes egy elméletörténeti irányzat megítélésében valamiféle pozitív vonásként feltüntetni azt, hogy az illető irányzat hívei annak idején, viszonylag rövid ideig tartó tudománypolitikai hatalmuk révén nem rendeztek koncepciós pöröket.

Kovács határozottan elítéli az MTA I. Osztályának azt a határozatát, amely felszólítja a marristákat, hogy tévedésüket számolják fel és munkásságukkal bizonyítsák be, hogy „igazi marxista — leninista tudósokká igyekeznek fejlődni” (29). Ennek az állásfoglalásnak azonban elsősorban akkor lenne meg a valódi erkölcsi alapja, ha Kovács megemlíti — és ugyanúgy elítéli — azt a közismert tényt is, hogy a marrizmus egyik kiemelkedő ideológusa, az MTA egykori I. Osztálya egyik funkcionáriusának asszisztálása mellett a hazai vezető finnugor nyelvészeket — önkritika címen — sorozatos „meggyőzés”

után addigi nyelvtudományi munkásságuknak írásban történő elítélésére kényszerítette rá. Egy ilyen — valóban a „viviszekció határát súroló” (29) — írásmű el is készült. Az önkritika sugalmazója ezt a nyilatkozatot a nyilvánosság számára szánta, de az nyomtatásban végül is nem jelent meg. Ennek egyik oka kétségtelenül az volt, hogy az „önkritika” nem volt eléggé határozott. Azt, hogy ezeket a tényeket Kovács ne ismerte volna, nehezen tudom elhinni. Hiszen, mint írja magáról: „A magyarországi »marrizmus korszakában« a Magyar Tudományos Tanács Személyzeti Osztályán dolgoztam, tehát volt alkalmam a titkos »káderdossziékba« való betekintésre” (28). Az említett ügy egyébként sem folyt valami különösebb diszkrécióval és nagy titoktartással. És — mindenekelőtt — vannak a ma is működő finnugor nyelvészeink között olyanok, akik ezt a nyilatkozatot aláírták, sőt erre a tényre annak a kornak a nyelvészei közül nagyon sokan emlékeznek olyanok is, akik nem voltak az esemény szenvedő részesei.

A marrizmus volt híveinek kínos önkritikára való szorítását — mai szemmel nézve — én sem helyeslem, ezeknek az önkritikáknak az értékét nem sokra becsülöm. Azt sem tudom — de ez nem is nagyon lényeges —, hogy az önkritika gyakoroltatásának gondolata az MTA I. Osztálya nem marrista nyelvészeinek az agyában fogant-e meg, vagy magasabb fórum sugallta. Hiszen — mint tudjuk — Sztálin cikkeinek ismertetése, megvitatása a maga korában országos méretű kampányfeladattá vált. Az említett határozatot megelőző vita is az MTA I. és II. osztályának közös rendezésében folyt le, azon nyelvészek mellett a legnevesebb történészek, jogászok, irodalomtudósok is felszóllaltak, s az ülészak elnöki teendőit is a kiváló marxista filozófus, Fogarasi Béla látta el. Azt azonban kétségtelennek látom, hogy az „aracsejevizmus” nem elsősorban és kizárólag a marrizmus vitájából győztesen kikerült tábor módszere volt — mint Kovács F. állítja az általa e megállapítás igazolására összehívogatott idézetanyag alapján (vö. 29).

Kovács Ferencnek az említett határozat fölötti felháborodását részben még meg lehet érteni. Azt azonban már semmiképpen sem, hogy ez a felháborodása következtetések területén nagyon is messze sodorta, s azt a tényt, hogy a Nyelvtudományi Intézet igazgatói székében Telegdi Zsigmondot Németh Gyula váltotta fel, kizárólag így magyarázza: „úgy tűnik, TELEGDI »a következő évben komoly tudományos teljesítménnyel nem tudta biztosítani«, hogy a Nyelvtudományi Intézet igazgatója maradhasson. Az MTA 1951. közgyűlése alkalmával már NÉMETH GY. volt az intézet igazgatója” (29). Kovács figyelmét ismételtelen elkerülte egy olyan, nem is jelentéktelen esemény, hogy a marrizmus virágkora és az említett 1951-es időpont között a Nyelvtudományi Intézet státusa alapvetően megváltozott, az intézet az MTA kötelékébe került, s az akkori gyakorlatnak megfelelően az akadémiai intézet élére akadémikus igazgató került. Sőt a „történeti hűség”-hez az is hozzátartozik, hogy Telegdi Zsigmond továbbra is az intézet igazgatóhelyettese maradt, s 1952-ben ő is a közé a viszonylag kevés számú kutató közé tartozott, akik az MTA I. Osztályának javaslatára — ahol a nyelvészek között csak a marristaellenes tábor tagjai voltak képviselve (!) — a d d i g i tudományos eredményeinek elismeréseképpen minősítő eljárás nélkül megkapta a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot. Telegdi Zsigmondnak az intézet éléről való elkerülését aligha lehet tehát úgy feltüntetni, mint a „győztes”-ek egzisztenciális hadjáratát egyik „vesztes” ellen. S mindezt — márcsak régebbi hivatali munkaköréből következően is — Kovács Ferenc nyilvánvalóan tudta és tudja.

6. Kovács úgy látja, hogy az 1961-ben megrendezett „strukturális vita” nem hozta meg a kívánt eredményt, „mivel a nézetkülönbségeket nem tudta egymáshoz közelíteni, sőt tovább élezte őket” (285). Nekem ebben a kérdésben is lényegesen eltér a véleményem Kovácsétól. Szerintem igenis jelentősen közeledtek a nézetek. Mindkét „tábor”-on belül a szélsőséges nézetek e vita után háttérbe szorultak, lecsiszolódtak. Ebben a megítélésben azonban már kétségtelenül nagyobb szerepet kaphatnak a szubjektív elemek, így lényegében nem is Kovács Ferencnek ezzel a nézetével kívánok vitatkozni, hanem azzal az állításával, amely szerint az „ellentábor” a strukturalizmust mint „egészet» a marxista nyelvtudomány számára megemészthetetlen«-nek tartotta” (284).

Ez a kijelentés valóban elhangzott (vö. I. OK. XVIII, 113), de nem az „ellentábor” egységes véleményeként, hanem e „tábor” egyik tagjának egyéni nézeteként. Szélsőséges különbség! Ilyen kategorikus kijelentést aligha tudna Kovács a nagyszámú hozzászólás közül akárcsak még egyet is felmutatni! Kovács feltehetően azért tette meg egy magyar nyelvész nézetét a magyar nyelvészek véleményévé, hogy leírhasa a következő sorokat: „Senki és semmi nem kényszerítette a strukturalistaellenes tábor képviselőit arra, hogy a különböző irányzatok filozófiai alapjainak a jogos bírálatával együtt felhasználható módszereit is elvessek!” (284). Ez igaz! De az ezzel vádoltak ezt nem is tették, amit az idézett vitán elhangzott számos megnyilatkozás világosan bizonyít. Így: „Ami már most a strukturalizmusnak nálunk is való meghonosítását illeti, én azt a legmelegebben üdvözlöm, hiszen mi (és nem csak a magam nevében beszélhetek, hanem azt lehet mondani, hogy valamennyi velem egykorú nevében) sohasem álltunk útjában az új irányzatoknak. Igaz ugyan, ezt soha nem propagáltuk, nem hirdettük, nem tanítottuk, nem próbáltuk meghonosítani, de sohasem álltuk útját meghonosodásuknak” (KNEZSA ISTVÁN: I. OK. XVIII, 40). — „E cél elérése érdekében természetesen föl lehet használnunk a nem marxista filozófia gyökeréről fakadt nyelvtudományi irányzatoknak, elsősorban a strukturalizmusnak a pozitív elemeit is, mert ezek alkalmasaknak látszanak egyrészt s [!] nyelvtudományi módszereinek továbbfejlesztésére, másrészt gyakorlati technikai feladatok megvalósítására, és mert ezen irányzatok megismerésének a mi fejlődésünket, a mi viszonyainkat tekintve fokozott jelentősége lehet” (BENKŐ LORÁND: i. h. 46). — „Szerintem is az új irányzatokból alkalmazni kell mindazokat a módszereket, amelyek a nyelvtudomány valamely területén új, az eddigieknél jobb, helyesebb, nagyobb eredményeket hozhatnak . . . [Bekezdés]. Nyilvánvaló, hogy csak a strukturális, formális elemzés, a matematikai módszerek alkalmazhatók a kibernetika, a híradástechnika területén, ennek nyelvészeti vonatkozásaiban. Feltétlenül szükségesnek tartom, hogy az ilyen jellegű vizsgálatok nálunk is az eddigieknél sokkal nagyobb szerepet kapjanak” (IMRE SAMU: i. h. 52). — De hasonló szellemben nyilatkoztak például JUHÁSZ JÓZSEF (i. h. 120), TOMPA JÓZSEF (i. h. 125), KÁROLY SÁNDOR (i. h. 126), H. MOLNÁR ILONA (i. h. 129), O. NAGY GÁBOR (i. h. 129), SULÁN BÉLA (i. h. 133), B. LŐRINCZY ÉVA (i. h. 140), BAKOS FERENC (i. h. 142), GRÉTSY LÁSZLÓ (i. h. 148), KOVALOVSKY MIKLÓS (i. h. 149) stb. stb. Így fest tehát a strukturalizmus felhasználható módszereinek „teljes elvetése” az említett vitában. Klasszikus példája annak, hogyan nem szabad idézni! A fentiek után Kovács elmélettörténeti következtetésének helyességéhez — és objektivitásához — bővebb kommentár aligha szükséges.

7. Kovács szerint a „külön utak találkozása” napjainkig sem következett be, s ebből a szempontból Kovács az 1968. novemberi — általa gúnyorosan „összsnépi”-nek nevezett — tanácskozást is meglehetősen negatívan ítéli meg, s úgy látja, hogy ez a tanácskozás is csak „kibeszélési” szándékkal, a „fekélyek felfakasztása”-nak céljával ült össze; szerinte a külön utakon járó nyelvészek „elvitathatatlan eredményeinek a kölcsönös egymásra hatása tehát napjainkig sem következett be” (289).

A debreceni tanácskozásnak kétségtelenül megvolt az a célja is, amelyet Kovács megjelölt, ebből azonban nem következik sem az, hogy 1961 és 1968 között a közeledés és egymásra hatás, egymás munkájának jobb megismerése, nagyobb megbecsülése terén semmi sem változott volna; sem pedig az, hogy a debreceni tanácskozás teljesen eredménytelen volt. Hogy ez mennyire így van, azt — akaratlanul és önmagának is ellentmondva — maga Kovács bizonyítja, amikor azt írja, hogy a vitaindító referátum egyoldalú nyelvszemlélete „a vitában résztvevők éles bírálatát váltotta ki” (289—90). Ha ugyanis teljes volt az „összsnépi” egyetértés az egyoldalú nyelvszemlélettel, ti. CHOMSKY nyelvemlélete jelentőségének megítélésével szemben — márpedig valóban az volt; s ha egy ilyen alapvető kérdésben a régebben éppen e vonatkozásban valóban más-más nézetet képviselő, sőt gyakran élesen szemben álló „táborok” teljesen egyetértettek — márpedig ez történt Kovács szerint is —, éppen nyelvemléleti szempontból ez már önmagában is igen jelentős lépés, még akkor is, ha közben semmi egyéb nem történt volna! De sok minden történt is!

8. Nem fessegetve a további részleteket, érdemesnek látszik néhány módszertani jellegű következtetést is levonni Kovács Ferenc tanulmányából.

a) Az elmélet-történeti kutatások módszertana most van kialakulóban. Úgy gondolom azonban, hogy Kovács módszertani vonatkozásban alapvető hibát követett el. A tárgyalt korszak eseménytörténetének a leírásában kizárólag nyomtatott forrásokra támaszkodott. Ez helyes, sőt egyedül lehetséges, régi korok tudománytörténetének a megírásában. De vajon ez-e az egyetlen helyes eljárás a „ma” és a „tegnap” tudománytörténetének vizsgálatában is? Nem hinném! Aligha lehet kétséges ugyanis, hogy olyan mozgalmas korokból, mint amilyenek a Kovács által is tárgyalt időszakok voltak, az eseményeknek csak egy kis töredéke jut el folyóiratszintre, vagy akár a hivatalos dokumentálásig is. S a napjaink korát vizsgáló marxista tudománytörténésznek tudományos és erkölcsi kötelessége, hogy megmentse az utókor számára mindazt, amit a vizsgált kor tényeiből, ő még megmenthet, rögzíthet, de a következő nemzedékek talán már nem. Az események élő tanúinak meghallgatása, a magánkézben levő „dokumentumok” megvizsgálása, feltárása egy ilyen jellegű kutatómunkából alig zárható ki jó okkal. Más dolog, hogy az így összegyűlt anyagból mit fogad el és mit vet el, mit kérdőjelez meg vagy mikkel vitatkozik a szerző, de ennek a lehetőségnek az elmulasztása, s az, hogy ezt a mulasztását a szerző mégcsak meg sem okolja — véleményem szerint — súlyos módszertani hiba.

b) Kovács a cikk tanúsága szerint tekintélyes mennyiségű irodalmat tanulmányozott át. Állításait igyekszik idézetekkel is dokumentálni. Bennem, mint olvasóban mégis éppen ebben a vonatkozásban támadtak súlyos kételyek. A megvizsgált korszakok tényanyagából, idézeteiből ugyanis megdöbbenő szubjektivitással válogat a szerző. Azokat a tényeket, idézeteket, amelyek az ő nézeteit erősítik, felsorolja, idézi, elemzi, kommentálja; amelyek ennek ellene

mondanak, azokat figyelmen kívül hagyja, nem említi, nem cáfolja, soha még egy „vö.”-re sem méltatja őket. Az előzőkben erre többször is rámutattam. Ez az eljárás annyira rendszeresen ismétlődik, a mellőzött tények annyira világos láncot alkotnak, hogy az eseményeket valamennyire is ismerő olvasóban alapos kétségeket ébresztenek a szerző tárgyilagosságának a szándékát illetően.

9. S végül, éppen Kovács Ferenc elmélet-történeti tanulmányával kapcsolatban — úgy érzem — célszerű felvetni a kutatók, különösen pedig a tudománytörténet, az elmélet-történet kutatója tudománypolitikai felelősségének kérdését is.

Az 1968 novemberében lefolyt tanácskozáson már nem két „tábor” állt egymással szemben, hanem bizonyos fokig más-más nyelvészéletet valló, más kutatási módszereket alkalmazó szakemberek ültek egymással szembe. A vita — szerintem — nyílt légkörben, őszinte hangnemben folyt le, szőnyegre kerültek az előző években esetleg még elhallgatott, vélt vagy valódi sérelmek, érzékenységek is. De éppen ez a légkör tette lehetővé, hogy ezek az „ügyek” lezárassanak, a nézetek konfrontálása minden addiginál jobban megkezdődhessen, s Debrecenből mindenki azzal az érzéssel távozhatott, hogy a vitában nem volt vesztes, csak nyertesek voltak. Ahhoz azonban hogy a debreceni tanácskozáson kialakult jószándék számottevő mértékben tényekben is realizálódjék, idő kell. Mégpedig — lehetőleg — érzelmileg túlfűtött, személyi jellegű meddő vitáktól mentes idő.

Kovács tanulmánya feltehetően vitákat fog kiváltani. Ez természetesen nem volna baj, de a vita önmagában és önmagáért még nem feltétlenül hasznos, hanem csak akkor, ha a vita olyan szintről indulhat, amely éppen általános nyelvészeti, elméleti vonatkozásban lehetőséggel kecsegtet a továbblépést illetően. Kovács cikke azonban a maga sok esetben elfogadhatatlanul szubjektív és egyoldalú adatválogatásával, következtetéseivel — véleményem szerint — nem ad ilyen alapot.

Szinte elkerülhetetlen — amint magam is erre kényszerültem — hogy a vita során Kovács adatait, idézeteit kiegészítve, következtetéseit, kommentárjait elemezve a vitázók olyan tényeket érintsenek, olyan régi és ma már — szerencsére — eltemetett eseményeket elevenítsenek fel, beheggedt sebeket szakítsanak fel, amelyek újabb személyi ellentéteket szülhetnek, mai fejlődésünk szempontjából már tizedrangú problémákhoz kapcsolódó, eleve meddőnek látszó vitákat robbanthatnak ki — a konkrét eredmények, az előbbre haladás minimális reménye nélkül.

Mert éppen a leglényegesebből, a továbbfejlődés útjáról Kovács tanulmánya alapján tulajdonképpen mégcsak vitatkozni sem lehet. Kovács erre vonatkozó elképzeléseit ugyanis én sem a tanulmány betűjéből, sem szelleméből nem tudtam kiérteni — többszöri elolvasás után sem. (Lehet persze, hogy ez nem csak a szerző hibája, nem is csak a tanulmányé, hanem az enyém is.)

Kovács tanulmányából azonban még egyéb problémák is következnek. A hazai fiatalabb nyelvésznemzedék, a finnugrisztika külföldi művelői teljesen ferde képet kapnak a szocialista magyar nyelvtudomány huszonöt esztendejének több fontos problémájáról. Olyan „módszertani minta” kerül fiatalabb kutatóink kezébe a marxizmus nevében a tudománytörténeti kutatásokhoz, amelyek követése katasztrofális következményekkel járna a hazai tudományos kutatás szempontjából.

10. Ahogy cikkem címe is mutatja, nem a Kovács Ferenc által vizsgált korszakok általános nyelvészeti problémáinak részletes elemzését kívántam adni, csupán néhány megjegyzést óhajtottam fűzni a Kovács által megrajzolt kép egy-két részletéhez. Nem szeretném, ha cikkemből bárki valami olyasféle következtetést vonna le, hogy én c s a k az általam elmondottakban látom a vizsgált problémák lényegét. Távolról sem! A Kovács által megrajzolt képen sok az igazság. De összefüggésükből kiszakítva, még ezek az önmagukban helytálló igazságok is elferdülnek, eltorzulnak. Éppen ezért a Kovács megrajzolta kép nem is teljes, nem is hű — tehát nem is igaz! A tárgyalt korszakokról megrajzolandó, viszonylag hű és viszonylag teljes képhez az általam elmondottak is hozzátartoznak. Hogy mi a helyük, jelentőségük, fontosságuk ezeknek a tényeknek a korszak összképében, az további tárgyilagosságra törekvő vitákkal tisztázható. Bár engem személyesen sem a marrizmushoz, sem a sztálini cikkek korszakához semmiféle szorosabb szálak nem fűznek, sem cselekvő, sem szenvedő részese nem voltam az akkor dúló nyílt és rejtett küzdelmeknek; bár nem műveltem őket, nem viseltetem soha különösebb előítélettel vagy ellenszenvvel egyetlen új irányzattal szemben sem; az azonban kétségtelen, hogy egyeduralomra való törekvésüket, a „nyelvészeti stúdiumok királya” szemléletet (vö. I. OK. XVIII, 53) soha nem tudtam elfogadni — ahogy ennek az 1961. évi tanácskozáson is hangot adtam (vö. I. OK. XVIII, 52). De arról is mindig meg voltam győződve, hogy ezek a szélsőséges jelenségek nem az illető irányzat szükségszerű velejárói, hanem kizárólag az irányzat hazai hívének vagy híveinek teljesen szubjektív indítékú megnyilatkozásai. Az elmondottak ellenére is lehetséges azonban, hogy megjegyzéseim szintén nem mentesek bizonyos szubjektív színezettől. Ha így van, szándékom ellenére van így!

IMRE SAMU

Hozzászólás Kovács Ferenc „Irányzatok, tanulságok” című tanulmányához

1. Felszabadulásunk 25. évfordulójával és egyéb jubileumokkal kapcsolatban számos tanulmány és előadás jelent meg, illetve hangzott el. Ezek a megemlékezések az ünnepi alkalom hangulatában — bár a hiányosságokat, a még meglevő feladatokat sem hallgatták el — inkább arról szóltak, hogy milyen eredményeket értünk el az utóbbi évtizedekben. Mind terjedelmében, mind hangnemében eltér ezektől Kovács FERENC tanulmánya („Irányzatok, tanulságok” NyK. 72: 11—30, 275—295), amely a „tettek kritikája” kíván lenni, amelynek során „A démoszthenészi hangvételt . . . az önvizsgálat felelőssége váltja fel az eredmények tudatos vállalásának, úgyszintén az előrehaladást akadályozó tényezők őszinte feltárásának a tükrében” (11). A hazai általános nyelvészet (nyelvelmélet) felszabadulásunk utáni történetét kívánja felvázolni, mégpedig azzal a súllyal és felelősséggel, amelyet a téma és az MSZMP Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei, különösen pedig ennek a társadalomtudományok kiemelt jelentőségéről szóló része a marxista kutató számára előírnak. Illő tehát, hogy Kovács tanulmányát a kellő figyelemben részesítsük.

KOVÁCS FERENC maga is tisztában van vállalt feladata jelentőségével: érvelését szilárd, elvileg mindenben helytálló alaptételekre építi, a tárgyalás

során gazdag bizonyító anyagra hivatkozik, ennek felhasználása és következtetései azonban számos esetben a figyelmes olvasó ellenérzésébe, sőt határozott ellenvéleményébe ütköznek. Ezekről lesz szó az alábbiakban.

2. Tudománytörténet

2.1. Nincs szándékomban elvitatni KOVÁCS FERENC igazát abban, hogy a hazai nyelvszemlélet a két világháború közötti időszakban csak jelentős késéssel követte, illetve fogadta be az európai általános nyelvészeti eredményeit. Úgy gondolom azonban, hogy 1970-ben kissé anakronisztikusan, szinte kioktatásszerűen hat az a nyoma¹ék, amellyel a szerző SAUSSURE jelentőségére, pontosabban a nyelv jel- és rendszerszerűségére rámutat (1. a 18. lap ritkított szövegét). A tudománytörténeti igazsághoz tartozik — és ennek rendkívül fontos voltát éppen KOVÁCS hangsúlyozza —, hogy SAUSSURE tanításai már az 1930-as évek során utat találtak hazánkba. Igaz, hogy ez a hatás nem volt elég mély, szervesen és élményszerűen nem épült be a hazai kutatás módszertanába, de a vele szemben tanúsított tartózkodás korántsem volt olyan mértékű, mint KOVÁCS állítja (30; utolsó bekezdés). Az én nemzedékem számos tagja számára éppen a genfi mester műve volt az első nagy nyelvészeti élmény. Ha kisebb hatásugárban, de volt visszhangja a prágai iskolának, a fonológiának is (LAZICZIUS nyugdíjazása után sem volt tiltott olvasmány!). Az igazi törés csak a későbbi strukturalista irányzatoknál állott be, a robbanás azért is volt a későbbiek során annyira heves. Lehet, hogy a kettőnk felfogása között e pontban csak árnyalatnyi eltérések vannak, de az elméleti örökség számbavételekor a negatívumok mellett ugyanolyan fontos a pozitívumok, az előremutató mozzanatok megjelenésének a figyelembevétele is: objektív képet felvázolni és helyes következtetésekre jutni csak így tudunk.

2.2. Hasonlóképpen kissé túl sötétnek, majdnem hogy vigasztalannak látja a helyzetet KOVÁCS, amikor az 1945–1960 közötti időszakot értékeli. Igaz, ezekre az évekre esik a marrizmus, majd a SZTÁLIN cikkek nem mindenben előrevívó utóélete és az ötvenes évek második felének a strukturalizmus körüli eszmei és módszertani kavargása. Igaza van abban, hogy a marrizmus éppen azért, hogy a marxista nyelvmagyarázat igényével lépett fel okozott bizonyos károkat (29–30; — a „komoly” jelző jogosságában már nem vagyok bizonyos, én inkább átmenetinek, időlegesnek nevezném ezt), de részben lehet egyetérteni az olyan megfogalmazással, hogy „A Sztálin teremtette fordulat lényege ... a nyelvtudományi »ancien régime« restaurálása” (278), „nem szilárdította meg a marxista nyelvtudomány hadállásait” (uo.). KOVÁCS számára sem lehet kétséges, hogy a „marrizmusnak a kivégzése”, amely álmarxista jelszavaival „komoly” károkat okozott, mégiscsak SZTÁLIN nyelvtudományi cikkeinek az érdeme, káros hatásai mellett és ellenére ez is a lényegéhez tartozik: utat, de legalábbis lehetőséget nyitott egy valóban marxista nyelvelmélet kiépítéséhez. Hogy ez nem ment egyszerre, zökkenőmentesen, sőt hogy ez még ma is inkább folyamatban van, mint befejezett tény, a kérdésnek megint csak egyéb oldala.

Itt vetődik fel óhatatlanul a kérdés, hogy milyenek voltak 1950-ben, de akár 1955-ben is hazánkban a „marxista nyelvtudomány hadállásai”. KOVÁCS jól látja azt, hogy a személyi kultusz felszámolása megrendítette SZTÁLIN cikkeinek tudományos hitelét és valóban „rendkívül paradox helyzet

alakult ki . . . felszabadulás utáni nyelvtudományunkban” (282), „Az egymást viszonylag gyorsan váltó és tagadó izmusok mindegyikéről azt hittük, hogy a marxista nyelvmagyarázat teljességét nyújtja” (uo.); — meg kell jegyezni, hogy ez a többes szám indokolatlan és pontatlan, valóban voltak ilyen megnyilvánulások, de nem kis számban voltak olyanok is, akik eleve tiltakoztak az ilyen beállítást ellen. Lehetséges, hogy ennek nyomtatásban kevés a nyoma, de vitaülések, munkaértekezletek anyaga nyilván őrzi az ilyen értelmű megjegyzéseket is.), így „bekövetkezett a »szemérmes marxizmus« korszaka, ami — némi megszorításokkal — napjainkig tartóan nehezítette a helyes nyelvszemlélet kialakulását” (uo.).

A kérdés bonyolultsága folytán az elemzés is meglehetősen árnyaltságot kíván. KOVÁCS FERENC igyekszik „igazságot szolgáltatni” annak a csoportnak, amely a marrizmust ideológiai és szakmai tapasztalatlanságánál fogva marxizmusnak hitte és propagálta. Sajnálatos, hogy terjedelmes cikkében nem idézte TELEGGDI ZSIGMONDNak nagyon őszinte és nagyon igaz szavait: „ehhez sem a nyelvészet, sem a marxizmus terén nem rendelkezünk elegendő ismerettel. . . . a háború évei nem segítettek abban, hogy kiegészítsük képzettségünk fogyatékosságait. Másrészt ismeretes, hogy a személyi kultusz viszonyai között félreértések és durva tévedések hosszabb-rövidebb ideig mint marxista igazságok szerepelhettek. Így hajlandók voltunk hitelt adni annak a valójában marxista nézetnek, amely szerint a marxizmus érvényesítése a nyelvészetben egy új nyelvészet felépítését jelenti a régivel, »polgárrival« szemben. Félreértettük a filozófia és az egyes tudományok viszonyát is . . .” (ÁNyH. 19). Bármilyen fájdalmas is legyen ez ránk, egykori marristákra, ez az igazság és a marxista önkritika hangja. De nem hiszem, hogy HAJDÚ PÉTER emlékezetes kritikái megjegyzése a marrizmusról a Nyr. 1947-i évfolyamában (71 :141) marxista talajról fakadt volna. KOVÁCS ugyanis így látja: „HAJDÚ idézett határozott hangú kritikái megjegyzésén kívül egyetlen írás sem jelent meg a hazai nyelvészeti irodalomban, amely a marrizmust a materialista nyelvszemlélet talajáról bírálta volna” (26). Ma is tiszteletet ébreszt HAJDÚ akkori éleslátása és bátorsága, de a felszabadulást közvetlenül követő években nem igen lehetett egyikünknek sem akkora marxista műveltsége, hogy a marrizmust alújtját ennek alapján ismerjük fel.

A tudománytörténeti igazság és a helyzet helyes megértésének és értékelésének kulcsa éppen itt rejlik. Maga HAJDÚ is a „Marr-féle marxista nyelvészeti irány”-ról, „materialista nyelvszemlélet”-ről ír — és ez az adott helyzetben természetes is. De ha ez így volt, ugyan miben rendítette meg SZTÁLNNak a marrizmus nem marxista voltát bebizonyító fellépése a „marxizmus hadállásait”. Ha a későbbiek során sem sikerült tisztázni, hogy „mit jelent marxistának lenni a nyelvészetben” — ennek a felvázolására KOVÁCS FERENC az 1968-as Debrecenben mondott felszólalásában sem vállalkozott (ÁNyH. 50) — akkor ugyanolyan okból el kell ismernünk, hogy a marxizmusnak a nyelvtudományon belül jó ideig nem is volt egységes frontja, hadállása. Voltak ugyan bizonyos szervezeti formák, ezek azonban adminisztratív jellegűek voltak, így szorosabb értelemben vett tudományos tevékenységük nem tekinthető számottevőnek.

Ilyen, de csakis ilyen értelemben van igaza KOVÁCSnak. Nála azonban valahogy a hangsúlyokkal van baj. Tanulmánya ugyan javarészt többes számban íródott, de hangjának nagyon csekély az önkritikus csengése, mintha nem belülről, hanem kívülről bírálna, mintha írásának a meghirdetett számadás

helyett számonkérő jellege lenne. Eljut addig a pontig, hogy az 1950-es éveket „a hazai nyelvtudomány válsága” (280)-ként jellemzi, azaz az általános nyelvészet rendezetlen állapotát minden különösebb érvelés nélkül kiterjeszti az egész hazai nyelvészetre. Nézete szerint az 1956-i ellenforradalom ideológiai kártevése különösen súlyos volt a nyelvtudományban „az ellenforradalom alatti és utáni időszak magyar nyelvtudományának teljes ideológiai dezorientálódásává fokozódott” (281; végig ritkítva). KOVÁCS nem szól egyértelműen arról, hogy miben nyilvánult meg ez az „ellenforradalmi ideológia” és ennek dezorientáló hatása. Úgy tűnik, hogy a strukturalista irányzatokra gondol, bár ő is elítéli ezeknek mindenestül való elutasítását. Azonban még ebben az esetben is téved: ezek ugyanis nem csupán a nyelvtudományban, hanem más társadalomtudományi ágakban (irodalomelmélet, néprajz, történettudomány stb.) is jelentkeztek. Semmi köze az 1956-os eseményeknek ahhoz, hogy hatásuk a mi területünkön az 1950-es évek vége felé, más tudományszakokban későbbi időpontban érte el a csúcspontját. Abban igaza van KOVÁCS FERENC-nek, hogy a hazai nyelvészetben az újgrammatikus iskolának és a pozitívizmushoz különösen erős a hatása, és abban is egyet kell érteni vele, hogy a marxizmust valló kutatók táborának a strukturalista irányzatok értékelését illető megoszlása ennek a gyökeres felszámolásához az adott időszakban nem volt elégséges.

A tudománytörténet igazi pártossága azonban megköveteli, hogy a jelenségeket a maguk teljes mélységében, belső ellentmondásosságukban tárjuk fel. Ehhez pedig a mi esetünkben az is hozzátartozik, hogy a felszabadulást követő másfél évtizedben széles körben valóban marxista nyelvtudomány még nem alakulhatott ki, ehhez hiányoztak mind az objektív, mind a szubjektív feltételek. KOVÁCS egyrésztől helyesen szögezi le „Minden irányzatot a maga történeti körülményeibe ágyazva kell vizsgálnunk” (14), ugyanakkor azonban a hibák és a viszonylagos elmaradottság elleni harcban figyelmét elkerülte, hogy az újabb irányzatok értékelése körüli elméleti bizonytalanság és tudománypolitikai következetlenség nem sajátosan magyar jelenség: a Szovjetunió és némelyik szomszédos szocialista ország általános nyelvészete szélesebb alapon vagy magasabb elméleti színvonalon állott mint a miénk, ennek ellenére a helyes marxista álláspont kialakítása itt sem ment mintegy varázssütésre. Mindezen tényezők nem elég gondos elemzése KOVÁCSOT önnön figyelmeztetése ellenére csaknem nihilista szemlélethez vezet, olyannyira, hogy már-már fennáll annak a veszélye is, hogy azonosuljon „azzal a korábbi szektás koncepcióval, amely marxistának volt hajlandó elismerni sok mindent, — ami valójában nem volt az, csak annak nevezte magát — csak azért, hogy bizonyítsa azt a megalapozatlan tételt, miszerint az ideológiai életben a marxizmus monopolhelyzetet ért el” (TársadSzle 1969/7—8 : 38).

2.3. A hazai általános nyelvészet fejlődésében és egy valóban marxista igényű platform kialakításában fordulóponthoz vezet az 1961-ben lezajlott általános nyelvészeti vita. Már maga a tény, hogy erre a vitára sor kerülhetett a haladásnak a kétségtelen jele, a vitára való felkészülés, majd a továbbiakban a vitán elhangzottak egyértelműen ösztönző szerepet tölthettek be. Így látta ezt többek között TELEGDY ZSIGMOND is az 1968-ban Debrecenben megtartott nyelvészaktíva bevezető előadásában (ÁNyH. 21). KOVÁCS FERENC-nek azonban más a véleménye: „A kibontakozást csak nehezítette, hogy ez a két táborra szakadás [ti. „hagyományosok” és „modernisták”] éppen az úgynevezett

strukturalista vita alkalmával állt be és mélyült el, ahelyett hogy ez a vita hozzásegített volna a frontok, az elvek és a módszerek tisztázódásához”, „a polarizációt mindkét tábor merevsége, egyoldalúsága váltotta ki és mélyítette el” (284). Kovács kissé egyéni és sommás módon értékeli az ott elhangzottakat, ami annál meglepőbb, mert a vita teljes anyaga nyomtatásban is rendelkezésre áll, sőt ő is hivatkozik rá (I. OK. 18 : 7—168). Szélsőségek — a strukturalizmus teljes elutasítása, illetve ennek egyedül üdvözítőként való kinyilatkoztatása — valóban megnyilvánultak, de ezek egyéniségek és állásfoglalások voltak, amelyekhez a jelenlevők közül jóformán senki sem csatlakozott, bár Kovács „idézési technikája” olyanokat toboroz egy táborba, akik a teljes nézetazonosságot nem igen vállalnák. Kár volt elhallgatni azt is, hogy TELEGDY ZSIGMOND CHOMSKY nézeteinek jelentőségét már 1961-ben hangoztatta (I. OK. 18 : 18 kk).

A vita anyagának gondos elolvasása arról győz meg, hogy a valóság KOVÁCS FERENC véleményének csaknem a fordítottja. Már a helyszínen KÁROLY SÁNDOR úgy vélekedett, hogy a „két pólus között az árnyalatoknak és az átmeneti kategóriáknak számos változatát láthattuk” (uo. 18 : 126), a magam részéről úgy látom, hogy ez az alkalom is megmutatta, hogy a középső nyelvésznemzedék számos tagja — esetleg éppen a vitára való felkészülés során — korábbi merev álláspontját már felszámolta: az ifjú strukturalisták nyomására számot kellett vetnünk önmagunkkal és nézeteinkkel és rá kellett ébrednünk arra, hogy amit a gyakorlat a strukturalizmusból igazolt, ami a nyelv jobb megismeréséhez vezet, azt el kell fogadnunk. Kibontakozott egy eléggé sokrétű, különböző érdeklődésű és iskolához tartozó nyelvészekből álló tábor, amely, ha más-más megfogalmazásban is, de lényegében egy valamilyen egyetértett: a hazai nyelvtudomány elvi és gyakorlati továbbfejlődése érdekében múlhatatlan feladat, hogy átvegyük a már helyesnek bizonyult strukturális elemzési módszereket, de nem fogadható el — legalábbis marxista igényű kutató számára nem — a strukturalizmus idealista filozófiai rendszere.¹

Igy született meg az 1961-ben egyértelműen haladást jelentő formula „a vizsgálati módszer igen, a filozófiai rendszer nem”. Részletesen kifejtve a vita tárgyát képező tanulmányban is (30). A későbbiek során megmutatkozott, hogy ez a tétel további finomításra szorul, és Kovács Ferentől ezen a téren várhattunk volna újat. Stílszerű nyelven szólva a „módszert” talán „formális elemzés”-re és „transzformáció”-ra lehetne átírni, de ez irányú részletes okfejtésre most igazán nincs mód (igen figyelemre méltó következtetésekre jut MÉREI GYULA: Strukturálizmus, strukturalista elemzés, marxizmus. PárttörtKözl. 1970/3 : 3—57).

2.4. A fentiek alapján úgy tűnik, hogy már az 1961-i vita során, de főleg ennek eredményeképpen létrejött „egy bizonyos interpenetráció a két látszólag élesen elváló tábor között” (HERMAN JÓZSEF: ÁNyH. 68). Erről az „integrálódási folyamatról” beszélt Debrecenben többek között JUHÁSZ JÓZSEF (uo. 98),

¹ Csábító lenne idézetek hosszú sorát iktatni ide, de talán elegendő, ha mintegy emlékeztetőnek a következő felszólalókra hivatkozom: BENKŐ LORÁND: I. OK. 18: 43; HERMAN JÓZSEF: uo. 73; URAY GÉZA: uo. 121; H. MOLNÁR ILONA: uo. 128; O. NAGY GÁBOR: uo. 131; B. LŐRINCZY ÉVA: uo. 141; szabad legyen a magam hozzászólását is megemlíteni (uo. 146); a fentiekhez sokban hasonló nézeteket vallott DEZSŐ LÁSZLÓ (87) és részben SZÉPE GYÖRGY is (103). Az egész tanácskozás hangulatát mutatja KNEZSA ISTVÁN kinyilatkozása, aki megértéssel és rokonszenvvel beszélt az új irányzatokról, bár ő ezeknek a művelését már a nála fiatalabbakra bízta.

KÁROLY SÁNDOR (uo. 73), SZÉPE GYÖRGY (uo. 105) is. Ők és mások joggal tiltakoztak egymásnak címkéikkel való megjelölése ellen és mutattak rá, ennek nem szerencsés, sőt káros voltára (BENKŐ LORÁND uo. 76, G. VARGA GYÖRGYI uo. 120, ORTUTAY GYULA, uo. 127). Azt, amit KOVÁCS FERENC tanulmányának egyik elvi tanulságaként 1969-ben sürget (294), megfogalmazták többen is előtte, így már 1961-ben HUTTERER MIKLÓS: „nemcsak az szükséges, hogy az ún. hagyományos nyelvészet művelői megismerkedjenek a strukturalizmus módszereivel és eredményeivel. Ugyanez fordítva is áll: strukturalista nyelvészeinknek is kötelességük elsajátítani a »hagyományos« módszereket” (I. OK. 18 : 81).

KOVÁCS FERENC joggal óv „a polarizált »vagy-vagy«-októl” (294), de ugyanakkor különös módon nem látja meg a fejlődés elemeit, a kialakulóban levő újat és általános nyelvészetünk mai állapotáról sem igen tud jól mondani. Debreceni előadásában ugyanakkor a helyzettel tényleg sem elégedett TELEGDY ZSIGMOND lényeges haladásról tudott beszámolni: „Általános nyelvészetünk egy kb. 30 főből álló személyi kerettel rendelkezik. Ennek magva ... egy 10–12 főből álló csoport” (ÁNyH. 21), „kialakult nyelvtudományunkban egy csoport, amely a nemzetközi kutatás ismeretében, nemzetközi szinten műveli az általános nyelvészetet” (23). PAPP FERENC ugyanezen a tanácskozáson úgy érezte „hogy nálunk az általános nyelvészeti légkör jó” és ezt többek között így indokolta: „A régi Nyelvtudományi Közleményeket, a régi Nyelvőrt, Magyar Nyelvet ugyanezen folyóiratok utóbbi évfolyamaival összehasonlítva azt kell látnunk, hogy a legutóbbi évek folyamán még a konkrét tárgyú cikkek nagyrésztében is elméleti igény lép föl” (85). JUHÁSZ JÓZSEF arról is szólt, hogy „Az eredmények összegeződése ... nem annyira a látványos vitákban realizálódik, mint a folyamatos napi munkában” (100), valamint „ma a legátlagosabb nem strukturalista nyelvészt is sokkal több minden választja el az újgrammatikus mesterektől, mint ami hozzájuk kapcsolja. Az evolúciós fejlődés tényének figyelembe vétele tehát több szempontból is nagyon lényeges” (uo.)

Félreértés ne essék: távolról sem kívánom idealizálni és általában Debrecenben sem kívánta senki sem idealizálni általános nyelvészetünk helyzetét. Az eredmények mellett nyomatékosan szó esett arról, hogy emelnünk kell a kutatások marxista elviségét, hogy véglegesen fel kell számolni azt a bizalmatlanságot, amellyel általános és nem általános nyelvészek egymás munkásságát figyelik (TELEGDY: ÁNyH. 24; BENKŐ: uo. 84). A magam részéről is úgy látom, hogy az egyes kutatási módszerekkel szembeni nem mindig és nem mindenben indokolt bizalmatlanság (sajnos ez személyi kérdések áttételeként olykor sajátos színezetet is nyer) a fő gátja annak, hogy nyelvtudományunk elméleti színvonala tovább emelkedjék, hogy fejlődésünk üteme a kívánatos mértékben gyorsuljon. Meg kell azonban mondani, hogy KOVÁCS FERENC tanulmánya a hibák egyoldalú kiemelésével és eltúlozásával, a már meglévő vagy megszületőben levő eredmények figyelembe nem vételével ennek az ügynek nem tesz jó szolgálatot. A sorából kicsendülő türelmetlenség nem tévesztendő össze a kívánatos elvi határozottsággal és szilárdsággal.

3. A vitavezetés hangneme

3.1. A tanulmány előbb említett nem szerencsés hangvétele még világosabban kitűnik, amikor személyes polémiákra kerül a sor. A vitatható nézetek tisztázásához valóban ez „az egyedül célravezető eljárás” (295), de a partner

személyét tiszteletben szokás tartani és nézeteit a valóságnak megfelelő módon kell bemutatni. Sajnos nem ez történik a DEME LÁSZLÓVAL folytatott vitában, aki KOVÁCS FERENC beállítása alapján a hazai lapos pozitívizmus olyan képviselőjeként jelenik meg, mint aki még SAUSSURE megértéséig sem jutott el (15 kk.). Sok mindenben nem osztom DEME álláspontját, így a mai modern irányzatokkal szembeni merevségével sem tudok egyetérteni, de a vitában felhozott tanulmány (A saussure-i tanítások magyar visszhangjához: NyK. 61 : 3—27) elolvasása után nem az a képünk, mint amit KOVÁCS mutat. Az idézett vélekedések és gondolatok mellett, azokkal párhuzamosan DEME ezt is írja: „[a pozitívizmus] erényei negatív jellegűek e l [az én kiemelésem — BF] domborodtak ki mindannyiszor, ahányszor a szélsőséges elméletektől való tartózkodás a mindenféle elmélettől való általános tartózkodássá, vagy legalábbis az irántuk való teljes közönyösséggé fokozódott benne . . . az idealizmusba tévedés veszélyének fenyegető fényei villannak meg . . . s ezért is elégtelen egymagában ma már a továbbmenetelhez. A saussure-iánizmussal szemben negatíve megtette a kötelességét, de jobbat adni nem tudott helyette, sőt sok tekintetben olyat sem, mint az” (NyK. 61 : 13) vagy „A külföldön itt-ott szélsőséges idealizmusba tendáló nyelvszemlélettel szemben nálunk a pozitívizmus a nyelvi tényekhez tapadás révén egy józanabb, a materializmus elemeit tartalmazó szemlélethez vezetett. Ez azonban az ösztönösség jellegét, az elmélettől való általános idegenkedés terhét s a kor eszmei zűrzavarát hurcolva végül is nem materializmussá, hanem olykor eklekticizmussá, máskor jószerével »földhözragadtsággá« vált” (uo., 61 : 27), a 26. lapon tett jegyzetből pedig az is kiderül, hogy DEME véleménye szerint Saussure tanai hazánkban több megbecsülésben is részesülhetnek volna, sőt „mégis könnyebb talán elkerülni egy már megépített út göröngyeit, mint újat építenünk mellette, nem is messze tőle. — Mert magyar nyelvészetünk nagyjából ezt tette a SAUSSURE-hatás korában, s tulajdonképpen ezt teszi ma is” (25.). Mindenkinek joga és kötelessége hogy az általa tévesnek tartott nézetekkel vitába szálljon, de a téves nézeteket csak elvi vitában lehet megcáfolni, nem pedig úgy, hogy az ellenfél részben helyes álláspontjáról nem veszek tudomást, és csak arra hivatkozom, amit a vitában a magam igazának a bizonyítására fel tudok használni. Nem hiszem, hogy a fenti módszerrel KOVÁCS FERENC bárkit is meggyőzött volna DEME LÁSZLÓ szélsőséges pozitívizmusáról, antisaussure-iánus voltáról, hiszen kevés nyelvészünk van, akire SAUSSURE annyira hatott volna, mint DEMÉRE, talán éppen hogy túlságosan is.²

3.2. Másképpen vetődik fel a hangnem kérdése, amikor olyan nézetekkel kell vitázni, amelyek a marxista szemlélet számára elfogadhatatlanok. KOVÁCS FERENC joggal mutat rá, hogy PAPP LÁSZLÓNAK a tudományok felosztására vonatkozó nem a tudományos közvéleményünket tükröző fejtegetései (igazság-

² Nem hagyhatom szó nélkül KOVÁCS FERENCNEK elméletileg hibás felfogását, aki a maga részéről azért marasztalja el SAUSSURE-t pszichologizmusban, mert a genfi mester szerint a nyelvi jel nem a fogalomnak és a konkrét hangnak, hanem emennek és a hangképzetnek („l’empreinte psychique de ce son”) az egysége. „A hangképzet” — írja KOVÁCS — „a materiális (fizikai) hangsor »pszichikus lenyomata« nehezen képzelhető el a nyelvi jel »fizikai oldalának!»” (16). KOVÁCS itt elfelejti, hogy maga a fonéma is elvonatkoztatás terméke, ha úgy tetszik „pszichikus lenyomat”, de e nélkül egyáltalán nem beszélhetünk nyelvi jelről, hiszen e nélkül a nyelvi jelnek a szó minden kimondásakor újra és újra meg kellene születnie.

tudományok ~ valóság tudományok) idealista forrásokon nyugszanak, valamint helyesen mutat rá arra is, hogy téves dolog a dedukciónak a megismerésben való aktív szerepét kétségbe vonni (290—3). Itt valóban helyénvaló a határozott, egyértelmű hangvétel, de a vita során a magunk igazát logikai érvekkel célszerű bizonyítani (a „Filozófiai kislexikon” kioktatásszerű idézgetése nem mindig a legmeggyőzőbb), és a vitapartneret egyenrangú félként illik kezelni. Valószínű, hogy PAPP LÁSZLÓ is tudja, hogy mint vélekedik a marxista ismeretelmélet igazságról és valóságról, indukciónról és dedukciónról; arról van itt inkább szó, hogy az egyoldalúan deduktív irányzatokkal való harcban ő nem kevésbé egyoldalú túlzásokra ragadtatta magát. Külön vizsgálendő meg azután az is, hogy az egyes tudományokban mekkora a szerepe az induciónak és mekkora a dedukciónak, pl. a logikában és a matematikában az utóbbinak nyilván nagyobb az alkalmazhatósági területe, mint a nyelvészetben.

4. „A marxizmus elmélete sok mai kérdésre még nem adott — egyesekre ez ideig nem is adhatott — kielégítő választ. Új, eddig megválaszolatlan kérdések felmerülésekor el kell ismerni a válasz alapkoncepcióját érintő nézetkülönbségek lehetőségét is” — szögezi le a MSZMP tudománypolitikai irányelvei, de természetesen mindez nem vezethet a marxizmus pluralizálásához, mindennek a megkérdőjelezéséhez (TársadSzle. 1969/7—8 : 61—2). Több ízben és több alkalommal fölmerült már a kérdés, hogy mi is hát a dialektikus materialista módszer a nyelvtudományban. A kérdésre legutóbb és a leginkább kifejtve HERMAN JÓZSEF próbált felelni és fejtegetései sok hasznosat tartalmaznak (ÁNyH. 63—65), de lényegében ő is csak a kereteket jelölte ki, amit tartalommal még meg kell töltenünk. Ilyen marxista elvi igény jelentkezik többek között ZSILKA JÁNOS és H. MOLNÁR ILONA dolgozataiban: a marxista szemlélet talaján állva messzemenően felhasználják a modern formális elemzési módszereket, hogy új és mélyebb tartalmi eredményekre jussanak. Csak sajnálni lehet, hogy KOVÁCS FERENC nem kerített sort arra, hogy szóljon „a felszabadulás utáni marxista nyelvtudomány kialakulásáról és fejlődéséről” (293), mivel „Ezek nélkül valóban torz akármilyen fajta elmélettörténeti áttekintés” (uo.).

A nyelvészet, ahogy én látom, némiképpen hasonló állapotban van, mint a klasszikus fizika volt a modern atomelmélet felfedezésekor. Amit KOVÁCS FERENC hajlamos válságnak felfogni, az tulajdonképpen a fejlődésnek egy viharos és ellentmondásos szakasza mindazzal, ami ennek a velejárója. Az új módszerek és eszközök óriási távlatokat nyitnak, de alkalmazási lehetőségeik, illetve korlátaik még nem eléggé tisztázottak. Éppen ezért a marxista kutatóknak fokozott a felelőssége, hogy mi az, amit elfogad és mi az, amit elutasít. Az elméletnek a gyakorlatban való helytállása: mennyiben segít a nyelv bonyolult rendszerének és működésének jobb megismerésében — azt hiszem továbbra is ez az a kritérium, ami a kutató számára a döntő kell, hogy legyen. A mostani vita tükrében még inkább megszívlelendőnek tartom az irányelveknek a tudományos vita szabadságáról vallott határozott álláspontját: „Sem az új problémamegközelítésnek, sem az elméleti tisztaság védelmének az indokával azonban senki sem állíthatja, hogy saját, egyéni álláspontja az egyedül helyes. Különösen káros szélsőséges egyéni nézetek korlátlan és kritikátlan hirdetése, vagy az olyan törekvések, hogy ezeket akár a tudomány, akár a politika hivatalos álláspontjaként tüntessék fel” (uo. 61).

BAKOS FERENC

Megjegyzések az „Irányzatok, tanulságok” c. cikkhez

A fenti címen egy hosszabb eszmefuttatás jelent meg nemrég (NyK. LXXII, 11—30 és 275—96), amely „a hazai általános nyelvészet (nyelv-elmélet) fejlődésének vázlatos áttekintése — különös tekintettel a fejlődés felzabardulás utáni szakaszára” (i. m. 11. jegyz.) alcímet viseli.

Nehéz és kockázatos vállalkozás a közelmúltról történelmet (tudomány-történetet is) írni. A kortárs értékelésébe önkéntelenül belecsúszhatnak tárgyi tévedéseken kívül szubjektív érzések is: barátság, ellenszenv, rokonszenv. Az említett cikkben is a helytálló és vitathatatlan megállapítások, fejtegetések mellett határozottan érezhető az erős szubjektivitás. Ez annál feltűnőbb, mert hangneme a történésszé, aki a tények sokoldalú vizsgálatának látszatával végleges megállapításokra törekszik. Pedig tudjuk, hogy a távoli múlt eseményeit és azok rugóit minden kor és társadalom másként értékeli. A közelmúltra pedig fokozottan érvényes ez a megállapítás.

Mivel a szerző gyakran utal a „történeti hűség”-re, utolsó bekezdésében pedig szinte vitára ösztönzi az olvasót, éppen a történeti hűség kedvéért közlöm néhány kiegészítésemet. Csak futólag érintem, vagy nem is érintem azokat a kérdéseket, amelyekkel teljes egészükben vagy legalábbis lényegükben egyetértek.

A „Laziczius-ügy”-ben feltétlenül igaz az, hogy Laziczius Gyula, az általános nyelvészet talán legeredetibb és nemzetközileg legelismertebb magyar képviselője. A tudományos megbecsülés egyik formája azonban nem váratott olyan sokáig magára, mint a cikk alapján az ember gondolhatná. Első könyvét 1932-ben adta ki, három évre rá, 39 éves korában pedig az Akadémia levelező tagja lett.

Igaz az is, hogy az általános nyelvészet területén elmaradtunk a nemzetközi színvonalától nemcsak a kezdeményezésben, hanem a fejlődés ismeretében és tudomásulvételében is.

A hazai marrizmus tárgyalásakor azonban a szerző már egyrészt a védő, másrészt az ügyész szerepét ölti magára, és — úgy látszik, a tények nem kellő ismeretében — hamis képet állít az utókor elé. Állásfoglalása nem jelentkezik mindig nyíltan. Helyenként inkább sejtet, és erre ügyesen használja fel az írásjelek kínálta lehetőségeket.

Igaz, hogy a vezető nyelvészek közül egyik sem vesztette állását a marrizmus korszakában. A megfélemlítésnek azonban egyéb módjai is vannak, mint az állásvesztés. Nem gondoltam volna, hogy valaha is le kell írnom azt az „ügy”-et, amelynek magam is szenvedő szereplője voltam, de éppen a „történelmi hűség” miatt a szerző kényszerít erre.

Nem sokkal a Sztálin-cikkek megjelenése előtt a Lityerturnaja Gazetában egy cikk Bubrich szovjet nyelvész munkásságát kifogásolta. Azzal vádolja a tudóst, hogy Marr tanainak átvétele helyett finn és magyar polgári nyelvészek műveire hivatkozik. Ez elég volt ahhoz, hogy a finnugor nyelvtudomány négy akkori hazai képviselőjét egy marrista nyelvész és egy irodalmár „beidézze”.

A „vádlottak padján” Beke Ödön, Zsirai Miklós, Lakó György és jómagam ültünk. Az „ügyész” felolvasta az említett cikk megfelelő passzusát magyar fordításban, majd a legnagyobb meglepetésünkre felszólított minket, hogy fogalmazzunk meg egy nyilatkozatot a Szabad Nép számára. Ennek a nyilatkozatnak azt kellett volna tartalmaznia, hogy elítéljük eddigi „polgári szellemű” írásainkat, és önbírálatot gyakorolva ünnepélyesen meg kellett

volna fogadnunk, hogy ezentúl csak a marrizmus tanításainak szellemében írjuk műveinket. A nyilatkozat megfogalmazására néhány hetet kaptunk.

A négy „vádlott” többször összeült. A megbeszélések alapján mint a legfiatalabb, én fogalmaztam meg a kért nyilatkozatot. Ebben kifejtettem, hogy eddigi műveinkben nem találunk semmi olyat, amit jó lélekkel elítélendőnek tarthatnánk. Nem tehetünk ígéretet arra vonatkozóan sem, hogy a jövőben egy olyan irányzat szellemében írunk, amelyet csak jó-rossz ismertetések és néhány lefordított részlet alapján ismerünk. Arra azonban ígéretet tettünk, hogy a marrizmust a jövőben tanulmányozni fogjuk. A nyilatkozatban azt is megkérdeztük, miért csak négyünket szólítottak fel korábbi műveink megtagadására.

A következő ülésen a négy vádlotton és a két bírón kívül két néma szemlélő is jelen volt. Felolvastam nyilatkozatunkat. A bírák rosszállólag vették tudomásul makacsságunkat, és a néma szemlélőkkel együtt komoran kivonultak. Nem állítanám, hogy kellemesen éreztük magunkat.

Igaz, hogy egyikönket sem bocsátottak el, nem is helyeztek át, de erre már idő sem igen volt, mert hamarosan megjelentek a Sztálin-cikkek.

A „légkör” miatt tehát ne csak a hazai marristákon essék meg a szerző szíve!

Az az inszINUÁCIÓ pedig, hogy a Nyelvtudományi Intézet igazgatóját marrista múltja miatt váltották volna le, nem felel meg a valóságnak. Azt az akkor felelős állásban levő szerzőnek is tudnia kellett volna, hogy a Magyar Tudományos Akadémia újjáalakulása után fokozatosan m i n d e n akadémiai intézet élére akadémikus került. Az egykori marristák pedig továbbra is régi vagy új — de vezető állásban maradtak, vagy kerültek.

A marrizmust bíráló megjegyzés, amelyet a szerző egyszer idéz és kétszer hivatkozik rá (26, 28) valóban értékes dokumentum. Értékéből semmit sem von le ugyan, de éppen a „történelmi hűség” kedvéért meg kell jegyeznem, hogy az ismertetés 1947-ben, tehát még a hazai marrizmus agresszív virágkora előtt jelent meg. Az idézett mondat: „Mindenesetre — annak ellenére, hogy a modern nyelvelmélet egyes tételei ellent is mondanak a materialista nyelvszemléletnek, s így külföldön [melyik külföldön? — K. B.] nem is fogadják el — az új tanítás . . . a Szovjetunióban szelvében elterjedt, s egy tudománytörténeti szempontból nagy jelentőségű folyamatot indított el” (Nyr. LXXI, 141). Ez így tökéletesen igaz. Az elmélet valóban ellentmond a materialista szemléletnek, és a külföld valóban nem fogadta el. Nem biztos, hogy éppen ezért, mert ellentmond a materialista nyelvszemléletnek, hanem bizonyára azért, mert naiv, és mert zsákutcába vezet.

Téves képzeteket kelthet az olvasóban — ugyancsak a történeti szemlélet hiánya miatt — a szerző következő megállapítása: „nem volt egyetlen magyar nyelvész sem, aki a marrizmussal szemben a sztálini cikkek előtt nyíltan állást foglalt volna” (28). Próbálta volna csak meg valaki!

Akik abban a korban még nagyon fiatalok voltak, azok aligha tudják felfogni, hogy 1950 körül — mikor a marrizmust hivatalosan azonosították a marxizmussal — mit jelentett volna a nyílt állásfoglalás a marrizmussal szemben.

A marristákat túlzás gáncs nélküli lovagoknak, a marxizmus legjobb harcosainak feltüntetni. Nem vonom kétségbe éppen a legjobbak jóhiszeműségét. Voltak azonban olyanok, akik a marrizmustól egy kis „örségváltás” előnyeit remélték. Erre azonban már nem kerülhetett sor.

Nem igazságos dolog a nyelvtudományt — még az általános nyelvészetet sem — főleg programnyilatkozatok és távlati tervek alapján megítélni, vagy a névtani konferenciát egyetlen előadás egyetlen részlete alapján. A kollektív munkák nem nélkülözhetik a tervszerűséget, a módszertani alapelveket, az ütemezést stb. Maga a tudományszervezés is nehéz, felelősségteljes, de fontos és nélkülözhetetlen munka. Nem feltétlenül az a nagy nyelvész, aki bármely fórum előtt felvázolja a legfontosabb tennivalókat, — bár ennek jelentőségét korántsem becsülöm le — hanem az, aki a legfontosabb tennivalókból valamit meg is valósít.

Végül egy utolsó megjegyzés. Noha a szerző cikke csakis az általános nyelvészet (nyelvelmélet) huszonötéves történetével foglalkozik, egyetlen szava sincs a negyven lapon keresztül arról, hogy az elmúlt negyedszázad alatt — minden hiány, hiba, tévelygés ellenére is — megszületett A magyar nyelv-járások atlasza, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, A magyar szókészlet finnugor elemei, A magyar nyelv értelmező szótára és számos kézikönyv, hogy csak a legnagyobb műveket említsem. De ezeken kívül is tucatjával jelentek meg kitűnő, nemzetközileg is magasra értékelt értekezések, monográfiák, nagy értékű forrásmunkák stb.

A jámbor olvasó így azt a téves képet nyerheti a cikkből — ez bizonyára a szerző szándékával is ellentétben áll —, hogy az elmúlt huszonöt esztendő a magyar nyelvtudomány egy sivár, vigasztalan korszaka, és hogy csak néhány harcos nyelvész folytatott szélmalomharcot a haladásért, de ezek is a rosszindulatú maradiság állandó céltáblái és áldozatai voltak.

KÁLMÁN BÉLA

Note de la Rédaction

L'étude de Ferenc Kovács „Írányzatok, tanulságok” (Tendances et leçons) parue dans notre revue (NyK. LXXII, 11 — 30, 275 — 95) a suscité de vives répercussions dans les milieux des spécialistes. Les auteurs des articles de controverse, F. Bakos, L. Benkő, S. Imre et B. Kálmán s'inscrivent en faux contre l'évaluation surtout négative du processus d'évolution de la linguistique hongroise des derniers 25 ans, précisent leur point de vue concernant quelques aspects de l'époque contemporaine, abordent certaines questions de principe et de méthode, et par la rectification de quelques faits concrets d'ordre d'histoire et d'organisation scientifiques ils essayent de démontrer le caractère subjectif de l'interprétation et de la conception de F. Kovács.

Néhány kun eredetű nagykunsági tájszó

I

1. A török jövevényszavaink középső, ún. kun—besenyő rétegébe sorolt szavak közül csak kevésről tudjuk biztosan megállapítani, hogy az Árpád-korban Magyarországra betelepült török népek melyikének nyelvéből származik. Kétségtelen, hogy e szavak túlnyomó többségét a nagyobb számmal érkezett kipszak-török besenyők és kunok hagyták ránk, míg a jóval kisebb számú úzok és kálizok nyelvi hatásával alig-alig számolhatunk. A kunokról és a besenyőkről tudjuk, hogy nyelvük nagyon közeli rokonságban volt egymással, de egész kultúrájuk, szokásaik, életmódjuk is szinte teljesen azonos volt (vö. J. NÉMETH, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós*: BOH. II [1932], Anhang I. *Die Sprache der Petschenegen und Komanen* 50—59; GYÖRFFY GYÖRGY, *Besenyők és magyarok*: KCsA. I. kieg. köt. 461—7). Így tehát, ha a kun—besenyő rétegben együtt tárgyalt török jövevényszavainkat még szét akarjuk választani külön besenyő és külön kun eredetű csoportra, akkor nyelvi és művelődéstörténeti kritériumokkal nem sokra megyünk, csupán az időrendi és szóföldrajzi kritériumok segítségére támaszkodhatunk. Aligha lehet kun az olyan szó, amely már a XIII. századnál korábban, a kunok bejövetele előtt is előfordul, viszont kun eredetűnek kell tartanunk azokat a szavakat, amelyeket forrásaink a kunokkal kapcsolatban említenek (BÁRCZI i. m. 70—1), vagy amelyekről kimutatható, hogy a kunok egykori életmódjára, szokásaira, viseletére stb. jellemző fogalmak nevei, és a magyar nyelvbe a középkorban. — nemcsak hazánkban, hanem tőlünk nyugatabbra is imitt-amott — oly nagyon népszerű kun divat révén kerültek. E szavak egyrésze aztán a köznyelvből kiavult, lassanként visszaszorult a kunlakta vidékek nyelvjárásába, úgyhogy azok egyikét-másikat ma már csak leginkább a két Kunságon, illetőleg a velük szorosabb kapcsolatban lévő szomszédos alföldi területeken ismerik.

2. Ilyen, egykor a köznyelvben is megvolt, de legalábbis Alföld-szerte ismert, mai napság azonban már csak nyelvjárási szinten élő kun eredetű szavunk az *árkány*. A MTSz. szerint csak Kiskunhalason ismerik, és az ÚMTSz. kéziratos anyagában is csak innenvaló adatot találunk. Nem csodálkozhatunk hát rajta, ha ezen egy kiskunsági helységből való adatok alapján a TESz. csak annyit állapít meg szavunkról, hogy „török, közelebről valószínűleg kun eredetű”. Ha viszont figyelembe vesszük, hogy az *árkány* (*árká*) szót korábban az egész Nagykunságon ismerték (vö. GYÖRFFY ISTVÁN, *A szilaj pásztorok* [Karcag, 1928] 39), és még ma is sokan ismerik vagy emlékeznek rá a nagykunsági helységek többségében, akkor szavunkat nemcsak „valószínűleg”, hanem biztosan tarthatjuk kun eredetűnek. HERMAN OTTÓ is, amikor

1914-ben megjelent nagybecsű művében (A magyar pásztorok nyelvkincse 299) azt írja az *árkányról*, hogy „sok helyen” hallotta, ezen nem értett mást, mint hogy az általa leginkább bejárt pusztákon, vagyis a Kis- és Nagykunságon, illetőleg ezeknek bugaci, ecsegi, Hortobágy melléki pusztáin nevezik így a csikósok és gulyások hurkos pányvakötélét. A mai Nagykunságon már inkább csak a legidősebb, pásztorviselt nemzedék ismeri e szót eredeti jelentésében, magam Karcagon, Kunmadarason és a Nagykunsági Állami Gazdaság Ecseg pusztai ménésénél egy túrkevei csikóstól hallottam. GYÖRFFY LAJOS — szíves levél- és szóbeli közléseit ehelyütt is hálásan megköszönöm — Túrkevéből a következő adatot közli levelében: „Makra Lajos 70 éves, volt csikós az *árkány* szóra határozottan emlékszik. Szerinte ez a 'befogó kötél' neve volt. Fele lószór, fele kenderből volt fonva. Neki is volt ilyen. Ábrahám István kevi köteles csinálta. Az volt a jó benne, hogy nem kellett vízbe mártani. A ló farokszőréből fontak bele.” Kihalófélben levő szó, bár egy közmondásban („Nyakas lúnak is nyakába vetik az *árkánt*”) és egy szólásmondásban („Eb a csikaos bunda nekül, de meëg inkább *árkán* nekül”) nemcsak az említettekben, hanem a többi nagykun városban, és Kisújszálláson Kunhegyesen is emlegetik, és nemcsak a legöregebbek, hanem a középkorúak nemzedéke is ismeri. Ez utóbbiak közül aztán már kevesen tudják az *árkány* szó valódi jelentését, némelyikük úgy vélte, hogy 'kötőfék'-et, sőt 'rezesbaltá'-t, vagy 'fokos'-t jelent, míg 'csikófogó hurkos kötél' jelentésben az újabban divatba jött *pányva* szót használják. Ismerik, de „a régi öregek szavának” tartják a XVIII. század második felében a Bácskába kirajzott nagykunok is. 1968 nyarán egy ómoravicai és pacséri lakosokból álló küldöttség látogatott el Karcagra, akik közül ketten is ismerték a szót, de nem 'csikófogó pányva', hanem 'lószórból font hosszú, erős kötél' jelentésben. (A bácskai nagykunok egyébként sok olyan régi nagykunsági szót megőriztek, amelyek közül többet ma már az „óházában”, a Nagykunságon egyáltalán nem, vagy alig-alig ismernek. Többek között ezért is fontos és érdemes volna alaposan megvizsgálni a csaknem 200 éve Bácskába települt nagykunok nyelvjárását.)

A Kunságon kívül szavunkat alig ismerik másfele, magam csak Hajdúszoboszlón, Kungyörgyön és Füzesgyarmaton hallottam. Ez utóbbi két helyen sem úgy ismerik, mint odavaló, helybeli szót. A Kungyörgyi Ménesikótelepen egy 40 év körüli nádudvari születésű csikós bojtárkorában tanulta e szót egy kunmadarasi csikóstól, Füzesgyarmaton pedig — HOMOKI JÁNOS barátom szíves szóbeli közlése szerint — egy idős csósz úgy tudja, hogy „a karcagiak becézik így a pányvát”.

Megvan még a szó a Csík megyei és a moldvai csángó dialektusokban is *arkán*, illetőleg *ārkan* alakban és 'pányva(kötél)', illetve 'csapda, tőr; mádarfogó hurok' jelentésben (ÜMTSz.). E szavak azonban a szintén kun, esetleg tatár eredetű román *arcán* 'Pferdeschlinge' szó (vö.: ŞAINEANU, Influența orientala. II. 24; H. F. WENDT, Die türkischen Elemente im Rumänischen 101) átvételei, és így nem függenek össze közvetlenül a kunsági *árkány* szóval.

3. Ugyancsak a Nagykunságba és a bácskai nagykunok nyelvjárásába szorult vissza a szintén kun eredetű *boza* szavunk is, amely pedig valaha, legalábbis a XVI. század eleje óta (lásd a Jordánszky-kódex adatát: RMNy. V. 263), a köznyelvben is megvolt.

A kölesből, később pedig tengeriből erjesztett *boza* a múlt században még kedvelt itala volt a nagykurcra. LACZKA JÁNOS, a Nagykun Kerület akkor

kapitánya, egy hetilapunk kérésére részletesen ismertette is annak készítési módját (vö. Hasznos Mulatságok. 1826. 52. szám). A Nagykunságon a mai 70—80 évesek közül még néhányan emlékeznek rá, hogy gyermekkorukban — tehát kb. a századforduló táján — szüleik, nagyszüleik időnként készítették *bozát*, *boza-ciberét*. Némelyikük azt is tudja, hogy az előbbit inkább kölesből, illetőleg köleskásából, az utóbbit meg inkább tengerilisztből készítették, de hogy milyen módon, arra már pontosan senki sem emlékszik. Többen úgy vélik, hogy régebben is főként csak a szegényebbek éltek vele, akiknek nem termett, vagy nem tudtak borhoz jutni. Megint mások tréfásan „kunsavó”-nak emlegetik a *bozát*.

Szintén csak a legidősebbek nyelvében él a „szóke-boza” színnév is; így emlegetik némi megvetéssel a Kunságon ritkaságszámba menő szalmaszóke hajú gyermeket, a *boza* sárgás színére emlékezve. A fiatalabb, középkorú nemzedék is használja még a „hiszem, felilett, mint a *boza-cibere*” szólást, inkább csak sejtve, mint tudva, hogy mi is az a „*boza-cibere*”.

Meg kell említenünk, hogy a Bácskában másfele is ismerik a *boza* szót nemcsak a nagykunsági lakosokból települt helységeekben. Nem lehetetlen, hogy azokban a nyelvjárásokban is kun eredetű e szó, és így esetleg a nagykun „kivándorlók” révén került oda; sokkal inkább valószínű azonban az, hogy délszláv közvetítésű oszmán-török jövevényszó (vö. TESz.).

4. Kun eredetű tájszavaink közé tartozik *daku* szavunk is, amely ugyan sohasem volt az egész országban általánosan elterjedt szó, de korábban mégis nagyobb területen élt, mint manapság. Csaknem az egész Alföldön ismerték, különösen a két Kunság területén és a velük szomszédos hajdúsági, sárréti, bihari, békési, csongrádi, hevesi részeken, többfele is. Mai napság azonban egyre inkább kiszorul a használatból, csakúgy, mint az általa jelölt ködmönféle ruhadarab is, és hovatovább még a Kis- és Nagykunságon is kevesen fognak rá emlékezni.

A *daku* a magyarországi kunok nyelvében is jövevényszó, a mongolok nyelvéből került a kunba (LIGETI LAJOS, A mongolok titkos története, Budapest 1962. 148), mint ahogy a kun *nöger* > magyar *nyöger* szó is végső soron mongol eredetű (NÉMETH GYULA: MNy. XLIX, 304—18).

II

Kun jövevényszavainknak a fentiekben említetteken, illetőleg bemutatottakon kívül van még egy olyan csoportja is, amelyet mind a mai napig az elmagyarosodott kunok magyar nyelvjárásai őriznek. E szavak — úgy látszik — sohasem kerültek bele a köznyelvbe, és ma is igen szűk területen, főként a Kis- és Nagykunságban élnek, esetleg még itt-ott annak közvetlen szomszédságában. Mivel nyelvjáráskutatásunk talán éppen a kunsági magyar nyelvjárásokkal foglalkozott a legkevesebbet, e szavakról a szakemberek közül is csak keveseknek volt tudomása. A helybeli kutatók, főleg etnográfusok ilyen irányú munkáinak is csak kis töredéke jelent meg ez ideig. NAGY CZIROK LÁSZLÓnak hatalmas kiskunsági szó- és szólásgyűjteménye mind ez ideig kiadatlan, úgyszintén GYÖRFFY LAJOSnak 1958 óta gyűjtött több száz szavas nagykunsági tájszógyűjteménye is. Magam is régóta gyűjtöm a nagykunsági pásztorélet, állattartás, népi lovasélet, továbbá a jellegzetesen kunságinak, illetőleg alföldinek ismert népi mesterségek szókincsét. E szavak egyrésze kun eredetű, melyek közül néhányat az alábbiakban mutatok be:

barág

1. E szavunkat főnévként 'nagytestű, hosszú-, gubancos-, bozontos-szőrű pásztorcutya (komondor és kuvasz)' és melléknévként — de úgy is csak mint a „kutya” szó jelzőjét — 'nagytestű, hosszú-, bozontoszőrű' jelentésben Karcag, Kunmadaras és Kunhegyes helységeiben hallottam. Főleg az idősebbek ismerik, de közülük is többen apáik, nagyapáik jellemző szavának tartják. Idős barátaim és ismerőseim szerint csak a nagytestű kunsági pásztorcutya-fajtákat, a kuvaszt és a komondort hívják *barágnak*, *barág-kutyának*, míg az ezeknél jóval kisebb, de szintén nagybundájú, bozontoszőrű pulit *barágosnak*, *barágos-kutyának* (vagyis 'komondoros, komondorszerű kutyának') emlegetik.

2. A *barág* szó mint köznévi — az eddig összegyűlt adatok alapján — ma már csak a felsorolt nagykun helységeiben él, régebben azonban az egész Nagy-kunszágon ismert lehetett. Ezt bizonyítja gyakori tulajdonnévi használata is. Mint pásztorok ragadványneve, két helyről is van rá adatunk: a harmincas évek táján Mesterszálláson pásztorokodott egy ideig egy Hamari Sándor nevű juhász, akinek *Barág* volt a ragadványneve (KABAI IMRE karcagi lakos közlése), és a kisújszállási határban is élt egy *Barák* (így!) Samunak nevezett idős gulyásember, akinek SZABÓ IMRE kisújszállási barátom nem is tudta a valódi családnévét. (Analogiaként megemlítem, hogy hasonlóképpen „kutya” neve volt egy másik nagykun pásztornak is, akit ragadványnevén *Kuvasz Gyurinak* hívtak, lásd: SZŰCS SÁNDOR, Pusztai krónika 82)

Ma is élő családnévként nem fordul elő a Nagy-kunszágon, csak a Hajdúszágon. SZŰCS SÁNDOR, egy pusztai verekedésről írva, említ egy *Barak*, Örros *Barak* nevű hajdúböszörményi gazdaleányt (i. m. 56); ilyen nevű család ma is él Hajdúböszörményben. (E hajdúsági családnév alighanem szintén kun eredetű, hiszen tudjuk, hogy a lovas hajdúk zöme — de a gyalogosok egy része is — a Kis- és Nagy-kunszágból toborzódott.)

A fentiekben bemutatott, köz-, személy- és ragadványnévi funkciókban szereplő *barág* szavunkat kutyanévként sokkal gyakrabban halljuk emlegetni a Nagy-kunszágon. Saját adataim ugyan csak Karcagról, Kunmadarasról és Kunhegyesről vannak, de a *Barág* kutyanév más nagy-kunsági helységeiben is használatos; SZŰCS SÁNDOR — szíves levél- és szóbeli közléseit ezúton is köszönöm — kisújszállási és túrkevei tanyákon is hallotta.

3. A *barág*-nak -s képzős melléknévi származéka a már említett *barágos* szó, melynek jelentése: 'hosszú-, bozontoszőrű (kutya)'; 'télen a szilaj tartás mellett hosszúra nőtt szőrű (ló)' (Karcag, Kisújszállás, Kunmadaras, Kunhegyes). A szónak azonban egyéb, másodlagos jelentései is vannak, melyekről SZŰCS SÁNDOR is tudósít. Levelében ezt írja: „... a karcagi öreg Király Péter bácsitól hallottam, bizonyos »Karsai komá«-ról beszélvén, így: »*barágos* ábrázata volt«, vagyis igen dús, vastag szemöldöke és hatalmas bajusza volt a nevezettnek, és sohasem volt annak rendje-módja szerint „kiborotválkozva”. Ugyancsak SZŰCS SÁNDORTól tudom, hogy az elhanyagolt, erősen gurdinos szántóföldet is *barágos*-nak, *barágos feőd*-nek mondják a karcagi öregek. Szavunk további jelentései tehát: 'nagybajuszos, -szemöldökös, borostás arcú (ember)'; 'elhanyagolt szántóterület, melyet sűrűn borítanak a nagyranőtt gyomnövények'.

4. Nagy-kunsági *barág*, illetőleg *barágos* tájszavaink a kun *baraq* szóra mennek vissza, melynek a török nyelvi megfelelők alapján feltételezett jelen-

tése: 'bozontos-, nagyszőrű (pásztorkutya)' volt. A szó a Codex Cumanicusban nem fordult elő, de a „Povestj po Lavrent. spisku” orosz évkönyv 1185-ben egy kun neveként említi (375): „... *polovec Barak* ...” ('... kun *Baraq* ...'). Megvan továbbá — szintén mint egy kun főember neve — Romániában is (vö. RÁSONYI, Contributions à l'histoire des première cristallisations d'État des Roumains: Ostmitteleuropäische Bibliothek. III, 11) és a Nagykunságon is: egy Kolbáz-széki kunt 1521-ben Demetrius *Barag* néven említ egyik oklevelünk (GYÁRFÁS III, 780). A XIII—XV. században Belső- és Közép-Ázsiában, valamint az Arany Horda területén igen elterjedt személynév, több kipszak és mongol kán, vezető ember viseli a *Baraq* nevet (vö. P. PELLIOU, Notes sur l'histoire de la Horde d'Or 57—8; uő., Notes on Marco Polo. I, 75—6; A. N. KURAT, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler 8—9, 21—6, 30—3, 135—48).

A *baraq*, mint közszó, a török régiségben csak Kāšgarinál és az egyiptomi kipszak nyelvemlékekben van meg: Kāšg. *baraq* 'langhaariger Hund, der nach dem Volksglauben aus einem der beiden letzten Eier eines alten Adlers entsteht' (BROCKELMANN 31); 'çok tüylü köpek; nagyszőrű kutya' (ATALAY I, 377); TZ. *baraq* 'çoban köpeği; pásztorkutya' (ATALAY 148); AL-IDRĀK *baraq* 'tüylü bir cins köpek; egy nagyszőrű kutya fajta' (VELET İZBUDAK, El-İdrāk Haşiyesi 7); Abū Haiyān *qılbaraq* 'tüylü av köpeği; nagyszőrű vadászkutya' (CAFEROĞLU 75). Kipszak szónak látszik, a mai török nyelvjárások közül is elsősorban a kipszak nyelvjárásokban van meg: nogáj *baraq* 1. 'овчарка, собака с лохматой шерстью (вообще); juhászkutya, (általában) bozontosszőrű kutya'; 2. 'волосатый, лохматый, мохнатый; szőrös, bozontos, gubancos' (BAKAKOV 1963, 70); dobr. tatár 1. 'hosszúszőrű kutya'; 2. 'hosszú-, bozontos-, kijece-, gubancosszőrű'; karakalpak *baraq* 'волосатый, лохматый (о животном); nagyszőrű, bozontos (állat)' (BAKAKOV 1958, 85); kazak *baraq* 'a breed of dog' (SHNITNIKOV 1966, 43); kirgiz *baraq* 'лохматый, косматый, с длинной шерстью; gubancos, bozontos, hosszúszőrű': *baraq it* 'длинношерстная собака; hosszúszőrű kutya'; *baraq qulaq at* 'лошадь, с лохматыми ушами (т. е. непородистая лошадь); szőrösfülű ló (azaz nem fajtatizta)' (JUDACHIN 1965, 109); Qoŋrat-özbek *baraq* 'bête à laine (chameau, mouton); ayant beaucoup de laine' (LIGETI LAJOS professzor gyűjtése); özbek *barāq* 'лохматый, косматый, мохнатый, пушистый; bozontos-, gubancos-, bolyhosszőrű': *barāq it* 'лохматая собака; bozontosszőrű kutya'; *barāq muşuq* 'пушистый кот; bolyhosszőrű kandúr'; *barāq qāš* 'косматые брови; bozontos szemöldök' (BOROVKOV 1959, 55); mai ujj. *baraq* 'лохматый; пушистый; bozontosszőrű, bolyhosszőrű': *baraq išt* 'лохматая собака; bozontosszőrű kutya' (NADŽIP 1968, 186). Az oguz nyelvjárások közül csak az oszmán-törökben találtam rá adatokat: *barak* 1. 'tüylü, killi çuha, kebe; szőrös posztószövet, nemezköpenyeg'; 2. 'bir cins tüylü av köpeği; egy nagyszőrű vadászkutya-fajta' (Türkçe Sözlük⁴, 81); az anatóliai dialektusokban: Ürgüp, Kayseri, Karahisar: *barak, barak*; Niğde: *kılbarak* 'uzun kıvrık tüylü, ufak bir nevi köpek, avına çabuk varan köpek; egy kis termetű, hosszú-, göndörödő szőrű kutya fajta, a zsákmányát gyorsan elfogó kutya' (KOŞAY, Anadilden Derlemeler I, 26); Kayseri: *baraq* 'tüylü köpek; nagyszőrű kutya'; Denizli: *barak* 'orta yapılı, çok tüylü köpek; közepes nagyságú, hosszúszőrű kutya' (KOŞAY i. m. II, 13).

5. A felsorolt adatok alapján megállapíthatjuk, hogy nagykunsági *barāq* tájszavunknak és -s képzős származékának, a *barāgos* szónak a jelentései

vagy teljesen azonosak török nyelvi megfelelőinek jelentéseivel, vagy pedig — ha azok másodlagos fejlemények — igen közel vannak egymáshoz.

Szavunkat hangtanilag is kifogástalanul magyarázhatjuk a kun *baraq* szóból. A kun illabiális *a* az első szótagban labializálódott, a másodikban pedig *á*-vá nyúlt. Az *á* > *á* nyúlást — amely két- és több tagú szavaink utolsó szótagjában gyakran ható tendencia — valószínűleg az is elősegítette, hogy a hangsúly az eredeti kun szóban erre a második szótagra esett. A szóvégi *-g* is szabályosan felel meg a kun szó szóvégi veláris *-q*-jának (vö. *Karcag* < kun *Qarsaq* [NÉMETH GYULA: MNy. XVIII, 125–7]; *maszlag* < arab *maslag* [BÁRCZI, Hangtört.² 164]). Az oklevélben szereplő Kolbáz-széki kun *Barag* névnek még mindkét szótagjában azonos magánhangzókat látunk, a szóvégen viszont az eredeti *-q* helyén *-g*-t. Vajon 1521-ben már magyarul, a lejegyzett alakban kell-e olvasnunk e nevet, vagy pedig még olvashatjuk-e kunul *Baraq*-nak? Valószínű, hogy ekkor még élt a kun nyelv, és a név illabiális *á*-it az oklevél magyar írója csak *a* betűvel tudta visszaadni, a szóvégi veláris *-q* hangot pedig *-g*-vel. (Egyébként csaknem szabályszerű, hogy a török nyelvi veláris *q* hangot a laikus magyar nyelvérzék *g*-nek hallja. Magyarországon járt dob-
rudzsai tatár és kazak barátaim veláris *q* hangjait a nem nyelvész magyarok *g*-nek értették.)

6. A török *baraq* szó — többek között — átkerült a mongolba is. „A mongolok titkos története” 78. fejezetében találjuk a *barus* (o: *baruq*) szót, melynek jelentése: 'baruk-kutya, egyfajta ragadozó vadállat' (LIGETI LAJOS, Mongol nyelvemléktár III, 37; uő. A mongolok titkos története 22, 217). E. HÄENISCH e szót 'heftig, gierig'-nek fordítja (Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobe'a'an [Yüan-Ch'ao Pi-Shi] Geheime Geschichte der Mongolen 13). A mai mongol nyelvjárások közül a szó megvan a kalmükben: *bar^vg*, *bar^vg noxã* 'Hofhund, Wachthund; eine kraushaarige Hunderasse' (RAMSTEDT 34) és az afganisztáni mongolban: *borãq pišši* 'grand chat au poile touffu' (LIGETI LAJOS professzor szíves közlése).

Török jövevényszó a perzsában is a *baraq* 'Tier mit dichten langen Haaren' (vö. G. DOERFER, Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen II, 280), valamint az örményben is a *barak* 'greyhound, harrier, hunter' (KOUYOUMDJIAN 1950, 101) szó (vö. G. DOERFER i. m. 280–81). A bolgár és a szerb nyelv *barak* 'Art langhaarige Hunde' jelentésű szava valószínűleg oszmán-török jövevényszó (vö. MIKLOSICH 256).

Az eddig elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy *barág* táj-szavunk kun eredetű, és közvetlenül a kunból került a nagykunsági kunok magyar nyelvjárásába. Bár a szó megvan az oszmán-törökben, illetőleg a bolgárban és a szerb-horvátban is, mégsem valószínű, hogy szavunk oszmán-török jövevényszó. A Kunságon a XVI. század elejéről személynévi adatunk is van rá, ezenkívül mint közszó, ragadványnév és kutyanév csak a Nagy-kunságon — tehát kunlakta területen — van elterjedve.

kajtár

1. A MTSz. szerint a *kajtár* szó a következő jelentésekben fordul elő nyelvjárásainkban: 1. (Erdély) 'mindent fölkutató'; 2. (Székelyföld) 'tilosba járó (marha)'; 3. (Szilágy-, Alsó-Fehér megye, Székelyföld) 'nyalánk, torkos'; 4. (Baranya megye) 'csavargó, kóborló'; 5. (Székelyföld) 'buja, bujálkodó'; a Nagy-kunság szomszédságában pedig: 6. *kajtár lúd* (Mezőtúr, Poroszló); 7.

kajtár liba (Hajdú-Bihar megye, Pocsaj) 'fia nélkül való'. Az utóbbi szó, a *kajtár liba* a Nagykunsaágon is ismeretes, legalábbis Túrkevényben. GYÖRFFY LAJOS levelében ezt írja: „Farkas Józsefné szül. Ábrahám Mária, 71 éves, . . . a *kajtár* szóval kapcsolatban annyit tud, hogy a *kajtár liba* annak a fajtának a neve volt, amelyik kékecszürke tollú, bibircsós csőrű, folytonosan tojik, de nem kotlik. Mindig lármázik, gágog. Úgy emlékszik, hogy a tojatóketrecet is *kajtárnak* hívták.”

2. E szavak a *kajtat* ~ *kojtat* 'kutat, keresgél; kószál, kóborol, koslat, lótfut' igével függenek össze és alapszavuk a Székelyföldön élő *kajt* (*kajti*) 'keres, kutat' ige (vö PAIS: MNy. XI, 407). A *kajtár* melléknév pedig ennek a *kajt* igének az -ár deverbális nomenképzővel képzett származéka volna (az eredetét tekintve finnugor [uráli] *i igenévképző + -r szemánális nomenképzőből keletkezett -ár, -ér képzőbokra vonatkozólag lásd: D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története 82—3).

3. A *kajtár* szót és a *kajtár madár* kifejezést Karcagon és Kunmadarason nem a másutt szokásos jelentésben ismerik. E nagykunsaági helységeekben a szó jelentése: 'vándormadár, ősszel délre, melegebb tájakra költöző és tavasszal visszatérő, többnyire nálunk költő madár (fecske, gólya, daru, gémfélék stb.)', Kisújszálláson pedig a 'vadlibá'-t hallottam *kajtár*-nak, *kajtár libá*-nak nevezni.

A szónak azonban olyasféle jelentése is van a Nagykunsaágon, amely a túrkevei, mezőtúri, poroszlai és pocsaji adatokkal rokon. VAS JÓZSEF 87 éves karcagi vadász szerint a kunsaági vadászok, madarászok — az általános helyi, „paraszti” szóhasználattól eltérően — nemcsak a 'vándormadár'-akat hívták *kajtárnak*, hanem 'a fiatal generációból kiöregedett, attól különvált, külön kis csapatban együtt élő gémfélé'-ket is.

4. A nagykunsaági *kajtár*, *kajtár madár* szavaknak — amint láttuk — alapvetően más a jelentése, mint az egyéb magyar nyelvjárások azonos hangzású szavának. Ezért nem is tartjuk avval egyeredetűnek. Mivel a szó a nagykunsaággal azonos jelentésben megvan török — közelebről kipesak — nyelvterületen is, úgy véljük, hogy kun eredetű.

A magyarországi kunban volt egy **qaytar quš* 'vándor-, költöző madár' szó. Ebből — valószínűleg még a kétnyelvűség korában — a nyelvérzék elvonta a *quš* 'madár' elemet és magyar megfelelőjével helyettesítette. Később pedig, részleges jelentéstapadás folytán, alkalmasint már a *madár* szó is elvonódhatott, illetőleg használata alternatívává lett, és így keletkezett a *kajtár madár* ~ *kajtár* szópár.

5. A *kajtár* szó tehát a kun **qaytar quš* 'vándormadár' szónak *qaytar* 'visszatérő, ami v. aki visszatér, vissza szokott térni' jelentésű elemére megy vissza, amely a *qayt*- 'visszatér' ige -(a)r képzős participium aoristi származéka.

A *qayt*- 'visszatér' ige megvolt a magyarországi kunban is, ezt kunsaági személy- és helyneveink bizonyítják: 1346 és 1429 óta szerepelnek okleveleinkben a *Kajthar*, *Kaytor*, *Kajtor*, *Kajtár* nevek (Oklsz. 437), megvan a Hontos-zéki *Kajtorszállás*, továbbá *Bodakajtor* helynevekben (< *Qaytar* 'celui qui retourne'; vö. RÁSONYI: Acta Orient. Hung. XX, 142; e nevek egyébként alakilag is megegyeznek *kajtár* szavunkkal, ezek is a *qayt*- igének -(a)r képzős származékai), valamint az 1488-ban említett *Kayathkan* helynévben (< *Qaytqan*, *Qayitqan* 'retournant'; vö. RÁSONYI i. m. 141). Kipesak és egyéb török nyelvemlékekben a következő adatokat taáljuk: CC. *qajt*- 'zurückkeh-

ren; reuerti' (GRÖNBECH 190); LN. *gayit*- 'ua.' (Houtsma 94); TZ. *gayit*- 'geri dönnek; visszatér' (ATALAY 189) Abū Haiyān *gayit*- 'dön-, avdet et-; visszatér, megfordul' (CAFEROĞLU 74); Rabg. *qajt*- 'возвращаться; visszatér' (MALOV, Pamjatniki 410); ЎЏQ. *qajt*- 'wracać, zawracać; visszatér, megfordul' (ZAJĄCZKOWSKI 129); Qaw. *gayt*- 'zurückkehren' (TELEGI 316); KaršiKomm. *gayt*- 'возвращаться; visszatér' (BOROVKOV 194); ŠejxSul. *gayt*- 'zurückkehren, sich umwenden, zurückgehen' (KÚNOS 114); örmény-kipszak *qajt*- 'retourner, revenir (DENY 56); 'rentrer, revenir a l'état précédent' (TRYJARSKI, Dict. Arm.-Kiptchak I, 468); óoszmánli *kayt*- 'geri dönnek, avdet etmek; visszatér, megfordul' (Tarama Sözlüğü I, 438). A mai török nyelvjáráásokban: nogáj *gayt*- 'возвращаться, поворачивать; visszatér, megfordul' (BASKAKOV 1963, 139); dobr. tatár *gayt*- 'ua.'; karacsáj *q'ajit*-, *q'ajit*- 'zurückkehren' (PRÖHLE 114); balkár *qajt*- 'zurückkehren, sich hinwenden, einkehren, vorsprechen' (PRÖHLE 233); kumuk *gayt*- 'возвращаться; visszatér' (BAMMATOV 1969, 182); troki karaim *kajit*- 'zurückkehren, umkehren' (KOWALSKI 209); kazáni tatár *gayt*- 'ua.' (TRS. 1966, 212); baskír *gayt*- 'ua.' (BRS. 1958, 314); karakalpak *gayt*- 'ua.' (BASKAKOV 1958, 356); kazak *gayt*- 'to return' (ŠHNITNIKOV 1966, 253); kirgiz *gayt*- 'ua.' (JUDACHIN 1965, 323); özbek *gayt*- 'ua.' (BOROVKOV 1959, 600); mai uigur *gayt*- 'ua.' (NADŽIP 1968, 593); turki *gayt*- 'to turn, to return, to say' (JARRING 1964, 236); türkmén *gayt*- 'возвращаться; visszatér' (TRS. 1968, 144); oszm.-tör. *kayt*- 'bir karardan, bir kanidan geri dönnek, nélkül etmek; rücu etmek; elhatározásáról lemond, meggyőződését feladja, (vmit) megtagad, visszavon; visszavonul' (Türkçe Sözlük⁴, 421).

A rendelkezésünkre álló, és itt bemutatott török szóanyag alapján megállapíthatjuk, hogy a *gayt*- 'visszatér' ige a kipszak és a keleti török nyelvjáráások jellegzetes szava. Az oguz nyelvjáráások közül csak a türkménben és az oszmán-törökben van meg, de ezekben a nyelvekben sem ezt a szót használják elsősorban ebben a jelentésben, hanem a *dön*- igét. Az oszmán-törökben pedig — amint láttuk — a *gayt*- ige eredeti jelentése már jócskán megváltozott.

6. A török nyelvemlékekben 'vándormadár' jelentésű *qaytar quş* szót nem találunk. Megvan azonban a szó a dobrudzsai tatárok nyelvében, egy négy-soros népdalból és egy *şin*-dalból tudjuk idézni: *Qaytar quşlar, turnalar | Qayda uşip ketesıs | Janım süygen jıgıtke | Menden selam aytınis* 'Vándormadarak, darvak | Hová mentek, repültök? | Az én kedvesemnek | Mondjátok, hogy üdvözlöm!'; a *şin*-dal tréfás hangulatú, a tatár legény így csúfolódik a neki versben (dalban) válaszolni nem tudó leánynak: *Aşiq bolsın jolıñıs qaytar quşlar | Al yanaqlım şınamas sızmen uşar* 'Jó utat, vándormadarak!; Az én piros arcúm nem tud *şin*-dalt mondani, ő is repül veletek!'

A bulgáriai Oranköyben (bolgár nevén: Guljamo Vrano-ban) egy tatár férfit ragadványnevén *Qaytar Turna aqay*-nak, azaz 'Vándor Daru bácsi'-nak hívnak a falujabeliek, ugyanis csak nyáron — illetőleg tavasztól őszig, amíg a mezőn van munka — tartózkodik otthon a falujában, a telet általában a városban, Ruséban tölti el, ahol általában valamelyik gyárban szokott munkát vállalni.

A dobrudzsai tatárhoz hasonló szerkezetet használ 'vándormadár' jelentésben a baskír nyelv is: *küser qoştar*, azaz 'költözködő, vándorló madarak' (s. v. 'перелётные птицы': RBS. 1964, 543), valamint a kirgiz: *kelgin quşlar* tkp. 'megjövő madarak' (s. v. 'перелётные птицы': JUDACHIN 1944, 564) és a kumuk nyelv: *getegen quşlar* tkp. 'elmenő madarak' (s. v. 'перелётные птицы': BAMMATOV 1960, 636). A többi török nyelvjáráásban általában körülírják ezt

a fogalmat, illetőleg az orosz *перелетные птицы* szót fordítják le, magyarázzák így: nogáj *qaytıp ketetajan quslar* tkp. 'visszatérve elmenő madarak', vagyis 'olyan madarak, amelyek visszatérnek, majd újra elmennek' (BASKAKOV 1956, 414); karakalpak *ušip qaytívšü quslar* tkp. 'elrepülve visszatérő madarak' azaz 'olyan madarak, melyek elrepülnek, majd újból visszatérnek' (BASKAKOV 1967, 648). Megemlíthetjük még itt, hogy 'visszafelé vezető út' jelentésben a karacsáj nyelv a *qaytır jol* kifejezést használja (s v. 'возвратный путь': RKBS. 1965, 77), melynek első tagja ugyanúgy a *qayt-* ige -r képzős participium aoristi származéka (e képzőről lásd: RÄSÄNEN, Morphologie 139—40; A. VON GABAIN, Die Sprache des CC.: PhTF. I, 57—8; PRITSAK, Das Kiptschakische: PhTF. I, 79), mint a dobrudzsai tatár *qaytar quš* kifejezés első tagja, valamint a nagy-kunsági tájszó alapján a magyarországi kunban is feltett azonos alakú és jelentésű kifejezés megfelelő eleme.

kamcsi

1. A *kamcsi* szót a Nagykunságon és környékén két, egymással közeli rokon jelentésben ismerik: 1. 'karikásos tor' (Karcag, Kisújszállás, Kunmadaras, Kunhegyes, továbbá Tizsaszöllös, Bucsá); 2. 'rövidnyelű, rövidszíjú os tor, lovaglóos tor, korbács'. A szót ez utóbbi jelentésében csak Túrkevében, Karcagon és Kunmadarason hallottam. GYÖRFFY LAJOS Túrkevéből az alábbi adalékot közli levelében: Somogyi Sándor 78 éves, volt kisparaszt a következőkről tud: „A *kamcsi* ott vaot a bíresek vállán, rövid nyelvű, három ágra szíj-búl, vagy köteélbúl font korbácsfeüle, amit akkor használtak, amikor a marhákat szabadon eresztették pl. itatni; levették a kötelet a fejirúl ees ezzel csapkodtak a hamis marhára. Lovaglóos tor is, de nem karikás! a jobbkeéz csuklójára húzták szíjkarikával.” A 63 éves karcagi KISS GÁSPÁR bátyám szerint csak a karikást hívták *kamcsinak*, míg a gazdaemberek, -legények lovaglásnál használt rövidnyelű, korbácsszerű os torának *kiskamcsi* vagy *legikamcsi* volt a neve. Ugyancsak őtöle hallottam egy régi, századeleji kunsági lakodalmas szokásról is: ha a vőlegény barátai nem tudtak megegyezni, hogy melyikőjük „rabolja el” tréfából a nagy mulatozás közepette a menyasszonyt, akkor sorsot húztak, vagy különféle próbákat tettek egymás között. Ilyen próba volt a birkózással egybekötött „*kamcsi*-lopás” is. Amelyik legénytől a másik elvette a *kamcsiját*, vagy birkózás közben lehúzta a nyeregből, az kimaradt a „menyasszonyrablásból”.

A *kamcsi*-nak valamikor 'kocsis-os tor' jelentése is lehetett. Erre enged következtetni az a tény, hogy a nyeregből — a bal hátsó „nyerges (jelles)” lóról — hajtott kunsági ötösfogat élre fogott három lova közül a jobboldali szélsőt *kamcsis*-nak hívják az öregebbek (ennek hivatalos neve: „os torhegyes”), a fiatalabbak közül pedig többen már inkább *kancsis*-nak ejtik e szót. A 46 éves karcagi SZABÓ FERENC szerint azért hívják az „os torhegyest” *kancsis*-nak, mert „az a feülszemével fojvát a kocsis fele k a n c s í t t t”. E magyarázatának ellene vetettem, megemlítvén, hogy hátha inkább a *kamcsiról* nevezték így az „os torhegyest”, mire ő azt felelte, hogy a kocsis nem *kamcsival*, hanem kocsis-os torral hajt (ő ugyanis csak a karikást, meg a rövidnyelű lovaglóos tort, korbácsot ismeri *kamcsinak*). Az kétségtelen, hogy mai napság a hosszúnyelű kocsis-os torokat senki sem hívja a Kunságon *kamcsinak*. Régebben viszont, amikor még nem a szekér vagy a kocsi bakjáról, hanem a „nyer-

ges' lóról hajtották a lovakat, a kocsisok is rövidnyelű, *kamcsiszerű* ostort használtak. Ennek a neve szintén *kamcsi* lehetett, melyet ma már csak ez a *kancsis* elnevezés őriz.

2. A szót *kamcsi* alakban csak a Nagykunuságon és közvetlen környezetében egy-két helységben ismerik. A Pest megyei Bagon a szó *kamcsika* alakban van meg (ÚMTSz.). A Kiskunuságon a 'kancsuka, ostorféle verőszerszám' jelentésű szót *kandzsi* alakban is ismerik (NAGY CZIROK LÁSZLÓ, Pásztorélet a Kiskunuságon 364), e szó Dombóváron 'bivalyostor'-t jelent (ÚMTSz.). A Békés megyei Csorváson a *kancsi* szó jelentése: 'kis szíjostor, mellyel a gyerek fenekére hajigálnak' (ÚMTSz.).

Hasonló jelentésben, de a *kandzsinál* sokkal nagyobb területen — az egész Duna—Tisza közén és a Tiszántúl egyes vidékein — ismerik a *kancsika* szót. A Kiskunuságban *kancsika* és *kandzsika* alakban él, jelentése: 'kis szíjostor; karikásostor' (TÁLASI ISTVÁN, A Kiskunuság népi állattartása 49; ÚMTSz.). Jellegzetes kiskunusági szónak látszik, a szomszédos területekre is innen került a *kancsika* szó. Az ÚMTSz. adatai a következők: *kancsika* 'gulyások, csikósok terelőostora, kígyófonással, pillangós vendégnyakkal, sallangos nyéllal' (Kecskemét); 'rövidnyelű hosszú ostor, sugárral a végén (pásztoroknál)' (Makád, Pest m.; Tószeg, Jász-Nagykun-Szolnok m.; Szeged és vidéke; Torontáltorda); 'korbács' (Szentés, Makó, Apátfalva); 'kanászoszor' (Bugyi, Tápíószentmárton); *kancsika* ~ *kandzsika* 'rövidnyelű ostor' (Izsák, Pest m.).

3. Nagykunusági *kamcsi* tájszavunkat hangtani okokból aligha tarthatjuk honfoglalás előtti török jövevényszónak, de oszmán-török sem lehet, ennek a feltevésnek meg szóföldrajzi és kultúrtörténeti kritériumok szólnak ellene. Szavunk egy jellegzetes lovas-, illetőleg pásztorszerszámnak a neve, oszmán-török jövevényszavaink között ilyen nemigen találunk, a törököknek a magyar, közelebből pedig az alföldi pásztoreletre nem volt szinte semmiféle hatásuk. Szavunkat csak a Nagykunuságon és közvetlen szomszédságában, tehát kunoklakta területen ismerik. Ugyanez a szó — többé, vagy kevésbé eltérő hangalakban — az ország másik kunlakta területén, a Kiskunuságban és környékén is él (*kancsi*, *kandzsi*, illetőleg *kamcsika*, *kancsika*, *kandzsika*). Ezek alapján a nagykunusági *kamcsi* tájszót — és természetesen a kiskunusági *kancsi*, *kandzsi* stb. szavakat — kun eredetűnek tartom.

E szavak a kun *gamčī* 'rövidnyelű szíjostor, lovaglóostor, korbács' szóra mennek vissza. A magyarországi kun nyelv egyéb emlékeiből nem tudjuk e szót kimutatni, de megvan a Codex Cumanicusban: *gamčy* 'Peitsche; vezia' (GRØNBECH 192). A keleti török és más kipcsek nyelvemlékek adatai a következők: Kāšg. *gamčy* 'Peitsche' (BROCKELMANN 143); ujjur *gamčī* 'плетъ, кнут, бич; ostor, korbács' (Drevnetjurk. sl. 415); LN. *gamčī* 'Peitsche' (HOOTSMA 92); TZ. *gamšī*, *gamšū* 'kamči; ostor, korbács' (ATALAY 183); ABŪ ĤAIYĀN *gamčī* 'ua.' (CAFEROĞLU 68); IM. *gamčī* 'deriden örülen, bir değneğin ucuna bağlanan ve vurma için kullanılan nesne; borból font, (egy) bot végére erősített és ütésre használt szerszám' (BATTAL 36); DURMUD. *gamšy* (*gamšy*) 'fouet, fléau' (ZAJĄCZKOWSKI. RO. XXIX, 71); ĤŠQ. *gamčy* 'bicz, bat; korbács, ostor' (ZAJĄCZKOWSKI 130); ĤORAZMI MUĤN. *gamčī* 'камча; szíjostor' (NADŽIP 199); KaršiKomm. *gamčī* 'плетъ; korbács' (BOROVKOV 197); örm.-kipcsek *gamčī* 'fouet, martinet' (TRYJARSKI, Dict. Arm.-Kiptchak I, 445). A mai török nyelv-járások adatai: kaz.-tatár *gamčī* 'hasított lapos szíjú korbács' (BÁLINT 44), 'кнут, плетъ, нагайка; ostor, korbács' (TRS. 1966, 220); troki karaim *kamčū* 'Peitsche' (KOWALSKI 211); lucki karaim *kamcu* 'ua.' (MARDKOWICZ 39); kara-

csáj *q'amč'i* 'ua.' (PRÖHLE 115); balkár *qamč'i* ~ *qam'ič'i* 'ua.' (PRÖHLE 234); kumuk *qamč'i* ~ *qamuču* 'ostor' (NÉMETH 128), 'плётка, плеть, нагайка; ostor, korbács' (ВАММАТОВ 1969, 186); nogáj *qamš'i* 'нагайка, плеть, плётка, кнут; ostor, lovaglóostor, korbács' (BASKAKOV 1963, 143); dobr. tatár *qamš'i* 'ua.'; karakalpak *qamš'i* 'нагайка, плеть, плётка, кнут; lovaglókorbács, ostor' (BASKAKOV 1958, 368); kazak *qamš'i* 'whip, whipcord, lash, riding whip' (SHNITNIKOV 1966, 256); kirgiz *qamč'i* 'нагайка, плётка; lovaglóostor, korbács' (JUDACHIN 1965, 336); baskír *qams'i* 'плеть, плётка, нагайка, хлыст, бич; korbács, ostor, lovaglóostor' (BRS. 1958, 319); özbek *qamč'i* 'кнут, плётка, нагайка; ostor, korbács, lovaglóostor' (BOROVKOV 1959, 603); turki *qamč'i* ~ *qamču* 'whip' (JARRING 237), mai ujur *qamča* ~ *qamč'i* 'кнут, бич, нагайка, плеть, хлыст; korbács, ostor, lovaglóostor' (NADŽIP 1968, 589); ojrot *qamč'i* 'ua.' (BASKAKOV 1947, 70); hakász *qamš'i* 'ua.' (BASKAKOV 1953, 271); türkmen *qamč'i* 'ua.' (TÜRS. 1968, 150); oszm.-tör. *kamçı* 'bir ucuna sırım bağlı değnek; olyan bot, amelynek egyik végére bőrszík van erősítve' (Türkçe Sözlük⁴, 397).

4. A *qamč'i* szó a lovaspásztor, nomád törökség ló — és egyéb hátság, valamint igásállat — biztató, serkentő, hajtó, terelő szerszámának a neve. Valamennyi török nyelvben megvan, azok szókincsének legősibb elemei közé tartozik, tehát etimológiáját is a törökben kell keresnünk.

Amint első pillantásra is látszik, képzett szó, és második szótagjában könnyen felismerhetjük a török nyelvek egyik leggyakoribb képzőjét, a *-č'i*-t. Szavunk alapszava a *qam-* 'üt, ver'-féle jelentésű ige, amelynek török nyelvemlékeinkben szereplő fontosabb előfordulásai a következők: ótör. *qam-* 'hinschlendern' (A. VON GABAIN, Alttürk. Grammatik 326); ujur *qam-* 'сваливать, сбивать; ledönt, leüt, lever' (Drevnjetjurk. sl. 413—4); Kášg. *qam-* 'çok — döğüleni öldüresiye, kuvveti kesilesiye — döğmek; nagyon üt, valakit addig ver, míg az meg nem hal, míg annak el nem fogy minden ereje' (ATALAY II, 27). Ez igének *-a* deverbális verbumképzővel képzett származékai a Kášg. *qama-* 'набиваться (об оскомине); слепить, рязить (в глазах); elvásolja a fogát; elvakítja, elkápráztaja a szemét' (Drevnjetjurk. sl. 414); kun CC. *qama-* 'stumpf machen, blenden' (GRÖNBECH 191); oszm.-tör. (XVI. század) *kama-* 'çivilemek, perçinlemek, çakmak; szeptet bever, beüt, megszegel, hozzáerősít, bever, beüt, ledöngöl, tüzet csihol' (Tarama Sözlüğü IV, 2193); karakalpak *qama-* 1. 'загонять взагон; behajt, beterel a karámba'; 2. 'окужать, осаждать, обступать, оцелять; ostromol, körülfog, bekerít' (BASKAKOV 1958, 366); baskír nyj. *qama-* 'hiriqtir-; nyom, szorít' (Başqort höyläştärenең һüäleге I [1967], 123); kirgiz *qama-* 'окужать, осаждать, блокировать; bekerít, ostromol, elzár' (JUDACHIN 1965, 335), stb. (A szócsalád igen kiterjedt, nem volna hát célszerű, ha itt felsorakoztatnánk az összes képzett alakokat, azokat az etimológia részletesebb tárgyalásakor, egy másik alkalommal mutatnánk be.) Szavunk második fele — amint azt már fentebb említettük — egy képző, a török nyelvek egyik leggyakrabban használt denominális, illetőleg deverbális nomen agentis képzője (a képzőre vonatkozólag I. RÄSÄNEN, Morphologie 119). A *qamč'i* szó tehát a *qam-* 'üt, ver' igének evvel a *-č'i* képzővel képzett nomen agentis származéka, melynek eredeti jelentése 'ütő, verő, hajtó' lehetett, amelyből később az 'ütő-, verő-, hajtószerszám', vagyis a 'mindenféle ostor, lovaglóostor, korbács, stb.' jelentés fejlődött.

5. Nagykunsaği *kamcsi* tájszavunk tehát az egész törökség körében ismert, és a magyarországi kunban is megvolt *qamč'i* szó átvétele. Szavunkat hangtanilag is kifogástalanul magyarázhatjuk a kun *qamč'i* szóból: a szóvégi

veláris *i* szabályosan palatális *i*-vé vált a magyarban, amit valószínűleg a cs palatalizáló hatása is segített. Kun személyneveink egyrésztében is *i*-vel van helyettesítve az *i* akkor, ha az *č* előtt vagy után állott: *Bichak*, *Bychak* (és a *bicsak* közsóban is) < *Bičaq* (vö. RÁSONYI i. m. 137), *Chybuk* < *Čibug* (vö. RÁSONYI i. m. 139) stb., míg más esetekben, más fonetikai helyzetben a kun *i*-t *a*-val helyettesíti a magyar nyelvérzék: *Althabarz* < *Altī-Bars*, *Kochola* < *Qočali* (vö. RÁSONYI i. m. 136, 142). (A fenti adatok alapján, természetesen, nem következtethetünk arra, hogy a *č* melletti *i* már a magyarországi kunban is *i*-re változott volna. Erre sem a kun-kipcsak nyelvemlékek, sem pedig a mai kun-kipcsak nyelvjárások anyagának ismeretében nem gondolhatunk. Ugyanakkor figyelembe kell azt is vennünk, hogy a középkori magyar nyelvérzék sem hallhatta másként a *č* melletti *i*-t, csakis *i*-nek, mint ahogy mai napság is *i*-nek hallja a magyar fül a hasonló helyzetben levő töröknyelvi veláris *i*-kat.)

6. A kiskunsági *kandzsi* tájszó szintén a kun *gamči* szóból származik. Az átvétel idején a szó alakja *kamcsi* lehetett a kiskunsági nyelvjárásban is (vö. Bag: *kamcsika*), akárcsak manapság a Nagykunságon, majd a könnyebb ejtésre való törekvés révén az *m* hang *n*-né hasonult (vö. Csorvás: *kancsi*; Kiskunság: *kancsika*), végül a *cs* zöngésült (vö. BÁRCZI i. m. 164: olasz *lanca* > m. *lánca* > *lándzsa*), és így jött létre a *kandzsi*, illetőleg a *kandzsika* alak.

A kiskunsági, illetőleg Tisza—Duna közti *kamcsika*, *kancsika*, *kandzsika* tájszók valószínűleg a *kamcsi*, *kancsi*, *kandzsi* szavak *-ka* kicsinyítőképzős származékai volnának. E szavak létrejöttét talán a köznyelv hasonló jelentésű *kancsuka* szavának analógiás hatása is segítette, ugyanis a nyelvérzék a *kancsuka* szóvégi *-ka* elemét alighanem szintén kicsinyítő-képzőnek érezte. Az sem lehetetlen azonban, hogy a *kandzsika*, *kancsika* stb. szavak a magyarországi kunok nyelvében is megvolt *qančija* 'nyeregszűj' szó hangalakját őrzik, illetőleg azok e szó analógiás hatására keletkeztek volna a *kandzsi*, *kancsi* szavakból (a kun *qančija* szó egyébként ma is él *kangyik-karika*, *kangyik-szűj* alakban a Nagykunságon, erről részletesebben szólok a *kangyik* címszó alatt).

7. A török *gamči* szó egy sor idegen nyelvbe átkerült, így megvan a perzsában, a tádzsikban, a kurdban, az afgánban és egyéb iráni dialektusokban (vö. DOERFER i. m. III, 510), továbbá a mongolban, az arabban, a finnugor nyelvek közül a vogulban, az osztyákbán, megvan továbbá a szamojédban, valamint jónéhány kaukázusi nyelvben is (vö. DOERFER i. h.). Az orosz nyelvben több alakban is előfordul: *камча* 'Peitsche, Knute', *камчук*, *камчуг* 'Kosakenpeitsche' (vö. VASMER, RussEtWb. 515). Ugyancsak török jövevényszó az ukrán és belorusz *камчук* 'ua.' szó is. Orosz vagy ukrán közvetítésű török jövevényszó a lengyelben (*kańczuk*, *kańczug* 'bicz; korbács'), a szó a lengyelből került a cseh és a szlovák nyelvbe, ahol *kaňuk*, *kaňík*, *kaňuch*, *kaňucha*, *kaňuka* alakjai ismeretesek. A lengyelből került a németbe (*Kantschu*, *Kantschuk*) és a litvánba (*kaňinkas*) (vö. DOERFER i. m. III, 511). Oszmán-török jövevényszó a bolgárban (*камџия*, *камчик*, *камџика*), a szerb-horvátban (*kamčija*, *kamčija*), az albánban (*kamčši*, *kamčšik*, *kamčšik*) és a görögben (*καμτζιку*, *καμτζιά*) (vö. LOKOTSCH 84; MIKLOSICH 325; DOERFER i. h.). A magyar *kancsuka* szót a SzófSz. „valószínűleg az oszmán-törökből (esetleg a krími tatárból?)” származónak mondja, és a vele sem hangtanilag, sem pedig jelentésánál össze nem függő, továbbá a tévesen 'ua.' (azaz: 'kancsuka, korbács') jelentésűnek megjelölt *qančija* szóval veti egybe.

kamsi ~ kamzsi

1. A nagykunsági *kamcsi* szónak alakilag is, és részint jelentésben is elkülönült párjai a címül írt *kamsi* ~ *kamzsi* szavak, melyeknek egyikét vagy másikat, esetleg mind a kettőt, nemcsak a Nagykunságon, hanem a Hortobágy mellékén, a Tisza mentén, a Sárrét több helységében, Bihar tájain, sőt Békésben is ismerik, vagyis a Tiszántúl középső részén, a Tiszacsegétől délre egészen Békésig terjedő területen. E terület északi felén főként csak a *kamsi*, déli részén meg inkább csak a *kamzsi* szó él, melyek a Nagykunság északi, északkeleti felében találkoznak össze, ott ugyanis a szónak mindkét alakja ismeretes.

2. A szó *kamsi* alakban a Nagykunságon csak a kunhegyesiek, kunmadarasiak, karcagiak nyelvében él, a Nagykunságon kívül pedig csak annak északi szomszédságában: Tiszaburán, Abádszalókon, Tiszaszőlősen, továbbá Nádudvaron és Balmazújvárosban fordul elő (ez utóbbi adatokat K. Kovács László közölte velem, szívességét ezúton is köszönöm). A *kamsi* jelentése: 'hosszúnyelű, erős ökör-, vagy bivalyostor'.

3. A *kamzsi* szót sokkal nagyobb területen ismerik. Általánosan elterjedt szó az egész Nagykunságon, itt szinte mindenki ismeri, kivált az idősebbek és a középkorúak nemzedéke, de a fiatalabbak közül is sokan használják. A Nagykunság északi szomszédságában csak Tiszaszőlősen és Tiszaszentimrén van meg a szó. Tiszacsegén is ismerik, de *kámzsi* alakban (K. Kovács László szíves közlése). A Nagykunságtól délre a következő helységekből van a szóra adatom: Bucsa, Füzesgyarmat, Szeghalom, Dévaványa, Mezőtúr. Az ÚMTSz. ban csak egy Biharugráról való adatot találunk. Biharban másfele is él a szó különösen Geszt, Mezőgyarak, Mezőgyán, Nagyszalonta vidékén, az idevaló SINKA ISTVÁN is gyakran emlegeti műveiben (pl.: Harmincnyolc vadalma. 2. kiad., 218; *Eltűnik a hóri domb. Magvető, Bp. 1961, 120, 253, 255, 267*). Megvan a *kamzsi* szó Békésen is (BERECZKI GÁBOR szíves közlése), de az eddig összegyűlt adatok szerint Békéstől délre már sehohsem ismerik.

A *kamzsi* szó jelentése többnyire megegyezik a *kamsi*éval, a legtöbb helyen 'hosszúnyelű, ökör-, vagy bivalyhajtóostor'-t értenek rajta. Ahol a *kamsi*-val együtt fordul elő, ott jelentése néha keveredik az előbbieken tárgyalt *kamcsi* szóéval, így pl. Kunhegyesen, Kunmadarason és Karcagon 'rövidnyelű korbács', Kunmadarason és Tiszaszőlősen meg 'karikásostor' jelentését is hallottam. Ugyancsak 'rövidnyelű ostor, korbács' a szó jelentése Túrkevében is, nem pedig 'ökörhajtó ostor, béresostor'. GYÖRFFY LAJOS levelében a következőket közli: „[Makra Lajos 70 éves, volt csikós] A *kamcsi* szót nem ismeri, de a *kamzsi* szót annál inkább. Ez szinte általánosan ismert Keviben. Rövidre font keményfanyelű ostorféleség, amit a nagyobb jószágoknál, marhánál vagy esetleg kanoknál használtak. Görcs volt a végén s ezzel ütötték orrba a jószágot, hogy engedelmeskedjék.” továbbá: „[Somogyi Sándor 78 éves szerint] A *kamzsi* is olyan [mint a *kamcsi*], de ez erősebb vastagabb vaot, mint ama, a lovaglaokorbács. Ökrökneél, vagy meéginkább bikánál használták. Ettől nagyon féltek a marhák. Deraot is vaot a vígibe fonva. De ez nem ökrhajtao ostor vaot!”.

4. Amint a felsorolt adatokból kitűnik, *kamsi* és *kamzsi* szavaink egy meglehetősen szűk területen, nagyjából a mai Nagykunságon és környékén vannak elterjedve. Úgy gondoljuk hát, hogy e szavaink is kun eredetűek, csakúgy, mint a fentiekben tárgyalt *kamcsi* szó, és a magyarországi kun nyelv

egyik nyelvjárásának *qamši* 'rövidnyelű szíjostor, lovaglókorbács' szavára mennek vissza.

Erről a kun nyelvjárásról, amelyben a *gamči* helyett *qamši* alakban van meg a szó, nem sokat tudunk. Mégis, valószínűnek tartjuk, hogy volt a magyarországi kunnak egy ilyen nyelvjárása, amelyben az eredeti *č* hangok helyén mindenütt *š*-t találunk. A mai kun-kipcsak nyelvjárások közül nem egyre jellemző ez a *č* > *š* változás, ilyen pl. a krimi tatár nyelv „pusztai” dialektusa, a dobрудzsai tatár nyelv, a nogáj, a karakalpak és a kazak nyelv is. (vö. RÄSÄNEN, Lautgeschichte 180—1). Ezekre a nyelvekre, továbbá a szintén kun-kipcsak karacsájra, kazáni tatárra és kirgizre, jellemző még a szókezdő *y* > *ŷ* > (*ž*-) változás is (vö. RAMSTEDT: KSz. XV, 142—4; RÄSÄNEN i. m. 186), amely ugyancsak megvolt a magyarországi kunban, illetőleg annak egyik vagy másik nyelvjárásában. (vö. NÉMETH GYULA i. m. 54; uő.: NNy. III, 169; RÁSONYI i. m. 140). Azt a kun nyelvjárást pedig, amelyben ez a *č* > *š* változás már végbement, alighanem a tiszántúli kunok beszélték, illetőleg az ő nyelvükben is megvolt ez a jelenség. Erre a *kamsi*, *kamzsi* szavakon kívül egy másik nagy-kunsági adat is enged következtetni, mégpedig a 'koca, anyadisznó', 'rossz, sovány disznó (lekicsinylő, ócsárló, becsmérő értelemben)', 'vadasszörű réti disznó' stb. jelentésű *saska* (< kun *šošqa* 'disznó', vö. dobr. tatár, nogáj, karakalpak, kazak *šošqa*; kumuk *čočqa*; kazáni tatár *čučqa*; kirgiz, ojrot *čočqo*; baskír *susqa*; hakász *sosxa* 'ua.') szó. Ez a szó egyébként a Dunántúlon is él, egy dunántúli kondásnóta így kezdődik: „Elszaladt a *siska* | Kilenc malacával ...”.

5. A *kamsi* és *kamzsi* tájszók szabályos megfelelői a kun *qamši* szónak. Kettejük közül hangalakilag a *kamsi* szó van közelebb az eredetihez, míg a *kamzsi* újabb fejlemény, melynek *zs*-je *s*-ből keletkezett, zöngésüléssel. A *s* > *zs* zöngésülés, legalábbis e szóval kapcsolatban, ma is ható tendencia. A Nagy-kunság északi, észak-keleti részén, ahol e szónak mindkét alakját ismerik, előfordul, hogy ugyanaz az ember hol az egyik, hol meg a másik alakját használja a szónak, természetesen ugyanabban a jelentésben. Többen pedig egyenesen úgy vélekednek, hogy a szót *kamsi*-nak csak a nagyon öregek mondják, „a régi öregek beszélték így” mondván. Az eredeti szóvégi veláris *č* helyén e szavakban is *i*-t találunk, mint a *kamzsi* szóban is. Ezt szintén szabályos megfelelésnek tartjuk, mivel ismeretes, hogy mind a *cs*, mind pedig a *s* (továbbá a *j*, *zs* stb.) hangok palatalizáló hatással vannak — illetőleg lehetnek — a mellettük levő magánhangzókra és így a *š* utáni veláris *č*-t is *i*-vel helyettesítette a magyar nyelvérzék.

kangyík

1. A címül írt szó csak a következő összetett szavak előtagjaként fordul elő a Nagy-kunságon (Karcag és Kunmadaras helységeiben): *kangyík-szíz*, *kangyík-sallang*, *kangyík-karika*, *kangyík-lyuk*. A *kangyík-szíz* jelentései: 1. 'a favázás nyereg nyeregszárnyának hátulsó részén szabadon lógó szíz'; 2. 'a nyeregszárny elején levő szíz, amellyel a „keresztfát” az első kápához erősítik'. Hasonló a jelentése a *kangyík-sallang* szónak is: 'a nyeregszárny(ak) elülső és hátulsó — vagy csak hátulsó — részén lógó, díszítésül szolgáló színes, vagy mintás bőrszalag(ok), szíz(ak)'. A *kangyík-karika* szónak több jelentése is van: 1. 'a nyeregszárnyak elülső részén levő, kb. 4—5 cm átmérőjű vas- vagy

rézkarika, amelyben a csikós — illetve a gulyás — a hátsólováról a jószág után hajított botot a földről felvevő, karikásvégű botját tartja'; 2. 'a nyeregszárny elülső részén levő, balta, buzgány, csákány, fokos stb. tartására szolgáló vas- vagy rézkarika'; 3. A karcagi szíjgyártók szerint nemcsak a favázás kunsaği, népi nyeregnek van *kangyik-karikája*. Így hívják az acélvázás katonai bőrnyergek, huszárnnyergek elülső és hátulsó részén, szintén a nyeregszárnyakon található karikákat is, amelyekbe a sügyellőt, illetőleg a farmatring csatját csatolják. A *kangyik-lyuk(juk)* jelentése: 'a nyeregszárny elülső és hátulsó részén levő nyílások, amelyekbe a „keresztfa”-felkötő, illetőleg a hátsó kápánál egyszerűen csak lógó *kangyik-szíjat* fűzik'.

2. E szavak első tagja hangalakilag feltűnő hasonlatosságot mutat, maguk az összetett szavak egyike-másika pedig jelentésében azonos, vagy közel rokon, a több török nyelvben is meglévő *qanŷiğa* 'nyeregszíz, a nyeregszárnyakon elöl vagy hátul lógó, kisebb-nagyobb tárgyakkal, elejtett vadakkal stb. a nyeregkápához való felerősítésére szolgáló szíz' szóval. A *qanŷiğa* 'ua.' szó, minden bizonnyal, megvolt a kun nyelvben is, ahonnan átmentődött az elmagyarosodott kunok nagykunsaği magyar nyelvjárásába.

A szó a következő török nyelvmélekekben és mai nyelvjárásokban van meg: csak *qanŷuğa ~ qanŷuğa* 'courroie à l'avant et à l'arrière de la selle pour attacher les bagages' (PdC. 410, 420), *qančuyğa ~ qanŷuğa* 'Riemen am Sattel um die Jagdbeute u. dgl. festzubinden der auch als Peitsche gebraucht wird' (ZENKER 685); oszm.-török (XVII. sz.) *kancuğa* 'terki; nyeregszíz' (Tarama Sözlüğü II, 571), (XVIII—XIX. sz.) *kancuğa ~ kancuka* 'ua.' (Tarama Sözlüğü IV, 2208—9); kumuk *qanŷiğa* 'торока (седла); nyeregszíz' (БАММАТОВ 1969, 187); karacsáj, balkár *qanŷiğa baw* 'торока; nyeregszíz (kötelék)' (RKBS. 1965, 631); dobr. tatár *qanŷiğa* 'der hintere Teil des Sattels, wo etwas angebunden wird' (SAADET İS'HAQI, Čora Batır 46; *baŷima qorlıq kätirdim, | qanŷiyama baılaım* "...Auf mein Haupt eine Schande geladen, | (Drum) will ich (sein Haupt) um meinen Sattel binden...": i. m. 12, 31); karakalpak *qanŷiğa* 'торока (седла); nyeregszíz' (BASKAKOV 1958, 371); baskir *qanŷağa* 'ua.' (BRS. 1958, 321); kazáni tatár nyelvj. (Tari tatarları [Tari vidéki tatárok]) *qančiğa baw* 'äyber bäyläü öčen, iyärgä tağılğan baw; (különféle) tárgyakkal a felkötésére való, a nyereghez erősített (szíz) kötelék' (Dialektologik süzlek. Kazan 1948, 76); kazak *qanŷiğa* 'der Riemen hinter dem Sattel zum Anbinden leichter Sachen' (RADL. II, 130), *qanŷiğa* 'yerdin qaptaldiginiñ art žağınan ötkizilip qoyğan taspa, baw, qayıs; a nyereg szárnyának hátulsó részéhez erősített bőrszalag, kötelék, szíz' (İSQAQOV, Abay tili sözdigi. Almatı 1968, 372), *qanŷiğa* 'saddle-bags' (SHNITNIKOV 1966, 263); kirgiz *qanŷiğa* 'торока; nyeregszíz' (JUDAXIN 1965, 340); türkmén *qanŷiğa* 'ua.' (TRS. 1968, 151); özbek *qanŷiğa* 'ua.' (BOROVKOV 1959, 603); turki *qanŷiğa ~ qanŷurğa* 'der Sattelriemen' (LE COG, Osttürkische Namenliste: Hedin, Southern Tibet IX, 104); alt., tel., kirg. *qanŷiğa* 'der hintere Teil des Sattels, wo etwas angebunden wird'; sor *qanŷağa* 'ua.' (RADL. II, 120); tob. *qančiğa* 'ua.'; bar. *qandŷiğa* 'ua.' (RADL. II., 130); ojrot *qand'ğa* 'торока, ремни у седла, которыми привязывается лёгкая кладь; nyeregszíz, szíjak a nyergen, amelyekkel a könnyű tárgyakat a nyereghez erősítik' (BASKAKOV 1947, 71); hakász *qanŷağıla-* 'привязывать в торока' (BASKAKOV 1953, 272).

3. A kun *qanŷiğa* szóból származó *kangyik* tájszavunk kétségtelenül népetimológiás úton nyerte el mai alakját. A szó kezdetben, az átvétel idején, valószínűleg **kangyigá*-nak, illetőleg **kangyagá*-nak hangzott, és jelentése is 'a nye-

regszárny hátulsó részén levő szíj, amellyel apróbb tárgyakat, könnyebb terheket kötnek a nyeregkápához, nyeregszíj' volt. Később a **kangyiga* (vagy *kangyaga*) szó jelentése kibővült és a 'nyeregszíj'-jal rokon jelentésű, avval szorosabb kapcsolatban levő fogalmak, illetőleg a 'felkötő szíj'-ból alakult más formájú (karika) és más célú (sallang) nyeregrészek megjelölésére is szolgált. Így keletkeztek a **kangyiga* (*kangyaga*)-*szíj*, *kangyiga-sallang*, *kangyiga-karika* stb. összetett szavak. A nyelvi egyszerűsödésre, a rövidebb alakokra való törekvés folytán ez összetett szavak — a nyelvérzék számára „értelmetlenné” vált — **kangyiga* (*kangyaga*) előtagja megrövidült (amit pl. a **kangyiga* (*kangyaga*)-*karika* szó esetében, a haplológia is segíthetett), és e csonka **kangyig* (*kangyag*) alakból népetimológiával jött létre a *kangyik* szó. A szó fejlődését tehát a következőképpen ábrázolhatjuk: kun **ganŋiga* > magyar **kansziga* v. **kanszaga* ~ **kangyiga* v. **kangyaga* > *kangyik* (-*szíj*, -*sallang*, -*karika*, -*lyuk*). Sajnos, korábbi adatok híján nem tudjuk megállapítani, hogy a feltett **kangyiga* (v. **kangyaga*) szó mikor vált *kangyik*-ká. Valószínűnek tartjuk azonban, hogy újabkori jelenség ez, hiszen a vele kapcsolatos népetimológia ma is él. A karcagi TÖKÉS LŐRINC szíjgyártó szerint azért hívják a *kangyik-szíj*at így, mert nem hosszabb az egy nagyobbacska gyíknál, és olyan is az, ahogy lovaglás közben ide-oda fickándozva csüng a nyeregről lefele, mint a gyík. A *kangyik-karikának* és a *kangyik-lyuknak* meg azért ez a neve, mert akkoráknak kell lenniük, hogy egy jó nagyra megnőtt kan (azaz: hím) gyík is kényelmesen keresztülérhessen rajtuk.

4. A török nyelvek — és így a kun nyelvnek is — *ganŋiga* szava valószínűleg mongol eredetű (vö. DOERFER i. m., I, 419; Qazaq tiliniŋ qisqaša étimologiyaliq sözdigi. Almati 1966, 117). A szó a mongol nyelvemlékekben és a mai mongol nyelvjárásokban a következő alakokban fordul elő: MTT. 254, XI, 25b; *ganŋuqa*- 'a nyereghez erősíteni, szíjazni' < *ganŋuqa* 'nyeregszíj'; irod. mong. *yanŋuqa* 'nyeregre erősített szíjak tárgyak felakasztására', *yanŋuqala*- 'nyeregre erősíteni *yanŋuqa* segítségével', *toloyai-ban yanŋuqala*- 'fejét lógatni bánatában, gondjaiban' = MTT *qara teri'uben ganŋuqalaŋu* (vö. A mongolok titkos története. Közzéteszi LIGETI LAJOS. Bp. 1964, 192. LIGETI LAJOS professzor szíves szóbeli közlése alapján), irod. mong. *yanŋuqa* 'les courroies à l'arrière de la selle' (KOWALEWSKI II, 980b); kalm. *ganzovv* 'die Sattelriemen (an denen etwas festgebunden wird)' (RAMSTEDT 143); burj. *ganzaga* [*gan-zäyā*] 'топока (ремешки у седла для привязывания вьюка); nyeregszíj (szíjak a nyergen a máhla felerősítésére)' (ČEREMISOV 1951, 159); halha *ganzaga* [*ganzäyā*] 'топока; nyeregszíj' (LUVSANDĚNDĚV 1957, 111); ojr. *gandz^g 'ua*.' (KARA: Acta Orient. Hung. V III, 138); kamn. *gandzoqa* 'ua.' (KŐHALMI: Acta Orient. Hung. IX, 190); ord. *gandzuqu* 'les fines courroies qui par paires sont attachées à chacun des deux bouts des planchettes de la selle et qui servent à fixer les bagages qu'on emporte sur sa monture; les bagages eux-mêmes qu'on emporte liés sur la selle' (MOSTAERT I, 291).

5. A szó a mongolból került a mandzsuba is: *yanŋurqa*, *yanŋuŋan* 'am vorderen und hinteren Sattelrande hängende Riemen zum Anbinden von Gegenständen', *yanŋuqalambi* 'am Sattelriemen befestigen' (HAUER 334). Ugyancsak mongol jövevényszó a perzsában (alighanem török közvetítéssel): *ganŋuqa* ~ *ganŋūqa* 'a strap attached to a saddle for fastening a portmanteau' (STEINGASS 990), a tadzsikban: *ganŋiya* 'топока; nyeregszíj' (TRŠ. 1954, 485), valamint az afgánban (*kanjogha*), a jagnobiban (*kanŋūyā*), továbbá a csecsenben (*yonžaya*) (vö. DOERFER i. m., I, 419).

kapkány

1. A *kapkány* (*kapká*) szót 'fából vagy vasból készült róka-, görényfogó csapda' jelentésben Karcag, Kisújszállás, Kunmadaras és Kunhegyes nagy-kunsági helységeiben, valamint Tiszaszőlősen, Nádudvaron és Kenderesen ismerik. Karcagi és kunmadarasi öregek szerint a hajdani réti juhászok a 'fából készített farkasfogó tör'-t is *kapkánynak* nevezték, egy túrkevei férfitől pedig 'farkasverem' jelentésben jegyeztem le a szót (Túrkevében egyébként — GYÖRFFY LAJOS szíves szóbeli közlése szerint — nem ismerik e szót, adat-közlőm alighanem a szomszédos nagykun városokban hallhatta). A Nagy-kunság szomszédságában még Tiszaigaron is megvan a szó, ahol 'menyét-, görény-, patkányfogó csapdá'-t jelent.

Az ÚMTSz. szerint a szó *kapkán* alakban és 'csapda, egérfogó' jelentésben él Csík megyében (Szépvíz), Moldvában (Szabófalva) pedig 'vadfogó hurok' jelentésben ismerik ugyanezt a szót. Ugyancsak Moldvában *kapkána* alakja is van e szónak (Iugani és Barticești), jelentése pedig: 'deszkacsapda, egérfogó'. E szavak minden bizonnyal a román *capcană* ~ *căpcână* 'dispozitiv pentru prinderea unor animale; cursă; állatok elfogására való eszköz; csapda' (A román ny. ért. szótára I, 329, 365) szó átvetelei (e szó a románban is kipszak-török — kun vagy tatár — jövevényyszó, vö. ŞÁINEANU i. m. II, 87; WENDT i. m. 155).

A 'róka-, görény-, patkányfogó tör, csapda'-féle jelentésű szó a Nagy-kunság déli és keleti szomszédságában, vagyis a Sárrét nagy részén (SZŰCS SÁNDOR szíves szóbeli közlése), továbbá Püspökladányban, Bárádon és Földesen *kaptány* alakban él (a Nagy-kunságon a nyereg favázát, illetőleg a nyereg-szárnyakat meg a kápát hívják *kaptánynak*). Ugyanilyen alakban találjuk a szót a Csallóközben (Komárom vidékén) és Erdélyben (a Székelyföldön) 'két összecsapódó, félkör alakú vaslemezből álló fogótör (patkány, görény, róka elfogására)' jelentésben (MTSz.). Az ÚMTSz. szerint a *kaptány* szót Makón 'patkányfogó csapda' Szegezen 'farkasfogó tör', a Székelyföldön 'vadfogásra szánt lánc (a csalétek után nyúló vad száját vagy lábát bekapja és megfogja)' és 'kelepce, csapda' (Kis-Küküllő m., Dicsőszentmárton) jelentésben ismerik. A szó *kaptán* alakban van meg és 'deszkacsapdá'-t jelent a bukovinai Isten-segítség faluban (vö. ÚMTSz.).

2. A nagy-kunsági *kapkány* szónak egy érdekes — ugyancsak kelepce-féle eszköz nevéül használt — származéka a *kapkantyú*. E szót Karcagon jegyeztem föl, jelentése: 'ürgefogó eszköz, amely az ürgelyuktől kb. 30 cm-re leszúrt rugalmas vesszőből, e vessző felső, vékonyabb végére erősített — közepe táján egy kis fapecékkel ellátott — lószőr- vagy zsineghurokból és közvetlenül az ürgelyuk mellé levert fahorogból áll'.

Ezt a Nagy-kunságon *kapkantyúnak* nevezett 'ürgefogó'-t az ország más vidékein *csikkentőnek*, *csekkentyűnek* hívják (vö. Magyarság néprajza II, 82), Kunmadarason pedig *csappantyú* alakban hallottam. Úgy gondoljuk, hogy a *kapkantyú* a fent említett 'ürgefogó eszköz' jelentésű szavak, továbbá az ilyenféle szavak, mint a *karmantyú*, *sarkantyú* stb. analógiájára keletkezett a *kapkány* szóból. Másképpen aligha magyarázható a szóvégi *-tyú* képző, amely eredetileg vagy az *-ó*, *-ő* ige-évképzőnek egy más irányú hangtani fejlődéséből létrejött változata (vö. *csikkentő* ~ *csikkentyű* ~ *csekkentyű*), vagy pedig a *-tevő* utótagra vezethető vissza, és így már a *-tyú*, *-tyű* nemcsak deverbális, hanem denominális képző is lehet (vö.: *kesztyű* < *kez* + *teü* 'kéz[re] tevő').

A *kapkány* szónak valamikor 'mindenféle vadfogó csapda, tör, kelepce'

lehetett a jelentése. Idővel a szót egyre inkább a nagyobb, veszedelmesebb vadak és egyéb kártevők megfogására és elpusztítására szolgáló eszköz nevéül kezdték használni, így alakult ki fokozatosan a szónak mai jelentése. A fiatalabbak, főleg gyerekek által üzött ürgevadászat egyszerűbb eszköze már nem sokban hasonlított a farkas és a róka elpusztítására is alkalmas *kapkány*-hoz. A határozott jelentéselkülönülést természetesen lényeges alaki elkülönülésnek kellett követnie, amit a nyelv — „szabálytalan” módon — játszi képzéssel, analógiával valósított meg.

3. Az alföldi, csallóközi, székelyföldi *kaptány* szó valószínűleg a magyar nyelv régi, honfoglalás előtti török jövevényszavai közé tartozik, a török *qapqan* 'Falle, Schlinge' szó átvétele. E *qapqan* szó a minden török nyelvjárásban meglevő *qap-* 'fassen, anfassen, packen, ergreifen' ige *-qan* participium-képzős származéka (a képzőre vonatkozólag lásd: RÁSÁNYI, Morphologie 126—7; BANG: KSz. XVII, 126) és eredeti jelentése 'fogó, megfogó, elkapó' volt (vö. SIMONYI: Nyr. XXXIII, 52; GOMBOCZ: MNy. V, 420—1).

4. Nagykunsági *kapkány* tájszavunk nem egyeredetű a most tárgyalt, és a több magyar nyelvjárásban is meglevő *kaptány* szóval. Az előbbi hangalakja közelebb áll a török *qapqan* hangalakjához, ez pedig újabbkori átvételtől tanúskodik. A szó fontosabb török nyelvi alakjai ezek: dobr. tatár *qapqan* 'csapda, tőr, kelepce'; nogáj *qapqan* 'капкан; csapda, tőr' (BASKAKOV 1963, 146); karacsáj *q'arqan* 'Falle, Käfig' (PRÖHLE 115); balkár *qap qan*, *qapqan* 'капкан; tőr, csapda' (BOZIEV, Materialy po balkarskoj dialektologii 177), kumuk *qapqan* 'egérfogó' (НЕМЕТИ 129), *qapqan* 'ловушка; капкан, западня, мышеловка; csapda, tőr; egérfogó' (ВАММАТОВ 1969, 188); kazáni tatár *qapqan*, *qapqin* 'капкан, ловушка; мышеловка; csapda, tőr; egérfogó' (TRS. 1966, 225); baskír *qapqan* 'ua.' (BRS. 1958, 322); karakalpak *qapqan* 'капкан, силок; csapda, tőr, hurok' (BASKAKOV 1958, 360); kazak *qapqan* 'trap' (SHNITNIKOV 1965, 263); kirgiz *qapqan* 'капкан; csapda, tőr' (JUDACHIN 1965, 343), mai ujj. *qapqan* 'капкан, мышеловка; западня, ловушка; csapda; egérfogó; tőr; (NADŽIP 1968, 573); turki *qapqan* 'trap, foxtrap, gin, snare' (JARRING 238); tuv. *qap qa* ~ *qapqa* 'капкан; csapda' (РАЛЖМБАСИ 1955, 204, 210); hakász *qapqan* ~ *qapqax* ~ *qaxqan* ~ *qaxqin* 'капкан, западня, ловушка; csapda, tőr' (BASKAKOV 1953, 273, 281, 282); türkmén *qapan* 'ua.' (TRS. 1968, 153); oszm.-tör. *kapan* 'büyük terazi; nagy csapda' (Tarama Sözlüğü IV, 2245—6), *kapan* 'trap' (HONY 1947, 173). Amint láttuk, a török nyelvek túlnyomó többségében a szó *qapqan* alakban van meg, csupán az oguz nyelvjárásokban, a türkménben és az oszmánliiban találjuk *qapan*, *kapan* alakban (ez utóbbi szavak is a 'megfog, elkap stb.' jelentésű *qap-*, *kap-* igék származékai, viszont nem a többi török nyelvjárásban általános *-qan*, *-kän*, hanem az avval azonos eredetű és megegyező funkciójú *-an*, *-än* participium-képzővel vannak képezve). Szavunk tehát nem lehet oszmán-török jövevényszó. Mivel pedig a Nagykunságon és északi, északkeleti szomszédságában — tehát nagyobbára kunoklakta területen — van elterjedve, nem lehet más, mint kun eredetű.

5. E török *qapqan* szó több idegen nyelvben meghonosodott, így török jövevényszó a perzsa *qapqān* 'Falle, Schlinge' (vö. DOERFER i. m. III, 418), az irod. mongol *qabqa* 'espèce d'atrape pour prendre les oiseaux' (KOWALEWSKI II, 757b), a kalmük *qawqa* 'Falle, Schlinge' (RAMSTEDT 173), a halha *chavch(an)* [qawqap] 'капкан' (LUVSANDÉNDÉV 1957, 494) (vö.: VLADIMIROV: ZVOIRAO XX, 175), az oszét *k'æpχæn* 'ступень; lépcső' (АБАЕВ, Ist.-étim. sl. osët. jaz. I, 627), a vogul *xäpχæn*, *qäpčän* 'Fuchseisen und andere dergleichen Fangeisen'

(KANNISTO 209), az orosz, ukrán, ruszin *капкан* (vö. DMITRIEV: Leksikogr. sb. III, 25; VASMER, RussEtWb. 522). Valószínűleg az oroszból került a lengyelbe, csehbe, szlovákba a *kapkan* szó (vö. LOKOTSCH 86), végül szintén török — kun vagy tatár — eredetű a már említett román *capcană* szó is (l. fentebb). A szlovákban a *kapkan* mellett egy *kaptan* alak is él, amely valószínűleg magyar jövevényszó.

karambél

1. A nagykunsaígi nagyidejű, rétet-mezőt jól ismerő egykori gazdálkodók, pásztorok ajkán még több olyan növénynevél él, amelyek jó részét csak a Nagykunsaígon, illetőleg a Tiszántúl középso részén ismerik. Erősen kihalófélben levő szavak ezek, amelyekét talán még — úgyahogy — „megmenthetünk”, mielőtt végképpen feledésbe merülnének. Egyrészüknék már az öregek körében is csak az emléke él, tudják, hogy apáik, nagyapáik így és így nevezték ezt és ezt a legelőfüvet vagy mezei virágot, de ők maguk már szívesebben folyamodnak az iskolában tanult névhez. A régi növénynevek egyikével-másikával az is előfordul, hogy nem mindig egy és ugyanazon növény neveként használják, olykor ugyanaz a szó egyszerre több, egymásra csak külső jegyeiben hasonlító növény megjelöléséül szolgál.

E régi növénynevek között jónéhány török eredetű is akad, melyek közelebről alighanem kun vagy besenyő jövevényszók. Ilyen kun eredetűnek gondolt nagykunsaígi növénynevünk a *karambél* (*karambeél*), *karambél-fű* szó is, amelyet Karcagon leginkább a botanikai nevén 'Gypsophila muralis L.; mezei fátyolvirág'-nak nevezett, szikes legelőkön tenyésző, rózsaszín virágú kis növény neveként használnak, Kunmadarason pedig több növényt is e névvel jelölnek, a 'mezei fátyolvirág'-on kívül többek között az 'olocsán csillaghúr; Stellaria holostea'-t, a 'réti kakukkszegfű; Lychnis coronaria'-t, sőt a 'réti kakukktorma; Cardamine pratensis'-t is *karambél*nek hívják. A 'mezei fátyolvirág a „Caryophyllaceae — Szegfűfélék” családjába tartozik és külsőleg nagyon emlékeztet a kerti dísznövény szegfűfajtákra. A Soó REZSŐ—KÁRPÁTI ZOLTÁN-féle „Növényhatározó”-ban (4. kiad. [Bp. 1968], 591) a következőket olvashatjuk a *karambél*ről, azaz a 'mezei fátyolvirág'-ról: „Egy éves növény, aljától terpedten elágazó szárral. A levelek szálasak. A virágok rózsaszínűek, laza álernyőben állók. Száraz gyepekben, parlagokon, szántókon, iszaptársulásokban, sziken, homokon gyakori (kivéve Duna—Tisza köze). Th. jún.—szept.”.

2. Nagykunsaígi *karambél* tájszavunk, amely a „Szegfűfélék — Caryophyllaceae — családja”-ba tartozó 'mezei fátyolvirág' neve, rokonhangzású a török nyelvek jó részének 'szegfű — Dianthus' jelentésű *qaranfil*, *qarampil*, *qalampir* stb. szavaival (a 'szegfű — Dianthus' természetesen szintén a „Szegfűfélék családja”-ba tartozó növény, sőt a *karambél*nek Kunmadarason hallott egyik jelentése, a 'réti kakukkszegfű' is), továbbá, azon kívül, hogy genetikailag közel rokon a 'szegfű'-vel, ahhoz külsőleg is hasonlít, illetőleg nagyon emlékeztet rá. Ezek alapján úgy véljük, hogy szavunk török eredetű, sőt, mivel csak kunlakta területen fordul elő, egyenesen kun jövevényszónak kell tartanunk.

A szónak a török nyelvemlékekben és a mai török nyelvjárásokban a következő alakjai és jelentései ismeretesek: QBN. *qaranful* 'гвоздика; szegfű' (Drevnetjurk. sl. 424), QBH. *qaranfil* 'ua.' (ARAT 24); kun CC. *qaranfil* 'Nelke' (RADL. II, 157), *qaranful* 'Gewürznelke; ganofanj' (GRÖNBECH 97); MŞ. *qaran-*

fül 'karanfil; szegfű' (ATALAY, Molla Salih, Eş-Şüzür-üz-Zehbiyye [Istanbul 1949], 55); nogáj *qalempir* 'гвоздика; szegfű' (BASKAKOV 1963, 141); dobr. tatár *qarampil* ~ *qarampil* 'szegfű'; karacsáj, balkár *qalampir* 'гвоздика (пряность); szegfűszeg (fűszer)' (RKBS. 1965, 116); kumuk *qarampil* 'гвоздика; szegfű', *qarampil* *čeček* 'цветок гвоздики; a szegfű virága' (ВАММАТОВ 1969, 191); kaz. tatár *qanäfer* 'гвоздика; szegfű' (TRS. 1966, 224), *qalenper*, *qanefer* 'szegfű' (BÁLINT 47); baskír *qänäfer* 'гвоздика; szegfű' (BRS. 1958, 366); karakalp. *qalampir* 1. 'гвоздика (пряность)'; 2. 'корица; fahéj' (BASKAKOV 1958, 363), *qälempir* 'гвоздика (пряность); szegfűszeg (fűszer)' (BASKAKOV 1967, 152); kazak *qalampir* 'pinks, carnations (Dianthus)' (SHNITNIKOV 1966, 255); kirgiz *qalempir* 'красный перец; paprika' (JUDACHIN 1965, 331); özbek *qalampir* 'красный перец; paprika', *qalampir gul* 'резеда; rezeda', *qalampir munčaq* 'гвоздика; szegfű' (BOROVKOV 1959, 601); mai ujj. *qälämpür* 'гвоздика (пряность); szegfűszeg' (РАСИМОВ 1956, 190), *qälämpur* 1. 'перец; bors'; 2. 'гвоздика; szegfűszeg' (NADŽIP 1968, 598); turki *qalāmpur* 'Nelke' (MENGES 774), *qälämpur*, *qeranfil* 'clove' (JARRING 244); oszm.-tör. *karanfil* 'Dianthus caryophyllus' (Türkçe Sözlük⁴ 407).

3. A szó a magyarországi kunok nyelvén is valószínűleg *qarampil*-nak, illetőleg, veláris *i*-val, *qarampil*-nak hangzott, és jelentése is — miként a régi és mai török nyelvek zömében — 'szegfű' volt. Később a szó jelentése — alighanem még a kunban — kibővült, és nemcsak 'szegfű'-t, hanem 'mindenféle szegfűhöz hasonló növény, szegfűféle virág'-ot jelentett, végül, valószínűleg csak az átvétel után, a *karambél* szó a szikes legelők gyakori növényének, a 'mezei fátyolvirág'-nak vált a nevévé.

A *karambél* szó tehát egy kun *qarampil*, illetve *qarampil* alakra megy vissza. A szóközépi kun *-p*-nek éppenséggel megfelelhette a magyarban is *-p*-, a *-p* > *-b*- zöngésülés (vö. BÁRCZI, Htört.² 164) azonban a *-m*- zöngésítő hatásán kívül a népetimológiával a szó végébe belemagyarázott *bél* szócskának is köszönhető. Az eredeti utolsó szótagbeli *-i*- (vagy *-i*-) helyén korábban *-e*- lehetett, ami — nemcsak a *bél* szó hatására — megnyúlt (az *e* > *ē* > *é* nyúlás egyébként gyakori tendencia mind az egytagú szavakban, mind pedig a több tagúak utolsó szótagjában, vö. BÁRCZI i. m. 65), illetőleg *-é*- vé változott.

4. A **qarampil* ~ **qarampil* szó a kunban — mint a többi török nyelvben is — perzsa jövevényszó, a perzsa *qaranful* 'caryophyllus aromaticus' (VULLERS II, 723), 'a clove; gilly-flower' (STENGASS 966) szóra megy vissza. A perzsa szó az arab *qaranful* 'clou de girofle; nom d'une fleur odoriférante, ordinairement rouge ou blanche, qui se trouve en abondance en Syrie; tel est le sens de ce mot dans la Mo'allaca d'Amro'l-kais; oeillet' (DOZY, Supplément II, 340), 'Nelke; Gewürznelke' (WEHR II, 678) szó átvétele, amely viszont a görög *καρόφυλλον* 'getrocknete Blumenknospe des Gewürznelkenbaums, Eugenia caryophyllata' (FRISK, Griechisches etym. Wb., I, 794), középgörög *καρούμφονλ, καρονμφιλ* 'Gewürznelke' (LOKOTSCH 87) szóból származik. A görög szó pedig, FRISK szerint a szanszkrit *katuka-phalam*-mal van összefüggésben (vö. i. h.).

5. A bolgár *kalamfir*, *karamfil* 'Gewürznelke', a szerb-horvát *karamfil* 'ua.' (LOKOTSCH 87) és a román *calomfir*, *calonfir*, *caramfil* 'Balsamita' (ȘAINEANU II, 89) valószínűleg oszmán-török jövevényszó, míg a moldvai román *calapăr*, *calupăr* 'Tanacetum balsamita' (Dict. limbii romine lit. contemporane I, 314, 319) szó alighanem kun eredetű.

Some Dialectal Words of Cumanian Origin to Be Found in Great Cumania

The Cumanians, who settled down in Hungary in the middle of the 13th century, played a very important role in the formation of the Hungarian people in the Great Plain. Though after their settlement they lived in closed ethnic unity for quite a few centuries, in the quarters allotted to them, isolated from the Hungarian inhabitants of the surrounding regions; nevertheless their way of life, their customs, costumes etc. found several followers among Hungarians living far away. Owing to this fact, the result was among others that some of their words denoting characteristically Cumanian ideas and objects found their way into the Hungarian standard language, in which some of them are still in use, while others died out in the course of time.

The standard words of Cumanian origin are considered by Hungarian linguists as belonging to the middle layer of our Turkish loan-words, the so-called Cumanian-Pecheneg layer. It cannot always be clearly decided whether the words classed so derive from the language of the Cumanians or that of the Pechenegs, for those two nomadic Turkish peoples were nearly similar in their language, in their way of life, as well as in their culture.

The Cumanians of Hungary were most probably assimilated in their language to the Hungarians during the Osmanli Turk conquests, that is during the 16th and 17th centuries. In the initial stage of their assimilation they probably used more words of Cumanian origin in their Hungarian speech which denoted ideas, objects, etc. mostly unknown among Hungarians. In the course of time the way of life of the Cumanians had changed considerably and gradually the words of Cumanian origin reflecting their former customs and way of life died out from their language having become completely Hungarian. Hardly a few of them have survived to this day and even these are known only on the territories of the Great Plain that have still remained Cumanian, and in their immediate vicinity. In this article the author presents 6 or 7 words of Cumanian origin in the Hungarian dialect of the Cumanians of Great Cumania. (A territory in the Great Plain, in the East of Hungary, named after the Cumanians).

In Great Cumania, in the parlance of the elderly generation 'the heavily built, long-haired, shaggy sheep dog (about Hungarian dogs "komondor" and "kuvasz")' is called *barág* (*bārāg*). This word goes back to the Cumanian *baraq* 'long-haired, shaggy sheep dog' which is well-known nearly among all the Turks, but mainly in the Kipchak branch.

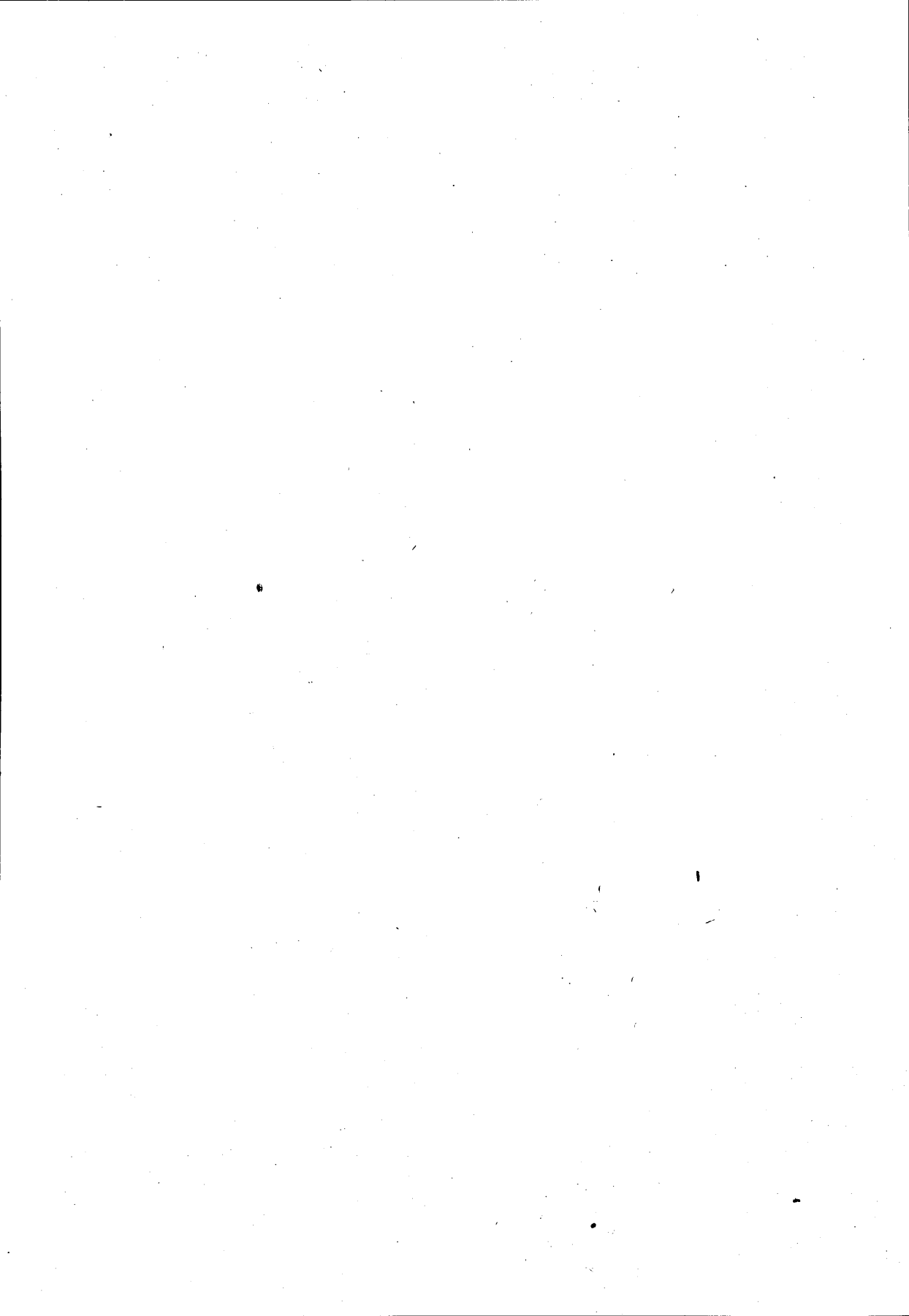
The word *kajtár* (*kāytār*) in Great Cumania also has the meaning of 'migrating bird'. According to the author the word is the participle aorist of the Cumanian verb *qayt-* 'return' which together with the word *quš* 'bird' gave the meaning 'migrating bird'. The word *qaytar quš* 'migrating bird' is known also by the Tartars who settled in Dobruđa from the Crimea in the middle of the last century. The Cumanian form *qaytar quš*, possibly, lost its posterior constituent *quš* at the time of bilingualism or it was replaced by its Hungarian equivalent, the word *madár* (*mādār*) 'bird'.

The word *kamcsi* (*kāmči*) 'ornamental long whip, riding whip' which is the adaptation of the Cumanian word *qamči* 'whip' is known only in Great Cumania. A variant Cumanian dialectal form of this word where there is a change of *č* to *š* giving *qamši* is the origin of the form *kamsi* (*kāmši*) ~ *kamzi* (*kāmzi*) known only in Great Cumania and its vicinity with the meaning 'ox or buffalo whip, long whip or lash'.

Today only the very old people of Great Cumania know the word *kangytk* with the meaning of 'a strap ornamenting the sweat flap or fastening the objects or luggage to the pommel'. This word is mainly known among the Kipchak-Turks and so it goes back to the Cumanian word *qanġya* 'girth leather, luggage-fastening strap on the saddle'.

The word *kapkány* (*kāpkān*, *kāpkā*) 'snare, trap' is known only in Great Cumania, which is the derivative of the verb *qap-* 'catch' with the participle suffix *-gan*.

In Great Cumania and in the central part of the territory east to the river Tisza there are a few botanical terms of Turkish or more exactly of Cumanian origin, but their Turkish originals have up-to-now not been found in the Turkish lexicographical works at our disposal. One of the botanical terms whose etymology can be easily traced is the word *karambél* (*kārāmbēl*) which is mainly the name of the 'Gypsophila muralis L.' but which is used by a few as the name of 'Stellaria holostea' or 'Lychnis coronaria'. The *karambél* 'Gypsophila muralis L.' belongs to the family of "Caryophyllaceae" 'the family of pinks', the name of which originates from the Cumanian *qarampil* or *qarampil* 'Dianthus' which is the name of the plant 'Dianthus caryophyllus' belonging to this family. The Cumanian word *qarampil*, by the way, is a Persian loan-word.

Reguly és hagyatéka

1969. januárjában előadást tartottam Helsinkiben Reguly pályakezdésének egy érdekes fordulatáról: vaasai időzéséről 1840. őszén (megjelent: Virittäjä 1969). Ebből az időből kiadatlan levelei vetnek fényt arra, hogyan eszmélt a 21 éves fiatalember élethivatására. Búvárkodásaimat az MTA Kézirattárában szélesebb alapról igyekeztem elmélyíteni. Mindinkább megállapítani voltam kénytelen, hogy sem történeti alakja nincs úgy megvilágítva, sem személyes érdekű hagyatéka nincs úgy feldolgozva és hozzáférhetővé téve, amint ezt kezdeményének időtálló jelentősége tőlünk méltán számon kérheti. Ez indokolja vázlatos kísérletemet s azt, hogy benne nem az új források feltárására és reájuk való hivatkozásra, hanem a még megoldandó kérdésekre vetem a fő hangsúlyt.

Szórakozásból utazó jogász, jóvágású fiatalember, aki ebben a szerepben leli örömét — fogták rá ellenfelei (A. J. Sjögren), mikor a pétervári cári Akadémián vetélytársat láttak benne a szibériai expedícióra küldendő saját ösztöndíjas jelöltjükkal (M. A. Castrénnal) szemben.¹ A zavartalan kutatást biztosító nagy segínyt valóban nem ő kapta meg; ő az MTA akadozva érkező és elégtelen támogatására szorult. Jórészt ez idézte elő azt a folytonos létbizonytalanságot, amely tragédiájának egyik okozója lett. De vajon kedvteléseinek élő szépfiú volt-e csakugyan, vagy hivatására ébredt felfedező? Felfedező kétségkívül, egyike a magyar tudomány legérdekesebb alakjainak. Ábrándos fiatalember, akinek levelei, naplói tele vannak magasan járó eszmékkel; mégis gyakorlati úttörője a nyelvrokonsági mozgalomnak. Fiatalos merészség és számító végrehajtás; érettség tervezéseiben, anyaggyűjtéseiben. Helyszíni kutató a finnugor terepen Kelet-Oroszországban; követőjeként csak 40 év múlva jelentkezik magyar nyelvész: Munkácsi Bernát, de ő már a legmagasabb egyetemi iskolázottsággal, Budenz tanítványaként. Forrásértékű munkát végzett tehát, amely nélkül az összehasonlító magyar nyelvtudomány elkésve baktatott volna Castrén és Ahlqvist nyomdokában. Mindenképpen méltó feladat tehát, hogy aziránt érdeklődjunk, hogyan vált ez az érdekes, vonzó, önmagát a tudomány oltárán feláldozó, szuggesztív hatású kutató Magyarországon egy új tudományos, történeti irányzat s a nyelvtudományban egy korszakos fejlődési fordulat hordozójává?

Nem pályája folyamatos elbeszélésével, hanem egyes problémák felvetésével óhajtván hozzájárulni a soron következő Reguly-kutatásokhoz, módszerem a távlati értelmezés lesz. Mondanivalómat a következő pontok köré csoport-

¹ A. J. SJÖGREN, Tutkijan tieni. Svédből finnre ford. AULIS J. JOKI. Helsinki 1955. 227—228. 1.

tosítom: 1. Fellépte, 2. Viszonya Castrénhez, 3. Jelentősége, 4. Egyénisége, 5. Tragédiája, 6. Írásbelisége. Hozzájuk csatlakozik mint 7. pont a publikálási feladatok számbavétele. — Ha felszólalásommal semmi egyebet nem érek is el, mint azt, hogy bepillantást engedek e problémák természetébe és vitaanyagot produkálok úttörőnk jobb megértéséhez és méltánylásához, már ezzel meglesz a jutalma munkámnak, nyomozásaimnak, amelyek számomra nemcsak a történeti emlékezés szükségét elégítik ki.

I

Azt vizsgálva, hogyan jutott a pesti egyetem zirci születésű jogásza abba a helyzetbe, hogy a finnugor kutatások élére álljon, meg kell nyugodnunk abban, hogy ez kétségkívül a véletlen szeszélyéből történt. Mindazonáltal van ebben a véletlenben valami logika, vagy szükségszerűség, úgyhogy utólag legkevésbé sem tűnik fel véletlennek, hanem egy eseményláncolat elmaradhatatlan részének. Az a jogász, akit Reguly Antalnak hívtak, szerette a történelmet. Székesfehérvárra kerülvén iskolába, lelkesedett Kőrösi Csoma Sándor példáján, mint egyik levelében szüleinek írja Dorpatból 1841. június 2-án. Még jobban hatott rá a győri akadémia professzora, Maár Bonifác, akivel északi utazásai alatt kapcsolatban állott. Tőle, amint ugyanabban a levélben említi, egy alkalommal, még mint diák, forrásmunkákat kért, hogy tanulmányait elmélyíthesse, de az akkor leintette, mondván, hogy ez a feladat neki még korai. Beiratkozván az egyetemre, Pesten az akkor jó hírű történész, Horvát István lett a tanára, sőt szülei nála szállásolták el. Nemigen szerethette ezt a helyet, mert egy apjához írt levélben elkíváncozott onnan. Északi útján mégsem felejtkezett meg róla. Erről németül írt naplójának egy stockholmi bejegyzése tanúskodik, amelyben arra gondolt, hogy ha valamely kastélyról képet tudna szerezni és küldeni neki: „es würde ein allerliebstes Present gewesen sein für Horwát.”² A köztük levő viszony mégsem igazán a tanítványé mesteréhez. Két ember: két korszak. Reguly új törekvése éppen Horvát István munkásságához viszonyítva válik el a háttértől, amikor félrehagyva történetünk írásbeli forrásait, nyelvünket és nyelvrokonságunkat fogja vallatóra annak a kérdésnek a felderítésére, honnan és mely népek közösségéből származott el a magyar.³

Egyetemi tanulmányainak lezárása előtt négy hónapra tervezett utazásának a motívumait Toldy csak homályosan körvonalazza. Annyit tudunk, hogy valamely otthon támadt északi vonzalom a „svéd történelem” és a „svéd jellem” iránt mozgatta érdeklődését. Maga írja, hogy már egy év óta élt benne egy északi utazás vágya. Szüleihez 1839. szeptember 18-án Hamburgból írt levele árulja el ezt, amely így kezdődik: „Liebe Eltern! Sie sind überrascht durch diesen kühn scheinenden Plan, aber ich müsste weinend zurückkehren, wenn ich jetzt — so nahe — das schöne Schweden und diese Weltstadt, das stolze Petersburg nicht sehen könnte.” Győri tanárához egy évvel később írt levele az úti célt így határozza meg: „Ein Nebengedanke war die Reise nach Schweden.” Titokban melengetett tervét nyilvánvalóan azon más cél mögé

² Reguly úti jegyzetek. MTA Kézirattára Fölldr. 8^r 4. sz. Németországi, dániai, svédországi naplójáról eddig nem volt tudomás a Reguly-irodalomban.

³ Maár Bonifáchoz 1840. szept. 30-án írt levelében ezt a fordulatot ilyen messzetelektől böles szavakkal fogalmazza meg: „... dies ist die Kritik der aus alten Berichten und Chroniken gesammelten Conjecturen und Hypothesen.”

rejtette el, hogy valamely német vagy holland egyetemet keres fel és azon fogja tanulmányait folytatni. Újabb elgondolása az volt, hogy Svédországból átugrik Finnországon át Szentpétervárra és onnan tér vissza Hamburgba; északi körutazása hazatérte előtt ezzel ér majd véget. Ez volt az a minimális terv, amely útközben folyton bővült, módosult. Néhány hónapból hét és fél év lett az időtartama. Stockholm és Szentpétervár közé közbe iktatódott finnországi másfél éves időzése. Azonban miután Pétervárott két év alatt megalapozta tanulmányait, útja azontúl nem nyugatra, hanem keletre vezetett: nyelvrokonainkhoz, Németországba pedig már nem utazni és tanulni fordult vissza, hanem megromlott egészségét gyógyíttatni — sajnos nagyon kevés sikerrel.

Íme a helyszín, amelyet a fiatal, rajongó lélek még hazai ködös ábrándozásai során a maga mozgásterületéül megálmodott! Bizonyos, hogy benne semmi szerepe nem volt a nyelvtudománynak, de még a rokonépeknek sem. Érdeklődését a történelem és az északi népek műveltsége, költészete kötötte le. Svédországi naplójában, azon a helyen, ahol éppen a finnekkel való találkozás sorsdöntő mozzanata következnek soron, üres lapok állanak, a füzet végén pedig egy a Frithiofs Sagából vett hosszabb idézet olvasható német fordításban, mintegy jelezve addigi érdeklődésének a csúcspontját. Egyébként műszemlátogatással telt el ideje nagyrésze Koppenhágában és Stockholmban is. Bőséges feljegyzései között, melyek kulturális fogékonyságának tükröi, egy „Ethnographisch” feliratú szakasz is akad, mutatva, hogy nem volt híjával annak a figyelemnek, amely őt később a nyelvrokonok felfedezőjévé avatta. Az első bejegyzés Finnországról csak történeti. („Die Verlust Finnlands.”) Október 8-án vesszük első hírét nyelvi érdeklődésének, de ez negatív eredményű. Erdemes idézni: „Der alte Finne erzählte mir vieles von Torneo, vom Lachs-fischfang und seinen finnischen Jägerzügen . . . Ich fragte auch nach mehreren finnischen Wörtern, fand aber keine Ähnlichkeiten mit dem Ungarischen (hiuks haj, veri vér, silma szem).” Nem kevésbé fontos mondanivalója van annak a levelének, amelyet október 9-én kezdett írni szüleinek és csak 18-án fejezett be. Ebben október 16-i dátummal arról panaszkodik, hogy a gőzhajó Finnország felé már elment; azért írt tegnap szomorúan, mert látta távozni. Terveiről csak annyit közöl, hogy már céljához közel van és „Finnországon át” Pétervárra utazik.

Ezek a magukban véve száraz közlések azért tanulságosak, mert azt mutatják, hogy Reguly október közepéig mit sem gondolt a nyelvrokonsággal. Mikor szinte profeciás megérzéssel — s az ilyen jóslgatás nála nem ritka — kiejti a szót, hogy céljához már közel van, nem gondol másra, nem nagyobbra, csupán arra, hogy utazását folytassa. Ezért búsul a távozó gőzhajó láttán, mert miután Svédországot egy hónap alatt kiélvezte, hátra van, hogy most már Szentpétervárt is megláthassa. A késleltető balszerencse — hogy a gőzhajóról lemaradt — mégis igazolja véletlenül elhullatott megjegyzését, hogy közeljutott céljához. Nem utazási, hanem életcéljához! Így október második fele az az időszak az életében, amelyben Finnország felé irányuló érdeklődése tápot nyer és ilyen döntésre érlelődik. Tudjuk ui., hogy november 6-án hagyta el Stockholmot és november 8-án szállt ki a hajóból és lépett első magyar kutatóként Turkuban finn földre.

Annak az éreztetése után, milyen véletleneken múltott, hogy hazánkfia határozott céllal Finnországba vetődött, itt kell kissé részletesebben foglalkoznom azzal, hogy mi történt a hátralevő két, legfeljebb három hét alatt

Stockholmban, október második felében? Hogyan fordult figyelme közelebről a finnek és Finnország felé? Ennek a kérdésnek a fejtegetése azért szükséges, mert elérhető forrásainkban e tekintetben nincsen teljes összhang; a fordulatnak két, árnyalataiban eltérő előadása van. Az egyiket képviselik Reguly első jelentése az MTA-hoz, 1841 őszi, és egy évvel hamarabb megírt „irodalmi levele”, amelyet az Athenaeum közölt 1841. március 28 és 30-án, meg ezekre támaszkodva Toldy értesülése. A második a közkeletűbb magyarázat, és majd alább látni fogjuk, hogy ezt a szerintem is elfogadhatóbb nézetet milyen források támasztják alá. A különbség az, hogy az egyikben a finnországi utazás fokozatosan érlelődő eszmének van jellemezve, a másik értelmezésben viszont egy fajta „rábeszélés” viszi a döntő szerepet.

Számbavéve minden lehetséges indítékot, megállapítható, hogy a fiatal jogászt három tényező befolyásolta: 1. finn ifjakkal való találkozása Stockholmban, 2. beszélgetése két könyvtárossal, 3. megismerkedése elődeinek: Sajnovicsnak és Gyarmathinak idevonatkozó műveivel. Mindez beleért két heti időszakasz szoros keretei közé. Ha természetesen vesszük, hogy a 3. pont utoljára maradt — mikor már az érdeklődés fel volt keltve —, akkor már csak a két első pont sorrendjéről lehet vitázni.

Hogy az első helyen említett felfogással kezdjük, vegyük elő forrásainkat. Akadémiai jelentése erről így vall: „Hogy Stockholmban többször volt alkalmam finnokkal találkoznom és nyelvükről közelébb és közelébb tudossáttanom, érdekesebbnek látszott végre a tárgy, hogysen . . .” stb. (MNY 1905,99). Irodalmi levele: „. . . a tárgy minden nap, s minden új könyvvel . . . érdekesebbé vált, s eltökéltem magam végtére, megismerkedvén egy tanulóval a helsingforsi egyetemből, vele Helsingforsba utazni alapos tanulás véget.” Az utóbbi nyilatkozatban említi, hogy Arwidssont meglátogatta, de azt nem, hogy vele a királyi könyvtárban mit végeztek. Toldy: „Elhatározó volt jövedőjére a k. könyvtárnak látogatása, hol Arwidson . . . a finn—magyar kérdés iránti figyelmét lelkesen táplálta, s e nyelv megtanulására célzó szándokát megérlelte.”⁴ Toldy fogalmazásában a „táplálta” és „megérlelte” kifejezések olyan értelmet adnak a közlésnek — függetlenül a bevezető „elhatározó” megjelöléstől —, mintha Reguly már előbb is hajlott volna a nyelvrokonság felderítésének a szándékára. Ez azonban nézetem szerint csak óvatosság a rendkívül gondosan fogalmazó Toldy részéről, elkerülendő azt, hogy ellentmondásba kerüljön az MTA-nak jelentést tevő kiváló kutató saját nyilatkozatával.

Pedig a dolog nyilván nem úgy áll, hogy a finn származású könyvtáros, a Kalevala előtörténetéből is ismert nevű A. I. ARWIDSSON, aki politikai menekültként Svédországban a svéd népköltészeti gyűjtés első vonalába került, csak lelkesen táplálta, fokozta volna a finn—magyar kérdés iránti figyelmét. Láttuk az előbb, hogy ilyen kérdés az egyébként kultúrszomjtól hajtott fiatalember számára egészen találkozásuk időpontjáig még csak nem is létezett. A királyi könyvtár termében, ahol a beszélgetés lefolyt, nyilvánvalóan több történet. Ezt maga Reguly sem tagadta. Fogódzót ad az esemény ilyen értelmezéséhez annak megtörténte után egy félévvel, 1840. április 28-án szüleihez írt levele, amelyben ez olvasható: „Bin nun ich so apropos dazu geführt, quasi dazu genötigt worden — und sehe ich nun solche Resultate — — — so ist es meine Sache . . .” stb. Figyeljük meg, hogy a „kényszerítés” szót használja.

⁴TOLDY FERENC, Reguly Antal s a finn—magyar kérdés. Reguly Album. Pest, 1850. XXIV. 1.

Ezeket latra vetve s utána az őt személyesen ismerő Eötvös József emlékbeszédével ismerkedve meg, tökéletesen egyet kell értenünk az ő szép és okos fogalmazásával: „Életének iránya fölött a véletlen határozott, mely őt a stockholmi könyvtárban Arwidson finn tudóssal összehozá, ki őt a magyar s finn nyelvek között létező rokonságra emlékeztetvén, benne azon gondolatot ébreszté, hogy miután a magyar nép eredetének kérdése csak az észak népei s nyelveinek tanulmányozása által fejthető meg, ezt tűzze ki élete céljául.”⁵ Ennek a felfogásnak az igazát bizonyítja az a Toldy „levéltárcájában” található rövid életrajzi vázlat is, amelyet minden valószínűség szerint utazónk apja fogalmazott és küldött meg 1845. november 27-én Toldynak (ui. Reguly István ügyvédnek ilyen kísérőlevelére akadtam Toldy akadémiai iratai között). Ebben a minket érdeklő rész így hangzik: „Stockholmba érkezvén a kir. könyvtár látogatása alkalmával a fő könyvtárnokkal beszédbe eredvén, ki is a’ magyar és finnusz szavak hasonlatosságait fejtegetvén a’ finnusz nyelv tanulására és magyar közti hasonlatosság nyomozására birni igyekeze és annyira gerjeszté vágyát, hogy egy néhány nap mulva finnek fő városából Helsingforzbul érkezett attyafiával csak ugyan el is mentt; így támadván benne a’ vágy magyarok eredete utáni nyomozásra.”⁶

Mindebből most már tisztán áll előttünk az elhatározás első számú indítéka. S ehhez csak azt kell hozzátennem, hogy Arwidssonnal, s akivel ennek társaságában találkozott, a svéd G. O. Hyltén-Cavallius-szal (szintén nagynevű népköltési gyűjtő és majdani úttörő néprajzos) ifjú kutatónk még egy év múlva is kapcsolatban állott és levelezett Finnországból. Amaz neki könyveket vásárolgatott és küldött el utána. Arwidssonnak egy hozzá intézett levele (1840. okt. 6.) megvan az MTA Kézirattárában. Ebben egy tervbevett lapp útjához tanácsokkal támogatja, Cavallius üdvözleteit tolmácsolja és dicsérve fellépését ily lelkes szavakkal szólítja meg Regulyt a levél elején: „Rüstiger, lebenslustiger Junger Mann!” Mellette egy helsinki egyetemi hallgatót, Claus Collant kell megemlítenünk Reguly első finn barátjaként. Ő volt a kísérője a Stockholmból Turkuba megtett hajóúton. Ő javasolta Helsinkiben megválasztását a Finn Irodalmi Társaságba. Reguly hűségesen váltott vele leveleket finnországi időzése alatt, s bár ezek jobbára csak segélykérésekkel vannak tele, finn rokonaink már több mint félszázaddal ezelőtt napilapban közölték ezeket szó szerinti finn fordításokban.⁷ Ugyanakkor híres úttörőnk legérdekesebb és legszemélyesebb haza küldött levelei kiadatlanul és feldolgozatlanul hevernek legelőkelőbb tudományos intézményünk levéltárában.

A magyar őstörténeti kutatás irányváltozása a semmiből állt elő hirtelen. Nincs mit szégyenkeznünk rajta: egy ifjú ember rugalmas fogékonysága volt sikerének egyetlen biztosítója.

II

Ahhoz a kérdéshez, hogyan viszonylik munkássága nagy kortársához M. A. Castrénéhez, a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1969. évi közgyűlésén tartott ünnepi megemlékezésében HAJDÚ PÉTER szolt hozzá (MNY 1969). Törekvése oda ment ki, hogy árnyaltabb értékeléssel kiegyenlíteni igyekezett

⁵ Eötvös József, Ö. M. Emlék- és ünnepi beszédek. 2. kiad. Bp. 1886. Reguly Antal. Elmondott 1863. július 13. 162–163. l.

⁶ Toldy Ferenc levéltárcája. MTA Kézirattára M. Irod. 4^r 88. sz.

⁷ Kiadásuk helyei felsorolva cikkemben: Kuinka Antal Reguly löysi elämänuansa. Virittäjä 1969, 371.

azt a szembetűnő többletet, amit a tudományos közvélemény CASTRÉN sikerebb munkásságának tulajdonít, és rámutatott arra, hogy magyar pályatársáé sem volt jelentéktelenebb, sőt egészen egy szellemben fogant az övével. Azok az időbeli távlatok, amelyekből reájuk visszanézünk, tehát egymás mellé sorolják a két kutatót, akik egymást sok tekintetben jól kiegészítik. Ez volt HAJDÚ előadásának a lényege. Amit ehhez hozzá kívánok tenni, az kettő. Az egyik annak a leszögezése, hogy Castrén és Reguly közvetlen kapcsolatának a kérdése még nem tisztázott eléggé. A másik a viszony történeti mérlegelése. A főforrás, amelyre pl. Eötvös emlékbeszédének néhány kitétele támaszkodik, K. A. Gottlund levele K. von Baerhez, amabból következtetve (mert a levelet sajnos nem láttam) elfogult és minden inkább csak nem megbízható. V. Tervonen azt sem találja igazoltnak, hogy Reguly finn nyelvleckéket kapott volna 1839/40 telén Castréntől.⁸ Bármilyen volt is személyes érintkezésük — ami történeti szempontból fontos, de az értékelésben nem lehet különösen mérvadó —, azt tudjuk, hogy Castrén, azonkívül hogy hat évvel volt nála idősebb, társadalmi helyzetében is jelentősen előbbre volt mint a fiatal kezdő Reguly. Csak felsorolom: 1840-ben lett egyetemi docens, 1841-ben jelent meg Kalevala fordítása svéd nyelven nyomtatásban, s legkorábban 1838. őszétől kezdve tekinthette magát egy Szibériába tervezett expedíció útitárs-várományosának.⁹ Addig az időpontig is, amíg Reguly Finnországból Szentpétervárra távozott — 1841. nyaráig —, két rövidebb-hosszabb utazásra pillanthatott vissza, amelyek őt ilyen nagyobb út vállalására előkészítették. Az elsőt szűkebb hazájában Lappföldön tette meg — ez kevésbé nevezetes útja —, a másikat Karjalába intézte a határozott célkitűzéssel, hogy készülő Kalevala-fordításához szakismereteket szerezzen, továbbá, hogy egy megírandó finn mitológiához helyi mondákat gyűjtsön. Amikor Reguly 1839. novemberében Finnországba jött, Castrén már utána volt ennek a tervszerűen végrehajtott karjalai utazásának. Innentől fogva beszélnek finn tudománytörténészek az őstörténeti kutatásokban Castrén korszakáról. Ezen az alapon közép-finnországi időzésének méltatója, V. RAEKALLIO-TEPPO, úgy véli, magyar utazónkat „a Kalevala világa és M. A. Castrén példája lelkesítette”.¹⁰ Kettőjük viszonyának ez az értékelése felteszi, hogy Reguly már akkor, mikor először találkozott, megsejtette, milyen kaliberű tudóssal van dolga. Ez a feltevés azonban korántsem ilyen biztos.

A továbbiakban azzal kívánok foglalkozni, hogy egymásrahatásuk kölcsönös volt: nem ok nélkül gyaníthatjuk, hogy az idősebb finn pályatárs sem vonhatta ki magát a fiatalabb magyar úttörő törekvéseinek hatása alól.

Akár tartós kapcsolaton alapuló baráti érintkezés jellemezte a finn kutató magatartását, akár inkább egyfajta bizalmatlan tartózkodás a leendő vetélytárs iránt, abban tökéletesen bizonyosak lehetünk, hogy Reguly tudomást vett Castrén helyzeti előnyeiről. Hallani kellett tőle, vagy a környezetétől nemrég lezajlott karjalai útjáról. Ennek tulajdonítom, hogy Reguly sem mulasztotta el néhány hónapos közép-finnországi tartózkodása végeztével Karjalán keresztül, illetőleg néhány kelet-finnországi falu érintésével kerülni északra a lappok földjére. Ugyancsak összefüggésbe hozhatom Castrén törekvéseivel azt

⁸ VILJO TERVONEN, Antal Reguly Suomessa 1839–41. Heimokansa 1943.

⁹ M. A. CASTRÉN, Tutkimusmatkoilla Pohjolassa. Svédből finnre ford. AULIS J. JOKI. Porvoo—Helsinki, 1967. Életrajzi bev. 7. 1.

¹⁰ VUOKKO RAEKALLIO-TEPPO, Kaukovieras Keski-Suomessa v. 1840. Keski-Suomi IV, 1947. 64. 1.

a szándékát is, hogy egy 1840. április 28-án haza írt levele szerint le akarja fordítani magyarra hazatérte után az egész Kalevalát, "amely még eddig semmilyen nyelvre lefordítva nincsen". Tudjuk, hogy ennek a tervének a megvalósításához a tervezettnél hamarabb hozzá is fogott: valószínűleg Vaasában, 1840. őszén, ahonnan egy „első fordítási próbájának” nevezett népdal fordítását is hazaküldte az október 6-án keltezett és az Athenaeumban megjelent „irodalmi levelében.” Ezek azok a tények, amelyek letagadhatatlanul tanúskodnak a kettejük elindulásában mutatkozó egybeesésekről, vagyis valószínűbben Castrén hatásáról reá. Abban azonban, hogy utazónk finnországi időzése alatt a lappokat is útba ejtette, korántsem csak a finn nyelvész, hanem Sajnovics hatását is kell látnunk: Reguly fellépése idején a magyar közvéleményben a lapp—magyar nyelvrokonság híre éppen olyan erővel visszhangzott, mint a finn. Érdekesen tükröződik ez fentemlített irodalmi levelében, amelyben a lappoknak csaknem ugyanannyi teretszentel, mint a finneknek.

Ha számbavesszük az események történeti egymásutánját, nem nehéz valószínűvé tenni, hogy Reguly is megelőzte némely vonatkozásban Castrént. Hozzájárulhatott példájával illetőleg törekvéseivel ahhoz, hogy az utóbbiban a versengés szelleme felülkerekedjék s a közmondásos finn kitartással teljesítményei fokozására serkentse őt.

Reguly finnországi megjelenése mehökkentette a finn tudomány képviselőit s még inkább a köznépet. Mindenféle álhír terjedt el a kiletéről. „... alles gaffte und beobachtete den ungarischen Juristen, den ungarischen Herrn, der eine Wissenschaftsreise macht, und ganz aus eigenen Mitteln und ein Messias für den Finnen sein soll . . .” — írja szüleinek 1840. október 29-én. Magában hordozván Sajnovics és Gyarmathi megállapításait nyelvrokonságunk köréről és kétségkívül Arwidsson biztatásától is fellelkesítve, hogy járjon végére a helyszínen a finn—magyar nyelvrokonság kérdésének, megjelenése a finn fővárosban, azokban a Kalevala megjelenésétől különben is mozgalmas és termékeny években, mintegy tükörben láttatta meg a legtávolibb feladatokat. Ismeretes, hogy Castrén első nagy szibériai utazása 1841. novemberétől 1844. áprilisáig, második, még nagyobb jelentőségű szibériai utazása pedig 1845. márciusától 1849. januárjáig tartott. Csak összehasonlításként jegyzem ide, hogy Reguly keleti útja, a szorosán vett terepmunkát értve rajta, fele annyi időt vett igénybe. 1843. október 7-én indult el Szentpétervárról és 1846. augusztus 25-én tért oda vissza. Megfigyelve azonban Castrén első utazásának az elejét, amelyet Elias Lönnrot társaságában Lappföldön kezdett meg, azt az észrevételt tehetjük rá, hogy az 1842. januárjáig korántsem volt a finnugor nyelvrokonságnak szentelt felderítő út, csupán Finnország északi tőzomszédságában mozgott. Csak Archangelszktól fogva — miután Lönnrot elvált tőle — szélesedett ki Szibériáig nyújtózó nyelvészeti nép- és földrajzi felfedező tanulmányúttá. Ez pedig olyan időben történt, amikor Reguly már egy félévet töltött Szentpétervárott azzal a nyíltan hangoztatott szándékkal, hogy finnugor kutatásoknak szentelje minden erejét. Castrén útjának ilyen meghosszabbítását kelet felé az tette lehetővé, hogy Sjögren a cári akadémiánál jelentős úti segélyt járt ki számára, felkészítendő őt ezen az első kiruccanásán egy második, döntőbb szibériai útra, amelynek végrehajtása Finnország dicsősége lett, és a szamojéd nyelvek úttörő kutatóját valóban Szibéria tudományos felfedezőinek élvonalába sodorta.

Megfigyeléseim röviden szólva abban összegezhetők, hogy mind a Sjögren teremtette segély s ezzel Castrén első útjának kelet felé irányítása, mind pedig a

második nagy útnak minden emberi erőfeszítést felülmúló megnyújtása a Bajkálon túl Kína határáig: közvetve, a versengés szellemének felébresztésével, a magyar kutató előkészületeivel is valamelyest összefüggésbe hozható. Hiszen ő volt az, aki, ha erejéből futja, megelőzhetette volna néhány évvel gyűjtéseinek közreadásával és elvihette volna Finnország elől a dicsőség egy részét. Tudjuk, hogy a sors nem adta meg Regulynak ezt a nem igényelt elsőbbséget. Ő véglegesen letört már 1847-ben, Castrén diadalútját pedig rövid fénykor és eredményes fellendítő munkásság követte. Amikor 1852-ben tüdővészben meghalt — hat évvel megelőzve halálában is, úgy mint születésében, magyar pályatársát — nagy úr támadt nyomában és minden erő összefogott műveinek előbb svéd, majd német nyelvű kiadására. Regulynak az a kedvezés sem jutott ki osztályrészeül, hogy a gyors halál eltakarta volna összeomlását. Feléje kérdőjelek meredeztek és halála csak fokozta és betetőzte azt az igazságtalan csalódást, amit tehetetlenné válása miatt nemzete érzett. Tragédiájának megmagyarázására, mint érdekes lélektani rejtélyre, alább még vissza fogunk térni. Elismerjük készségesen, hogy kettejük közül Castrén ért el nagyobb és láthatóbb sikereket, sőt azt is, hogy Castrén munkássága egész monumentális sokoldalúságában inspiratívabb hatású volt — ezért joggal tartjuk őt a finnugor tudományok megindítójának, megalapozójának. Egyet azonban nem fogadhat el a mai kor, azt, hogy Reguly munkássága bármilyen vonatkozásban eredménytelen lett volna; hogy egyéni kudarca munkájának és törekvéseinek kudarcával lenne egyenlő. Nem torpant meg feladata előtt, nem is került zsákutcába. Munkabírása megtört, de kutatásainak eredményeit napfényre hozta az idő. Törekvései pedig talán még halhatatlanabbak, mint teljesítményei, ezért érdemlik meg különös figyelmünket. A célokat tisztábban látta meg, mint Castrén. Hadd foglalom össze idevonatkozó megállapításaimat két pontban.

1. Castrén legnagyobb érdeme a szamojédság feltárása; második nagy utazásának ez a központi célkitűzése. Egyébként nyelvészeti és néprajzi kutatásai nagy vonalakban főképpen a finnugorság északi zónájában haladtak a lappoktól a szamojédekig, a zürjénekig és az osztjákokig. (Csermisz és irtysi osztják nyelvtanai ebből a szempontból úgy vélem jobbra afféle kitérőknek számítanak.) Második útján aztán teljesen a Jeniszej folyóra és a finnugorságon túl eső területekre fordult érdeklődésével. Azt mondhatni tehát, a finnugor perifériának a kutatója lett főképpen. Túlhaladt a finnugorság körén. Tömerdek újat hozott magával, de ennek csak egy része érdeklí közvetlenül a finnugor nyelvészetet. A szibériai kutatást érdeklí jobban. Reguly, aki az obi-ugorokhoz ment, jobban beletalált a finnugor nyelvészeti kutatások közepébe. Meg is maradt a finnugorság körében és csak a csuvas nyelvvel foglalkozott huzamosabban a szoros feladatkörébe vágó nyelveken kívül. Amint Castrén neve elválaszthatatlan a szamojéd nyelvektől, úgy Regulyé az obi-ugor nyelvektől.

Ahogy mi látjuk a két kutató munkássága elválaszthatatlan egymástól. Ha kivennénk ebből a Regulyét, akkor a finnugorságra vonatkozó ismeretekben hatalmas úr támadna a 40-es évek derekán; ha eltekintenénk Castrén eredményeitől, akkor az északi és keleti széleken gyűjtött szép számú ismeretek vesznének és tűnnének el a homályba.

2. A szakemberek előtt nem titok, hogy Castrén elmélete az uráلتaji elméletbe torkollott. Nyelvrokaink őshazáját tévesen a Szaján és Altaj hegység vidékén Dél-Szibériában, Ázsiában kereste. Látásmódja e részben

szerteködlőnek, megfelelő történeti szakkifejezéssel élve romantikusnak határozható meg. Reguly nem szédült bele így ebbe az akkor korszerűen fenyegető örvénybe. Itt-ott elejtett megjegyzései, de kutatásának egész iránya is azt bizonyítják, hogy szemléleti módja a romantika túlzásaitól mentes, meglepően tiszta, reális látású maradt.

Gyűjtő—kutató munkássága, amely Castrén két útja közé ékelődik bele és pályatársa nagy hírű teljesítményével mintegy ölelkezik, úgy is mint törekvés élő tőkéje a magyar nyelv- és néptudománynak.

III

Külön is felvetjük a kérdést Reguly munkásságának jelentőségéről. Ennek leméréséhez a kellő időpont nem 1850-ben volt, amikor Toldy Ferenc, nem is 1863-ban, amikor Eötvös József méltatta erőfeszítéseit. Mind a ketten helytelen előfeltételekből indultak ki. Mert Toldy úgy vélte, előtte van még azon időpontnak, mikor Reguly kincseit, ahogy akkor mondták, „fel fogja venni,” be fogja mutatni. Eötvös emlékbeszédében pedig lemondóan tekintett vissza arra a csalódásra, amit tétlenné válásával együtt elhunyt is okozott. — Egyébként azonban nem hallgatható el, hogy az eddigi Reguly-irodalomból mindössze ez a két tanulmány fordított kielégítő figyelmet kutatónk emberi alakjára, fejlődésére s pályája fordulataira. Kiadatlan levelezését is csak ők ketten tanulmányozták át ebből a szempontból. Ez mindenestre szokatlan olyan akadémiusnál, akinek a gyűjtése eddig nem kevesebb mint hét élvonalbeli magyar nyelvészt (Hunfalvy, Budenz, Munkácsi, Pápay, Zsirai, Fokos, Kálmán) és egy külföldi filológust (S. Haltsonen) foglalkoztatott.

Reguly Antal nem volt több mint 21 éves, amikor akadémiai bizottságot alakítottak kutató céljai támogatására, ellenőrzésére. Nem is volt az MTA-nak több mint 100 év óta sem olyan tagja, aki több gondot, munkát, vesződséget okozott volna ennek a hírneves tudományos intézménynek. Neve úgy került bele tudományunk történetébe, mint „hagyaték”. S a Reguly-hagyaték ma is feladat még, amely kötelez. Íme — mutathatunk rá — egy fiatalember, akinek csak homályos sejtelmek, ihletett megérzései lehettek arról, milyen nagy fába vágja a fejszéjét. Hét évig tanul, fárad, dolgozik. És születése után 150, fellépte után 130 és halála után 110 esztendővel, visszatekintve az 1850-es, 60-as, 80-as, 90-es, majd pedig az 1940-es és 60-as évekre, még mindig szerényen ejtjük ki a szót: emléke egyre várja, elvárja tőlünk, hogy vele érdeme szerint foglalkozunk!

Visszatérve Eötvöshöz, aki pályájának végfokáról mélabúsan szemlélte barátja kitűzött céljának eredménytelenségét — hogy a nyelvrokonságot tisztázza —, nála találjuk megpendítve azt a kétségkívül feltűnést keltő észrevételt, amely szerint Reguly nem volt tulajdonképpen nyelvész.¹¹ Ehhez mi még Munkácsi egy megjegyzését fűzhetjük hozzá Reguly gyűjtésének néprajzszempontúságáról „mintha a nyelvészeti anyag szerzése nem is alkotott volna szemében különálló fontos célt, hanem elsősorban eszközt a néphagyományok megértésére” VNGy. I, VII. Hogyan? — kérdezhetné valaki, nyelvészeti volt a célja és nem azt érte el? Hol van akkor a logika törekvéseiben? Szerencsére

¹¹ Eötvös: i. m. 177. l.

ilyen probléma nem áll fenn, még akkor sem, ha tartózkodni akarunk attól, hogy őt a Castrén-típusú nyelvtudósokhoz mérjük. Reguly ui. nem tett közzé nyelvészeti tanulmányokat és így megfoszt, illetőleg felment bennünket attól, hogy vele nyelvészként foglalkozva, őt az egyes nyelvtudományi problémákat illető részlet—állásfoglalásai oldaláról igyekezzünk megközelíteni. Csak általánosságban tett kijelentéseket — kétségkívül helyesen — a finnugor nyelvek rokoni összetartozásáról, bizonyításukba azonban nem merült bele, hanem mintegy túltéve magát az elfogadottnak felvett tényen (ti. a nyelvrokonságén), tovább haladt azon és a népköltési szövegek összegyűjtésére összpontosította a figyelmét.

Természetesen vitatkozni lehetne azon, nem nyelvész-e az, aki tömérdek nyelvet megtanul, ezekből szövegeket jegyez le és szótári anyagot gyűjt? Nem nyelvész-e az, ha valaki hazahozott „kincseiből” alapot rak le a finnugor nyelvtudomány számára? De ez még ellenérvül Eötvös bizonyára igen jóindulatú és védő szándékú állításával szemben — amelyet nem fogadhatunk el — bizonyára kissé kevés. Bár Hajdú is más véleményen van — hangoztatva, hogy utazónknak 1839-től 1843-ig végzett előtanulmányai folyamán elég ideje volt szakismereteket szereznie nyelvészeti kutatásaihoz —, szívesebben hagyatkozom itt egy kortársra. Ez Budenz József. Mégis csak az, aki feljegyzéseit használta, a leghivatottabb nyilatkozni arról, mi haszna volt belőlük. Vajon csak anyagot vett-e át gyűjtőnk hagyatékából, vagypedig némi nyelvészkedésre mutató anyagcsoportosítást, rendezést, értelmezést is?

BUDENZ, aki még Eötvös emlékbeszédének megtartása előtt, 1862-ben megkezdte „csuvas közléseivel” az NyK-ben Reguly gyűjtésének publikációját, és aki ezeket két év múlva cseremisz, majd újabb két év múlva mordvin tanulmányokkal folytatta, nem egy helyütt ejt el olyan elismerő szavakat, amelyekből a nyelvész-gyűjtő iránti megbecsülése csendült ki. Pl. NyK II, 15: „... ami legtöbbet ér, becses eredeti példamondatokkal is a tények kellő fölfogására módot nyújt nekünk...” „Reguly már egy bizonyos rendbe is szedte ebbeli jegyzeteit.” Mordvin „nyelvtani notáihoz” (NyK V, 81) ezt olvassuk nála: „ezek a nyelv alakok képzését tárgyalják, de korántsem képeznek teljes alakot.” 115 l: „... nemcsak érdekes látnunk, hogy fogott föl Reguly egyet-mást, hanem becses materiálának is kell azokat tekintenünk, melynek Ahlqvist rendszeresen kidolgozott grammatikája mellett főleg ejtési eltérései miatt a mordvin nyelv tanulmányozására hasznát vehetjük.” Stb. Ezen észrevételek is arra mutatnak, hogy Reguly nyelvész volt a lelkiismeretes gyűjtő fokán. Sajnos nem fejlődhetett odáig, hogy rendszeres eredményű tanulmányokat publikáljon, mindössze előkészületeket tett azokhoz sokoldalú szöveg- és anyaggyűjtéssel. A szerencsés egymásután következőben így tettek ki Reguly és Budenz együtt egy nagy nyelvészt, afféle Castrén típusú, elmélyedő kutatót; kettejük munkássága azonban együttvéve tagadhatatlanul felül emelkedik Castrénon. Ugyanilyen szellemben lehetne megemlékezni a kor másik vezető magyar nyelvészének, Hunfalvynak, az obi-ugor anyag megfejtésére és felhasználására fordított szintén jelentős munkásságáról is, amit azonban itt mellőzök. A 60-as évek magyar nyelvészeti munkásságára az NyK hasábjain úgy tekinthetünk, mint a finnugor nyelvtudomány megalapozásának korára, amely egyúttal a magyar nyelvrokonság és őstörténet legdöntőbb kérdéseinek (nevezetesen a finnugor eredetnek és a török hatásnak) is a tisztázását eredményezte.

Ezek a kimagasló kutatók fényesen megcáfolták a nagy gyűjtőnk útjának kudarcáról, eredménytelenségéről lábrakapott híreket, véleményeket; a szöveg-

kiadványok sorozata pedig, amelynek utolsó kötetei, az északi osztják gyűjtésből, csak az utolsó évtizedek (Zsirai 1944, 1952) sőt évek (Fokos 1963, 1965) során jelentek meg nyomtatásban, világos képét adják munkássága arányainak. A száz éves veszteséget, amit a kiadás késedelme okozott, pótolja e hősi költészet megmentésének abszolút értéke, amelynek fényében magyar úttörőnk úgy áll előttünk, mint az obi-ugor népköltés valóságos Lönnrotja: későbbi gyűjtőktől, részben talán a magyar Munkácsi Bernáttól megközelített, de utól nem ért felfedezője a vogul és osztják régi hősköltészetnek. E tekintetben még az annyira érdemesült finnek is (A. Ahlqvist, K. F. Karjalainen, A. Kannisto) elmaradnak jószerint az első felderítő rendkívüli teljesítményei mögött.

Reguly azonban korántsem csupán nyelvész, még gyűjtő mivoltában sem, hanem — jól látta ezt Munkácsi — ugyanannyira néprajzkutató, folklorista, sőt ha ideje és ereje engedi, történész is kutatásaiban. Az igazsághoz akkor jutunk legközelebb, ha őt egy szóval „kutatónak” nevezzük, akiben a múlt század történeti szemléletének komplex törekvése ölt testet, s ez erősen közelíti őt az ugyancsak komplex látású, de a szaktudományban konkrétan megfogható Castrén munkásságához. A fő különbség abban volt köztük, hogy Castrén hosszasan megült egyes állomáshelyein. Igazi finn kitartással végezte anyagfelvételeit a neki megszokottabb északi környezetben. Természetes, hogy egyazon sémára készült nyelvtani feljegyzései sokoldalúbban és összehasonlításra alkalmasabban valósultak meg. Így lett ő egy egész sereg ázsiai nyelvnek első rendszeres bemutatója, felfedezője. Reguly, rövidebbre kiszabott idejéhez és lehetőségeihez mérten, sietett. Az utókor igazolta őt, hogy figyelmének központosításával, a Kalevala példáján lelkesedve, elsősorban a még ismeretlen obi-ugor költészet megmentésére fordította erejét.

Vonzalmát a népköltészethez kétségbevonhatatlanul Finnország keltette fel. Ebben van a jelentősége további munkásságára nézve a finnek közt eltöltött 1840. évnak. Ekkor írt leveleiben minduntalan a moldvai csángók körében végzendő folklór gyűjtésre céloz. Nagystílúságára mutat, hogy ehelyett végül is a nagyobb és merészebb feladatot választotta. Így maradt el, bármily fájdalmas is számunkra, csángó útja, amely neki a magyar néprajz történetében ezen a területen is elsőséget biztosíthatott volna. Felkészültségét a népköltési gyűjtésre egyébként vót népköltési gyűjtésével is bebizonyította. Ez ugyan csak nem régen jelent meg nyomtatásban, jelentőségére nézve mégis tanulságos dokumentum. Lemérhetjük rajta, hova fejlődött a homályos vágyaktól hajtott fiatalember másfél éves finnországi tanulmányútja alatt.¹² Mondhatni kész kutatóként hagyta el Finnországot, felkészülve arra, hogy egy számára alig ismert finnugor nyelven (a vóton) tudományos célra használható, nyelvészeti és folklór értékű feljegyzéseket végezzen. Bravúros teljesítménye, amelyre csak néhány nap állott rendelkezésére Dorpatból Szentpétervár felé utaztában 1841. június 4-e és 11-e között, annyival figyelemreméltóbb, mert három évvel megelőzte Lönnrotot, aki 1844-ben járt ott gyűjtés céljából.¹³

Híres utazónk jelentőségét fejtegetve még egy szempontot nem hagyhatok említetlenül. Reguly számunkra Finnország felfedezője: az első kutató,

¹² SULO HALTSONEN adta ki Antal Reguly, Valtjalaismuistiinpanot (Aufzeichnungen über die Woten) 1841 címmel. JSFOu. 60. Helsinki, 1958.

¹³ Gyűjtése anyaga kiadva Suomen Kansan Vanhat Runot IV. Keski-Inkerin ja vatjalaiset runot. Helsinki, 1928. 186—719. l.

aki a finnekkel felveszi az érintkezés, az együttműködés fonalát, magával ragadva még más kutatókat is. Regénybe illő behatolását a finn fővárosból az ország belső területeire s a Lappföldre sohasem volna szabad elfelejteni azoknak, akik benne elsősorban az Urál és az Ob-vidék terepjáró kutatóját méltatják. Ez a kezdeti ráadás volt az a többlet, amely őt idő előtt kimerítette. Ha történetesen finn születésű, mentesült volna két év „bevezető” fáradalmaitól. Castrén, Ahlqvist és a többiek az orosz nyelvet jóformán államnyelvül tanulták meg, a finn meg a svéd pedig éppen anyanyelvük volt. Reguly számára egyik sem volt ilyen adottság, úgy kellett elsajátítania a további tájékozódás első feltételéül, mielőtt a többi finnugor nyelvet a helyszínen tanulmányozta volna. Első a finnugor kutatók sorában, s mint ilyen rögtön sokat markol a finnugor tudományokból. Mégis sehol sem vonzóbb a fellépte, mint megjelenése a távoli, idillikus és ridegen is oly barátságos Finnországban. Itt, ha valahol, forradalmat csinál. Belesodródik és résztvesz a társadalmi és tudományos életben. Maga is átalakul mialatt pusztá jelenlétével kíváncsiságot kelt a finn—magyar rokonság iránt. Minthogy magam is különösképp itteni korszakával ismerkedtem meg, egyéniségének rajzához, amely most következik soron, elsősorban innen veszem mozaikszerű adalékaimat.

IV

A vélemények éles szembesítése gyakran a legjobb módszer arra, hogy közöttük választást lehessen tenni. K. F. KARJALAINEN, a kiváló finn osztályológus, a FUF-ban (VIII, 7) úttörőnkéről emlékeztetvén azzal végzi méltatását, hogy Reguly igen lelkes kutató volt, de aligha volt benne zseniálisnak mondható vonás.¹⁴ Ezzel a nézetével szeretnék vitázni. Ha a zseniális emberek köréből kizárjuk a túlságosan szimplex lelki összetételűeket és azt gondoljuk, hogy a lángeszűséggel leggyakrabban egy bizonyos bonyolultság is jár együtt, mely ellentétes erőket foglal magába, továbbá, ha úgy véljük, hogy a zsenialitáshoz mindenkor elengedhetetlen a tisztánlátás és az erős akarat, akkor meg kell hagyni, Reguly egyéniségében sok volt a zseniális emberek tulajdonságaiból.

A természet sokféleképp megáldotta: férfias külsővel, bátor és biztos megjelenéssel, mélyen érző hullámozó kedéllyel, koraérettséggel, céltudatossággal, másokra hatni tudó szervező képességgel, valóban fölös mértékű áradó lelkesedéssel és a tervei végrehajtásához szükséges akarral. Igen fejlett volt lelkének szabadságvágya, irtózott attól, hogy tisztviselő robotban élje le az életét. Bizott magában, hogy a maga lábára állva sokkal hasznosabban fogja azt eltölteni. El volt telve hazaszeretettel, hogy ifjonti erejét valami nagy és érdemes célnak áldozza. Buzgott benne minden frissen szerzett benyomásra az elmélkedő, a megfigyelő, az egyeztető reflexió, ez a tudós-hajlamú emberek értékes reagálása mindenre, ami velük és körülöttük történik, s nem tudván jobb módot találni e reflektáló hajlamainak levezetésére, könnyen folyt a tollából a tinta, hogy napi benyomásait, megfigyeléseit, terveit és gondolatait naplóiban, leveleiben lejegyezgesse. Írogatási szenvedélye, amely nem más, mint a magános embernek önmagával való társalkodása, nagyszerű vállalkozása kezdetén, finnországi időzése alatt, némileg Széchenyire emlékezteti őt (persze más témakörben: nem országos, hanem tudományos és nemzeti ügyben), akivel

¹⁴ Saját szavaival: „Anton Reguly war vielleicht kein genie, das der wissenschaft neue wege hätte öffnen, neue perspektiven und probleme weisen können. Aber er besass ein talent, einen eifer und einen enthusiasmus, der auch grosse schwierigkeiten überwindet und auch grosse resultate zeitigt.” Stb.

egyébként betegsége alatt egy németországi fürdőhelyen találkozott is. (Széchenyi nagyon kitüntette őt e találkozáskor.) Még egy vonása közelíti őt említett nagy politikusunkhoz, az, hogy tervei akadályoztatása esetén és ereje fogytán nem ritkák nála a lelkesedést felváltó depressziók, amelyek némileg romantikus, ábrándos, felhőkben járó lelki beállítottságának a természetes következményei. — Castrénnak a képzelete volt romantikus, Regulynak az egyénisége. — Mindamellett meglepő, hogy ez az eszmék után induló afféle Bolond Istókja a tudománynak, mennyi számítással, mennyi józansággal tudott eljárni. Ítéloképességének ezt a józanságát nyomatékosan kiemeli emlékezésében EÖTVÖS JÓZSEF is, aki vele betegsége idejében ismerkedett és barátkozott meg.¹⁵

Akinek ennyi szép és nagy tulajdonsága van, hogyan lehet, hogy utóbb mégis kudarcba fullad: roppant érdekes, de nem e pontba tartozó kérdés. Ide most, pályájának az elejére, az tartozik, hogy még egy kissé jobban bepillantassunk kedélyhangulataiba, amelyek amiatt jöttek mozgásba, hogy fájdalomosan érezte az ellentétet külső és belső világa, gondtalan, vidám fellépése és belső gyötrődése, szerény önismerete és nagyotakarása között. Helsinkiben volt 1840. telén. A társas élet ünnepeltje, kedvence. Már több hónapot töltött Finnországban. Tisztában volt idejövetele különös céljával, mégis ragadták magukkal a bálók, a fiatal nők, a svéd nyelvű intelligencia. Be kellett hamar látnia, hogy nem jó helyen forgolódik, neki a néppel és annak nyelvvel kell ismerkednie és a népköltészetet tanulmányoznia, amely most keltett a sajtóban — főként a Kalevala megjelenése nyomán — roppant feltűnést. Optimizmus és pesszimizmus váltakozott tehát a lelkében amiatt, hogy nagy cél felé törekedett és még semmit sem ért el. Ünnepeltette magát a jó reménység fejében, nagynak látta magát mások szemével, magát pedig felkészületlennek érezte, s nemcsak az anyagi fedezet hiányzott önbizalma táplálásához, hanem szülei aggodalmai a könnyelműség vádjával is illették irányváltoztatásáért, hogy szeme elől tévesztette konkrét tanulmányi célját. Hadd idézzek két helyet szüleinek írt egyik sokatmondó leveléből (1840. okt. 29.): „Ich lebte in zwei contrairnen Welten. Es war ein schrechliches Spiel zuweilen.” „... die vielen Reflexionen, die ich beim Briefschreiben bekam etc., verstimmten mich, es drückte mich zuweilen ungeheuer, obwohl Sie die Briefe vielleicht recht mutvoll finden werden. Es ist die Reaktion der äusseren drückenden Umständen.”

Ez volt az egyik fenyegető örvény, amelyből szerencsésen kivonta magát azzal, hogy utazni kezdett és elhagyta a fővárost. A másik nem kevésbé sorsdöntő időszakasz ugyanez év őszén várt rá Vaasa városában. Megint pénz nélkül volt, mozdulni sem tudott. Mögötte voltak finnországi, lappföldi utazásai. Döntéssé érett csendes elhatározása, hogy tudós lesz, a finnugor tudománynak fog élni, haza sem megy, folytatja útját Szentpétervárra s ott fog felkészülni további kutatóútjaira. Helyben topogó tétlensége most hatalmas szellemi összpontosításra sarkallja. Abbahagyja naplóját, eltervezi élete programját, leveleket küldözget haza s barátaihoz. Közben betegeskedik is. A magány nemcsak emeli, hanem le is sújtja. Újév után Helsinkibe szökik vissza emberek közé. Közben mégis kicserélődött. Csak két idézetet innen is az idézhető tömegéből (nagyobb választékát ld. Virittájá-beli cikkemben): „Mir ist nicht so leicht eine angefangene Arbeit zu lassen und den leichtsinnigen Ritt nach

¹⁵ Eötvös: i. m. 198. l.

Hause zu machen.” — „Ich fühle Beruf dazu, weil ich weiteres nicht tun kann.”
A kocka el volt vetve, de feltámadt a nagy kérdés: Miből? Hogyan?

Hogyan látott dolgához? Felvillant benne a gondolat, hogy ösztöndíjat fog kérni. De kitől? Nos, az országtól! Szeptember 30-án ily magasról intézi kérelmét tanárához, Maár Bonifáchoz: „Empfehlen Sie mich dem Schutz des Landes, es soll einen Sohn, der sein Leben ihm weihet, nicht ohne Schutz lassen.” Jellemének egy példátlanul éles vonását látjuk itt működésbe lépni: mellétekinteteket elhárító követelődzését. Hivatása méltóságának tudatában nem kertel, nem kényeskedik — ellenkezőleg: szinte utasít! A hang nagyzólan hat reánk, de a történelem teljesen igazolta ezt a fiatalembert, akinek még semmiféle végzettsége sem volt.

Október 3-án még azon elmélkedik, hogyan kap majd költségeihez fedezetet. Újságba kellene írni utazásairól. Néhány nappal utóbb megírja fentebb már szóba hozott „irodalmi levelét”, amelyet — mint erre az MTA Kézirat-tárában véletlenül rábukkantam — a következő keltezés nélkül becsúsztatott cédulával küld meg Zircre apjának: „Lieber Papa! Schonen Sie nicht die Mühe, mit diesem Brief selbst gleich nach Pest zu reisen. Wenn es (sic!) im Athenaeum herauskommt, wird es gewiss Sensation machen. Besprechen Sie sich mit Schedel, vielleicht kann endlich etwas geschehen. Denn gibt mir Ungarn nicht anständige Unterstützung, so kann ich und darf weiter nichts tun. Ich werde mich nicht hinwerfen für ein unbilliges Volk.” Ily előzmények után jelent meg egy jó félév múlva az Athenaeumban Reguly meg nem nevezett barátjához intézett levele, vagyis közlés céljából írt cikke ily felíráttal: „Reguly Antal magyar utazó éjszakon.” Ez hozta forgalomba a nevét országvilág előtt. S nyilvánvalóan propagandának volt szánva. Az Akadémia pedig, Schedel — Toldy jóvoltából már ez időpont előtt, februárban napirendre tűzte utazónk anyagi támogatását. Bizottságot alakított és Reguly Szentpétervárra érve, megkapta a megbízatást és az első pénztámogatást.

Mindebből az a tanulság, hogy a nagy becsvágyú fiatalember kiválóan értett a propagandához. Maár útján megnyerte magának Toldyt, s általa az Akadémiát. Dicsőségünkre van, hogy ez így történt. Toldy később az Akadémia titkáráként mintaszerűen beszámolt egy igen értékes tanulmányban az MTA tevékenységéről és Reguly munkásságáról. Ez a dolgozat a gyöngye ma is a Reguly-irodalomnak. (Érdemes lenne újra lenyomatni.)

Hasonló ügyességgel látott hozzá Reguly Szentpétervárott a maga ügye megszervezéséhez. Ott Karl von Baer akadémikus volt pártfogója, akire támaszkodhatott. Elérte, hogy Baer cikket írt róla egy pétervári német újságba, amelyben őt Kőrösi Csoma Sándorhoz hasonlította. Ez a cikke magyarra fordítva 1843-ban megjelent a Világ-ban. 1845 elején Toldy befolyásos személyek bevonásával Reguly Társaságot alapított azzal a céllal, hogy a befizetett tagdíjakból pénzt juttasson a szorongatott helyzetben levő magyar kutatóknak. Ez a segély még később is folyt, amikor Reguly Németországban gyógykezeltette magát.¹⁶

¹⁶ MTA Kézirattára Történel. 2° 86. sz. — Elnöke Császár Ferenc volt, jegyzője Irinyi József, pénztárosa Antal Mihály. Aláírási íve szerint a tagok évi 2 pengő forintot fizettek. Egyszersmindenkori adakozóktól pedig 10 p. frt-ot kértek. A Reguly Társaság eredetileg két évre létesült: „... feladásul tűzte olly somma összehozását, melylyel utját folytathassa és bevégezhesse.” Reguly levelei között van egy 1847. júl. 19-én Graefenbergben kelt, amelyben Császár Ferencet arra kéri, hogy a vállalt társasági segélyt neki félévi 500 frt-okban utaltassa ki.

Foglaljuk össze az egyéniségéről alkotott benyomásainkat azzal a megállapítással, hogy Reguly semmi esetre sem volt hétköznapi, lelkes filozofter. Nagyszerű vállalkozó volt. Emberi oldaláról tűnik elének alakjának egész nagysága. Ifjúkora ellenére férfiasan harcolt az ügyért, amely benne testet öltött. Mikor Toldy megírta róla nagy tanulmányát: „Reguly Antal s a finn — magyar kérdés”, az „és” kötőszót el is hagyhatta vagy írásjellel pótolhatta volna. A finn kérdés a 40-es években ui. azonos volt Magyarországon Reguly ügyével. — Finnországból Szentpétervárra távozva ott csakúgy folytatódtak fellángolásai, kimerülései és depressziói, mint nagy útjának első, finnországi szakaszában. Sokat akarása tágitotta ki látóközünk, sokat akarása vált személyes tragédiájának egyik legfőbb, elkerülhetetlen okává.

Egy jeles tudós emlékezéseiben olvastam valahol, sajnos már nem tudom hol, hogy az 1850-es években egy roskatag beteg embert láttak kabátjába burkolódzva egy munkaasztalnál dideregni az egyetemi könyvtár udvarán. Reguly Antal volt, a könyvtáros. Élete utolsó évében Hunfalvy Pál látogatta, hogy vogulul tanuljon tőle. Nem mentek sokra ketten együtt sem. Hogyan történt, hogy a lelkes ifjú tüze így elhamvadt, s hogy rugalmas teste és bátor idegei hétévi megfeszített munka után felmondták a szolgálatot?

V

Testi-lelki összeroppanásának okaira már eddig is célozhattam. Fékezhetetlen sokatmarkolása volt talán az egyik legáltalánosabb, legmélyebben fekvő oka. Az Akadémia sem kímélte megbízottját;¹⁷ mindent tudni akart nyelvrokonságunk felől, túlterhelte a magános utazót. Szerencsére az hamar túltette magát az Akadémia utasításain, nem úgy mint Castrén, aki a Sjögren kijelölte útvonalon haladt. Betetőzte úttörő nyelvészünk, néprajzosunk túlterhelését, hogy egyúttal régész, antropológus, földrajz kutató is volt egy személyben, s hogy a pétérvári Földrajzi Társaság nyomban visszatérte után 1846. őszén megbízta őt egy uráli térkép elkészítésével. Reguly gondolván, hogy ily munkára úgy sem vállalkozhat később, mert szövegei feldolgozásával lesz elfoglalva, ráállt a megbízatásra. Remélte, hogy egy hónap alatt teljesíti feladatát. Egészségi állapota azonban ekkor már annyira megviselt volt, hogy majd egy félévre visszavetette tennivalóiban. Kétségtelenül volt haszon az általa elkészített uráli térképből, elismerést hozott neki és hazájának, de pontot tett túleröltetése végeére.¹⁸ Ki is zökkentette más munkáiból, úgyhogy ettől kezdve nyugodalmasan és elmélyedve dolgozni nem volt többé képes.

Kimerülésének másik fő okát abban látom, hogy hosszú ideig (több mint hét évig) megszakítás nélkül folytatta északi tanulmányait egy számára idegen, szokatlan környezetben, legnagyobbrészt kedvezőtlen anyagi és pszichikai életfeltételek között. Finn pályatársa, Castrén sokkal kedvezőbb körülmények közül bontakozott ki és lépett fel tudományában. Neki megvolt az egyetemi és társadalmi rangja, anyagi alapja. Számos hazai levelező társa volt, akik várták-lesték híradásait és megfelelően fogadták, felkarolták amikor végre

¹⁷ Utasításait nyomtatásban olvashatjuk a Magyar Academiai Értesítő I. év (1840—41) ülései jegyzőkönyveivel csatolva 31 pontban: 53—58. l.

¹⁸ Térképe értékeléséhez l. BORBÉLY ANDOR, R. A. térképének szerepe az Észak-Urál megismerésében. Földr. Köz. 1955.

hazaérkezett. Szinte a kezéből vették ki beszámoló iratait, hogy azonnal publikálhassák. Minden sor írása belekerült a tudomány vérkeringésébe. Maga vállalta sorsa volt, hogy feladatának tökéletesen akarván a végére járni, fényesen teljesítette ugyan nehéz megbízatását, de eközben súlyos tüdőbajt szerzett és a tudomány áldozataként bukott le sikerei magaslatáról, a számára alapított s mindössze egy évig betöltött egyetemi katedráról. -- Regulynak nem jutott ilyen ragyogó vég, csak tengődés és felmorzsolódás. Nem voltak sikerei, nem volt státusa, csak híre, s nem voltak őt hazaváró és otthon készségesen fogadó barátai sem. Ehhez járult, hogy hullámozó kedélye hol előrenyomta, hol visszartartotta haladásában. Valóságos csoda, hogy következetes maradvá felismert hivatásához, végezni tudta gyűjtő-munkásságát, amíg ereje tartott, és olyan zsákmánnyal tért haza, hogy azzal mind magának, mind hazájának örök időkre becsületet szerzett.

Nézetem szerint hibásan járnak el azok, akik elsősorban Reguly emberi tragédiáját, pályájának ezt a megbicsaklását és boldogtalan végét domborítják ki. Tanulságos minden esetre, de másfelől világos, hogy minden alkotónál az alkotás érdemi a főfigyelmet s nem életének esetleges eredménytelen szakaszai. Reguly teljesítménye, kivált ha mint sokat ígérő kezdetet méltatjuk, így is kerek egész. Iránytszabó jelentőségű. Gyűjtött anyaga nem nehezedik többé terhelő súlyként koporsójának födelére. Neve, becsülete tehát — hogy mai szóval mondjuk — rehabilitálva van. De nincs feloldva a kötelességmulasztás vádja alól az a tudományos társadalom s annak képviselőitében bizonyára az MTA sem, amely elfogadta tőle amit nyújtott, de példamutató úttörőnként nem becsülte meg azzal, hogy áldozatos életének dokumentumait összeszedje és jövőendő nemzedékek okulására felmutatni törekedjék.

Addig is, amíg ez — reméljük — idővel meg fog történni, érintsünk egy kérdést, amely úgy vélem az ő pszichikai kudarcának a magyarázatában döntő súllyal esik latba. Ez Reguly hazatérése. Milyen fogadtatásra számíthatott, ha rögtön 1847-ben hazatér? Nem szólva arról, hogy ez az időpont, a forradalom éve előtt, már nyugtalan, bár kész eredmény elfogadására még fogékony és arra talán alkalmas kor volt, mindenképpen feszélyező lehetett számára, hogy hazaérkezése pillanatában olyan nagy várakozással tekintettek feléje. Itt bosszulta meg magát, hogy a célrajutásnak egyetlen lehetséges eszközeül egész pályája alatt folytonosan propagandát volt kénytelen ügyének és magának is csinálni. Ez az önpropaganda a jó fellépésű, daliás alakú utazónak sok fáradságába került — ettől finn pálya- és versenytársa mentesült —, de azonkívül további bajnak is okozója lett. Magára szabadította honfitársainak kész eredményekre számító, időelőtti várakozását. A még mindig fiatal, alig 30 éves, de már megtört kutató előtt két módozat között nyílt választás visszatérésre. Vagy azon nyomban hazamegy otthoni környezetébe elvegyülni hívei közé; ez azt jelenti, hogy jelenlétével fokozza a kíváncsiságot poggyászában tartalma: kutatásainak eredményei iránt. Vagy pedig „nem megy haza munka elvégzése nélkül”, azaz letelepszik valahol, csinál valamit, hogy valamilyen eredménnyel térhessen meg hazájába.¹⁹

Utazónk arra gondolva, hogy amúgy is beteg és törődött, tehát mindenképpen pihenésre van szüksége, elég sajnosan ezt az utóbbi megoldást választotta. Nem jött Pétervárról haza, később is csak lopakodva, családjá meglátogatására. Németországban vonta meg magát, különféle szanatóriumok kezelé-

¹⁹ Vö. 1847. jún. 7-én kelt levelét.

sének vetve alá rongált egészségét. Közben pedig telt-múlt az idő, lezajlott a forradalom is, dolgozni nem volt képes, apránként elterelődött róla a figyelem. Csak a szabadságharc bukása után tért haza végleg elfogadni az egyetemi könyvtárban neki felkínált szerény állást és elszenvedni hazája nagy kudarcával együtt most már a saját maga munkásságának is a kudarcát . . .

Ha sejtelmünk nem csal, mindez másként is történhetett volna. Hazatérte kedvezőbben alakul, ha elébe jönnek, ha beszámoló előadások tartására kérik fel, ha nyelvórákat adatnak vele az egyetemen (Toldy szerint már 1844-ben szóba került volna egyetemi tanárságának az ügye) stb., egyszóval ha leszállítják őt abból a magasságból, ahova őt a nemzeti lelkesedés és a kényszerű propaganda emelte. Mindig az első lépések megtétele a nehéz. Tragédiájának egyik tünete, vagy talán részben oka is az, hogy nem sikerült megtéetni vele betegségének átmeneti enyhülése idején ezeket az első, bátorító lépéseket.

Az úttörők, ha nem nevelők is egyszersmind, könnyen elveszthetik kapcsolatukat környezetükkel. Kiszakadni abból, visszatérni újra egy kezdetlegesebb állásponton levő társadalomba és azzal egyezkedni, összetörödni: mindig nehéz, kedvetlenítő feladat. A magánosság végtelen nagy előnye az, hogy kiszakít és felszabadít a megkötöttségből. Végtelen hátránya viszont abban van, hogy elszigeteli és begubóztatja az arra rá nem szolgált úttörőt.

Reguly esete jellemzően példázza, hova juthat valaki, ha magát terveinek kiszolgáltatója és megosztatlanul szenteli magát egy ügynek, amelynek szolgálata erején felül van. De szép példa arra is, hogy ha valaki ezt mégis megkockáztatja, világosságot gyujthat az utána következő nemzedékeknek, mégha bele is rokkán erőfeszítéseibe.

VI

Még egy akadályja volt gyors és kényelmes kapcsolata megteremtődésének hazai közönségével: írásbelisége. Mit értek ezen? Nyelvi hontalanságát. Magyarul érzett, társalgott, olykor írt is, de külföldön inkább csak kénytelen-ségből (ha pl. az MTA-nak küldött írásbeli jelentést). Egyébként azonban németül fejezte ki magát házi használatra (naplóiban, leveleiben), de azon a nyelven sem tökéletesen: folyékony, szóbő, inkább beszélt, mint irodalmi németiséggel, rossz és hibás ortográfiával. Ez rendszerint odáig megy, hogy pl. néhány idézetet közölve tőle, mi is kénytelenek voltunk ezeknek a helyesírásán valamicskét igazítani. Voltaképp — a látszat ellenére — tudott magyarul, de elszokott anyanyelvétől. Hosszas külföldi útján persze felejtette is. Tanárához Pétervárról 1843. május 5-én írt német nyelvű levele végére ezeket a sorokat bigygyeszi védekezésül: „Egy magyar levélhez legalább több készülő nap volna szükséges, hogy valómat egészen magyarrá áthangoljam.” Apjának úgy lát-szik hasonló kifogására még Stockholmból 1839. október 13-án azt válaszolja: mindig németek között van; úgy ír, ahogyan leggyorsabban a keze ügyébe esik.

Egy magyarnak ez a nyelvi hontalansága abban az időben, mikor prózánk, kivált értekező prózánk még csak kevésse volt kiművelve és iskolai tanítás által általánossá téve értelmiségünkben, semmi esetre sem kelthet gyanakvást. (Bajzánál olvastam egyszer, hogy a két Kisfaludy német nyelven levelezett és társalgott egymással.) Azonban az idők változtak. A 40-es években már nem volt bevehető az, amit a 30-as években még elnéztek. Regulynak ez a furcsa német nyelvűsége mindenesetre visszavetette őt a hazai nyilvánosság előtti szereplésében. Egy-két levelét fordításban közölte az Athenaeum 1942-

ben. Azt hiszem igazam van, ha ebben látom fő okát, hogy személyes jellegű hagyatéka (pl. levelezése) idehaza figyelemre nem talált oly sokáig. Míg Castrénnak, a jó tollú stiliztának felfedező útjáról írt minden levelét rögtön kiadták svédül, majd németül, legújabban pedig legtöbbjét finn fordításban is,⁴⁰ Reguly hagyatéka, ideértve az MTA-hoz intézett jelentéseit, Toldyhoz írt leveleit, külföldi tudósokkal váltott levelezését, mindmáig elkerülte a nyomdafestéket, sőt 100 év óta a tudománytörténések figyelmét is!

Nemcsak emléke vallotta ennek nagy kárát, hanem saját publikációs tevékenysége is. Elszokott ugyanis a nyomtatás alá való fogalmazástól. Tetézte ezt, hogy egy időben — pétervári korszaka kezdetén — érdemnek tekintette a készületlen ember részéről a várakozó, szerény hallgatást. Maga Toldy is hajlott erre a felfogásra, nem is helytelenül (R.-album XXXII.1.). De ha meggondoljuk, hogy hivatalos jelentéseiben kitűnő nyelvészeti megállapításokat tesz, mégis sajnálhatjuk, hogy rövid pályafutása alatt általában nem élt a tudósoknak azon természetes jogával, hogy megállapításaikat az elméleti állásfoglalásig fejlesszék. Sajnálatos, hogy ő, aki korábbi éveiben naplót vezetni szeretett, nem írogatta össze nagy útjának tudományos észrevételeit nyomtatásban is közzétehető formában. Ezekből is kitelt volna, mint híressé vált pályatársa irataiból, egy-két kötet „Nordische Reisen und Forschungen”. Mindenesetre annak láttán, hogy az úttörő nyelvészek kortörténeti feljegyzéseinek is egyre nagyobb jelentőséget tulajdonít az újabb történeti kutatás,²¹ nem érthetünk egyet Hunfalvy Pállal, aki 1864-ben megjelent nagy munkájában („Vogul föld és nép”) Reguly naplójáról és jegyzeteiről szólva, könnyedén átsiklik ezek jelentőségén: „Kidolgozásuk és kiadásuk szükségtelen.” (Előszó, V. 1.)

Írásbelisége nyelvi korlátairól szólva, ide illik, hogy újra előhozzuk nemrég nyomtatásban is közölt, feltűnést keltő vót népköltési gyűjtésének az ügyét. Világosan kitetszik, hogy hozzáfogott anyaga letisztázásához, címmel is ellátta az egészet („Die Hochzeit der Watländer”), bizonyosra vehető tehát, hogy nyomtatás alá kezdte rendezni. A lakodalmas versek közlését kéthasábosnak tervezte: baloldalon álltak volna vót szövegei, jobb oldalon ezeket német fordításuk kísérte volna. Ez a munka már szentpétervári tartózkodása első napjaira maradt. Egész jövőendő tevékenysége szempontjából tanulságos látnunk, hogy ezt a tisztázó munkát félbenhagyta. Úgy hagyta ránk a szöveget befejezetlen, tisztázatlan, de kiadásra nem éppen alkalmatlan formában; halála 100. évfordulója évében ui. kézírata változatlanul jelentetett meg — persze egy más kor felfokozott, aprólékos figyelmétől kísérve. Mintha már ekkor, gyűjtő munkássága legkezdetén, lemondott volna a gyűjtőnek azon elégtételéről, hogy maga adja nyomtatásba feljegyzéseit! Avagy talán azt a sietséget kell-e okolnunk e kis munkája félbeszakításáért, amely őt mindig nagyobb célok

²⁰ Nordiska resor och forskningar 1852—58; Nordische Reisen und Forschungen 1853—62; Tutkimusmatkoilla Pohjolassa 1967.

²¹ Különösen gondolok itt az angol M. A. BRANCH munkásságára, aki a Virittájá. 1968. évf.-ban a magyar kézíratos források nem-ismeretében is meglepően érdekes és helyes (tárgyilag) megvilágításba helyezi a Sjögren körül bonyolódó ellentéteket Castrén és Reguly között, amelyekről nekünk forrásaink feldolgozatlansága miatt (Toldy és Eötvös közlései alapján) megközelítően sincs mindmáig kielégítő képünk. — Korektúra-jegyzet. Azóta már járt itt Budapesten, átnézte Reguly leveleit, elvitte magával az őt érdeklő anyag másolatát, s majd nagyot fogunk nézni, ha Londonban előbb fog-nak publikálni Reguly hagyatékából kiadatlan szövegeket történeti tanulmányokhoz mint idehaza Magyarországon.

felé hajtotta és Finnországtól az Urál felé távolította? Nem tudjuk. Talán az új környezet új gondokkal terhelte. Az volt ugyanis tudatosan kialakított módszere, hogy mindenütt a híres és kiváló emberekkel keresett kapcsolatot. Dolga akadhatott így is éppen elég, amíg a pétervári befolyásos akadémikusokat (köztük K. von Baert, A. J. Sjögrent, P. von Köppent) pártfogásuk megszerzése végett sorra mind meglátogatta. Hogy visszamenjen a kis vót faluba, Kattilába, hogy újra kifárgassa a vót lakodalmas versek tudóját, a híres Anna Ivanovná, hogy tisztázza és letisztázza verseinek szövegét, ahol a nyelvet nem értette meg: mindez nem telt ki a kelet felé tekintő hazánkfíától! Az elhagyott nyomra ő már ekkor nem térhetett vissza! Első publikációs terve ezért süllyedt a láda fenekére, ahol azután hosszú időn át vogul és osztják szöveggyűjtései is porosodtak. Olyan akadémiai tag lett, aki mit sem publikált, csak egy székfoglaló akadémiai értekezést („A dzungár népről”). Tolla, mely annyi rokon nyelvi hős költeményt, szöveget örökített meg, egyszerre elfelejtett írni, mihelyt nyomtatásra került volna a sor. Csak kérni tudott utóbb és keseregni betegségről.²² A tudós ambíciója megcsökkent a gyűjtési láz kielégültével. Regulynak, a nyelvész-kutatónak és más szaktudományok művelőjének az arcán hovatovább az utazó és a népköltési gyűjtő érdemei tűntek ki az utókor szemében. Feledtették a nagy úttörőnek és iránymutatónak máig ható, úgy vélem nem kevésbé emlékezetes vonásait.

VII

1939-ben, Finnországba érkezésének 100. évfordulóján, ZSIRAI MIKLÓS emlékbeszédet tartott Reguly Antalról (MNY 1939). Új mondanivalója az volt, hogy ki kell adni osztják gyűjtését. Ez azóta megtörtént. A szövegpublikációk sora ezzel ugyan teljessé vált, de ma mégis meg kell állapítanunk, hogy emléke előtt adósságunk letörlesztve nincsen. Művei ugyan hozzáférhetők, de hozzáférhetetlenek életének dokumentumai, főleg nagy utazásának történeti értékű iratai, amelyek a tudományra nézve is számtalan becses adatot tartalmaznak. Emlékezésemnek végső célja az, hogy a mostani évfordulón ennek a feladatnak az elvégzésére hívjam fel a tudományos közvélemény figyelmét.

Kétségtől igaz, hogy nem minden napló érdemli meg a nyilvánosságra hozatalt, amelyet kiváló kutató külföldi útján vezet. De Regulynak csak egy van, ő a finnugor nyelvrokonság gondolatának első zászlóvivője, érdekes ember, utazó, kutató egy személyben. S megfigyeléseinek tárgya sem közömbös: Finnország 1839/41-ben. „Finnlandi úti jegyzetek” című adatokban gazdag kéziratos műve nekünk írója miatt érdekesség, a finneknek kortörténeti és topográfiai forrásmű, amelyre — mióta gépelt másolatát a maguk számára megszerezték — állandóan hivatkoznak is. Több tanulmány, hol életrajzi, hol helytörténeti szempontból (V. TERVONEN, VUOKKO RAEKALLIO-TEPPO) fel is dolgozta naplóját, amelynek pl. a kelet-finnországi és karjalai népköltési anyaga miatt néprajzi forrásértéke is nagy. A napló időbelileg finnországi utazásának legmozgalmasabb részét (1840. márciustól szeptember elejéig) öleli fel. A végéhez csatolt svéd nyelvű kivonatok részben lappföldi útján L. L. Laestadiusnál készültek — ezek a lappok mitológiáját tárgyalják —, részben

²² Betegségét egy 1848. áprilisi keltezésű németországi orvosi diagnózis a vegetatív idegrendszer romlásában állapítja meg. „Chronische Verschleimung des Unterleibes nebst Schwäche und Verstimmung der Unterleibnerven und in Folge davon des ganzen Nervensystems.”

azutániak és folyóiratokból másoltak. Nyelve német. Kiadása magyar és finn együttműködéssel lenne megvalósítható a számos finn- és svéd nyelvű betétanyag miatt is. Nyomtatásban megjelentetve a finn–magyar érintkezések kezdeteinek állíthatnánk vele forrásértékű emléket. Horvát István nemrég nyomtatásban megjelent „Mindennapi”-jánál különlegesebb becsű történeti dokumentum ez a múlt század első feléből.

Kiadatlan iratainak második csoportját Reguly levelei teszik ki. Zömmel az MTA Kézirattárában található, de akadtam ilyenekre Helsinki archívumai-ban is, és alapos okkal feltehető, hogy leningrádi nyomozásunk sem járna eredménytelenül. Részben haza (szüleihez, tanárához, Toldy Ferenchez stb.), részben külföldi tudósokhoz intézte őket. Regulynek a híres Baerhez fűződő kapcsolata egész tanulmányt érdemelne. Nevezetesen úgyszintén az Urál-vidéki útjáról küldött beszámoló írásai és a szentpétervári meg a magyar akadémiahoz intézett jelentései. (Érthetetlen számomra, hogy az utóbbiak teljes egészükben nem kerültek nyilvánosságra, pl. PÁPAY JÓZSEF bevezető tanulmányában — vö. MNy 1905, 104). Urál-vidéki levelei tele vannak értékesnél-értékesebb néprajzi megfigyelésekkel. Szülei, barátai előtt pedig feltárja küzdelmes lelki életét, vívódásait, nehézségeit. Betegsége idejéből Németországból hazaküldött leveleinek már jóval csekélyebb a jelentőségük és jóformán csak az életrajzírók fogják érdekelni. Tudományos hitelű életrajzának, a Reguly monográfiának a megírása ugyanis az a végső cél, melynek megvalósítását a Reguly-dokumentumok összegyűjtése és feldolgozása után a magyar tudománytörténet sokáig már nem halaszthatja.²³

KOROMPAY BERTALAN

Регули и его наследие

Данная работа не ставит перед собой цель подробно рассказать о творческом пути Антала Регули, а лишь осветить отдельные его этапы, которые отражают суть и основное содержание творчества Регули. Эта статья является подготовкой к научной разработке биографии Регули. Автор данной статьи первостепенной задачей считает издание биографических документов, в том числе собрание писем Регули.

Отдельные главы статьи занимаются следующими проблемами: 1. начало деятельности Регули, 2. его отношение к А. Кастрену, 3. значение Регули, 4. его личность, 5. трагедия Регули, 6. письменность Регули, 7. определение задач издания его произведений. Автор исходит из того, что творческий путь Регули, каким коротким бы он ни был, нельзя считать неудачным. В человеческом отношении он действительно был неудачным, если учесть, что он стал нетрудоспособным, возвратившись домой. Его современники тоже считали его жизнь неудачной. Но его достижения, то есть собрания со временем стали известными. Его пионерскую работу можно считать совершенным. Следует отметить, что интересная личность Регули заслуживает того, чтобы досконально изучать и использовать его отдельные замечания.

Одна из самых интересных проблем: начало творческой деятельности Регули, как первого венгра, исследующего в Финляндии языковое сходство. Автор данной статьи путем сопоставления целого ряда мелких данных, доказывает, что решение Регули уехать в Финляндию с научной точки зрения было совершенно не подготовлено. Это решение созрело в двадцатилетнем юноше только во второй половине октября 1839 года в Стокгольме. Сравнивая Регули с Кастреном, следует отметить, что между двумя исследователями-путешественниками не только имеются сходные черты, но между ними было и не-

²³ Ez a dolgozat jelen formájában sokat köszön a szerkesztő rövidítéseinek. A végéről elmaradtak a kritikai megjegyzések az újabb Reguly irodalomra, el az a konkrét javaslat is, amely a szakemberek összefogását törekedett volna előmozdítani. Eredeti szándékommak most már csak a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1969 nov. 11-én tartott előadásom kivonatában (MNy LXVI, 381) van nyoma.

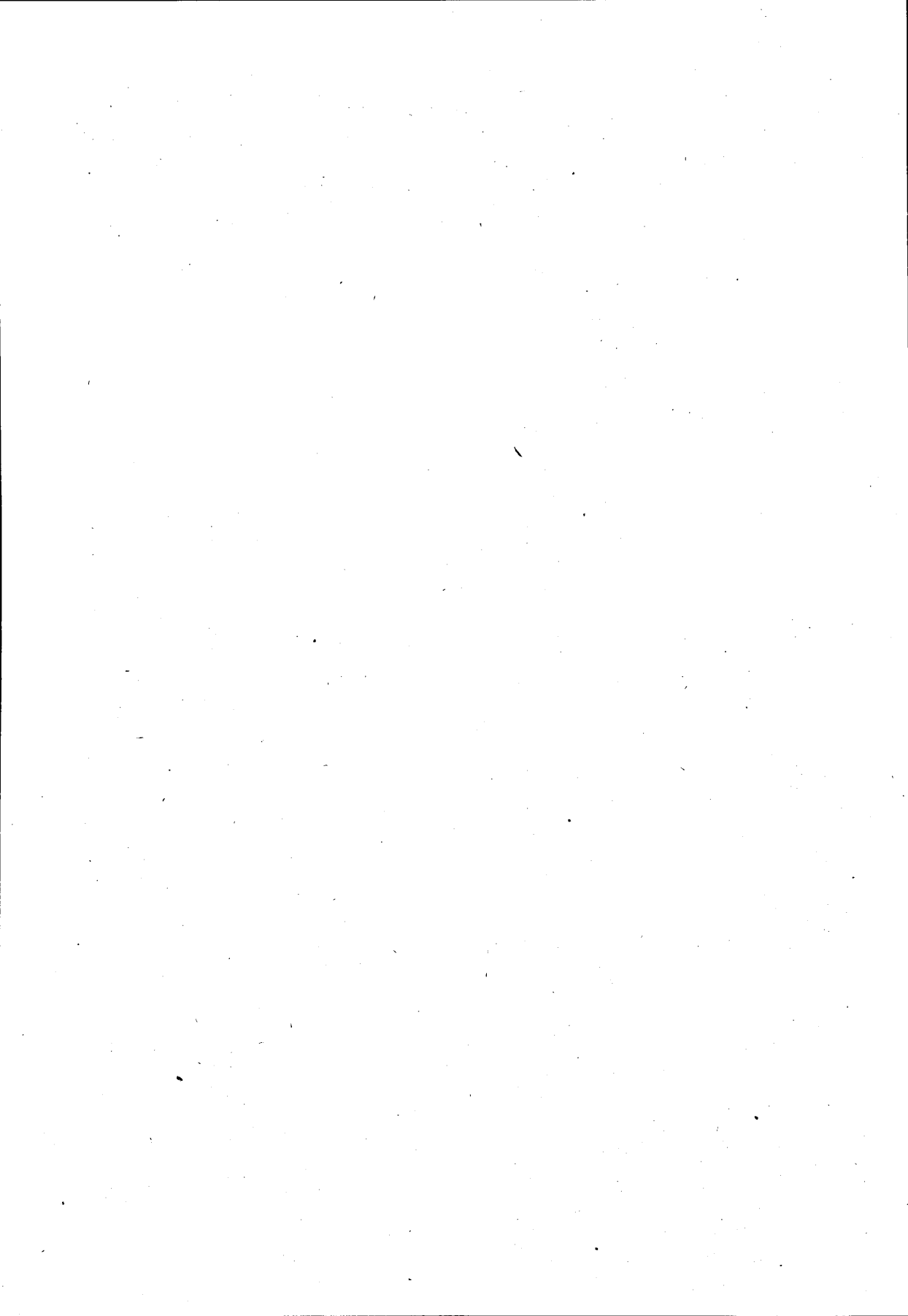
которое соперничество: этим объясняется и то, что в январе 1842 года А. Й. Шегрен через царскую Академию стремился дать своему протезе материальную поддержку и этим самым сделать возможным продолжение северного путешествия до Урала.

Значение Регули заключается в том, что он был Ленротом обско-угорских народов то есть открывателем и собирателем их героического эпоса. Значение лингвистической деятельности Регули больше всего можно оценить сравнив его с деятельностью Йозефа Буденца, который не только использовал, но порою и оценивал деятельность Регули, и отдельными замечаниями отрицал мнение Йозефа Этвеша, якобы Регули не был настоящим лингвистом. На характер Регули указывает и тот факт, что с помощью своего бывшего учителя Бонифаца Маара и секретаря Академии наук Венгрии Ференца Толди добился материальной и моральной поддержки для восточной поездки. Регули был большим предпринимателем. Но он чувствовал и вредные следствия своей вынужденной пропаганды: на родине он возбудил большой интерес к своим исследованиям и большие ожидания его современников к результатам его деятельности затруднили его возвращение домой после 1847 года, в эпоху перед гражданской войной. После этого он не мог больше отчитаться перед общественностью о своей работе.

Кроме болезни, публикационной деятельности препятствовало ему и то, что он привык пользоваться письменно немецким и не венгерским языком, а также его неопытность затруднила поставить в известность результаты исследований, издать и в печати ценные материалы родственных языков.

Творческий путь Регули составляет семь с половиной лет. В этом закладываются и исследования финно-угорских языков в Венгрии в 40-ые годы прошлого века. Не будь Регули, венгерские исследователи этой проблемы плелись бы в хвосте за Кестреном и Альквистом. Его собрания являются основой деятельности Пала Хунфальви и Йозефа Буденца, и он является предшественником Берната Мункачи и Йозефа Папай. Отечественные исследователи финно-угорских языков считают его пионером. Для нас Регули является открывателем Финляндии. Его дневник, написанный в Финляндии достоин издания. Было бы целесообразно издать этот дневник совместно с финнами. Он явился бы документом процветающего теперь венгеро-финского сотрудничества. Жизнь и деятельность Регули полны научных и общечеловеческих выводов, которые являются частью исторической базы венгерской науки и с точки зрения воспитания новых поколений.

Берталан Коромпай

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Zur Funktionsverschiebung des Numeruszeichens im Ostjakischen

Kustaa Fredrik Karjalainen
Zur hundertsten Wiederkehr
seines Geburtstages

Mit folgenden Worten hat ERNST LEWY eine interessante Erscheinung in seiner kurzen Charakteristik des Mordwinischen wiedergegeben: „Ähnlich kann ein Adverb in den Plural, als Prädikat, treten“¹. Diese Lewy'sche Beobachtung birgt die hier zu erörternde Frage nach der Funktion des Numeruszeichens bei einem „nicht-singularen Adverb“. Dabei werden, und zwar an Hand von ostjakischem Material, produktive Kasusformen und Adverbien im herkömmlichen Sinne einander gleichgestellt, da sie jeweils als Prädikat auftreten; diese prädikativen Adverbien sind im Dual und Plural wie folgt bezeugt:

- (1) Vj. *jin pamjarnakən* 'sie-beide (sind) Wiese-in-beide' (d. h. 'sie beide sind auf der Wiese') KT 703a
- (2) Vj. *jin puvalkärinäkən* 'sie-beide (sind) Hof-in-beide' (d. h. 'sie beide sind im Hof') KV 171
- (3) Vj. *äm'käläm katnaken* 'Hunde-beide-meine (sind) Haus-in-beide' (d. h. 'meine beiden Hunde sind im Haus') KV 171
- (4) Trj. *min kätnayən* 'wir-beide (sind) Haus-in-beide' (d. h. 'wir beide sind im Haus') KV 266
- (5) Trj. *läjəmyən rīt näyən* 'Äxte-beide (sind) Boot-in-beide' (d. h. 'die beiden Äxte sind im Boot') KV 265
- (6) V *otət əjnäm jəyəmnätət* 'Sachen (sind) alle Vater-mein-bei-Pl.' (d. h. 'die Sachen sind alle bei meinem Vater') KV 125
- (7) Vj. *äm'läm katnatət* 'Hunde-meine (sind) Haus-in-Pl.' (d. h. 'meine Hunde sind im Haus') KV 171
- (8) Vj. *jə^c puvalkärinatət* 'sie (sind) Hof-in-Pl.' (d. h. 'sie sind im Hof') KV 171
- (9) Vj. *jəy pamjarnatət* 'sie (sind) Wiese-in-Pl.' (d. h. 'sie sind auf der Wiese') KV 171
- (10) Vj. *jin jokənakən* 'sie-beide (sind) zu-Hause-beide' (d. h. 'sie beide sind zu Hause') KT 143a
- (11) Vj. *jin kōmənəkən* 'sie-beide (sind) draussen-beide' (d. h. 'sie beide sind draussen') KV 171
- (12) Trj. *lin kemənyən* 'sie-beide (sind) draussen-beide' (d. h. 'sie beide sind draussen') KV 263
- (13) Ko. *χōjəneŋ tōteŋeŋ* 'wer-beide (sind) dort-beide' (d. h. 'welche zwei sind dort?') PV 27

¹ ERNST LEWY, Der Bau der europäischen Sprachen, Dublin, 1942, S. 78.

- (14) Vj. *ʃej ʃokənətət* 'sie (sind) zu-Hause-Pl.' (d. h. 'sie sind zu Hause') KT 143a
 (15) Vj. *ʃə kōmənətət* 'sie (sind) draussen-Pl.' (d. h. 'sie sind draussen') KV 171
 (16) Trj. *ʃe kemənt* 'sie (sind) draussen-Pl.' (d. h. 'sie sind draussen') KV 263
 (17) Ko. *ʃōjit tōtit* 'wer-Pl. (sind) dort-Pl.' (d. h. 'welche sind dort') OV 27

Die eigentümliche Rolle des Numeruszeichens in diesen Sätzen springt ins Auge. Es zeigt in allen Fällen die Zahl an, wie gewohnt. Es zeigt aber in allen Fällen auch, contra grammaticam, eine falsche Zahl an. Denn (Satz 1:) 'sie-beide' befinden sich ja nicht auf zwei Wiesen, sondern auf einer; (Satz 2:) 'sie-beide' befinden sich auf einem Hof, nicht auf zwei etc., etc. Das Numeruszeichen übt also keineswegs Numerusfunktion aus. Nach Eintritt einer Funktionsverschiebung spielt es nicht mehr eine materielle, sondern eine formelle Rolle. Es dient einzig und allein der Kongruenzschaffung. Aber es schafft eine „falsche Kongruenz“, um einen Terminus von GEORG VON DER GABELENTZ zu gebrauchen², der in diesem Zusammenhang noch auf folgende Erscheinungen verweist: „Dahin gehört es, wenn in deutschen Mundarten die Conjunction die Personalendungen der Conjugation annimmt: „*obst Du hergehst! dassen wir kommen*“ usw. Beiläufig bemerkt, bietet das Nama-Hottentottische eine ganz ähnliche Erscheinung, Congruenz der Conjunction mit dem folgenden Subjecte. (J. C. WALLMANN, Die Formenlehre der Namaquasprache. Berlin 1857, S. 29). Und das Gleiche findet im Koptischen und im Somali statt. Dahin gehört ferner die Übertragung der Conjugationsendung der 3. Person Pluralis auf die entsprechenden Pronomina im Italienischen: *eglino, elleno = illi, illae*, entsprechend *hanno*, sie haben, *vogliono*, sie wollen, u. s. w. Denkbar ist es, obschon ich die Tatsache nicht nachzuweisen wüßte, daß auf diese Weise schließlich die Formenelemente von dem Redetheile, dem sie ursprünglich zukommen, — in unseren Beispielen dem Verbum, — gänzlich auf einen anderen überspringen, daß etwa, wie im Annatom, das Verbum aller Temporal- und Modalformen entkleidet, und das Pronomen damit belastet würde. Man könnte dann von einer Umladung der Formativa reden. Die Tragweite einer solchen würde einleuchten: die Redetheile, damit der ganze Satzbau, damit der ganze Sprachbau, die äußere wie die innere Form, wären verschoben, verrenkt, entsteht, vielleicht auch metamorphisch verjüngt.“³

Wenn nun aber, wie gezeigt, das Numeruszeichen keine Numerusfunktion ausübt, dann vermag es auch nicht „ein Adverb in den Plural treten zu lassen“. Daher ist es sachgerechter, mit GERHARD GANSCHOW beispielsweise im Satz 16 *kemənt* als Prädikat anzusehen, das weiter in einen „lexikalischen Bedeutungsträger“ (nämlich *kemen*) und in einen „syntaktischen Bedeutungsträger“ (nämlich Pluralzeichen *-t*) zu analysieren ist.⁴

LIESELOTTE SCHIEFER

² GEORG VON DER GABELENTZ, Die Sprachwissenschaft, 2. A., Leipzig, 1901, S. 214.

³ Diese Stelle zitiert JÓZSEF BALASSA in NyK 23 (1893), S. 476, soweit sie mit der 1. Auflage übereinstimmt, und fügt Beispiele aus dem Ungarischen hinzu.

⁴ GERHARD GANSCHOW, Wege zur Strukturbeschreibung des einfachen Satzes im Ostjakischen, Symposion über Syntax der uralischen Sprachen, Göttingen 1970, S. 65—79 (S. 70).

Zum syntaktischen Gebrauch von ostj. VVj. *är*, *ärki* 'viel'

Die Analyse des nur in VVj. belegten ostjakischen Wortes *V arki* 'viel' (KT 71a; laut DEWOS 155 richtig: *ärki*) und Vj. *ärki* 'viel' (KT 71a) führt zu VVj. *är* 'viel' (KT 70b) und einem Komplex *-ki*. Zwar gibt es nach GERT SAUER in VVj. ein Wortbildungssuffix *-ki*; dessen Vorkommensbereich ist jedoch auf Tiernamen beschränkt,¹ kommt also hier nicht in Frage. Da also zwischen dem in allen Dialekten bezeugten *är* und der nur in VVj. vorkommenden Sonderform semantische Kongruenz besteht, erhebt sich die Frage, ob für den Komplex *-ki* eine syntaktische Funktion nachgewiesen werden kann. Für *är* können aus den zur Verfügung stehenden Quellen KT, VG, VTB und VTO (Abkürzungen siehe am Schluß) folgende Belege angeführt werden:

KT:

- (1) *V är üyäl täjaläm* 'viel Fanggerät habe-ich' „minulla on paljon pyyntineuvoja” (d. h. 'ich habe viele Fanggeräte') KT 17a
- (2) *VVj. tät är käsi wälyal* 'dort viel Mensch war-er' 'siellä oli paljon ihmisiä” (d. h. 'dort waren viele Menschen') KT 70b
- (3) *V är nənikiŋi* 'viel Kind' „paljon lapsia” (d. h. 'viele Kinder') KT 70b, ebenso 613b
- (4) *Vj. är pōyäl wajəyypun čäyəjəs* 'viel Art Tierfell sammelte-er' „keräsi erilaisia metsännahkoja” (d. h. 'er sammelte viele Arten von Tierfellen') KT 206b, 674b
- (5) *V är pōyäl ul etəs* 'viel Art Beere wuchs-sie' „много ягодь родилось” (d. h. 'viele Arten von Beeren wuchsen') KT 272a
- (6) *V är pōyäl kŋwəs* 'viel Art Krankheit' „разные болезни” (d. h. 'verschiedene Krankheiten') KT 320a, 674b
- (7) *Vj. är käsäl* 'viel Familie' „monta perhekuntaa’ (d. h. 'viele Familien') KT 437a

VG:

- (8) *löy är lät werwəl* 'er viel Zeit arbeitet-er' (d. h. 'er arbeitet lange') 56, 73
- (9) *är möyələnə əlŋi pŋtkälit čoyləwəlt* „all around, morning birds were singing” (d. h. 'überall sangen morgens Vögel') 135
- (10) *tutoy är täs wəsən* 'von-jenem viel Ware kauftest-du' 78
- (11) *tütöy är täs wəsən* 'von-diesem viel Ware kauftest-du' 78
- (12) *tomijoy är täs wəsən* 'von-jenem viel Ware kauftest-du' 78
- (13) *timijöy är täs wəsən* 'von-diesem viel Ware kauftest-du' 78
- (14) *əjläne löyən məŋət är kulə məjəkäl* 'einmal er uns viel Fische gab-er' 73
- (15) *tim al är ul wälyal?* 'dieses Jahr viel Beere gab-esß' 73, 94, 134, 134

¹ GERT SAUER, Die Nominalbildung im Ostjakischen, Berlin 1967, S. 155.

- (16) *məntüy ul litä är pelekpä nörəytəyälöy* 'wir-selbst Beere zu-essen viel Seite-nach liefern-wir' (d. h. 'wir selbst liefern in alle Richtungen, um Beeren zu essen') 76, 135

VTB:

- (17) *pawəl är kul tus* 'P. viel Fisch brachte-er' (d. h. /P. brachte viele Fische') 48
 (18) *är tontəy körəs* 'viel Birkenrinde abriß-er' (d. h. 'er riß ein großes Stück Birkenrinde ab') 51
 (19) *məŋ är kul tusöy* 'wir viel Fische brachten-wir' 66
 (20) *itan är körasiw töytə wəlyləsət* 'am-Abend viel schöne Feuer begannen-sie-zu-brennen' (d. h. 'am Abend begannen viele schöne Kerzen zu brennen') 115
 (21) *jay är sur wajyət jokən täjawəlt* 'Leute viel Art Tiere zu-Hause halten-sie' (d. h. 'die Leute halten vielerlei Haustiere') 124

VTO:

- (22) *töyapa məntäti är wöy pänta maswəl* 'dorthin zu-gehen viel Kraft zu-gebrauchen ist-nötig' (d. h. 'um dorthin zu gehen, muß man viel Kraft haben') 108/5
 (23) *päni lit töyala jökkən päni wulitən: äŋkəlnə köta käsij oy, solt är mäyälta nuk tökijätət* 'und nun dorthin kamen-sie-beide und sahen-sie: Baumstumpf-auf wo Mensch Kopf, Därme viel Richtung-in nach-oben aufgespießt-waren-sie' (d. h. 'und nun kamen sie dort an und sahen: auf Baumstümpfen waren Köpfe und Därme vo Menschen aufgespießt') 116/34

Diese Belege Nr. 1—23 zeigen, daß *är* in allen Fällen dieselbe Position einnimmt; es ist immer seinem Bezugswort attributiv zugeordnet. Die folgenden Belege Nr. 24—52 mit *ärki* unterscheiden sich nicht von den bisher beigebrachten, was die syntaktische Anordnung betrifft. Völlige Gleichgeartetheit ist nur deshalb nicht erreicht, weil statt *är* nunmehr *ärki* entgetrennt:

KT:

- (24) *V mä ärki wəy täjajaləm* 'ich viel Geld hatte-ich' „minulla oli paljon raha” KT 969b

VG:

- (25) *löy söyləl möyəlne ärki täs wəs* 'er Felle-seine für viel Ware kaufte-er' (d. h. 'mit dem Erlös für seine Felle kaufte er viel Waren') 56, 73, 92
 (26) *ärki köjŋi wəlyal* 'viel Fliege war-sie' (d. h. 'dort waren viele Fliegen') 137
 (27) *ärki wəsəy tō wəlyal* 'viel Ente dort war-sie' (d. h. 'dort waren viele Enten') 137
 (28) *ti alnə worontnə ärki ul wəlyal* 'dieses Jahr-in Wald-in viel Beere war-sie' (d. h. 'dieses Jahr gab es im Wald viel Beeren') 135
 (29) *ilən tət ärki jay wəlyalt* 'früher hier viele Leute lebten-sie' 89

VTB:

- (30) *ärki pänčam čowčək wəlyas* 'viele reife Johannisbeeren gab-es' 74
 (31) *larəsne ärki kul wälwəl* 'Meer-in viel Fisch gibt-es' 72
 (32) *sowetskij sojuznə ärki pöyəl jay wälwəl* 'sowjetisch Union-in viel Art Volk gibt-es' (d. h. 'in der Sowjetunion gibt es vielerlei Völker') 150
 (33) *moskwəne ärki jay wälwəl* 'Moskau-in viel Volk gibt-es' 161
 (34) *emternə ärki wəsəy, ärki kul* 'See-in (ist) viel Ente, viel Fisch' 61
 (35) *čitalnəne ärki khiga päni ärki žurnal* 'Leesesaal-in (ist) viel Buch und viel Zeitschrift' 96

- (36) *joyən kanəŋnə ärki jay* 'Fluß Ufer-an (ist) viel Volk' 104
 (37) *internätinä ärki nənikijə* 'Internat-in (ist) viel Kind' (d. h. 'im Internat sind viele Kinder') 105, 106
 (38) *məŋ məjōynə ärki jokən, ärki emtər, ärki tarəs, ärki jōy, ärki wont* 'wir Land-unser-in (ist) viel Fluß, viel See, viel Meer, viel Berg, viel Wald' 150
 (39) *məŋ məjōynə ärki əllə waç* 'wir Land-unser-in (ist) viel große Stadt' 150
 (40) *waçənə ärki zawod pəni ärki fabrika* 'Stadt-in (ist) viel Werk und viel Fabrik' 150
 (41) *moskwənə ärki fabrika pəni zawod* 'Moskau-in (ist) viel Fabrik und Werk' 151
 (42) *tim lōŋən kul weltə brigada ärki kul wələs* 'dieser Sommer-in Fisch fangende Brigade viel Fisch fing-sie' (d. h. 'diesen Sommer fing die Fischerbrigade viel Fische') 91
 (43) *fabrikne ärki ropiltə jay ropiltəwəl* 'Fabrik-in viel arbeitendes Volk arbeitet-es' 93
 (44) *kōmən ärki nənikijə kätkəlwałt* 'draußen viele Kinder wälzen-sie-sich' 111
 (45) *mə əŋkim pama mənyəs, ärki wertot təjaləm* 'ich Mutter-meine Gras-in fuhr-sie, viel Arbeit habe-ich' (d. h. 'meine Mutter fuhr zum Heuen, ich habe viel Arbeit') 111
 (46) *məŋ atōynə ärki owošć enəmpəlt* 'wir Gemüsegarten-unser-in viele Gemüse wachsen-sie' 120
 (47) *kolyozōy ləy sōyatlal möyəlne ärki wəy wəwəl* 'Kolchose-unsere sie Felleihre für viel Geld nimmt-sie' 130
 (48) *tōytəŋ kiriwnə ärki jay jōyəntiləwəl* 'Dampf Schiff-auf viel Volk es-kommt-an' 143
 (49) *tī kombinata ärki kul tuli* 'dieses Kombinat-in viel Fisch er-wird-gebracht' 145
 (50) *waç kōrətne ärki mašina jelilwałt* 'Stadt ?-in viele Maschinen laufen-sie' (d. h. 'Stadt ?-in laufen viele Autos') 151
 (51) *rodinaema ärki wajəy sōy məjəkətələm* 'Heimat-meine-in vieler Tiere Fell ich-beginne-zu-verkaufen' 152

VTO:

- (52) *nōŋ tām kolləy ärki juy çäyijə pəni kul köyärtə* 'du dann morgen viel Holz sammle und Fisch koche' 98/1

Die Gleichwertigkeit von *är* und *ärki* in den Sätzen Nr. 1—23 und Nr. 24—52 wird besonders augenfällig bei einem Vergleich der Belege Nr. 10, Nr. 13 mit Nr. 25; Nr. 15 mit Nr. 28; Nr. 17, Nr. 19 mit Nr. 31, Nr. 34; Nr. 3 mit Nr. 44. Besondere Beachtung wegen der Stellung von *ärki* verdienen die folgenden Belege Nr. 53—57:

KT:

- (53) Vj. *wəy ärki əytəs* 'Geld viel sammelte-er' „kokosi itselleen säästöön paljon rahaa” (d. h. 'er hat viel Geld für sich gespart') KT 28b
 (54) Vj. *loymes ärki əytəs* 'Vieh viel sammelte-er' „hankki itselleen (vähitellen ja säästäen) paljon karjaa” (d. h. 'er verschaffte sich viel Vieh') KT 28b
 (55) Vj. *məçim pōyəl wajəppunnə, köl ärki çəyəs* 'wieviel Art Tierfell, Art? viele sammelte-er' „kaikenlaisia metsännahkoja keräsi hän paljon (mitä vain on metsännahkoja, kaikkia —)” (d. h. 'was es an Tierfellen gab, alle sammelte er') KT 206b

(56) Vj. *jäjəm pəyəl tinitət ärki täjəwəl* 'Axt Art Verkaufsgegenstand viel hat-er' „hänellä on myytävänä paljon „kirvestavaraa” (s. o. kirveitä)” (d. h. 'er hat allerlei Äxte zu verkaufen') KT 674b

(57) V (vgl. Nr. 24) *löye wäj ärki täjəwəl* 'er Geld viel hatte-er' „hänellä oli paljon rahaa' KT 969b

Den Belegen Nr. 53—57 mit nachgestelltem, weiterhin aber attributivem *ärki*, können keine Parallelen mit *är* gegenübergestellt werden. Die folgenden Belege Nr. 58—62 enthalten kein finites Verb; es handelt sich um Nominalsätze:

(58) Vj. *mənnə ut ärki* 'mir-bei (ist) Fanggerät viel' „minulla on paljon pyyntineuvoja, у меня много ловушек” (d. h. 'ich habe viele Fanggeräte') KT 98b

(59) Vj. *jernäs uəraw ärki* 'Hemd Hose (ist) viel' „alusvaatteita paljon” (d. h. 'Hemden und Hosen sind viele vorhanden') KT 187b

(60) Vj. *mənnə werənot ärki* 'mir-bei (ist) Kind viel' „minulla on paljon lapsia (pieniä ja suuria)” (d. h. 'ich habe viele Kinder') KT 238a

(61) Vj. *čoyət ärki* 'Schnee (ist) viel' *čery mnogo*” (d. h. 'es liegt viel Schnee') KT 936b

(62) V *löpññər ärki* 'Kleidungsstück (ist) viel' „vaatetta (s. o. vaatekappaleita) paljon” (d. h. 'Kleidungsstücke sind viele vorhanden') KT 1118b

Von Interesse ist es, daß die Quellen keine Nominalsätze mit 'viel' kennen, in denen *är* als Prädikat steht; es läßt sich also feststellen, daß für solche Sätze ausschließlich *ärki* reserviert ist. Es gibt aber insgesamt drei Nominalsätze, in denen das Prädikat 'viel' erwartungsgemäß nicht durch *är* repräsentiert wird — aber auch nicht durch *ärki*, wie die Sätze Nr. 63—65 zeigen:

VTO:

(63) „*köti jəyiyən, mənləmən; jəyənə kul ärkijəki, mətə säyçə wälləmən*” „'wageschah-es, gehen-wir-beide; Fluß-in (ist) Fisch viel, irgend wie leben-wir-beide' ” 103, 7

(64) *tu jəyənə kul ärkijəki, mərəm loyəwnatj emərlil* 'jenen Fluß-in (ist) Fisch viel, nur Netz-mit schöpfen-sie-ihn-aus' 87,5; 49,1; 51,7; 104,18 (dieser Satz ist also an vier verschiedenen Stellen belegt)

VTB:

(65) *urjənə kul ärkijəki* 'Uri-in Fisch (gibt es) viel' 66

In diesen Sätzen begegnet eine von *är* semantisch gleichfalls nicht differierende Form, *ärkijəki*, die mithin als Alternative, oder um einen Terminus von GERHARD GANSCHOW zu verwenden, als „Satzallomorph” zu *ärki* aufgefaßt werden muß.²

Der Befund läßt sich wie folgt zusammenfassen:

1. *är* steht nur als Attribut und ist in allen Quellen vertreten (Belege Nr. 1—23).

2a) *ärki* steht als Attribut in allen Quellen (Nr. 24—57). Als nachgestelltes Attribut erscheint es nur in der gegenüber den anderen 3 Quellen um 50 Jahre älteren (Quelle KT; Belege Nr. 53—57). Für die normale attributive Stellung sprechen die neuen Quellen (Nr. 25—52); sie machen 28 Belege aus gegenüber einem einzigen aus der älteren Quelle KT (Beleg Nr. 24).

² GERHARD GANSCHOW, Wege zur Strukturbeschreibung des einfachen Satzes im Ostjakischen, Symposium über Syntax der uralischen Sprachen, Göttingen, 1970, S. 65—79 (S. 75).

b) *ärki* steht als Prädikat nur in der älteren Quelle (Belege Nr. 58—62).

3. *ärkijeki* steht nur als Prädikat (Nr. 63—65) und nur in den neuen Quellen.

Es bietet sich folgende Interpretation an: Zuerst waren die Verhältnisse geordnet, allerdings zwingt nichts dazu, den Zustand der geordneten Verhältnisse als den allerursprünglichsten anzusehen. Geordnet waren die Verhältnisse insofern, als der Satzbauplan für *är* und *ärki* verschiedene Positionen vorsah, und zwar herrschte folgende Verteilung: *är* wurde nur attributiv, *ärki* wurde nur prädikativ verwendet, wobei *-ki* als syntaktischer Bedeutungsträger zu werten ist,³ nämlich als Prädikativsuffix.³ Dieser Zustand findet in der älteren Quelle seine Widerspiegelung mit den Belegen Nr. 1—7 und 58—62.

Dann drang *ärki* in das Feld von *är* ein, wobei die „noch prädikative“ Stellung (nämlich hinter anstatt vor dem Bezugswort) den attributivischen Charakter teilweise noch verdeckte, was die Belege Nr. 53—57 bezeugen. Die Verallgemeinerung von *ärki*, erkenntlich an der normal attributivischen Stellung, war gerade im Beginnen zur Zeit der älteren Quelle, deshalb nur ein „Hapax legomenon“ (Beleg Nr. 24). Die Schlußphase war erreicht, als *ärki* nur noch in normal attributiver Stellung auftrat (Belege Nr. 25—52). Am Endpunkt dieser Entwicklung war jedoch auch der prädikative Charakter von *ärki* verlorengegangen. Dies bedeutete, daß von dem jetzt attributiven *ärki* die prädikative Form unter Anfügung der Prädikativpartikel *-(e)ki* nochmals gebildet werden mußte, wobei *-j-* als Bindekonsonant eintrat. Damit sämtliches Material aus den erwähnten Quellen dargestellt ist, seien auch noch zwei Belege zitiert, die mit der vorgebrachten Erklärung nicht harmonisieren.

Im Satz

(66) *töt os köjñi čəkə ärki wäljal* 'dort wieder Mücke sehr viel war-sie' VTO 118, 10

könnte man *ärki* sowohl als Attribut zu *köjñi* wie auch als Adverb zu *wäljal* auffassen. Im Satz

(67) *päläne məñ ärki ropiltälöy* 'manchmal wir viel arbeiten' VG 73

zeigt sich die geschilderte Expansionskraft von *ärki* darin, daß es die Stelle von *čəkə* 'sehr' einnimmt, mithin Adverb ist.

ERHARD SCHIEFER

Abkürzungen

- KT:** K. F. KARJALAINENS Ostjakisches Wörterbuch I, II, bearbeitet und herausgegeben von Y. H. Toivonen, Lexica Societatis Fenno-Ugricae X, Helsinki 1948.
- VG:** JÁNOS GULYA, Eastern Ostyak Chrestomathy, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series Volume 51, Bloomington/The Hague 1966.
- VTB:** Терешкин, Н. И., Букварь кэнтэх начальный шқола подтотовительный класс (вах кэнтехкөл), Ленинград 1958.
- VTO:** N. I. TEREŠKIN, Očerki dialektov chantyjskogo jazyka, I, Vachovskij dialekt, Moskva—Leningrad 1961.

³ Zum Terminus wie 2), S. 70. — Dieses Prädikativsuffix wurde von EDIT VÉRTE in einem Artikel behandelt (NyK 60 (1958), S. 184—191), der allerdings erschien, als die Quellen VG, VTO und VTB noch nicht gedruckt waren. So konnte Edit Vértes die Form *ärkijeki* (Nr. 63—65) noch nicht kennen.

Szófejtések

Kustaa Fredrik Karjalainen
születésének századik évfordulójára

136. Magyar *ígér* 'versprechen'

1. *Ígér* 'versprechen, verheißen, bieten' szavunknak törökből (vö. ujj. RADL. *ögü-*, VÁMB. *üge-* 'sagen, reden') való származtatása (MUNKÁCSI: NyK. XXXII, 389; GOMBOCZ: MSFOu. XXX, 86 kétkedve), noha szemantikailag lehetséges volna, az elháríthatatlan alaktani akadály miatt (a magyar szó *-r*-je deverb. igeképző volna) nem fogadható el. A török eredetű igék (akár puszta igetövek, akár képzett szavak) ugyanis a magyarba eredeti alakjukban, „honosító” képző nélkül kerültek be (vö. LIGETI: NyK. XLIX, 233, 271). Egyébként az *-r* a legkorábban elavult elemi igeképzőink közé tartozik, vö. D. BARTHA, Szóképz. 26. Az *ige* 'Verb, Zeitwort; Wort' szóból való eredeztetése (**igél* > *ígér*) (CzF: SIMONYI: NyK. XVI, 265; SzófSz. kétkedve) hangtanilag nem bizonyítható. A TESz. *ígér* szavunkat ismeretlen eredetűnek minősíti.

2. Véleményem szerint szavunk ugor eredetű, pontos hangtani megfelelője az *o s z t j*. (KT. 37) DN. Ni. Kaz. O. *enkar-* 'fluchen, verfluchen (DN), fluchen, mit Schimpfnamen od. -wörtern überhäufen (Ni. Kaz. O.)', (PD. 144) Ko. *enkar-*, J. *inkar-* 'fluchen, wettern' ige. A magyar szó legkorábbi adatai *égír*-nek olvasandók: 1138/1329: *Egírth* szn. (MNy. XXXII, 132); 1300 k.: kyt niha *egyre* (ÓMS). A magyar és az *osztják* szó etimológiai rokonsága a m. é kezdetű alakok eredetisége mellett szól. Az *-r* deverb. igeképző, mely bizonyára az ugor korban járult a tőhöz. — Az eredeti jelentés 'varázsszavakat mond, esküdözik; Zaubersprüche hersagen, schwören' lehetett. Ebből fejlődhetett egyrészt a magyar 'versprechen', másrészt az *osztják* 'fluchen, verfluchen' jelentés. Jelentéstani szempontból vö. m. *ige* 'Wort, Zeitwort' ~ R. 'Zauberspruch', *igéz* 'bezaubern' ~ R. 'rügen, schelten'; *osztj.* V. Vj. *alil-* 'fluchen, verfluchen' ~ mord. E. *alsta-*, *alta-* 'versprechen, zusagen, weihen; verwünschen' (l. MSzFE *áld* alatt). Távolabbi szemantikai rokonság: lat. *dicere* 'mond' ~ *maledicere* 'szid, gyaláz', ném. *schwören* 'esküszik, esküdözik', ang. *swear* '(meg)esküszik; káromkodik, szitkozódik' < ieur. **swer-* 'beszél; sprechen' (KLUGE, DtEtWb.¹⁹).

137. Magyar *táj* 'Gegend'

1. A m. *táj* 1. 'Gegend, Landschaft, Region', 2. *táján*: a múlt század *közepé t.* 'um die Mitte des vorigen Jahrhunderts' [1435: Baczkafaya *thaya* frn. (OkISz.); 1506: Ieurufalem *tayan* (WinklK. 280) szót FUCHS (FUF. XVI, 80; l. még ESzK. ?-l) a következő zürjén szóval hozta etimológiai összefüggésbe: (WIED., Zusätze . . .) *tas* 'Gegend', *tasjn* 'an, längs', *tasa* 'an od. bei etwas befindlich'. Az egyeztetés hangtani szempontból nem problémamentes:

a zürjén szó votják megfelelőjének a magánhangzója — mint alább látni fogjuk — *u*. A zürj. *a* ~ votj. *u* hangviszony finnugor előzménye viszont általában palatális magánhangzó (**e*) és csak egészen ritkán veláris hang (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 319—20; LITKIN, VokPerm. 171—3). UOTILA (FUF. XXVI, 176) szerint a 'Gegend' jelentésű zürj. *tas* nem választható el a következő szótól: (WUO.) V. Sz. I. Ud. P. *tas* Stock zum Verschließen der Tür (von außen) (V. P.); Leiste, Querholz (z. B. am Stuhl) (Sz. P.); Latten am Schlitten (I.); Wehr im See (zwei Pfahlreihen mit Torf dazwischen, in der Öffnung eine Reuse) (Ud.)' ~ votj. (MUNK.) Sz. *tus*: *dóđi-t*. 'a szán oldalának felső fája; das obere Holz an der Schlittenseite', (WICHM., közli UOT.: MSFOu. LXV, 8) MU. *tus*, *dus* 'Seitenholz, -stange am Wagen od. am Schlitten', G. *tus* 'die oberen Seitenhölzer über den Fesseln am Schlitten'. A jelentésfejlődés a következő lehetett: 'Seitenholz, Rahmen' → 'Seite, Umgegend, Gegend (bes. Flußgegend)' → 'die Bewohner einer Flußgegend'. Minthogy a magyar szónak 'Seitenholz' jelentése nem ismeretes (ilyen jelentés feltevése a hangtani tekintetben amúgyis ingatag magyar ~ permi egyeztetés kedvéért felesleges!), a m. *táj*-nak a zürj. *tas*-szal való összekapcsolása tévesnek minősítendő. — Tévesen: ÁKE. 586; RÄSÄNEN: FUF. XXIV, 251 (ellene TOIVONEN: UAJb. XXVI, 147).

2. TOIVONEN (i. h.) a következő lapp szót ajánlja a m. *táj* megfelelőjéül: (LIND.—ÖHRL.) *taiw*, *taiwa* 'locus, tractus'; (LAG. 2561) Wfs. *ᵛᵃᵛᵃᵛᵃ* 'Gegend'; (GRUNDSTRÖM, LLpWb.) L. *täi'va* 1. 'Stück, Teil (vom Boden = Ackerstück, Stückchen Erde, vom Land = Gegend, von einem Brotfladen, von Fleisch, einem Netz, einer Renttierherde usw.)', 2. 'ein bißchen Zeit, kleinerer Zeitraum'. Ez a származtatás mind hangtani, mind jelentéstani szempontból lehetséges, de a távoli rokon nyelvi megfelelés miatt bizonytalan.

3. A m. *táj*-nak a fenti lapp szóval való egyeztetése természetesen nem zárja ki egy másik, valószínűbb magyarázat lehetőségét. Valószínűbb azért, mert az ajánlott, hangtanilag és jelentéstanilag jól ideillő megfelelő közeli rokon nyelvből való. Az osztj. (KT. 976) DN. *tāχə*, V. *tāχᵃ*, Trj. *tāχᵃ*, Kaz. *tāχᵃ*, O. *tāχa* 'Ort, Stelle' szóra gondolok.¹ A jelentéstani oldal nem szorol bizonyításra. A szó belsejében feltehető ugor *-*k*- vagy *-*γ*- a magyarban intervokalikus helyzetben (ragos-jeles-képzős alakokban. pl. *tájon*, *tája*, *tájék* stb.) kiesett és helyére hiátustöltő -*j*- került. A nominativusi *táj j*-je a suffixumos alakokból vonódott el.

138. Magyar tekint 'blicken, schauen'

Tekint (N. *teként*) 1. 'blicken, schauen', 2. 'für etw. ansehen, als/für etw. betrachten', 3. 'auf etw. Rücksicht nehmen, in Anbetracht ziehen' szavunk legrégebb előfordulása: 1300 k.: fyrou a-||-niath *thekrunched* (ÓMS.). A vog. (MUNK.: NyK. XXV, 259) É. *tattémt*- 'tekinteni' igével való egyeztetése (MUNKÁCSI: i. h.; WICHMANN: FUF. XI, 230; vö. még MUSz. 201, 212) nem fogadható el, ugyanis a feltett **teint* > *tekint* hangfejlődés nem igazolható.

¹ A magyar és az osztják szó összetartozásának az ötlete — egyéb tévesen idevont szavak (pl. finn *taka*- 'Hinter-') társaságában — már ANDERSONNÁL (Wandl. 229—30) felbukkan.

A *tekint -int* eleme mozzanatos igeképző (erről l. HORGER: MNy. XXV, 174). Az első szótagbeli nyílt *e* eredeti volta kétségtelen. Szavunk nemcsak a mai köz- és néprnyelvben, hanem a régiségben is nyílt *e*-vel hangzott: pl. 1416u./1450 k.: hog vr *tékéntetté* volna onépét (BécsiK. 1). A kikövetkeztethető *tek*-alapszó egybevethető az osztj. (KT. 978) V. Vj. *täyan-* 'im Gedächtnis, im Sinn behalten (V.), sich erinnern (V. Vj.), Kenntnis haben, in der Erinnerung bewahren (ein Ereignis); im Traum od. Rausch wahrnehmen und sich erinnern (sehen od. hören); vorhersagen? (ein Umstand etw.) (Vj.)' *täy-* tövével. Az osztj. *-m-* mozzanatos igeképző. Az egyeztetés hangtanilag szabályos. Az osztj. *-y-* nem csupán FU. **-k-*-nak, hanem **-kk-*-nak is lehet a folytatója, s így az osztj. *täy-* *γ* hangja megfelelhet a m. *tek-* *-k-* (< **-kk-*) elemének. Vö. m. *fakad* 'ausschlagen, treiben, sprießen, sprossen' ~ osztj. (KT. 683) V. *payan-* 'aufplatzen'; m. *rokon* 'verwandt' ~ osztj. (OL. 44) V. *rāyam* 'Verwandter'; m. N. *rokkan* 'összébbereszkedik, alább száll (gabonarakás szénaboglya...); sich senken, herabsinken (Getreidehaufen, Heufaufen...)' ~ osztj. (OL. 29) Vj. *rayəm-* 'sich neigen', (KT. 795) Vj. *raywəl:* *pelä r.* 'das Ufer stürzt ein'.

Az eredeti jelentés 'néz, szemlél; schauen, betrachten' lehetett. A 'lát, néz; sehen, schauen' → 'tud, emlékezik; wissen, sich erinnern' jelentésfejlődés közönséges,² így az osztják szó jelentése az eredetinek feltehető jelentésből — esetleg az 'észrevesz; wahrnehmen' fokozaton keresztül — könnyen megérthető. Az osztj. (GULYA: NyK. LXXI, 50) V. *täyāntäyla-* 'szándékozik, készülődik' jelentése az 'im Gedächtnis, im Sinn behalten' jelentésből fejlődhetett.

139. Magyar *űsző* 'Kalbe, Stärke, Färse'

1. *űsző* 1. 'Kalbe, Stärke, Färse', 2. N. 'nőstény < vadon élő, páros ujjú kerdő állat >' (ÉSz.) szavunknak a következő finnugor egyeztetése ismeretes: vog. (ÁKE. 618) É. *vāsi*, KL. *vōsi* 'Rentierkalb, Elentierkalb', (KANN., közli STEIN., WogVok. 188) KK. *wēsi*, KL. *wēsi*, P. *wēsiy*, (STEIN.: uo.) Szó. *wāsiy* 'Elchkalb' | mord. (PAAS.) E. M. *vaz* 'Kalb' | finn *vasa* 'einjähriges Rentierkalb', *vasikka* 'Kalb' | lapp (GEN. 1780) K T. *vi,ss*, Kld. *vū,ss*, Not. *vua,ss* 'kleines Renntierkalb' (LINDSTRÖM: Suomi 1852: 103; BLOMSTEDT, HB. 49; MUSz. 875; MUNKÁCSI: Nyr. XIV, 63, NyK. XXIII, 119, XXV, 184, Ethn. I, 286, V, 73, XVI, 77, KSz. V, 321, VI, 208, ÁKE. 618; LOSONCZI: NyK. XLIV, 392; NyH.?²; LEWY: UAJb. VII, 87; SzófSz. vagylagosan; FUV. ?m.). A m. *űsző*-t javasolt rokon nyelvi megfelelőivel együtt többen (MUNKÁCSI, SZINNYEI, LEWY) iráni jövevényszónak (vö. oszét *vāss* 'Kalb') tartják.

A finn—mordvin—lapp szavak valóban egybetartoznak, de a palatális hangrendű *űsző* nem vezethető le egy finnugor **vasa* alapalaktól. A magyar szó *sz* (< **š*) hangja is az egyeztetés ellen szól. A szóbelseji *-s-* (< **-š-*) miatt a vog. P. *wēsiy*, Szó. *wāsiy* sem lehet a finn *vasa* stb. megfelelője (l. TOIVONEN: UAJb. XV, 591). A magyar és a vogul szó összekapcsolása (TOIVONEN: i. h. kételkedve; SzófSz.; HAJDÚ: ALH. II, 279, 312, MKE. 50, 69, 70) szintén hangtani akadályokba ütközik. Az *űsző* R. és N. adatai [1380—1410: *ysew* (Beszt-Szj.); 1585: *wszō* (Cal.); 1587: *izō-tyno* (OkSz.); 1597: *űszeo tino* (uo.); N. *iszeō*, *iszeō*, *iszō* (MTsz.); *iszō* (*iszeje*) (OrmSz.)] kétségtelenül ósm. **iszejy* alakra utal-

² Vö. FABRICIUS-KOVÁCS, A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés problematikája. NytudÉrt. 61. sz.

nak (vö. LOSONCZI: i. h.). Ez pedig bajosan vethető egybe a *w*- kezdetű veláris hangrendű vogul szóval.

2. MELICH (MNY. XXXIV, 279 kk.) szerint az *üsző* az *üz* 'jagen, treiben, verfolgen' igéből eredő N. *üzik* 'párosodik (a juh); sich paaren (das Schaf) (Tsz.) alapján feltehető — de nem adatolt — **üszik* változatának -ő képzős ige-neve. Ez a magyarázat jelentésstanilag kifogástalan, de hangtani tekintetben gyenge lábakon áll: a N. *üzik* igének **üszik* változata nem ismeretes, s különben is a sporadikus *sz > z* változásnak nem sok a valószínűsége. Ugyancsak hangtani szempontból emelhetünk kifogást K. PALLÓ M. (MNY. LIII, 214 kk.) török származtatása ellen: tör. **üd-* 'folgen, nachlaufen', vö. (KÁŠGARĪ) *üdermäk* 'auf der Spur folgen', *üdik* 'Sehnsucht, Liebe'. A tör. -d-, -đ- hangnak a magyarban -z- volna a megfelelője, ugyanúgy mint *búza*, *tűzok* szavainkban is. A m. *üsző* és a vog. *wēsiγ*, *wāsiγ* szónak a tör. (KÁŠGARĪ) *buzayu* 'Kalb' szóból való eredeztetése (SINOR: NytudÉrt. 58:196, UAJb. 41:309) a nyilvánvaló hangtani nehézségen kívül — vog. *w*- nem felelhet meg a tör. *b*-nek, a tör. *z*-nek a vogulban -z- > *-s- > -t- volna a folytatója — azért sem helyes, mert a magyar és a vogul szó nem vezethető vissza közös ugor előzményre.

Szavunk iráni származtatása (oszét *väss* 'Kalb') (l. a fenti irodalmat és MUNKÁCSI: Nyr. LVII, 40) sem fogadható el (vö. SzófSz.).

3. Mint látjuk, az eddigi magyarázatok hangtani szempontból nem állják meg a helyüket. A m. *üsző*-t azonban mégsem kell ismeretlen eredetű szavaink közé utalnunk, mivel mind hangtanilag, mind jelentésstanilag kifogástalanul illik a következő o s z t j á k szóhoz: (KT. 86) C. V. Vj. *əs* 'Elenkuh (C.), Mutter (V. Vj.), Hilfsfrau (bei der Brautwerbung) (Vj.)', Ni. Kaz. *äs*, O. *äs* 'Weibchen (Tier), Mutter'; (PD. 179) Ko. *əs* 'Mutter, Elentierkuh'.³ A rekonstruálható ugor alapalak **eš3* vagy **iš3*. A m. *üsző* (< ősm. **iszēγ*) -ő (*-γ) eleme denom. főnévképző, de az *üsző* alakulásmódjára *ünő*, *csikó*, *tinó* szavaink is hathattak (vö. MUNKÁCSI: Nyr. LVII, 40). Az eredeti jelentés 'anya, nőstényállat; Mutter, weibliches Tier' lehetett. Az állattenyésztés meghonosodásával a szó a magyarban 'nőstény állat; weibliches Tier' → 'fiatal tehén, üsző; junge Kuh, Färse, Sterke' jelentésszűkülésen ment át (de vö. N. 'nőstény állat; weibliches Tier'). Jelentés-tani szempontból vö. m. *eme* 1. N. 'Sau', 2. R. 'Weibchen' ~ finn *emä* 'Weibchen, Mutter', észt *ema* 'Mutter' stb.

140. Osztják *aj-лаηкӱ* 'Maus'

A Kaz. nyelvjárásban az uráli eredetű *лаηкӱ* 'Maus' szón kívül egy ritkábban előforduló szó, az *aj-лаηкӱ* (l. RÉDEI, Nord-ostjakische Texte 42) is használatos 'egér' értelemben. Az *aj-лаηкӱ*, melynek szószerinti jelentése 'kis evet; kleines Eichhörnchen', népetimológiás alakulat a (KT. 698) DN. Kr. *pələŋkə* 'Maulwurf (DN.), ein fliegendes Tier, wie die Schwalbe, eine Fledermausart (Kr.)', Trj. *pələŋki* 'gewöhnliche Maus' alapján rekonstruálható Kaz. **pələŋki* alakból. A népetimológikus *aj-лаηкӱ* keletkezése abban leli magyarázatát, hogy az egykori elavulóban levő **pələŋkӱ*-t értelmessé, elemezhetővé tették.

³ Talán az osztj. *äs* átvétele a vog. *as-piγ* káromkodás *as* előtagja (LIIIMOLA: FUF XXVIII, 87).

141. Osztyják *kūlas-* 'sich raufen, ringen'

„Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik” (Göttingen, 1968) c. szövegkiadványom 42. lapján olvasható a következő mondat: *kūlaštī pītsəŋən* 'Sie begannen zu ringen'. Az itt szereplő *kūlas-* 'дирать; sich raufen, ringen' sem KARJALAINEN—TOIVONEN sem PAASONEN—DONNER szótárában nem fordul elő. A szót egyéb forrásokban sem találtam meg. Az osztj. Kaz. *kūlas-* ige zürjénből való átvétel: (SzrSzlK.) AV. *kulašši-* дирать сдирать, обдирать, лупиться (напр. копе, лыку). A mássalhangzó-megfelelés (zürj. *k-l-š* > osztj. *k-l-š*) szabályos. A zürj. *-l-* > osztj. *l* (*l*) hanghelyettesítésről I. TOIVONEN: FUF. XXXII, 120. A zürj. *u-t k-* utáni helyzetben a Kaz. nyelvjárásban *ū-*-val (< őosztj. **ō*) veszik át (I. TOIVONEN: uo. 128). Az osztj. és a zürj. szó jelentésviszonyához vö. or. *δραμή* 'tépdes, tép' ~ *δρατῆς* 'verekedik, verekszik'.

142. Zürjén P *donguz* 'Schwein'

Ezt a szót csak ROGOV és WIEDEMANN szótárából ismerjük: (ROG.) P. *donguz* 'свинья(?)', (WIED.) P. *donguz*, (WIED., Zusätze) *dongus*, *tyngus-d.* 'Schwein'. A szótári adatokból nem derül ki, hogy mekkora területen van (vagy volt?) elterjedve. Tekintettel azonban arra, hogy a disznó általánosan elterjedt neve az egész zürjén nyelvterületen az iráni eredetű *porš*, arra kell gondolnunk, hogy a P. *donguz* csak egészen szűk területen lehet — vagy lehetett — használatos. A P. *donguz*, *dongus* a kaz.-tat. *duŋgyz* 'Schwein' korábbi **donguz* (vö. ujj., kom. csag. *tonuz*, tar. *tonus*, trkm. *doŋyz*, oszm. *doŋuz*, *domuz*) alakjának az átvétele, s valószínűleg a tatár kereskedők révén került át a permjákba.⁴ A szó a permjákban affektív jelentésűvé válhatott — úgy látszik, erre utal a *tyngus-dongus* ikerszó —, sőt talán a „felesleges” szókölcsonzés motívációja is az affektivitás lehetett.

143. Zürjén *keja* 'Brustbein des Vogels'

A zürj. (WUo.) V. Sz. *keja* 'Brustbein des Vogels', (FOKOS-FUCHS) V. *keja* 'Schlüsselbein, Schulterblatt der Ente', Pr. *kelja* 'Brustbein des Vogels; Rückenbein (?) des Vogels', (RÉDEI, kézirat) FV. (Usztykulom) *keja*, *kēja* 'Brustbein des Vogels' szóval etimológiailag azonos a (FOKOS-FUCHS) V. *keja* 'Skelett, Gerippe; oberer Rand (Bord) des Bootes'. (FOKOS-FUCHS szótára a két szót elkülöníti egymástól!) Az alakváltozatok közül a *kelja* az eredetibb, a V. *keja* korábbi **kevja* alakra megy vissza. A *kelja*, (**kevja* >) *keja* a *kel*, *kev* 'Bindfaden, Schnur, Band, Strick' -a melléknévképzős alakjából (vö. FOKOS-FUCHS: V. Ud. *kevja*, Pr. *kelja* 'mit Schnur, Henkel usw. versehen') keletkezett. A feltehető 'kötéssel ellátott, kötélzet; mit Seil versehen, Seilwerk' → 'csontváz; Skelett' jelentésfejlődés könnyen érthető. — A (SzrSzlK.) FV. *keja-dod* 'крестцовая кость (у птиц)' (*dod* 'сани, воз')) összetétel létrejötté a (WUo.) Sz. Lu. *kora-dod*, Ud. *kora-dojd* 'Schlitten zum Fahren der Menschen, Sonntagsschlitten, Korbschlitten' ~ '(Ud. auch) Rückenbein des Vogels' (vö. SzrSzlK.: AV. *kora-dojd* 'крестцовая кость (у птиц)') hatásában leli ma-

⁴ RÓNA-TAS ANDRÁS kollégám szíves közlése szerint a tat. *o* > *u* hangváltozás a XIII. század közepe után kezdődhetett, s feltehetőleg a XVI. század végéig lezárult.

gyarázatát. A (SzerSziK.) I. KSz. *ker* 'грудная кость (у птиц)' feltehetőleg a (WUo.) Sz. *kerá-dod'* Schlitten zum Fahren der Menschen . . .' [~ *'Brustbein des Vogels', l. a *keja-dod'*, *kora-dod'* összetételek hasonló jelentéseit] összetétel *kerá* előtagjából keletkezett elvonással.

144. Zürjén *kejin*, votják *kijon* 'Wolf'

A zürj. (WUo.) V. I. Ud. Sz. Pecs. Lu. Le. P. *kejin*, V. Pecs. P. *kein*, (GEN.) KP. *kó-in* 'Wolf' és a votj. (MUNK.) Sz. K. *kion*, (WICHM.: FUF. XII, 131) U. MU. M. *kijon*, M. I. *kion*, G. *kijon* ua. szót WICHMANN (i. h.) a lapp (LEEM) *gaidne* (tbsz. *gainek*) ua. szóval vetette egybe. WICHMANN egyeztetését elfogadja UOTILA (MSFOu. LXV, 264, 267, 382, SyrjChr. 93) és az ESzK. is. A lapp szó csak LEEMnél fordul elő, a későbbi szótárak nem ismerik. Az egybevetés helyességében nem csupán a lapp *gaidne* hapax volta miatt kell kételkednünk, hanem azért is, mert aligha lehetséges, hogy a finn-permi alapnyelvnek közös szava lett volna a farkas megnevezésére. Egyébként — mint várható — uráli, illetőleg finnugor vagy akár ugor korig visszavezethető 'farkas' jelentésű szót sem ismerünk. Tudjuk, hogy a finnugor nyelvekben — legáltalában az ismert etimológiájú szavak mind erre utalnak — az egyes nyelvek (ill. nyelvcsoportok, pl. finnségi, permi) külön életében keletkezett tabu eredetű elnevezések használatosak a farkas megnevezésére.

A zürj. *kejin* és a votj. *kijon*, *kijon* szintén tabuisztikus eredetű, az ősspermi korban létrejött szó lehet. A zürj. *-in* ~ votj. *-on* minden kétséget kizáróan a zürj. *-an* ~ votj. *-on* deverbális igenév- és főnévképző ritkábban előforduló alternánssa. Az *-in*, (jésített mássalhangzó után) *-in* található például a következő szavakban: zürj. *keltjn* 'kleines Zugnetz' ~ votj. *kalton* 'Zugnetz', *tojin*, *tojin* 'Mörserkeule' ~ votj. *tujon* ua. Az *-in*, *-in* képzőalternánssról l. BEKE: NyIOK. VII, 5 kk.; A. KÖVESI, PermiKépz. 252. Igaz, hogy az *-in* *-in* alternáns túlnyomórészt eszköznevekben jelentkezik, de tekintettel a zürj. *-an* ~ votj. *-on* képző nomen agentis jelentésére, valószínű, hogy egykor az *-in/-in* forma is előfordulhatott ilyen funkcióban. A zürj. *kej-* ~ votj. *kij-*, *ki-*, *kij-* alapszó etimológiailag azonos lehet a zürj. (WUo.) V. Sz. Lu. I. P. Ud. *kij-* 'fangen' ige ősspermi előzményével (**kúj-* > **kój-*). A zürj. *ε* ~ *ι* hangmegfelelésről, ill. magánhangzó-váltakozásról l. RÉDEI: NyK. LXV, 371 kk. A votj. *kijon* *i* hangja a rákövetkező *j* palatalizáló hatásával magyarázható. A zürj. *kein*, KP. *kó-in*, votj. *kion* alakban intervokalikus *-j-* esett ki. A zürj. *kejin* ~ votj. *kijon*, *kijon* stb. (< ősspermi **kójan* ~ **kújan*) eredeti jelentése 'fogó (állat); fangend(es Tier)' lehetett. Hasonló jellegű tabuisztikus körülírásokkal nevezik meg a farkast az obi-ugor nyelvekben is (l. RÉDEI: NyK. LXV, 395–6).

145. Zürjén *velis*, *velis* 'jetzt erst'

1. V. I. LITKIN és JE. SZ. GULJAJEV nemrég megjelent zürjén etimológiai szótára (Краткий этимологический словарь коми языка. Москва, 1970; rövidítve ESzK., l. fentebb) a finn *väli* l. 'Zwischenraum, Lücke', 2. 'Pause, Zwischenzeit' szót adja meg a zürj. (WUo.) V. Sz. *velis*, V. Ud. *velis*, P. *velis* 'jetzt erst' (V. Sz. Ud. P.), erst dann (V.), gerade jetzt (V. Ud.), V. Sz. *velisti*, Pecs. *velisti*, Lu. *velishti* 'jetzt erst' (V. Sz. Lu.), erst dann (Pecs.),

eben noch (V.)' és a votj. (Борисов, Удмурт кыллюкам) *vel'is* 'только что' rokon nyelvi megfelelőjéül.

2. Noha ez az egyeztetés mind hangtani, mind jelentéstani szempontból kifogástalannak látszik, valójában mégsem az. A votják szónak ugyanis BORISZOV szótára szerint egyes nyelvjárásokban *vil'is*, ill. *vil'is* alakja is van és a jelentése sem csupán 'только что', hanem 'снова, вновь' is. A votj. *vil'is*, *vil'is* eredetére nézve mind 'только что', mind 'снова, вновь' jelentésében kétségtelenül a votj. (MUNK.) Sz. *vil'*, K. J. G. *vil'* új, friss; neu, frisch' -*is* elativusragos alakjával azonos. Mármost az a kérdés, hogy függhet össze hangtanilag a votj. *vil'is*, *vil'is* alakkal a votj. *vel'is* és a zürj. *vel'is* stb. A zürj. első szótagbeli *e* őspერი **ü* > **ö* (> zürj. *e*) hangváltozással jól megmagyarázható; vagyis a zürj. *vel'is*, *vel'is* hangtanilag levezethető a zürj. *vil'* 'neu, frisch' elativusragos alakjából. A *vel'isti*, *vel'isti* -*ti*, -*ti* eleme transitivusrag (FUCHS: FUF. XVIII, 207). Ám az őspერი **ö* folytatójaként a votj. *vel'is* alakban nem *e*-nek, hanem *o*-nak kellene lennie (erről. l. RÉDEI: NYK. LXV, 371 kk.). Nem lehetetlen, hogy a votj. *e* az — egyaránt előspერი **ä*-re visszavezethető — őspერი **ö* (> votj. *o*, *a*) és **ε* (> votj. *e*) analógiás keveredésében, illetőleg őspერი **ö* > **ε* átcsapásban leli magyarázatát. Bárhogy is álljon a dolog, a votj. *vel'is* 'только что' nehezen választható el az azonos jelentésű (és hangtanilag szabályos!) *vil'is*, *vil'is* alaktól. A votj. *vel'is* és a *vil'is*, *vil'is* etimológiai azonossága mellett szól az is, hogy a votj. *vil'*, *vil'* 'neu' szónak — MUNKÁCSI szótára szerint is — nemcsak K. *vil'is*, *vil'isen*, hanem Sz. G. *vel'is* ragos alakja is van. Az -*l*- a várható szabályos *l'* helyett talán disszimiláció útján keletkezett. — Fenti származtatásunkat jelentéstani szempontból jól támogatja a zürj. (FOKOS—FUCHS) Ud. *vil'en* 'erst dann, erst damals', mely a zürj. *vil'* 'neu' melléknév -*en* instrumentalisragos alakja. Vö. még ném. *neulich* 'minap, múltkor, nemrég' ~ *neu* 'új', ang. *newly* 'nemrég, minap' ~ *new* 'új'.

146. Votják *gondir* 'Bär'

A votjákok a medvét a következő szóval nevezik meg: (MUNK.) Sz. *gondir*, K. *gonder* 'medve; Bär'; (WICHM.) G. Uf. *gondir*, M. J. MU. *gondir* 'id; auch Personennahme, welcher oft mit russ. Andrej wiedergegeben wird (G.)'. Nyilvánvaló, hogy ez az elnevezés is tabu eredetű, ugyanúgy, mint az uráli nyelvek különböző 'medve' jelentésű szavai. Tabuisztikus okokkal magyarázható az is, hogy némelykor egy nyelven, sőt egy nyelvjáráson belül is több elnevezés használatos a 'medve' fogalmára (így; pl. az obi-ugor nyelvekben). Mindez eléggé közismert, ezért talán felesleges példákkal is illusztrálnunk. Különböen is jelen esetben a votj. *gondir* eredetének a tisztázása a feladatunk. Véleményünk szerint a votják szó a *gon* 'Haare (am Körper), Gefieder' + *tir* (K. *ter*) 'voll' összetételből keletkezett a szóbeliseji helyzetben bekövetkezett *t* > *d* zöngésüléssel. Eredeti jelentése: 'szőrrel teli; voll von Haaren' lehetett. Jelentéstani szempontból vö. osztj. (KT. 97) DN. *oš'na* 'Pelz' ~ Ni. *oš'na* 'Schafpelz, Bärenfell' ~ O. *as'ni* 'Bär'. Eredeti jelentése 'szőrrel teli; voll mit Haaren' lehetett. Az összetételt alkotó elemek alapján a zürjénben **gentir* vagy **gendir* alakot várnánk. De ilyen nincs. Van azonban a zürjénben egy olyan szó, amelynek hangalakja nagyon emlékeztet a votj. *gondir*-ra: (WUO.) Ud. *gundir*: *čus g. šornitan* 'du sprichst wie ein g (d.h. un-

deutlich, so daß man es nicht verstehen kann)', Pecs. *gundírli* 'ein mythol. Wesen (Sohn der *joma*)'; (FOKOS—FUCHS) V. FV. Vm. *gundír*, Ud. *gundíl*, *gundír*, Sz. *gundíl*, *gundír* 'змея, зверь; ? ein Mensch; Drache (V.), mehrköpfige Schlange (Ud.), богатый; Held, (auch:) Drache (Sz.), ein Teufel (*lok*) mit mehreren Köpfen (FV.), Teufel, böser Geist (*lok*, *omel*) (drei-, sechsneunköpfig) (Vm.)'.⁵ A zürj. *gundír* szóról l. még FUCHS: KSz. XVI, 93, FUF. XVI, 265. A változatok közül a *gundír* az eredeti. A *gundírli* -li eleme denom. névszóképző; az *i* az *rl* mássalhangzó-kapcsolat után megőrződött végvokális. A *gundíl* alak a *gundír* és a *gundírli* kontaminációja útján keletkezhetett. A zürjénben feltehető jelentésváltozás (*Bär' → 'ein Teufel mit mehreren Köpfen, mehrköpfige Schlange, Drache usw.') előidézésében s így a 'medve; Bär' jelentés eltűnésében szerepe lehetett az ismeretlen eredetű zürj. *oš* 'Bär' szónak. A zürjén szóban jelentkező első szótagbeli *u* tabuval magyarázható torzítás lehet. Ilyennek kell tekintenünk a varázsigében előforduló votj. Sz. *sup* 'Galle' *u*-ját is a szabályos *e* (*sep*) helyett (l. MSzFE. *epe* alatt), valamint a zürj. *žoǰul*, *žoǰuv* 'Eidechse' szónak szabálytalanul megfelelő votj. *keǰgali* ua. alakot (a szó többi rokon nyelvi megfelelőire is jellemző a hangtani szabálytalanság (l. SKES. *sisilisko* alatt).

RÉDEI KÁROLY

Etymologien

136. Ungarisch *ígér* 'versprechen'

Die etymologische Entsprechung dieses ung. Wortes dürfte ostj. *enkar-* 'fluchen verfluchen' sein. Zur Semantik vgl. ung. *ige* 'Wort, Zeitwort' ~ altung. 'Zauberwort', *igéz* 'bezaubern' ~ altung. 'rügen, schelten', ostj. *alíl-* 'fluchen, verfluchen' ~ mordw. *alsta-*, *alta-* 'versprechen, zusagen; weichen, verwünschen'.

137. Ungarisch *táj* 'Gegend'

Unter den früheren Versuchen über dieses Wort ist nur die Gleichsetzung mit lapp. *taiw*, *taiwa* 'locus, tractus' in Betracht zu ziehen, indessen infolge der nur entfernten sprachlichen Verwandtschaft des Lapp. und Ung. zweifelhaft. Daher ist, angesichts der engen Zusammengehörigkeit der igrischen Sprachen eine Verbindung des ung. *táj* mit dem ostj. *tajǰ* 'Ort, Stelle' die lautlich unanfechtbar ist, der lapp.-ung. vorzuziehen.

138. Ungarisch *tekint* 'blicken, schauen'

Verf. verbindet die Wurzel *tek-* des ung. Verbs *tekint* mit der Wurzel *täy-* des ostj. *täyən-* 'im Gedächtnis, im Sinn behalten, sich erinnern, im Traum oder Rausch wahrnehmen und sich erinnern'. Die Bedeutungsentwicklung 'sehen, schauen' → 'wissen, sich erinnern' ist vielen Sprachen gemein, somit die heutige Bedeutung des ostj. Wortes aus der als ursprünglich anzunehmenden (möglicherweise über die Zwischenstufe 'wahrnehmen') leicht verständlich.

139. Ungarisch *üsző* 'Kalbe, Sterne, Färse'

Verf. hält die bisherigen Gleichsetzungen dieses ung. Wortes lautlich wie semantisch für verfehlt und verbindet ung. *üsző* mit ostj. C V Vj. *əs* 'Elenkuh (C), Mutter (V Vj.)', O *ás* 'Weibchen (Tier), Mutter'. Die rekonstruierbare ugr. Grundform wäre **ész* oder **isz*. Das auslautende -*ő* (-*γ**) von *üsző* (< urung. **iszëγ*) ist denominales Nominalbildungssuffix.

⁵ WICHMANN—UOTILA szótára a *gundír* szócikkben ?-lel utal a votj. *gondír* 'Bär' szóra.

140. Ostjakisch *aj-lankč* 'Maus'

Das seltene Wort ostj. Kaz *aj-lankč* 'Maus' ist eine volksetymologische Umbildung einer Form **pälänki*, die sich auf Grund von DN Kr. *pələŋka* 'Maulwurf (DN), ... eine Fledermausart (Kr.)', Trj. *pälänki* 'gewöhnliche Maus' rekonstruieren läßt.

141. Ostjakisch *kūlas-* 'sich raufen, ringen'

Das genannte ostj. Wort ist Entlehnung aus syrj. *kūlāsī-* 'драться, сдираться, ...' обдираться Zur Bedeutung vgl. russ. *драть* 'reißen' ~ *драться* 'sich raufen'.

142. Syrjänisch P *donguz* 'Schwein'

Das syrj. Wort, Entlehnung aus kaz.-tat. *dungyz* (< **donguz*), gelangte wahrscheinlich durch tatarische Kaufleute ins Permjakische.

143. Syrjänisch *keja* 'Brustbein des Vogels'

Syrj. V *keja*, P *kēja* 'Brustbein des Vogels; Gerippe, Skelett' ist eine Ableitung aus *kel*, *ker* 'Bindfaden, Schnur, Band, Strick' vermittelt des Adjektivbildungssuffixes *-a*. Die zu postulierende Bedeutungsentwicklung ist demnach 'mit Seil versehen, Seilwerk' → 'Skelett'.

144. Syrjänisch *kejin*, wotj. *kijon* 'Wolf'

Die permischen Wörter sind tabuistischer Herkunft. Syrj. *kejin* ~ wotj. *kijon* stellen das mit dem Suffix *-in/-on* gebildete Partizip eines auf Grund von syrj. *kij-* 'fangen' postulierbaren, urpermischen Verbums **kuj-* ~ **kój-* dar. Die ursprüngliche Bedeutung dürfte 'fangend(es) Tier' gewesen sein.

145. Syrjänisch *velīs*, *velis* 'jetzt erst'

Syrj. *velīs*, *velis* 'jetzt erst' ~ wotj. *velīs*, *vilīs*, *vilis* id. entstand aus der mit dem Elativsuffix versehenen Form von syrj.-wotj. *vīl* 'neu'. Zu syrj. *e* ~ *i*, wotj. *e* ~ *i* vgl. RÉDEI: NyK LXV, 371 ff. Zur Bedeutung vgl. syrj. Ud *vīlen* 'erst dann' (< *vīl* 'neu'), dt. *neulich* (< *neu*) und engl. *newly* (< *new*).

146. Wotjakisch *gondŷr* 'Bär'

Wie die Bezeichnungen für den Bären in den fiugr. Sprachen allgemein, dürfte auch wotj. *gondŷr* ein Tabuwort sein, gebildet aus wotj. *gon* 'Haare (am Körper)' + *tŷr* 'voll', wobei die Stimmhaftwerdung *t* > *d* keiner weiteren Erklärung bedarf. Die ursprüngliche Bedeutung war höchstwahrscheinlich '(ein Tier) voll mit Haaren'. Mit dem wotj. Wort läßt sich syrj. *gundŷr* 'Drache, mehrköpfige Schlange ...' zusammenstellen, allerdings würden wir dann im Syrj. **gentŷr* oder **gendŷr* erwarten, indessen ist hier das *u* der ersten Silbe durch tabuistische Entstellung gut erklärbar.

KÁROLY RÉDEI

Etimológiai adalékok¹

1. Magyar *ez, e* 'dieser, der'

A m. *ez, e* 'dieser, der' közelre mutató névmásnak az uráli nyelvek többségében van megfelelője (l. MSzFgrE.), eddig azonban a vogulból nem ismerünk hozzá kapcsolható szót. Véleményünk szerint a m. *ez, e* családjába tartoznak az alábbi vogul adatok: (KANN.—LIIM.: MSFOu. 111, 155, 197; 109, 761; 101, 92, 153, 76; 109, 701; 114, 505) TJ-Cs. *in* 'jetzt', TCs. *in̄kār* 'er' (a -*kār* képző), K. *ǰn̄: ǰ. mānt* 'vor kurzem, unlängst' ((KANN., WV. 181) AK. *mōnt*, KK. FK. *māntə* 'früher, jüngst'), P. *ǰn̄* 'noch, jetzt', FL. *ān* 'nun', Szo. *ǰn̄* 'jetzt, nun; dieser, der'.

Az *n̄* eredetét tekintve az -*n̄z* uráli névmásképzővel azonos (vö. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 388—9), amely a vogulban a megelőző magas hangrendű magánhangzó hatására palatalizálódott. Az osztják (KT. 51) DN. *i'n̄*, V. Vj. *i'n̄* 'jetzt, gegenwärtig, eben (DN.), jetzt, sofort, auf der Stelle (V.), erst jetzt (Vj.)' stb. ugyanazon névmástőnek ugyanazon képzővel ellátott származéka. A vogul adatok magánhangzó-eleme ösvogul **ē*-re megy vissza (vö. STEINITZ, WogVok. 203), amelynek fgr. **e* volt az előzménye. (A szócsaládra vonatkozó fontosabb etimológiai irodalmat l. MSzFgrE.)

2. Magyar *picša* 'Weiberscham, Fotze, Ficke; Arsch'

KNIEZSA lehetségesnek tartotta, hogy szavunk szláv eredetű: „*picša* . . . = cunnus; Weiberscham. Valószínűleg szláv eredetű, vö. blg. *pička*; szlov. *pička*; sz. *pička*; le. *piczka, pica, pichna* ua. A 'mingere; harnen' jelentésű gyermeknyelvi *pikati* származéka, tehát tulajdonképpen „die Harnende”. A szláv nyelvekben ma is eufemisztikus kifejezés . . . A magyar szónak a fenti szavakkal való egybevetésénél az a nehézség, hogy a szláv nyelvekben a magyar szónak pontosan megfelelő **piča* sehol sem mutatható ki. Ha volt ilyen, az a *pička* dekompozíciójával keletkezhetett. A *pička* -*ška*-ja ugyanis deverbális nomen-képző, az elvonásnál azonban deminutivum-képzőnek érezhették. Mindez azonban kétes, mert túl sok a feltevés” (SzlJsz. 714—5).

Az obi-ugor nyelvekből is idézhetünk a magyar szóéhoz hasonló hangalakú, testrészt jelentő szavakat: v o g. (KANN., WV. 45) TJ. *piš̄*, AK. *piš̄*, P. *peš̄*, Szo. *peš̄* 'Hüfte, Lende'; o s z t j. (KARJ., OL. 167) V. Vj. *pi'ł*, DN. *pe'ł*, Ni. *peš̄*, Kaz. *pe's̄*, O. *piš̄* 'Schenkel'. Az obi-ugor szavak minden kétséget kizáróan egy **piča* hangalakú szó folytatói, s noha a m. *picša* szókezdő *p*-je komoly hangtani akadályt jelent, nem tartom teljesen kizártnak ugor kori voltát, azaz a fenti obi-ugor szókkal való összetartozását. Az igaz ugyan, hogy

¹ Ezúton is köszönetet mondok RÉDEI KÁROLYNAK értékes tanácsaiért.

uráli, finnugor vagy ugor alapnyelvi $*p >$ magyar p - hangfejlődésre egyetlen biztos adatunk sincs, de talán egy ugor alapnyelvi 'Schenkel' jelentésű szónak az előmagyarban 'Weiberscham; Arsch' jelentésűvé való fejlődése következtében erősen affektív, sőt obszcén volta megmagyarázhatná a szókatlan mássalhangzó-képviselőt. Igaz ugyan, hogy eredetileg onomatopoetikus jellegű szavainkban bekövetkezett a $*p > f$ - változás, pl. *facsar, fakad* (l. MSzFgrE.). (Legutóbb BÁRCZI GÉZA foglalkozott az alapnyelvi $*p$ - magyar folytatóival (MNY. LVI, 240—2), s szerinte a $*p > p$ - képviselőt „akár visszaütés következtében, akár egy konzervatívabb ősmagyar nyelvjárás gyér nyomaképpen” (i. m. 240) jelentkezhet. Az alapnyelvi szókezdő p -t megőrző szavak közt említi a *picsa* másik nevét: *pina* 'cunus' (MNY. LVI, 241, LIX, 124), amely szerinte a N. *fan, fon* 'Schamhaare' szavunkkal függne össze. Ha ez igaz, szerintem itt is szükséges számolnunk a szó fokozottan affektív jellegével, ami ez esetben is magyarázhatná a hangtani szabálytalanságot.) A *picsa*-a-ja történetileg birtokos személyjel lehet, ami a testrésznevek körében nem ritkaság, vö. *epe, N. mája, vese, zusa*. Szavunk mai mély hangrendűsége átcsapással magyarázható, s ez ugyancsak nem példa nélkül álló jelenség: *csira, méltó, nyír* (l. MSzFgrE.).

Tekintve, hogy nyelvjárásainkban a *picsa* jelentése mind 'Weiberscham' (olykor 'Ficke der Stute' is), mind 'Arsch' lehet (l. MTsz., CsángSz., SzamSz., SzegSz.), lehetetlen eldönteni, hogy melyik jött létre korábban, bár ennek nincs is különösebb jelentősége, hisz a testrésznevek gyakran vonatkozhatnak a közeli, érintkező testrészekre is (vö. LAKÓ: NyK. LII, 243; MSzFgrE. *ágyék* alatt). Ezt bizonyítja *valag* szavunk is, amelyet 'Arsch' és 'Weiberscham' (olykor 'Ficke der Stute') jelentésben is ismernek nyelvjárásaink.

Minthogy *picsa* szavunknak szláv eredeztetése nem meggyőző, az obi-ugor szavakkal való egyeztetés helyessége is kétséges, s ugyanakkor — véleményem szerint — egyik sem utasítható el teljes bizonyossággal, felvetem annak a lehetőségét, hogy szavunk mai alakja szókeveredés eredménye: (ugor $>$) $*fiča \times$ (szláv $>$) *pička > picsa*, amit annál is inkább lehetségesnek tartok, mert hangalakjukat tekintve egymáshoz közelálló, részben vagy teljesen azonos jelentésű szavakról van szó, s a hangtani szabálytalanságok a szókeveredéssel kielégítő módon megmagyarázhatók. Sőt, továbblépve: ha a *pina* és a *fan, fon* csakugyan összetartoznak, vajon a *pina* p -jének magyarázata nem a $*fiča \times pička > picsa$ (vagy éppen a *pička*) hatásában rejlik?

3. Magyar *szar* 'Menschenkot, Unflat'

A m. *szar* 'Menschenkot, Unflat', *szarik* 'schießen' szavakhoz az alábbi rokon nyelvi szavakat kapcsolták: cser. (TscherT.) KH. *šār, U. šur* 'Scheiße, Dreck, Kot', (PS.) K. *šur* 'Scheiße, Mist', (TscherT.) KH. *šaram, U. šora:m* 'schießen, besudeln', (PS.) K. *šoram* 'schießen, misten' | mord. (PAAS., s-Laute 65) M. (Psen.) *šarndā-*, (Cs. Szu.) *šārndā-*, E. *šérne-, šārni-* 'schießen' (BUDENZ: NyK. VI, 22 m., cs., md.; MUSz. 278 m., cs., tévesen: z.; VglWb. 685 m., cs., md., tévesen: m., vepsze).

Szerintünk mind hang-, mind jelentéstanilag jól illenek e szócsaládhoz a következő osztják adatok: (KT. 916) Ni. *šarʹ*, Kaz. *šarʹ* 'Kot (des Renn- od. Elentiers) (Ni.), apfelförmiger Kot, Mist (auch vom Menschen) (Kaz.)'. FOKOS szerint (NyK. LV, 5—6, 20) azonban egy olyan kihalt, nem adatolt zürjén szó átvételével állunk szemben, amely a magyar *szar* megfelelője, ill. azt is

lehetségesnek tartja, hogy a zürj. (WUo.) V. S. P. *šar* 'hölzerne Kugel (V. S.), Netzflosse aus Birkenrindenstreifen (in Form eines Eies) (P.)' (< orosz *уар* 'golyó, gömb') átvétele (ez utóbbi obi-ugor megfelelőiről l. TOIVONEN: FUF. XXXII, 74, RÉDEI, SLW. 162). Úgy véljük, hogy ez a hipotetikus magyarázat nem állja meg a helyét, az osztják szó tudnillik egy fgr. kori **šarə* (-) (COLLINDER, CompGr. 414), **čarə* (-) 'szar; szarik' nomen-verbum szabályos folytatója. STEINITZ (FgrVok. 36, 100) a cseremis adatok alapján fgr. **a* ~ **o* magánhangzó-váltakozással számol, míg E. ITKONEN szerint (FUF. XXIX, 287—8) csak őscseremis váltakozásról van szó.

4. Osztják *ičə'k* 'Wasser'

A m. *jég* 'Eis' szóhoz az osztjából csak a (OL. 160) V. Vj. *ičə'k*, Trj. *ičə'k*, DN. *ičə'k*, Ni. *ičə'k*, Kaz. *ičə'k*, O. *ičə'k* 'Eis' (ősosztj. **ö*, l. STEINITZ, OstjVok. 73 jegyzet) szót szokás kapcsolni (l. pl. MSzFgrE.), noha van egy másik megfelelője is: (OL. 183) V. Vj. Trj. *ičə'k*, DN. *ičə'k*, Ni. *ičə'k*, Kaz. *ičə'k*, O. *ičə'k* 'Wasser' (ősosztj. **a*, l. STEINITZ, OstjVok. 89 jegyzet). E két osztják szó egy töről fakad, ősosztj. **ö* ~ **a* (vö. STEINITZ, OstjVok. 101) váltakozáson alapuló szóhasadás eredménye. Az utóbbi alakváltozatnak 'Wasser' jelentésben az egész osztják nyelvterületen való elterjedése nyilván a m. *víz* 'Wasser' hajdan bizonyára megvolt osztják megfelelőjének eltűnésével párhuzamosan történt. A 'Wasser' jelentésű fgr. szó talán azért szorult ki az (eredetileg csak) 'Eis' jelentésű javára, mert az osztjakok az év legnagyobb részében csak *jég* formájában találkoznak a vízzel a természetben. A magánhangzó-váltakozás más esetekben is eredményezett szóhasadást, pl. (KT. 196) V. *ičətä* 'ankommen, kommen' ~ (KT. 197) V. *ičətä* 'werden (etw.); anfangen' (**ö* ~ **a*), (OL. 5) V. Vj. *tä'n*, Trj. *tä'n*, DN. *tä'n*, Ni. *tän* 'Brautpreis', Kaz. (folkl.) *tä'n* 'Preis' ~ (OL. 209) V. Vj. *tä'n*, Trj. *tä'n*, DN. *tä'n*, Ni. *tän*, Kaz. *tän*, O. *tän* 'Preis' (**ä* ~ **i*). A magánhangzó-váltakozás a paradigmában alakulhatott ki, s az így létrejött tőalternánsokat a nyelv olykor szóalkotásként használta fel oly módon, hogy az egyes alternánsok önálló szókként más-más — de egymáshoz közeli — jelentésben éltek tovább.

5. Zürjén *tšom* 'Speicher aus Brettern'

Tudomásunk szerint a zürj. (WUo.) *tšom* 'Speicher aus Brettern, Spielhäuschen der Kinder, Wald- od. Wiesenhütte zum Übernachten (aus Pfählen und Birkenrinde)' stb., votj. (MUNK., A votják nyelv szótára) *čum* 'kamara, éleltár, ruhatár; Kammer, Speisekammer, Kleiderkammer' szókhoz eddig a rokon nyelvekben nem találtak etimológiai megfelelőket. Úgy véljük, hogy a permi szókkal összetartoznak az alábbi osztják adatok: (KT. 837) V. Vj. VK. *sōvəm*, Vart. *sōevəm*, Likr. *sōvəm*, Trj. *sōvəm*, 'Schneehütte (an dem Winterweg), in den Schnee gegrabene Höhlung, ofenartig, worin der Ostjake auf seinen Reisen bei starker Kälte schläuft, Schlafplatz im Schnee (V.), Höhle, Winterlager (des gestreiften Eichhorns, der Ratte, Maus, Schlange, in die Erde gegraben) (Vj.), Höhle des gestreiften Eichhorns (VK. Vart. Likr.), des Fischotters, des Bibers (Trj.)'. A szó eredeti jelentése 'ideiglenes szállás, kunyhó', ill. 'állati odú' lehetett. A kunyhó nyilván nyírfakéregből készült, amint erre a zürjén szó jelentése utal is. Erről tanúskodik a DUNIN—GORKOVIČ orosz—osztják—szamojéd szójegyzékében (Tobolszk, 1910; DONNER: MSFOu.

LXIV, 150—164) található osztják szó is: (i. m. 151) *сўгумъ-юхъ* 'береза' (uo.) *юхъ* 'дерево'.²

A permi szavak őspერი **o*-ra mennek vissza (l. LYTKIN, VokPerm. 67), az osztják adatok ősosztják **o*-ra. Ennek alapján első szótagi fgr. **o*-t tehetünk fel. Szerintünk a zürj. *šom*, votj. *šum* és az osztj. *šōγām* — na csakugyan összetartoznak egymással — **šōγā-mā*, **šōγā-mā* ~ **šōγā-mā*, **šōγā-mā* fgr. alapnyelvi szó folytatói.

A zürj. *šom* átkerült az oroszba (KALIMA: FUF. XVIII, 45, VASMER, REtWb.), valamint a vogulba (esetleg orosz közvetítéssel): KL. *šum* (-*kwäl*) 'чум, чуман' (*kwäl* 'Haus, Zelt') (l. KÁLMÁN, RLW. 247, RÉDEI, SLW. 160) és az osztjákba: (KT. 943) Mj. *šom* 'Wald, „kasten" (eine Art Speicher, mit einem Fuß)' (l. TOIVONEN: FUF. XXXII, 82, STEINITZ, DEWO. 271—2). A finn (SKES.) (Kain.) *suimu* 'ketunkolo, -pesä- pieni onkalo maan sisässä; ahdas kapea paikka; pitkä, kapea, pajuista tehty kalanpyydys; tervavene; (LÖNNROT) räfkula' (Kuusamo, Kuolaj.) *suumu* 'ketun pesäluola'; karj. *šuumu* 'onkalo, luola, tunneli, ketun pesäluola', (GENETZ: Suomi 1882, 151) *tuhmu* 'luola (ketun)' szó esetleg ugyanennek a zürjén szónak a régi átvétele (l. KALIMA észrevétel, LILJEBALD: VähKirj. 79:41). A finnségi szók egyrészt az 'állati lakhely' jelentésből, másrészt az ágakból, háncsból készült kunyhónak, sátornak a halrekeszték készítéséhez hasonló építési módjából érthetők meg. A zürjén származtatást (esetleg orosz közvetítéssel?) valószínűsíti az a tény, hogy a szó csak a karjalaiban és a keleti finn nyelvjárásokban van meg.

HONTI LÁSZLÓ

Etymologische Beiträge

1. Ung. *ez*, *e* 'dieser, der'

Verfasser bezieht in die Familie von ung. *ez*, *e* 'dieser, der' das wogulische Wort *in* usw. 'jetzt usw.' ein, in dem das *-n* historisch mit dem uralischen Pronominalsuffix **-nā* identisch ist.

2. Ung. *picsa* 'Weiberscham usw.'

Die Herleitung des oben genannten ung. Wortes aus dem Slawischen ist unsicher. In den obugrischen Sprachen existieren Wörter, die einen Körperteil bezeichnen und eine dem ung. *picsa* ähnliche lautliche Form aufweisen: wog. *piš* usw. '„Hüfte, Lende"', ostj. *pi't* usw. 'Schenkel'. Zwar bildet das anlautende *p-* des ung. Wortes eine ernste Schwierigkeit bei einer Gleichsetzung mit den obugrischen Wörtern, doch scheint es möglich, daß das ung. Wort *picsa* auf dem Wege einer Vermischung eines auf ugrisch **pičā* zurückgehenden urungarischen **fiča* 'Weiberscham' und eines aus irgendeiner slawischen Sprache stammenden *pička* 'Weiberscham' zustande kam. Das auslautende *-a* von *picsa* ist wahrscheinlich das Possessivsuffix, daß das Wort heute intervokalisches ist, läßt sich durch ein Umschlagen der Vokalreihe erklären.

3. Ung. *szar* 'Menschenkot, Unflat'

FOKOS erklärte ostj. *šor* etc. 'Kot usw.' als Entlehnung einer ehemals im Syrjänischen existierenden Entsprechung des ung. *szar* 'Menschenkot, Unflat', hält aber

² SEREBRENNIKOV (Вопросы финно-угроведения. V, 146) tévesen hozzákapcsolta a zürj. *šom*-hoz a vogul *сow* 'кожа, шкура, кора' továbbá az osztj. (TEREŠKIN, Ваховский диалект. 189) *сōγām* 'береза' szót és ennek zürjén átvételét (LYTKIN, SrSl.) *šomōd*, 'береста'; берестовый, берестяной', valamint a (uo.) *чуман* 'берестяная коробка' szót.

auch für möglich, daß es eine Übernahme des syrj. *šar* 'hölzerne Kugel usw.' (< russ. *шар*) darstelle. Verfasser lehnt diese hypothetische Erklärung ab, vielmehr se idas erwähnte ostj. Wort zusammen mit der Wortfamilie von ung. *szar* 'Menschenkot, Unflat', *szarik* 'scheißen' die regelmäßige Fortsetzung eines figur. Nomen-Verbums **šara(-)* ~ **čara(-)* 'Dreck, Kot; scheißen'.

4. Ostj. *ičən'k'* 'Wasser'

Außer der Gleichsetzung mit ostj. *ičən'k'* usw. 'Eis' gibt es eine weitere Entsprechung des ung. Wortes *jég* 'Eis' im Ostjakischen: *ičən'k'* usw. 'Wasser'. Die beiden ostj. Wörter sind Ergebnis einer auf dem urostj. Vokalwechsel **ö* ~ **a* beruhenden Wortspaltung. Das Festwerden letzterer Formvariante in der Bedeutung 'Wasser' und ihre Verbreitung auf dem ganzen ostj. Sprachgebiet kann einerseits mit dem Schwinden der einst sicher existierenden Entsprechung des ung. *víz* 'Wasser' zusammenhängen, andererseits damit, daß die Ostjaken den größten Teil des Jahres das Wasser in ihren Wohngebieten in gefrorener Form vorfinden.

5. Syrj. *išom* 'Speicher aus Brettern'

Nach Meinung des Verfassers sind syrj. *išom* 'Speicher aus Brettern usw.', wotj. *čum* 'Kammer usw.' und ostj. *šōγəm* etc. 'Schneehütte (an dem Winterweg) usw.' Fortsetzungen eines figur. **čonš-mə*, **čonš-mə* ~ **šonš-mə*, **šonš-mə* 'zeitweiliges Obdach; Höhle von Tieren'. Das syrj. Wort wurde auch ins Russische, Ostjakische und Wogulische (vielleicht durch Vermittlung des Russischen) entlehnt. Möglicherweise sind auch finn. (dial.) *suimu* usw. 'ketunkolo, -pesä usw.', karj. *šuumu* usw. 'onkalo, luola usw.' Entlehnungen des syrj. Wortes (vielleicht durch Vermittlung des Russischen).

LÁSZLÓ HONTI

A cselekvő (logikai) alany alaktana az obi-ugor nyelvekben

1. Közismert, hogy a vogulban és az osztjákban az aktív szerkesztésű mondatok mellett igen nagy a jelentősége a passzív mondatoknak. GÜLYA JÁNOSNAK a vachi osztják nyelvjárással foglalkozó tanulmányaiból (1. az irodalom 2., 3. és 5. pontját) megtudtuk, hogy ebben a keleti osztják dialektusban az aktív és passzív mondatokon kívül van úgy nevezett ergatív mondat is. Mind a passzív, mind az ergatív mondat a logikai tárgy (patiens) kiemelésére szolgál (GÜLYA erről másképp vélekedik, l. alább). Érdekes továbbá az, hogy a vogul és az osztják passzív mondat és az osztják ergatív mondat logikai alanya (agens) *n* elemű határozóragos névszó; ez a határozórag azonban a vogulban a lativus, az osztjákban a locativus ragjával azonos.

1.1. E három obi-ugor mondat szerkezettel kapcsolatban a következő kérdésekre kívánunk választ adni:

— mi a *patiens*-re épülő hármas, ill. kettős mondatrendszer funkciója az osztjákban, ill. a vogulban,

— mi a magyarázata annak, hogy mind a vogulban, mind az osztjákban *n* elemű, de az esetrendszer egészét tekintve más-más funkciójú rag jelöli a passzív és ergatív mondatok cselekvő alanyát.

2. Mielőtt megkísérelnénk a válaszádat, nézzük meg, hogy mit mondtak a kérdés szakértői e mondat szerkezetekről. „Большинство языков располагает возможностью применить пассивную конструкцию, т. е. переменить прямое дополнение в подлежащее, подлежащее в косвенный падеж, преимущественно творительный, а активный глагол в пассивный . . . Таким образом одно и то же действие представлено двумя языковыми способами, двумя конструкциями, активной и пассивной. В первом случае грамматическим подлежащим является *agens*, т. е. то, что действует . . . Во втором случае роль подлежащего играет *patiens*, т. е. определенное лицо или предмет . . . *Agens* и *patiens* — каждое может быть исходным пунктом, т. е. подлежащим предложения. Таким образом нельзя смешивать *agens*'а подлежащим, *patiens*'а с прямым дополнением. Подлежащее и прямое дополнение — это грамматические категории, *agens* и *patiens* понятийные категории” (KURYLOWICZ, *Esquisses linguistiques* 95). KURYLOWICZ szerint a passzív mondatnak az aktívhoz viszonyítva kettős funkciója van; egyrészt grammatikai: az *agens* nincs a mondatban kitéve, mert vagy ismeretlen, vagy a közlés szempontjából lényegtelen; másrészt stilisztikai: az aktív mondatban az *agens* a pszichológiai és a logikai alany, míg a passzívban a *patiens* a pszichológiai alany. A passzív mondat elsődleges funkciója a grammatikai (i. m. 95—6). „В эргативной конст-

рукции исходным пунктом является *patiens*... Он выступает в падежной форме, которую имеет подлежащее непереходного глагола. *Agens* стоит в косвенном падеже, называемом обыкновено эргативным падежом или *casus activus*" (i. m. 96).

„В эргативной системе выделяется синтаксическое положение члена предложения, передающего субъектные и объектные отношения. Подлежащее в нем получает падеж субъекта активного действия в переходном предложении. Ведущее в нем положение занимает не подлежащее, а прямое дополнение, которое, выражая субъект состояния, получает его падежную форму, лишенную морфологического оформления именной основы (абсолютный падеж). Выражая им то состояние, в котором находится субъект при направляемом на него деестве, прямое дополнение вступает в отношения со сказуемым и подлежащим, связывая их передаваемым им объектными отношениями и управляя падежом подлежащего... Она [эргативная система] противопоставляется номинативной, в которой различное содержание логической категории субъекта действия и субъекта состояния не выделяются грамматической формой подлежащего. В эргативной конструкции предложения выделяется содержание субъекта в его логико-грамматической передаче действия и состояния. Различное его содержание отмечается грамматической формой глагола и имени или одного из них" (MEŠČANINOV, ErgKonstr. 174—5). "В структуре эргативного предложения выделяется ведущее значение не грамматической категории, а логической, что приводит к расхождению между синтаксическим и актуальным (логико-грамматическим) членением предложения" (i. m. 216).

3.1. MEŠČANINOV munkájából (l. az irodalom 8. pontját) kitűnik, hogy az ergatív mondat szerkezetet a kaukázusi, a paleoszibériai, az indián nyelvek, továbbá a baszk és néhány kihalt ázsiai nyelv ismeri. MEŠČANINOV könyvéből, valamint a Jazyki narodov SSSR. IV. és V. kötetéből (Moszkva, 1967, Leningrád, 1968) az ergatív szerkezetét alkalmazó nyelvekkel kapcsolatban az alábbi tipológiai sajátosságok olvashatók ki:

1. az ergatív mondat szerkesztést csak azok a nyelvek ismerik, amelyekben nincs a névszói paradigmában accusativus,
2. az ergativus (a legtöbb nyelvben) a tárggyal kapcsolatos,
3. az igének a tárgyhoz való viszonya (a legtöbb nyelvben) tükröződik az ige morfológiai szerkezetén (alanyi és tárgyas ragozás formájában),
4. a passzív igenemet nem ismerik (e téren a kartvel nyelvek kivételt jelentenek, ugyanakkor a passivum használata ezekben nagyon korlátozott).

3.2. A felsorolt tipológiai ismérveket illetően az osztjákban a helyzet a következő:

- 1.a) a főnevek és a nem személyes névmások paradigmájában nincs accusativus (tehát a mondat grammatikai tárgya \emptyset ragot kap),
 - b) a személyes névmásoknak viszont van accusativusuk,
2. az ergatív mondat a tárgyra (*patiens*) épül,
3. az osztják igének van határozatlan és határozott tárgyra utaló (azaz alanyi és tárgyas) ragozási sora,
4. van passzív igenem.
4. Lássuk ezek után, hogy miként vélekedik GULYA a (*vachi*) osztják ergativusról: szerinte a *vachi* osztják mondatoknak hét típusa van, s ezeket

négy ismérv alapján határozza meg (Symposion 81): „Die Satzkonstruktionen unterscheiden sich voneinander nach folgenden Kennzeichen: (a) Art des Subjekts. Das Subjekt kann entweder unbezeichnet (—) oder bezeichnet sein (+). (b) Die Rektion des Verbs. Bei einigen Verbalprädikaten kommt nur ein Lokativadverb oder ein lokativartiges Adverb (—) im Satze vor, bei anderen Verbalprädikaten kann auch ein Lativ- oder ein lativartiges Adverb (+) im Satze erscheinen. (c) Transitivität des Verbs. Das Verb als Prädikat kann einen intransitiven Charakter (—) haben, oder es ist ein transitives Verb (+). (d) Art des Objekts. Das Objektverhältnis im Satze kann unbestimmt (nicht präferativ) (—) oder bestimmt (präferativ) (+) sein . . .

Die Satzkonstruktionen bilden das folgende System:

Nr. der Satzkonstruktion	Kennzeichen				Benennung der Satzkonstruktion
	a	b	c	d	
[1]	—	—	—	—	'Sein'
Z. B. (in wörtlicher Übersetzung) <i>ku katnə aməswəl</i> 'Mann im Haus sitzt/ist' (Ein Mann ist in einem Haus)					
[2]	—	+	—	—	'Werden', 'Gehen'
Z. B. <i>ku kata mənwəl</i> 'Mann ins Haus geht' (Ein Mann geht ins Haus)					
[3]	—	—/+	+	—	Aktiv/Unbestimmt
Z. B. <i>ku rīt tus</i> 'Mann ein Boot trug' (Ein Mann trug ein Boot)					
[4]	—	—/+	+	+	Aktiv/Bestimmt
Z. B. <i>ku rīt tustə</i> 'Mann das Boot trug' (Ein Mann trug das Boot)					
[5]	+	—/+	+	—	Ergativ/Unbestimmt
Z. B. <i>kunə rīt tus</i> 'Der Mann (vom Mann) ein Boot trug' (Der Mann trug ein Boot)					
[6]	+	—/+	+	+	Ergativ/Bestimmt
Z. B. <i>kunə rīt tustə</i> 'Der Mann (vom Mann) das Boot trug' (Der Mann trug das Boot)					
[7]	+	—/+	—	—	Passiv
Z. B. <i>kunə rīt tusi</i> 'Vom Mann ein/das Boot wurde getragen' "					

4.1. Az első két mondatípus számunkra nem érdekes, a többi öt annál inkább. A 7. típusnál feltűnő, hogy GULYA jelölt (grammatikai !) alanyt (= *kunə* 'vom Mann') emleget, holott ez esetben TEREŠKIN is (Očerki 50) logikai alanyról beszél, s teljes joggal, hiszen e mondat grammatikai alanya a *rīt* 'Boot', míg a *kunə* a mondat határozója, s a négy ismérv alapján éppen ezért nem is lehet kellőképpen jellemezni a 7. mondatípust.

Megjegyzés: Az ergatív mondat tárgya személyes névmás is lehet, s ez mindig accusativusban áll, pl. *lōyan lōyat wijnat il-welta* 'ő őt szándékosan megölte' (NyK. LXXI, 27), *nōŋən lōya kulə məyəsīn* 'te neki halat adtál' (NyK. LXXI, 37), *lōyən mǎnt q,urn'əwtəwəl* 'он меня сторожит' (Očerki 121).¹ Megtörténik, hogy az ergatív mondat tárgya az előzményben szerepel, s magában az ergatív mondatban nincs kitéve, csak a tárgyas ragozású igei állítmány utal

¹ TEREŠKIN tévedett, amikor azt állította (Očerki 50, 65), hogy az ergativus csak 3. személyű igei állítmány esetén jelentkezik, ill. hogy a személyes névmások *-nə*, *-ən* ragos alakjának kizárólagos funkciója a passzív mondat agensének jelölése; itt köszönöm meg GULYA JÁNOSNAK, hogy felhívta figyelmemet e megállapítás téves voltára és néhány sajátos osztják mondatra.

rá, pl. *məŋ impöŋnə il-pörvalə (o: il-pörvaltə)* 'a mi kutyánk őt megharapta' (NyK. LXIII, 210), a tárgy: *kötərki* 'csíkos evet'.

A bennünket közelebbről érdeklő mondatstruktúrákról GULYA a következőket írja (Symposion 82): „Die Gruppe der objektalen Satzkonstruktionen zerfällt in drei Teile: 1. aktive Satzkonstruktionen (s. unter den Nr. [3] und [4]), 2. ergative Satzkonstruktionen (s. Nr. [5] und [6]) und 3. passive Satzkonstruktionen (s. Nr. [7]).” Ezzel a megállapítással teljes mértékben egyetérthetünk, a következőkkel azonban már egyáltalán nem (uo.): „Die aktiven, ergativen und passiven Satzkonstruktionen bilden eine kontinuierliche Reihe: die aktiven Satzkonstruktionen sind identisch mit ergativen in Hinsicht des Verbalprädikats und Objektverhältnisses, die ergativen mit dem passiven in Hinsicht des Subjekts”, ill. „Die Funktion des Ergativs im Vach-Ostjakischen ist eine Hervorhebung des Subjekts, wodurch das individuelle Gepräge zum Vorschein kommt” (ez utóbbival kapcsolatban elég hivatkoznunk a fenti MEŠČANINOV-idézetre, miszerint az ergativus nem az alanyt, hanem a tárgyat emeli ki).

4.2. Írjuk fel a GULYA által is vizsgált három mondatfajta szerkezetét:

S → NP + VP

1. NP → N1_{nom}
VP → N2_{nom}² + V_{act}(indet/det)
ku rīt tus/tustə
2. NP → N1_{loc}
VP → N2_{nom}² + V_{act}(indet/det)
kunə rīt tus/tustə
3. NP → N2_{nom}
VP → N1_{loc} + V_{pass}
kunə rīt tusi

4.3. Most pedig azt vegyük szemügyre, hogy *a)* miként különböznek egymástól e mondatstruktúrák az agens (logikai alany) és a patiens (logikai tárgy) kiemelésében, *b)* a k ö z ö s mondatrészek alaktani jelölésében.³ (Az első szempont tehát logikai, a második grammatikai.)

- a)*
1. agens = patiens (egyik sincs kiemelve)
 2. agens < patiens (az utóbbi ki van emelve)
 3. (agens <) patiens (ismét a patiens van kiemelve, ugyanakkor azonban az agens gyakran el is maradhat a mondatból)

b) *a)* a grammatikai alany jelölése (esetragja):

1. N_{nom}
2. N_{loc}
3. N_{nom}

β) az igei állítmány igeneme (genusa):

² A fentebb elmondottakból következik, hogy az 1. és 2. típusban személyes névmási tárgy esetében az N2_{nom} az accusativusban álló személyes névmást is szimbolizálja.

³ A grammatikai tárgyat természetesen nem vizsgálhatjuk meg, mert az csak az 1. és a 2. típusra jellemző.

1. Vact
2. Vact
2. Vpass

Logikai szinten a 2. (az ergatív) és a 3. (a passzív) mondatok mutatnak közös vonást a patiensenek az agens rovására való kiemelése révén, míg formálisan (grammatikai jegyeiket tekintve) az 1. és a 3. mondatok egyeznek meg az alanynak \emptyset raggal való jelölése révén, az 1. és a 2. mondatoknak viszont az igeneme azonos. Grammatikailag a 2. és a 3. nem tartalmaznak semmi kö-zöset; a bennük megnyilvánuló logikai közösség: a patientst (paradox módon) grammatikailag negative, azaz zéróraggal ellátva emelik ki, míg a hozzá képest másodlagos jelentőségű agens esetragot kap. Lényeges különbsége azonban az ergatív és a passzív mondatnak az, hogy az előbbiben kötelező az agens (a grammatikai alany) jelenléte, míg az utóbbiban (ahol már grammatikai ha-tározóként szerepel) el is maradhat. Az ergatív szerkezet feladata — az aktív-val és a passzívvval szemben —, hogy hangsúlyozza az agens (alany) és a pa-tiens (tárgy) közvetlen kapcsolatát, összetartozását. Ebből a szempontból érdekesek az alábbi kis dialógusok (EaOstyChr. 133):

nõhæn mã rîtîm tæγ tuyalîñ? (erg)
'Did you bring my boat here?'
männæ rît koyæn tæγ tuyalî. (pass)
'The boat was brought here by me [already] a long time ago.'
nõhæn lõγä rîtâl tuyalæn? (erg)
'Did you bring him a boat (o: his boat)?'
männæ lõγæpæ tuyalî. (pass)
'It was brought by me for him [too].'
nõhæn lõγæt wuyalæn? (erg)
'Did you see him?'
lõγæpæ männæ wuyalî. (pass)
'I saw him also.'

A két alábbi ergatív mondat egyértelműen demonstrálja a kiemelt tárgy és az alany szoros kapcsolatát: *кунæ ос јоулæл теуы вѣјтæ, кѣрæкнѣ ос ууæл нуу илæмтæ* 'человек снова лук убрал, орел снова голову поднял' (Očerki 112).

Figyelmet érdemel az a jelenség, hogy a tárgyat kiemelő 2. mondat típus állítmánya mind alanyi, mind tárgyas ragozású ige lehet, pl. *lõγæn-pæ mãnt wuyal* (indet) 'én őt is láttam (o: ő is látott engem)' (NyK. LXXI, 31), *lõγæn lõγæt wîjnat îl-weltæ* (det) 'ő őt szándékosan megölte' (NyK. LXXI, 27), *lõγæn æj-ni kõγær-jæŋka mãltæ* (det, GÜLYA tévesen passzívnak minősítette ezen igealakot) 'ő a kislánynak levest adott' (NyK. LXXI, 34). Ugyanezt tapasztaljuk a határozott tárggyal rendelkező 1. mondat típus esetében is, pl. *tarsa jõγæ lõγæt æsalyæsæm* (indet) 'a tengerbe egyszerűen (vissza)eresztettem' (NyK. LXXI, 29), *çækcæ koyæn mã nõhæt læyállæm* (indet) 'én téged (már) nagyon régen várlak' (NyK. LXXI, 24), *cæbcæ uki lujmæl sila pækæktæ* (det) 'Дед Сывсы отбросил прочь свой топор' (Očerki 114). Az osztják (és a vogul) tárgyas ragozás használatának feltételeit még nem tárták fel kellőképpen, bár több lényeges motívum már az eddigi kutatásokból is kiderült (l. pl. STEINITZ, OstjChr.² 74—7; továbbá GANSCHOW hozzászólását [Symposion über Syntax der uralischen Sprachen. 221—4] WICKMAN Über die Verwendung der objek-

tíven Konjugation [i. m. 216—21] című előadásához). Megjegyzés: Biztosra vesszük, hogy a morfológiai és a szórendi jegyeken kívül az intonációnak is nagy szerepe van a tárgy határozottságának jelölésében, s amíg az obi-ugor nyelvek intonációját elemző tanulmányok nem születnek, csak részzigazságok deríthetők ki a határozott tárgy és az alanyi/tárgyas igeragozás összefüggéseit illetően.

4.4. GULYA JÁNOS — főleg saját gyűjtésére támaszkodva — foglalkozott a vachi osztják ergatívuossal, arról azonban nemigen tudunk, hogy más osztják nyelvjárásokban ismeretes-e ez a mondattani jelenség (vö. mégis Očerki 50). Az általunk tanulmányozott források arról tanúskodnak, hogy ez a szerkesztési mód főleg a keleti (vachi, vaszjugáni és szurguti) nyelvjárásokra jellemző, szórványosan jelentkezik azonban a déli (irtisi, kondai) és az északi (szinjai, serkáli) dialektusokban is:

Vj. *ni η n ə paŋa tuγalkallətə* 'seine Frau (eig. von seiner Frau) führt ihn in das Badehaus' (UAJb. XLII, 158) (megjegyzés: a szöveg kiadói félreértették a mondatot, vö. „eig.”).

Szurg. *Галя панə Гоша атин газета л'енəтл' Отец Гали и Гоши читает газету* (BukvSzurg. 80).

Megjegyzés: A vachi és a szurguti ábécés könyvek azonos mondatai olykor eltérnek egymástól, t. i. míg az egyikben ergatív, a másikban aktív mondat szerepel, pl. V. *Tu ovoцum m ə η ə n kat pelь pənləx* ['ezeket a zöldségeket a pincébe tesszük'] (BukvV. 120) ~ Szurg. *Təm ovoцum m ə η potpəla pan'lyv* 'Эти овощи мы положим в подполье' (BukvSzurg. 118), de:

V. *Сотəр нипикел конвєрта пулсəтə* ['Fjodor a levelet (o: levelét) a borítékba tette'] (Bukv.V 105), ~ Szurg. *Федя нə письмо мохəл' кəнвєрта пан-тəх* 'Федя положил письмо в конверт' (BukvSzurg. 95).

Irt. *χon ə n e pəχna vedəna* 'wenn dich der älteste Königssohn nimmt' (Laut- und Formenlehre 192, jegyzet).

Ko. *m ə n ə kənkə't tūtə'mət* 'ich bringe die Bücher' (JSFOu. 66/2, 53).

Szin. *opeηη in kərti ləw muη oləm təl nori pəlkəwa toxi ləŋkəssəlli* 'Deine Schwester hat jetzt das Eiserner Pferd auf der leeren Pritsche, auf der wir geschlafen haben, versteckt' (OVE. I, 150).

Serk. *sūtŋna ə šet n a kərtə wərtə jəxtata pərsəttə, woχ wərtə jəxtata pərsəttə kərtə ŋntəpna wərtə pərsəttə* 'Danach befahl sein Vater seinen Eisen bearbeitenden Leuten, befahl er seinen Metall bearbeitenden Leuten, eine eiserne Wiege [für seinen Sohn] zu machen, eine metallene Wiege zu machen' (OVE. I, 248).

STEINITZ ezekről a szerkezetekről így vélekedik^{1a} (OVE. II, 189): „... es handelt sich hier um eine Vermischung zweier Konstruktionen, 1. einer Passivkonstruktion: *opeηη kərti ləw ləŋkəssa* 'von deiner Schwester ist das Pferd versteckt worden'...; 2. einer Aktivkonstruktion mit der objektiven Konjugation: *open kərti ləw ləŋkəssəlli* 'deine Schwester hat das Eit. Pferd versteckt'... — Solche Mischkonstruktionen kommen bisweilen vor...” FOKOS-FUCHS hasonlóan foglalt állást (Laut- und Formenlehre 192, jegyzet): „Hier wollen wir auch die nicht seltene Vermengung von aktiven und passiven Konstruktionen erwähnen: *xon əne pərna vedəna* 'wenn dich der älteste Königssohn nimmt, (s. *vedəjen-na*)'” stb.

^{1a} Ezúton is köszönetet mondok GULYA JÁNOSNAK, hogy felhívta figyelmemet néhány sajátos osztják mondatra és STEINITZNEK az ergatívuossal kapcsolatos megjegyzésére.

A STEINITZ ÉS FOKOS-FUCHS említette szerkezetek ergatív mondatok, nem pedig az aktív és passzív mondatok keveredésével magyarázandók. Azt, hogy a nyugati nyelvjárásokban ugyanaz a funkciója, mint a keletiekben, bizonyítja a fent idézett serkáli mondatnak egy bekezdéssel előbb található előzménye: *šitlna āšetna jūx ōntapna wērsa* (pass) 'Danach machte ihm sein Vater eine hölzerne Wiege' (OVE. I, 248).

4.5. Azokból a tényekből kiindulva, hogy

1. az ergatív szerkesztésmód a keleti nyelvjárásokban általános, a nyugatiakban viszont rendkívül ritka,

2. egyetlen osztják nyelvjárás sem őrizte meg — a vogul nyelvjárások egy részében fennmaradt — ősi eredetű *-m₃ accusativusragot, s ennek következtében az osztják mondat főnévi (vagy nem személyes névmási) tárgya \emptyset ragos,

3. a keleti osztjakkal szomszédos paleoszibériai nyelvek egy részében használatos az ergativus,

az alábbi következtetésekre jutottunk:

1. az osztják ergativus bölcsője a keleti nyelvjárás csoport,

2. megjelenése az accusativusnak az osztjából történt kiveszésével és

3. az ergativust ismerő paleoszibériai nyelvek hatásával magyarázható (vö: KATZ: ALH XX, 61).

4.6. Amint láttuk, az osztjában három, a tárggyal összefüggő mondat-típust különböztethetünk meg (ezeket részint MEŠČANINOV terminológiájára támaszkodva nevezem meg): 1. nominatív-aktív, 2. ergatív-aktív, 3. nominatív-passzív. A vogul e három közül csak az elsőt és a harmadikat ismeri, feltehetőleg ebben — egyebek közt — döntő szerepe van annak, hogy a vogul nyelvjárások egy részében van a főnévi paradigmában accusativus, amelyekben viszont nincs, azokból nem is olyan régen tűnhetett el. Az ergatív-aktív mondat szerkezet hiánya természetesen nem jelenti azt, hogy a vogul a hangsúlyos tárgyat nem tudja kiemelni, csak éppen más eszközök állnak rendelkezésére; arra gondolunk, hogy a vogulban a tárgyas igeragozás használati szabályai néhány ponton eltérnek a (keleti) osztjákétól, minthogy valószínűleg elsősorban a tárgyas igealakra (ill. a ragos tárgyra) hárul e funkció ellátása.

4.7. A passzív mondatban kapcsolatban még megemlíjtjük, hogy mind a vogulban, mind az osztjában a logikai tárgy (patiens) kiemelésén kívül az aktív mondat határozójának — grammatikai alannya való transzformálásával — kiemelésére is szolgál, pl. vog. T. [*teu*] *khomná jājūs* 'egy ember jött hozzá' (VNGy. IV, 369), osztj. Serk. *latna jōxatsajaw* 'Feinde sind zu uns gekommen (wir sind von F. gekommen)' (OstjChr.² 74).

5. Végezetül még arra a kérdésre szeretnénk választ adni, hogy mi a magyarázata annak, hogy mind a vogulban, mind az osztjában *n* elemű határozórag jelöli a passzív és az ergatív mondatok agensét.

KURYŁOWICZ megjegyzi (Esquisses linguistiques 95), hogy a passzív mondatban az agens többnyire instrumentálissal van kifejezve. MEŠČANINOV azt írja (ErgKonstr. 49, 95, 101, 155—7, 160—1), hogy az ergatív mondat alanyának a ragja a legtöbb nyelvben az instrumentálissal függ össze (mégint más nyelvekben pedig genitivusban, dativusban, locativusban vagy speciális ergatív esetben áll az ergatív mondat alanya).

A vogulban és az osztjákban a nominatív-passzív és az ergatív-aktív mondat agensének ragja a lativus-, ill. a locativusraggal azonos. Ez a rag az obi-ugor alapnyelv korában még elsősorban locativusi jelentésű lehetett, mint ahogy a rokon nyelvekben manapság is ez a fő funkciója (LIIMOLA ugyan **nə* névutóból származtatja ezen obi-ugor határozóragokat, l. MSFOu. 127, 91, de nem nagy a valószínűsége e magyarázat helyességének), s csak a vogul nyelv külön életében vált lativusraggá.

Ha az *n* rag fő funkciója az obi-ugor alapnyelvben a locativusi viszony jelölése volt, vajon miképpen válhatott a passzív és ergatív mondat cselekvő alanyának jelölőjévé?

Feltehető, hogy az obi-ugor alapnyelv esetrendszerének fejlődése során az *n* elemű locativusrag szert tett instrumentaliszi funkcióra is — mint az *l* ablativus- és *t* locativusrag a vogulban (l. MSFOu. 127, 117), s a *tə/tə* vachi osztják instrumentalisrag (l. Očerki 52, 71) is *t* locativusragból eredhet.

Az *n* locativusrag instrumentalis-comitativusi funkciójára is vannak közvetlen bizonyítékaink: 1. a tavidai vogul *nät/nät*, a vachi *t*osztják *nə/na*, a szurguti osztják *nat* comitativusrag eredeti instrumentaliszi funkcióból érthető meg könnyen (a tavidai vogulban és a szurguti osztjákban a locativusiból instrumentalisivá vált *t* járult az ugyancsak másodlagosan instrumentaliszi **nə*/**na*-hoz, s e raghalmozás új, comitativusi ragot eredményezett), 2. a vachi osztják főnevek és nem személyes névmások *nə/nə* locativusragjának a személyes névmások paradigmájában alakilag *nə, ən* felel meg (vö. Očerki 48, 68—9, 71, 63—4), ám ez utóbbit instrumentalisnak nevezi TEREŠKIN (65—6), s főleg a passzív és ergatív mondatok cselekvő alanyának jelölésére szolgál! 3. A *nə/nə* locativusragnak van instructivusi funkciója is a vachi osztjákban: *mä mänним с э м γ ä л ä м н ä t'u təγy äjnäm byγalym'я своими собственными глазами все это видел* (Očerki 87).

Az obi-ugor alapnyelvben tehát három olyan helyhatározórag is volt, amelyekből részint az obi-ugor közösség korában, részint e nyelvek külön életében instrumentalisrag, ill. instrumentaliszi funkciót is hordozó rag fejlődött (e ragokat csak mássalhangzó-elemükkel szimbolizáljuk). Ezek a következők voltak:

		folytatója a mai vogul osztják nyelvjárásokban	
loc ¹	<i>n</i>	van	van
loc ²	<i>t</i>	van	van
abl	<i>l</i>	van	nincs

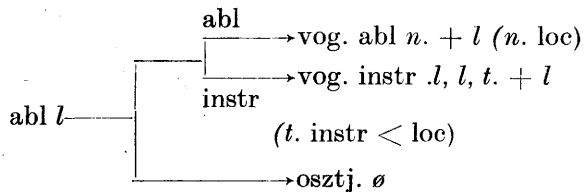
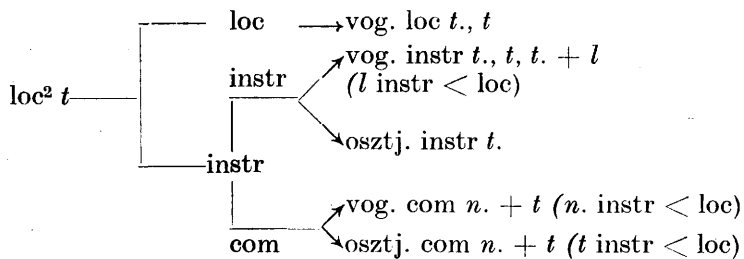
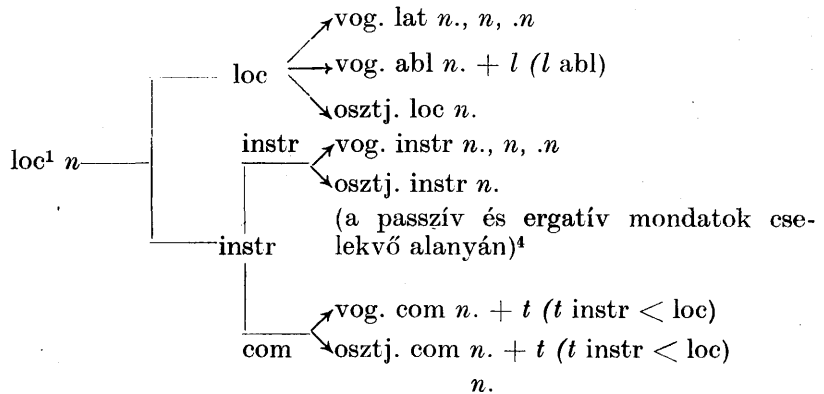
Megjegyzés: nem tudni semmi bizonyosat arról, hogy mi volt a különbség a loc¹ és loc² használatában.

Szerintünk az ősoibi-ugortól a mai nyelvállapotig az említett localis esetek az alábbi fejlődési utat járták meg:

az obi-ugor
együttelés kora

az együttelés
utolsó szakasza

a vogul és az osztják
külön élete

(Az osztják nyelvjárások esetragjainak táblázatos összefoglalását l. ЯЗЫКИ народов СССР. III. Финно-угорские и самодийские языки. Moszkva, 1966. 339, a vogul nyelvjárások ragjait l. MSFOu.⁴ 127.)

Úgy véljük, hogy a fenti séma kellőképpen megvilágítja az obi-ugor alapnyelv e három esetragjának továbbélését, azoknak mai funkcióit: az egyes esetragok részben vagy egészben új funkciókra tettek szert, a régít esetleg elvesztették vagy maga a rag is eltűnt a paradigmából, illetve raghalmozás révén új ragok keletkeztek. Ezáltal könnyű megérteni, hogy miért *n* ragos névszó a cselekvő alany a vogul nyelv passzív, az osztják nyelv passzív és ergatív mondataiban, noha az *n* rag az előbbiben a lativus, az utóbbiban a locativus ragja. Az *n* rag eme sajátos használatában voltaképpen az instrumentális

⁴ Vö. még MSFOu. 127, 161–2.

funkciót őrzi. (Megjegyzés: A vachi osztják $nə/nə̄$ ($ən$) locativus- és a $nä/na$ comitativusragok nyilván az osztjában végbement redukálódási folyamatnak köszönhetik létrejöttüket oly módon, hogy más funkcióra foglaldtak le a redukált és megint máásra a teljes magánhangzós ragváltozatok. Az esetragokban szegény nyugati osztják nyelvjárásokban viszont egy egész sereg funkciót lát el a na locativusrag, l. STEINITZ, OstjChr.² 51—2.)

HONTI LÁSZLÓ

A felhasznált irodalom

1. GULYA JÁNOS, Vahi osztják szövegmutatványok. NyK. LXIII, 209—13.
2. GULYA JÁNOS, Vahi osztják nyelv tanulmányok. NyK. LXVII, 181—216, LXVIII, 3—34.
3. GULYA JÁNOS, A tárgyias igeragozás az osztjában. NyK. LXIX, 389—94.
4. GULYA JÁNOS, Eastern Ostyak Chrestomathy. Uralic and Altaic Series, Vol. 51. Bloomington, 1966 = EaOstyChr.
5. GULYA JÁNOS, Aktiv, Ergativ und Passiv im Vach-Ostjakischen. Symposium über Syntax der uralischen Sprachen. Göttingen, 1970. 80—3 = Symposium.
6. JERZY KURYŁOWICZ, Эргативность и стадиальность в языке. Esquisses linguistiques. Wrocław—KraKów, 1960.
7. MATTI LIMOLA, Zur historischen Formenlehre des Wogulischen. I. Flexion der Nomina. MSFOu. 127.
8. I. I. МЕШЧАНИНОВ, Эргативная конструкция в языках различных типов. Leningrád, 1967 = ErgKonstr.
9. MUNKÁCSI BERNÁT, Vogul Népköltési Gyűjtemény. IV. Budapest, 1921 = VNGy. IV.
10. H. RAASONEN—E. VÉRTES, Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. JSFOu. 66/2.
11. S. PATKANOV—D. R. FUCHS, Laut- und Formenlehre der süd-ostjakischen Dialekte. Budapest, 1911 = Laut- und Formenlehre.
12. WOLFGANG STEINITZ, Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. 1. Teil. Tartu, 1939. 2. Teil. Tartu—Stockholm, 1941 = OVE. I., OVE. II.
13. WOLFGANG STEINITZ, Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis. 2. verbesserte Auflage. Leipzig, 1950 = OstjChr.²
14. N. I. TEREŠKIN, Букварь на языке ваховских ханты. Leningrád, 1958 = BukvV.
15. N. I. TEREŠKIN, Букварь на языке сургутских ханты. Leningrád, 1959 = BukvSzurg.
16. N. I. TEREŠKIN, Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект. Moszkva—Leningrád, 1961 = Očerki.
17. Ein Märchen im Vasjagan-Dialekt des Ostjakischen. Mitg. von J. ERDŐDI—I. KECSKEMÉTI. UAJb. XLII, 156—62.
18. Языки народов СССР. III. Moszkva, 1966, IV. Moszkva, 1967., V. Leningrád, 1968.

Zur Morphologie des handelnden (logischen) Subjekts in den obugrischen Sprachen

Das Agens des wogulischen und ostjakischen passivischen, bzw. das des ostjakischen ergativischen Satzes (und gleichzeitig das grammatikalische Subjekt) wird mit einem n -haltigen Kasussuffix bezeichnet, das im Wogulischen mit dem Lativ-, im Ostjakischen mit dem Lokativsuffix identisch ist. Dieses Suffix versah in der obugrischen Grundsprache in erster Linie lokativische Funktion, gelangte dann aber auch zu instrumentaler, wie die Komitativendungen vach-ostj. $nä/na$, surgut-ostj. nat und tawda-wog. $nät/nät$ beweisen. (Von einen vergleichbaren Funktionswandel zeugen auch die heutigen wogulischen und ostjakischen Fortsetzungen der obugrischen Lokativkasus mit den Elementen t und l). Nach Ansicht des Verfassers konnten sich die n -haltigen Suffixe in diesen Sprachen sekundär über die instrumentale Funktion zur Bezeichnung des Agens wandeln (auch in einer Reihe anderer Sprachen hängt die Bezeichnung des Agens ergativischer und passivischer Sätze mit dem Instrumental zusammen).

Die ergativ-aktivische Satzkonstruktion ist dazu bestimmt, das Objekt (Patiens) des Satzes hervorzuheben, bei gleichzeitiger Betonung der aktiven Handlung des Subjekts (Agens); dies stellt sie dem nominativ-aktivischen und nominativ-passivischen Satz gegenüber (in ersterem ist weder das Subjekt (Agens) noch das Objekt (Patiens) hervorgehoben, auch dann nicht, wenn es bestimmt ist, während letzterer das Patiens durch die Transformation zum grammatikalischen Subjekt hervorhebt, währenddessen dem Agens, wofern es überhaupt im Satze ausgedrückt ist, nur eine untergeordnete Rolle zukommt).

Der ergativische Satztypus ist in den ostostj. Mundarten sehr verbreitet, während er im Süd- und Nordostjakischen nur sporadisch begegnet, weswegen Verfasser die Möglichkeit ins Auge faßt, daß eventuell die den Ergativ kennenden paläosibirischen Sprachen die Einbürgerung dieser Satzkonstruktion im Ostjakischen begünstigt hätten.

Das Ostjakische weicht von den übrigen einen Ergativ besitzenden Sprachen soweit ab, daß es im Paradigma der Personalpronomina (allerdings nicht in dem der Substantiva und übrigen Pronomina) einen Akkusativ aufweist, sowie das genus verbi Passiv kennt.

LÁSZLÓ HONTI

A francia és a magyar magánhangzók képzésének kontrasztív vizsgálata*

Jelen cikkünkben röviden összefoglaljuk és értékeljük kísérletünk eredményeit, amelyet 1967-ben a Kossuth Lajos Tudományegyetem Fonetikai Laboratóriumában kezdtünk annak megállapítására, hogy filmezés útján előállított ajakfényképekből lehet-e a hangképzésre nyelvészetileg értékesíthető eredményeket nyerni. A vizsgálat célja tehát alapvetően metodikai jellegű volt, valamint a két nyelv kontrasztív összevetése. A francia és a magyar nyelv magánhangzó-rendszerének összevetésére a hangképzés egyik aspektusát, az ajakmozgást választottuk. Abból indultunk ugyanis ki, hogy az ajkaknak mindkét nyelv hangjai képzésében jelentős szerepük van még akkor is, ha csak közvetett információkat nyújtanak a többi képzési mozzanat ismeretéhez (pl. az illabiális hangoknál).

Az artikulációs mozgások mérésével már eddig is többen foglalkoztak, de az általunk választott képzési mozzanat, az ajkartikuláció rendszeres mérésének, valamint a mérési eredmények nyelvészeti értékesítésének előzménye úgyszólván nincs.¹

A két nyelv magánhangzóinak vizsgálatára összeállított szóanyagot két francia és két magyar adatközlővel dolgoztuk fel, akik a művelt köznyelvet beszélik, észrevehető tájnyelvi sajátosságok nélkül. A magyar adatközlők miskolci születésű és neveltetésű egyetemi hallgatónők voltak, a francia adatközlők pedig lille-i születésű és neveltetésű egyetemi hallgatónők. A szójegyzék csak egytagú és a vizsgált nyelvekben használatos szavakat tartalmazott. Egy-egy magánhangzót háromféle mássalhangzó után szerepeltettünk, nevezetesen bilabiális, labiodentális és szájüregen belül képzett mássalhangzó után. Ez utóbbi lehetett foghang, illetőleg veláris vagy palatális mássalhangzó. Pl. az (O) fonéma vizsgálatára a következő szavakat vettük fel a szójegyzékbe:

<i>francia</i>	<i>magyar</i>
F1. ² botte [bot]	M1. bot
F2. folle [fol]	M2. folt
F3. toque [tok]	M3. tok

A szavakban kiejtett magánhangzókról egyidőben készült a filmfelvétel szemből és oldalnézetből. A mérési munkák alapanyagát képező ajakfényképek

* A munka folyamán kapott elméleti segítségért köszönetet mondok Dr. Herman József professzornak.

¹ A kézirat leadásakor még nem volt tudomásunk SZENDE TAMÁS hasonló módszert alkalmazó munkájáról: A köznyelvi magyar ejtésnorma felé. NyK LXXI, 345–85.

² A betűből és számból álló jelzések a fényképekre utalnak.

12×8,7 cm-es nagyításban készültek. Először a szemből készített fényképmásolatokon végeztünk méréseket. Megállapítottuk a szájnylás fényképeinek függőleges tengelyét, amelyet A-val jelöltünk. Ez a távolság egy függőleges vonalnak felel meg, amely az alsó és felső ajak egy-egy pontját köti össze. Majd megmértük a szájnylás vízszintes tengelyét, amelyet B-vel jelöltünk. A B megfelel a két szájsarkat összekötő egyenes távolságának. Végül kiszámítottuk a két tengely arányának az értékét, azaz A/B-t. Ennek az aránynak az értéke közvetve a szájnylás alakját mutatja. Minél kerekesebb a szájnylás, az arány értéke annál nagyobb (maximálisan 1 egész), minél széthúzottabb a száj formája, az arány értéke annál kisebb (törtszám). Az arányokkal való számításra azért volt szükség, mert az abszolút számok nem a valóságos, hanem a fényképeken mért távolságot tükrözték, s függtek az egyén anatómiai sajátosságaitól, valamint a nagyítások közötti méretkülönbségektől. A távolságok egymáshoz viszonyított aránya azonban függetlenül bennünket ezektől az esetlegességektől és összehasonlítható nagyságrendeket adott. Az így kapott adatokból a legkézenfekvőbb számításokat végeztük el. Miután megállapítottuk a maximális és minimális szájnylást az alanyok által képviselt nyelvekben, kiszámítottuk a két határérték közötti különbséget, amely annak a hasznosítható mozgási sávnak felel meg, amelyen belül az artikulációs mozgások minden nyelvben megvalósulnak. Az adatokból rögtön kitűnt, hogy a francia alanyok esetében a száj mozgási lehetősége függőleges és vízszintes irányban korlátozottabb, mint a magyar alanyok esetében. Ez a tény feltehetőleg az izomfeszültséggel van kapcsolatban, amit a beszélő az artikuláció folyamán kifejt. Valóban, a francia beszédben a hangképző szerveket mozgóató izmok feszesebbek mint a magyarban, vagy az oroszban,³ s ez létrehoz egy bizonyos állandóbb, konstansabb szájtartást. Egyébként eddigi pedagógiai gyakorlatunk is ezt a tényt látszik igazolni az alapfokú francia oktatás folyamán. A magyar alanyoknál megfigyelt lazább izomfeszültséget támogatja az is, hogy a magyar felvételsorozatokban ugyanazon fonéma három variánsánál 4—6 mm-es lebegés észlelhető, szemben a francia felvételeken mért 2 mm-rel.

A teljes hasznosítható mozgási sáv megállapítása után vizsgálatnak vettük alá a két nyelv (O) és (Ö) hangjait. Azt akartuk megtudni, hogy a francia és a magyar nyelv milyen mértékben használja ki a rendelkezésére álló mozgási sávot e két archifonéma variánsainak (francia nyílt és zárt; magyar rövid és hosszú) a megkülönböztetésére, ugyanis e hangok esetében a nyelv szabadon mozoghat fölfelé és lefelé. Számításaink eredményeként⁴ a következő mutatókat kaptuk: a két (O) fonéma megkülönböztetésére a francia alanyok 47,7, illetőleg 48 százalékban hasznosították a teljes mozgási sávot, a magyar alanyok pedig csak 12 és 11,4 százalékban. A két (Ö) fonéma viszonylatában a mutatók így alakultak: a francia alanyoknál 58,8, illetőleg 60 százalékos,

³ HERMAN JÓZSEF, Précis de phonétique française (Bp., 1961.); SČERBA, L. V. Fonetika francuzskogo jazika. (Moszkva, 1953).

⁴ A számítás menete:

$$A_{\max} - A_{\min} = 19 \text{ (teljes, hasznosítható mozgási sáv)}$$

$A_{\delta} - A_{\delta} = 7,3 - 4,3 = 3$ (a két magánhangzó közötti különbség függőleges irányban).

$$\frac{3}{19} = 10,3 \text{ százalék (a sáv kihasználtsági foka).}$$

a magyar alanyoknál csak 11,7, illetőleg 10,3 százalékos volt a mozgási sáv kihasználtsága.

Ezek az adatok azzal vannak összefüggésben, hogy a francia középső nyelvállású palatális és veláris magánhangzó párok között egy teljes fok nyelvemelkedésbeli különbség van, és egyúttal bizonyítják, hogy a nyelvemelkedés foka és a szájnyílás kihasználtsági foka egymással korrelációban vannak. Negatív értelemben ugyanezt a korrelációt bizonyítják a magyarra vonatkozó adatok; a magyarban ugyanis a két középső nyelvállású magánhangzó párok közötti különbségben a nyelvemelkedés foka nem elsődleges, és nyilván ezzel kapcsolatban a magyar a franciánál kevésbé hasznosítja a labializációs különbségtétel lehetőségeit is.

Második lehetőségként kínálkozott a labializáció fokának a mérése a profilfényképeken. A két ajakesúcsot összekötő egyenest véve alapvonalnak, a kitérést, azaz a labializáció fokát az alapegyenes és az orrtót a felső ajakesúccsal összekötő egyenes által bezárt dőlésszög adta. A táblázatba foglalt adatokból első pillantásra az olvasható ki, hogy a megfelelő magyar hosszú magánhangzók erősebben labializáltak, mint a rövidek. Ugyanez áll a francia zárt magánhangzókra, amelyek szintén erősebben labializáltak, mint a megfelelő nyílt magánhangzók. Sőt, ha a szemből készített fényképek adatait összevetjük a profilfényképek adataival, az is kitűnik, hogy minél nagyobb a szájnyílás, annál gyengébb a labializáció.

Természetesen ahhoz, hogy ezeket a megállapításokat a két nyelvre általánosítani lehessen, feltétlenül több alany adataira van szükség. Statisztikailag értékelhető nagyobb adattömeg felhasználása esetén ugyanis a fenti megállapítások hipotetikus jellege kiküszöbölhető volna.

KASSAI ILONA

Étude contrastive sur l'articulation des voyelles du français et du hongrois

Le présent article donne un aperçu sur une analyse expérimentale de films que nous avons effectuée pour dégager les traits caractéristiques de l'articulation labiale dans les deux langues. Nous avons eu pour point de départ la corrélation évidente entre la position de la langue et l'ouverture de la bouche.

Dans notre analyse nous avons procédé à des mensurations et des calculs faits sur les labiogrammes. En possession des chiffres obtenus des calculs, nous avons soumis à l'examen les deux variantes des phonèmes [O] et [Ö] dans les deux langues (ouverte et fermée du français; brève et longue du hongrois). Le but était de savoir dans quelle mesure les informateurs exploitent l'espace articuloire disponible (= la différence entre les valeurs maxima et minima) pour la réalisation de ces voyelles d'aperture moyenne, dans le cas desquelles la langue peut s'élever ou se baisser librement.

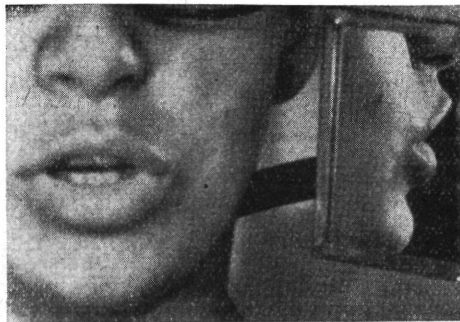
Selon les indices ainsi dégagés la différence entre les deux langues en ce qui concerne l'utilisation de cet espace est de 36% pour les [O]; pour les [Ö] cette même différence est de 48,3% en faveur du français. Ces pourcentages démontrent la différence fondamentale qui existe entre les deux systèmes vocaliques: le vocalisme du français est fondé avant tout sur la différence d'aperture alors que le nôtre est fondé sur la différence de quantité. C'est pour cette raison que le hongrois profite beaucoup moins de la possibilité offerte par la labialité pour la distinction des voyelles d'aperture moyenne.

Bien entendu, nos conclusions ne puissent être qu'hypothétiques puisque d'après l'articulation de deux informateurs de chaque langue on n'a pas le droit de caractériser une langue que tout un peuple parle.

KASSAI ILONA

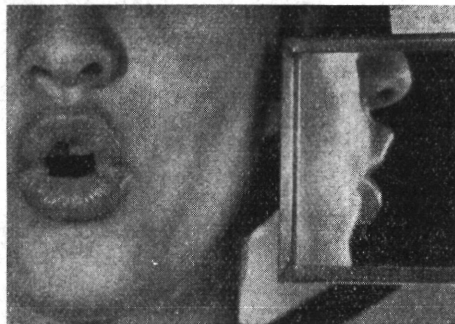
F₁ Hangsúlyos [ɔ] a *botte* szóban

M₁ Hangsúlyos [o] a *bot* szóban

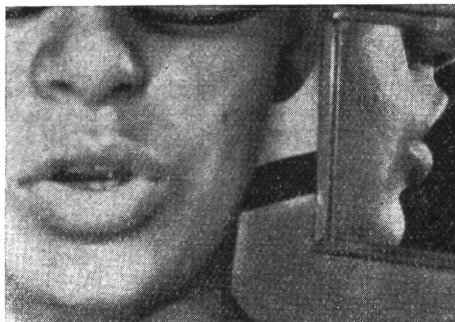
F₂ Hangsúlyos [ɔ] *folle* szóban

M₂ Hangsúlyos [o] a *folt* szóban

F₃ Hangsúlyos [ɔ] a *toque* szóban

M₃ Hangsúlyos [o] a *tok* szóban

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

Évfordulók a Finnugor Nyelvtudományban

Fokos Dávid

1969 decemberében töltötte be Fokos-Fuchs Dávid, a finnugor nyelvtudomány doyenje 85. életévét.

Ő annak a nagy finnugor nyelvész-nemzedéknek a képviselője, amelyhez hazánkban Munkácsi Bernát és Pápay József, Finnországban pedig Yrjö Wichmann, Heikki Paasonen, Kustaa F. Karjalainen, Artturi Kannisto és Kai Donner tartozott.

Első tudományos cikke 1905-ben jelent meg, és ettől kezdve megszakítás nélkül jelentkezik írásaival. Külön ki kell emelnünk azt a tényt, hogy ez a páratlan termékenység az eddigi hat és fél évtizedes tudós pályán rendkívül nehéz körülmények között valósult meg, hiszen jubilánsunk egész szolgálati idejét középiskolában töltötte el tanárként és igazgatóként. Így teljes erejét — paradox módon — csak nyugdíjba vonulása után fordíthatta a tudományos kutatásra.

Munkássága kiterjed az egész finnugor, sőt az urál-altaji kutatások területére, de legtöbbit a permi nyelvekkel és az osztjakkal foglalkozik. Saját gyűjtésének eredményeiként tette közzé páratlan értékű zürjén szövegeit és nagy zürjén szótárát. Az ő szakavatott és fáradságos munkájának köszönhető Munkácsi hátrahagyott votják szövegeinek és Reguly—Pápay kiadatlan osztják szövegeinek közkinccsé tétele is. Fokos a finnugor alaktannak és mondat-tannak utolérhetetlen ismerője, de maradandót alkotott a jövevényszókutatásban és a jelentéstanban is. Minden művét a tudományba vetett hit hatja át, és alaposág, valamint a rendkívüli invenció jellemzi.

Fokos Dávid nagyszerű teljesítményei előtt csodálattal adózik a tudományos közvélemény. Írásaiból mindig tanulhatunk módszert és stílust egyaránt. Hogy milyen fiatalos munkaerővel dolgozik ma is, annak egyik ékes bizonyítéka az, hogy az Acta Linguistica XX. kötetében, ahol 85. születésnapja alkalmából köszöntöttük őt, ő is közölt egy kis tanulmányt a zürjén irodalmi és köznyelvről (265—8).

N. Sebestyén Irén

1970. május 27-én ünnepelte 80. életévét N. Sebestyén Irén.

Már egészen fiatalon felébredt benne az érdeklődés a finn nyelv és irodalom iránt, és ez a szenvedélyes érdeklődés a későbbi években még fokozódott. Az ő kitűnő fordításában jelent meg 1914-ben Linnankoski regénye „Dal a tűzpiros virágról” (Laulu tulipunaisesta kukasta), amely kaput nyitott a finn irodalomnak a magyar olvasók előtt. Ezt a műfordítást még számos más

követte, (többek közt Sillanpää Nobel-díjas regénye, a Silja), és ma is őt tartjuk a finn irodalom legjobb magyar tolmácsolójának.

Tudományos munkássága is a finn nyelv köréből indult ki. Később azonban — részben a finnugor őshaza tisztázásának érdekében — széleskörű etimológiai kutatásba kezdett, és vizsgálódása körébe vonta valamennyi uráli nyelvet. Az uráli halnevek, valamint a fák és fás helyek elnevezéseinek kutatása nemcsak több tucat új etimológiával gazdagította szövejtő irodalmunkat, hanem őstörténeti szempontból is sok új és értékes tanulással szolgált. Az elmúlt két évtizedben főként a jurák-szamojéd nyelv felé fordult érdeklődése, és néhány év alatt e nyelvnek nemzetközileg is egyik legjobb és legismertebb szaktekintélyévé vált.

Szinte szimbolikus jelentőségű esemény volt, amikor Tallinnban, a harmadik nemzetközi finnugor kongresszus záróülésén a kongresszus elnöke, Paul Ariste a kongresszus és a finnugor nyelvtudomány nevében a többszáz főnyi közönség lelkes ünneplése közben felköszöntötte a finnugor tudományok nemzetközileg is köztiszteletben és közszeretben álló „Iren nénijét”.

V. I. Lytkin

1970. dec. 15-én töltötte be 75. életévét V. I. Lytkin. Nevével már a húszas évek végén megismerkedhettünk. Doktori értekezése Magyarországon jelent meg. Zsirai Miklós is megemlékezett róla és nagy könyvében fényképét is közölte (FR 219). Lytkin sokoldalú munkásságának vizsgálatakor feltétlenül meg kell említenünk, hogy ő a zürjén nép egyik legjobb és legnépszerűbb költője, aki zürjén nyelven néhány Petőfi és Ady költeményt is megszólaltatott. Tevékeny részt vállalt a zürjén nép és nyelv kulturális felemelkedésének nagy munkájából: nyelvtanokat, szótárakat írt a zürjén anyanyelvi oktatás elősegítésére, segített a zürjén irodalmi nyelv kialakításában, nagy szerepet játszott a zürjén értelmiség megteremtésében.

Kulturális misszióján kívül mint tudós, nemcsak a Szovjetunió, hanem az egész finnugor nyelvtudomány élvonalába került. Benne a nagy tudás, az invenció fáradhatatlan energiával, munkakedvvel is párosult. A kitűnő részlet-tanulmányok mellett nagy szintézisekre is futotta erejéből. Hogy munkásságának jelentőségét igazán értékelhessük, képzeljük csak el, mennyivel szegényebb lenne tudásunk a zürjén nyelv múltjáról, nyelvjárásairól és jelenéről az ő könyvei, tanulmányai nélkül. De nemcsak anyanyelve területén alkotott nagyot. Kutatásait kiterjesztette a nyelvi érintkezésekre, a permi alapszövegre, majd átfogó finnugor kérdésekre is.

Kiváló emberi tulajdonságaival sok barátot szerzett magának. Tanítványai, munkatársai szeretik és tisztelik, akárcsak szak- és kartársai kül- és belöldön egyaránt. Nagyrabecsülik mindazok, akiknek módjuk volt vele személyesen is találkozni, de azok is akik csak műveiből ismerik a kitűnő tudóst.

Lauri Hakulinen

1969. október 6-án töltötte be hetvenedik életévét Lauri Hakulinen. Bár első sorban a finn nyelvtudományban alkotott újat és maradandót, már viszonylag fiatal korában szoros kapcsolatot épített ki a magyarsággal is.

A harmincas években egy esztendő telt Magyarországon, többek között néhány évvel ezelőtt a Debreceni Nyári Egyetemen is részt vett, mint meghívott előadó. Helsinkiben a finn nyelv professzora volt, de a magyar nyelvtörténeti kollégiumokat is mindig ő tartotta, és állandóan figyelemmel kísérte a magyar nyelvtudomány újabb eredményeit.

Nagy nyelvtudományi műveltség, széles látókör, gazdag invenció jellemzi nyelvészeti munkásságát. Teljesen otthonosan mozog a finn nyelvtörténet, a mai finn nyelvi rendszer, a nyelvjárások a rokonyelvek és az általános nyelvtudomány területén. Több száz cikke és könyve mellett életének fő műve, a Suomen kielen rakenne ja kehitys (első kiadása 1941—46, a második 1961, a harmadik 1968). Ez a nagyszerű szintézis a finn nyelvészeti irodalom olyan nemzetközileg is elismert klasszikus műve lett, hogy egymás után jelent meg német, orosz és angol kiadása. Olyan kitűnő alkotás, hogy mintául szolgálhat más nyelvekről írandó hasonló összefoglaló műveknek is.

A finn nyelvtudományban ő honosított meg egy jelentéstani irányzatot, amely az etimológiai kutatásoknak is új távlatot nyitott. Sokat foglalkozott a finn nyelv tükörszavaival és tükörkifejezéseivel. Széleskörű nyelvtudása és a nemzetközi nyelvtudományban való jártassága elhivatottá is teszik a nyelvi érintkezések kérdéseinek vizsgálatára.

Hakulinen a finn nyelvnek nemcsak nagyszerű kutatója hanem alkotó művelője is. Számos olyan új finn szó vert gyökeret köznyelvben, amely az ő alkotása. Műveiből tudósok, tanárok és egyetemi hallgatók ezrei tanulnak, szavait pedig ha nem is tudatosan — milliók ismerik és használják.

Julius Mägiste

1970. dec. 19-én töltötte be 70. életévét Julius Mägiste.

Először Tartuban találkoztam vele 1934-ben. Ő akkor fiatal egyetemi tanár volt, a finnségi nyelvek professzora, én pedig ösztöndíjas egyetemi hallgató. A harmincas években egy évet töltött Magyarországon, és kitűnően megtanult magyarul. A második világháború után a svédországi lundi egyetemen lett a finn-ugor nyelvtudomány professzora, és ott működött a közelmúltban történt nyugdíjbavonulásáig.

Mägiste a finnségi nyelvek kutatásával kezdte tudományos pályáját, de kutatási területét hamarosan kiterjesztette az egész finnugorságra, különösen a volgai finnugor nyelvekre. Mint egyetemi hallgató Finnországban töltött egy évet, kitűnően tud finnül, és még egészen fiatal korában írt egy finn—észti szótárt. A finn nyelvtudománynak tett elévülhetetlen szolgálatot a värm-landi finn nyelvről szóló tanulmányaival. Ezek közül is kiemelkedik a közelmúltban két nagy kötetben megjelent rendkívül gazdag helynévgyűjtése, amely finn és svéd szempontból egyaránt érdekes és értékes. A helynévanyagon kívül igen sok történeti, művelődéstörténeti adatot is tartalmaz ez a nagy mű, — természetesen a helynevek magyarázatával kapcsolatban. Egy eltűnőben levő társadalom nyelvi kincseit, még az utolsó percben mentette meg a fáradhatatlan tudós.

Anyanyelvének, az észtnak is nagyszerű ismerője és kutatója. A szetu nyelvjárásról fiatal korában jelentek meg tanulmányai. Debrecenben az 1966. évi magyar nyelvészkongresszuson elemezte az észti és liv nyelv korai, 13. századi szórványemlékeit. Több tanulmányban foglalkozott az észti nyelv újabb

orosz jövevényszavaival. Fáradhatatlan munkabírási, sokirányú érdeklődés jellemzi Mägistét, akit közvetlen, barátságos meleg szívű, embernek ismerhettünk meg valamennyien, akik kapcsolatba kerültünk vele.

Papp István

1971. szeptember 12-én ünnepeltük Papp István 70. születésnapját. Több mint két évtizedig középiskolában tanított, 1948-ban nevezték ki főiskolai, majd 1952-ben egyetemi tanárrá.

Tudományos munkássága szerves egészet alkot, de két fő ágat különböztethetünk meg benne. Elhatározó élmény volt egész munkásságára, hogy fiatal tanár korában egy évet tölthetett ösztöndíjasként Finnországban. Könyveinek, cikkeinek nem csekély része Finnországgal és a finn nyelvvel van kapcsolatban. Több éven át tanította a finn nyelvet a debreceni egyetemen, és a finn nyelv iránt érdeklődőket megajándékozta egy kitűnő finn nyelvtannal, olvasókönyvvel és nyelvkönyvekkel. Írt egy nagyszerű finn—magyar szótárt (a magyar—finn szótár közel áll a befejezéshez). A finn nyelvtudományt és folklórkutatást alkotó módon műveli. Értékes tanulmányokban foglalkozott többek között finn mondattani kérdésekkel, a Kalevala ritmusproblémáival, a finn jelző kongruenciájával stb. 1965 óta minden évben a jyvääskyläi nyári egyetemen magyar nyelvet ad elő. Írt a finn egyetemi hallgatók, és a magyar nyelv iránt érdeklődők számára egy magyar nyelvtörténetet is.

Érdeklődésének másik fő ága a magyar nyelv, elsősorban a mondattan. A funkcionalista szemlélet híve és továbbfejlesztője. Sokat foglalkozott a mondat őstörténetével és általános nyelvészeti kérdésekkel. Leíró magyar hangtana egyetemi tankönyv. Sokoldalú érdeklődési körébe belevonta az anyanyelvi oktatást is. Előadói készsége, stílusa lenyűgöző. Logikusan felépített, színes, szenvedélyes előadásai nagy élményt nyújtanak hallgatóinak.

Papp István színes, érdekes egyéniség. Az igényesség, nagy tudás élénk vitakészséggel párosul. A finn nyelv magyarországi és a magyar nyelv finnországi népszerűsítésében és a nyelvészet általános művelésében elévülhetetlen érdemei vannak.

*

Minden jubilánsunk ma is alkotó tudós. Mindnyájuknak szívből azt kívánjuk, hogy jó egészségben és töretlen munkakedvben még sok értékes művelgyarapíthassák a nyelvtudományt.

KÁLMÁN BÉLA

A Szovjetunióban 1969-ben végzett népszámlálás adataiból

Mint tudjuk, 1939 után 1959-ben, majd 1969-ben volt népszámlálás szovjet földön. Ez utóbbi eredményét 1970 áprilisában közölte részlegesen a szovjet sajtó.

Az 1959. évi népszámlálás adatai közül a finnugor és a szamojéd népekre vonatkozókat KÁLMÁN BÉLA publikálta folyóiratunkban (NyK. 62 : 360). Most közzétettük az 1969. évi népszámlálás összes adatait, ezekből emeljük ki az uráli, az indoeurópai, a török, a mongol és más népekre, illetőleg nyelvekre vonatkozókat, mégpedig a Szovjetunió minisztertanácsa mellett működő központi statisztikai hivatal igazgatóságának a közlése alapján (Правда 107. száma, 1971. ápr. 17-én, 1. és 3. lap). Úgy véljük ui., hogy a Nyelv-

tudományi Közlemények olvasói nem csupán a finnugor nyelvészek sorából kerülnek ki, ezért bővítettük ki más nyelvcsaládokra is az anyagközlést. Sőt némely általános jellegű számadatot is idézünk, mert ezek szükségesek az egybevetéshez.

Az egész Szovjetunió lakossága az 1971. január hó 15-i állapot szerint (ezrekre lekerekítve) 241 720 000 fő volt. 1959-ben csupán 208 827 000 lélek. A teljes lakosság lélekszáma a két népszámlálás közötti időszakban 16%-kal növekedett. A férfiak száma 1970-ben: 111 399 000, a nőké viszont 130 321 000. Ha a két nem lélekszámának évjáratok szerint való megoszlását vesszük szemügyre, akkor kitűnik, hogy ez a szerencsétlen megoszlás — a háború következményeképpen — csak az idősebb évjáratokra vonatkozik, azokra, akik 35. életévüket már betöltötték. A 35 éven aluliaknál már egyensúlyi helyzetben van a két nem lélekszám szerint való megoszlása, így pl. a 30—34. évben levőknél ilyen számokat találunk: 10 408 000 férfi, 10 737 000 nő. És akadnak olyan korcsoportok is, (1—24 évig) amelyekben a férfiak száma már felülmúlja a nőkéét.

Mivel a Szovjetunió lakosainak a zöme szlávokból kerül ki, első helyen a szláv népekre vonatkozó számokat idézzük (zárójelben az 1959. évi népszámlálás adatai találhatóak).

A szovjet állam 242 millió lakosából

orosz	129 millió	(114)
ukrán	41 millió	(37)
belorusz	9 millió	(8)
lengyel	1,4 millió	(1,2)
bulgár	0,35 millió	(0,32)

A (nem szláv) indoeurópai népek közül a következők adatait idézzük*

lett	1 430 000	(2 787 000)	91,4%	(89,9)
litván	2 665 000	(2 326 000)	97,9%	(97,8)
német	1 846 000	(1 620 000)	66,8%	(75)
görög	337 000	(309 000)	39,3%	(41,5)
örmény	3 559 000	(2 787 000)	91,4%	(89,9)
osztét	488 000	(413 000)	88,6%	(89,1)
iráni (perzsa)	28 000	(21 000)	36,9%	(41,7)

Ezen a helyen említjük még, hogy zsidó nemzetiségűnek vallotta magát 2 151 000 (2 268 000), de anyanyelvűl a jiddist — tehát egy germán nyelvet — csak 17,7% (21,5) ismerte el. Ezek minden valószínűség szerint az idősebb nemzedékhez tartoznak.

Rátérve a Szovjetunióban élő uráli népek lélekszámát mutató számokra, a következőket találjuk:

ugor csoport	magyar	166 000	(155 000)	96,6%	(7,2)
	hanti	21 000	(19 000)	68,9%	(77)
	manysi	7 700	(6 450)	52,4%	(59,2)
permiek	komi és k.- permják	475 000	(431 000)	83,7%	(88,7)
	udmurt	704 000	(625 000)	82,6%	(89,1)
volgaiak	mari	599 000	(504 000)	91,2%	(95,1)
	mordvin	1 263 000	(1 285 000)	77,8%	(78,1)
finnségiek	észti	1 007 000	(989 000)	95,5%	(95,2)
	karjalai	146 000	(167 000)	63 %	(71,3)
	finn	85 000	(93 000)	51 %	(59,5)
	lapp	1 900	(1 800)	56,2%	(69,9)
szamojédok	nyenyec	29 000	(23 000)	83,4%	(84,7)
	szelkup	4 300	(3 800)	51,1%	(50,6)
	nganaszan	1 000	(750)	75,4%	(93,4)

A kimutatásban nem szerepel a vepsze meg az inkeri, noha 1959-ben 16 000, ill. 1100 fő volt a lélekszámuk. A líveket, a vótokat, az enyec-szamojédokat nem is említheti a kimutatás, nyilván csekély létszámuk miatt, mert az 500 lélekszám alatt levő nemzetiiségek nem jutottak bele ebbe a kimutatásba, hanem a „más nemzetiségek” rubrikába olvadtak bele.

* A továbbiakban a második oszlopban közölt adatok azt mutatják, hogy a népszámláláskor a megkérdezettek hány %-a vallotta anyanyelvének nemzetiségi nyelvét; zárójelben mindenkor az 1959. évi népszámlálás adatait közöljük.

Íme a paleoszibériai (paleoázsiai) népek adatai:

jukagir	0 600	(0 400)	46,8%	(52,5)
csukcs	14 000	(12 000)	82,6%	(93,9)
korják	7 000	(6 300)	81,1%	(90,5)
ket (jeniszej- osztják)	1 200	(1 000)	74,9%	(77,1)

A török népek lélekszámára és anyanyelvének a használatára vonatkozó adatok:

tatár	5 931 000	(4 968 000)	89,2%	(92,1)
csuvas	1 694 000	(1 470 000)	86,9%	(90,8)
baskir	1 240 000	(989 000)	66,2%	(61,9)
kazah	5 299 000	(3 622 000)	98 %	(98,4)
üzbég	9 195 000	(6 015 000)	98,6%	(98,4)
türkmen	1 525 000	(1 002 000)	98,9%	(98,9)
kirgiz	1 452 000	(969 000)	98,8%	(98,7)
karakalpak	236 000	(173 000)	96,6%	(95)
karacsaj	113 000	(81 000)	98,1%	(96,8)
tuvai (sozjot)	139 000	(100 000)	98,7%	(99,1)
altaji	56 000	(45 000)	87,2%	(88,5)
jakut	296 000	(233 000)	96,3%	(97,6)
azerbajdzsán	4 380 000	(2 940 000)	98,2%	(97,6)
ujgur	173 000	(95 000)	88,5%	(85)
gagauz	157 000	(124 000)	93,6%	(94)
hakasz	67 000	(57 000)	83,7%	(86)
kumük	189 000	(135 000)	98,4%	(98)
török (oszmán)	79 000	(35 000)	92,3%	(82,2)
Mongol népek:				
burját	315 000	(253 000)	92,6%	(94,9)
kalmük	137 000	(106 000)	91,7%	(91)

Ide iktatjuk még a mandzsu—tunguz nemzetiségűekre vonatkozó adatokat:

nanáj (gold)	10 ezer	(8)	69,1%	(86,3)
udehe (orocs)	1,5 ezer	(1,4)	55,1%	(73,7)
orok	1,1 ezer	(0,8)	48,6%	(68,4)
evenki (tunguz)	25 ezer	(25)	51,3%	(55,9)
even (lamut)	12 ezer	(9,1)	56%	(81,4)

A szövetségi köztársaságok közé tartozik az Észti Szovjet Szocialista Köztársaság. Összes lakosainak a száma 1 356 000 (1 197 000). Nemzetiségi megoszlásuk lélekszámban és egymáshoz való számarányuk a köztársaság teljes lakosságához képest a következő:

észti	925 000	(893 000)	68,2%	(74,6)
orosz	335 000	(240 000)	24,7%	(20,1)
ukrán	28 000	(16 000)	2,1%	(1,3)
belorusz	19 000	(11 000)	1,4%	(0,9)
finn	19 000	(17 000)	1,4%	(1,4)
zsidó	5 300	(5 400)	0,4%	(0,5)
más nemzetiségűek	25 000	(15 000)	(1,8%)	(1,2)

Látjuk, hogy az orosz nemzetiségűek arányszáma jelentősen emelkedett, az észti lakosságé viszont csökkent.

Évvel párhuzamos az a tünet, hogy a másik két balti köztársaságban is növekedett az orosz nemzetiségű lakosság arány-, illetőleg abszolút száma. Csak ez előbbit közeljük. A Letti Sz. Sz. Köztársaságban az orosz nemzetiségűeké a 1959. évi 26,6%-ról 29,8%-ra, a Litván Sz. Sz. Köztársaságban pedig 8,5%-ról 8,6%-ra. Ugyanakkor, a fenti tény függvényeként a lett lakosság arányszáma 62%-ról 56,8%-ra csökkent, a litvánoké viszont nőtt, éspedig 79,3%-ról 80,1%-ra. Ez utóbbinak könnyen megellehető a nyitja: a lett lakosság lélekszáma a két census közti időszakban csupán 30 000 lélekkel szaporodott, a litvánoké viszont 339 000 fővel.

A litván nemzetiségűeknek számbeli szaporodásával kapcsolatban érdemes egy pillantást vetnünk a grúz nemzetiségűekre. Nagyon ugrott a lélekszámuk: 3 245 000 főre

az 1959. évi 2 692 000 fővel szemben. Ez valamelyest érthető az adatok további elemzéséből. Nincs a Szovjetunióknak egyetlen olyan köztársasága sem, ahol a népesség száma ne növekedett volna. A növekedés aránya köztársaságonként 11—46% közt van (1959-hez képest). Az Orosz Federatív Köztársaságban ez a szám 11%, az Ukrán Köztársaságban 13%, a Grúz Köztársaságban 16%. Jelentősen magasabb a következőkben: az Örmény Köztársaságban 41%, a Kazah Köztársaságban 40%, a Kirgiz Köztársaságban 42%, és a legnagyobb a Tadzsik Köztársaságban, ahol 42%.

Nyelvi-nemzetiségi szempontból figyelemre méltó a következő adat. Az orosz anyanyelvűek (a statisztika terminológiája szerint: azok, akik orosz nemzetiségűek és az orosz anyanyelvűeknek jegyezték be a kérdőívbe) 129 millió (114 millió). Viszont 142 millió (124 millió) vallotta a Szovjetunió területén anyanyelvűül az orosz, tekintet nélkül arra, hogy származását tekintve más nemzetiségű. Azaz 13 millió ember azt állítja, hogy anyanyelvét részben vagy egészben elfelejtette. Ezenkívül 42 millió ember kijelentette: második nyelvként, anyanyelve mellett az orosz nyelvet használja, szabadon, nehézség nélkül. Ha a két adatot összegezzük: 142 millió orosz anyanyelvű plusz 42 millió egyén, aki az orosz nyelvet jól érti és beszéli, akkor a szovjet állam 241,7 millió lakosa közül 184 milliónak állandó vagy alkalmi érintkezési eszköze az orosz nyelv.

A statisztikából kielemezhető műveltségi kép is rendkívül imponáló. A Szovjetunióban 8 262 000 embernek van egyetemi vagy főiskolai végzettsége (1959-ben 3 778 000) akik középfokú vagy főiskolai tanulmányaikat befejezték, 95 millióra emelkedett (1959-ben 59 millió volt a számuk).

ERDŐDI JÓZSEF

Wolfgang Schlachter: Zur Geschichte der Frequentativa im Ungarischen

Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Philologisch-historische Klasse. Jahrgang 1966, Nr. 4. 71—157.

1. Megkésétt, de el mégsem késétt vállalkozás a recenzens meggyőződése szerint a fenti munkáról ismertetést írni. Az ismertetendő dolgozat ugyanis 1966-ban látott napvilágot, aktualitása azonban ma sem kevesebb.

Azzal kezdeném: kettős érdeklődéssel és elismeréssel adózunk azoknak a nyelvészeknek, akik nem magyar létükre magyar nyelvészeti kérdésekkel foglalkoznak. Érdeklődésünk a pusztán szakmai érdeklődésen kívül azért is fokozott, mert tudjuk, hogy aki nem anyanyelvét vizsgálja, a dolog természetéből következően olyan észrevételekre, megállapításokra, következtetésekre juthat, amelyek az anyanyelvi kutatónak eszébe sem jutnak. Ami nekünk a legtermészetesebb nyelvünkben, idegen ajkúnak sokszor szemétszerű lehet. Másfelől viszont azzal is tisztában vagyunk, hogy tudományos igényű és felelősséggel idegen nyelvvél foglalkozni — különösen olyan témával, mint az ismertetendő dolgozat írója is tette — bizonyos értelemben kockázatos vállalkozás. Még akkor is, ha a vállalkozó olyan kitűnően beszéli és ismeri nyelvünket, mint SCHLACHTER. Előre kell bocsátanom: a cím túlzottan, sőt megtévesztően szerény. A dolgozat éppúgy viselhetné például a *Zur Geschichte der Frequentativa im Finnisch-ugrischen* címet is (legalább alcímként oda kellett volna írni!), s még akkor sem árulna el mindent magáról. Úgy látom, e munka egyik legfőbb erénye az, hogy szerzője elsőként gondolta végig — közlést, részletes publikáció formájában — a g y a k o r í t ó k é p z é s, illetőleg k é p z ő k (tehát nem a képzők általában) kialakulásának lehetséges útját a finnugor alapnyelvben (s erről bizony a cím hallgat). SCHLACHTERnek a teória vitathatatlanul erős oldala: ezt lépten-nyomon tapasztalhatjuk dolgozata olvasásakor. Észrevételeivel, érveléseivel bizonyosan többször találkoztunk még olyan munkákban, amelyek a finnugor alapnyelv, illetőleg e nyelvek igeképzői fejlődésének a kérdéseit vizsgálják.

2. Az ismertetendő dolgozat két részből áll: az első rész (71—114) a gyakorító igeképzés, illetőleg igeképzők elméleti megközelítése, valamint kialakulásuk történetének tárgyalása, a második rész (114—157) az elméletnek a gyakorlatban: magyar nyelvi anyagon való alkalmazása, illetőleg a szinkrónia tanúvallomásának a diakrónia magyarázatában történő felhasználása. A két fejezet szinte a teljes azonosságig egyforma terjedelmű: 43 oldalas. Az első rész elméleti fejtegetései finnugor háttérrel íródtak (valamilyen módon majd mindegyik finnugor nyelv szóhoz jut). Ennek a fejezetnek egyik érdekessége a lapp és a magyar gyakorító igeképzés meghatározott szempontú összehasonlítása.

A második rész Veres Péter „Almáskert” című regényének, a regény gyakorító képzős igéinek, illetőleg az igéken jelentkező gyakorító képzőknek a szinkron jellegű vizsgálata. A továbbiakban, mivel — úgy látszik — e munka Magyarországon kevés példányban forog közkézen, kissé részletesebben bemutatom mindkét fejezetet. Arról természetesen szó sem lehet, hogy csak megközelítően is mindenre föl hívjam az olvasó figyelmét.

A) Kiindulásul SCHLACHTERnek a gyakorító akcióminőségre vonatkozó meghatározását közlöm: „das Frequentativ drückt aus, daß der Vorgang mehrmahls abläuft oder mehrere Objekte erfaßt oder daß mehrere Subjekte nacheinander handeln” (75). Az akcióminőség a dolgozat írója szerint morfológiailag is kifejeződik, ezért „... ist methodische Behandlung der Aktionsprobleme nur möglich, wenn man sich streng an morphologisch als aktionell ausgewiesenes Material hält” (105).

Amennyire a szakirodalomból kiderül, a magyar nyelvészek úgyszólván kivétel nélkül, de a finnugor nyelvészek nagy része is azon a véleményen van, hogy a képzők, tehát az igeképzők is az uráli alapnyelvben, illetőleg részeit még az előtt alakultak ki agglutináció útján, zömmel névmásokból és névmási elemekből. SCHLACHTER szerint ezzel a hipotézissel valószínűsíthető a névszóképzők létrejötte, az igeképzőké azonban kevésbé. Az az új föltevés, amelyet SCHLACHTER a gyakorító képzők keletkezéséről vall, röviden összefoglalva a következő: az alapnyelvben bizonyos szavakhoz hangfestő, indulatszószerű fonémák kapcsolódtak, amelyek fonetikai természetüknél fogva önmagukban is expresszív hatásúak voltak. Ilyen funkciójú hangok szép számmal lehettek az uráli és finnugor alapnyelvben, ezt nemcsak a mai nyelv szinkroniája (e hangok a hangutánzó-hangfestő szavak jellegzetes alkotóelemei), de a nyelvtörténet is bizonyítja. A szóban forgó expresszív elemek legpregnánsabb képviselői ma a kicsinyítő képzők. E képzők buja gazdagsága föl t ű n ő j e l l e m z ő j e a finnugor nyelveknek általában, eredeti funkciójukról azonban nem tudunk sokat. Ebbe a közelebből meg nem határozható funkciójú, expresszív csoportba tartoztak eredetileg a kérdéses fonémák is, amelyek önálló jelentést nem hordoztak, s a szóhoz járulva annak tartalmán nem változtattak. A szóban forgó expresszív fonémák szavakhoz kapcsolódása teljesen esetleges volt. Az eredeti és az expresszív hanggal bővült tő ugyanazt fejezte ki, csupán árnyalati különbség lehetett közöttük. A kezdeti, alkalmi tő-bővülések (Stammerweiterung) egyikéből-másikából néhány idővel állandósult. Elsősorban természetesen azok, amelyeket a körülmények szerencsés összejátszása — például a szó, illetőleg a kérdéses fonéma expresszivitása, a szó és a hozzákapcsolódó fonéma fonetikai „harmóniájának” foka, a bővült tő előfordulási gyakorisága stb. — erre mintegy predestinált, zömmel tehát az onomatopoetikus szavak. A tőpárok létrejötte egy fajta kezdetleges szubjektivitás produktuma volt. Annak az igénynek a kifejeződése, amely a beszélőnek a cselekvés lefolyásához való szubjektív-érzelmi viszonyát j e l z i. Ez az igény időhöz nem köthető: létezésének jogát, következképpen valószínűségét — amióta emberi nyelv van a világon — aligha tagadhatjuk. Ennek az igénynek a minőségi növekedése magyarázza az akcióminőség, illetőleg kicsinyítő képzés létrejöttének szükségességét. A gyakorító igeképzés, illetőleg igeképzők — miként tehát az akcióminőség általában — olyan új szemléletnek köszönheti létét, amely a cselekvés lefolyását másként kívánta ábrázolni, mint ahogy a szókinccs akkori elemeivel (= tőszavaival) lehetséges volt. A gyakorító képzés a beszélő határozott szubjektív-expresszív szükségletének, igényének a nyelvi kifejeződése. Az akcióminőség-képzők kialakulásának igei, a kicsinyítő képzőkének névszói tő-bővülések voltak a kiindulópontjai. Az egyszerű tő: bővült tő kapcsolata ugyanis az említett igény növekedésével egy fajta morfológiai oppozícióvá vált, amelynek természetes következménye volt a bővült tőn jelentkező fonémáknak bizonyos funkcióit kezdtek tulajdonítani. Ez a fejlődés meghatározott, állandósult tő-pár oppozíciója alapján idővel arra a fokra jutott, hogy a nyelvérzék a szóban forgó szóvégi elemeknek ö n á l l ó funkcióit tulajdonított, elvonta s a rájuk ruházott funkcióval más szavakhoz is hozzákapcsolta őket. Expresszív fonémák adaptáció útján igeképzőkké váltak tehát. A kezdeti gyakorító képzők azonban még nem a cselekvés módját, csupán i n t e n z i t á s á t fejezték ki: az alapszó és a képzőszerű elemmel bővült új szóegyed a dolog lényegét, tartalmát tekintve ugyanazt fejezte ki, de valamely tekintetben árnyalva, módosítva. Ez a plusz — miként már szó volt róla — a beszélőnek a cselekvés lefolyásához való szubjektív hozzáállása, illetőleg e viszonyulás nyelvi realizációja volt. A mai értelemben vett kikristályosodott gyakorító funkció még nem volt az alapnyelvben. Ez az egyik magyarázata SCHLACHTER véleménye szerint annak, miért léphettek föl ezek az elemek olyan nagy számban már a finnugor alapnyelvben. A képzők nagy száma egyszerűs mind azonban az őket életre hívó szükséglet életerejét is bizonyítja. De hogy fejlődött ki az általános expresszív alapfunkcióból a későbbi gyakorító funkció? A kezdeti, közelebből meg nem határozható árnyalatok úgy fejlődtek mennyiségileg-minőségileg, ahogy az

alapszójelentés és a képző variációskészsége, jelentésbeli összejártsága megengedte. Fokozatosan bizonyos súlypontok jöttek létre, amelyek később a legfontosabb, akcióminőséget kifejező funkciómagokká sűrűsödtek. De mert a tőszójelentés és a képzőfunkció összeolvadásának foka általában különböző volt, az akcióminőségek történeti kialakulásában egyes vonalú fejlődésről nem lehet szó (ezért nincs következetesen kiépült akcióminőség-rendszer a finnugor nyelvekben). A képzőfunkció életvalósága erősen függött az alapszó és a származék morfológiai oppozíciójának fokától, világosságától. A gyakorító képző tartalmilag tehát határozatlan, hatásában szubjektívizáló, expresszív funkciójú volt kezdeti stádiumában, amely minden szónál az illető szó jelentésétől nagy mértékben függve realizálódott.¹

Mindkét vélemény, a hagyományos és SCHLACHTERÉ is, hipotézis. Mint ilyen, nem bizonyítható egyik sem, csupán valószínűsíthető. A hipotézisek között valószínűségi fokuk szerint szoktunk rangsort fölláítani. Természetesen ott, ahol föltevésekkel, sőt föltevés-láncolattal dolgozunk, a valószínűségi fok megítélésében objektív tényezők mellett szubjektív mozzanatok, mint a kutató szakismeretei, módszerbeli iskolázottsága, sőt „vérmérséklete” is nagy szerepet játszanak. Többek között ezzel is magyarázható, hogy a hipotézisek megítélésében olyan nagy véleménykülönbségek vannak vagy lehetnek.

A hagyományos hipotézis és SCHLACHTER elmélete két ponton élesen szemben áll egymással, nevezetesen 1. a képzők keletkezésének mikéntjére (névmás — nem névmás) és 2. idejére (uráli alapnyelv előtt és alatt — később) vonatkozólag. Lássuk, melyik vélemény valószínűsíthető jobban. A hagyományos vélemény, amelyet részletesen RAVILA, UOTILA, FARKAS, LAKÓ és FOKOS dolgozott ki a finnugrisztikában, a magyar nyelvtörténeti szintézisben (MNYTört. 321—2) is megtalálható. A suffixumok hagyományos névmási eredeztetése ellen leghatározottabban — SCHLACHTEREN kívül — E. ITRONEN és HAJDÚ PÉTER foglalt állást. Idézem mindkettőjük véleményét: „... minden alapnyelvi névmástő hangtani megfelelésbe hozható suffixumokkal, legalábbis a névmás kezdő mássalhangzóját... figyelembe véve. Az ilyen egyezés azonban még semmit sem bizonyít, és nincsen említésre méltó jelentőségük azoknak a próbálkozásoknak, melyek a preflexiók korszakait rekonstruálják úgy, hogy a ragok helyére hangalakilag hasonló névmástőveket helyeznek. Inkább helyén való lenne figyelmet szentelni annak a ténynek, hogy a finnugor nyelvek pl. nem ismernek *p*-, *v*- vagy likvida kezdetű névmást, holott ezek a mássalhangzók képzőkben, sőt részben ragokban is megjelennek” (E. ITRONEN: UAJb. XXXIV, 210; 1. még CFY. VI, 182; HAJDÚ P. fordításában idéztem, 1. HAJDÚ, Bev. 94). HAJDÚ PÉTER így summázta véleményét: „Noha a ragok, jelek, képzők összefüggése névmástővekkal, ill. deiktikus partikulákkal elvileg csakugyan lehetséges, a suffixumok kialakulását az alapnyelven belül nem tudjuk, és nem is feltétlenül szükséges így megmagyarázni” (Bev. 94). Mint látjuk, a képzők névmási eredeztetése ellen komoly aggályok merültek föl.

Lássuk, miben rejlik az új elmélet novuma s mennyire valószínű az. SCHLACHTER c s a k a gyakorító igeképzők, illetőleg — mert ettől elválaszthatatlan — az akcióminőséget jelölő képzők keletkezését vizsgálja. Ez a megszorítás abból az elgondolásból született, hogy elvileg nem célszerű minden képzőt egy kalap alá venni eredetük boncolgatásakor, mert a jelentésbelileg más természetű, sokkal differenciáltabb igeképzők n e m f ő l t é t l e n ü l azonos eredetűek a névszóképzőkkel. SCHLACHTER nem névmásokból és névmási elemekből — amelyeknek agglutinálódása szerinte a nyelvfejlődés sokkal korábbi szakaszában zajlott le, mint ahogy az akcióminőség kifejezésének igénye kialakult —, hanem expresszív elemekből, hangokból eredezteti az első gyakorító igeképzőket. Ez a kiindulópont vitathatatlanul m e g k ö n n y í t i a további fejlődésment — elsősorban a jelentéstani oldal — magyarázatát. Kérdés azonban, valószínűsíthető-e maga a kiindulópont, az első gyakorító képzőknek expresszív elemekből való származtatása. SCHLACHTER a mai nyelv szinkroniájából indul ki: a gyakorító képzők és kicsinyítő képzők funkcióbeli rokonságára, valamint bizonyos gyakorító képzős igék és az onomatopoetikus igék szoros kapcsolatára mutat rá. Az ún. expresszív elemek és az onomatopoetikus szavak összefüggése igazolt tény: az onomatopoetikus szavaknak az expresszív elemek tipikus alkotóelemei. Másfelől az expresszív fonémákkal történő bővülés olyan nyelvekben is előfordul, amelyekben akcióminőségek nincsenek, mint például a németben (1. SCHLACHTER, Arbeiten zur strukturbezogenen Grammatik 240). Ha a gondolatort aszcendens módszerrel végigvezetjük, eljutunk SCHLACHTER hipotézisének kiindulópontjához. A SCHLACHTER-féle kiindulópontot valószínűsíti az a körülmény, hogy az alapnyelv idején a nyelv

¹ A bemutatott hipotézis megfogalmazásakor SCHLACHTERrel folytatott konzultációs beszélgetéseinkre is támaszkodtam.

a maga egészében expresszívbe jellegű lehetett, tehát nagyobb szerepe volt minden valószínűség szerint az onomatopoeitikus elemeknek akkor, mint ma (vö. BÜHLER, Sprachtheorie. Jena, 1934. 208—16; KRAHE—MEID, Germanische Sprachwissenschaft. III. Wortbildungslehre. Sammlung Götschen, Bd. 1218/1218a/1218b. Berlin, 1967. lakk; W. LANG, Probleme der allgemeinen Sprachtheorie. Stuttgart, 1969. 35—8; stb.). Véleményem szerint komoly bizonyítóereje van annak a ténynek, hogy a finnugor nyelvek egy részéből affektív-deszkriptív igeképzőket tudunk kimutatni (bizonyos, hogy a tüzetes vizsgálat mindegyik finnugor nyelvben találna ilyeneket; vö. SCHLACHTER 93; GAN-SCHOW: CIFU. 188 kk.). Gondoljunk továbbá arra a mai nyelvi, elsősorban a nyelvjárá-sokból jól ismert tényre, hogy szép számmal vannak kicsinyítő és gyakorító „képzős” szavak, amelyeknek végződése elemezhetetlen expresszív elemhalmaz csupán: ezeknek a szavaknak nehezen megfogható hangulati hatásuk és sajátos stilisztikai értékük a legfőbb jellemző tulajdonságuk (vö. D. BARTHA, Szóképz. 26; SZABÓ ZOLTÁN: NytudÉrt. 48. sz. 49; KISS JENŐ: NytudÉrt. 69. sz. 25). Az expresszív képző és a képzőszerű végződést fölmutató expresszív ige — bizonyos megszorításokkal természetesen — a SCHLACHTER-féle hipotézis két fázisának is tekinthető. Az utóbbi — történetileg nézve — l e h e t e t t a fejlődés egy korábbi fokozata, amelyből — adaptációval — alakult ki a képző. Hogy ez mennyire valószínű, azt az a tény is bizonyítja, hogy — legalábbis a rábaközi nyelv-járástban, föltehetően tehát a többi magyar nyelvjárásban is — új képzőbokrok elsősorban hangutánzó-hangfestő ígéken, hasonló módon ma is keletkeznek (NytudÉrt. 69. sz. 24). SCHLACHTER elméletét támogatja BALÁZS JÁNOS és DEME véleménye is, akik a képző hangalakja és jelentése között genetikus kapcsolatot tesznek föl, vö.: „Hogy . . . a szóban forgó ige-képzők közül melyek váltak az igetövel kifejezett cselekvés folyamatosságának jelölőivé, s melyek kezdték jelölni a cselekvés megszakítottságát vagy pillanatnyi voltát, abban véleményem szerint jelentékeny szerepe lehetett a képzővé alakult fonémák ejtés-beli sajátosságainak” (BALÁZS: MNy. LXIII, 155); továbbá: „mozzanatos képzőink mind nasalisok vagy zöngétlen explosivák (*m, n, k, t, p*), a gyakorítóék meg liquidák, zöngés explosivák és spiransok (*l, r, d, g, z, sz, s*); . . . a legtöbb funkciójú és legerterjedtebb képzők mind alveolarisok (*l, z, d, t*). Mindez lehet véletlen is, de nem föltétlenül az” (DEME: MNy. LXIV, 21). A gyakorító képzők, illetőleg az első gyakorító képzők keletkezésének mikéntjére véleményem szerint SCHLACHTER magyarázata meggyőzőbb, mint a hagyományos. A kialakulás menetét részletesebben, árnyaltabban, lényegesen valószínűbben rajzolja meg. A legújabb föltevés, BALÁZS JÁNOS magyarázata szerint az uráli nyelvek fejlődésének bizonyos szakaszaiban váltakozó tövégek elevenedtek meg s váltak ige-képzőkké (MNy. LXIII, 153—6). E képzők funkcióinak kialakulásában BALÁZS véleménye szerint a megelevenedett szövégi fonémák ejtésbeli sajátosságai jelentékeny szerepet játszottak (i. h. 155). BALÁZS is úgy vélekedik tehát, hogy az akcióminőség-képzők kialakulásában a képzővé alakult fonémák fonetikai jellege fontos szerepet játszott. Sajnos, föltevését azonban nem fejtette ki részletesen, így sok lényeges ponton még nem ismerjük, nem ismerhetjük véleményét. Néhány kérdés így is fölvetődik bennünk: 1. mikor következett be a tövégek megelevenedése? BALÁZS soraiból az olvasható ki, hogy az uráli nyelvek különletében (?), vö.: „Az uráli nyelvek fejlődésének bizonyos szakaszaiban véleményem szerint így kerülhetett sor bizonyos deverbális ige-képzőknek szekréció útján történt kialakulására” (i. h. 155); 2. Ha ez a fejlődés az uráli nyelvek különletében történt, hogy magyarázandó akkor az uráli nyelvek morfológiailag szeman-tikailag összekapcsolható, tehát az a l a p n y e l v r e fölteendő ún. primér ige-képzőinek a keletkezése? 3. Az első akcióminőség-képzők is váltakozó tövégek megelevenedésével alakultak ki? Bizonyos ige-képzők az alapnyelvben már megvoltak, illetőleg kialakulóban voltak; föltehető-e, valószínűsíthető-e, hogy az uráli és a finnugor alapnyelvben váltakozó igetövek olyan nagy számban voltak, hogy végső mássalhangzójukból szekréció útján ige-képzők j ö h e t t e k létre? 4. Ha fölteszük, hogy a nyelvfejlődés bizonyos szakaszaiban váltakozó igetövek voltak, föl kell tennünk, hogy ezeknek a töveknek a vég-hangzói között fonetikailag közömbös fonémák is előfordultak. 5. A BALÁZStól magyará-zott ige-képzők között fonetikailag „semleges” nincs; gondolhatunk-e arra, azért, mert eleve e s a k fonetikailag expresszív fonémák váltak ige-képzőkké az első ige-képzők kialakulása idején? 6. Ha így van, föl kell tennünk, hogy a szóban forgó fonémák expreszi-vitása nemcsak a már képzővé alakult nyelvi elemek funkciójának kialakításában, hanem a képzővé alakulásban magában is döntő szerepet játszott.

Amennyire BALÁZS tézisszerűen kifejtett föltevése alapján megítélhetjük, az ő érvelése egy lényeges ponton megegyezik SCHLACHTER-ével: a képzővé váló, illetőleg vált fonémák ejtésbeli sajátossága mindkettőjük föltevésében kulcsszerepet játszik (BALÁZS hivatkozik is SCHLACHTER munkájára: i. h. 155). Míg azonban BALÁZS szerint a szóban forgó fonémák fonetikai jellege (csak? vagy elsősorban?) a képzőfunkció kialakulásában

döntő tényező, SCHLACHTER szerint a kérdéses fonémák expresszivitása föltétele volt a képzővé válásnak.

Az igeképzők keletkezésére vonatkozó legújabb vélemények és megjegyzések (l. feljebb) egyértelműen támogatják SCHLACHTER magyarázatának jelentéstani oldalát. A kérdés morfológiai oldala ennyire nincs valószínűsítve. Mindenesetre a jelentéstani oldal jól magyarázható az a morfológiai hipotézist támogatja, amely valamilyen formában expresszív elemekhez köti az ősi igeképzők keletkezését. Az agglutinációs magyarázat azért kevésbé valószínű, mert önálló szavakból (expresszív szavakból) keletkezett képzők között testesebbeket is várnánk, ősi igeképzők pedig kivétel nélkül egyetlen mássalhangzóból állnak. Ha visszakanyarodunk a névmásokhoz, amelyek egy- szótágúak is voltak, esetleg megmagyarázhatnánk a föltehető morfológiai fejlődést, annál kevésbé azonban a jelentésbeli funkció kialakulását. BALÁZS föltevésének legtámadhatóbb pontja az, hogy magyarázatához — amennyiben az első gyakorító képzők keletkezését kívánja elméletével magyarázni — sok váltakozó igetövet kellene föltenniük az alanyelvre, sőt korábbra is, s ez bizony kevésbé valószínű. A fentiek értelmében ősi gyakorító képzők kialakulásának megmagyarázására SCHLACHTER hipotézisét tartjuk legvalószínűbbnek. A BALÁZS fölteste képzővé válást a SCHLACHTER-féle magyarázat azonban — különösen a nyelvfejlődés későbbi szakaszában — egyáltalán nem zárja ki. Az első akcióminőség-képzők kialakulása után váltakozó tövégek megelevenedése nagyon is valószínű.

A két szóban forgó elmélet másik ütközőpontja a gyakorító képzők keletkezésének ideje. Ez bizonyos értelemben azonban nem elsőrangú kérdés. Mert az idő-momentum ugyan valóban szerves része, állandó tartozéka a nyelvtörténeti hipotéziseknek, mégsem tekinthető döntő tényezőjének. Ha ugyanis valószínűsíteni tudunk egy magyarázatot valamely nyelvi jelenség vagy elem keletkezéséről, ismereteink bővülésével többnyire előbbre tolhatjuk, hátrébb hozhatjuk az „időpontot” a magyarázat megkárosításának veszélye nélkül. Hipotézis alkotásunkat természetesen eleve befolyásolja a nyelvtörténeti idő-mozzanat, ezt egy pillanatig sem vitatjuk. — Általánosan elfogadott nézet szerint az igeképzők főbb jelentésfunkciói megvoltak már az uráli alapnyelvben is, vö.: „Az ige képzők között voltak frekventatív, kontinuatív, duratív, inchoatív-ingresszív, kauzatív és reflexív képzők” (HAJDÚ, Bev. 80). SCHLACHTER ezzel azt vallja, hogy kialakult képzőfunkcióiról csak később beszélhetünk: „Daß so weit verbreitete, so konkret verwendete Suffixe ursprünglich [d. h. seitdem sie als Ableitungssuffixe verwendet worden sind] nicht funktionslos gewesen sind, darf man annehmen . . . Frequentative . . . ist für die Grundsprache schon zu abstrakt und speziell” (89). SCHLACHTER véleményét azzal támasztja alá, hogy az igei paradigma sokkal fejletlenebb volt az uráli és a finnugor alapnyelvben, mint a névszói. Értelmezése szerint ahhoz, hogy az akcióminőség-funkciók világosan kialakuljanak, az ige és a névszó határozott szétválasztására, tehát az igenek mint szófajnak a világos kiépülésére volt szükség. Én azt gondolom, az ellentét korántsem olyan nagy a két vélemény között, mint az első pillanatban látszik. Mai értelemben vett, kikristályosodott akcióminőség-funkciókat ugyanis a hagyományos hipotézis sem tesz föl, legalábbis újabban s legalábbis expressis verbis nem (vö. például BERRÁR diplomatikus megfogalmazását: „valószínű, hogy az uráli és finnugor alapnyelvben sok képzőnk már sajátos jelentésben volt használatos” (MNY-Tört. 322; kiemelés tőlem: K. J.).

B) A második fejezet — a tulajdonképpeni (címben jelzett) magyar rész — Veres Péter említett regényének elemzése. Ez a fejezet szinkron leírás első sorban, de jut hely benne a történetiségnek is („Die Untersuchung wird . . . in erster Linie synchronisch geführt: die jetzige Bedeutung ist maßgebend”: 115). SCHLACHTER morfológiai szempontból 3 gyakorító típust különböztet meg: ún. produktív (lebendig), elhomályosult (verdunkelt) és deskriptív (deskriptív) gyakorító igét (133). A jelentés, a gyakorító funkció alapján pedig a következőket: deskriptív, aktív akcióminőségű (gyakorító, kontinuatív, iteratív, inchoatív), passzív akcióminőségű és önállósult jelentésű (155). Fölvethető a kérdés, vajon helyes volt-e a — különösen a morfológiai — szempontok közé a deskriptivitást is bevenni: a deskriptív ige — miként a többi ige — ugyanis vagy világos tőszó: származékszó oppozícióban vannak (olvás: olvas + gat, for-dít: for + gat), vagy képzőjük csak történetileg nézve képző, ezért — az alaki oppozíció hiányában — leíró szempontból tőszónak tekintendők (cammog). Ha következetes leíró aspektusból nézzük, a deskriptivitás szempontjának nem lehet itt helye. Ha teret engedünk a történetiségnek — SCHLACHTER ezt tette — akkor van. A recenszensnek ennek ellenére az a véleménye, hogy a leíró és a történeti szempontok szerinti elemzést következetesebben szét kellett volna választani. Úgy vélem, ezzel magyarázható, hogy a tőszó keres becsúszott az -s képzős ige közé (152), jöllehet társait, a néz, húz-féléket — helyesen — kizárta a szerző a tár-

gyalásból (153). A dolgozat forrásául szolgáló anyag alapján a mai magyar nyelv gyakorító képzésére vonatkozólag a következő észrevételeket olvashatjuk többek között: a gyakorító akcióminőség elsődlegesen stilisztikai funkciójú, amely mögött a beszélő szubjektivitása rejlik („die Aktionsarten... im Ungarischen... ganz für subjektive Aufgaben zur Verfügung stehen”: 129); az onomatopoeitikus igék és a gyakorító igék lényeges tulajdonságaik alapján összetartoznak (134, 1. még 132); a gyakorító igék intranszitiv felhasználásra hajlanak, a gyakorító akcióminőség és az intranszitivitás kölcsönösen támogatják egymást (133, 156); a gyakorító akcióminőség és a tranzitivitás azonban nem zárják ki egymást, újabban tendencia van a kétfő együttes jelentkezésére: ez irodalmi nyelvi hatással magyarázandó (133, 136); az *-l* képző gyakorító funkcióját az *l* hanghatása védi (152), vö. ehhez az ezt támogató megjegyzést BENKŐ LÁSZLÓTÓL, aki Veres Péter műveinek stilisztikai elemzését végezte el: *Ny tudÉrt.* 35. sz. 51. SCHLACHTER a magyar gyakorító igék 2 nagy csoportját különíti el a következők alapján: minél inkább összeolvad az alapszójelentés és az akciófunkció, annál konkrétabb és szemléletesebb lesz az összjelentés, s annál izoláltabb a származék. Ha a tőszójelentés és a képzőfunkció könnyen szétválasztható, az eredmény logikailag absztraktabb s további származékok létrejöttét jobban indukálja. Ennek alapján két gyakorító igecsoport különíthető el: az egyik inkább spontán jött létre, tipikusan régebbi, a köznyelvben s a nyelvújításokban is elterjedtebb, de mennyiségre nézve kevesebb és a másik, amely az irodalmi nyelvben terjedt el és a stílus élénkítésére szolgált, a beszélt nyelvben és a nyelvújításokban azonban kisebb mértékben használatos. Az első csoport tipikus elemei az onomatopoeitikus alakulatok, a második csoporté a *-gat* képzős származékok (155). A magyar gyakorító képzés történetére vonatkozólag SCHLACHTER azon a véleményen van, hogy az akcióminőség-funkciók csak az ige-névszó világos elkülönülése után alakultak ki, fiatalabb tehát, mint a képzők denominális-deverbális típusra való szétválása (116, 119). A magyar akcióminőségek nem grammatikalizálódtak — legmesszebb a *-gat* képző jutott —, túlnyomórészt alapszavuk stilisztikai variációi, amelyeknek szemantikai értékét az alapszó jelentése a legmesszebbmenőkig meghatározza. A magyar köz- és irodalmi nyelv, amely erősen racionalizált, az akcióminőségeket — amelyek a racionalizálódási folyamatban nem vehettek részt elegendő mértékben — expresszív kifejezésmódozatok gyarapítására használta fel. Ez összefügg a magyar nyelv általános fejlődési tendenciáival (97). A nyelvújításokkal szemben a köz- és irodalmi nyelvben a gyakorító képzős igék száma lényegesen kevesebb. Ez a tény azt jelenti SCHLACHTER véleménye szerint, hogy a gyakorító akcióminőség a magyarban visszaszorulóban van (116).

3. A dolgozatban² — részletkérdésekre vonatkozólag is — több újszerű és kitűnő megfigyelés, ötlet, gondolat található, amely a szerző nagy intuitív képességét dicséri. Ne feledjük, a dolgozat írójának a magyar nem anyanyelve. Mint minden dolgozatban, ebben is van azonban néhány olyan föltevés és megállapítás, amellyel az olvasó nem ért egyet, illetőleg amelyeket másként gondol megmagyarázhatónak, mint ahogy a szerző tette. Helyesen mutat rá SCHLACHTER azokra a területekre, ahol a kutatásra a legsürgősebb és legfontosabb tenni- és tisztázni várnak (108, 110, 113, 114). De nemcsak ötletet ad, gyakorlati megoldásokkal sem marad adós. Az alapnyelvi viszonyok és a mai nyelv vizsgálata után ugyanis a Bécsi Kódex gyakorító képzős igéit fogta vallatára (ez a cikke a debreceni kongresszus kötetében, „Beobachtungen an den Frequentativa des Wiener Kodex” címmel jelent meg: *Ny tudÉrt.* 58. sz. 177—191). Módszertani szempontból ez a választás csak helyeselhető: a mai magyar nyelv és a finnugor alapnyelv vizsgálata után — összekötő kapocsként — egy magyar nyelvemlék frekventatívumainak a földolgozása sok érdekes eredményt ígér, annak ellenére, hogy egyszersmind sok problémát vet föl (ezekre most nem térek ki). A nyelvtörténeti képzővizsgálatban két út látszik járhatónak: vagy egy-egy nyelvemléket dolgozunk fel — ahogy SCHLACHTER tette —, vagy egy-egy (esetleg több összefüggő képző fejlődéstörténetét rajzoljuk meg mikrofilológiai pontossággal a nyelvtörténeti forrásanyag alapján — ahogy KESZTYŰS tette (nem utolsósorban éppen SCHLACHTER intenciója alapján) kéziratosa doktori disszertációjában (Entstehung und Entwicklung des Frequentativsuffixes *-gat* unter Berücksichtigung der Frequentativsuffixgruppen im Ungarischen. Göttingen, 1971). Az első esetben voltaképp-

² SCHLACHTER munkájáról SAUVAGEOT tollából jelent meg rövid recenzió: *Études Finno-Ougriennes* V, 197—201. Vö. még E. ITRONEN: „In zwei tief sinnigen Studien hat Wolfgang Schlachter speziell die mittels der Ableitungssuffixe ausgedrückte frequentative Aktionsart im Ungarischen, ihre Entstehung und ihr Verlassen, ihr Verhältnis zum Kontext, zur Intransitivität und Transitivität der Grundwörter und andere ähnliche Fragen erörtert” (CFY. VI, 188).

pen egy fajta, tágabb értelemben vett szinkrón keresztmetszet leírásával és diakrón célokra való felhasználásával, a második esetben pedig hagyományos módszerű nyelvtörténeti vizsgálattal van dolgunk. Mindkét dolgozat nagyon értékes, sőt némely tekintetben úttörő jellegű. Tovább lépésre azonban itt is szükség van. A módszer további finomítása véleményem szerint leginkább az első típusnál lehetséges és szükséges, hiszen — végeredményben — attól, azaz a nyelvtörténeti szinkrón keresztmetszetek leírásától függ a diakrón kutatás eredményessége.

SCHLACHTER munkájához a dolgozat tanulmányozása közben rövid, csak a gyakorító akcióminőséget, illetőleg gyakorító képzést magában foglaló tárgymutatót készítettem. Ezt a teljességre nem törekvő kis összeállítást belevettem ismertetésembbe, hogy megkönnyítsem azok dolgát, akik SCHLACHTER munkáját olvassák. A dolgozatban ugyanis, amely erősen teoretikus jellegű, sok mindenről szó van, s mivel sem szó-, sem tárgymutató nem készült s — sajnos — az utalások alapján sem lehet eligazodni mindig, a szerző gondolatait, érvelését néhány esetben nehéz nyomon követni. Ez a kis összeállítás — egy fajta technikai segédeszköz — remélhetőleg segíti kiküszöbölni a problémát.

*

- a gyakorító akcióminőség definíciója . . . 73, 75, 81
 a (gyakorító) akcióminőség morfológiai jelöltsége . . . 71, 76, 82, 91, 93, 101, 105, 114, 125, 140
 a gyakorító funkció keletkezése . . . 83, 89, 93, 106, 107, 109, 115, 119
 az onomatopoeitikus igék . . . 94, 95, 99, 101, 102, 103, 110, 112, 113, 116, 132, 133, 134
 a magyar és a lapp egybevetése . . . 73, 81, 87, 95, 98, 100, 101, 108, 116, 119, 123, 124, 151
 a gyakorítás mint stilszintikum a magyarban . . . 97, 101, 111, 126, 129, 139
 a gyakorítás és az intranzitivitás/tranzitivitás . . . 90, 133, 135, 136, 138, 153
 módszertani kérdések . . . 71, 105, 114, 116, 140
 az igekötők és a képzők . . . 82, 120, 122, 123, 124, 147
 kutatási feladatok . . . 108, 110, 113, 114
 a finnugor (uráli) alapnyelv . . . 76, 81, 82, 83, 89, 92, 102, 106

4. A magyar szóképzés különböző történeti és leíró kérdéseit SCHLACHTER „Ungarische Wortbildung” című göttingai egyetemi előadásorozatában is tárgyalta és tárgyalja. Ezeknek az előadásoknak egy magyar nyelvész számára azok a legérdekesebb és leghasznosabb mozzanatai, amikor az előadó a magyart más nyelvekkel, például a némettel és a lappal hasonlítja össze, s amikor a magyar szóképzéstörténettel kapcsolatban magyarázati lehetőségeket, ötleteket fejt ki vagy a magyar iskola néhány tételét veszi bonkés alá. Nem túlzás azt mondanunk, a magyar nyelv tudomány látná leginkább hasznát annak, ha ezek a szövegek már elhangzott szavak egyszer írásos formát öltene, akár összefüggő dolgozat, akár nyelvészeti miscellanea formájában.

Mint az említett előadások egyik résztvevője, talán megtehetem, hogy ismertetésemet SCHLACHTER felé irányuló kívánsággal-kéréssel zárjam: reméljük, nevével még találkozunk magyar szóképzéstani dolgozat szerzőjeként.

KISS JENŐ

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Második kötet

Budapest, 1970. Akadémiai Kiadó. 1108 l.

E nagyszabású vállalkozás első kötetéről részletesen beszámoltam (NyK. LXX, 452—6). Ezért most sem érdemeit nem méltatom, sem pedig módszerére, technikájára vonatkozólag nem teszek megjegyzéseket, hiszen súlyos hiba is volna, ha ezeket menetközben megváltoztatták volna. A második kötet méltó az elsőhöz, változatlanul magas színvonalú kitűnő és hasznos munka. Egyetlen apró technikai megjegyzés: nem értem a vándorszavakban az idegen nyelvi megfelelés sorrendjét. A sorrend ugyanis következetesen: angol, német, francia, olasz, orosz stb. Ha a magyar betűrend szerint soroljuk fel, akkor a francia és német fordított sorrendben kellene. Ha a legvalószínűbb átadó nyelv szerint, akkor a németnek kellene rendszerint az élen állnia. Így nem látom a logikát. (Talán germán, újlatin, szláv nyelvek?) A következőkben a szavak sorrendjében fűzők némelyik címszóhoz rendszerint kisebb jelentőségű megjegyzéseket. Talán egyiknek-

másiknak az esetleges pótlásban hasznát lehet venni. Az az érzésem egyébként, hogy a 20. század napisajtójában böngészve több újkeletű szóra lényegesen korábbi adatokat is lehetne találni.

Az egyes címszavakhoz fűződő részletmegjegyzéseim:

habzsol. Okvetlenül kell lennie a nyelvjárások valamelyikében *hamzsol*-szerű alaknak is, erre határozottan emlékszem.

A *hág* és *hagyp* címszóban a vogul, a *hagy*-ban a tavgi alak gyanús.

hajdina. Nemesak *pohánka* neve, hanem a *tatárka* is utal a „pogány” eredetre.

hamis. Kár idevonni az 1067-es *Homuser* adatot, hiszen ez nyilvánvalóan az *omos* (~ *omlik*) igéhez tartozik (vö. 1081, *omlik* c. a.).

hámoz. A vogul *póák*_o szó aligha jelent „dió”-t és az összetett szó „dióhéj”-at, hiszen a Vogulföldön nincs dió. A fordítás félreértés, mert a finn *pähkinä* (Vir. 1945 : 216) „mogyoró”-t jelent általában, de a vogulra vonatkoztatva cirbolyamagot (or. кедровый орех, ném. Zirbelnuß).

hapták. A szerbhorvát és a szlovák, cseh szó kísértetiesen hasonlít a magyarhoz: A nyugati szlávban van *ch* hang, nem volt szükség hanghelyettesítésre. Ezért megvizsgálónak tartanám, nem a magyarból valók-e.

A *hárfa* szó végének alakulására okvetlenül hatott a népetimológia. Hogy ez mennyire így lehetett, mutatja Petőfi *szent fa* (A XIX. század költői) kifejezése, amely a költészet szimbólumát, a lantot vagy hárfát jelenti.

hasonlat. A *hasonlik* ige csak a magyarázatban szerepel, első előfordulása és jelentésmegadása hiányzik. A Guary kódex adatában sajtóhiba van.

hely. Meg kellene említeni, hogy a *hel* alakváltozat messze túlterjed az *l*-ezés határain (vö. Nyelvatlasz).

heon. Utalni kellene a *hiján*-ra is, hiszen nagyon hasonló alakulat.

himnusz. Minden bizonnyal még Kölcsey is *s*-sel ejtette.

historia. A magyar szó mai jelentése nem azonos a szótárban megadottakkal.

Nem használjuk a *történelem* vagy *történetkönyv* egyenrangú szinonímájaként. Ezekben a jelentésekben régis. Ma inkább ilyen kifejezésekben használatos: *szép kis historia! különös historia* stb. tehát csakis gúnyos, rosszalló jelentésben. A görög-latin szó egyébként a nagyon purista finn nyelvbe is bekerült.

A *hja* indulatszó hiányzik, pedig köznyelvi.

A *hón* és *hónalj* miért két külön szócikk?

Ha a *horog* jelentése valóban „félkör alakú hajlás” volt, akkor csak ötletként fölvetem, hogy a szoszvai vogul *xor* „folyókanyar” szóval összefügghet. Ha az egyeztetés helyes, a szó végén ugyanolyan *g* képző található, mint a *kéreg*, *nyereg*, *felleg*, *balog* szavakban.

hölgy. Én okvetlenül felvettem volna a *hőgyész* és *hőgyes* származékokat, amelyek tulajdonnevekben bőven vannak adatolva, és jelentésük „hermelinvadász”.

irdal. Szerintem sokkal valószínűbb az *ir* igéből való származtatás, hiszen a bemetszés hasonlít az írásjelekre, és így nincs szükségük a *t* állítólagos zöngésülésének magyarázatára.

irka. A szó szerintem elavulóban van.

Az *irány*, *irt* szócikkek jelzik, hogy eredményeik módosítják az *arány* és *arat* etimológiáját. Ezt a módosítást majd a 3. kötet végén pótolni kell.

izgága. A szó jelentésére az *izgat* is hatással lehetett, vö. *iroмба*, *üdomos*.

izraelita. Ha a héber szó jelentése bizonytalan is, az kétségtelen, hogy az *Izrael* név végén az *él* elem azonos a *Gábiel*, *Ráfáel*, *Nathamael* stb. nevekben jelentkező „isten” jelentésű szóval.

jancsiszeg. Igaza van a cikk szerzőjének, hogy 1941-nél jóval régebbi a kifejezés. Emlékszem, hogy 1930 körül már ez volt a kerékpárosok réme, és 1936–37-ben katonakoromban is így nevezték a bakancs- vagy csizmatalpba vert félgömb-fejű szegeket.

jövötény. Célszerűbb lett volna a *gy* alatt hozni, hiszen irodalmi alakja nincs is, főleg a Dunántúlról ismeretes, ott pedig csak a *gy*- kezdetű alakok fordulnak elő. Babits Mihály is *gyövötín* alakban használja. (Hiányzik egyébként a felsőbíri *gyüetíng* alakváltozat: MNy. XXX, 347)

kaftán. A *p*-s alakok hasonló változásokat l. MNyj. III, 125–8.

kalács. A *térdkalács* szó valószínűleg a *t* betűnél meglesz, de itt is kellett volna utalni rá.

kalap. Aligha választható el teljesen a *kalpag*-tól. A *kalapos* 'kalapkészítő' származék is szerepelhetett volna.

kaláris. Az újabb keletű, magyar eredetű mássalhangzótorlódásra l. *Trézsi*. *friszpor* stb. MNyj. III, 128–30.

kanyaró. A szóra vonatkozó irodalomból sajnálatos módon kimaradt kis cikkem (MNY. XLVIII, 209—10).

kántál. Mivel nálunk a *román* elnevezés le van foglalva keleti szomszédunkra, helyesebb a latinból származó nyelvekre az *újlatin* elnevezést használni (mint pl. a *kápa* szócikkben), hogy a kétértelműséget elkerüljük.

Célszerűbb lett volna megemlíteni, hogy a *kar*¹ és *kar*² alakilag is elkülönült a birtokos ragozás egyes alakjaiban, pl. *karja* és *kara*.

Hiányzik a *karé* (l. még *kordé*).

kaszírno. A *kacérnö* nyilván népetimológia.

katicabogár. Kár, hogy a nyelvjárási adatok között nem találok az alaktanilag is érdekes palóc *istenkéjé bugárká* alakot.

A *kebel* ugor egyeztetése egy „talán”-t megérdemelt volna.

kentaúr. Meg lehetne említeni, hogy a *kentaúr* ejtés csak 1930 körül került túlsúlyba a korábbi *centaur* rovására.

keres. A 8. jelentéshez említeni lehetett volna magyarázatomat (Nyr. LXXXIII, 483—4).

kesely. Főlöszleges a cikk végén a „A nyelvjárási szó” megjegyzés. Irodalmi nyelven hogy mondják?

késpézn. A vogulban is *täs oln*, tehát azonos jelentésű elemekből áll, mint az említett analógiákban.

klopter. Az *f ~ p* váltakozásra l. MNYj. III, 123—8.

kóbor. A nyelvjárási *kóbró* alak keletkezhetett úgy, hogy a szó átesapott *bokor* ~ *bokrot* típusba. Nyelvjárásonként hallani a *sógrom*, *motrot* alakokat is. Egy *kóbrót* alakból elvonódhatott a *kóbró* nominatívus a két magánhangzó hosszúságserével. Hasonló, de nem azonos regresszióra l. még *mohó*, *kohó*.

kocka. Az állati csoportok közül a bokacsontok a legalkalmasabbak játékkockának.

kocsi. Honnan tudjuk, hogy az 1494—5. évi *Kwchy* személynév „kocsis” jelentésű?

Mint személynév csak arra utal, hogy az illető Kocs községből származik, tehát ugyanolyan név, mint a Budai, Komáromi stb. A szó foglalkozásnévi jelentésére nem személynevet kellett volna felhozni, így nincs bizonyító értéke.

kohó. Az 1582-es adat minden valószínűség szerint a *koh* alakhoz tartozik.

konnektor. Ismerem a *konyektor* alakját palóc vidékről csehszlovákiai területről.

Bizonyára szlovák hatás.

koppant. A vogul *xálin* (*suj*) sajtóhiba (*xáplin* helyett).

kordé. Utal a sajnós nem létező *karé* cikkekre. Ezt okvetlenül pótolni kell majd a függelékben. Noha itthon egy szűk területen élő tájszó (nyugatdunántúli és kisalföldi), és jelentése „kétkerékű taliga”, az amerikai magyarok körében közismert szó „autó” jelentésben a *karé*.

kordén. A szócikk végéről hiányzik az „elavult” jelzés.

koszta. Hivatkozik a nem létező *kosta* címszóra. A hiány pótolandó.

kozmi. Az idézett latin szó helyesen *cosmicus*.

könyörög. Talán meg lehetett volna említeni, hogy gyakran hallott *könyörgőm* alak a *kérem* mintájára alakult, mert a *könyörög* sohasem volt sem ikes sem tárgyas ige. *köz-* (632 b). A *közker*t a hivatalos nyelvben ma is él, de természetesen nem a 17. századi jelentésben, hanem a 19. század óta 'park'.

közel. Az *alul*, *felül*, *belül* alakok nem egészen meggyőző analógiák második szótagi magánhangzójuk miatt. Erre legalább utalni kellett volna.

krumplí. Csak az érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy a 19. század eleji székesfehérvári *canonica* visitatiókban latin szövegekben gyakori a *krumpletum* (sőt ritkábban *crumpletum* is) 'krumpliföld' jelentésben.

kutyul. Ide tartozik a *kutyogató* nevű halászati eszköz is (pl. Magy. Népr. II, 102)

Mióta a korecsolyázó Európa- és világbajnokságokat közvetítik, köznyelvnek tekinthető a *kúr* sportműszó „szabadon választott műkorecsolyázó bemutató” jelentésben, és ennek igéje, a *kürözik*.

lábadózik. A *lábra kap*, *lábra áll* mellett még a *kilábal* (a betegségből) is megemlíthető.

láda. A *ládika* mellett a *ládikó* származék is ide kívánczik.

langyos. A *langy* alak a köznyelvben is él még a *langymeleg* összetételben.

laska. Szombathelyen diákkoromban a 'macesz' neve volt a *laska*, üzletekben árulták, és nemesak a zsidóság fogyasztotta.

lát. Mivel a *fagy* szó névége (nomenverbum), a *fagy*pont nem szükségképpen azonos képzésű a *láthatár*, *jármű* és *horderő* szavakkal, előtagjának vehetjük a *fagy* főnevet is.

lebeny. A *lebeny* a szarvasmarhának nemcsak az álla, hanem inkább a nyaka alatt levő húsos bőr.

lecsó. Úgy emlékszem, hogy a húszas évek vége felé vált a fogalom és a szó ismertsége. Kezdetben nevezték *szербgulyás*-nak is.

leg-. A *let-* alakváltozat mintha már Balassinál előfordulna.

legyez. Az 5. jelentés nem a „hiúságát legyezgeti” kifejezésből származik? Persze ehhez jó volna tudni, vajon mikor keletkezhetett ez a szólás, magyar eredetű-e vagy tükörfelfejtés.

léha. A szláv szó jelentéstani okokból nem lehet a 'maghártya' jelentésű szó forrása. Márpedig valószínűbb a konkrét → elvont jelentésfejlődés itt is.

lesz. A származékok közé okvetlenül fel kellett volna venni a nyelvjárásokban széleskörűen ismert és már Balassitól kezdve adatolható *lével* ~ *lévül* ~ *lél* stb. igezármazékokat (vö. MNy. LI, 447–8).

liba. A 3. jelentésre l. Pais-Eml. 320.

lichthof. Van *likhóf* alakja is, ennek hangtani alakulása vagy a *hapták*-hoz hasonló vagy népetimológia (Msn. XVI, 87–8).

liter. Mivel az átadó szó etimológiáját is — nagyon helyesen — megadja rendszerint a szótár, itt is meg lehetett volna említeni, hogy a francia *litre* szó a görög *litra* súlymértéknévből származik.

macska. A 'mászóvas, vasmacska, horgony' jelentés és maga a *vasmacska* szó a macska karmairól kapta a nevét már a szlávban is.

máglya. Nyelvjárásaink egy részében a *máglya* nemcsak farakás, hanem zsákokból alkotott rakás is lehet. A *hely* szó mellett ez az, amely a legtöbb *j-ző* nyelvjárásban is *l-ező* maradt.

magyar. A bibliográfiából kimaradt Lotz tanulmánya (valamikor a 60-as években).

máj. Nincs utalás a *rosszmájú*-ra, de az bizonyára meglesz a 3. kötetben.

makáma. A szokásosnál bővebb, lexikon-szerű magyarázat, de ez nem baj.

mandarin. Az angol szó az OxfEnglDict. szerint *mandarin* (e nélkül), bár gyakoribb a *tangerine* elnevezés.

marmelád. Én legfeljebb gyermekkoromban hallottam ritkán, akkor is csak *marmaládé* alakban. Úgy hiszem, elavult szó már.

masni. Szerintem címszónak a *masli* való, ez sokkal gyakoribb.

másutt. A *másütt*, *másüvé*, *másinnen* alakok magyarázatot vagy legalább megjegyzést kívánnak.

mátka. Kniezsának van igaza. A magyar szó eredete ismeretlen. Jelentéstani okokból nem lehet az idézett szláv szavakkal összevetni.

mazur. Melyik nyelvjárásban él? Szerintem kihalt szó.

méh. Az észtt szó helyesen *mehilane*. Az irodalmi észttben *ä* csak első szótagban fordulhat elő.

mérkőzik. Jelentéstani szempontból célszerű lett volna utalni az *összemérik erejüket*, *tudásukat* kifejezésekre.

metél. Az *-ál -él* képzőre idézhette volna a MNy. LI, 447-et.

méter. Csak érdekességként említem meg, hogy a székesfehérvári püspökség 18–19. századi canonica visitatioiban gyakori a latin szövegben a *metretum* hossz mérték.

metró. Budapest új földalatti vasútját az illetékesek orosz és nem francia mintára nevezték el *metrónak* (erről még a szócikkben természetesen nem lehet szó, az ott előforduló *metró* példa Párizsra vonatkozik).

miatt. Az *ä* latívsrag mindenképpen magyarázatot kíván, hiszen a *mi* névmás palatalis hangrendű (vö. *miből*, *mire* stb.). A latívsragja pedig nyelvjárásonként még ma is illeszkedés nélküli *-é* (pl. palóc *hámué vályik*), tehát egyáltalában nem magától értetődő, hogy egy palatalis hangrendű szóhoz velaris rag járuljon.

A *mini* és összetételei, valamint a *maxi* és *midí* természetesen hiányoznak. Érdekes, hogy egy-két év alatt világszerte hogy elterjedhet egy-egy divatos szó és némelyik rögtön számos összetételt is alkothat. Hogy meddig élnek, azt nem lehet megjósolni.

A *mizlik* nem tartozik a *misting*-hez, hangtani és jelentéstani okok egyaránt ellene szólnak. Ismeretlen eredetű.

monarchia. A 19–20. században a *monarchia* szó már tulajdonnév volt, és semmi mást nem jelentett, mint az Osztrák-Magyar Monarchiát.

morze. Érdekes, hogy ennek a szónak is milyen késeiiek az adatai. Már kisdíák korunkban morzézunk, jeladásra és titkos írásnak is használtuk. Tekintve, hogy a cserkészcsapatokban is divatos volt a morzézás, bizonyára előkerül az eddiginél két évtizeddel korábbi adat is a cserkész-irodalomból.

Van *mosusz* „pézsmá” szavunk, ez is bekerülhetett volna a szótárba.

mongó. Valamelyik magyar Kipling-fordításból a *monguz* szóalakra emlékszem. Ez természetesen az angol *mongoose* átvétele.

narancs. A magyar *nyj*. 'arancs nem sajtóhiba?

néma. Erdemes volna egyszer megvizsgálni, mely szláv melléknevek kerültek át a magyarba nőnemben és miért.

nevet. Hiányzik az adatok közül a ma is élő nyelvjárási (Nyitra vidéki) *mövet* alak.

néz. A szoszvai vogul alak helyesen *nēyl*.

A *nótárius* elavulóban van vagy el is avult.

nyel. A második uráli alapalak helyesen **hēle*.

A *nyél* és *nyereg* szavakban meg kell említeni, hogy az *n > ny* változás a magyar nyelv külön életében következett be.

Az *orja* nemcsak széleskörűen elterjedt nyelvjárási szó, hanem köznyelvi is, hiszen húsületekben ilyen néven kapható, vendéglői étlapokon is gyakori az *orjaleves*. *orkán*. Múltó divatszó ugyan 'egy fajta esőkabát' jelentésben, de nemrég óriási volt a népszerűsége. A szótárba még vagy már nem került be. Sic transit gloria mundi.

A szótár második kötete az elsőhöz hasonlóan amellett, hogy pompás tudományos teljesítmény, nagyszerű, élvezetes olvasmány is. Filológiai pontossága, óvatos, árnyalt véleménynyilvánítása, széleskörű kitekintése az indo-európai és finnugor nyelvek felé, máskor a még távolabbi kapcsolatok kifürkészése, a néprajzi és művelődéstörténeti tanulságok számbavétele a szótárnak olyan erényei, hogy nemzetközi viszonylatban is a legjobbak között foglalhat helyet. Érdeklődéssel várjuk a III. kötet megjelenését.

KÁLMÁN BÉLA

Antal László—Csongor Barnabás—Fodor István: A világ nyelvei

Budapest, 1970. Gondolat. 313 l.

A Gondolat könyvkiadó céltudatos, jól átgondolt nyelvi ismeretterjesztő tevékenységének terméke ez a kis kötet, amely valóságos igényt van hivatva kielégíteni. A sikeres nyelvművelő tevékenység egyre szélesebb körökben kelti fel az érdeklődést a nyelvi, és nemcsak az anyanyelvi kérdések iránt, természetes tehát, hogy az olvasóközönség örömmel üdvözlöl egy olyan kiadványt, amely tájékoztat a világ nyelveiről, a nyelvcsaládokról és sajátságairól.

A feladat azonban, amelyre a szerzők vállalkoztak, nem nevezhető éppen könnyűnek. A „Bevezetés” joggal említi meg, hogy a mű az első ilyen jellegű magyar kiadvány (17), és ez mindenképpen számos buktatóval jár együtt. Ehhez mindjárt azt is hozzá kell tenni, hogy könyvük megírása során nemigen támaszkodhattak mintára. A világ nyelveinek osztályozásával, az egyes nyelvcsaládok részletes elemzésével számos tudományos mű foglalkozik, feltűnően kevés azonban azon ismeretterjesztő kiadványok száma, amelyek átfogó jelleggel kísérelik meg, hogy e kérdéskört tudományos alapokon, de népszerű formában tárgyalják. Egyetlen szerző nem is igen vállalkozhat ilyen feladatra, mivel egyszerűen lehetetlen, hogy több ezer nyelv problémáiban tájékozódni tudjon. Ez magyarázza, hogy a szóban forgó kötet megírására is hárman fogtak össze (a könyv 17 fejezete közül 12 ANTAL LÁSZLÓ munkája, négy fejezet — az altaji nyelvcsalád, koreai, japán, sino-tibeti nyelvek — CSONGOR BARNABÁS tollából származik, míg az afrikai nyelvekről FODOR ISTVÁN írt; ismertetésem elsősorban az ANTAL LÁSZLÓTÓL származó fejezetekkel foglalkozik). Úgy tűnik azonban, hogy szerencsésebb lett volna, ha egy szerkesztő számos szakértő nyelvész munkáját fogta volna össze vagy legalábbis tanácsadóul nyerte volna meg őket. Nem fér kétség hozzá, hogy ilyen módon a kötetbe kevesebb hiba csúszott volna bele.

Összefoglaló jellegű ismeretterjesztő műveknek nem az a feladatuk, hogy új eredményeket adó, önálló kutatásokon alapuljanak, de jogos az a kíváncsóság, hogy a tudomány mai állásáról adjanak számot és egységes szempontok alapján épüljenek fel. Sajnos, az ismertetett kötet ezeknek távolról sem tesz eleget: mint a későbbiekben kiderül, több esetben nem vesz tudomást az utolsó évtizedek eredményeiről, az egyes nyelvek bemutatásában pedig távolról sem egyöntetű. A 62. lapon az alnémet — helyesebben németalföldi — nyelven beszélők számát közli, de az első nyelvemlékekről nem szól, az utána következő fríz nyelv első emlékeit említi, viszont a fríz anyanyelvűek száma nem szerepel. Az újlatin nyelvek tárgyalásakor az első nyelvemlékek korának közlése elmaradt a rétoromán, a provanszál, a román adatainál; ez utóbbinál a román anyanyelvűek száma is.

Megtudjuk, hogy a szindhi (észak-nyugati újind nyelv) egyik nyelvjárása a vicsoli (37), hogy az oszét nyelv két fő nyelvjárása az iron és a digor (44), de a francia, az olasz és sok más jelentős európai nyelv nyelvjárásairól nem emlékezik meg a könyv. Nem szerencsés az sem, hogy az egyes nyelvcsaládok ismertetése során az egyes fejezetek felépítése olykor még szerkezetileg is eltér egymástól. Ez a legvilágosabban talán éppen a két legutolsó fejezetnél mutatkozik meg.

Szemmel látható, hogy a könyv egyik alapelve az volt, hogy minél több tájékoztatást adjon a keleti és távol-keleti, általában az „egzotikus” nyelvekről. Ez önmagában még nem lenne hiba, a koncepciónak azonban többek között éppen a nemzetközileg elterjedt és világnyelvnek számító európai nyelvek is áldozatául estek. Aránytalanannak gondolom, hogy a kiadvány a dravida nyelvek andhra csoportjába tartozó telugu nyelvvel másfél oldalon foglalkozik (207—9), de ennél kevesebb jut az angolra; így azután meg sem említi a nem kevés érdekességet mutató pidgin english-t vagy a basic english kísérletét. Fél oldalon nem lehet érdemlegesen mondani a német (felnémet) nyelvről sem. Többé-kevésbé érthető, ha a különös érdeklődésre számító etruszk nyelvről kissé részletesebben szól a könyv, de mit szóljunk ahhoz ha kevésbé ismert kihalt Földközi-tenger melléki nyelvek, mint a líkiai vagy lídiai kétszer annyi helyet foglalnak el, mint a svéd (7 sor!) vagy a sok problémát felvető cigány (10 sor!). Egyet lehet érteni vele, hogy a sino-tibeti nyelvek egyik ágát alkotó thai nyelvek bemutatása két lapon történik meg, főleg, mivel ennek során nyelvi sajátságairól is szó esik, helyes, hogy a török, a mongol, a mandzsunguz nyelvek közös sajátságairól, még ha keveset is, de mond valamit a velük foglalkozó szerző, de éppen ennek fényében válik feltűnővé, hogy a szláv nyelvek ismertetése alig több mint három oldalra terjed, az újlatin nyelveké pedig ennél is kevesebbre. Így azután ezek belső nyelvi sajátságairól, nyelvi jellegzetességeiről, osztályozásuk szempontjára szó sem esik. A germán nyelvek sem jártak jobban.

Aki a világ nyelveivel foglalkozó könyvet vesz a kezébe, azt a nyelv kérdései érdeklik, s joggal elvárhatja, hogy egyszerű világos formában nyelvi ismereteket, nyelvészeti tájékoztatást kapjon. Egyes részeiben és fejezeteiben a kiadvány eleget is tesz ennek az igénynek: bizonyos pontatlanságoktól ugyan nem mentesen, de ismerteti a nyelvek osztályozásának geneológiai-történeti és tipológiai-strukturális módszereit (5—15), igyekszik bemutatni az egyes nagy nyelvcsaládok szerkezeti jellegzetességeit (indoeurópai: 25—29; kissé sovány az urálival (115—7), igen részletes a kaukázusival (139—51) foglalkozó rész). Hellyel-közzel szövegpéldákat (162: baszk, 179: oszmán, 191: japán stb.), összevető nyelvi adatokat (204: dravida, 247: indonéz stb.) is közöl. Ott, ahol ezek filológiai-ailag pontosak, mindenképpen a könyv leghasznosabb részei.

Jól tették a szerzők, hogy a nyelvet mint a műveltség hordozóját tekintették és bőséges irodalmi, történelmi és néprajzi tudnivalót építettek be könyvükbe. Az arányok kérdése azonban itt is felmerül; semmiképpen sem lehet egyetérteni azzal, ha az ilyen ismeretek közlése a konkrét nyelvi anyag és elemzés rovására történik, mint például az uráli nyelvcsalád esetében. HAJDU PÉTERnek a finnugor népekről és nyelvekről írott művéből Antal László jóformán csak a néprajzi és történelmi adatokat vette át és a forrásában szereplő bőséges nyelvi anyagot alig részesítette figyelemben, pedig nyelvrokona-inkról van szó.

Magában a bemutatott és feldolgozott nyelvi anyag tekintetében is jelentkeznek azonban a már szóvá tett aránytalanságok. A könyv népszerű jellegével ellentétben a szerző úgy tekinti, mintha az olvasó az elterjedtebb európai nyelveket ismerné. Az angol, a francia, a német, az orosz, a spanyol, szomszédaink nyelvének jellegzetességeiről, szerkezeti sajátságairól, szókinésének elemeiről semmit sem tudunk meg, a kiadvány ezekenél csak a nyelv elterjedésére és külső történetére vonatkozó adatokat közöl. Magától értetődik, hogy az előttünk levő műnek foglalkoznia kell az ausztrónéziai, az afrikai, az indiai stb. nyelvekkel, de a hazai közönség számára készült kiadványban már csak terjedelmi okokból is az látszik célszerűbbnek, ha ezek bemutatását töményen végzi el, viszont kissé részletesebben tárgyalja a történeti és művelődési szempontból minket közelebbről érdeklő nyelveket. Az előbbiek során kitűnt, hogy ennek a fordítottja történt. Különösen sajnálatos, hogy a kötetben előforduló súlyos tárgyi tévedések és bántóan pontatlan fogalmazások közül számos éppen a szomszédos és baráti népek nyelvére vonatkozik, esetleg éppen nemzeti érzékenységüket sérti.

Nyelv és nyelvjárás elválasztása, mint erre Antal László is helyesen rámutat, nem mindig egyszerű dolog; pusztán nyelvi ismérvek ehhez nem is elegendők. A kérdés elméleti kifejtése nem tartozik a most tárgyalt mű feladatkörébe, viszont ettől függetlenül a szerzőnek előzetesen tisztáznia kellett volna a maga számára az elvi álláspontját. Vitatott kérdésekben gondosan tanulmányozni kell a legújabb szakirodalmat, egyes nagyon kérdéses esetekben ismeretterjesztő műnek arra is lehetőség van, hogy az érintett kér-

désről ne szóljon. Ilyesmiről azonban szó sincs a cseh és a szlovák esetében. Ezeket Antal László — nyilván a fő forrásául szolgáló MEILLET—COHEN szerkesztette „Les langues du monde” alapján — egy nyelvnek, „cseh-szlovák”-nak minősíti (66). Nem áll az, hogy ezeket „ma sokan két különböző nyelvnek tekintik” (17), mivel ezt a tudomány már eldöntötte; minden korszerű kézikönyvből, sőt ismeretterjesztő műből megtudható, hogy egymáshoz közel álló, de már teljesen elkülönült és egyenrangú k é t nyelvről van szó. Hasonló alapon az orosz, a beloruszt és az ukránt ugyanazon közös nyelvnyelvjárásainak lehetne tekinteni (az említett „Les langues du monde” így is tesz, de szerencsére Antal ebben már nem követi), és valamikor volt olyan felfogás is, amely csak „indoeurópai dialektusok”-ról volt hajlandó tudomást venni. MEILLET—COHEN műve a maga idején nagyszerű teljesítmény volt, sok szempontból ma is nélkülözhetetlen, de nem szabad elfelejteni, hogy idestova ötven éve, 1924-ben jelent meg, és azóta a közfelfogás, különösen elvi kérdésekben jócskán módosult. A használt forrás elavult voltának, a kellő elméleti alapon nyugvó kritika hiányának kell tulajdonítani a könyv hasonló jellegű téves állításait a „makedón” — helyesebben macedón — és a tadzsik — nyelvjárási jellegéről (47 és 66, ill. 43). Ez utóbbinak az újperzsától való elkülönülésével részletesen foglalkozik T. M. OTANSZKIJ (Иранские языки. Moszkva, 1963. 111 lk.).

Nehezen lehet megérteni, hogy Antal László egyes népnevek és nyelvek megnevezésének kérdésében nemigen vesz tudomást a hazai nyelvészet újabb eredményeiről, szóhasználatáról. Ez mindenképpen nagy kár, mert éppen a szélesebb olvasóközönség köreiben való várható elterjedésénél fogva, hivatva lenne elterjeszteni a helyes és pontos terminusokat. Sajnos, ennek éppen a fordítottja történik. Elméleti szinten is vitatható az *indogermán* műszó helyessége, amely elsősorban német nyelvterületen járatos és létrejöttében a német nacionalizmusnak is része volt. A nyelvcsaládnak valóban „többféle elnevezése is használatos” (19), de nem áll az, hogy az indogermán név „a talán leggyakoribb” (uo.), még akkor sem, ha hazánkban ez a terminus régebben valóban elterjedt. Szerzőnk ismeri az e nyelvcsaládot jelölő *indoeurópai* műszót is, mégis a hagyományokra való hivatkozással az *indogermán* megjelölés alkalmazása mellett dönt. Ez a választás a szó bizonyos járulékos politikai melléklöngéi miatt távolról sem szerencsés és éppen ilyen tartalma miatt tértek át nyelvészeink az indoeurópai terminus használatára. Következésképpen ezzel él már hivatkozott könyvében HAJDÚ PÉTER, ezt találjuk az újabb egyetemi jegyzetekben és tankönyvekben így TAMÁS LAJOSÉBAN (Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba), sőt — nyilván alapos megfontolás után — a germanista HUTTERER MIKLÓS (Bevezetés a germanisztikába) is csak *indoeurópai*kat ír.

Minden szempontból sajnálatos, hogy a könyv délkeleti szomszédainknak, a románoknak a nyelvét „rumén”-nak nevezi, sőt egyenesen ennek a magyar köznyelvben igazában soha gyökeret nem vert műszónak a használatát kívánja elterjeszteni. Erre irányuló érvelése már csak azért sem helytálló, mert ma már a tudományos nyelv sem él e terminussal, fentebb említett tankönyvében TAMÁS LAJOS *románt* ír, ha délkeleti szomszédaink nyelvéről szól; *neolatin*t, ha a nyelvcsaládot érinti. A köznyelvben még ennyi probléma sincs, mivel a szövegkörnyezet eligazít, különben is az esetek túlnyomó többségében a Román Szocialista Köztársaság névadó népéről, illetve ennek nyelvéről van szó. (Egyébként annyit igazán illene tudnia a szerzőnek, de a kiadás munkatársainak is, hogy a szomszédos és baráti országnak mi a pontos neve: a könyvben „Román Népköztársaság” szerepel. Ez is annak a bizonyítéka, hogy a kiadvány nem éppen a legfrissebb információk alapján íródott!)

E két különösen kirívó terminológiai probléma nem áll önmagában. A kisebb lélekszámú nyugati szláv nyelvek közé tartozik a *felső- és alsószorb*, a könyvbe azonban mechanikusan, minden megfontolás nélkül MEILLET—COHEN-ből „*szorab* vagy *vend*” került (66). Ez kettős hiba: a „*szorab*” a francia *sorabe* indokolatlan átvétele, a *vend* pedig ebben az értelemben a régebbi német szakirodalomban volt járatos. Fentebbi használata különösen zavaró, mert e névvel nálunk a Dunántúl délnyugati megyéiben élő szlovén népcsoportot szokták jelölni. Nem helyeselhető a *bolgár* alak mellett a *bulgár* szerepeltetése, mivel ez elvonással a latin *Bulgaria*-ból való. Éppen az ilyen kiadványok egyik rendeltetése lenne, hogy a népek, illetve nyelvük neveinek helyes használatára útmutatást adjanak. Pontatlan a „*malgasz*” (244, 247) a helyes *malgas* helyett, indokolatlan a „*megrel*” terminus használata (140, 144) a bevett *mingrel* helyett (a nyelv részletes bemutatásakor már ez is szerepel), szokatlan a „*kald*” a *kaldeus* megnevezésére. Nem folytatatom ezek felsorolását, csak ismételteln sajnálkoznom kell, hogy a kiadvány nyelvi megjelölései nem elég megbízhatóak, így terminológiai eligazítóként való használata csak kritikái fenntartásokkal ajánlható.

A továbbiakban a kötet néhány fejezetének szövegéhez fűzök észrevételeket. A recenzió terjedelme nem ad módot rá, hogy az e fejezetekkel kapcsolatos valamennyi

megjegyzésemet megtegyem, ennek kapcsán azonban igyekszem a kiadványt általában jellemző fogyatékosokra rámutatni.

Az uráli nyelvcsaláddal foglalkozó fejezet elején esik szó e nyelvek rokonságának kutatásáról, így Sajnovics és Gyarmathi munkásságáról (108). A könyvet elégtelenítő számos sajtóhiba egyike, hogy Sajnovics Demonstratio-jának címe hibásan szerepel. Ő ugyanis kiválóan tudott latinul és *Lapponum*-ot írt, nem pedig „Lapporum”-ot, amint a kiadvány szövegében szerepel. Annál is inkább kénytelenem vagyok ez szóvá tenni, mert nem ez az egyetlen ilyen természetű, felületességéből eredő eset, és ez minden valószínűség szerint nem vagy nem csupán a „nagyvonalúan” végzett korrektúrának tudható be. A fejezet szerzője Sajnovics művéről sommásan így nyilatkozik: „Fogyatékosága munkájának, hogy csak e két nyelvre [azaz a magyarra és a lappra] van tekintettel, s azok rokonságát is főleg szóegyezésekkel bizonyítja” (108). Ha Antal Lászlónak nem volt ideje kézbe venni a kötetet, amelynek a tetemes részét éppen a grammatikai, alaktani összevetéseket tartalmazó „Elenchus” alkotja, még mindig módja lett volna rá, hogy előlvasa ZSIRAI MIKLÓS értékelését: „A magyar—lapp nyelvrokonság bizonyításának súlypontja a szóegyeztetéseken és az alaktani elemek egybevetésén van” (A modern nyelvtudomány magyar úttörői. Bp., 1952. 26). Továbbá: ha igaz is, hogy az egybevetések túlnyomórészt a lappal történnek — quod erat demonstrandum! — Sajnovics gyakran hivatkozik finn, olykor észl. adatokra is.

A fogalmazási pontatlanságokra jellemző a következő mondat: „Sőt, az a nézet is megdőlt (én ritkítottam. B. F.), miszerint az uráli meg az altaji nyelvek egy közös ősnyelvre mennének vissza, tehát egymás rokonai lennének” (109). Ez a nézet nehezen dőlhetett meg, hiszen a hipotézist meggyőződen soha nem igazolták, de ma is vannak hívei, tehát mindig is *v i t a t o t t* volt, ma is az. Hasonló természetű példa: „volt ezen kívül egy ún. jésített *sz* is, tehát egy, a mai magyar *szj* hangcsoportnak megfelelő értékű hang” (115). A népszerűsítő jelleg semmiképpen sem jogosít fel rá, hogy hibásan fogalmazzunk, a magyarban nincs „*szj* hangcsoport”; egyébként a *š*-vel kapcsolatban Antal László forrása sem beszél hangcsoportról (vö. HAJDÚ: i. m. 99).

Ha már HAJDÚ PÉTER könyve szóba került, rá kell mutatnom arra is, hogy Antal László ennek adatait felületesen veszi át. Az uráli—indoeurópai egyezések említésekor az indoeurópai **medhu* és **koto* szavak mellől elmaradt a * (116; vö. HAJDÚ 45, ahol természetesen szerepel) és ezt semmiképpen sem menti a népszerűsítő cél. Magának HAJDÚ-nak a könyve is a szélesebb közönséghez szól (ugyanannál a kiadónál jelent meg!), de ha Antal a „csillagot” túl tudományosnak vélte, mindjárt meg is jegezhetette volna, hogy ez a kikövetkeztetett alapnyelvi alakok és szavak jelölésére szolgál, és szövege így tett volna eleget a tudománynépszerűsítés követelményeinek.

A sietős olvasás, az elkapkodott kivonatolás eredményeképpen a forrásmű hiteles adatai olykor eltorzítva kerülnek át „A világ nyelvei”-be. Művének 111. oldalán HAJDÚ PÉTER említi, hogy a finnugor alapnyelv „ismerte a többes szám és a kettős szám jelét”, majd arról ír, hogy „A kettős számot egy *-ka* végződés fejezte ki”. Antal Lászlónál ez már így jelenik meg: „A többes számot egy *-ka* végződés fejezte ki” (116; közismert, hogy a finnugorban a többes szám jele a *-t*; a magyar *-k* önálló fejlődés eredménye). A marik nyelvével kapcsolatban a mi kiadványunkban ez áll: „az új irodalmi nyelv alapja a mezei mari nyelvjárás lett” (127), HAJDÚ könyvéből azonban megtudjuk, hogy hiába alkotják a mari nép többségét a mezei marik, az ő irodalmi nyelvük mellett a hegyi marik számára is szükség volt egy különálló irodalmi nyelv kiművelésére (i. m. 231—2).

Anyanyelvünkkel, nyelvjárásainkkal és szókészletünkkel mintegy három lap foglalkozik az ismertetett műben. Sajnos, ezek sem mentesek a hibáktól. Az *abból* nyelvjárás *abbú* ejtése — a 118. lapon szereplő rövid *u-s abbu* ismét rendkívül zavaró sajtóhiba — és az ilyen *l* nélküli alakok nem az alföldi, hanem a nyugati nyelvjárás területre jellemzők. A német jövevényszavaink felsorolásában szereplő *föld, rét, határ* (119) német származtatását már a SzófSz. is elutasította (ugyanígy: BÁRCZI, A magyar szókincs eredete. Bp. 1958². 99).

A könyv elején levő „Bevezetés” a nyelvrokonság fogalmát, a genealógiai osztályozás módszerét, a tipológiai csoportosítás kérdéskörét elvben helyesen mutatja be. Kár, hogy a valóban szemléltető és klasszikusnak számító példa (a *-ct-* hangcsoport szabályos eltérései az egyes újlatin nyelvekben) mellett még egy, mégpedig finnugor nem szerepel. Ilyennek beiktatása HAJDÚ műve alapján különösebb utánajárást sem igényelt volna, és ez a magyar közönség számára nem kevésbé lett volna érdekes. A tipológiai csoportok közül Antal László hármat (*gyökérizáló, agglutináló, flektáló*) mutat be (13—14). Nézetem szerint ide kívánczok a bekebelező-poliszintetikus is, mivel erről a későbbiek során az indiai nyelvekkel kapcsolatban említés is történik (297). Az agglutináló és flektáló típus a könyvben közöltek alapján egyértelműen nem választható szét. Igaz az, hogy a

flektáló típus a maga teljes tisztaságában, az agglutinálótól mindenben eltérő jellegzetességében ritkán jelenik meg, mégis az előadottak mellett célravezető lett volna a tőhangzó váltakozását mint az egyik fő ismérvet megadni. Néhány jól megválasztott példa (pl. a többes szám képzésére a német *Vater/Väter*, angol *foot/feet*-típus, az igeragozásban az orosz *оды/едь*, a latin *tango/tetigi* vagy *vivo/vixi*) alapján az agglutináló és a flektáló rendszer lényegbeli különbsége könnyen érzékeltethető lett volna. Az indoeurópai nyelveknek az „Ablaut” nem egyszerűen „érdekes vonása” (26), hanem az egyik legsajátosabb tipológiai jegye; ezen mit sem változtat, hogy ez az ősi jellegzetesség a mai nyelvfejlődési fokon már visszaszorulóban van.

Ezzel át is térnék az indoeurópai nyelvcsaláddal foglalkozó fejezetre:

32.1.: A könyv nem közli, hogy a hindi India egyik államnyelve, az urdu pedig Pakisztáné.

43.1.: A kurdok száma nem 3, hanem legalább 6 millió; egyesek szerint ennél is több. — Itt kívánom megjegyezni, hogy a valamely nyelven beszélők számának megadásában sok a hiányzó vagy kétséges adat. Nem csupán a szerzőkön múlik, ha a számadatok ellenőrzésre szorulnak, az esetek többségében azonban ezek a számok elavult forrásokon alapulnak.

44.1.: A magyar olvasó számára nem érdektelen, hogy a 13. században Magyarországra költözött jászok őseinek a Kaukázus vidékén maradt csoportjai az *alánokkal*, egy másik iráni néppel egyesültek és ők az *osztok*.

50.1.: A görög nyelv történetének nyomon követése pontatlan. Elsikkadt a magyar szókinésre is befolyással volt középgörög vagy bizánci (i. sz. 6—15. sz.). A szoros értelemben vett újjörög a bizáncit követi. A mai nyelvi helyzet jellemzője a klasszicizáló-konzervatív *katharevusza* és az élő nyelvhasználatot képviselő *dimotiki* küzdelme. Van ugyan ilyesmiről szó a könyvben, de a fogalmazás nagyon homályos, a *dimotiki* név szerinti említése is hiányzik.

53.1.: Belgiumnak a francia nem nemzeti, hanem az egyik államnyelve.

54.1.: A katalán átmenetet képez a provanszál és a spanyol között. TAMÁS LAJOS, i. m. 23). A könyv fogalmazása („Igen közel áll a spanyolhoz”) félrevezethet.

59—63.1.: A germán nyelvekkel foglalkozó rész igen gyengén sikerült. Nagy kár, hogy Antal László nem támaszkodott HUTTERER MIKLÓS kitűnő összefoglalására (Bevezetés a germanisztikába), mert így korszerű ismereteket közvetíthetett volna és a germán nyelvi csoportok között megkülönböztethette volna az északi-tengerit (angol, fríz, ózsász) is. Módjában állott volna az is, hogy világosan elkülönítse a németalföldit (két változata a holland és a flamand, származéknnyelve az afrikaans), a mai alnémetet (ez az északi német területeken beszélt, de a pusztá nyelvjárásnál magasabb szintű, irodalmi nyelvül is szolgáló nyelvi változat) és a felnémetet. A kisebb jelentőségű pontatlanságokra most nem térek ki, azt azonban mégis egyértelműen ki kell fejezni, hogy a jiddis a felnémetből kivált önálló germán nyelv, nempedig a „felnémet egyik frank eredetű nyelvjárása” (61). Az ilyen fogalmazás mindenképpen kerülendő, mert félrevezet, még akkor is, ha a mondat további része („mely a XIV. századtól kezdve az európai zsidóság nyelve lett”) ezt némiképpen helyesbíti. Ezzel viszont az a baj, hogy a jiddis csak a német művelődés hatáskörében élő zsidóknak vált a nyelvvé, a spanyolországi zsidók például nem ezt beszélték.

A kötet terjedelmének mintegy kétharmad részét kitevő többi fejezetről, mivel az ezekben tárgyalt nyelveket nem ismerem, érdemben nyilatkozni nem tudok. Található azonban ezekben is olyan tévedés, elírás, ami a fentebbiek alapján erősen megingatja a szöveg tudományos hitelébe vetett bizalmat. Néhány ilyen megjegyzés:

90.1.: A ma Izraelben beszélt héber nyelv neve, az *ivrit* nem szerepel a könyvben, bemutatása is túl sommás. A héber írás Antal László szerint „a magánhangzókat tökéletlenül jelzi”. Ez így téves, pusztán arról van szó, hogy eredetileg a magánhangzókat nem jelölték és a később bevezetett diakritikus magánhangzó-jeleket ma is gyakran elhagyják. (Ez egyébként így van az arab írásban is.) Az *ivrit*ben valóban nagyon sok a jövevényszó, de vajon ez csak erre a nyelvre jellemző?

139.1.: A kalmük nem török, hanem mongol nyelv (a 182. lapon már a megfelelő helyen szerepel).

147.1.: Az abház és a cserkesz nyugati kaukázusi nyelvek, nem a keleti csoport tagjai (vö. a kiadvány 140. lapját).

177.1.: A *gagauzt* nemcsak Bulgáriában és Romániában beszélik, hanem a Szovjetunióban (a Moldvai és az Ukrán SzSZK-ban) is. — A karakalpak nem turkomán, hanem kipesak típusú nyelv.

179.1.: A 8. századi türk szöveg mai oszmán-török átírása rendkívül gondatlan, a veláris *ı* és az *ş* jelölése elmaradt (az eredeti szövegben szerepelnek!)

181.1.: A mongol nyelvekben a szókezdő *l-* és *r-* valóban hiányzik, *n-* azonban van.

194. l.: A csukcs-kamesatkai nyelvek magánhangzó-harmóniája nem azonos az uráli nyelvekével. Ez utóbbiakban a harmónia a palatális-veláris elv szerint történik, míg az előbbieken a horizontális nyelvállás a döntő, tehát *e* és *o*, ill. *i* és *u* állhat egymás mellett, de *e* és *i* nem.

195. l.: A paleo-szibériai nyelvek közül a legújabb felfogás a csukcs-kamesatkai és jukagir-csuvas csoportok között egyre szorosabb kapcsolatokat tesz fel.

Mindent összevetve: „A világ nyelvei” nem felel meg annak a feladatnak, amelyet hivatva volna betölteni. A források közül nem egy már elavult, a korszerűek felhasználása pedig nem a kellő gondossággal történt, feltűnően sok a ténybeli hiba és a pontatlan, félreérthető fogalmazás. Az egyes részek összehangolása nem mindig sikerült, az egyes nyelvek, nyelvcsaládok bemutatásának és tárgyalásának mértéke nem mindig áll arányban a magyar közönség érdeklődésével, egyes nyelvek esetében az általános tájékoztató adatok olykor magának a nyelvi anyagnak a rovására túltengenek. Mindezek a fogyatékoságok különösen súlyosak, mivel ismeretterjesztő kiadványról van szó, és ennek szakmai minőségét az érdeklődő olvasó nem tudja megítélni. Ezt a könyvet a forgalomban levő példányok elfogyása után nem lenne helyes újra kiadni, viszont kívánatos, hogy könyvkiadásunk a meglévő igény kielégítéséről hasonló természetű új mű megjelentetésével gondoskodjék.

BAKOS FERENC

Martti Räsänen: Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen

Helsinki, 1969. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII, 1. Suomalais-Ugrilainen Seura. 534 l.

Ritkán fordul elő egy tudományág történetében, hogy három alapvető munkát egyazon tudós adjon kollegái kezébe, mint azt MARTTI RÄSÄNEN tette összehasonlító török hangtana (Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen, *Studia Orientalia* XV, 1949), majd alaktana (Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen, *Studia Orientalia* XXI, 1957) után most etimológiai szótára kiadásával. Bár a török nyelveknek eddig is volt egy-két olyan szótára, mely etimológiát is közölt, sőt olyan is, amely címében viselte az etimológiai jelzőt (VÁMBÉRY ARMIN, *Török-tatár nyelvek etimológiai szótára*, Bp., 1877) valójában csak mostanra érett meg a feltétele és vált elkerülhetetlenül parancsolóvá szükségessége annak, hogy a török nyelvtörténeti kutatásokat egy etimológiai szótár lendítse túl egy bizonyos holtpontra. Hogy valójában ez a helyzet, azt az is bizonyítja, hogy egyszerre több török etimológiai szótár elkészüléséről illetve készülésétől van tudomásunk. A sort JEGOROV csuvas etimológiai szótára nyitotta meg (Этимологический словарь чувашского языка, Чебоксары 1964). Sir GERARD CLAUSON ötörök etimológiai szótára nyomdában van, nemrég jelent meg a moszkvai nyelvtudományi intézetben készülő török etimológiai szótár próbafüzete és Budapesten hallottuk HASAN EREN beszámolóját a készülő oszmántörök etimológiai szótarról.

RÄSÄNEN munkája egy hosszú, kiemelkedő eredményekben gazdag életmű eredményein alapszik, azok összefoglalása. Külön is tiszteletet ébreszt az a tény, hogy ez a tekintélyes terjedelmű munka egy ember műve egy olyan korban, amikor már a kollektív munkák kerültek előtérbe. Ez bizonyos korlátokat is jelentett, de azzal az előnnyel járt, hogy egy egységes szemléletet tükröz. Ebből érthető, hogy a könyv pozitív oldalai különösen ott szembetűnőek, ahol a szerző saját előmunkálatai jelentősek, mint például a volgai török és finnugor nyelvek kapcsolatai vagy az uráli és altaji összefüggések esetében: sok maradványt találhatunk a szibériai török és mongol nyelvek kapcsolatainak, az orosz-török párhuzamoknak, az oguz és kipesak nyelvek arab és perzsa elemeinek tárgyalásakor is. Az is természetes, hogy számos esetben javítja, bővíti saját addigi eredményeit, újakkal cseréli fel korábbi etimológiáit, míg más esetekben eddigi kutatásokat összegez.

A szótár egyes etimológiáit természetesen vitatni fogják, ez azonban még ezekben az esetekben is a könyv érdeme lesz. Már a szótár első átolvasásakor is nyilvánvaló, hogy a sokoldalú összehasonlító anyag teszi RÄSÄNEN művét olyan nélkülözhetetlen munkaeszközzé, amely nélkül a jövőben lehetetlen lesz az összehasonlító turkológia, sőt altajisztika területén dolgozni. Valószínű az is, hogy a könyv körül kibontakozó vita középpontjában elsősorban a török etimologizálás módszertani kérdései fognak állni, ezekre azonban nincs mód egy ismertetés keretében kitérni. Itt csak annyit jegyezni meg, hogy a történeti-földrajzi szempont következetes érvényesítése RÄSÄNEN etimológiai szótárának értékét bizonyára tovább fokozta volna.

RÁSÄNEN munkája körüli viták nyilván az altajisztikai szakfórumokon fognak kibontakozni. Az ilyen természetű munkákat azonban nemcsak a szakemberek fogják használni, hanem azok is, akik a turkológia valamelyik szomszédos területét művelik. Míg a turkológusok gazdag adattárát és ösztönző ötleteket kapnak, a kivülálló a szócikkeket kidolgozott és a tudomány mai egyedül lehetséges álláspontjának tarthatja. Ez az esetek nagy többségében valóban így van, de értékelésükhöz figyelembe kell venni a räsäneni koncepciót a török nyelvtörténetről. Az alábbiakban ehhez fűznék néhány, inkább tájékoztató jellegű, megjegyzést.

RÁSÄNEN fenntartás nélküli híve az uráli és altaji nyelvek genetikus rokonságának, amit ma már szinte egyetlen egy altajista sem tart tudományosan bizonyított ténynek, azok sem, akik egyébként az altaji nyelvek rokonságában nem kételkednek. A RÁSÄNEN-féle urál-altaji egyeztetések fő nehézsége az, hogy túlságosan sok hipotézis szükséges elfogadásukhoz. Ennek illusztrálására álljon itt egy példa: (p. 8)

tö. *ayil* „Hürde” (> ung *ól*) ~ mong *ayil* „Nachbarzelt” ~ ma *falga, falka* „Familie, Dorf, Strasse” (Metath) ~ ung *falv, falv* (Metath), ostj *pöyäl, wog päßl*. Ezt az etimológiát már GOMBOCZ is tárgyalja (EtSz, egy másik török taggal: *balig*), szerepel SAUVAGEOT egyeztetései között (Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques, Bp., 1929, pp. 17, 59 a *p*-nélküli alakokat esetleg mandzsu jövevénynek tartja, de a *b*-s alakokat is ide sorolja), tárgyalja az összefüggést többek között MENGES (Rocznik Orientalistyczny XVII, 1951–52, pp. 76–77 a kitan *wa-li* idekapcsolásával), COLLINDER (Fennougric Vocabulary, Stockholm 1955, p. 147 a korábban idesorolt szamójét tag kizárásával, de p. 77 még cf.-el utal a jurák adatára), és korábban maga RÁSÄNEN is (Stud. Or. XVIII: 3, p. 5). (A szó további irodalmát l. DOERFER, Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen II, Wiesbaden 1965, pp. 83–84, TESz, MSzFgrE).

Ahhoz, hogy a szócsalád urál-altaji alapon egyeztethető legyen, a következőket kell feltételezni: 1. Az ugor szónak uráli eredetűnek kell lennie (a néhány finn falunév idetartozása több szempontból is kétes), 2. Az ugor szavak közül vagy a magyarban vagy az obiugorban metatézist kell feltételezni. 3. Ha a magyar szóban volt metatézis, úgy az ugor alaknak kell őriznie egy uráli **payil* formát. 4. Egy ilyen alak azonban nem lehet alapszó (vö. HAJDÚ, Bevezetés az uráli nyelvtudományba, p. 53), ha viszont képzett szó, úgy feltételeznünk kell, hogy a képzés még az urál-altaji együttélés idején történt. 5. Ebben az esetben természetesen etimologizálnunk kellene a tövet és a képzőt. 6. Az uráli alakokkal szemben álló altaji alakok közül a mandzsuban ismét metatézist kell feltételeznünk (RÁSÄNEN idézett korábbi cikkében fordítva, a török és mongol alakokkal tesz fel metatézist). 7. A mongol *ayil* alak visszavezethető egy korábbi **ayil*-ra, de ahhoz, hogy egy **payil*-ra vezessük vissza a középmongolban *hayil* és a monguorban *xayir* alakot kellene találnunk, holott a középmongolban *ayil* a monguorban pedig *ayir* van (l. DOERFER, i. h.). 8. Hogy ezt a nehézséget áthidaljuk, a szót a mongolban tarthatjuk török jövevénynek (ami nagyon valószínű), de akkor az altaji egyeztetés egyik tagja elesik. 9. Ha a mandzsu *falja* és *falxa* (nem *falka*) adatokat metatézisnek fogjuk fel (*falja* < **falyj* < **palyj* < **payil*) úgy el kellene választanunk ezt a szót a mandzsu *jalan*, nanaj *palan* szótól, mellyel pedig biztosan összetartozik, vö. ma *falja* „abgegrenzter Platz, Stelle; Stadtviertel, Amtstelle, Gäscheftszimmer, Büro; Grossfamilie, Sippe, Zahlwort für Grundstücke und Häuser” (HAUER), *jalan* „begränzte Raumfläche, Tenne, Opferstelle auf freigemachter Erde, Fussboden, Dorf- oder Stadtviertel, begrenzte Zeit, Weile” (Hauer), nanaj *palan* „padló”, l. még mandzsu *falangya* „zum Erdboden gehörend, auf dem Fussboden stehend” (HAUER). 10. Ki kellene zárni, hogy a mandzsu szó eredeti jelentése „lapos (hely, tárgy)”, mert különben nagyon valószínű, hogy a szó a „tenyer, talp” jelentésű ősi mandzsu-tunguz szócsaládba tartozik, melynek alakja **palgan* > **panqan*, vö. nanaj *palgan*, ulesa *palqan*, negidál *qalqan*, even *halqan*, solon *alqan*, evenki *halqan* „talp” illetve mandzsu *falangyó*, nanaj *painga*, ulesa *pan'a*, ude, orocs *xan'a*, negidál, even, orocs, ude, evenki *xanqa* „tenyér” (ehhez tartozik a mongol *halayan* < **palayan* „tenyér”). Ha ugyanis ehhez a szócsaládkhoz tartozik, akkor a *tö* **pal* és az egész etimológiai összefüggés elesik. Ebben az esetben azonban kiesik a második altaji tag is. 11. A török szót el kell választani a következő szavaktól: *ayim* „emelkedés”, *aylš* „ua.” *ay-* „emelkedni” — amint ezt RÁSÄNEN teszi. Ez azonban ezért ütközik nehézségbe, mert a török szó eredetileg karámot, az állatokat bekerítő kerítést, állatoknak emelt enyhelyet jelent. A fenti hipotézisek egyikét-másikat mérlegelni lehetne, de együtt elegendő okot adnak arra, hogy ezt az etimológiát, mely, mint erre fentebb utaltam, elég széles körben elterjedt, erős fenntartással fogadjuk.

Még kevésbé valószínű például a következő összefüggés: *tö tart-* „húzni” ~ mong *tata* „id.” ~ tung *tana-* „id.” ~ fi. *tarttu* — Itt feltételeznünk kellene, hogy a mongol szó egy **tarta-* alakra megy vissza, de az *-rt-* a mongolban közönséges (*bortuyu* „henger”,

čartu- „jeges felső réteget alkotni havon”, erte „korán” stb.). Hasonló alakokból a tunguz adat sem mehet vissza egy *larna- alakra stb., stb.

RÁSÁNEN nem kételkedik a török, mongol, madzsu-tunguz és koreai nyelvek genetikus rokonságában sem. Itt elsősorban RAMSTEDT és POPPE nyomán halad. A kérdés jelenleg az altajisták vitáinak középpontjában áll. Akárhogy fog eldőlni ez a vita, annyi már most bizonyos, hogy az ún. „altaji” etimológiák nagy részét el kell vetnünk. Világos ez például RÁSÁNEN következő etimológiájánál (p. 524):

ujgur stb. *üzengü* „kengyel” ~ mong *dörüge* „ua.” ~ tung, sol *duręŋki* „ua.” Noha látszólag egy olyan világos esetről van szó, melyben az egyeztetésnek mindhárom altaji nyelvágban megfelelése van, az „altaji” etimológia, melyet RÁSÁNEN problémátlanak jelez, tárgytörténeti, hangtani és etimológiai okok miatt elfogadhatatlan.

A török és a mongol szó kapcsolatát már GOMBOCZ felvetette (KSz XIII, 1912—1913, p. 5), majd RAMSTEDT (KSz XVI, 1916, p. 74) és POPPE (UJb VI, 1926, p. 113) is elfogadta. JOKI (MSFOu 103, p. 128) kérdőjellel ugyan, de szintén magáévá tette. POPPE az etimológiát olyan bizonyosra vette, hogy éppen ezt a szót választotta az alapvető altaji hangtörvények illusztrálására a XXIV. Nemzetközi Orientalista Kongresszuson (I. UAJb XXX, 1958, pp. 95—97).

A fémkengyel a legújabb régészeti kutatások szerint (I. VAJNSTEIN: Sov. Étn. 1966: 3, pp. 60—81, további régészeti irodalmat és a szó összes altaji adatait I. disszertáciomban: Az altaji nyelvrokonság vizsgálatának alapjai, kézirat Bp. 1970, pp. 472—477) nem régebbi a VI. századnál. A hurok-kengyel ennél valamivel régebbi lehet (III.—V. szd.). Ez pedig annyit jelent, hogy a feltételezett altaji alapnyelvet az i. sz. III.—V. századra kellene tennünk, amiről természetesen szó sem lehet.

Hangtani nehézsége az egyeztetésnek, hogy a csuvas *yǝrana* csak egy **irǝŋä* alakra vezethető vissza (I. tatB *izǝŋgü*, sujg *ezeŋgo*, hak *izǝŋi*, tuv *ezeŋgi*, jak *isǝŋä*). Az egymástól távoli és sok archaikus vonást őrző nyelvekben előforduló szókezdő illabiális a többi nyelvek ü-jével szemben legalábbis ősi török nyelvjárási kettősségre vezethető vissza. Külön magyarázatot igényel a mongol elsőszótagebeli ü szemben a török ü-s alakokkal, ami egyébként nem példa nélküli. A török szóban az altaji egyeztetés érdekében egy *y*-szókezdőt kell feltételeznünk (a csuvas *y*-kései, másodlagos fejlemény, valószínűleg az a csagatáj *yüžǝŋü* és a gagauz *yözeŋi y*-je is, melyek egyébként RÁSÁNENNél hiányoznak). Nem egyeznek a többi szótagek magánhangzói sem.

A mongol *dörüge* szó világosan levezethető a mongol *dörü* „hurok” szóból. Ezt jól mutatják a következő szavak: Mongolok Titkos Története *dörebü* „karika”, irodalmi mongol *dörü* „vas vagy kötélt orrkarika (szarvasmarháé), vezetőkötél (szarvasmarháé), egy kosár kötélből készült füle”, *dörübü* „kötőfék, kutyapóráz, kötélt-kengyel”, *dörügebü* „kötélt-kengyel (szamáré, tevéé)”. Hasonló szavakat bőven idézhetünk a nyelvjárásokból is. Szemantikailag vö. a magyar *kengyel* szónak legutóbb RÉDEI által javasolt etimológiájával (MNY. LXVI, 1970, pp. 225—227 **kégy* „kör, karika” + *el*, és német *Stegreif*).

A tunguz és a szolon szavak kései jövevényszavak a mongolból.

RÁSÁNEN világosan látja, hogy az altaji nyelvek ősi viszonyának tisztázását igen megnehezíti a sok és különböző korú és irányú kölcsönzés. A könyv egyik erénye éppen ezeknek az átvételeknek a feltárása. RÁSÁNEN véleménye azonban eltér az általános véleménytől a török nyelvbe került legrégebbi mongol elemeknek a korát illetően. Szerinte már az ótörökben (tehát a VII—X. században) és a középtörökben (ez nála KÁSCARÉ 1072/1266 anyaga) voltak mongol jövevényszavak. Az altajisták többsége szerint a török nyelvek mongol jövevényszavai nem régiebbek mint a mongol kor, tehát a XIII. század. Ez a vélemény nem teljesen megalapozott. Már LIGETI rámutatott arra, hogy a KÁSCARÉ-nál található olyan szavak, mint *oima* „lábbeli készítéséhez használt türkmén nemez”, melynek a mongol, mandzsu és szamojéd megfelelőikkel való összetartozása igen régi, nem lehet ősi altaji örökség (MNY. LIV, 1958, pp. 437—438, ld. még NYK. XLIX, 1935, pp. 268—271). Ezt a szót RÁSÁNEN a törökben mongol jövevényszónak tartja. E mellé állíthatjuk például az ugyancsak KÁSCARÉ-nál először előforduló *čagır* „blauaugig” szót, mely a mongol *čakır* „nagyon fehér, világos” (< *čǝ- „fehérnek lenni”) származéka, s melyet RÁSÁNEN ugyancsak helyesen származtat a mongolból. Lehetséges, hogy ezek a XI. századi mongol szavak karakitaj közvetítéssel kerültek a törökséghez. RÁSÁNEN azonban ennél korábbi réteget is feltételez. Így például: (p. 88) atü, mtü *buluŋ* „Winkel, Ecke” < mo *buluŋ* „Ecke, Winckel”. A török szó előfordul már a rovásírásos és ujgurírásos török emlékekben is (ld. Древнетюркский словарь, p. 124). RÁSÁNEN azért tartja ezt a török szót mongol jövevénynek, mert szerinte a *buluŋ* alak egy **buŋuŋ* formára megy vissza, ez pedig egy török *muŋuš* (< **buŋuš*, p. 344) szó mongol megfelelője. Nincs semmi indokunk arra, hogy ne feltételezzük, hogy a török nyelvekbe az ótörök korban, sőt annál régebben is bekerülhettek mongol jövevényszavak. Ennek azonban az a fel-

tétele, hogy a török és a mongol nyelvek az ótörök korszakban és előtte is érintkeztek. Ha azonban ezt feltételezzük (és minden okunk meg van rá, hogy feltételezzük), akkor összeomlik az az érvelés, amely az ősi török—mongol egyezéseket azért tartja genetikusan rokonság eredményének, mert a régi török nyelvek, köztük a csuvas nem érintkezett a mongollal (ld. RAMSTEDT: „Es genügt hier klargelegt zu haben, dass das tschuwassische eine regelrechte entwicklung der türksprache ist und zwar ohne jede direkte berührung mit dem mongolischen”: JSFOu XXXVIII, 1922—23, p. 34).

A szócikkek vezérszava az a nyelvi adat, amelyet RÁSÁENEN az ősi alakhoz legközelebbállónak tart, de a szócikkek élén legtöbbször nem áll a kikövetkeztetett csillagos alak. Ez a rendszer főleg az indexkötet megjelenéséig igen meg fogja nehezíteni a szótár használatát azok számára, akik nem ismerik RÁSÁENEN koncepcióját. Így például RÁSÁENEN szerint a köztörök *z*-vel szemben a csuvas és mongol *r* megőrzött altaji régiség. Ezért a török *bädiz* „die Verziehrung, Skulpturarbeit” szó **bedir* alatt található meg (a KÁSGARITÓL idézett *bädär* alak BROCKELMANN hibás olvasata, helyesen: *bädüz*), mert a mongolban *beder van*. Sajnos ez a rendszer is következtelen, mert a *yayiz* „braun, Braunes, braune Erde, Erde” szónak akkor *yayir* alatt kellene lennie, de *yayiz* alatt található, ugyanígy *yultuz*, *yüz*, *yüzük*, *tüz* stb.

Azokban az esetekben, ahol RÁSÁENEN csillagos alakokat tesz a szócikk élére, nem mindig veszi figyelembe a rekonstrukció alapjául szolgáló összes adatokat. Így például az **öč-ak* „Feuerstelle” (p. 356) alakból nem lehet levezetni a csuvas *vužax* alakot, ez a csuvasban **vužax* formát eredményezett volna. Minden további nélkül lehet azonban vezetni a csuvas alakot egy feltételezett **öt-čak* formából (> **vušax* > **vučax* > *vužax*). Csak ez lehet a helyes kiinduláspont, mert a szó az *öt* „tűz” szóból van képezve egy *-čaq* képzővel. Ennek a főleg diminutív funkcióval rendelkező képzőnek van a régiségben *-čūq* alakja is, és a régi ujurírásos török emlékekben a tűzhely neve *otčūq* (ld. Древне-тюркский словарь, p. 373).

Ismeretes, hogy a török nyelvemlékek legtöbbje olyan írásokkal íródott, amelyek többértékű betűket tartalmaznak. Így például az ujur és az arab írásban egy szót egyformán lehet *o*-val és *u*-val olvasni, és a helyes olvasatot csak az élő nyelvjárási alakok alapján lehet meghatározni. Ha ezek hiányoznak, vagy hiányoztak az ujur arabírásos forrás kiadásakor, úgy számolnunk kell avval, hogy a szótár kiadói rossz olvasatot adtak. Ez pedig téves etimológiához vezethet. Így például RÁSÁENEN az ujurban *kolayuz*, az arabírásos KÁSGARINÁL *kolabuz*, *kolavuz*, az ugyancsak arabírásos csagatájban *kolavuz* alakot olvas, míg IBN MUHANNÁNÁL *kulavuz*-t. Holott az oszmántörök *kulavuz*, *kulavuz* és a kazáni tatár *kolaviz* (< *kulavuz*) alapján minden régi emlékből *u*-t kell olvasni az első szótagban. (IBN MUHANNÁNÁL BATTAL már helyesen *u*-t olvasott). Ebben az esetben azonban elesik a MENGES által javasolt és RÁSÁENEN által elfogadott etimológia, mely ezt a szót a „kéz” jelentésű *qol* szóból vezeti le (ld. osm *kol*, tat *kul* (< *kol*), ez utóbbi hiányzik RÁSÁENENNÉL). Meg kell jegyezni, hogy a RÁSÁENEN által idézett *kolobroqos* (= *kolovros*) alak mellett van *kolovroqos* (= *kulovros*) is (ld. BEŠELIEV, Die protobulgarische Inschriften, p. 296). Ez egyben azt is eredményezte, hogy a szó nem a betűrendi helyén van.

A minket leginkább érdeklő magyar vonatkozásokat RÁSÁENEN többnyire GOMBOCZ BTLw-je alapján tárgyalja, az ezután irodalmat csak alkalmasszerűen veszi figyelembe. Itt különösen érezeti hatását az, hogy nem álltak rendelkezésre segéderek az irodalom kicédelésében. Így például *késik* szavunkat a török **kālč*, **kēč* (KÁSGARÍ *kēč*, a tkm *gēč* és az azeri *geč* alapján csak a második alak a helyes) névszóból és az abból képzett *kečik* „késni” igéből eredezteti, holott a már GOMBOCZ által feltételezett *kēč*-igét LIGETI kimutatta az ótörökből (MNY. LXII, 1966, pp. 396—398).

Természetesen nézete néhol eltér GOMBOCZÉTÓL. Így például a magyar *gyom* szót a csuvas **jom* > *som*, *šum* szóból származtatja ugyan, de szemben GOMBOCZÉVAL ettől elválasztja a török *yoŋ* „Rasen, Rasenstück” szót, ami egyébként aligha indokolt.

Saját régebbi magyar vonatkozású megállapításait kritikával kezeli. Így az általa *nyargal* szavunkra javasolt etimológiát (UAJb XIX, p. 101) itt kérdőjellel látja el (p. 207), *nyár* szavunk esetében pedig két lehetőséget említ meg: a magyar szó vagy ótörök jövevényszó vagy ősi urál-altaji rokonságban áll a török *yaz* szóval. A magyar *szérű* szó korábban javasolt etimológiáját (I. Neuphilologische Mitteilungen LVI, 1955, idézi LIGETI MNY. LV, 1959, 451—453) itt elhagyta.

A munka körülbelül kétszáz magyar szó török etimológiáját tárgyalja, s reméljük, hogy a készülő index ezeket mindenki számára könnyen hozzáférhetővé fogja tenni.¹

¹ Korrektúrajegyzet: A korrektúra olvasása közben kaptam kézhez az indexet tartalmazó második kötetet: MARTTI RÁSÁENEN, Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen II, Wortregister, zusammengestellt von ISTVÁN KECSKEMÉTI. Lexica Societatis Fennougricae XVII, 2, Helsinki 197.

Egy ilyen jelentőségű munka igazi bírálata csak egy azonos tárgyú, de jobban megírt munka lehetne. Ettől azonban messze vagyunk, s ha egy nagy lépéssel előrejutottunk, az elsősorban RÁSÁNYEN úttörő munkájának köszönhető. Az ő eredményeire építve, azokat vitatva vagy elfogadva fognak tovább haladni a török etimológiai kutatások. Az elmondottak sem a könyv hiányosságaira, csak sajátosságaira kívánták felhívni a figyelmet.

A könyv technikai szerkesztőjét, KECSKEMÉTI ISTVÁNT nehéz, fáradságos és gondos munkájáért dicséret illeti. Hasznos volt, hogy a könyv a nyomtatott lapok közé kötött üres oldalakkal is megjelent.

RÓNA-TAS ANDRÁS

Mongolian Studies

Edited by Louis Ligeti. Budapest 1970, Akadémiai Kiadó. Bibliotheca Orientalis Hungarica XIV. 590 I.

Ez a mongolisztikai gyűjteményes kötet II. Nemzetközi Mongolisztikai Kongresszus (Ulánbátor 1970. aug. 4—aug. 18) tiszteletére jelent meg és nyolc magyar valamint huszonhat külföldi szerző tanulmányát tartalmazza. A kötet kitűnő keresztmetszetét adja a nemzetközi mongolisztika legújabb eredményeinek, problémáinak.

A gyűjtemény nyelvészeti jellegű cikkei túlnyomó többségükben a mongol nyelvtörténet kérdéseit taglalják. PENTTI AALTO (Zum Periodenbau im Mongolischen mit besonderer Berücksichtigung des *Monggol-un niuča tobča'an*, 9—22) a mongol összetett mondat szerkezetét vizsgálja az igei névszók és a finit igei formák funkcióinak szempontjából. T. A. BERTAGAEV (On the Etymology of a Colour Name in Mongolian, 67—70) a mongol *köke* „kék” szó eredetét kísérl meg feltárni. Szerinte a szó eredetileg a mongolban is „ég, heaven” jelentésű volt, s ezért az ősi szókinés körébe tartozik és nem török jövevény. A szót kapcsolatba hozza a közép-mongol *hoqtorγui* „ég” szó **hoq* elemével. SĪRO HATTORI (The Length of Vowels in Proto-Mongol 181—193) egy korábban mongol nyelven megjelent (Studia Mongolica I:12, 1959) és azóta élénk vitát kiváltott cikkének bővített változatában (japánul I. Gengo Kenkyu XXXVI, 1959) megkísérl annak bizonyítását, hogy az ősmongolban eredeti hosszú magánhangzók is voltak. LIGETI LAJOS (Le tabgatech, un dialecte de la langue sien-pi, 265—308) vizsgálat alá veszi a kínai forrásokban az i. e. III. évszázad óta szereplő sien-pi törzsszövevséghez tartozó etnikai csoportokat. Ezek közül eddig a legvitatottabb az i. sz. IV—VI. században jelentős befolyáshoz jutott tabgacs vagy *t'o-pa* törzs és nyelve, melyet a rendelkezésre álló kínai glosszák és érteltesékek alapján a kitaj nyelvhez közelálló őmongol nyelvjárásként határoz meg. SĪCHIRO MURAYAMA (Die Entwicklung der Theorie von den primären langen Vokalen im Mongolischen, 359—370) az ősmongol hosszú vokálisokról folyó vitát foglalja össze, melyből különösen a nehezen hozzáférhető japánul megjelent cikkek ismertetése értékes (NOMURA, KOBAYASI, MURAYAMA, HATTORI). Murayama szerint a Mongolok Titkos Történetének kínai átírásában is megtalálhatók az eredeti hosszú magánhangzók nyomai (*dō, dō : do, dō*). D. SĪNOR (Mongol and Turkic Words in the Latin Versions of John of Plano Carpini's Journey to the Mongols (1245—1247), 537—551) rámutat arra, hogy a csak nemrégiben előkerült ún. Tatár Elbeszélés szoros kapcsolatot mutat fel Plano Carpini beszámolójával. SĪNOR az ebben található 18 szó közül kilencről mutatja ki, hogy mongol, és szemben Poppéval (ld. JSFOu LXVIII:3) a Tatár Elbeszélés mongol adatait a XIII. századra hitelesnek tartja. K. THOMSEN (Bemerkungen zur reflexiv-possessiven Deklination der Geheimen Geschichte, 553—559) egy másutt kifejtett nézetének (Aspects of Altaic Civilisation, 1963, 235—237) szempontjából vizsgálja meg a Mongolok Titkos Történetében előforduló visszaható birtokos személyragok eseteit. A nominatívuszi, genitívuszi és akkuzatívuszi formák keveredő jelöléséből arra következtet, hogy ezek kiejtése az MTT ujjur írásos eredetijének korában már egybeesett, és a kétszótagos írásmód itt is hosszúságot jelent. M. WEIERS (Zur Frage des Verhältnisses des Altmongolischen zum Mittelmongolischen, 581—590) szerint az ujjur—mongol írás nem egy korábbi nyelvállapotot tükröz szemben a kínai és pagszpaírásos szövegekével, hanem egy nagyjából azonos nyelvállapot eltérő nyelvjárási változatát.

A mai mongol nyelvek különböző problémáival is számos érdekes cikk foglalkozik. F. AUBIN (Les mesures manuelles et par référence au corps chez les Mongols. Note de folklore juridique, 23—56) a Mongol Népköztársaságban és a franciaországi kalmükök között végzett gyűjtése alapján részletes vizsgálat alá veszi a mongol mértékegységek

egy terminológiai csoportját, s ennek kapcsán megvilágítja e szókészleti csoport eredetét és funkcióját. BÉSE LAJOS (Verbal Prefixes in Mongolian Dialects, 71—92) gazdag nyelvezet-hasonlító anyag alapján elemzi a preverbiумok funkcióját, struktúráját és ezek nyelv-járási eltéréseit. S. GÓDZIŃSKI (Deux contes dagours de la région de Kouldja, 149—165) F. V. Muromszkij kiadatlan gyűjtéséből közöl két szöveget. Ezek nyelve a cicikári nyelv-járáshoz áll közel, s benne a középmongol *h-γ-* formában megőrződött. A két szöveg szó-ananyagát szójegyzék teszi hozzáférhetővé. M. N. ORLOVSKAJA (Combinability of Mongolian Adverbs with Different Parts of Speech and their Place in the Sentence, 371—375) azt vizsgálja, hogy a határozószavak hogyan kapcsolódnak az igéhez aszerint, hogy milyen a jelentésük, milyen a határozószó és az ige kapcsolatának foka és a szövegek szerzőjének szándékolt értelmezése. B. CH. TODAEVA (Zur Frage der Bedeutung des Singularsuffixes in der Sprache der Monguor, 561—563) a monguor *-γe/-ge* (< **nāgen* „egy”) egyes-számjel két funkcióját (kiemelés, egyszámjel) és kialakulását világítja meg saját gyűjtése alapján. Ts. B. TSYDENDAMBAEV (On the Language of the Mongol and Buriat Versions of the Geser Epic, 565—579) négy Geszer-változatot elemz: a pekingi fanyomatot (1716), Pajai belső-mongol változatát (1959), Imegenov Zsamcaranov által közölt ekhirit-burját Geszerét (1906, kiadása 1961) és Petrov angara-burját variánsát (1940—41, kiadása 1960). A szerző a burját változatokat a nyelvi (és tartalmi) elemzés alapján nem tartja a mongol változatoktól független verzióknak.

Gazdag anyagot tartalmaz a kötet a mongol folklorisztika köréből is. BETHLEN-FALVY GÉZA (The Mongolian and Tibetan Versions of the Tale „Hare and Lion”, 93—102) a gyenge, de okos nyúl legyőzi az oroszlánt (Thompson Kl. 715. 1.) motívumú mese tibeti és mongol változatainak viszonyát elemzi egymáshoz és a Pancsatantrához. A vizsgált változatok egy elveszett szanszkrit eredeti különböző fordításainak változatait és hagyományozását őrizték meg. A szövegek terjedésében nagy szerepe volt az irodalmi változatok folklore-adaptációinak, melyeket azután újra irodalmi megfogalmazásban rögzítettek. DIÓSZEGI VILMOS és N. O. SHARAKSHINOVA (Songs of Bulagat Buriat Shamans, 103—117) Diószegi 1957-es gyűjtéséből közöl dalokat. Különösen értékesek a dalok tartalmi háttérét megvilágító eredeti prózai szövegek fordításai. KARA GYÖRGY (Une version ancienne du récit sur Geser changé en âne, 213—246) a Geszer-kör egyik történetét őrző két érdekes leningrádi kézirat szövegét közli, s tartalmukat összeveti az 1716-os pekingi fanyomatéval. A két szöveg közül az egyik (C 296) igen régies paleográfiai és helyesírási sajátosságai alapján valószínűleg a XVI. század első felére datálható, és így régibb az eddig legrégebb ismert változatnál, a pekingi fanyomatnál. LÓRINCZ LÁSZLÓ (Die Mangus-Schilderung in der mongolischen Volksliteratur, 309—340) a mongol népi epikában előforduló démonok, rosszindulatú túlvilági lények sajátosságait elemzi bő folklór anyag alapján. G. D. SANZHEEV (An Epic of the Unga Buriats, 507—517) egy 1928-ban gyűjtött és 4314 sorból álló *üliger* tartalmát foglalja össze, s ennek kapcsán kifejti nézetét az „egyemenetes” és „kétmenetes” burját eposzok történeti összefüggéseiről. H. SERRUYS (Mongol Prayer to the Spirit of Činggis-qan's Flag, 527—535) egy a század elején A. Mostaert által az Ordoszban gyűjtött írásos szöveget tesz közzé. Az ima, melynek más változatait Heissig és Rinesen tették hozzáférhetővé, a samanizmussal keveredő lamaizmus érdekes dokumentuma. A mongóliai Dzsingisz-kán kultusszal kapcsolatos K. SAGASTER cikke is (Die Bittrede des Kilügen Bayatur und der Činggis-khan-Kult, 495—505). A Dzsingisz-kán holttestét szállító kocii útközben elakadt, s csak Kilügen bayatur Dzsingisz-kánhoz intézett kérésére után indul meg. E kérelmő ima tartalmazza a Dzsingisz-kán kultusz szinte minden vonatkozását. A cikk ezeket elemzi. J. SCHUBERT („Der Mittagstplatz des Čingis xaan”, 519—526) az 1961-es német—mongol expedíció idején talált „Dzsingisz-kán déli pihenőhelye” helynév hitelességét vizsgálja, és a hely leírását közli. C. R. BAWDEN (Notes on the Worship of Local Deities in Mongolia, 57—66), egy szöveget közöl, melyben az egykori mongol teokratikus uralkodó utasítja hatóságait egy a helyi szellemek és szent helyek tisztelőit mondandó imádság szövegének terjesztésére. Ü. KÓHALMI KATALIN (Sibirische Parallelen zur Ethnographie der Geheimen Geschichte der Mongolen, 247—264) A Mongolok Titkos Történetének néhány epizódját vizsgálja. A közösséget elhagyó Bodoncsar története (MTT 24—27 §§) a segítőszellem-héjjával a lélekmadárra vadászó sámános szibériai párhuzamaival vethető egybe. Az ellenfeleit üstben megfőző Dzsamuka (129 §) a teljesen megsemmisítő szertartást végzi, a hátgerinc eltörése a vértelen kivégzés formája (140, 245 §§). Ezek a nemzeti társadalom hitvilágát tükrözik, s délszibériai párhuzamaik az MTT keletkezéséhez szolgáltatnak adatokat. Tematikusan az előbbi cikkhez kapcsolódik P. RATCHNEVSKY (Über den Mongolischen Kult am Hofe der Grosskhane in China, 417—443) cikke, aki a Kínában uralkodott mongol Jüan dinasztia udvarában élő kultikus szokásokat ismerteti a Jüan-si és néhány más kínai forrás alapján. Tártyalja az őskultuszt, a lóteilibációt, az ételégetést, a „szerecsét-

lenség elvetésének és a szerencse elnyerésének” szertartását, a terheseknél és betegeknél alkalmazott szokásokat. Külön érdeklődésre tarthat számot a császárok temetkezési szokásainak részletes leírása. P. POCHE (Über den Inhalt und Rekonstruktion des ersten Mongolischen Gesetzbuches, 377—416) a Dzsingisz-kán törvénykönyvéről fennmaradt tudósításokat és forrásokat elemzi, míg D. M. FARQUHAR (Some Technical Terms in Ch'ing Dynasty Chinese Documents Relating to the Mongols, 119—127) mintegy 40, a XVII. és XVIII. századi dokumentumokban használt, főleg adminisztratív terminust magyaráz. Ezek egy része kínai, de speciális jelentése van, más részük mongol terminusok kínai átírása. Ez utóbbiak között van néhány, a kolostori adminisztráció körébe tartozó, tibeti eredetű szó is. L. HAMBIS (Note sur l'installation des mongols dans la boucle du Fleuve Jaune, 167—179) az 1500 táján az Ordosz-vidéken megtelepedő mongol törzsek kínai forrásokban (főleg a Huang Ming kiu-pien-k'ao, 1451—1544, című műben) található húszerzési és nemzetségi illetve törzsnév mongol alakjának rekonstrukcióját kísérel meg.

A kötet számos érdekes cikket tesz közzé a mongol irodalomtörténet és szövegfilológia kutatói számára is. J. FLETCHER (An Oyiroid Letter in the British Museum, 129—136) az ojrát irodalmi emlékekkel foglalkozó eddigi kutatások áttekintése után egy Stein Aurél által (Innermost Asia III, plate CXXVI) fakszimilében közölt ojrát levél fordítását adja magyarázatokkal és indexszel. H. FRANCKE (Zwei mongolische Textfragmente aus Zentralasien, 137—147) két eddig publikálatlan mongol kézirat-töredéket közöl. Az egyik a kyotoi Yurinkan múzeum „vörös” sorozatának 4-es számú darabja, egy erősen kurzív írásos hétsoros katonai dokumentum. A másik a berlini Turfán-gyűjtemény (TM 102c) egy a kocsói ujugurokkal kapcsolatos, de mongol nyelvű töredéke. W. HEISSIG (Ein unediertes Gedicht des 5. Noyan Khutukhtu Danjinrabjai (1803—1856) in einer Sammelhandschrift aus Tsakhar, 195—211) a XIX. század egyik jelentős mongol lírikusának, a XX. század húszas éveiből származó másolatban fennmaradt és a koppenhágai királyi könyvtárban őrzött verset teszi közzé. N. Ts. MUNKUYEV (Two Mongolian Printed Fragments from Khara-Khoto, 341—357) a leningrádi Keleti Intézetben őrzött és Kozlov expedíciójából származó két XIV. századi mongol nyomtatvány néhány soros töredékét publikálja. RÓNA-TAS ANDRÁS (The Mongolian Versions of the Thar-pa chen-po in Budapest, 445—493) egy tibetiből először a XVI. század végén mongolra fordított buddhista mű hat Budapesten levő változatát ismerteti és megvizsgálja ezek szövegtörténeti összefüggéseit.

A szép kiállítású kötet jól dokumentálja a magyar mongolisztika helyzetét és tudományos kapcsolatait.

RÓNA-TAS ANDRÁS

Molnár József: A magyar beszédhangok atlasza

Budapest, 1970. Tankönyvkiadó. 87 l.

A fonetikai kutatás arzenáljának nagyarányú kibővülése, valamint a szélesebb horizontú oktatási programok lehetővé, illetve szükségessé tették, hogy a kutatók ún. atlaszokban élénk tárják az egyes hangok ejtési mozzanatainak több fontos részletre kiterjedő ábráit (ilyenek pl. a legújabbak közül STRAKA: Album phonétique, DVONČOVA—JENČA—KRÁL': Atlas des sons slovaques stb.).

A magyar hangállományt bemutató összegezését MOLNÁR JÓZSEF végzi el, azzal a céllal, hogy az egyes hangok képzését a legkorszerűbb eszközökkel bemutassa, s egyúttal a kiejtési norma kérdését is közelebb vigye a megoldáshoz (Előszó, 5).

A kötet első része a fonetikai kutatás újkori történetének áttekintésével kezdődik (Történeti áttekintés, 7—12) mindig az egyes módszerek legelső alkalmazásának megemlékezésével. Már itt feltűnik a gazdag ábraanyag: muzeális készülékek és modern berendezések képei követik egymást. A legújabb vizsgálati eszközök bemutatása külön fejezetben történik (A beszédhangok vizsgálatának eszközei és módszerei, 39—48): a külső artikulációs szervek tevékenységét szájpaddárszajok készítésével, plasztográfiával, az ajakműködést bemutató filmmel, röntgenfelvételek készítésével vizsgálhatjuk; a hangszalagok mozgását gégetükörözéssel vagy glottográffal figyelhetjük, a szervek mozgását biztosító izmokból akcióáramot vezetve el tanulmányozhatjuk működésüket; mérhetjük a hangképzési levegőáramot is (39—41). A mechanikai, mágneses vagy optikai úton (ma leginkább mágnesesen) rögzített hangokat mint akusztikai jelenségeket régebben mechanikus írószerkezettel, kimográfal elemezték, a rezgés-

jellemzők feltárására újabban inkább oszcillográfot használunk. Egyszerre több paraméter lejegyzésére (de nem vizsgálatára, ahogy MOLNÁR mondja) alkalmas a mingográf. Az igazán korszerű készülékek azonban csak az elektroakusztikai berendezések, amelyek az elhangzott közleményt teljes egészében láthatóvá teszik, s bemutatják annak időbeli lefolyását és akusztikai részleteit: ezek a szonagráf és a hangnyomtató (voice printer). Az ún. dallamíróval követhetjük a beszéd intonációját is (ilyen készülék a MOLNÁR JÓZSEF által említett GRÜTZMACHER—LOTTERMOSER-félen kívül Magyarországon is készült, ZSDÁNSZKY tervei alapján, akinek elképzelését némileg módosítva ÚJVÁRI FERENC állított össze a Nyelvtudományi Intézet számára egy dallamírót — kár, hogy a szerző ezt nem említ meg). A beszéd akusztikai részleteinek (ún. formánsainak) mesterséges létrehozásával ellenőrizhetők a vizsgálatok, valamint a részlemek — mintegy kísérletképpen — megváltoztatása a „beszélőgépek” oszcillátorraiban rámutatható részlemek funkcióira.

E metódusok felhasználásával ábrázolhatók, osztályozhatók és jellemezhetők a beszédhangok. Hogy milyen hang jön létre, az a képzőszerkek működésétől függ (a beszédhangok képzése, 13—8): a szerző megismétli és áttekinthető, szép rajzokon illusztrálja az egyes szervek hagyományos ismertetését, bemutatja az egyes képzési pozíciókat, amelyeket azután azonosít az ezeknek megfelelő beszédhangokkal. Minden hangnak egy bizonyos állás felel meg, s csakis az összes tényező együttes hatása hozza létre ugyanazt a beszédhangot, és természetesen ezek a „képzési jegyek” különböztetik meg egymástól az egyes beszédhangokat (pl. a zöngéseket a zöngétlenektől az, hogy „a zöngés hangokat gyengébb, a zöngétleneket erősebb izomműködéssel képezzük”, l. 15. lap). E „jegyek” figyelembevételével, nem térve el a hagyományos felosztásoktól, MOLNÁR osztályozza a magyar hangállományt (A beszédhangok osztályozása 19—26), egy összefoglaló táblázatban pedig az egyes fonémák fiziológiai mutatók szerinti meghatározását adja (21—5). Különösen szemléletes ebben a 24. ábra, amely — az elmondottak végső leszármazékaként — a beszédszervek rajzán a képzés helye szerint felvázolja a beszédhangokat, s egyben feltünteteti legfőbb jellemzőiket (20).

A beszédszervek specifikus tevékenysége specifikus akusztikai eredményt hoz létre. A hangok akusztikai mutatói rendszerszerűen megfelelnek a rezonátorterek szabályos alakulásának. MOLNÁR e jellemzők közül a magánhangzókéval foglalkozik: leírja, milyen rézhangcsoportokból tevődnek ezek össze, melyek meghatározó formánsaik. Sajnos úgyiszlán a kötet megjelenésével egyidőben látott csak napvilágot egy, a magyar mássalhangzókra vonatkozó felmérés. MOLNÁR JÓZSEF azonban így is kitér a mássalhangzók és magánhangzók kapcsolódásának akusztikai problémáira. Beméri a locusokat, s arra a több más szerző által leszúrt következtetésre jut, hogy az egyes mássalhangzók locusainak elhelyezkedése az illető mássalhangzó képzési helyétől függ (A beszédhangok akusztikája, 33—9).

A szóveges részhez tartozik még egy igen értékes fejezet, amely magyar nyelven először tárgyalja részletességgel a magyar egyezményes és a SETÁLÁ-féle fonetika átírását (A fonetikus írás, 27—30). Együtt látjuk nemcsak az egyes jelek magyarázatát, hanem sorrendben a mellékjeleket és magyarázatukat is. Kár, hogy a szerző nem sorolja fel ugyanígy tételesen a mindegyre terjedő APhI-hangjelölés valamennyi elemét; ezek mindenestre az atlaszrészben megtalálhatók.

A könyv második fele a tulajdonképpen a t l a s z r é s z (A magyar beszédhangok atlasza 51—84). A táblák tartalmazzák az egyes hangok szemből készült filmfelvételt és ezzel a hang ejtésének lefolyását, továbbá palatogramját, és labiogramját, egy röntgen rétegfelvételt, amely a hang képzési maximumát mutatja, a hang frekvencia-szerkezetét szonagramon, valamint az illető hang fonetikai jelét a magyar egyezményes és az APhI átírása szerint és a képzés rövid összefoglalását. A filmkockák kivételével valamennyi ábra tartalmazza magát az eredeti fényképet és annak értelmezését sematikus rajz útján. Ez utóbbi jelentősen megkönnyíti az olvasó dolgát, s igen hasznos része a táblának.

A könyv föltétlen érdeme, hogy korszerű eszközök felhasználásával mutatja be a magyar beszédhangállományt. Használhatóságát mindazonáltal kéri a koncepció sajátosság befolyásolja. Annak ellenére, hogy MOLNÁR maga állapítja meg a zöngés és zöngétlen párok ejtése közötti különbséget (15), atlaszában ezeket egyetlen beszédhangként mutatja be, holott egy [s] éppoly kevéssé azonos egy [z]-vel mint egy [t] a [d]-vel, hiszen akkor ezeket nem is különböztethetnénk meg egymástól (vagyis azonosnak kellene érzékelnünk a *dada* és a *tata*, a *bába* és a *pápa*, a *vizet* és a *fizet* szavakat); a másik, a hangsúlyos és a hangsúlytalan helyzetben álló magánhangzók többségének ejtésében megkülönböztetőleg akkora ejtéskülönbség van, mint a hosszú és a rövid megfelelők között. Kívánjuk és reméljük, hogy egy következő, ugyanilyen gyönyörű kiviteli kiadásban a szerző a zöngés vagy zöngétlen, hangsúlyos vagy hangsúlytalan megfelelők-

kel kiegészítve adja elő az anyagot. Egy újabb kiadás lehetőséget adna további hibák korrigálására is (pl. csak részben áll az, hogy a hosszú magánhangzókat „kisebb állkapocszöggel ejtjük” (20); *[r]* képzésében nem csak a nyelvhegy vesz részt (23) a laryngális exploziva sem a finnben, sem a németben nem beszédhang, csak beszédhang-jelenség, fonéma értékű viszont az arabban (15), *[m]* esetében az artikuláció szerve nemcsak az alsó ajak (23); a táblákon a folyamatos ejtést mutató filmkockák és az illető hang képzés-maximumát mutató labiogram nem felelnek meg egymásnak: pl. *[a:]* esetében az ajakkerékítés aránya hozzávetőleg 1/2, a labiogramon megközelítőleg 1).

SZENDE TAMÁS

E. Д. Поливанов: Статьи по общему языкознанию

Избранные работы

Moszkva, 1968. 376 l.

JEVGENYIJ DMITRIJEVICS POLIVANOV (1890—1937) születésének 75. évfordulója alkalmából a „Nauka” kiadónál érdekes tanulmánykötet látott napvilágot „Általános nyelvészeti tanulmányok” címmel. A válogatott tanulmányokat, dolgozottéredékeket felölelő könyvet — egy, A. A. REFORMATSZKIJ vezette munkaközösség tagjaként — A. A. LEONTYJEV állította össze a tehetséges — a személyi kultusz áldozataként idő előtt elhunyt — szovjet nyelvész gazdag tudományos örökségéből. A kötet általános nyelvészeti vonatkozású cikkeket, dolgozatokat tartalmaz, amelyek napjaink nyelvtudományának művelői körében is nagy érdeklődésre tarthatnak számot.

Polivanov életének és tudományos munkáinak — valamint az életéről és munkásságáról szóló irodalomnak — ismertetése után (7—47. l.) a kötet a következő témakörökbe csoportosítja a szerző munkáit: I. az 1917—1927-es évek szovjet nyelvtudományáról (51—56), II. a nyelvfejlődés elmélete (57—142), III. összehasonlító-történeti nyelvtudomány (143—175), IV. szociológiai nyelvészet (176—234), V. alkalmazott nyelvészet (236—294), VI. nyelvtudomány és verstan (295—313). A mellékletben (315—374) megjegyzéseket, magyarázatokat, tárgy- és névmutatót, a dolgozatokban példaként szereplő idegen szavak jegyzékét és az idegen nyelvi idézetek orosz fordítását találjuk.

Polivanov egy-egy tanulmányában az elméleti és gyakorlati vonatkozású kérdések egész sorát érinti. Ez a tematikai sokféleség nemcsak a cikkek tematikus válogatását és elrendezését — azaz a szerkesztők munkáját — nehezítette meg, hanem problémát jelent annak is, aki a tanulmányok ismertetésére vállalkozik. Ezt a nehézséget azonban könnyen megoldhatjuk, ha Polivanov könyvét nem cikkekként, hanem a tanulmányokban felvetett kérdések alapján — pl. a fejezetcímeknek megfelelő témák szerint — elemezzük: így az elemzés eredményeképpen Polivanov lingvisztikai nézeteit is rendszerezettebb formában látjuk majd magunk előtt.

Az októberi forradalmat követő másfél évtized hallatlan szellemi felpozsúdlás korszaka Szovjet-Oroszországban. Jellemző e korszakra a színesség, a marxizmusra való őszinte törekvés — Szovjet-Oroszország a világ szellemi fejedelme. A szovjet nyelvészek legjobbjaira hárul az a feladat, hogy — az orosz és külföldi kutatók tudományos eredményeit felhasználva — kidolgozzák a szovjet nyelvtudomány elméleti alapelveit, és alkalmazzák azokat az új társadalmi gyakorlat által felvetett feladatok megoldására. Ebbe a korbá illik Polivanov, aki őszinte marxizmusra törekszik (1931-ben külön tanulmánykötetet jelentet meg „A marxista nyelvtudományért” címmel; a kötet tanulmányának többsége itt megfelelő tematikus helyére került) — ugyanakkor nem mentes kora jellegzetes naiv-materialista hibáitól sem. Polivanov — aki Baudouin de Courtenay és L. V. Scserba tanítványa — a legtevékenyebb nyelvészek egyike. Korán felismeri a nyelvi tények társadalmi jellegét, s Baudouin azon tételei foglalkoztatják, amelyek — megítélése szerint — hasznosak lehetnek a szociológiai nyelvészet kidolgozása szempontjából. Polivanov helyesen látja, hogy Baudouin művei és iskolája megelőzik Ferdinand de Saussure korszakalkotó eszméit, és elsőrendű szerepük van a nyelvnek mint társadalmi jelenségnek a vizsgálatában (A nyelv mint munkafolyamat . . . , 54—55. l.).

Polivanov — Saussure-től teljesen függetlenül — megalkotja a fonetikai jelenségek „szociális értékének” fogalmát, és ezt a fogalmat használja is a nyelvek konkrét fonológiai leírásában, bár élete végén sem szakít a pszichológiai terminológiával: a foné-

mákat következetesen „hangképzeteknek”, a fonológiát pedig „pszichofonetikának” nevezi. SCSEBA akadémikus, Baudouin fonológiai munkáit elemezve, a következőket mondja: „A pszichológiai megfogalmazás nem döntő jelentőségű e munkák elméleti tartalma szempontjából”. Szerintünk ez a megállapítás érvényes Polivanov munkáira nézve is.

Polivanov rámutat arra, hogy az előző nemzedék nyelvtudósai, amikor a nyelv mibenlétét igyekeztek meghatározni, nem hangsúlyozták eléggé annak szociális jellegét. Sőt, amikor elméletben már elismerték, hogy a nyelv társadalmi jelenség, a nyelvészeti gyakorlatban a nyelv szociális oldala „csaknem figyelmen kívül maradt” (Előszó helyett, 51. l.).

Polivanov felismeri, hogy a nyelv rendeltetése — az, amiért a nyelv létezik — a kommunikáció: „Ily módon a nyelv, azaz a nyelvi érintkezés jelenségei egymás mellé kerülnek az emberi tevékenység olyan formáival, mint az írás, a jelzőberendezés, a rádió-távíró stb.” (A nyelv mint munkafolyamat . . . , 57. l.). A közösség jelenléte — folytatja Polivanov — elengedhetetlen feltétele a nyelv létezésének. A nyelv csak meghatározott közösséget szolgálhat: ez a feltétel kötelező érvényű mind az élő, mind a mesterséges nyelvekre nézve (A marxista nyelvtudomány problémája és a marxista elmélet, 179. l.).

A nyelv fejlődését kutatva Polivanov arra a következtetésre jut, hogy a nyelvi változások a kollektíva tagjainak kölcsönös megértését nem zavarhatják. A nyelvi evolúció folyamán a nyelv fonetikai és morfológiai rendjének átalakulása csak úgy képzelhető el, „mint sok olyan apró változás összege, amelyek néhány évszázad, esetleg néhány évezred alatt halmozódnak fel, mialatt a nyelv (nemzedékről nemzedékre történő) átadásának minden külön korszaka vagy minden külön esete csak észrevehetetlen vagy alig észrevehető változást eredményez a nyelv rendszerében” (A nyelv fejlődésének okai, 79. l.). Polivanov nagy jelentőséget tulajdonít a nyelvi evolúció elméletének: megállapítása szerint a nyelv fejlődésének elmélete központi helyet foglal el a lingvisztikai diszciplínák rendszerében, és fölöttébb fontos filozófiai és gyakorlati jelentősége van. Polivanov célul tűzi ki maga elé a fejlődés törvényszerűségeinek megállapítását. Azokat a meghatározásait viszont, amelyekben kifejti elméletét a nyelvi eszközök ökonómiájáról — s a nyelvet mint „munkafolyamatot” értelmezi — nem tartjuk sikerültnek (81. l.). Ennek ellenére, a nyelv fonetikai rendszerének fejlődési tendenciáiról szóló gondolatai nagy érdeklődésre tarthatnak számot — különösen napjainkban, amikor Martinet és más kutatók munkássága nyomán az információelmélet egyre nagyobb teret hódít a történeti nyelvtudományban is. Polivanov helyesen állapítja meg, hogy a társadalmi rendszerek forradalmi átalakulása nem eredményez forradalmi változást a nyelvben: a nyelv gyakran „konzervatívabb, mint a művelődés más „örökölt” területei”. A hatalomra kerülő új osztály lemásolja elődjének nyelvét és „csak másodsorban visz be a standard nyelvváltoztatba részleges újításokat — olyan vonásokat, amelyek az új osztály jellemző sajátosságait tükrözik”. A marxizmus képviselőivel polemizálva Polivanov egyértelműen kifejti, hogy a társadalmi változások csak a szókincsben és a frazeológiában tükröződnek „többé-kevésbé közvetlenül” (A fonetikai-ismertetőjelekről . . . , 208. l.).

Polivanov határozottan ellene van az olyan áltudományos próbálkozásoknak, hogy a fonetikai és grammatikai jelenségek változását a társadalmi-gazdasági faktorok közvetlen hatásával magyarázzák. Mindamellet hangsúlyozza, hogy e faktorok jelentős mértékben hatnak a nyelv fejlődésére (uo. 212. l.). Álláspontja a következő: a társadalmi-gazdasági feltételektől nem a konkrét fonetikai és morfológiai tények függenek, hanem 1. annak eldöntése, hogy végbemenjen-e vagy ne menjen végbe az adott változás az adott kollektíva nyelvében” (226—228. l.), valamint 2. a nyelvi evolúció kiinduló pontjának változása (A nyelv fejlődésének okai, 85. l.). Polivanov itt olyan folyamatokra gondol, mint a nyelvcsaládok keletkezése és a nyelvi kereszteződés.

Az előbbi gondolatok — a nyelv és a társadalom kapcsolatát illetően — napjainkban már nyilvánvalóak, egyértelműek, s ezek a gondolatok az utóbbi évek szovjet nyelvtudományában általános elismerésre találtak. De arra is gondolnunk kell, hogy a 30-as években Polivanov kénytelen nap mint nap védelmezni ezt a koncepciót, kénytelen fellépni az akkor uralomra törő marxista elmélettel szemben: a marxizmus képviselői Polivanov elleni harcukban nem riadtak vissza a politikai rágalmaktól sem. Polivanov egyértelműen elveti a marxisták tudománytalan, „fantasztikus” nézeteit, s követeli, hogy a nyelv és a társadalom kapcsolatának vizsgálata a reális tények pontos tanulmányozásán és általánosításán alapuljon (A nyelv fejlődésének okai, 85—87. l.). A közép-ázsiai és a távol-keleti népek nyelvének kutatása során Polivanov szigorúan ragaszkodik az előbb elemzett gondolatokhoz; a dialektológia terén végzett munkássága eleve megkövetelte, hogy pontos megfigyeléseket végezzen: megismerkedjék a népek történetével, kultúrájával, szokásaival stb.

Polivanov gondosan tanulmányozta az írás elméletét és történetét is. A grafikáról és a helyesírásról szóló dolgozatainak vitathatatlan pozitívuma, hogy bennük a szerzőt következetesen a fonológiai elv vezérli. Az a törekvése, hogy az elméleti és az alkalmazott nyelvészetet gyakorlati célok érdekében használja fel, megmutatkozik több tanulmányában is: az írás kérdéseit fejtegető dolgozatokban, valamint azokban a cikkeken, amelyekben a beszéd formáiról ír (206—235. l.).

A nyelv leírását Polivanov soha nem tartotta öncélnak. Álláspontját így értelmezhetjük: a nyelvészet célja a nyelvi jelenségek okainak feltárása. Ezeket az okokat viszont csak úgy tárhatjuk fel, ha a nyelv történetét — „evolúcióját” — is tanulmányozzuk. Rámutat arra is, hogy a történeti nyelvtudományt eltérhetetlen szálak kötik az összehasonlító nyelvtudományhoz. Pozitívan értékeli MARR következtetéseit a grúz és a szemita nyelvek rokonságát illetően (146—156. l.), de felhívja a figyelmet arra is, hogy Marrnak ebben a munkájában is csak hipotézissel találkozunk, konkrét bizonyítékokat itt sem sorakoztat fel (156—165. l.). A történeti-összehasonlító nyelvtudomány létjogosultságának s a marrista etimológia abszurdításának bizonyítása érdekében — matematikai pontosságra törekvedve — Polivanov a valószínűségszámítás elméletét is alkalmazza (A matematika is lehet hasznos, 287—295. l.). Úgy tartja — szemben a marrizmus követőivel —, hogy a szovjet nyelvtudományban az összehasonlító nyelvészet minden eredményét fel kell használni. Az indoeurópai nyelvek tanulmányozása során elsajátítja az összehasonlító-történeti nyelvtudomány módszereit, s ezeket a módszereket sikeresen alkalmazza más nyelvsaládok kutatása közben is. Első munkája — amelyet a japán és a ryukyu nyelv rokonságának bizonyítására szentelt — új módon világítja meg e nyelvek hangrendszerének fejlődését. Jelentősek azok a tanulmányok is, amelyekben a japán és a maláj-polinéziai nyelvek feltételezett rokonságát bizonyítja: sok-sok példával illusztrálja a morfológiai, lexikológiai és akcentológiai megfeleléseket (143—146, 146—156. l.).

Érdemes megemlíteni, hogy Polivanov már első dialektológiai munkáiban is alkalmazza a fonológiai módszert és a fonológiai átírást. A 30-as években — közép-ázsiai száműzetése idején — tanulmányt ír az üzbég dialektológia kérdéseiről, s kísérletet tesz a dialektológiai statisztika módszereinek kidolgozására.

A jövevényszavak kutatása során különös figyelmet fordít arra, hogy az új elemek hogyan épülnek be a kölcsönző nyelvbe. Véleménye szerint, ezeknek a jelenségeknek az elemzése lehetővé teszi, hogy lényeges következtetéseket vonjunk le a kölcsönző nyelv fonetikai rendszerén túl morfológiai rendszeréről is.

Jevgenyij Dmitrijevic Polivanov kivételesen tehetséges, sok nyelven beszélő nyelvtudós volt. Az orosz és a nyugat-európai nyelvtudományon túlmenően kiváló ismerője és továbbfejlesztője volt a távol-keleti, a török és az arab nyelvtudománynak is. Hatalmas ismeretanyaggal rendelkezett, s többek között ez tette lehetővé számára, hogy önálló nyelvészeti koncepciót dolgozzon ki, és azt a nyelvi tények sokaságával támassza alá. Az a tény, hogy műveinek jelentős része nem került sajtó alá hosszú évtizedekig, s neve, tudományos tevékenysége napjainkban sem eléggé közismert, részben tragikus sorsával, részben emberi arculatának, jellemének sajátos vonásaival magyarázható.

LÉVAI BÉLA

B. A. Москович: Статистика и семантика

Опыт статистического анализа семантического поля. Москва, 1969. Изд-во «Наука». 304. l.

A szemantika egészét átfogó kvantitatív modellről ma még nem beszélhetünk, Az ide tartozó statisztikai kutatások többnyire a jelentést mérték (C. NOBLE, CH. OSGOOD és munkatársai). Megemlítenéd ezenkívül M. ABORN és H. RUBINSTEIN kísérlete, amelyben az egyes szavak valószínűségi mutatókat kaptak aszerint, hogy mekkora valószínűséggel jelennek meg adott nyelvi környezetben (Perception of contextually dependent word-probabilities: The American Journal of Psychology LXXI. 1958). A szójelentés logikai és statisztikai vizsgálatában kitüntetett szerepük van a szemantikai mezőknek, ezen belül is a rokonságneveknek, a színt, a mértéket stb. jelölő szavak csoportjának. (Vö. A. Я. Шайкевич, Распределение слов в тексте и выделение семантических полей языка. In: Тезисы докладов межвузовской конференции ... М. 1961.; KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan Bp. 1970. 335—45). Ehhez a témához kapcsolódik V. A. Moszkovics könyve is.

A szerző 10 éves (1957—1967) kutatását összegezi a könyv. Az a célja, hogy a színjelvezetések szemantikáját kvantitatív módszerekkel tárja fel. Bevezetésül a szöve-

gek — mint kiinduló pontok — statisztikai sajátságairól szól. A szövegeknek a statisztikázás céljaira való kiválasztása nagy jelentőségű. Főleg a szóstatisztikák készítői figyeltek fel arra, hogy a kapott adatok általánosításához szükséges a korpusz növelése (nagy számok törvénye), de legalább annyira lényeges a szövegek homogenitásának biztosítása is, tehát a jó szövegkiválasztás. A telefonbeszélgetésekben sok az általános jelentésű szó és kicsi a különböző szavak (type) száma, a botanikai szövegeknél igen nagy a valószínűsége a szint jelentő melléknév + főnév kapcsolatának, a költői nyelvekben váratlan jelzőszerkezetek dominálnak. Moszkovics figyelmét e felismerés nem kerüli el.

Majd halmazelméleti szempontból elemzi a *черный* szó angol ekvivalenseit. Eszerint

$A_x d_x$	<i>черный стол</i>	$A_y d_y$	<i>black table</i>
$A_x l_x$	<i>черная меланхолия</i>	$B_y l_y$	<i>deep melancholy</i>
$A_x t_x$	<i>черные мысли</i>	$C_y t_y$	<i>gloomy thoughts</i>
$A_x v_x$	<i>черная работа</i>	$M_y v_y$	<i>unskilled labour</i>

A kvalitatív formalizálást három feltételezés bizonyítása követi. Az első hipotézis: az ugyanazon szemantikai mezőhöz tartozó szavak gyakoriságából következtetni lehet a mező szerkezetére. Első lépésben a szint jelentő angol melléknévek között csoportokat különít el egymástól. Az angol gyakorisági szótárak (E. THORNDIKE, L. LORGE, *The teacher's word book of 30 000 words*. New York, 1944; M. WEST, *A general service list of English words*. London, 1953) anyaga e célra alkalmatlan volt, ezért ő maga elektronikus számológép segítségével 200 000 szó hosszúságú költői szövegből készített statisztikát. A kérdéses melléknéveket gyakoriságuk alapján most már sikerült csoportosítani. Az elsőbe tartozik például a *green*, a *black*, a *white*, a másodikba az *orange*, a *rose*, a *violet*, a harmadikba az *azure*, a *lilac*, a *chocolate*. (A felsorolás természetesen nem teljes). Szógyakoriságról lévén szó, itt is érvényesül az a tendencia, miszerint a ritka szó gyakorisága ingadozó, a gyakori szóé statisztikai állandóságot mutat. Moszkovics táblázatára (20) vonatkozóan ez azt jelenti, hogy a III. csoportban szereplő, egyszer, kétszer előforduló szavak más mintavétel során a II. csoportba kerülhetnek, ahol a legkisebb előfordulási szám 3. A mozgás fordított irányban is elképzelhető. Az I. csoport ilyen szempontból stabilnak látszik. A szint jelentő melléknévek gyakorisági differenciálását ukrán szövegek alapján is elvégezte, és hasonló eredményt kapott. A korpusz: 471 400 szó hosszúságú széppróza. (Moszkovics mintái lenyűgöző nagyságúak).

Második hipotézise a kvantitatív és kvalitatív nyelvi elemzések összetartozására utal.

Feltevése szerint a szó beszéd- vagy szöveggyakorisága és nyelvi aktivitása között szoros kapcsolat van. Az előzőleg tárgyalt, gyakoriság szerinti tagolás nem öncélú kvantálás, mert az egyúttal az aktivitási elkülönítést is magában hordozza. Minél gyakoribb egy szó, annál erősebbek és sokoldalúbbak a kapcsolatai más nyelvi elemekkel. Az aktivitás (активность в языке) minőségi fogalom, amely mérhető tulajdonságokkal rendelkezik. Négy aspektusból végzi el a méréseket: 1. hány jelentésű a szó, 2. hány szóösszetételben szerepel, 3. hány képzett szót alkottak vele és 4. hány frazeológiai egységben található meg. Mindegyik ismérve megadja a csökkenő gyakoriság szerinti sorrendet (a szavak rangját), majd egyetlen mutatóban összegzi a szó nyelvi aktivitásának értékét.

$$q = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{n}$$

ahol a q — az aktivitás koefficiense, x_i — az egyes osztályozások során kapott, a rangból következő érték (tíz csoportot állítva fel, az értékek 0,1—1 tartanak), n — az aspektusok száma (jelen esetben 4). Külön kiszámítja a rangkorrelációt, amelynek értéke -1 és $+1$ között van. Ha a rangkorreláció értéke 1, akkor a két változó (a példában: szógyakoriság és szóaktivitás) között függvényyszerű kapcsolat áll fenn. (A nyelvészetben ilyen korrelációt ezidő szerint még nem találtak). Újabb minta vételével (2 083 000 szó újságszövegekből) és más adatok alapján az angolra e rangkorreláció $+0,99$, az ukránra $+0,98$ értékű (45). A nyelvi aktivitás egyes megjelenési formái között is létezik hasonló korreláció. Legszorosabb a kapcsolat a poliszémia és a frazeológia valamint a frazeológia és a szóösszetétel között. A többi kapcsolat nem mutat kielégítő stabilitást.

Moszkovics mérései és kvantitatív elemzései már e ponton túlmutatnak az ide vonatkozó nem-quantitatív vizsgálatokon egzaktságuk, precizitásuk révén. Jól sikerültek

a hipotézisek ellenőrzései, mert nem feledkeznek meg a szerző arról, hogy a nyelvi mennyiségek közti viszonyok tendencia jellegűek. Más szavakkal: a nyelvtisztszintikai törvényszerűségek csak meghatározott körülmények (adott nyelv, szerző, stílusvétel, a minta nagysága stb.) között érvényesülnek. (A ZIPF-törvény és a glottochronológia körüli szenvedélyes hangú vitákban többen is hangoztatták a korlátok felállításának fontosságát). Moszkovics néhány fontos észrevétellel zárja le korrelációs számításait. Ismeretes, hogy ha a szó jelentéseinek számát (s) elosztjuk a szó gyakoriságának (f) négyzetgyökével,

konstanst kapunk $\left(\frac{s}{\sqrt{f}} \approx \text{const}\right)$. A konstansnak természetesen szórása is van, és éppen

ez a gond. A szerző azt tanácsolja, hogy a szó jelentését más aspektusokkal (szóösszetétel, képzés, frazeológia) együtt mérjük, mert így az értékek kiegyenlítik egymást, s a törvény nagy stabilitást mutat (49—50).

Harmadik hipotézise a következő: két melléknév szemantikai kapcsolata a főnevekkel való társulhatóság alapján mérhető, vagyis ha két melléknév ugyanazon főnevekkel kapcsolódik, akkor a két melléknév között valamilyen mérhető szemantikai viszony áll fenn. A korrelációk kiszámítása után rajzokon mutatja be a melléknévkapcsolatokat. Nagyon erős a kapcsolat például a *золотой* és a *синий* között, erős a *красный* és a *желтый*, közepes a *серый* és a *синий* között. Gyenge kapcsolatot sem az orosz, sem az angol szint jelentő melléknévpárok között nem talált.

A második fejezet a színelnevezések kvantitatív tipológiájáról szól (64—144). Orosz szépprózai szövegeket (9 szerző, 818 200 szó) az angol (1 031 480 szó) és a francia (1 080 420 szó) fordítással hasonlítja össze — természetesen a színmező mennyiségi viszonyaira figyelve. A nyelveket páronként vizsgálja, s megállapítja a közöttük levő szemantikai és lexikai közelséget. Az újabb korrelációs számok helyességét (tendencia jellegét) más nagy minták alapján is ellenőrzi.

A harmadik fejezet a szemantikai statisztika és más területek (információfeldolgozás, gépi fordítás, szabványosítás, szótárkészítés) kapcsolatait elemzi (145—73). Kitekin-tésképpen a szerző a SAPIR—WHORF elmélet használhatóságáról tesz néhány fontos megállapítást (177—87). A könyvet részletes statisztikai adatok közlésével zárja.

Moszkovics munkájának nagyságát a következő szám adatok jelzik: közel 11 millió szó hosszúságú szöveget gyűjtött (nem tekintve a felhasznált gyakorisági szótárak anyagát), és ezt 75 táblázatban és 7 ábrán szemlélteti. A szerző sokoldalúan elemzi a színmező szemantikáját, és adekvát matematikai módszereket használ fel hipotézisei bizonyításához. Szem előtt tartotta, hogy egy jól körülhatárolható, zárt szemantikai rendszer törvényszerűségeit kutatta, ezért óvatos volt az általánosításában. Moszkovics könyvének módszertana igen tanulságos a százalékszámítási alapon álló magyar nyelvtisztszintika számára.

NAGY FERENC

Östen Dahl: Topic and Comment. A Study in Russian and General Transformational Grammar

Stockholm, Göteborg, Uppsala, 1969. Acta Universitatis Gothoburgensis; Almqvist & Wiksell, 51 l.

Ö. DAHL tanulmánya egy napjainkban sokat vitatott és az érdeklődés középpontjában levő kérdésről, a téma-réma tagolásról íródott. A svéd szerző a transzformációs generatív grammatika álláspontjáról kívánja a témának adekvát, formális leírását adni. Kiindulási pontja az, hogy az aktuális mondattagolás nem csak a felszíni struktúra jelensége; viszonyainak már a nyelv mélystruktúrájában is jelen kell lenni. Formalizálására egy nyelvre adaptált, némileg módosított predikátum-logikai leírást ajánl. A tanulmánynak — mely a szerző disszertációja volt — csak az általános, elvi jelentőségű részeit ismertetjük alaposabban, a részletkérdések megoldásából csak néhányat ragadunk ki, mert a tanulmány célja sem a konkrét nyelvi jelenségek kimerítő elemzése, hanem egy részleteiben új módszer vázlata. Ugyancsak kevés szó esik majd az orosz nyelv ilyen szempontú leírásáról, amely a szerzőnek is egy szabad és egy lényegében kötött szórendű nyelv (az orosz és az angol) összevetésére szolgált.

Ha nagyon tág definícióját akarjuk adni a téma-réma tagolásnak, azt mondhatjuk, hogy a mondatok nagy része két részre osztható: a témára, melyben megnevezünk valamit s a rémára, amelyben állítunk valamit a témáról. Ez a meghatározás azonban igen

homályos, sok esetben a pontos elemzést sem teszi lehetővé, nemhogy a formális leírást. Az említett két rész sokszor megegyezik a mondat alanyi és állítmányi részeivel, más esetekben nem így történik. Az angolban és más kötött szórendű nyelvekben a kérdés feltevése perifériális jelentőségűnek tűnhet, nem így van azonban a szláv nyelvekben (és a magyarban), ahol az aktuális tagolás igen fontos szerepet játszik például a szórend kialakításában. E nyelvekben a szórendi permutációs lehetőségek valójában a bázis-struktúra különböző sorrendű elemeinek felszíni visszatükrözései. E jelenség igen fontos az intonáció és a hangsúly-viszonyok kialakításában is. Vannak olyan nyelvek, amelyekben a téma-réma tagolás még explicitebb formában jelenik meg: a tagalogban a témának speciális, morfematikus jele is van (*ang* vagy *si*).

A téma-réma tagolásról a hagyományos nyelvészet keretében számos jelentős munka született. A kérdéskör megnevezésére több terminust használtak: funkcionális mondat-perspektíva, aktuális mondattagolás stb. A szerző különösen P. ADAMEC¹ és I. I. KOVTUNOVA² tanulmányait emeli ki, mint amelyek fontos állomást jelentenek a kutatásokban. Ő. Dahl a fenti szerzőkkel és CHOMSKY-val egyetértve, illetőleg polemizálva fejt ki saját álláspontját. Az ő gondolatmenetét követjük mi is. ADAMEC gondolatával egyetértve vallja, hogy az aktuális mondattagolás lényege „a mondat megszervezése azzal a céllal, hogy az aktuális információt átadjuk”. Ugyancsak ADAMEC meghatározásával minden mondat tartalmaz materiális és aktuális információt. A materiális információt az objektív valóság valamely tényéről kapjuk; ezt összegezi a mondat lexiko-szintaktikai struktúrája. Az aktuális információ a materiális információnak az az aspektusa, amelyet a beszélő beszédpartnerének szándékozik átadni, az adott kommunikációs folyamat lényege, amelynek következtében maga a kommunikáció létrejön, s amely nélkül nem lenne értelme. Az információnak ezt az oldalát fejezi ki az aktuális tagolás. A téma és réma komponensek elhatárolása azonban már sokkal nehezebb feladat. A szerző szembehelyezkedik a csak intuitív elemzésre alkalmas meghatározással (téma: a mondat adott, ismert vagy evidens része) és N. CHOMSKY meghatározásával is. A generatív grammatika megalapítója a téma-réma tagolást azon ritka jelenségek közül valónak tartja, amikor a felszíni struktúra befolyásolja egy mondat szemantikai interpretációját. A szemantikai különbséget azonban nem elemzi részletesen, s az aktuális tagolást ki is rekeszti a grammatika tárgyköréből.³ Leszögezi azonban, hogy a téma-réma tagolás a felszíni struktúra alapvető grammatikai relációja. CHOMSKY szerint a téma az S által közvetlenül dominált NP-k közül a leginkább balra levő a felszíni struktúrán; a réma pedig az illető sor megmaradt elemeiből áll. Ő. Dahl szerint e meghatározás egyik hibája az, hogy csak az NP-t tartja témának, pedig sok nyelvben ugyanilyen funkcióban állhat melléknév és ige is. A másik hiba pedig a téma sorrendi helyének egyértelmű meghatározása. Számtalan esetben az aktuális tagolás és a grammatikai struktúra megváltozása nélkül különböző szórendű mondatokat alkothatunk, amelyekben a téma helye megváltozik (pl.: Egy fiú küldte a levelet. A levelet egy fiú küldte.)

Dahl példák elemzése során az előfeltevés-felfogáshoz érkezik, s a hagyományos felfogással és CHOMSKY-val ellentétben nem mondatrészekhez, hanem viszonyokhoz köti az előfeltételezést. Pl.:

Whom did you see? I saw my brother.

A második mondat előfeltételezése — témája — nem *'I saw'*, hanem *'I saw somebody'*, azaz *'I saw X'* lesz. Ezt az elemzést kiterjeszti minden kiegészítendő kérdésre adott vagy adható válaszmondatra. A téma-réma tagolás felépítése nemcsak a beszélő, hanem a hallgató részéről is aktív folyamatot tételez fel. A hallgató rekonstruálja a mondat aktuális tagolását ugyanúgy, mint a nyelv minden jelenségét.

Feltehetően minden nyelvnek megvannak a maga eszközei arra, hogy a lehetséges aktuális tagolási formákat visszaadja. Ez a tény szolgáltat elégséges alapot ahhoz, hogy a bázis-struktúra minden nyelv számára ugyanabban a formában, egységesen tartalmazza a téma-réma tagolás lehetőségeit. A felszíni struktúrán azután a nyelvek különbözőképpen, sajátosságainak megfelelően tükrözik az összefüggéseket. Most nézzük meg, milyen formális leírást ajánl a szerző. Előljáróban leszögezi, hogy a nyelvi nyilatkozatokat két részre oszthatjuk: propozícióra és NP-leírásokra.

¹ P. ADAMEC, *Porjadok slov v sovremennom russkom jazyke (Rozpravy Československé akademie věd, Řada společenských věd, ročník 76 — sešit 15) Praha, 1966 Akademia.*

² I. I. KOVTUNOVA, „Principy slovaraspolozhenija v sovremennom russkom jazyke”. *Russkij jazyk, Grammatičeskije issledovanija, Moskva, 1967. Nauka.*

³ N. CHOMSKY, *Aspects of the Theory of Syntax, Cambridge, 1965. 221 l.*

The man kissed the woman.

A mondat propozíciója: X_1 kissed X_2 ; NP-leírásai: X_1 is a man, X_2 is a woman. A propozíciót és a NP-leírásokat ebben a formájukban „atomikus mondatoknak” nevezi, s a bázis-struktúra formális leírásáról a következő definíciót adja: „A nyelv bázis-struktúráját leírhatjuk a propozicionális logika műveleteivel. A téma-réma tagolás ilyen értelemben lényegében az atomikus mondatok közötti logikai interrelációk visszatükrözése.”

A mondat témája általában egy vagy több NP-leírás lesz, a propozíció pedig általában a rémában foglal helyet. Ugyanaz a mondat többféle változatában is elhangozhat attól függően, hogy a mondat tartalmára vonatkozó előfeltételezések hogyan változnak. A bázis-struktúra leírásához atomikus formulákra és logikai konstansokra lesz szücské. Egy atomikus formula (= atomikus mondat)⁶ egy funkció-jelből és egy vagy több argumentumból áll. Az argumentumokat indexszel ellátott változók jelölik. Az indexszámok szerepe, hogy megmutassák, melyik formulának azonos a referenciája. A logikai leírástól eltérően az atomikus formulák leírásai formája nem $f(x)$, hanem a szerző szerint a nyelvi leírás szempontjából adekvátabb $x_j \{F\}$ lesz. A funkció-jel (itt F) tulajdonképpen a bázis-struktúra „lexikális” eleme, illetőleg alkalmas arra, hogy a legfontosabb szemantikai jegyeket tartalmazza. Az atomikus formulákat logikai konstansok kötik össze. Közülük az egzisztenciális operátor szerepe némileg eltér a többitől: egy ugyanolyan indexű változóra vonatkozik, a többi pedig különböző atomikus formulákat köt össze. Említjük meg közülük a negációt (Neg), a konjunkciót (&), a diszjunkciót (\vee) és az implikációt (\supset). Ez utóbbi a legfontosabb a téma-réma tagolás szempontjából. A mondatok normál-formája Dahl szerint általában implikáció. A mondat témája a bázis-struktúrában az implikáció-jel bal oldalán, a réma a jobb oldalon helyezkedik el. E meghatározásból következik, hogy csak a témát és rémát egyaránt tartalmazó mondatok hozhatók implikáció-formára.

A továbbiakban nem ismertetjük részletesen a tanulmány aplikatív részét, mert a munka lényegében egy logikai bázis-modell lehetőségének feltevése, a formai reprezentáció vázlata; a felhozott példák csak egy-egy érdekesebb kérdést elemeznek. Ezek közül két problémát emelnénk ki. Mindkettő a névelővel, illetőleg a főnév határozottságával, határozatlanságával kapcsolatos. Figyeljük meg a következő két — névelő szempontjából különböző mondatot:

Lions growl.
The lions growl.

Az első mondat általánosságban minden oroszlánra vonatkozik, a második viszont csak az oroszlánok egy meghatározott csoportjára. A határozott névelő használata (az angolban!) feltételezi, hogy létezik egy ilyen csoport akár a szöveggörnyezetből, akár az extra-lingvisztikai szituációból következően. A logika a következő két formulával írja le a két mondatot:

$(x) (fx \supset gx)$ „For every x , if x is a lion, x growls.”
 $fx \supset gx$ „If x is a lion, x growls.”

A többesszám figyelembe vétele nélkül a két mondat Dahl nyelvészeti-logikai átírásában:

$X_3 \{lion\} \supset X_3 \{growl\}$
 $X_3 \{lion\} \supset X_3 \{growl\}$

(Azért használja a hármas indexet, mert az egyes és kettes az egyes szám első és második személyű mondatrészekre van fenntartva.) A határozottság jelölésére a szerző az implikáció-jelre tett ékezet bevezetését javasolja. A két mondat különbségét nem minden nyelv jelzi egyformán felszíni struktúrájában. A francia (és a magyar) mindkét mondatfajtát határozott névelővel használja.

⁶ Az atomikus mondatok elemzésében a szerző csatlakozik EMMON BACH véleményéhez, aki szerint a mondatban minden NP-t mondatból kell és célszerű levezetni. (E. BACH, Nouns and noun phrases: Universals in Linguistic Theory; New York... 1968.)

Les lions rugissent.

A fent elemzett két értelmezési lehetőség azonban erre a mondatra is jellemző. Az általános jelentésű mondatokat Ö. Dahl generikus mondatoknak nevezi. A generikus értelmet nemcsak többes számú forma fejezheti ki; az egyes számban is megvan ugyanez a lehetőség.

*A tiger is a dangerous animal.
Birds are nice little things.*

A „generikus határozatlanságot” arról ismerhetjük fel, hogy a határozatlan vagy zéró fokon álló névelőt a jelentés megváltoztatása nélkül helyettesíthetjük 'any'-vel:

Any bird is a nice little thing.

Ezzel ellentétben a határozatlanság másik fajtája, melyet ugyancsak határozatlan vagy zéró fokon álló névelő fejez ki (azokban a nyelvekben, ahol van névelő; ahol nincs, ott szórendi és hangsúly-viszonyok utalnak a határozatlanságra) nem helyettesíthető a jelentés megváltoztatása nélkül az előbbihez hasonló mondatokkal:

*Birds are flying to and fro.
A book is on the table.*

A fenti mondatokban szereplő névelőtlen vagy határozatlan névelős mondatrészek nem generikus módon határozatlanok, hanem ún. „egzisztenciális határozatlanságot” fejeznek ki. Bár az 'egzisztenciális' jelző jelentése és a szerző által adott meghatározás (a főnév által kifejezett dolog létezését fejezik ki) legalábbis kiegészítendő, a kétféle határozatlanság megkülönböztetése alapján helyes és indokolt. Az ilyen mondatrészt tartalmazó mondatok gyakran átalakíthatók formális alanyt tartalmazó mondatokká:

*There were birds flying to and fro.
There is a book on the table.*

Ez az átalakítás azt is igazolja, hogy a kérdéses mondatrészek nem téma, hanem réma-szereplők. Bárhogy alakítjuk ezeket a mondatokat, a mondathangsúly mindig a határozatlan mondatrészre esik. Ez a megállapítás más nyelvekre is vonatkozik. Hasonlít-suk össze egy angol, magyar és orosz mondat szórendjét, hangsúlyozását abban az esetben, ha a kérdéses mondatrész határozott és ha határozatlan névelős:

<i>A könyv az asztalon van.</i>	<i>Egy könyv van az asztalon.</i>
<i>The book is on the table.</i>	<i>A book is on the table.</i>
<i>Kniga ležít na stole.</i>	<i>Na stole ležít kniga.</i>

Mindegyik nyelvben a mondathangsúly helyét a bázis-struktúra egyöntetűen meghatározza (nyelvi univerzálé). A kétfajta mondat különbségének ábrázolása a bázis-struktúrában:

$X_4 \{ \text{book} \} \supset X_4 X_3 \{ \text{is located at} \} \& X_3 \{ \text{table} \}$ (a határozott névelős)
 $X_3 \{ \text{table} \} \supset E x_4 (X_4 X_3 \{ \text{is located at} \}) \& X_4 \text{book}$ (a határozatlan névelős)

A továbbiakban a tanulmány egy-egy példa elemzésével kitér a többes számú transzformációra, melyet a konjunkció egy speciális eseteként kezel, a névmások bevezetésének feltételeire az index-számok azonosságának felhasználásával, s ejt néhány szót az emfázis formalizálásának lehetőségeiről is.

Ö. Dahl logikai jellegű formalizálása egészében igen érdekes és eddig még nem alkalmazott megközelítési módszere a téma-réma tagolásnak. Kérdéses marad azonban, hogy ez-e az adekvát formája az aktuális tagolásnak, s hogy a logikai módszerek mennyiben egyszerűsítik a leírást.

RADICS KATALIN

Az aktuális mondattagolás kutatóinak felhívása

1970 októberében csehszlovák nyelvészek nemzetközi tanácskozást rendeztek az aktuális mondattagolás (más néven funkcionális mondatperspektíva) kérdéseiről. Hazánkból Dezső László, Elekfi László, Juhász József és Kiefer Ferenc vett rajta részt. (Részletesebb beszámolót a Magyar Nyelvőrben, német nyelven pedig az Acta Linguisticában teszünk közzé.) A háromnapos tanácskozás eredményeként az a tanulság adódott, hogy az aktuális tagolás szempontjai igen termékenyítőleg használhatók a nyelvtudomány és a vele érintkező tudományok sok ágában. A munkálatok összehangolása és továbbfejlesztése végett a részt vevő 54 — különböző területeken működő — szakember közös memorandumot készített. A rendezőségnek az volt a kérése, hogy ezt a világ minden jelentősebb nyelvtudományi folyóiratában tegyék közzé. A memorandum eredeti angol szövegét az Acta Linguisticában megjelenendő német beszámolóhoz csatoljuk.

A felhívás magyar fordítását itt közöljük, megtartva a sajátos szakkifejezések idegen nyelvi formáit is.

M e m o r a n d u m

A funkcionális mondatperspektíva (Functional Sentence Perspective = FSP)* tárgyában az első nemzetközi symposiumot a csehszlovákiai Marienbadban (Mariánské Lázně) tartottuk 1970. október 12-től 14-ig. Tíz európai ország nyelvészei vitatták a mondat közlési funkciójának bizonyos szempontjait a szöveg belső összefüggésének kérdéseivel együtt. Egyetértettek abban, hogy ezeknek a kérdéseknek nem mindig tulajdonítanak kellő fontosságot korunk nyelvtudományában annak ellenére, hogy a kérdéses jelenségek, melyekre *point de départ* 'kiindulópont' és *but du discours* 'a beszéd célja', *psychological subject* 'lélektani alany' és *psychological predicate* 'lélektani állítmány', *theme* 'téma' és *propos* 'propozitum', *rheme* 'réma', *topic* és *comment* néven is hivatkozás történik, tudósok érdeklődésének középpontjában álltak a tizenkilencedik századnak legalább első fele óta. Minden nyelvelméletnek, mely az adekvátság (a valóság-nak megfelelés) igényével lép fel, következetesen számolnia kellene az FSP jelenségeivel.

Bár elfogadjuk, hogy a vitatott problémák különbözőképpen közelíthetők meg, azt a nézetet is megengedettnek tekintjük, hogy jobban összeegyeztetett és koordinált megközelítés csak úgy hajtható végre, ha az érdekeket egyesítjük és az egyéni megközelítési módokat újraértékeljük azoknak a más módoknak a megvilágításában, amelyekre a vita folyamán bepillantottunk. Ezt a célt bizonyára elősegítené egy kiterjedt bibliográfia és azoknak a leggyakoribb műszavaknak a magyarázó szótára, amelyeket az FSP elméletírói használnak.

Az FSP további kutatásának, kellően alkalmazva a kontrasztív (két nyelvet egybevető) elemzés módszereit is, foglalkoznia kellene az FSP jelenségeinek határozott formulázásával egy teljességre törő grammatikaelmélet keretében, valamint az FSP jelentőségével az alkalmazott nyelvtudomány különféle területein (nyelvoktatás, stilisztika, a fordítás gyakorlati és elméleti problémái, nyelvi adatok automatikus feldolgozása).

* Ez vonatkozik arra is, amit így neveznek: *aktuální členění větné*, *актуальное членение предложения*, *aktuelle Satzgliederung*; *funktionale Satzperspektive*, *Mitteilungsperspektive* 'nyilatkozatperspektíva', *kontextové členění věty* 'a mondat kontextuális tagolása', *contextual segmentation of the sentence*, *významová výstavba výroky* 'a kijelentés értelmi felépítése', *the thematic organization of the utterance* 'a nyilatkozat tematikus szerveződése', *смысловое членение предложения* 'a mondat értelmi tagol(ód)ása', *Thema-Rhema Gliederung*, *topic-comment structure*.

TARTALOM

KELEMEN JÁNOS: Nyelvelméleti kérdések [Sprachtheoretische Fragen]	285
BÁNRETI ZOLTÁN: Közlési szabályok a megengedő mellékmondatokban (Коммуни- кативные правила уступительного придаточного предложения)	309
Vita az „Írányzatok, tanulságok” c. cikkről (Hozzászólók: BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU, BAKOS FERENC, KÁLMÁN BÉLA) [Note de la Rédaction]	327
MÁNDOKY ISTVÁN: Néhány kun eredetű nagykunsági tájszó [Some Dialectal Words of Cumanian Origin to Be Found in Great Cumania]	365
KOROMPAY BERTALAN: Reguly és hagyatéka [Регули и его наследие]	387

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

SCHIEFER, LIESELOTTE: Zur Funktionsverschiebung des Numeruszeichens im Ostjakischen	409
SCHIEFER, ERHARD: Zum syntaktischen Gebrauch von ostj. VVj. <i>är, ärki</i> 'viel'	411
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések [Etymologien]	416
HONTI LÁSZLÓ: Etimológiai adalékok [Etymologische Beiträge]	425
HONTI LÁSZLÓ: A cselekvő (logikai) alany alakтана az obi-ugor nyelvekben [Zur Morphologie des handelnden (logischen)Subjekts in den obugrischen Sprachen]	430
KASSAI ILONA: A francia és a magyar magánhangzók képzésének kontrasztív vizsgálá- lata [Étude contrastive sur l'articulation des voyelles du français et du hongrois]	441

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

KÁLMÁN BÉLA: Évfordulók a finnugor nyelvtudományban	445
ERDŐDI JÓZSEF: A Szovjetunióban 1969-ben végzett népszámlálás adataiból	448
KISS JENŐ: <i>Wolfgang Schlachter</i> , Zur Geschichte der Frequentativa im Unga- rischen	451
KÁLMÁN BÉLA: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Második kötet ...	457
BAKOS FERENC: <i>Antal László—Csongor Barnabás—Fodor István</i> , A világ nyelvei	461
RÓNA-TAS ANDRÁS: <i>Martti Räsänen</i> , Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen	466
RÓNA-TAS ANDRÁS: <i>Mongolian Studies</i>	470
SZENDE TAMÁS: <i>Molnár József</i> , A magyar beszédhangok atlasza	472
LÉVAI BÉLA: <i>Е. Д. Полужанов</i> , Статьи по общему языкознанию	474
NAGY FERENC: <i>В. А. Москович</i> , Статистика и семантика	476
RADICS KATALIN: <i>Östen Dahl</i> , Topic and Comment: A Study in Russian and General Transformational Grammar	478
Az aktuális mondattagolás kutatóinak felhívása	482

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1971. VII. 11. — Terjedelem: 22.33 (A/5)

71.72218 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

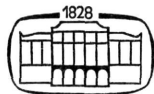
MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), ritkított (értelmi kiemelésre), = = = félkövér (alcímek betűtípusaként), ——— kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.*

Ára: 24,— Ft
Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST